

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

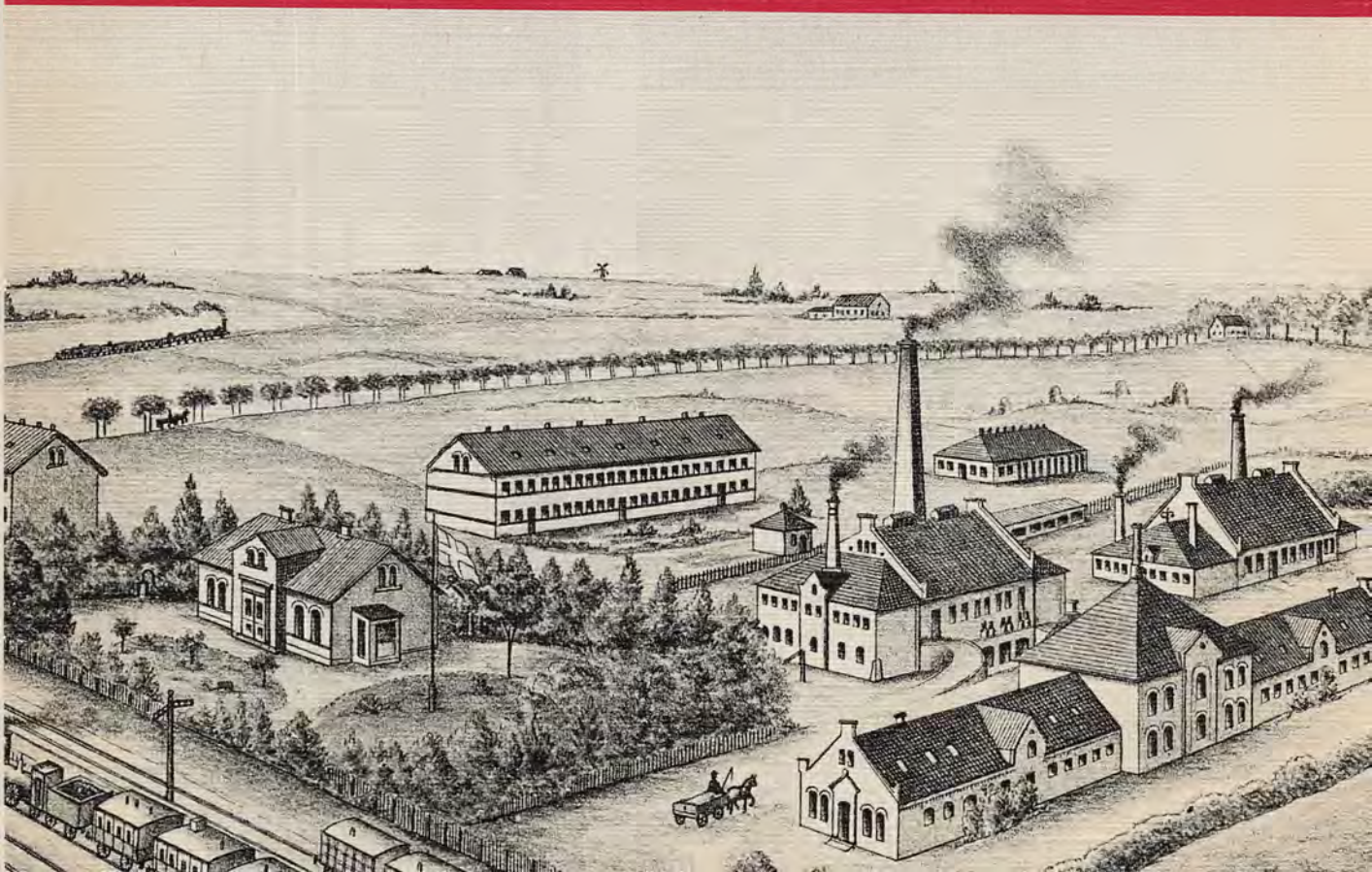
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Hans Chr. Johansen Per Boje Anders Monrad Møller

Fabrik og bolig

*Det industrielle miljø
i Odense 1840-1940*

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

ODENSE UNIVERSITY STUDIES IN HISTORY AND SOCIAL SCIENCES

VOL. 79

Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller

Fabrik og bolig

Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller

Fabrik og bolig

*Det industrielle miljø
i Odense 1840-1940*

Trykt med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

© Odense Universitetsforlag 1983

Korttegninger: Inger Bjerg Poulsen

Omslag: Poul Jeppesen

Omslagets forside viser kvarteret omkring glasværket i Odense.

På bagsiden af omslaget ses Brødrene Tychsens sukkervarefabrik
i Overgade i Odense. 1889 og 1888.

Mikrofichen bag i bogen er fremstillet af Vestjysk Edb-center, Esbjerg

Bogen er sat og trykt af Narayana Press, Gylling

ISBN 87-7492-404-4

ISSN 0078-3307

Indhold

Indledning af alle tre forfattere	9	Anden del:	
		Det industrielle miljø i hovedindustrialiseringsfasen 1870-1914 af Per Boje	
Første del:		Kapitel 1:	
Det industrielle miljø i den tidlige industrigrundlæggelsesperiode 1840-1870 af Hans Chr. Johansen		De ydre rammer 1870-1914	65
Kapitel 1:		Befolkningsforhold	71
De ydre rammer	13	Vandringer	75
Odenses befolkningsudvikling 1840-1870	21	Befolkningens erhvervsfordeling	76
Tilvandring til Odense	23	Kapitel 2:	
Befolkningens erhvervsfordeling	24	Odenses industri 1870-1914	79
Befolkningens geografiske placering i byen	26	Materiale til belysning af Odenses industri 1870-1914	79
Den sociale lagdeling i byen 1845	26	Den industrielle arbejdsstyrke	81
Den sociale lagdeling i byen ved periodens slutning	30	Den industrielle arbejdsstyrkes sammensætning	83
Kapitel 2:		Industriens struktur	84
Industrivirksomhederne	34	Næringsmiddelindustrien	85
Den odenseanske industris omfang omkring 1840	35	Det daglige brød	85
Udviklingslinier 1840-1870	36	Sukker- og sukkervarefabrikker	86
Odenses tekstilindustri 1840-70	37	Bacon til England	87
Odenses jernstøberier 1840-70	40	Konserves, mælk, smør, margarine og æg	89
Odenses tobaksfabrikker 1840-70	45	Vand, øl og brændevin	89
Odenses ølbryggerier 1840-70	47	Tobak	93
Anden industri i Odense 1840-70	49	Sammenfatning	95
Afslutning	49	Tekstilindustrien	96
Kapitel 3:		Bomuld	96
Arbejdernes boligmiljø	51	Uld	97
Hans Jensens stræde	51	Trikotageindustri	98
Boliger i Hans Jensens stræde	51	Sammenfatning	100
Befolkningen i Hans Jensens stræde	52	Metal- og maskinindustri	100
Heden (Søndre Boulevard)	54	De fire „gamle“ jernstøberier og maskinfabrikker	102
Boligerne på Heden 2-64	54	„Nye“ maskinfabrikker og maskinværksteder	104
Befolkningen på Heden 2-64	55	Elektriske artikler	105
Adamsgade	56	Cykler	106
Boligerne i Adamsgade	56	Symaskiner	107
Befolkningen i Adamsgade	57	Emballage	108
Langegade	58	Sammenfatning	108
Boligerne i Langegade	58	Industri i øvrigt	108
Beboerne i Langegade	59	Industrivirksomheder fordelt efter antal arbejdere	111
Afslutning	60	Industriens lokalisering	112
Anvendt arkivmateriale og litteratur	61		

Baggårdsindustri	112	Udvalgte gader anlagt før 1870	160
Industrialanlæg langs åen	112	Udvalgte gader anlagt efter 1870	162
Industrialanlæg mod nord og vest	113	Boligernes standard	165
Sammenfatning	115	Forhuse bygget omkring 1870-1900	166
Virksomhedsflytninger	116	På kvisten	167
Industribygningerne	116	I kældre og bagbygninger	169
Industriens maskiner	122	Arbejderboligens faciliteter omkring 1870-1900	171
Ejendomsforhold i industrien	126	Etagiejendomme fra omkring 1900	174
Sammenfatning	129	Enfamiliehuset	174
Kapitel 3:		De økonomisk velstillede bolig	175
Odenses socio-økonomiske geografi		Befolkningen i de udvalgte gader	180
1870-1911	132	Det gennemsnitlige boligareals størrelse	180
Befolkningen fordelt på områder	132	Husstandsstørrelse og aldersfordeling	181
Indkomsternes geografiske fordeling	134	Udskiftning af familier	182
Bopæl for skatteydere med de højst ansatte indkomster	135	Tilflyttere	184
Industrielle foretagers bopæl 1890 og 1911	135	Økonomisk-social status	185
Bopæl i 1890	135	Sammenfatning	188
Bopæl i 1911	136	Anvendt arkivmateriale og litteratur	193
Øvrige personer på foretagernes bopæl i 1890	136	Tredje del:	
Arbejdernes bopæl i forhold til arbejds- pladsen	136	Det industrielle miljø i industribyen 1914-40 af Anders Monrad Møller	
Transport til arbejde	137	Kapitel 1:	
Arbejdsdagen	137	Byen, der ikke ville være større – Odenses udstrækning i mellemkrigstiden	197
Registrering af folketællingens oplysning om arbejdssted i 1911	138	Kapitel 2:	
Bopæl for beskæftigede i håndværk og industri 1911	140	Befolkningen i „Storodense“ indtil 1940	204
Bopæl for beskæftigede i håndværk og industri opdelt efter stilling 1911	142	Kapitel 3:	
Bopæl for beskæftigede i større industri- virksomheder 1911	142	Industrien, generelt og specielt	216
Bopæl for beskæftigede i en række udvalgte fag inden for håndværk og industri 1911	143	Kapitel 4:	
Bopæl for udvalgte industrivirksomheders arbejdere 1911	145	Støbejern, skibe, biler og blik	223
Sammenfatning	146	Jernstøberier	223
Kapitel 4:		Thrige og elektriciteten	226
Byggeri og boligforhold	147	Odense Stålskibsværft	233
Kilder til belysning af byggeaktivitet og boligforhold	147	Triangel	236
Byggebooms og byggekriser	148	Cykler	239
Byggeriets lokalisering	150	Wittenborg og Haustrup	242
Boligmiljøet	151	Andre i jern og metal	247
Ejendommens størrelse	152	Sammenfatning	249
Boligernes kvalitet	153	Kapitel 5:	
Byplan	155	Nærings- og nydelsesmiddelindustrien	253
Boligmiljøet i en række udvalgte gader	160	Mel og brød	253
		Snaps, sukker, cikorie og margarine	256
		Svin og andre slagtedy	260

Hermetik, pølser, marmelade og eksportfløde	266	Kapitel 10:	
Tobak	273	Boligselskaber og parcelhuse	344
Øl og vand	277	Arbejdernes boligforening i Store Glasvej-kvarteret	344
Anden næring og nydelse	281	A/S Det Borgerlige Byggeselskab og byggeriet i Steinsgade	348
Sammenfatning	282	Dæhnfeldt's Haveby	350
Kapitel 6:		Beboerne i de nye kvarterer	354
Tekstil, beklædning og anden industri . . .	284	Anvendt arkivmateriale og litteratur	358
Spinderi og væveri	284		
Hjemmestrik og strømpefabrik	288	Det industrielle miljø 1840-1940 af alle tre forfattere	361
Konfektionsfabrik, skræderi og systue . . .	291		
– og andre industrier	293		
Kapitel 7:		Appendix:	
Industri og bolig	295	Odenses industrivirksomheder inden for udvalgte industrigrene 1840-1914 af Hans Chr. Johansen og Per Boje. Appendix er indlagt som mikrofichekort	1
Industriens lokaler og lokalisering	295	A: Bryggerivirksomheder i Odense 1840-1914	1
Arbejdsplads og bopæl	303	B: Tobaksfabrikker i Odense 1840-1914 . .	14
Bolig, transport og arbejdstid	312	C: Tekstilfabrikker i Odense 1840-1914 . .	34
Bopæl for beskæftigede i industri og håndværk	316	D: Jern- og metalindustrivirksomheder i Odense 1840-1914	55
Kapitel 8:		E: Diverse industrivirksomheder	84
Boligsituationen i Odense 1914-40	322		
Krisen under krigen	322		
Mellemkrigstidens boligbyggeri	325		
Boligstandarden	328		
Udvælgelse af enkelte gader og kvarterer	331		
Kapitel 9:			
Ældre og nyere gader	333		
Gader i stagnation	333		
Gader under ændring og udbygning	338		

Indledning

I 1974 iværksatte Statens Humanistiske Forskningsråd et projekt om Industrialismens Bygninger og Boliger. Formålet med projektet var at belyse det industrielle miljø opkomst i Danmark i perioden fra 1840 til 1940 med særligt henblik på akse fabrik-bolig (arbejdsplads-hjem).

Styringsgruppen for projektet fandt, at et væsentligt led i udfyldelsen af denne ramme måtte være at belyse det industrielle miljø dels i enkelt-virksomheder inden for en række udvalgte industrigræne, dels gennem en bredere analyse af et større industrisamfunds opvækst.

Som et velegnet eksempel på det sidste blev udset Odense, der efter danske forhold blev præget af industrivirksomheder på et relativt tidligt tidspunkt, og industrialiseringen skete over en bred front, således at de fleste brancher blev repræsenteret med virksomheder i byen.

Odense-undersøgelsen blev påbegyndt i 1976, og dens hovedresultater offentliggøres i denne bog.

Industrialismeprojektets formål har bestemt bogens emnemæssige afgrænsning. Det er ikke en industrihistorie i traditionel forstand, men i stedet en undersøgelse, hvor industriarbejdernes sociale

forhold står i centrum, specielt de sociale forhold, der er knyttet til bolig og arbejdssted.

Gennem anvendelse af et stort og i denne sammenhæng hidtil relativt uudnyttet kildemateriale er der søgt efter oplysninger om industriens arbejdere. Hvor kom de fra, hvor boede de, og på hvilke virksomheder fandt de beskæftigelse?

Bogen skildrer de boligtyper, der i de hundrede år fra 1840 til 1940 dannede rammen om industriarbejdernes hjemmeliv, og de virksomheder, der dannede rammen om arbejdsdagen.

Industrien og dens beskæftigede er også søgt indplaceret i det samlede bybillede ved at gøre rede for de store linier i Odenses udvikling. I 1840 var Odense efter nutidens målestok en lille provinsby med knap 10.000 indbyggere, og det var småhåndværkere, der prægede erhvervslivet. Hundrede år senere havde den bredt sig ud over sine middelalderlige grænser, fået indlemmet dele af de omkringliggende landsbyer og deres jord og nærmede sig de 100.000 indbyggere. Det var en by med en stærk ændret social og erhvervsmæssig struktur og med en helt ny kvarterinddeling. Uden industrialiseringens fremmarch ville der ikke være sket disse grundlæggende ændringer i bybilledet.

FØRSTE DEL

Det industrielle miljø i den tidlige
industrigrundlæggelsesperiode 1840-1870

af

HANS CHR. JOHANSEN

I · De ydre rammer

Odense by var i 1840 efter datidens målestok en stor by. Med sine godt 9.000 indbyggere var det den største by i provinsen, og i det ydre søgte den at leve op til „storbypræget“ ved ikke blot at have den administration, der fulgte med at være sæde for biskop og stiftamtmand, men den havde tillige – hvad ingen anden provinsby kunne vise mage til – sin egen guvernør af kongelig æt. Indtil 1839 var det den senere Christian VIII og derefter til 1848 den senere Frederik VII, der havde denne post, der var et mellemlid mellem statsadministrationen og den lokale administration på Fyn. Guvernørens bolig var på Slottet, men boligen stod tit tom. Ingen af de to guvernører følte embedet som en stor ære, og de foretrak at fordrive tiden, indtil tronen blev ledig, med lange udenlandsrejser.

Målt med en senere tids målestok var Odense derimod en lille by. Til fods kunne man gå gennem det bebyggede område på mindre end en halv time, og i modsætning til senere var der en skarp grænse mellem det bebyggede område og det omgivende land.

I administrativ henseende omfattede Odense købstad indtil 1877 et område på 1087 ha. Af dette område, der havde en meget uregelmæssig form (jf. kort 1), var imidlertid kun en begrænset del bebygget. Man skelnede mellem den bebyggede *købstadgrund* og den ubebyggede *købstadjord*¹. Adskillelsen havde bl.a. betydning for påligningen af skatter, idet købstadgrunden, som først blev matrikuleret efter lov om kommunal beskatning i købstæderne af 11.2.1863, betalte efter ejendomsværdi, mens købstadjorden, der blev sat i hartkorn både ved matriklen i 1688 og matriklen fra 1844, betalte efter hartkorn. Af andre forskelle kan nævnes, at alene sønner af folk, der drev landbrug på købstadjorden, var værnepligtige indtil 1849 og således delte skæbne med landbosønnerne. Den egentlige købstadgrund omfattede omkring 1840 kun ca. 40 ha eller omkring 4% af hele købstadarealet.

Grænsen for købstadgrunden fulgte i 1840 mod syd åen. Mod vest gik den gennem den sydlige del

af Søndergade, derfra i en bue mod Vesterbro, som passeredes, hvor Rosenbækken krydsede vejen, d.v.s. lidt øst for Vindegades udmunding i Vesterbro, og fulgte så Rosenbækken midt mellem Vestergade og Vindegade til Slotshaven. Mod nord gik købstadgrunden i en smal kile langs Nørrebro omtrent til havnen. Mod øst gik grænsen gennem det bageste af grundene på Ramsherred og Sortebrødretorv og i en bue ud til Skræppestrædes (Ridehusgades) indmunding i St. Jørgensgade.

Helt uden for købstadens jurisdiktion – altså hverken købstadgrund eller købstadjord – var nogle enkelte parceller, der ellers hørte med til det bebyggede areal, nemlig St. Knuds kloster og området syd for dette på Munkemøllestrædes østside. Det var gammel klosterjord og hørte under herredets jurisdiktion. Dertil kom vestsiden af Nørrebro, der var udstykket fra Ålykkegårds jorder i St. Hans landsogn og endelig nogle huse i Grynhuse (Georgsgade), der lå i Vor Frue landsogn.

En anden væsentlig begrænsning for det bebyggede areal lå i den såkaldte *konsumtionslinie*. Som følge af at der indtil 1851 skulle betales en statslig afgift af alle fødemidler og forskellige andre varer, der førtes ind i købstæderne, måtte der fastlægges grænser for, hvilke områder, der var afgiftspligtige, og trafik til disse måtte kontrolleres af særlige konsumtionsbetjente. Det skete ved kun at tillade passage ind i byen ad de veje, hvor der fandtes porte med acciseboder, hvor afgiften betaltes. Sådanne porte med acciseboder fandtes i 1840 i Odense i Vestergade (Vesterport) omtrent hvor nu Vestergade og Søndergade mødes, i Vindegade lige syd for Slottet, i Nørregade (Nørreport) lige nord for, hvor jernbanen senere kom til at skære gaden, i St. Jørgensgade lige inden for Ridehusgades indmunding, ved Frederiksbroen (Møllebroport) og for enden af Munkemøllestræde. Mellem disse porte gik konsumtionslinien som vist på kort 2, og denne linie faldt sammen med grænsen for købstadgrunden bortset fra, at den medtog en række eng- og markarealer øst og syd for byen og sydsiden af Vindegade.

Det bebyggede område havde – navnlig hvis man også tager hensyn til forstadsbebyggelsen – en

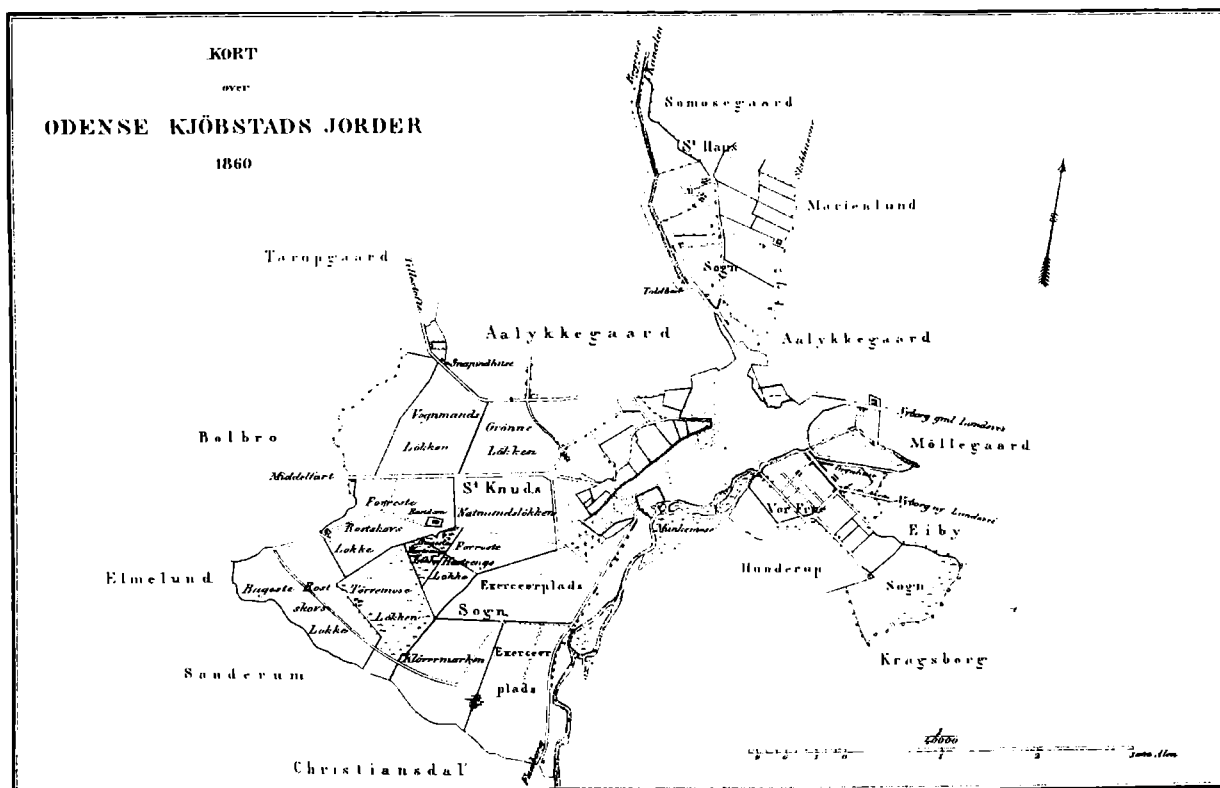
1. Forstadsbebyggelsen hørte dog til købstadjorden.

kompliceret aflang, femstjernet form, der også i samtiden føltes som meget upraktisk. Det var imidlertid vanskeligt at ændre ved dette. Mod syd lå åen som en barriere, mod øst var vejen spærret af Pjentedammen og en række engarealer, og mod nord lå dels Slotshaven, dels gråbrødrekløstrets område, og i den retning vanskeliggjordes en ekspansion tillige af den ubrudte huslinie på Vestergades nordside.

I *kirkelig* henseende var byen helt op i tre sogne, St. Knuds, der omfattede de vestlige og sydlige dele, Vor Frue mod sydøst og øst, og St. Hans mod nord. Alle tre sogne omfattede både købstadgrund og købstadjord og desuden tre langsgogne, der i mange henseender havde en selvstændig verdslig stilling i forhold til købstaden.

I indbyggertal var byen vokset stærkt i tiden forud for 1840 – i 1801 var der kun 5.782 indbyggere – og selv om størstedelen af denne befolkningstilvækst var blevet opsuget gennem nybyggeri på udskilte parceller på købstadgrunden, ved udvidelser af eksisterende bygninger og ved flytning af Vesterport i 1805 og Nørreport i 1830, var der opstået en meget stor mangel på byggegrunde på købstadgrunden, og der var derfor i 1840 en begyndende forstadsbebyggelse ud langs landevejene mod øst og vest, mellem Nørreport og kanalhavnen og i den del af Vindegade, der lå uden for Vindegades port.

De tre landsogne og de øvrige omkringliggende sogne havde på dette tidspunkt ikke nogen bebyggelse, der adskilte dem fra almindelige landbrugs-

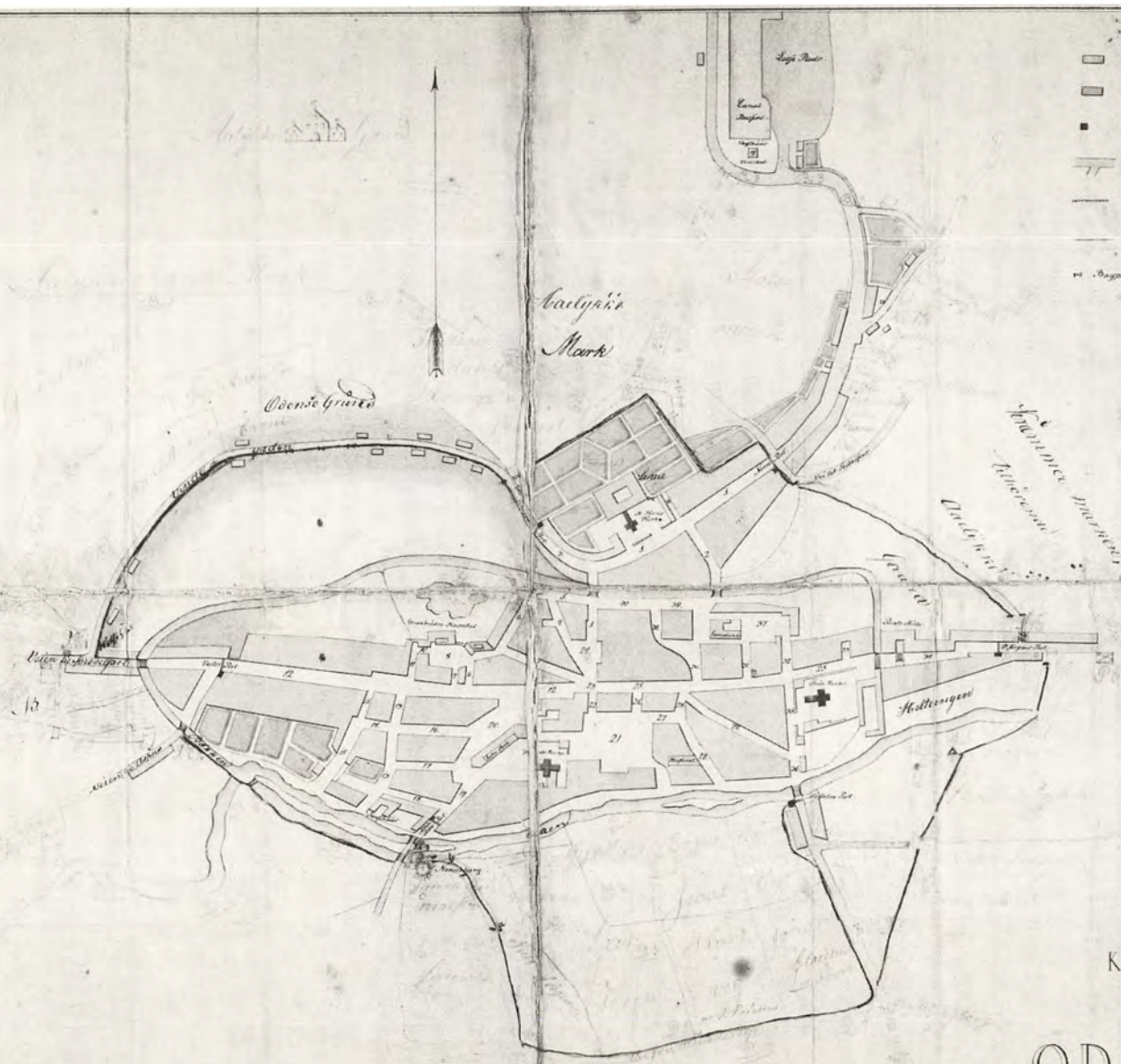

Kort 1: Odense købstads jorder 1860.

Kort 2 (på modstående side): Konsumtionsgrænsen efter kort fra 1838. (Kilde: Rigsarkivet).

Stadens Navne

1. Nørre Side
2. Gulkenborg
3. Vester Sæde
4. Dronningens Stræde
5. Højtorbøden
6. Søndre Side
7. Rådhusstræde
8. Søndre Side
9. Lille Søndre Side
10. Søndre Side
11. Nørre Søndre Side
12. Vester Side
13. Nørre Side
14. N. Nørre Side
15. Højtorbøden
16. Rådhusstræde
17. Adelgaden
18. Højtorbøden
19. Højtorbøden
20. Højtorbøden
21. Nørre Side
22. Højtorbøden
23. Nørre Side
24. Nørre Side
25. Nørre Side
26. Nørre Side
27. Nørre Side
28. Nørre Side
29. Nørre Side
30. Nørre Side
31. Nørre Side
32. Nørre Side
33. Nørre Side
34. Nørre Side
35. Nørre Side
36. Nørre Side
37. Nørre Side
38. Nørre Side
39. Nørre Side
40. Nørre Side
41. Nørre Side
42. Nørre Side

- Bygninger
- Haver
- Courtyards
- Gader
- Højtorbøden
- Andre Gader
- Bygninger i Bygninger

KAART
over
ODENSE.
1822.

områder, og deres erhvervsstruktur var helt overvejende domineret af landbrug og landsbyhåndværk, herunder en del hjemmевævere. De eneste eksempler på mere industriel forarbejdning i omegnen var et bådebyggeri ved Skibhusene, nogle teglværker og Dalum mølle, hvor der ved siden af kormøllen fandtes en mindre klædefabrik.

I løbet af de tredive år fra 1840 til 1870, som denne del behandler, sprængtes for alvor de rammer, der gennem lang tid havde været for byudviklingen.

Den største administrative ændring kom i 1851 med loven, der ophævede købstadkonsumtionen. Hurtigt efter blev portene nedrevet, og der fremkom planer om nye gader for at skaffe byggegrunde til nye huse til at rumme den voksende befolkning og aflaste den tæt bebyggede bykerne.

Allerede forinden var man dog begyndt at realisere planer om at forbinde Vestergade og Vindegade for derved at åbne det mellemliggende område. I 1847 toges beslutning om anlægget af Kongensgade og sidegaden Grønnegade. Initiativet hertil kom fra privat side, idet ejeren af to naboejendomme i Vestergade, nemlig nr. 61 og 63 (matr. nr. 575 og 953) erklærede sig villig til at lade dele af disse nedrive, og da det skete i 1848-49, blev der skabt plads for den nye tværgade, som førtes igennem til Vindegade. I 1854 androg beboerne om videreførelse af Kongensgade over den nye fattiggårdsjorder til Rugårdsvej, og denne forlængelse gennemførtes i 1855. Begge de nye gader blev hurtigt bebygget. En stor del kom til mellem 1850 og 1855.

Det andet nye område, der kom til mellem 1840 og 1870, lå nordøst for den gamle bykerne. Her var et centralt beliggende areal, der tidligere havde været eng, der afvandedes gennem Pjentedammen. Pjentemøllen blev imidlertid nedlagt i 1853, og mølledammen på Overgades nordside blev kort tid efter fyldt op. En række grundejere i Overgade og St. Jørgensgade anmodede derefter om at få anlagt en vej over mølledammen til Nørregade for at få en kortere vej til havnen. I de efterfølgende forhandlinger var der dels planer fremme om at lade forbindelsen gå ud i Nørregade lige syd for den kommende jernbanelinie, dels ønsker om at vælge en billigere linieføring gennem Skulkenborg. Det sidste stødte dog på nogen modstand, fordi man frygtede trafikpropper ved Skulkenborgs smalle udmunding i Nørregade. Først midt på året 1858 blev der enighed om at skabe forbindelse til Nørregade både gennem Skulkenborg og ved en ny vej

med udmunding nærmere havnen. Det nye vejssystem var færdig i begyndelsen af 1859. Arealerne ved gaderne byggemodnedes samtidig, og her opstod da de nye bolig-gader Adamsgade, Østergade og Pjentedamsgade, hvoraf dog kun Adamsgade blev bebygget i større omfang inden 1870. De første huse i gaden kom til i 1861, og byggeriet fortsatte gennem 1860'erne, så der i 1870 kun var et par ubebyggede grunde tilbage i gaden (jf. s. 56).

Endelig opstod der i slutningen af den her behandlede periode også et nyt kvarter på åens sydside. Amtet planlagde i begyndelsen af 1850'erne en ny landevej fra Fåborg over Nr. Lyndelse til Odense. Bystyret i Odense blev da forespurgt om, hvor man kunne tænke sig at få den nye vej ført ind i Odense, og i 1854 blev der enighed om, at den burde føres direkte ind til Torvet over en ny bro over åen. Forhandlingerne om vejlinier og omkostningsfordeling mellem amt og by blev fortsat i de kommende år, og først i 1858 kunne den nye bro over åen, Albanibroen, indvies. Mellem denne bro og Møllebroen – fra 1844, da der byggedes en ny bro på dette sted, kaldet Frederiksbroen – opstod der på åens sydside hurtigt et blandet bolig- og industrikvarter. Byggeriet i den nordligste del af Albanigade er fra årene 1858-63. I Tværgade byggedes der især fra 1858-60, på nordsiden af Hunderupgade (Benediktsgade) fra 1861 til 1864, i Langegade fra 1867-70, og i de sidstnævnte år bebyggedes også enkelt parceller i Bjærggade.

Mod periodens slutning fremkom de første planer om at bebygge området mellem Kongensgade, Vindegade og den senere V. Stationsvej. Indenrigsministeriet godkendte denne plan i april 1867, men i 1870 var der endnu kun bygget på to parceller på V. Stationsvej.

Parallelt med denne udbygning i nye kvarterer skete der fortsat ombygninger i den indre by, og det bebyggede areal udvidedes også ud langs indfaldsvejene til byen, således at det i 1870 var omkring dobbelt så stort som i 1840 (jf. kort 3).

Ekspansionstakten i byudvidelsen kom i nogen grad i sæt, som det fremgår af kortene 4a-f. Da kortene ikke angiver byggeriets numeriske omfang, er i figur 1 vist byggeriets fordeling på enkeltår målt i kvadratalen. Figuren er baseret på tal fra opmålingsprotokollen for beregning af bygningsskat, og de er som følge deraf behæftet med nogen usikkerhed, idet det synes som om en række mindre ombygninger først blev registreret i forbindelse med nyvurderingerne til brandassurance i 1847, 1857 og 1867, således at det store „ombyggeri“ i 1848,

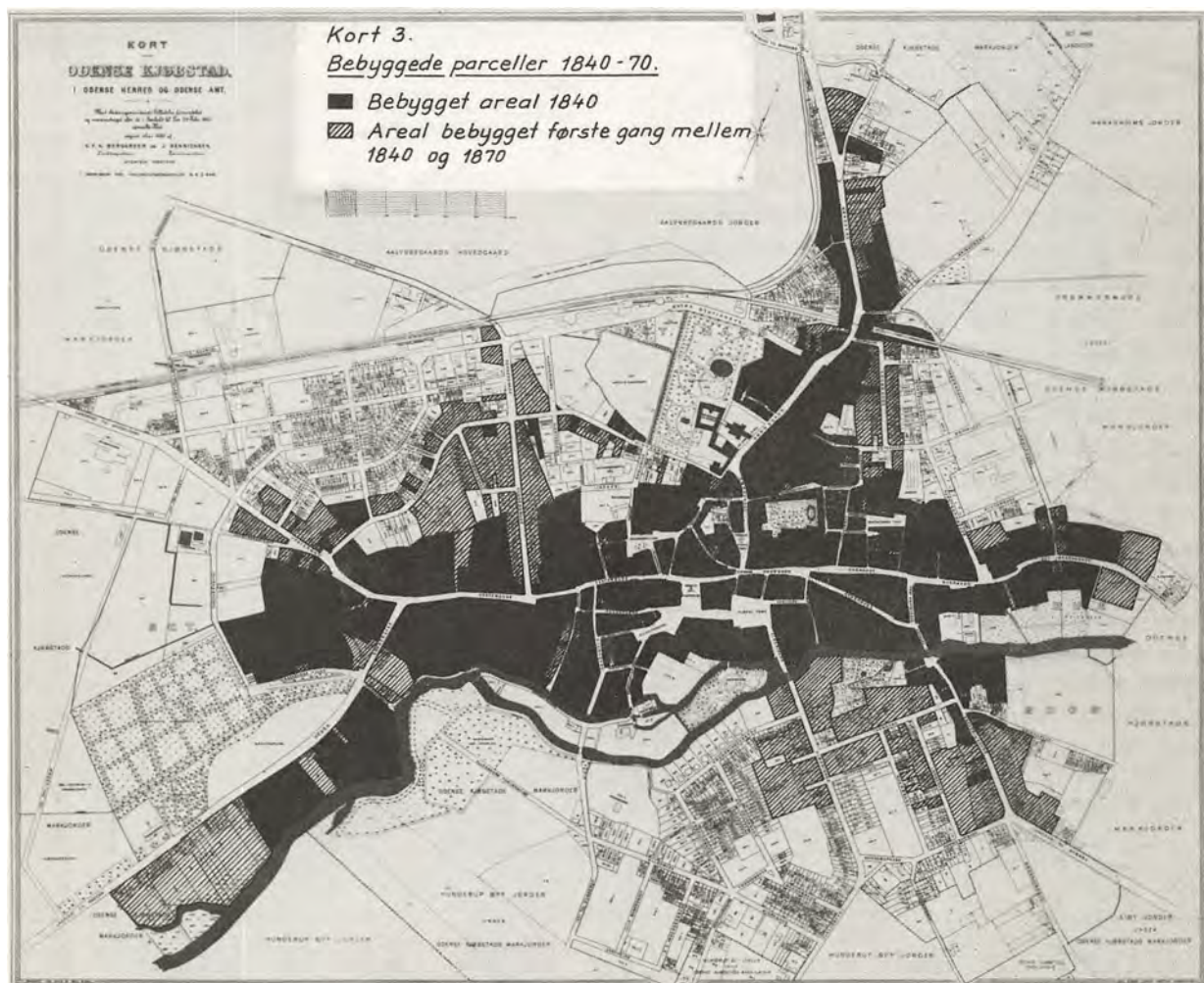
1858 og 1868 formodentlig i et vist omfang registrerer ombygninger fra de nærmest foregående år¹. Desuden må det ved bedømmelse af kurverne tages i betragtning, at det afgiftspligtige areal kun omfattede de dele af bygningerne, der anvendtes til boliger og byerhverv, men ikke stalde o.l. og heller ikke offentlige bygningers kontor- og mødelokaler m.v. Kurverne kan derfor ikke anvendes til at studere det samlede byggeris omfang i perioden, idet der foregik betydelige offentlige byggerier og anden offentlig anlægsvirksomhed i Odensen i disse år, således bygningen af katedralskolen i Ll. Gråbrødrestræde (1846), af den nye fattiggård i Vindegade (1848), anlæg af vand- og gasværk (1853), bygningen af sygehuset og ting- og arresthuset i Albanigade (1861) og af jernbanestationen (1867). Kurverne viser dog selv med disse forbehold, at nybyggeriet efter 1851 kom til at betyde

1. Dette forhold udjævnes dog, når man som i tabel I betragter udviklingen i tiårs-perioder.

langt mere i det samlede byggeri end tidligere (jf. også tabel 1).

Det ses også, at den almindelige økonomiske krise i 1857 næppe i større omfang har påvirket byggeriets omfang, hvorimod der under de to slesvigske krige, formodentlig på grund af mangel på arbejdskraft er et betydeligt fald i byggeriet. De største år for nybyggeriet ligger i begyndelsen af 1850'erne, da de relativt store huse i Kongensgade blev bygget, og i begyndelsen af 1860'erne, hvor der samtidig bygges i Adamsgade og Albanigade.

Udvidelsen af det bebyggede areal mellem 1840 og 1870 havde i det store og hele gjort fordelingen på købstadgrund og købstadjord meningsløs, og i slutningen af perioden indledtes derfor forhandlinger med indenrigsministeriet om at foretage indlemmelser af købstadjord og dele af landsog-
 ne i købstadgrunden. Resultatet af disse forhandlinger fik dog først virkning fra 1877.

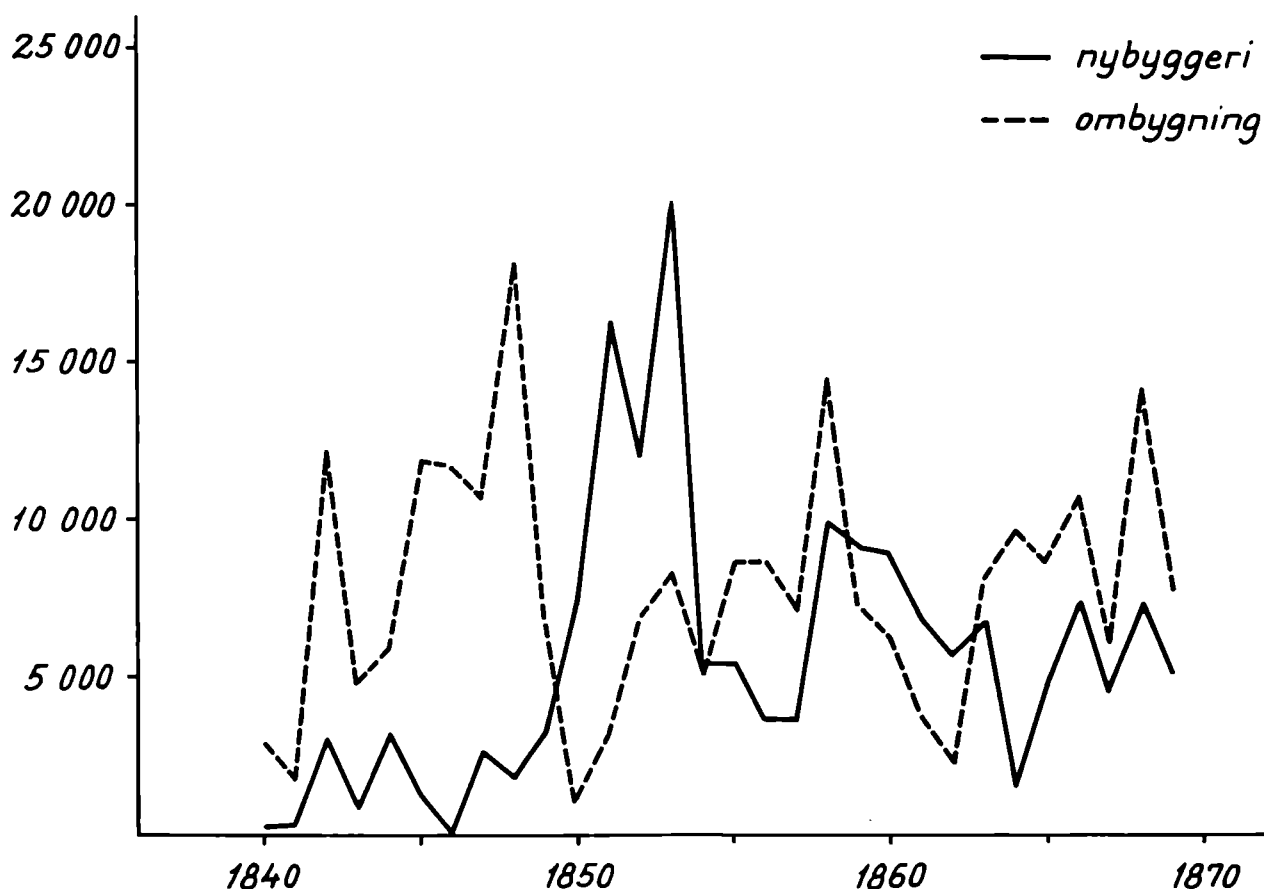

kvadratalen

Figur 1: Byggeriet i Odense 1840-69.

Tabel 1: Byggeriets fordeling på nybyggeri og ombygning 1840-69

År	Nybyggeri	Ombygning	I alt
		1.000 kvadratalen	
1840-49	16	87	103
1850-59	93	70	163
1860-69	59	77	136

Kilde: Odense magistrats arkiv, opmålingsprotokol vedr. bygningskat.

Odenses befolkningsudvikling 1840-1870

I den 30-års periode, der behandles i dette afsnit, beholdt Odense sin stilling som landets største provinsby, og folketallet voksede kraftigt. Det samlede folketal, der som nævnt i 1840 var på godt 9.000, øgedes i løbet af de tredive år med omkring 80%, så der i 1870 var næsten 17.000 indbyggere.

Udviklingen foregik imidlertid ikke jævnt gennem perioden, som det fremgår af tabel 2. Ifølge denne var tilvæksten i begyndelsen af 1840'erne og i begyndelsen af 1850'erne noget stærkere end i slutningen af disse tiår. Der findes ikke nogen mulighed for at dele 1860'erne op i to halvdele, idet der ikke afholdtes nogen folketælling i 1865.

Tabellen viser desuden, at den stærke befolkningstilvækst i første halvdel af 1850'erne både skyldes et relativt stort fødselsoverskud og en tilvandring, der er næsten dobbelt så stor som i de omkringliggende femårsperioder. For den øvrige del af de tredive år er nettotilvandringen ret konstant med omkring 100 personer pr. år, hvorimod langtidstendensen i fødselsoverskuddet er stigende, således at tilvæksten i byens befolkning i stadig højere grad skyldes naturlig tilvækst, mens tilvandringen relativt kommer til at spille en mindre og mindre rolle.

De midlertidige nedgange i fødselsoverskuddet i slutningen af 1840'erne og slutningen af 1850'er-

ne skyldes, at der i hver af disse to femårsperioder indgår et år med stor dødelighed. I den første femårsperiode var det 1849, hvor byen fungerede som lazaret for sårede soldater fra treårs-krigen. De bidrog med omkring 100 døde til at øge antallet fra 2-300 i de omkringliggende år til 426 i 1849. Da flere af soldaterne døde af tyfus, er det heller ikke usandsynligt, at forholdene har påvirket de almindelige sundhedsforhold i byen for civilbefolkningen.

Tabel 2: Befolkningsudviklingen i Odense 1840-70

Folketal ifølge folketællingerne

1840:	9.198	1855:	12.932
1845:	10.238	1860:	14.255
1850:	11.122	1870:	16.970

Befolkningstilvækst

	Fødsels- overskud	Nettotil- vandring	Tilvækst i alt	Årlig til- vækst i %
1840-45	525 ¹	515	1.040	2,2
1845-50	384 ¹	500	884	1,7
1850-55	888	922	1.810	3,1
1855-60	764	559	1.323	2,0
1860-70	1.830	885	2.715	1,8
I alt	4.391	3.381	7.772	2,0

1. Fødselsoverskuddet i 1840'erne er ikke opgjort specielt for købstaden, men følger sognegrænserne. Det betyder, at tallene er lidt for store og at nettotilvandringen derfor har været større end angivet i tabellen.

Kilde: Statistisk Tabelværk, Kirkebøger for Odenses sogne.

Periodens største dødsår var 1858 med 543 døde. I dette år var der mange dødsfald af skarlagensfeber blandt byens børn, og det er formodentlig hovedårsagen til det store antal døde.

Fødselshyppigheden (antal fødte pr. 1.000 indbyggere) er langt mere konstant end dødeligheden i periodens løb. Først i det sidste årti faldt den noget fra ca. 36 pr. 1.000 indbyggere til omkring 32. Denne tilsyneladende rolige udvikling fra 1840 til 1860 dækker imidlertid over betydelige ændringer i fertilitetsmønstret for den odenseanske befolkning, som det nærmere vil fremgå af tabel 3.

Tabellen viser, at det blev langt mere almindeligt for kvinder i aldersklasserne 20-40 år at leve i ægteskab i løbet af perioden. Dette skulle med uændrede fødselsvaner medføre et stigende børnetal, selv når det betydelige antal børn født uden

Tabel 3: Fertilitets- og vielsesforhold i Odense 1840-70

Andel af kvinder, der er gift

Alders- klasse	1840	1845	1850	1855	1860	1870
	%					
20-29 år	20	22	26	29	32	30
30-39 år	55	59	62	66	65	69

Frugtbarhed for kvinder mellem 20 og 40 år

År	Årligt antal fødsler pr. 1.000 kvinder (20-40 år)	
	i ægteskab	i alt
1840-45	549	198
1845-50	502	195
1850-55	446	196
1855-60	449	211
1860-70	422	200

Kilde: Beregnet på grundlag af materiale i Statistisk Tabelværk og kirkebøger for Odenses sogne.

for ægteskab tages i betragtning. Imidlertid faldt frugtbarheden inden for ægteskab med næsten en fjerdedel i løbet af de tredive år, og dette udlignede stort set hele den effekt, der fremkom som følge af, at det blev almindeligere at gifte sig. Den samlede frugtbarhed målt i forhold til alle kvinder (gifte, ugifte og enker) i aldersklasserne fra 20-40 år er der for næsten konstant gennem hele perioden. Når der på trods heraf sker en reduktion af fødselshyppigheden i 1860'erne, skyldes det, at der i Odense befandt sig nogle særligt store årgange af mænd og kvinder født omkring 1820 (jf. s. 23). De ophørte af naturlige grunde i løbet af 1860'erne med at sætte børn i verden.

Kombinationen af vandringer, fødsels- og dødelighedsforhold påvirker tillige befolkningens alderssammensætning. Fordelingen ved folketællingerne i perioden er vist i tabel 4.

Tabel 4: Alderssammensætningen for Odenses befolkning 1840-70

Mænd	1840	1845	1850	1855	1860	1870
	%					
0- 9 år	21	21	22	23	24	22
10-19 -	22	19	20	18	18	21
20-29 -	19	23	19	21	19	19
30-39 -	14	14	16	17	16	13
40-49 -	10	10	10	10	12	12
50-59 -	7	7	7	6	6	8
60 år el. mere	7	6	6	5	5	5
	100	100	100	100	100	100

Kvinder						
		%				
0- 9 år	18	20	20	22	23	21
10-19 -	19	17	16	16	17	18
20-29 -	19	27	27	18	17	17
30-39 -	14	14	15	17	16	14
40-49 -	12	11	11	10	11	12
50-59 -	8	8	8	8	8	9
60 år el. mere	10	9	9	9	8	9
	100	100	100	100	100	100

Anmærkning: De kursiverede tal angiver de år, hvor den pågældende aldersklasse er relativt størst.

Kilde: Statistisk Tabelværk.

I tabellen er tillige angivet, hvornår en aldersklasse er relativt størst i løbet af perioden. Det ses af denne kursivering, at det, der fremfor alt karakteriserer aldersfordelingen, er en særlig stor andel af indbyggere, der er født ca. 1820-25 og følgelig er knap 20 år i 1840, 20-25 år i 1845 etc. Som en ekkoeffekt heraf fås desuden den stigende andel af børn i 1850'erne.

At byen var et tilvandringsområde ses af, at aldersklasserne ikke bliver mindre, når man går op i højere aldersklasser. Det er særligt karakteristisk, at aldersgruppen 20-29 år, der modtager mange tilvandrere, ved flere af de tidlige folketællinger er større end gruppen af 10-19-årige. Nettotilvandringens aftagende betydning viser sig ved, at aldersfordelingen i 1870 er langt mere regelmæssig end tidligere i perioden.

Tilvandringen til Odense

Der foregik som nævnt ovenfor gennem hele perioden en omfattende indvandring til Odense, og

det forhold, at aldersklasserne på omkring de 20 år allerede i 1840 var relativt store, tyder på, at der også før 1840 foregik en betydelig tilvandring til byen.

Tallene i tabel 2 viser imidlertid kun nettotilvandringen til Odense, d. v. s. forskellen mellem periodens tilvandrede og fravandrede. Der kan altså meget vel have været langt flere, som har følt sig fristet til at tage til Odense end angivet i tabellen, men en del må så til gengæld have forladt byen. En undersøgelse af, hvor stort det samlede antal vandring ud og ind af byen har været i perioden, kan ikke baseres på den offentlige statistik, da denne for den her behandlede periode ikke registrerede vandringernes omfang, men det skal senere ved eksempler vises, at der må have været meget store vandring til og fra byen i perioden.

Et indirekte udtryk for nogle af vandringerne og deres retning kan man få fra folketællingernes oplysninger om befolkningens fødesteder. Sådanne oplysninger findes i folketællingslisterne fra 1845, men en optælling til brug for den offentlige statistik skete i perioden kun for 1850-tællingens vedkommende. Lokalt foretog man imidlertid i Odense også en optælling af fødestedsangivelserne ved 1870-tællingen, således at man ved at sammenligne disse to tællinger kan få et vist indtryk af udviklingen i vandringernes omfang.

Tallene er vist i tabel 5.

Tabellen vidner om en betydelig tilvandring til Odense og noget stærkere forud for 1870 end forud for 1850. Når dette sammenholdes med, at fødselsoverskuddet sent i perioden udgjorde en større andel af befolkningstilvæksten end tidligt i perioden, må man regne med, at der sent i perioden også har været en meget stor bortvandring fra byen. Det ses også, at der er lidt flere mænd end

Tabel 5: Den odenseanske befolknings fødesteder 1850 og 1870

Mænd	Fødested				
	Odense	Anden købstad	København	Landdistr.	Udlandet
	%				
1850, 20-30 år	39	15	5	29	12
1850, 30-40 -	31	13	5	43	8
1850, alle mænd	51	11	4	27	7
1870, alle mænd	47	10	4	33	6
Kvinder					
1850, 20-30 år	43	13	3	39	2
1850, 30-40 -	35	14	5	42	4
1850, alle kv.	53	11	3	30	3
1870, alle kv.	50	10	3	33	4

Kilde: Statistisk Tabelværk og F. Krebs: Folketællingen i Odense 1878. Odense 1878.

kvinder, der er tilvandrede, og det gælder mest udpræget dem, der kommer længere borte fra, hvorimod kvinderne er i overtal i tilvandringen fra de nærliggende landdistrikter, som også rent numerisk leverede langt den største del af de tilvandrede. Blandt de tilvandrede fra „udlandet“ var de fleste fra hertugdømmet Slesvig.

Befolkningens erhvervsfordeling

På grundlag af den offentlige statistik fra folketællingerne er det kun muligt at få et meget groft indtryk af erhvervsudviklingen i Odense mellem 1840 og 1870. Det skyldes dels, at den erhvervsopgivelse, som skete til de lokale optællere på flere punkter er usikker, dels at den optælling, der foregik til den officielle statistiks tabeller på grundlag af optællernes lister, er uhensigtsmæssig, når det gælder om at belyse erhvervsudviklingen.

Usikkerhed ved indsamlingen af grundmaterialet opstår for det første, fordi en del mennesker havde mere end et erhverv, og det er da ikke altid sikkert, at det, der har betydning i en industrihistorisk sammenhæng, er opgivet. Er en Odenseborger f.eks. både købmand og brændevinsbrænder, er han muligvis kun opgivet som købmand, men til at bedømme omfanget af brændevinsbrændingen som erhvervsvirksomhed, er dette naturligvis meget uheldigt, specielt hvis praksis svinger fra tælling til tælling.

For det andet findes der i tællingerne en del personer, der blot er opgivet med et håndværk. Uden videre undersøgelser kan man da ikke se, om den pågældende er selvstændig eller svend, og dette vanskeliggør en undersøgelse af, om der i perioden er tale om stordriftstendenser – altså en industrialisering, eller om en ekspansion sker ved en udvidelse af antallet af små håndværksdrevne virksomheder.

For det tredje er der et stort antal personer, der i folketællingerne optræder som arbejdsmænd, daglejere o.l., uden at man ved, i hvilken erhvervsgrænse de pågældende var beskæftiget. En udvidelse af denne gruppe kan derfor skyldes, at der var ved at opstå en ufaglært arbejderklasse, der var beskæftiget i industrivirksomheder, men forklaringen kan også være øget beskæftigelse inden for f.eks. handel eller transport.

Af andre problemer ved benyttelsen af folketællingslisterne til at belyse erhvervsfordelingen kan nævnes, at folk, der betegnes mestre, udmærket

kan være ansat som arbejdsledere på fabrikker, de er altså ikke selvstændige, at folk kan være ansat i en anden branche end den, deres håndværk primært sigter imod, f.eks. (model)snedkere i jernstøberier, at pensionister (ikke erhvervsaktive) stadig kan stå opført med deres oprindelige erhverv, at enker, der fortsætter mandens erhvervsvirksomhed ikke behøver at stå anført som erhvervsaktive, og at en del børn og unge ugifte, der boede hjemme, samt hustruer, der havde udearbejde, ikke har angivet i folketællingen, at de havde sådant arbejde.

Ved sammentællingen til den offentlige statistik vil sådanne mangler naturligvis gå igen, men der kan komme yderligere til, dels som følge af direkte sammentællingsfejl, dels om følge af, at det kan være svært at presse det store antal forskellige erhverv sammen i nogle hovedgrupper. De skøn, der da må udøves, kan det være svært for den senere bruger at bedømme, men de kan have betydning for brugerens anvendelse af materialet. Endelig ændres inddelingen i erhvervstabellerne i den offentlige statistik i løbet af perioden.

På trods af disse problemer er det dog muligt at uddrage nogle hovedlinier i erhvervsudviklingen i Odense mellem 1840 og 1870 af den offentlige statistik, men mere detaljerede forhold må belyses ud fra specialundersøgelserne i de efterfølgende kapitler.

I tabel 6 er vist den relative fordeling af befolkningen (forsørgere og forsørgede) for hovedgrupper af erhverv ved folketællingerne.

Tabellen viser, at håndværk og industri gennem hele perioden var de dominerende erhverv. Tager man i betragtning, at også nogle fra gruppen daglejere og arbejdsmænd fik deres udkomme inden for håndværk og industri, har over halvdelen af Odenses befolkning været afhængig af beskæftigelsesforholdene inden for disse to erhverv. Derimod er det umuligt at sige ud fra tabellens tal, om der har været en udvikling i gang, således at disse erhverv har haft stigende betydning for befolkningen, da man ikke kender hele daglejer- og arbejdsmandsbefolkningens erhvervs-mæssige tilhørsforhold op gennem perioden.

Tabel 6 giver heller ikke mulighed for at se, om der i løbet af de tredive år sker et strukturelt skift, så man kan tale om en begyndende industrialisering på håndværkets bekostning.

Som hovedregel gælder det dog i hele perioden, at det må have været små håndværksforetagender, der har været den dominerende virksomhedsform

Tabel 6: Erhvervsfordelingen i Odense ved folketællingerne 1840-70

Erhverv	1840	1845	1850	1855	1860	1870
				%		
Landbrug, fiskeri, søfart	3	3	3	3	2	3
Håndværk og industri	46	47	49	48	48	45
Handel og omsætning	17	13	14	15	15	16
Daglejere og arbejdsmænd	8	9	9	12	14	14
Administration og liberale erhverv	11	11	10	8	8	9
Militær	5	5	5	3	2	5
Andet og uden erhverv	10	12	10	11	11	8
	100	100	100	100	100	100

Kilde: Statistisk Tabelværk.

i gruppen håndværk og industri. Folketællingerne deler – som vist i tabel 7 – industri- og håndværkerbefolkningen op i hovedpersoner (selvstændige), medhjælpere, tyende og forsørgede (hustruer, børn og andre slægtninge til hovedpersoner og

Tabel 7: Industri- og håndværkerbefolkningen opdelt efter stilling i erhvervet 1840-70

År	Hovedpersoner	Medhjælpere	Tyende	Forsørgede
1840	992	821	432	1.982
1845	934	982	487	2.452
1850	1.056	1.057	517	2.791
1855	1.026	1.261	502	3.417
1860	1.172	1.382	489	3.780
1870	1.262	1.647	389	4.289

Kilde: Statistisk Tabelværk.

medhjælpere). I tabellens tal mangler ganske vist daglejere og arbejdsmænd, der udgjorde omkring 250 erhvervsaktive ved periodens begyndelse og omkring 800 ved periodens slutning, men selv hvis man tager dette og de øvrige fejkilder med i betragtning, kan man vanskeligt forestille sig, at en stor del af industri- og håndværkerbefolkningen har været beskæftiget i virksomheder, der falder ind under det, som man i dag forstår ved egentlig industri, d.v.s. virksomheder med seks arbejdere og derover (excl. bygge- og anlægsvirksomhed). Ved periodens begyndelse angiver tabel 7 i gennemsnit mindre end en ansat pr. selvstændig, og ved periodens slutning omkring 1,3. Selv hvis man antager, at alle daglejere og arbejdsmænd i 1870 var beskæftiget i håndværk og industri, og at tyendet var beskæftiget i virksomhederne og ikke som tjenestefolk i husholdningen, ville man kun

Tabel 8: Fag med over fem medhjælpere og tyendepersoner pr. hovedperson ved folketællingerne 1840, 1855 og 1870

Fag	1840			1855			1870		
	H	M	T	H	M	T	H	M	T
Bogtrykkere	2	19	9	3	27	9	2	34	7
Brændevinsbrændere	24	8	110	27	19	118			
Jernstøbere				7 ¹	55	11	2	37	1
Klædefabrikanter				1	19	-			
Møllere				1	17	7	3	18	7
Sæbesydere				2	5	7			
Vognfabrikanter				2	11	2			
Handskemagere							11	56	8

H = Hovedpersoner

M = Medhjælpere

T = Tyende

1. Mandtalslisternes navne tyder på, at nogle af disse jernstøbere var støberiarbejdere.

Kilde: Statistisk Tabelværk.

nå op på godt 2 arbejdere pr. hovedperson som gennemsnit.

Odense var således endnu i 1870 et førindustrielt eller tidligt industrielt bysamfund. Det bekræftes også af en opdeling af industri- og håndværkerbefolkningen på enkeltfag. Gennem hele perioden fra 1840 til 1870 er skomagerfaget det, der beskæftiger flest mennesker i byen, og svendenes antal er i dette fag af omtrent samme størrelse som mestrenes. Store fag er desuden byggefagene murere og tømrere, der falder uden for den egentlige industriproduktion.

Folketællingerne tyder kun i ganske enkelte fag på stordriftstendenser. De mest udprægede er vist i tabel 8, men det samlede antal beskæftigede i disse fag udgør, som det vil ses ved en sammenligning med tabel 7, kun en meget begrænset del af den samlede håndværker- og industribefolkning.

De i tabel 8 nævnte fag angiver nogle af de fag, hvor man skal søge den tidlige industrialiserings virksomheder i Odense, men er ikke tilstrækkeligt fyldestgørende, såfremt man ønsker at belyse virksomhedernes størrelse, idet der i flere virksomheder beskæftigedes arbejdere, der er anført under andre fag eller som daglejere og arbejdsmænd i folketællingerne. Som et eksempel kan nævnes, at jernstøberierne også beskæftigede folk, der er optalt under smede og snedkere. Skal man have et udtryk for antallet af beskæftigede i de enkelte industrivirksomheder, må man derfor benytte supplerende materiale, som der skal vises eksempler på i kapitel II.

Befolkningens geografiske placering i byen

Hovedlinierne i, hvorledes den bebyggelsesmæssige udvikling påvirkede befolkningens fordeling på de enkelte kvarterer mellem 1840 og 1870 kan ses af tabel 9.

Det er karakteristisk, at indtil 1855 rummes det meste af befolkningsekspansionen i den indre by. Kun Kongensgade/Grønnegade optager en del af den voksende befolkning. De mange små parceller mellem hovedgaderne i den indre by var imidlertid allerede før 1840 så stærkt udbygget, at det var vanskeligt at klemme mere byggeri ind. Kun i Holsedore var der endnu nogle ledige byggegrunde på gadens vestside, der bebyggedes i begyndelsen af 1850'erne. Hovedparten af befolkningstilvæksten mellem 1840 og 1855 kom derfor

til at finde bolig i de ombyggede forhuse og i tilbyggede side- og baghuse i hovedgaderne samt i noget mindre omfang ved nybyggeri i det gamle forstadsområde ved Vindegade og i Frederiksgade.

Efter 1855 skifter dette billede. Nu er det de gamle forstads-gader og de tre nye områder, der opsuger næsten hele befolkningstilvæksten. På den gamle købstadgrund er folketallet de fleste steder stagnerende eller ligefrem i tilbagegang. Kun i Overgade, hvor der foretages en del ombygninger i 1860'erne, er indbyggertallet fortsat stigende.

Den sociale lagdeling i byen 1845

Et første indtryk af, om befolkningstilvæksten i byens enkelte dele påvirker den sociale lagdeling mellem disse områder kan man få ved at se på den kommunale skatteligning. Der betales kommuneskat efter en række forskellige kriterier, og det, der formentlig bedst giver et indtryk af skatteyderens almindelige sociale status i byen, er den del, der pålignedes efter „formue og lejlighed“, d.v.s. et skønnet udtryk for skatteyderens generelle skatteevne.

I tabel 10 er for de samme geografiske områder som i tabel 9 beregnet den gennemsnitlige skat for skatteyderne i første kvartal 1845 i hver af byens dele.

Det ses af tabel 10, at hovedgaderne har huset de rigeste dele af byens befolkning, mens de lavere sociale lag især boede i den gamle by nord for hovedåren Vestergade-Overgade og i forstadsbebyggelsen. Imidlertid giver gennemsnitsskatten for alle skatteydere ikke det rigtige indtryk af, hvor stor den sociale forskel var mellem de forskellige områder. De fleste svende og tjenestefolk, der boede hos deres arbejdsgiver, betalte nemlig et lille beløb i skat, typisk $\frac{1}{8}$ eller $\frac{1}{4}$ rigsdaler. De findes naturligt nok i størst omfang i de „rige“ gader og er dermed med til at trække gennemsnittet for disse gader nedad. Man kan i nogen grad korrigere for dette ved i beregningerne kun at medtage hver ejendoms største skatteyder, som det ligeledes er sket i tabel 10, selv om man derved også udelukker nogle mindre velstående lejere i disse gader. Man får da, som det fremgår af kolonnen over „største skatteydere“ en større spredning mellem de enkelte områder, og det ses også, at bortfaldet af skatteydere er størst i de velstående områder. I de fattigere områder er der få tjeneste-

Tabel 9: Befolkningsudviklingen i Odenses enkelte dele 1840-70

	Folketal		
	1840	1855	1870
Hovedgader:			
Vestergade	1.192	1.961	1.776
Nørregade, Fisketorvet	1.003	1.741	1.512
Overgade, St. Jørgensgade, Skræppestræde ¹	1.604	1.900	2.271
Sidegader og torve i den indre by:			
Mellem Vestergade og Nørregade	614	656	708
Mellem Nørregade og Overgade	1.251	1.276	1.266
Mellem Påskestræde og Holsedore	1.235	1.523	1.508
Øst for Påskestræde	609	597	656
Ældre forstadsområde:			
Vindegade	241	660	1.133
Uden for Vesterport	677	811	1.611
Uden for Nørreport	387	327	1.043
Uden for Mølleport	367	627	1.132
Nyere forstadsbebyggelse:			
Kongensgadeområdet	-	724	1.190
Adamsgade m.v.	-	19	408
Albanikvarteret	-	-	770
I alt	9.180	12.822	16.984

1. De yderste numre i St. Jørgensgade og hele Skræppestræde udgjorde St. Jørgens forstad. Indbyggertallet i dette område er omtrent konstant i perioden.

Kilde: Mandtalslisterne fra de tre folketællinger.

folk, og et stort antal skatteydere bor i en-families ejendomme.

En anden skævhed, som fremkommer ved den valgte beregningsmetode, er, at der i byen fandtes en del familier, der havde så lav en indkomst, at de ikke blev sat i skat. Sammenligner man antallet af skatteydere i de enkelte områder med befolkningens størrelse, er der forholdsvis flere, der ikke betaler skat i de fattige kvarterer end i de rige, og en inddragelse af disse i en gennemsnitsberegning ville således yderligere øge spredningen mellem rige og fattige områder.

Inden for de områder, som byen er delt op i ved gennemsnitsberegningerne, er der også nogen forskel mellem de enkelte gader og i hovedgaderne endog mellem mere og mindre centralt beliggende dele. Byens fattigste gade var Skræppestræde (Ridehusgade), og blandt de dårligst stillede gader var også Bangs Boder, Stålstræde, Skulkenborg, Ramsherred og Hans Jensens Stræde.

I den modsatte ende af den sociale rangstige kan man få et indtryk af, hvor de fornemste adres-

ser i byen var, ud fra skattelistsens „top-atten“, d.v.s. de skatteydere, der betalte over 15 rigsdaler i formue- og lejlighedsskat i første kvartal 1845. Det var efter størrelse:

1. Købmand Muus, Frederiksgade 2-4, 30 rdl.
2. Apoteker J. Andersen, Overgade 8, 30 rdl.
3. Biskop Faber, bispegården, Klaregade, 27 ½ rdl.
4. Købmand Richardt, Nørregade 29, 25 rdl.
5. Vinhandler Niels Jensen, Overgade 12, 25 rdl.
6. Major Fabritius de Tengnagel, Sortebrødretorv 7, 23 rdl.
7. Købmand Frydendahls enke, Nedergade 37, 22 rdl.
9. Købmand P. Rasmussen, Overgade 24-26, 21 rdl.
10. Stiftamtmand Bardenfleth, Vestergade 75, 20 rdl.
11. Møller Krag, Munkemøllestræde 11, 20 rdl.
12. Købmand M. Döcker, Vestergade 9, 19 rdl.
13. Apoteker Petersen, Vestergade 23, 17 rdl.
14. Oberst Abrahamsen, Vestergade 62, 17 rdl.

15. Toldinspektør Pontoppidan, Henriettelyst, Tolderlundsvej, 17 rdl.
16. Herredsfoged Knudsen, Vestergade 100, 16 rdl.
17. Købmand Weber, Vestergade 90, 16 rdl.
18. Fabrikant Brandt, Munkemøllestræde 8, 16 rdl.

De pågældende adresser er vist på kort nr. 5. Vestergade og de lave numre i Overgade har flest af de velhavende Odenseborgere som adresse. De pågældendes erhverv viser desuden, at det er embeds- og handelsstanden, der har været dominerende i byens højeste indkomstgrupper. Kun en enkelt af de nytilkomne industrigrænes foretagere sniger sig op som den sidste på listen, nemlig ejeren af byens eneste klædefabrik, som på dette tidspunkt var den største erhvervsvirksomhed i byen (jf. s. 35)¹.

En indplacering af byens *arbejdere* inden for industri og håndværk i det geografiske og sociale

1. Det skal dog nævnes, at apoteker Andersen og købmand P. Rasmussen i 1845 som „binæring“ havde interesser i Odenseanske industrivirksomheder (jvf. s. 50 og s. 66), og at møller Krag ejede den gamle Munkemølle ved åen, hvor der siden det 12. århundrede blev malet korn.

mønster, der er omtalt ovenfor, byder på en række vanskeligheder af kildemæssig karakter (jf. s. 24). Lettest er det for de svende, lærlinge, brændevinskarle m.fl., der boede hos deres arbejdsgiver, idet der da foreligger en utvetydig tilkendegivelse af arbejderens erhvervmæssige tilhørsforhold. Ved folketællingen 1845 forekommer de i større tal i Vestergade, Overgade, Klaregade, Nørregade, Nedergade og Frue Kirkestræde. Om deres boligforhold henvises til behandlingen i kapitel II.

Gruppen arbejdsmænd og daglejere, hvoraf en del har været beskæftiget i håndværk og industri, andre i handel og transport og formentlig også en del ved landbrug på købstadjorden, boede i byens fattigste gader (jf. kort 6). Den største koncentration i 1845 fandtes på det inderste Vesterbro, i Skræppestræde og på vestsiden af Nørrebro, altså i forstadsbebyggelsen. I det gamle byområde var der flest i vinklen mellem Nørregade og Overgade, først og fremmest i Skulkenborg/Nygade og på Sortebrødretorv.

En anden gruppe af ufaglært arbejdskraft, hvoraf en del var tilknyttet industri og håndværk, var de mange kvinder, der i folketællingerne er opført med betegnelser som „lever af håndarbejde“, „ernærer sig ved spind“, „syerske“, „lever af håndgerning“. Det drejer sig hovedsagelig om enlige

Tabel 10:

Antal skatteydere og gennemsnitligt pålignet beløb i Odenses kvarterer i første kvartal 1845

	Alle skatteydere		Alle „største skatteydere“ ¹	
	Antal	Gns.skat Rigsdaler	Antal	Gns.skat Rigsdaler
Hovedgader:				
Vestergade	310	2,7	99	6,3
Nørregade	240	1,9	89	3,8
Overgade m.v.	242	2,2	99	4,1
Sidegader og torve i den indre by:				
Mellem Vestergade og Nørregade	85	0,7	57	0,9
Mellem Nørregade og Overgade	225	0,7	164	0,7
Mellem Påskestræde og Holsedore	240	1,3	126	2,0
Øst for Påskestræde	131	1,2	57	2,2
Ældre forstadsområde:				
Vindegade	36	0,6	27	0,7
Uden for Vesterport	165	0,8	96	1,1
Uden for Nørreport	94	0,8	50	1,2
Uden for Mølleport	90	1,0	61	1,4

1. Her er medtaget den største skatteyder i hver ejendom i beregningerne (jf. teksten).

Kilde: Odense magistrats arkiv, skattehovedprotokoller 1845.

kvinder, hyppigt enker og enlige mødre. Nogle af disse har formodentlig været forlagte af byens handskemagere, hattemagere og andre, mens en del sikkert har udført deres arbejde for private husholdninger. Deres adresser i byen fordeler sig omtrent som daglejernes med flest i forstæderne.

Tilbage blandt potentielle industriarbejdere står derefter de faglærte arbejdere, der er anført i folketællingerne som svende og havde selvstændig husholdning. Folketællingerne anfører som tidligere nævnt i en række tilfælde ikke, om det er mestre eller svende, men ved hjælp af ligningslisterne vil det normalt være muligt at adskille de to grupper. Svendenes adresser i 1845 er vist på kort nr. 7, hvor dog byggefag og bager- og slagtersvende er holdt udenfor. Langt de fleste af dem, der er medtaget, må som tidligere nævnt antages at have været beskæftiget i håndværksvirksomheder. Det gælder f.eks. den meget store gruppe af skomager-svende. Kortet viser, at det er svært at pege på nogen bestemt del af byen, der især rummede denne del af industri- og håndværkerbefolkningen. De findes i begrænset omfang i hovedgader-

ne, hvor de ofte boede i baghuse eller kvistlejligheder, og er i øvrigt spredt på næsten alle byens smågader og forstadsbebyggelsen. I de mindre gader bor de hyppigt blandet med småmestre, og det sociale skel mellem disse to grupper har næppe været stort.

Den sociale lagdeling i byen ved periodens slutning

Den form for kommunal skatteligning, der anvendtes i 1845 og blev lagt til grund for gennemsnitsberegningerne i tabel 10, ændredes noget i løbet af 1860'erne. Endnu i 1864 er skatteprotokollerne dog opstillet således, at de skulle kunne give et indtryk af den sociale lagdeling i byen, der er sammenligneligt med det, der er givet for 1845. Skatteligningen for 1864 er derfor lagt til grund for tabel 11.

Sammenligner man 1845 og 1864 finder man ikke store forskelle i det samlede billede. Det er

Tabel 11:

Antal skatteydere og gennemsnitligt pålignet beløb i Odenses kvarterer i første kvartal 1864

	Alle skatteydere		Alle „største skatteydere“ ¹	
	Antal	Gns.skat Rigsdaler	Antal	Gns.skat Rigsdaler
Hovedgader:				
Vestergade	356	6,1	106	15,3
Nørregade ²	279	4,3	112	8,0
Overgade m.v. ³	393	4,5	204	6,0
Sidegader og torve i den indre by:				
Mellem Vestergade og Nørregade	116	1,2	71	1,6
Mellem Nørregade og Overgade	263	0,8	200	0,9
Mellem Påskestræde og Holsedore ⁴	321	2,1	181	2,8
Øst for Påskestræde	135	2,8	59	5,1
Ældre forstadsområde:				
Vindegade	122	1,1	90	1,3
Uden for Vesterport	277	1,7	186	2,1
Uden for Nørreport	161	1,5	104	1,9
Uden for Mølleport	166	2,0	106	2,3
Nyere forstadsbebyggelse:				
Kongensgadeområdet	178	1,6	88	2,3
Adamsgade m.v. ⁵	35	0,4	32	0,4
Albanikvarteret	64	4,4	40	5,3

1. Her er medtaget den største skatteyder i hver ejendom i beregningerne.

2. Excl. Fyens stifts sparekasse.

3. Excl. Gascompagniet.

4. Excl. Fyens stifts discontokasse.

5. Tallene for Adamsgade er noget for lave, da de arbejdere, der boede i Joh. F. Rasmussens ejendomme (jf. s. 43f) i protokollen er medregnet under jernstøberiet Phønix og derfor her indgår i sidegader mellem Nørrebro og Overgade.

Kilde: Odense magistrats arkiv, Skattehovedprotokoller 1864.

stadig de gamle hovedgader, der har de største skatteydere, mens de dårligst stillede især findes i den indre bys sidegader. Tallene viser, at Kongensgadeområdet havde omtrent det samme velstandsniveau som den gamle forstadsbebyggelse og de bedre dele af den indre bys sidegader. Der er dog et klart skel mellem Kongensgade, hvor gennemsnitsskatten var 1,9 rigsdaler og den betydeligt fattigere Grønnegade med et gennemsnit på 0,5 rigsdaler.

De to andre nye forstadsområder er i 1864 endnu relativt lidt bebyggede, og tallene for disse siger derfor ikke så meget om deres relative indplacering i den sociale lagdeling i Odense. For Adamsgade gælder dog, at den, da den bliver fuldt udbygget omkring 1870, ligger på et niveau, der nogenlunde svarer til den gamle forstadsbebyggelse. Albanikvarteret er endnu i 1864 helt domi-

neret af den „fine“ Albanigade med mange store skatteydere. Udbygningen i slutningen af 1860'erne med de mindre fine sidegader trak gennemsnittet nedad. Blandt de nye sidegader havde flere et betydeligt antal arbejdsmænd og daglejere, hvis gennemsnitsindkomst lå en del under det, der var gældende for mange af skatteyderne i den indre bys sidegader, når bortses fra området mellem Nørregade og Overgade.

Skattelisten omfatter i 1864 i alt 22 personer og institutioner, der betalte over 50 rigsdaler efter formue og lejlighed i januar kvartal. Det var følgende:

1. Fyens stifts sparekasse, Nørregade 12, 168 $\frac{3}{4}$ rdl.
2. Fyens stifts discontokasse, Torvet 2, 140 $\frac{5}{8}$ rdl.

3. Gascompagniet, St. Jørgens forstad 19, 104 1/16 rdl.
4. Købmand L. B. Jürgensen, Vestergade 37, 101 ¼ rdl.
5. Vinhandler Waage Jensen, Overgade 12, 98 7/16 rdl.
6. Farver M. K. Brandt, Vestergade 77, 84 3/8 rdl.
7. Købmand Hoffgaard, Overgade 5, 78 ¾ rdl.
8. Købmand M. Faber, Overgade 41, 78 ¾ rdl.
9. Købmand Holbech og søn, Nørregade 68, 70 5/16 rdl.
10. Købmand Joh. F. Rasmussen, Overgade 14, 67 ½ rdl.
11. Købmand La Cour, Vestergade 11, 67 ½ rdl.
12. Boghandler Helm Petersen, Vestergade 27, 67 ½ rdl.
13. Købmand P. Jørgensen, Nørregade 72, 67 ½ rdl.
14. Grossererne Halberstadt og Rasmussen og grosserer Esmann, Nørregade 39, 66 3/32 rdl.
15. Toldinspektør Pontoppidan, Henriettelyst, Tolderlundsvej, 17 rdl.
16. Apoteker Petersen, Vestergade 23, 56 ¼ rdl.
17. Bogtrykker Milo, Vestergade 49, 53 7/16 rdl.
19. Købmand P. H. Petersen, Overgade 13, 52 1/32 rdl.
20. Købmand C. T. og P. Jensen, Overgade 14, 50 5/8 rdl.
21. Købmand Stokkebye, Nørregade 29, 50 5/8 rdl.
22. Firma E. B. Muus, Frederiksgade 2, 50 5/8 rdl.

De tre hovedgaders dominans er tydelig. Ikke mindre end 19 af de 22 skatteydere bor her. Erhvervsfordelingen viser som i 1845 en tydelig dominans af købmænd. Kun en skatteyder med industri som hovederhverv er med, nemlig bogtrykker Milo, men også gasværket kan regnes til denne gruppe. Af de øvrige skatteydere havde købmand Joh. F. Rasmussen, grosserer Esmann og apoteker Lotze (jf. s. 47 og s. 48) en del af deres indtægter fra industriel virksomhed, men oversigten over de store skatteydere viser dog tydeligt, at industriel virksomhed endnu på dette

tidspunkt ikke havde medført en høj social status i byen betinget af de industridrivenes indkomst.

Det er heller ikke ved periodens slutning muligt at indplacere industriarbejderne i byens geografiske og sociale mønster, da man normalt ikke kender beskæftigelsessted for indbyggere, der ikke bor hos deres arbejdsgiver (se dog s. 43f), men en behandling af erhvervsangivelserne ved folketællingen i 1870 kan foretages efter de samme principper som er brugt på 1845-tællingen. Resultatet heraf viser et mønster, der minder stærkt om forholdene i 1845.

Bopælen for arbejdsmænd og daglejere i 1870 er vist på kort 8. Det største antal findes i St. Jørgens forstad, i Vindegade, på Vesterbro og i sidegaderne i vinklen mellem Nørregade og Overgade. I de nye gader fandtes de mere spredt, relativt flest i Grønnegade og Langegade.

Gruppen af syersker og lignende, der også hører til den mulige industrielle arbejdskraft, var i 1870 koncentreret i den indre bys smågader med tyngdepunktet i vinklen mellem Nørregade og Overgade, hvor der især var mange i Ramsherred, Hans Jensens Stræde og Skulkenborg. Desuden boede der en del i Vindegade, mens de kun fandtes i begrænset omfang i den nye kvarterer.

De faglærte arbejdere boede i 1870 spredt over det meste af byen uden for hovedgaderne, og mange havde fundet bolig i de nye kvarterer, således i Grønnegade og Adamsgade. Det største antal fandtes dog i de gamle forstæder, men i forhold til befolkningens størrelse var de også relativt stærkt repræsenteret i smågaderne mellem Nørregade og Overgade (sml. kort nr. 9).

Det samlede indtryk af Odense omkring 1870 er, som det vil være fremgået af dette indledende kapitel, at det endnu er et meget begrænset præg, industrien har sat på byen. Der var grundlagt en række virksomheder, der skulle få varig betydning for byens industrialisering, men de befandt sig endnu i 1870 på et forholdsvist beskedent niveau, og deres beskæftigelseseffekt og hele økonomiske påvirkning af byens erhvervsliv var endnu så beskedent, at perioden må karakteriseres som en forberedelses tid, en tidlig industrialiseringsperiode, der lagde grunden til et strukturskifte i det odenseanske erhvervsliv. Hovedindustrialiseringsfasen kom først efter 1870.

II · Industrivirksomhederne

Den odenseanske industris omfang omkring 1840 set fra virksomhedens synsvinkel kan man få et første indblik i gennem de såkaldte *fabrikstabeller*, som magistraten hvert år gennem amtmændene skulle indsende til generaltoldkammeret og kommercekollegiet, fra 1849 til indenrigsministeriet. Tabellerne indeholder oplysninger om fabrikanternes navne, antal beskæftigede, produktionens omfang og forbruget af råvarer. Tællingernes pålidelighed anses i almindelighed ikke for god, og der kan i den her anvendte sammenhæng være særlig grund til at hæfte sig ved, at tællingerne dels ikke medtager alle erhver, der må betegnes som industrielle (f.eks. ikke bogtrykkerier), dels medtager flere erhver, hvor fabrikationsmåden og fabrikationens omfang omkring 1840 endnu var således, at de klart må henregnes under håndværk (f.eks. feldberedning, rebslageri, pottemageri, garvning og handske- og hattemagervirksomhed). For disse sidstnævnte viser fabrikstabellerne for Odense, at det normale var fra 0 til 4 ansatte, og selv om der kan tænkes at være nogen underregistrering, må der dog klart have været tale om meget små virksomheder. Egentlig industriel virksomhed findes i fabrikstabellerne først og fremmest inden for tobaksindustrien, tekstilindustrien (klædefabrikker og bomuldsvæverier), jernstøberier og til dels inden for kemisk industri (tændstikfabrikation, sæbesyderi, lysestøbning og produktion af andre olieprodukter).

Fabrikstabellernes oplysninger indsamledes sidste gang i 1854, men som afløser afholdtes i 1855 en *industritælling*, hvor den industridrivende skulle opgive virksomhedens beskæftigelse, maskiner, produktion, alder og lønninger. Industritællingen medtager et betydeligt større antal virksomheder end fabrikstabellerne.

Efter 1855 foretog indenrigsministeriet ikke officielle indsamlinger af oplysninger om industri og fabrikker i den resterende del af den her behandlede periode.

Fra 1843 foregik der en parallel årlig indberetningsvirksomhed fra toldkammeret til den centrale myndighed i København, og denne fortsatte gennem hele den resterende del af perioden. For

Odense mangler dog indberetningerne fra enkelte år. Grundlaget for disse indberetninger var ligesom ved fabrikstabellerne skemaer, som skulle udfyldes af hver virksomhed. De indeholdt de samme rubrikker som fabrikstabellernes. I de bevarede indberetninger er kun de største virksomheder nævnt separat, mens der ellers er tale om samlede branchetal. Tillige indeholder indberetningerne hyppigt nogle verbale kommentarer til den almindelige økonomiske udvikling for industrien i told-distriktet i det forløbne år.

Listerne er meget mangelfulde, både med hensyn til antallet af virksomheder og med hensyn til omfanget af oplysninger om de enkelte virksomheder. Toldvæsenet i Odense klager da også i 1862-indberetningen over, at mange nægter at udfylde skemaerne, da de frygter for, at en sådan registrering vil blive anvendt til beskatningsformål, og i 1863 hedder det fra Odense: „Ønskeligt var det, om Toldkammeret i Fremtiden kunne blive befriet for dette Arbejde, der fordrer megen Tid og giver saa godt som intet Resultat“. Dette ønske blev ikke opfyldt, men kvaliteten bliver til gengæld gradvis ringere fra år til år, og i slutningen af 1860'erne indeholder indberetningerne kun nogle generelle oplysninger om industriudviklingen i byen.

Toldindberetningerne om industrien kan således kun tjene som supplement til andre oplysninger, og for tiden efter 1855 må man derfor tillige bruge andet kildemateriale for at få et indtryk af industriens omfang i Odense.

De vigtigste kildetyper, der er anvendt i det følgende, er firmaregistrene i medfør af lov af 1.6.1862, der opregner virksomheder, der blev drevet under et forretnings- eller firmanavn, og angiver firmanavn og branche samt tidspunkt for optagelse i registret. Desuden lokale vejvisere, virksomhedshistorier og lokalhistorier fra samtiden og eftertiden.

Til at belyse omfanget af fast kapital og til at lokalisere industrivirksomhederne i Odense er benyttet brandforsikringsmaterialet, hvor der i forbindelse med taksationerne hyppigt vil findes oplysninger om fabrikslokalernes beliggenhed i

ejendommen, byggematerialer og større maskiner. Bygningernes størrelse (ydre mål i kvadratalen) kan findes i opmålingsprotokollerne til bygningsskat, hvori der hyppigt også findes oplysninger, der svarer til brandforsikringsmaterialet, og endelig i bygningskommissionens arkiv, idet denne kommission behandlede alle ansøgninger om tilladelse til at ændre på bestående bygninger eller foretage nybyggeri. Desværre er de tegninger, som normalt skulle ledsage ansøgningerne, ikke bevaret i arkivet.

Det er ud fra dette materiale vanskeligt at sige noget sikkert om omfanget af beskæftigelsen i de enkelte virksomheder i 1860'erne, men visse tendenser kan angives. Der kan også kun opnås vage forestillinger om, hvem den enkelte virksomhed beskæftigede, da firmaarkiver med lønningsbøger ikke er bevaret, således at det kun er beskæftigede, der boede hos eller i anden sammenhæng er omtalt hos virksomhedsejerne, som man ud fra folketællinger og skatteligningsmateriale kan stedfæste. Foretagernes navne vil man derimod normalt kende, når virksomheden er lokaliseret, og da det hyppigt var personer, der hørte til byens kendte mennesker, er det ikke vanskeligt at indhente supplerende oplysninger om disse mennesker.

Endelig kan der også findes en del oplysninger i skiftemateriale, realregistre til skøde- og panteprotokoller og i sundhedskommissionens arkiver.

Den odenseanske industris omfang omkring 1840

Fabrikstaberne for Odense fra 1841 nævner følgende virksomheder og antal beskæftigede:

- 1 klædefabrik med 28 arbejdere
- 2 bomuldsvæverier med 11 arbejdere
- 2 sæbesyderier med 6 arbejdere
- 4 tobaksfabrikker med 63 arbejdere
- 3 feldberedere med 1 arbejder
- 8 rebslagere med 15 arbejdere
- 5 pottemagere med 6 arbejdere
- 5 garvere med 14 arbejdere
- 5 handskemagere med 5 arbejdere
- 5 hattemagere med 6 arbejdere
- 2 jernstøberier med 43 arbejdere

Disse tal viser som tidligere nævnt kun tendenser mod stordrift inden for tekstilindustri, tobaksfabrikation og jernstøberi. Ud over de nævnte ar-

bejdstal er det sandsynligt, at handskemagerne har haft et antal syersker, der arbejdede i deres hjem (forlagt), selv om denne virksomhed ikke længere havde så stor betydning i Odense, som den havde haft i slutningen af 1700'tallet.

Imidlertid er det givet, at der har været andre virksomheder i Odense, der retteligen burde medtages i listen. Det kan derfor være på sin plads at sammenligne med den opgørelse, som O.J. Rawert giver over fabrikkerne i Odense i 1847, hvor han søger at give et bedre billede af industriens omfang end den, der findes i fabrikstaberne. Hans liste indeholder følgende brancher med over 10 faste arbejdere:

- 1 klædefabrik med 46 arbejdere
 - 9 vævere med 55 arbejdere
 - 6 tobaksfabrikker med 39 arbejdere
 - 8 rebslagere med 18 arbejdere
 - 8 garvere med 18 arbejdere
 - 8 handskemagere med 25 arbejdere
 - 2 jernstøberier med 55 arbejdere
- samt af andre brancher end fabrikstaberne:
- 2 bogtrykkerier med 23 arbejdere
 - 6 ølbryggere med 16 arbejdere
 - 35 brændevinsbrændere med 52 arbejdere
 - 9 farvere med 14 arbejdere
 - 8 guldsmede med 16 arbejdere
 - 9 urmagere med 20 arbejdere

En sammenligning med fabrikslisterne for 1841 viser ikke store forskelle for de brancher, der går igen i de to lister. Kun for vævernes vedkommende er medtaget en række flere i 1847, men da det ene af de to væverier fra 1841 i mellemtiden var ekspanderet stærkt, er der tale om et tillæg på nogle små håndværksprægede virksomheder med 1-3 beskæftigede.

Af de brancher, der kun er medtaget i 1847, er der tre, der fortjener nærmere omtale. Brændevinsbrænderierne er ganske vist i beskæftigelsesmæssige henseende en vigtig branche, men den blev hyppigt drevet af købmænd, der ved siden af deres hovederhverv havde et brænderi, hvis arbejdskraft bestod af en eller to brænderikarle. Gennemsnitsbeskæftigelsen i 1847 er derfor også kun på 1½ ansat, således at der næppe kan tales om egentlig industrivirksomhed. Derimod er bogtrykkerierne klart præget af stordrift, og de to bogtrykkerier, der findes i 1847, nemlig Milos og Hempels var begge store virksomheder allerede i 1840 og må derfor medtages ved en opgørelse over den egentlig industris omfang omkring 1840.

Bryggerierne ligger på grænsen af at måtte medtages under industri. Det er endnu i 1840 en branche, hvor de fleste virksomheder var meget små, hvad det gennemsnitlige antal arbejdere på knap 3 i 1847 er et vidnesbyrd om. Det er imidlertid en branche, som stod over for en teknisk udvikling, der skulle gøre stordriftsfordele mere åbenbare, og ved periodens udløb hører branchen klart hjemme blandt de egentlige industrigrene.

Ud over de brancher, der hidtil er nævnt, viser de gennemgåede supplerende kilder, at der omkring 1840 i Odense kun har været virksomheder af nogen beskæftigelsesmæssig betydning inden for møllerivirksomhed.

Udviklingslinier 1840-1870

Fabrikslisterne viser frem til 1853 ikke store ændringer i det branchemønster, som var karakteristisk for Odense omkring 1840 (jf. tabel 12).

*Tabel 12:
Fabrikstallernes tal for Odenses fabrikker 1844-53*

Branche	1844		1847		1850		1853	
	V	B	V	B	V	B	V	B
Klædefabrikker	1	44	1	47	1	58	1	62
Bomuldsvæverier	2	26	2	26	2	46	2	62
Sæbesyderier	2	7	2	6	2	7	2	12
Tobaksfabrikker	4	49	5	47	7	86	5	92
Feldberedere	2	1	3	1	3	1	2	0
Rebslagere	7	19	8	18	8	19	6	15
Pottemagere	6	11	6	9	6	8	7	8
Garvere	7	18	7	19	7	18	10	15
Handskemagere	6	3	6	6	5	3	8	13
Hattermagere	5	7	7	10	4	5	5	10
Kemisk								
svovlstikindustri	-	-	-	-	1	20	1	20
Jernstøberier	2	48	2	51	2	79	4	175 ¹
Vognfabrikker	-	-	1	10	1	5	-	-
Saltraffinaderier	-	-	-	-	-	-	1	0

V = Antal virksomheder

B = Antal arbejdere

1. Beskæftigelsestillene mangler fra et af støberierne.

Kilde: Generaltoldkammeret og kommercekollegiet, industri- og fabriksfaget 1797-1848, Statistisk Bureaus arkiv, Odense magistrats arkiv.

Det var fortsat de samme brancher, der var karakteriseret ved stordrift, og det mere fyldige ma-

teriale fra industritællingen 1855 tilføjer kun de brancher, som man allerede omkring 1840 savnede i fabrikstallerne (jf. tabel 13).

Tabel 13: Odenses industri ifølge industritællingen 1855 (Medtaget er brancher, hvor det samlede antal faste arbejdere var over 10)

Branche	Antal virksomheder	Antal faste arbejdere	Antal dampmaskiner
Bogtrykkerier	2	38	-
Ølbryggerier	5	18	-
Brændevinsbrænderier	34	71	1
Kemisk			
svovlstikfabrik	1	13	-
Cigarfabrik	3	17	-
Garveri og feldberederi	13	31	-
Jernstøberier	4	221	1
Klædefabrik	1	55	1
Sæbesyderier	2	11	-
Tobaksfabrikker	5	94	-
Bomuldsvæverier	3	58	-
Handskemagere	2	24	-

Kilde: Rentekammeret, statistiske efterretninger.

De dampmaskiner, der findes omtalt i industritællingens virksomheder, var alle små. Størst af de tre, der er nævnt i tabel 13, var klædefabrikens på 8-10 hestekræfter, men tællingen omtaler desuden dampmøllens på 18 hestekræfter. Da kommøllerne imidlertid kun beskæftigede 9 mand, er de ikke med i tabellen.

Efter 1855 findes der som tidligere nævnt ikke pålidelige tal for antallet af beskæftigede i de enkelte brancher, idet toldkammerets indberetninger kun nævner nogle virksomheder fra branchernes. Man kan derfor henimod periodens slutning kun forsøge at få et generelt billede af, hvilke brancher der var industrialiserede, ved at se på den faste realkapitals omfang, som den f.eks. findes opregnet ved brandtaksationerne. En gennemgang af den nytaksation, der fandt sted i 1867, viser, at der da fandtes de i tabel 14 viste brancher, hvor der var tale om „større“ industrianlæg.

Bryggerierne er nu vokset op til at være den mest kapitalintensive produktion, og af de brancher, der allerede fandtes ved periodens begyndelse, er *tekstilindustri* og *jernstøberier* stadig af stor betydning. *Tobaksfabrikkerne* betyder kun lidt i tabel

Tabel 14: Brancher med industribygninger på mindst 3.000 rigsdalers brandassurancesum 1867

Branche	Industribygninger vurderet til mindst 3.000 rigsdaler		Blandede industri- og beboelsesejendomme vurderet til mindst 4.000 rigsdaler	
	Antal	Samlet vurdering 1.000 rdl.	Antal	Samlet vurdering 1.000 rdl.
Klædefabrikker	3	46		
Væverier	1	17	1	4
Bryggerier	4	104		
Tobaksfabrikker	2	10		
Brændevinsbrænderier	1	3	2	9
Møllerier	1	15	1	26
Apotekervarefabrik	1	10		
Materialist			1	9
Sæbesyderi	1	9		
Bogtrykkeri	1	8		
Guldsmed			1	4
Garverier	3	16		
Jernstøberier	4	94		
Hattemagere	1	4		
Vandværk	1	59		

Kilde: Brandforsikringsprotokoller

14, men de var ved periodens begyndelse også kun lidt kapitalintensive, hvorimod de havde stort arbejdskraftforbrug. Man kan derfor kun ved et yderligere studium af denne branches forhold i 1860'erne finde frem til, om den stadig havde betydning for den odenseanske industri.

De fire nævnte brancher synes således gennem hele perioden at være dem, der mest markant satte deres præg på det odenseanske produktionsmiljø, og deres forhold vil derfor blive underkastet en mere detaljeret undersøgelse i de følgende afsnit, dels på brancheniveau, dels i form af en skematisk oversigt over de større virksomheders historie.

Odenses tekstilindustri 1840-70

Af de mere industriprægede brancher har tekstilindustrien de ældste rødder i Danmark, idet der allerede i det 17. og 18. århundrede som led i den merkantilistiske erhvervspolitik med statslig bistand blev oprettet klædefabrikker af betydelig størrelse. Også Odense fik allerede da en sådan fabrik, oprettet af brødrene Otto i 1779, men den ophørte med at producere inden århundredets udgang. Af fabrikker inden for tekstilindustrien

eksisterede der i 1840 kun tre, nemlig en klædefabrik ejet af Preben Lihme Brandt, oprettet i 1835, og to bomuldsvæverier, Dæhnkes fra 1835 og Brodtrüchs, der begyndte produktionen i 1837. Disse virksomheder var altså alle nyetablerede ved periodens start, og de eksisterede alle tre helt frem til 1870, de to dog med nye ejere. I fabriks-tællingernes tid sker der først grundlæggelse af en ny virksomhed i 1851, hvor der optræder et bomuldsvæveri ejet af H. Hansen, men dette væveri, der i 1855 beskæftigede en dreng, en pige og to svende, synes det ikke muligt ud fra andet kildemateriale end disse tællinger at få nærmere kendskab til, og det har formodentlig kun haft en kort levetid. I 1856 grundlagdes Bierfreunds bomuldsvæveri, der hurtigt voksede op til at blive en stor virksomhed, og året efter kom en ny klædefabrik til, ejet af Cl. Dorch. Fra slutningen af 1860'erne viser kilderne endnu to grundlæggelser, Morten Kisbye Brandts klædefabrik, der påbegyndte produktionen i 1869 og Thedes uldspinderi i Vindegade 20, i lokaler, der tidligere havde været anvendt til jernstøberi (jf. s. 40). Det sidstnævnte synes dog ikke inden 1870 at have fået større betydning. Ved periodens slutning har der derfor formodentlig af større tekstilvirksomheder kun været 3 klædefabrikker og 3 bomuldsvæverier i Odense.

Ved siden af disse virksomheder fandtes der samtidig et stort antal håndværksprægede tekstilvirksomheder, først og fremmest væverier med et par svende ansat, og skellet mellem håndværk og industri i branchen var flydende. Der synes gennem hele perioden ikke at have været væsentlige stordriftsfordele, som gjorde det muligt for fabrikker effektivt at udkonkurrere de håndværksprægede virksomheder.

Den industrielle virksomhed var mest udpræget i klædeproduktionen. De tre klædefabrikker var alle relativt store virksomheder og anvendte dampkraft og maskinvæve, ligesom de krævede betydelige bygningsmæssige investeringer.

Grundlæggerne af de tre klædefabrikker udgik alle fra farverslægter, men havde selv eller gennem tilknyttet familie faglig viden om klædeproduktion. Selv om virksomhederne var ret konkurrencefælsomme, var de i årene 1840-70 som helhed sunde foretagender, der gav et betydeligt overskud til ejerne, således at disse rangerede højt i byens indkomslag og kunne tillade sig en høj levestandard.

Klædefabrikernes arbejderstab var en blanding af faglærte (vævere, dugmagere og overskærere) og ufaglærte. Specielt for de ufaglærte blev klædefabrikkerne byens største arbejdspladser, idet der kun var relativt beskedne beskæftigelsesmuligheder inden for de fleste andre af de nye industrigrene, hvor der krævedes egentlig faglig kunnen. Hvem de tidlige arbejdere i klædeindustrien var, lader sig vanskeligt bestemme, da kun ganske få boede på virksomheden eller hos mesteren. Omkring 1845 er det dog muligt at få et vist indtryk af beliggenheden af de pågældende arbejderes boliger, idet P.L. Brandts klædefabrik da var den eneste virksomhed i Odense, som af samtiden omtales som „fabrik“, og de 10 personer, der i folketællingen omtales som fabriksarbejdere, må formodentlig have været en del af klædefabrikens ufaglærte arbejderstab. Også de 17 faglærte tekstilarbejdere (vævere, dugmagere og overskærere), der i 1845 ikke boede hos deres mestre, har formodentlig for de flestes vedkommende været beskæftiget på klædefabrikken, og kort 10 giver derfor et indtryk af afstan-

dene mellem hjem og virksomhed. Det ses, at en stor del af de sandsynlige arbejdere boede tæt på virksomheden i de små sidegader i den indre by og kun ganske få i forstæderne.

De to ældre bomuldsvæverier var langt mindre mekaniserede end klædefabrikkerne og havde et tydeligt håndværkspræg over sig. Der anvendtes kun håndvæve, og af væversvendene boede en stor del i periodens begyndelse hos deres mester. Selv om de ekspanderede noget i 1850'erne forlod dette præg dem ikke, og virksomhedslederne nåede da heller aldrig den sociale status, som klædefabrikkerne havde.

Af bomuldsvæverierne blev kun Bierfreunds en industrivirksomhed af format. Straks fra starten blev der lagt an på stordrift med dampkraft og et

betydeligt antal vævemaskiner, således at denne virksomhed i 1860'erne var den største inden for tekstilbranchen i Odense.

Grundlæggeren var heller ikke som ved de ældre bomuldsvæverier en mester, der blot havde en virksomhed, der var lidt større end de normale væverier. L. Bierfreund var købmand og bogholder uden speciel uddannelse inden for væverbranchen. Han var den, der stak kapital i den nye virksomhed, men måtte til stadighed have en fagkyndig daglig leder på virksomheden. Fra starten overtog han bestyreren af Brandts klædefabrik, og senere kom andre til. At Bierfreund repræsenterer en ny type foretager i det odenseanske industrimiljø viser sig også ved, at han udstrakte sin økonomiske virksomhed til mange sider af

Figur 2: Bierfreunds bomuldsvæveri i Vindegade.
(Kilde: F. Grandt-Nielsen: *Odense i fotografiets barndom*, 1979, side 122).

byens erhvervsliv. Han blev således bankdirektør og medlem af bestyrelsen for Albanibryggeriet. I 1870 hørte han til i byens øverste sociale lag.

Arbejderne på dette bomuldsvæveri var i modsætning til dem på de gamle væverier i udpræget grad ufaglærte, heriblandt mange kvinder. Folketællingen fra 1860 anfører ved en del kvinder i Vindegade, at de arbejdede på dampvæveriet, men ellers har man ikke nærmere kendskab til, hvem de enkelte personer var.

Odenses jernstøberier 1840-70

Jernstøberivirksomhed spillede kun en ringe rolle i merkantilismens industrifremmende virksomhed i Danmark, idet regeringen på grund af statsfællesskabet med Norge ikke ville påføre dette lands jernindustri nogen konkurrence, men tværtimod ønskede, at det danske marked skulle hente sine jernprodukter i Norge og derfor gennem en stor del af det 18. århundrede gav norsk jern en monopolstilling i Danmark.

Jernstøberierne kommer først til at spille en rolle i den danske industrialisering efter adskillelsen fra Norge, og deres muligheder blev desuden fra omkring 1830 forbedret på grund af højere toldbeskyttelse og større indenlandsk efterspørgsel efter jernredskaber, især inden for landbruget, hvor jernplove, jernharver og tærskemaskiner i stigende omfang vandt indpas.

Odense kom tidligt med i oprettelsen af støberier. Ser man bort fra virksomheden på Frederiksværk, der havde en helt speciel historisk baggrund, oprettedes det første jernstøberi uden for København i Horsens i 1831, og i 1836 fulgte Odense efter, idet M. P. Allerup i dette år grundlagde sin virksomhed, der hurtigt voksede op til at blive en af Odenses største.

Odenses andet jernstøberi kom til i 1841 grundlagt af C. C. Jørgensen og Peter Rasmussen, senere med navnet Phønix. I årene 1842-44 var der et jernstøberi i Vindegade 20 – en ejendom, der senere blev brugt til uldspinderi (jf. s. 37) – ejet af Jørgen Frederik Hansen. Det synes dog ikke på noget tidspunkt at have fået større produktionsomfang, og heller ikke den næste nyoprettelse i 1850 fik nogen lang levetid. Det var et støberi, der oprettedes i den nyopførte ejendom Kongensgade 29-31 af Niels Jørgensen og Peter Lassen.

Derefter fulgte i 1852 det tredje store jernstø-

beri, nemlig Rasmussen og Larsens på Nørrebro, der fik en stormomsat tilværelse med flere faldlitter og hyppige ejerskifter, indtil dets bygninger i 1865 blev overtaget af støberiet Phønix.

I 1856 fulgte Hans Rasmussens jernstøberi i Frederiksgade, og ved periodens slutning var der tillige et mindre jernstøberi ejet af Peter Christian Christophersen – en tidligere Allerupmedarbejder – på Horsetorvet. Dets kapitalanlæg var dog så ringe, at det ikke har sat sig spor i det benyttede kildemateriale.

Der var således i 1870 kun tre jernstøberier af betydning i drift i Odense, nemlig Allerup, Phønix og Hans Rasmussen og Co., tre virksomheder, som skulle få betydning for den odenseanske industri i mere end hundrede år fremover.

Et jernstøberi, der skulle producere et blot nogenlunde dækkende sortiment af støberivarer, krævede stordrift og et omfattende kapitalanlæg. De virksomheder, der blev startet mest beskedent, overgik derfor også let til almindeligt smedearbejde efter kort tids forløb, fordi de ikke kunne være med i konkurrencen med de større virksomheder, der anvendte dampkraft og havde et større eller mindre antal drejebænke, ovne og andet udstyr. Støberiernes størrelse og støj- og røggener for omgivelserne betød også, at de større blev lagt på købstad-jorden uden for bymidten, men dog lige på grænsen af det bebyggede område, så de under byens vækst efter 1850 snart blev omgivet af boligområder.

At jernstøberierne udgjorde et nyt kapitel i byens bygningshistorie, viser bygningskommissionens behandling af denne branches sager. Mens man omkring 1840 normalt behandlede alle sager meget summarisk i kommissionen, gav opførelsen af Phønix anledning til følgende overvejelser på kommissionsmødet den 15. juni 1841:

„Købmand P. Rasmussen havde anmeldt, at han agtede at opføre en Bygning til Jernstøberi i Skulkenborg og indleveret en Tegning dertil. Det bemærkes, at Bygningerne, efter hvad Købmanden paa Stedet erklærede, vil blive rykket ind, saa meget som Rendestenen er bred. Commissionen fandt intet at erindre ved Bygningen og dens Beliggenhed, men ville ikke desto mindre ved Indstilling til Stiftamtet udhæve Bygningens Bestemmelse, om er muligen med Hensyn dertil maatte være noget at erindre“.

Stiftamtet fandt det den 14. juli 1841 nødvendigt at sende forespørgslen videre til kancelliet, idet der forespurgtes, „om det med Hensyn til

Figur 3: Jernstøberiet Phønix' hovedbygning i Ramshered.
(Kilde: S. Jönsson: *Industri- og håndværksmiljøet i Odense omkr. 1850, 1976 (upubl.)*.)

Brandvæsenet kan være tilrådeligt at anlægge et Jernstøberi inde i Byen, og om samme ikke retligt burde forlægges til en Plads uden for Porten“. Kancelliet kunne dog allerede den 31. juli meddele, at man ikke havde noget imod byggeriet, når blot bestemmelserne i forordningen af 6. april 1832 (angående brandvæsenet i købstæderne) „nøie iagttages“, og byggeriet kunne derefter gennemføres efter planerne.

Grundlæggerne af støberivirksomhederne var alle udlært inden for faget eller var smede eller modelsnedkere, og anden generation i de støberier, der bestod, fik en alsidig uddannelse inden for støberi og maskinproduktion.

Det kneb dog for grundlæggerne med denne baggrund at rejse den fornødne startkapital selv, og mens Allerup fik lån udefra, søgte de andre store virksomheder at alliere sig med nogle af byens kendte købmænd for ad den vej at få kapital nok. For Phønix og Nørrebro jernstøberis vedkommende betød det, at virksomhederne en tid helt gik over på købmandshænder, og der måtte da fagkyndige bestyrere til, som det vil fremgå af appendix-oversigten. Af virksomheds-

ejerne nåede Allerupfamilien og ejeren af Phønix i løbet af perioden op blandt de største skatteydere i byen.

Der var ikke blot forbundet en betydelig risiko med driften af de små støberier, også de store var stærkt konjunkturfølsomme, og krisen 1857, hvor landbrugets efterspørgsel efter redskaber faldt stærkt, ramte også de store jernstøberier meget alvorligt. Nørrebro's støberi, der havde fordoblet sin arbejdsstyrke til omkring 100 arbejdere i løbet af nogle få år forud for krisen, måtte erklære sig konkurs i efteråret 1858, og selv det veletablerede Allerupfirma måtte halvere beskæftigelsen i nogle år for at klare krisen og nåede ikke i løbet af 1860'erne op på en produktion af samme omfang som før 1857.

Arbejderstaben på jernstøberierne bestod væsentligst af faglærte – modelsnedkere, smede, formere og drejere – mens kun omkring 1/4 var ufaglærte arbejdere. Et indtryk af boligmonstret for jernstøberiernes arbejdere omkring 1845 kan man få af kort 11, der viser bopælen for alle, der ved folketællingen direkte opgiver, at de er beskæftiget på jernstøberi eller er formere, model-

snedker eller smedesvend og ikke bor hos en mester. Det må antages, at man derved får nogle svende med, der er beskæftiget inden for smedehåndværk, men et groft billede af boligernes beliggenhed giver kortet formodentlig. Det er især tydeligt, at der er en klar ophobning uden for Vesterport i nærheden af Allerups virksomhed. Arbejderne har søgt at finde en bolig nær ved deres arbejdssted.

Fra omkring midten af 1850'erne er det muligt at finde yderligere oplysninger om en del af de faglærte arbejdere på støberierne, idet de kommunale hovedskatteprotokoller da under virksomhedens adresse opfører et betydeligt større antal arbejdere end dem, der boede på fabrikken. Formodentlig er der tale om de arbejdere, der ikke ejede fast ejendom – idet de så er beskattet under deres privatadresse – men som alligevel havde tilstrækkelig indtægt til at komme op over undergrænsen for beskatning. Den sidstnævnte afgrænsning passer også med, at man ved de øvrige industrigrene med hovedsagelig ufaglært

arbejdskraft ikke finder en tilsvarende opregning af arbejdere. For de fire store jernstøberier indeholder skatteprotokollerne det i tabel 15 viste antal arbejdere.

Sammenlignes tallene i tabel 15 med de beskæftigelsestal, der er opgivet fra virksomhederne (jf. appendix-oversigten), får man, at omkring en tredjedel af arbejderstaben er blevet beskattet på virksomheden. Kun nogle få ejede eget hus, og et flertal falder derfor formodentlig under skattegrænsen, således at de jernstøberiarbejdere, der kan identificeres ad denne vej, må antages at være blandt de bedststillede. De årlige udsving i antallet af beskattede følger det mønster, som man skulle forvente ud fra andre oplysninger om de fire virksomheder, og det ses tydeligt, at krisen 1857 gør sig gældende, hvad enten det manglende antal skatteydere skyldes arbejdsløshed eller en kraftig reduktion af lønningerne eller eventuelt en kombination af begge forhold.

Ved at følge de beskattede arbejdere fra år til år, er det desuden muligt at få et indtryk af, hvor

Tabel 15:

Arbejdere på jernstøberierne 1854-70 opført under arbejdspladsen i de kommunale hovedskatteprotokoller

År	Allerup	Phønix	Nørrebro	Hans Rasmussen	
				antal arbejdere	
1854	28	-	13	-	-
1855	32	8	29	-	-
1856	46	8	42	-	-
1857	-	-	5	1	-
1858	-	-	4	-	-
1859	24	10	3	3	-
1860	28	16	14	9	-
1861	26	15	12	10	-
1862	27	12	14	13	-
1863	30	16	8	14	-
1864	31	22	12	20	-
1865	31	19	7	18	-
1866	33	19	3	15	-
1867	42	22	1	17	-
1868	43	17	1	20	-
1869	47	22	1	19	-
1870	45	17	1	20	-

Kilde: Odense magistrat og Odense kommune, hovedskatteprotokoller.

Tabel 16: De skattepligtige støberiarbejdere fordelt efter den tidsperiode, de forekommer i skattelisterne

Første år i skattelisterne	Ansæt på samme støberi i				I alt
	1 år	2-5 år	6-12 år	Ansæt på flere støberier	
	antal skatteydere				
1859	7	6	16	7	36
1860	6	14	13	5	38
1861	3	2	-	2	7
1862	1	2	3	3	9
1863	5	5	2	3	15
1864	10	8	3	2	23
1865	7	4	2	-	13
1866	2	6	-	1	9
1867	5	15	-	2	22
1868	4	8	-	-	12
1869	9	8	-	-	17
1870	11	-	-	-	11
I alt	70	78	39	25	212

Kilde: Odense magistrat og Odense kommune, hovedskatteprotokoller.

konstant den enkelte arbejder forekommer i listerne, og om der skete store flytninger af arbejdskraft mellem støberierne indbyrdes for de bedste arbejders vedkommende. Dette er vist i tabel 16.

Tabel 16 må tolkes med stor forsigtighed, da det forhold, at en arbejder forsvinder fra skatteprotokollerne både kan betyde, at han forsvinder fra arbejdspladsen, og at han synker under skattegrænsen. Det mest positive, der kan læses af tallene, er derfor, at 62 eller næsten 30% af arbejderne i 1870 var beskæftiget samme sted, som da de første gang forekom i skatteprotokollerne, og at de intet år glider under grænsen. Tallene tyder også på, at der for denne del af arbejderstaben, ikke har været tale om større skift fra virksomhed til virksomhed, så meget mere som en del af de registrerede skift står i forbindelse med den næsten fuldstændige lukning af Nørrebros jernstøberi, da dets bygninger blev overtaget af Phønix i 1865.

I 1870 er der mulighed for at sammenligne skatteprotokollernes oplysninger om arbejdere med folketællingen, hvor arbejderne er optalt på deres bopæl. Af de 83 arbejdere, der forekommer i skatteprotokollen dette år, kan de 51 genfindes i folketællingslisterne. Derimod er det ikke muligt at se, hvor mange af folketællingslisternes andre smede, snedkere m.fl., der er jernstøberiarbejdere, da disse kan have været ansat i håndværksvirksomheder inden for deres fag.

Formerne udgør derimod en gruppe, der formentlig kun har fundet beskæftigelse på støberierne, og de kan derfor udskilles fra folketællingerne, så man kan få en gruppe uden skatteprotokollernes formodede udvalgs-kævhed. Der fandtes i 1870-folketællingen 37 formere i Odense, og folketællingens oplysninger suppleret med skatteprotokollernes, og hvad der er fundet ved en gennemgang af folketællingen 1860, Odenses kirkebøger og byfogedarkivets oplysninger om til- og fraflytning, giver følgende oplysninger om de 37. Adresse og alder gælder, hvor intet andet er opført, forholdene i 1870.¹

1. Jørgen Christian Andersen, Slotsgade 6, 18 år, født i Verninge, faderen arbejdsmand, udlært hos jernstøber Jensen i Århus i marts 1869, mangler i skatteprotokollerne.
2. Frans Jensen Birch, Heden 36, 69 år, født i København, gift i Odense 1836, uddannet som skomager, men omtales i 1845-folketællingen som formere, mangler i skatteprotokollerne.

1. Gadenumrene er de i 1870-folketællingen anvendte.

3. Jens Christian Theodor Birch, Søndergade 12, 30 år, født i Odense, søn af nr. 2, gift i Odense 1864, beskæftiget hos Allerup 1860-70.
4. Boy Henrik Boysen, Heden 34, 51 år, født i Flensborg, beskæftiget hos Allerup 1870.
5. Edvard Carl Busch, Adamsgade 1, 31 år, født i Odense, gift i Odense 1858, bor 1860 i Nørregade 40, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1860-70.
6. Rasmus Frederiksen, Adamsgade 26, 49 år, født i Særslev, gift ca. 1846, er i 1845 tjenestekarl i Odense, bor 1860 i Holsedore 39, beskæftiget på Nørrebros støberi 1862 og på Phønix 1867-70.
7. Jacob Hansen, Frederiksgade 58, 41 år, født i Brylle, gift i Odense 1857, bor 1860 i Nørregade 84, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1861-64 og i 1870.
8. Jens Hansen, Heden 42, 26 år, født i Fåborg, beskæftiget hos Allerup 1868 og 1870, får udstedt vandrebotil Køln 1868.
9. Jens Ad. Hansen, Søndergade 1, 28 år, født i Odense, gift i Odense 1867, bor 1860 i Kongensgade 30, beskæftiget hos Allerup 1860-70.
10. Anders Jensen, Nørrebro 26, 23 år, født i Asperup, mangler i skatteprotokollerne.
11. Jens Peter Jensen, Vindegade 68, 21 år, født i Lumby, faderen tømrer, beskæftiget hos Allerup 1867-70.
12. Rasmus Jensen, Langegade 9, 36 år, født i Birkende, gift i Odense 1863, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1867-70.
13. Søren Ewald Jensen, Frederiksgade 40, 20 år, født i Odense, faderen høker, mangler i skatteprotokollerne.
14. Lars Johansen, Frederiksgade 46, 58 år, født i Tarup, Svendborg amt, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1867-70.
15. Peter West Johansen, Klingenberg 24, 25 år, født i Haderslev, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1867-68, på Phønix 1869.
16. Peter Christian Ferd. Linde, Heden 29, 32 år, født i Flensborg, beskæftiget hos Allerup 1868-70.
17. Harald Peter Vilhelm Lindskov, Vindegade 8, 28 år, født i København, søn af nr. 18, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1861, hos Allerup 1862-70, får udstedt rejsepas til London 1867.
18. Peter Vilhelm Linskov, Vindegade 42, 58 år, født i København, bor 1860 i Albanigade 17, beskæftiget på Phønix 1859-65, hos Allerup 1866-70.
19. Mads Madnova, Vesterbro 86, 50 år, født i København, mangler i skatteprotokollerne.
20. Erik Christian Mathiasen, Langegade 5, 41 år, født i Odense, faderen snedker, er 1845 jernstøberikarl, bor 1860 i Kongensgade 30, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1860-70.
21. Laurits Andersen Mortensen, Heden 23, 19 år, født i Odense, faderen arbejdsmand, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1870.
22. Ove Valdemar Martens, Adamsgade 44, 34 år, født i Odense, gift i Odense 1858, var da handelsbetjent, beskæftiget på Phønix 1864-70.
23. Anders Albjerg Nielsen, Adamsgade 34, 49 år, født i Vissenbjerg, gift i Odense 1845, han var da tjenestekarl, beskæftiget på Phønix 1863-70.
24. Hans Nielsen, Søndergade 24, 47 år, født i Næsbyhoved-Broby, gift i Odense 1847, er former allerede 1845, husejer, derfor ikke i skatteprotokollerne under et støberi.
25. Jens Nielsen, Klingenberg 22, 22 år, født i Odense, beskæftiget hos Hans Rasmussen 1870.
26. Johan Jacob Poulsen, Sortebrødretorv 14, 20 år, født i Odense, faderen værtshusholder, mangler i skatteprotokollerne.
27. Ole Poulsen, Holsedore 39, 43 år, født i Munkebo, gift i Odense 1851, husejer, derfor ikke i skatteprotokollerne under et støberi.
28. Vilhelm Christian Poulsen, Skulkenborg 97, 30 år, født i Odense, mangler i skatteprotokollerne.
29. Alfred Frederik Ferd. Rasmussen, Adamsgade 39, 27 år, født i Horsens, beskæftiget på Phønix 1870.
30. Christian Sophus Rasmussen, Skt. Jørgens forstad 22, 23 år, født i Odense, faderen arbejdsmand, udlært hos Allerup, får udstedt vandrebotil Korsør 1866, beskæftiget på Phønix 1869-70.
31. Carl Henrik Ferdinand Schneider, Heden 17, 24 år, født i Greifswald, beskæftiget på Phønix 1869.
32. Jacob Simonsen, Nørregade 94, 44 år, født i Orte, bor på samme adresse i 1860, husejer, derfor ikke i skatteprotokollerne under et støberi.
33. Lars Simonsen, Vesterbro 8, 57 år, født i Udby, gift i Odense 1843, i folketællingen

1845 opført som daglejer, 1860 som former, husejer, derfor ikke i skatteprotokollerne under et støberi.

34. Frederik Ferdinand Svendsen, Vesterbro 51, 59 år, født i København, beskæftiget hos Allerup 1861.
35. Johannes Sørensen, Søndergade 9, 45 år, født i Odense, gift i Odense 1847, optræder både i 1845 og 1860 i folketællingerne som former, får 1867 udstedt rejsepas til Paris, husejer, derfor ikke i skatteprotokollerne under et støberi.
37. Hans Frederik Villumsen, Vindegade 68, 28 år, født i Helsingør, gift i Odense 1860, beskæftiget hos Allerup 1867-70.

Oversigten viser, at de 37 formere hører til blandt de bedre stillede arbejdere, idet kun otte var under skattegrænsen. Det er også tydeligt, at de valgte en adresse tæt ved deres arbejdsplads, og at de allerede i en tidlig alder var blevet knyttet fast til Odense. Langt de fleste kan spores i Odense endnu mens de er i tyverne og synes derefter kun at have været fra byen i korte perioder, hvis de ikke har været bofaste. Med hensyn til fødested adskiller formerne sig ikke fra den voksne befolkning i Odense. Omkring en tredjedel er født i Odense, og omtrent lige så mange på det øvrige Fyn. Af de resterende er der fire fra hertugdømmerne og fem fra København. De sociale lag, som formerne kommer fra, er det vanskeligere at få et sikkert billede af, men overvejende synes der at være tale om fædre, der er småhåndværkere, håndværkssvende og arbejdsmænd.

Odenses tobaksfabrikker 1840-70

Tobaksfabrikation er i de fleste industrihistorier kun ufuldstændigt omtalt til trods for den betydelige beskæftigelse, den gav. Baggrunden herfor er formodentlig, at tobaksfabrikationen ofte kun var en bibeskæftigelse for fabrikanten, at den kun tog lidt plads op og anvendte få maskiner, så dens forhold ikke er så iøjnefaldende som de ovenfor nævnte industribrancher. Dette forhold betyder også, at det er vanskeligere at finde frem til de enkelte virksomheder, der har bestået i Odense, og deres beliggenhed. Kun de største omtales i ejendomskildematerialet (brandforsikring, opmålingsprotokoller, realregistre), og fabrikstabellerne nævner hyppigt ikke ejeren, men den tobaks-

spindemester, som drev fabrikken på ejerens vegne, og uden adresseangivelse. Dertil kommer, at borgerskaberne normalt blev givet til tobaksfabrikation og -handel, og mange med borgerskab synes kun at have benyttet borgerskabet til handel.

Kombinationen af fabrikstabeller og toldkammerindberetninger giver den i tabel 17 viste oversigt over den odenseanske tobaksindustri udvikling i perioden.

*Tabel 17:
Den odenseanske tobaksindustri udvikling 1841-66*

År	Antal virksomheder	Antal beskæftigede	Produktion		
			Tobak 1.000 pd	Cigarer 1.000 stk.	Værdi 1.000 rdl
1841	4	63	66		
1844	4	49	87	200	
1847	5	47	86	347	
1850	7	86	141	1.090	
1853	5	92	148	540	
1855	5	111	156	694	53
1860	6	85	116	300	45
1863	3	70			49
1866	3	80	142	157	67

Kilde: Generaltoldkammeret og kommercekollegiet, industri- og fabrikslaget 1797-1848, Statistisk Bureaus arkiv, Rentekammeret, statistiske efterretninger, Generaltolddirektoratet, årsberetninger.

Denne tabel er dog ikke fuldstændig. Omkring 1870 har der mindst været fem tobaksfabrikker i Odense og muligvis yderligere et par ganske små, men da toldkammerets tal fra 1860-66 ikke angiver, hvilke virksomheder der indgår i totaltallene for branchen, er det vanskeligt at finde frem til manglerne for disse år. Det må dog antages, at der i hele perioden til stadighed har været fra 5 til 7 virksomheder, som har haft en nævneværdig produktion. I appendixet er omtalt otte fabrikker, der har været blandt de største, og hvoraf kun to producerede i hele perioden fra 1840 til 1870. I vejviserne findes yderligere en tre-fire navne på personer, der benævner sig selv tobaksfabrikant, men der findes ikke andre vidnesbyrd om, at de skulle have drevet fabrikker, og i andre kilder omtales de pågældende som tobakshandlere. I øvrigt synes den største udskiftning i fabrikanternes rækker at være sket omkring 1850, hvor flere af de gamle navne forsvandt, og nye kom til.

Figur 4: Frederiksbroen og Brogade. I baghuset til huset på Brogades højre side nærmest broen lå Hans Nielsens tobaksfabrik i de første år. I den høje bygning bagved med den store skorsten lå Cl. Dorchs klædefabrik. (Kilde: F. Grandt-Nielsen: *Odense i fotografiets barndom*, 1979, side 26).

Som ovenfor nævnt krævede tobaks- og cigarfabrikationen kun lidt plads. Hyppigt kunne et lagerrum for en ringe bekostning omdannes til „fabrik“, og der krævedes kun lidt maskineri. Endnu så sent som i 1863 nævner toldindberetningerne, at der i de tre relativt store tobaksfabrikker, der er medtaget, blot fandtes 3 skæremaskiner, 3 snusmøller og 12 presser, alle hånddrevne. De investeringer, der krævedes for at starte en tobaksfabrik, var således meget beskedne.

Grundlæggerne af de største tobaksfabrikker var købmænd, som det har været naturligt for at udvide handel med tobak til også at fremstille varen selv. De havde tillige i købmandsgårdene ofte den fornødne plads til lokalerne. Købmændene kunne indtil næringsfrihedens gennemførelse ikke producere uden at have en tobaksspindemester i spidsen for fabrikken (forordning af 14. juni 1786), og de ansøgninger, som Odense-

mestrene kom med om afvigelse fra dette krav, blev afvist af generaltoldkammeret og kommercekollegiet. For spindemesteren har denne ansættelsesform formodentlig været følt som en kraftig hæmning af deres bevægelsesfrihed. I hvert fald måtte købmændene hyppigt skifte spindemestrene ud.

Flere spindemestre prøvede også lykken på egen hånd, og de seneste grundlæggelser af virksomheder i perioden blev foretaget af spindemestre. Deres virksomheder var som oftest ret små de første år, og det var svært at nå op på den sociale rangstiges højere trin i lighed med tekstilfabrikanterne og jernstøberne.

Produktionen af tobaksvarer var mindre konjunkturfølsom end af jern- og tekstilvarer og beskæftigelsen derfor også underkastet mindre svingninger. Beskæftigelseseffekten af tobaksfabrikkerne var dog ikke så stor, som man umiddelbart

kunne formode ud fra arbejdstallet, fordi næsten al den ufaglærte arbejdskraft bestod af børn. Antallet af voksne i en typisk fabrik var indskrænket til mesteren og en eller to svende, mens der kunne være fra ti til tyve børn. Hvem disse børn var, hvor gamle de var, og fra hvilke sociale lag de rekrutteredes, er der ingen mulighed for at konstatere ved hjælp af de gennemgåede kilder.

Odenses ølbryggerier 1840-70

Ølbrygning regnes som tidligere nævnt endnu i 1840 ikke for en industriel branche i Danmark. Det skyldes, at virksomhederne var små og ikke brugte noget egentligt maskineri i produktionen. Det øl, der bryggedes, indeholdt kun lidt alkohol (1-2%), og gæringen foregik uden større kontrol og var ret kortvarig, så øllet havde kun en begrænset holdbarhed.

I 1834 gjorde man på det nedennævnte bryggeri nr. 2 – ejet af Charles Grut – et forsøg med at introducere bajersk øl, der eftergæredes ved lav temperatur og havde et alkoholindhold på omkring 4%. Det havde en betydelig bedre holdbarhed og egnede sig bedre til masseproduktion, men krævede så til gengæld også betydelige investeringer i lageranlæg. Dette første forsøg var ingen succes, og først efter at I. C. Jacobsen i 1845 begyndte denne form for produktion i København, slog den nye produktionsform igennem og bredte sig i løbet af 1850'erne og 1860'erne også til provinsen.

Som følge af disse forhold er det ret svært at stedfæste de mindre bryggerier i Odense omkring 1840, så meget mere som bryggerivirksomhed i nogle tilfælde var forbundet med brændevinsbrænderier, og de redskaber, som brandtaksationerne nævner, kedler og kar, kunne anvendes ved begge produktionsformer.

Fabrikstabellerne medtager ikke bryggerierne, og toldvæsenets indberetninger om industriens udvikling har kun besvarelser fra Albanibryggeriet i 1860'erne. Direkte oplysninger om antal virksomheder og antal beskæftigede har man derfor kun fra 1847 fra Rawert (jf. s. 35) og fra industritællingen 1855 (jf. s. 36), der omtaler henholdsvis 6 og 5 bryggerier. Toldindberetningerne har dog fra 1840'erne også oplysninger om, hvor meget de store bryggerier har indmalet af malt – af hensyn til konsumtionsindberetningen – og der forekommer der navne på tre bryggerier.

Det samlede materiale, der er gennemgået, tyder på, at der i 1840'erne har været tre bryggerier, der havde en stadig og omfattende produktion af øl, nemlig appendixets nr. 1, 2 og 3. De to første producerede gennem hele perioden til 1870, mens det sidstnævnte, der var forbundet med apotekdrift, nedlagdes omkring 1855. Af større virksomheder kommer Brummers bryggeri til i 1848, Albanibryggeriet i 1859 og P. Jørgensens sønner i 1860'erne, så der omkring 1870 fandtes fem bryggerier af betydning.

Gennem hele perioden findes der yderligere nogle mindre bryggerier med kortere eller længere levetid, hvoraf de vigtigste er appendixets nummer 5, Lars Andersens bryggeri i Overstræde 4, Lars Rasmussens i Bangs Boder 9, der nedlægges i 1865, Jørgen Jensens på Torvet 3, oprettet ca. 1860, F. Hansens i Overgade 63 (den tidligere Pjentemølle), der var i gang fra 1853 til 1856 og P. Knudsens på Vesterbro 23, hvor der produceredes i nogle år i 1850'erne.

De førindustrielle bryggerier krævede ikke ret meget plads i selve fabrikationsrummet, men en del lagerplads til malt og tønder, men da de hyppigt lå i købmandsgårde, var den fornødne lagerplads til rådighed i forbindelse med den øvrige købmandshandel. Overgangen til produktion af bajersk øl stillede større krav til plads, og to af periodens bryggerier fik omstillet til de nye forhold, nemlig nybyggeriet til Albanibryggeriet i 1859 og genopbygningen af Brummers bryggeri efter en brand i 1860. Specielt Albanibryggeriet har interesse, fordi det var det første store industrielle nybyggeri i Odense efter gennemførelsen af byggeloven af 1858, og fordi det var et bryggeri, der i højere grad end mange tidligere sigtede direkte mod industriel brug uden samtidig boligudnyttelse som hovedformål. Den kommunale bygningskommissions behandling af sagen viser sig også at være grundigere end normalt i byggesager. Kommissionens behandling ved mødet den 28. april 1859 gav sig udslag i følgende referat:

„De Herrer J. Rasmussen og Esmann havde anmeldt, at de efter medfølgende Tegning agtede at opføre i Tværgaden en Forbygning, en Sidebygning og en Bagbygning til Ølbryggeri, til Stald m.v. Da Bygherrerne lader Bygningerne opføre i en Afstand af ti Alen fra Byggelinien til Gaden, kan Trappen paa Facaden og Vinduerne anbringes saaledes som paa Tegningen angivet uden at komme i Strid med Byggeloven. Kældrene under Bygningerne maa ikke afbenyttes til Beboelses-

Figur 5: Albanibryggeriets første bygninger set fra nord.
(Kilde: F. Grandt-Nielsen: Odense i fotografiets barndom, 1979, side 62).

lejlighed, medmindre de bliver 2 Alen ovenfor Jordsmonnet og faar en indvendig Højde af mindst $3\frac{1}{2}$ Alen regnet fra Gulv og til Loft. Alle Bygningerne bliver opførte af Grundmur, og maa For- og Bagsiden paa Forbygningen have mindst 2 Steens Tykkelse i Kælderen, $1\frac{1}{2}$ Steen i 1. Etage og 1 Steen i anden Etage. De øvrige Bygninger, der kun bliver 1 Etage, og Kælderen ikke bliver 2 Alen ovenfor Jordsmonnet, kan opføres med $1\frac{1}{2}$ Steens Grundmur i Kælderen og 1 Steens Grundmur i Etagen. Vinduer eller andre Aabninger kan tillades i Gavlene, da disse ere fjernede langt nok fra den tilstødende Nabogrund. Facaden kan opføres som paa Tegningen angivet, da den ikke er højere end Gadens Bredde. Tagene eller nogen Deel af samme maa ikke gives en højere Vinkel med Horisontalplanen end 50 Grader og bliver disse at belægge med uantændelige Materialer. Tagrender af Træ maa intetsteds anbringes, men disse skal være af uantændeligt Materiale med nedløbende Rør. Forsaa vidt Forbygningen faar mere end en til Beboelse indrettet Etage, skal der i denne Bygning anbringes 2 Trap-

per, hvis Bredde imellem Stængerne skal være for den ene mindst 1 Alen 9 Tommer og for den anden mindst 1 Alen 3 Tommer og skal den Gang, der forbinder den større Trappe med Gaden eller Gaarden have en Bredde af mindst 2 Alen. Trapperne indrettes saaledes, at der i hver Etage er Forbindelse mellem dem. Malkøllen maa være mindst af 1 Steens Murtykkelse og hvælvet, Grisen af samme Murtykkelse som Køllen og forsynet med Sten eller Metalflager og skal den Skorsten, der fører Røgen fra Bryggerkedlerne ud, have en Højde af 25 Alen over Jordfladen, hvilken Skorsten maa opføres aldeles lodret. Forinden Opførelsen af Bygningerne paabegyndes maa Vandløbet fra Bygningerne være reguleret og anerkendt af Commissionen. Fortovet til Gaden bliver at brolægge med spaltede Sten og Fliser af mindst 14 Tommers Bredde, ligeledes bliver Gaardspladsen at brolægge med mindst $1\frac{1}{2}$ Alen fra alle Bygningerne, saaledes at Vandet alle Steder kan faa behørigt Afløb. Facaden paa Forbygningen maa ikke være hvidkalket eller hvidmalet. De fornødne Latriner, der bestemmes

til mindst 2, maa være fjernede mindst 3 Alen fra Post eller Brønd og anbringes saaledes som Tegningen viser i Staldbygningen. I alle Bygninger anbringes 6 Tommer over Jordfladen i hele Murens Tykkelse et Lag af Tjærepap, Mastix-papir, Skifer, Glas eller andet for Fugtighed uigen-nemtrængeligt Materiale. Til de opførende Bygninger er efter den indsendte Tegning fornøden Gaardsplads. De opførende Bygninger bliver i det Hele at indrette efter Byggeloven af 31. December 1858 og maa i Henhold til denne ingen Bygninger tages i Brug forinden Commissionens Attest er erhvervet for, at de ere opførte i Over-ensstemmelse med bemeldte Lov“.

Sammenlignet med behandlingen af Phønix-byggeriet i samme kommission (jf. s. 40) er det tydeligt, at det lokale tilsyns selvstændige virksomhed er blevet kraftigt intensiveret.

I øvrigt var bryggeriernes krav til udstyr ikke så omfattende, og ingen af Odense-bryggerierne anskaffede dampmaskiner inden 1870.

Grundlæggerne af de store bryggerier var i periodens begyndelse hyppigt købmænd, men efterhånden som kravene til bryggerkunsten steg, blev det almindeligt, at bryggeren, der nu hyppigt også var ejer, havde en uddannelse som cand. pharm. De små bryggere havde derimod en håndværksmæssig uddannelse og fortsatte med traditionel bryggervirksomhed. Kun den første gruppe nåede nogen høj social status og indtjeningsevne i det odenseanske samfund. Med hensyn til foretagerforhold kom Albanibryggeriet også til at indtage en særstilling, idet det i 1868 overgik til at blive et aktieselskab, det første aktieselskab inden for industrien i Odense.

Bryggerierne krævede kun lidt arbejdskraft. I 1855 var der i alt kun 18 arbejdere på de 5 bryggerier, der er medtaget i industritællingen, og det største havde 7 arbejdere. Heller ikke senere i perioden blev bryggerierne store arbejdspladser. Albanibryggeriet nåede således kun op på 10 beskæftigede i 1863. Arbejdskraften var hovedsagelig ufaglærte bryggerkarle, og på de mindre bryggerier boede karlene hos bryggeren.

Anden industri i Odense 1840-70

De fire nævnte industrigrene var nok de vigtigste i Odense mellem 1840 og 1870, men ikke de eneste brancher, hvor der fandtes virksomheder af industriel karakter. Omkring 1870 havde

også enkelte andre virksomheder nået en sådan størrelse, at det vil være berettiget at omtale dem som industrivirksomheder. Det gennemgåede kildemateriale tyder på, at følgende virksomheder fra andre brancher i 1870 kunne henregnes til industrierhvervet:

Roulunds saltraffinaderi, grundlagt som rebslageri 1736

Odense Oliemølle (Overgades sæbesyderi), grundlagt 1753

Fyens Stiftsbogtrykkeri, grundlagt 1771

Blumensaadts sæbefabrik og olieraffinaderi, grundlagt 1835

Det Milo'ske etablissement, bogtrykkeri fra 1847

Odense Dampmølle, grundlagt 1847

Hagen og Sievertsens æskefabrik og stentrykkeri, grundlagt 1851

J. G. Døllners senneps- og farvefabrik, grundlagt 1853

Odense gasværk, grundlagt 1853

Løveapotekets kemiske fabrik, grundlagt 1853

Afslutning

Den tidlige industri i Odense er, som det er fremgået af det foregående, hovedsagelig placeret i tvær- og sidehuse til ejendomme i byens hovedgader, hyppigt indrettet i allerede eksisterende bygninger, og den har derfor kun i begrænset omfang sat præg på byens arkitektoniske udseende. Kun jernstøberierne, Bierfreunds bomulds-væveri og Albanibryggeriet fik egne bygninger i forstæderne, udformet i en ny byggestil med for samtiden relativt store produktionslokaler.

I den indre bys ejendomme var forhusene normalt indrettet til beboelse, eventuelt med nogle forretningslokaler i stueetagen, og det blev i de fleste tilfælde også kopieret i de nye industriejendomme uden for byen. Kun Phønix og Albanibryggeriet fik bygninger, hvor boligarealet spillede en meget ringe rolle, i Phønixbygningerne formodentlig begrænset til et enkelt værelse.

De fleste af de forhuse i den indre by, som beboedes af virksomhedsejernes, havde et areal på hver etage på et par hundrede kvadratmeter, og foretageren beboede hyppigt en sådan etage med sin husstand, normalt første salen. Stueetagen kunne så udnyttes til butik eller lager eller blev lejet ud, og var forhuset en af byens få tre-etages huse, var også øverste etage udlejet. Husstanden indeholdt normalt ud over familien en del tjene-

stefolk, og hvis det var en håndværksvirksomhed, der var vokset stor, fandtes der i mange tilfælde også svende og lærlinge i husstanden. De sidstnævnte sov på værelser indrettet på kvisten i forhuset eller over fabrikslokalerne. Kvaliteten af lejlighederne var efter tidens standard god. Den typiske beskrivelse i brandtaksationerne lyder på „gibsede, panelede og betrukne eller malede værelser“ med en eller flere jernkakkellovne.

Det er dog vanskeligt at generalisere med hensyn til foretagernes boligstandard og samlede levestandard i det hele taget, idet der er store individuelle forskelle mellem f.eks. ejeren af en lille tobaksfabrik og ejeren af et stort jernstøberi, som

man får et indtryk af i tabel 18. En sammenligning med tabel 10 og 11 og listerne over top-skatteydere på side 27f og 31ff demonstrerer ligeledes denne store spændvidde i foretagernes indtægtsforhold.

Hvor det har været muligt at finde frem til arbejdernes adresser, viser gennemgangen, at de arbejdere, der ikke bor hos arbejdsgiveren, oftest fandt en bolig tæt på arbejdsstedet enten som ejer eller lejer. Eksempler på disse arbejders boligstandard er vist i kapitel III.

Tabel 18: De odenseanske industriforetageres pålignede skattebeløb i kommuneskat/formue- og lejlighedsskat i årets første kvartal 1840-70

	1840	1850	1860	1870
	rigsdaler			
Tekstilindustri:				
P. L. Brandt	11	25	43	18
Dencke	2	4	6	1
Brodtrück	1	5	15	10
Bierfreund ¹			10	98
Dorch			1	41
M. K. Brandt ¹				111
Jernstøberier:				
Allerup	. ²	14	10	74
Phønix ¹		37	20	111
Frederiksgadens støb.			20	32
Tobaksindustri:				
Boesen ¹		15	15	29
A. Jensen		8	22	54
Windel		2	6	43
F. F. Hansen		2	5	4
H. Nielsen				2
Ølbryggerier:				
Fuglebjerg ¹	8	5	15	3
Toxwærdt ¹	25	18	14	36
Brummer ¹		5	11	10
Albani			30	49
P. Jørgensen ¹				98

1. Den pågældende virksomhedsejer har tillige indtægter fra anden erhvervsvirksomhed.

2. Protokollen er bortkommet.

Note: Tallene refererer til den, der er ejer af virksomheden på det pågældende tidspunkt.

Kilde: Odense magistrats arkiv, hovedskatteprotokoller.

III · Arbejdernes boligmiljø

De manglende oplysninger i folketællinger og industrivirksomhedsmaterialet om, hvem der var beskæftiget på de enkelte odenseanske virksomheder mellem 1840 og 1870, gør det umuligt at udtage industriarbejderklassen fra de benyttede kilder og søge at karakterisere dennes boligmiljø direkte. De enkelte arbejdere, som det har været muligt at finde frem til, fordi de boede ved mesteren, eller fordi de direkte i de anvendte kilder findes nævnt som beskæftiget på en bestemt virksomhed, er så få, at der ikke fra deres forhold kan udtrages sikre generelle oplysninger til en nærmere vurdering af de første industriarbejders levevilkår.

Som følge heraf er der ved skildringen af arbejdernes boligforhold søgt en alternativ fremgangsmåde, som på indirekte vis kan skildre et miljø, der – selv om det ikke direkte er industriarbejderens – så dog må antages at have så meget til fælles med dette, at det kan give et begreb om, hvorledes Odenses industriarbejderklasse levede under denne tidlige industrialiseringsfase.

Den fremgangsmåde, der er valgt, går ud på at skildre forholdene i nogle gader i byen, som ligger i de kvarterer, der tidligere er udpeget som arbejderkvarterer. Fra periodens begyndelse er udvalgt Hans Jensens stræde og den inderste del af Heden (Søndre Boulevard), der vil blive fulgt fra ca. 1845 til 1870, og som eksempel på periodens nybyggeri er udtaget Adamsgade i det nye kvarter i byens nordøstlige udkant og Langegade fra det nye område syd for åen. Disse to nye gader er karakteriseret ved at ligge tæt på flere af byens største industrivirksomheder omkring 1870, og det betyder, at man her muligvis kan finde en del industriarbejdere, som er flyttet ind i nybyggeriet for at kunne bo tæt ved deres arbejdsplads.

Hans Jensens stræde

Denne gade går fra Nørregade mod øst og ender i gaden Ramsherred. Den ligger således i den ældst bebyggede del af Odense. Gadens afslut-

ning skifter gennem tiden, idet nogle huse i gadens østende snart regnes til Hans Jensens stræde, snart til Ramsherred. Gadens nordside fra nr. 14-32 omtales i nogle kilder med gadenavnet „Grønland“. I det følgende er medtaget husnumrene 1-45 på gadens sydside, hvoraf nr. 23 (matr. nr. 1334) i hele perioden var ubebygget, d.v.s. at undersøgelsen inkluderer matrikelnumrene 1323-33 og 1335-45. På gadens nordside er medtaget nr. 2-6 og 14-34. De mellemliggende numre var en del af en parcel på Nørregade. De medtagne numre er matrikelnumrene 1346-59. Der indgår således i undersøgelsen 36 ejendomme efter den senere marikulering, men på grund af opsplittninger og samme ejer af flere ejendomme i en del af perioden er antallet noget svingende i periodens kildemateriale.

Boliger i Hans Jensens stræde

Grundstykkerne i Hans Jensens stræde var alle meget små, typisk 2-500 kvadratalen, d.v.s. under 300 kvadratmeter. De var næsten alle aflange med kun 4-6 meter facade mod strædet, som fyldtes helt op af bygningernes forside, således at husene i næsten hele gadens længde udgjorde en ubrudt række. De fleste af husene stammede fra 1700'tallet eller var endnu ældre og var opført i mur og bindingsværk og med tegltag. Som følge af den korte facade mod gaden, var mange huse bredere, end de var lange, for at drage nogen fordel af grundens form. Det betød samtidig, at der næsten ikke var plads til yderligere bebyggelse på grundene, og kun i et enkelt tilfælde fandtes der beboelse i et baghus, nemlig i nr. 21 (matr. nr. 1333), hvor der var et enkelt kammer i baghuset, som i øvrigt blev benyttet til pakhus og stald. I tre andre huse fandtes der mindre baghuse, der blev benyttet til værksteder eller oplagsrum.

Af ejendommene var 23 på en etage, 3 havde desuden påbygget kvist, 7 havde en etage på den ene langside og to på den anden, mens der kun fandtes tre egentlige toetages bygninger i strædet i 1840'erne. Der var altså klart tale om meget

små boliger, som det fremgår af tabel 19. Tabelens gruppe af boliger på omkring 60 kvadratalen (25-30 m²) var typisk en-etages på tre fag med ydre mål på 6 alen langs gaden og 10 alen i dybden, mens gruppen på omkring 90 kvadratalen (ca. 40 m²) fyldte 4 eller 5 fag med ydre mål på 9 alen i længden og 10 alen i dybden.

Der foregik mellem 1840 og 1870 kun få større ombygninger i strædet. To huse fik en ekstra etage, et blev forsynet med kvist, og fire fik mindre bagbygninger til værksted eller lignende tilføjet.

I det indre var udstyret og rumsinddelingen også meget spartansk. Periodens brandtaksationer siger ikke noget om rumsinddelingen, men går man tilbage til 1827-taksationen, hvor strædets bebyggelse havde nogenlunde samme form som i 1840, viser denne, at bebyggelsen da omfattede 20 ejendomme, som kun havde en stue og et køkken, otte, der bestod af stue, køkken og et kammer, og otte, der var større, men som alle rummede mere end en familie i 1845. Tager man ydermere i betragtning, at ni husstande i 1845 havde logerende, tjenestefolk, svende eller lærlinge boende, får man et billede af et særdeles begrænset boligareal pr. person. Flerfamiliehusene synes kun at have haft et enkelt køkken.

Tabel 19: Ejendommene i Hans Jensens stræde 1851 fordelt efter ydre mål og antal husstande

Ydre mål	Antal husstande			
	1	2	3	4
under 60 kvadratalen	2			
60- 69 -	11			
70- 79 -	2			
80- 89 -	2			
90- 99 -	7			
100-109 -				
110-119 -	3	2		
120-129 -	1			
130-139 -	1	1		
140-149 -	2			
150 kvadratalen el. mere			1	1
I alt	31	3	1	1

Kilde: Odense magistrats arkiv, opmålingsprotokoller til bygningskat.

Der synes heller ikke at have været gjort meget ud af selve rummenes udstyr. Brandtaksationen i 1847 omtaler summarisk byggematerialerne,

men gør i fire huse opmærksom på særlig stor „luksus“, idet der er tilføjet følgende:

nr. 14 : Afrevne og malede værelser

nr. 29 : Gibsede værelser

nr. 39 : Gibsede værelser, loft på hanebjælker

nr. 41 : Til dels med gibsede værelser

Da disse ejendomme tillige har særligt store vurderingssummer pr. fag, kan man formodentlig heraf slutte, at de øvrige ejendomme har stået med rå vægge på indersiden, og at de en-etages formodentlig ikke har haft loft, men at rummet er gået direkte op til taget. Fyringen er formodentlig normalt sket fra køkkenets ildsted, da det kun ved nr. 24 omtales, at der findes en „jernkakkellovn“. Standarden forbedredes dog noget inden 1870. Ved taksationen i 1867 havde 11 ejendomme overfladebehandlede vægge og/eller lofter, og et betydeligt fremskridt var det også, at alle ejendommene i sidste halvdel af 1850'erne fik indlagt vand fra det i 1853 oprettede vandværk.

Til at karakterisere strædets forhold må det også nævnes, at Rosenbækken flød gennem en del af strædet i en åben rende. Manglende oprensninger af bækken gav hyppigt anledning til klager. Den medfølgende fugtighed i husene har utvivlsomt påvirket den almindelige sundhedstilstand i husene.

Af ejendommene var i 1845 ca. 1/3 udlejnings-ejendomme og i 1870 omkring 1/4, men da der var lejere og logerende i adskillige af de ejendomme, der ejedes af en af beboerne, udgjorde ejerne og deres familier kun ca. 40% af beboerne i 1845 og omkring halvdelen i 1870.

Befolkningen i Hans Jensens stræde

I de 36 ejendomme boede der i 1845 i alt 178 mennesker. Ti år senere var tallet næsten uforandret på 180, i 1860 var der 186, og i 1870 var tallet faldet til 162, således at boligarealet pr. beboer steg fra ca. 21 kvadratalen til ca. 24 kvadratalen i løbet af perioden.

Befolkningens aldersfordeling fremgår af tabel 20. Den viser i 1845, at der for såvel mænd som kvinder i sammenligning med aldersfordelingen for hele byens befolkning er et underskud af unge – særligt udpræget af mænd og kvinder i tyverne. Dette kan dog ikke forbavse, idet disse aldersgrupper i datidens bysamfund hyppigt vil være tjenestefolk og lærlinge og svende, der bor

Tabel 20:

Aldersfordelingen i Hans Jensens stræde 1845 og 1870

Alder	Mænd		Kvinder	
	1845	1870	1845	1870
	%			
0- 9 år	24	21	20	19
10-19 -	17	13	19	18
20-29 -	21	19	12	10
30-39 -	12	13	14	13
40-49 -	8	19	14	12
50-59 -	11	10	10	14
60 år el. mere	7	5	11	14
I alt	100	100	100	100

Kilde: Folketællingerne 1845 og 1870.

hos den, der arbejdes for. Aldersfordelingen fremhæver derfor strædets karakter af at være hjemsted for en befolkning af arbejdere og småmestre uden ansatte. Tabel 20 viser dog, at befolkningen i et vist omfang ændrer karakter inden 1870. Der er i 1870 stadig et underskud af unge, men nu er også børnene underrepræsenteret i forhold til hele byens befolkning. Strædet var ved at blive domineret af gamle, hvilket kan være et tegn på, at det også er en økonomisk svagere del af byens indbyggere, som i 1870 fandt deres bolig her. Især er det karakteristisk, at 28% af strædets kvinder var 50 år eller mere – heriblandt adskillige enker – mens denne aldersgruppe kun udgjorde 18% af hele Odenses kvindelige befolkning.

Skiftet i strædets befolknings sociale position mod periodens slutning kommer også frem på anden vis, måske tydeligst i erhvervs sammensætningen (jf. tabel 21). Mens håndværksmestrene endnu i 1845 udgjorde den største enkeltgruppe blandt strædets husstandsoverhoveder, var tre grupper med en lavere social status større i 1870. Svende, arbejdsmænd og syersker m.v., som er de potentielle industriarbejdere i strædets befolkning, udgjorde ved periodens slutning ca. 2/3 af husstands-overhovederne.

Strædets befolkning skiller sig også ud fra Odenses befolkning som helhed, når man ser på indbyggernes fødesteder. I 1845 var 64% født i Odense, altså langt flere end i byen som helhed (jf. s. 23), og det hænger formodentlig delvis sammen med, at tjenestefolk i byens finere gader i vidt omfang rekrutteredes fra landet. Der er dog også i Hans Jensens stræde 20%, der er født i fynske landsogne – fortrinsvis fra Odenses nær-

Tabel 21:

Erhvervsfordelingen for husstandsoverhovederne i Hans Jensens stræde 1845 og 1870

Erhverv	1845	1870
	antal	
Håndværksmestre	15	7
Lavere offentligt ansatte	6	1
Handlende o.l.	6	5
Håndværkssvende	6	14
Daglejere og arbejdsmænd	2	10
Syersker, vaskekoner o.l.	10	11
Pensionister, rentiers	2	1
I alt	47	49

Kilde: Folketællingerne 1845 og 1870.

meste opland, men dette er mindre end for hele byen. I 1870 er andelen af indenbys fødte faldet til 56% af strædets befolkning, hvilket ikke mindst skyldes det mindre antal børn, men selv denne procent er større end for byen som helhed.

Man skal dog ikke heraf lade sig forlede til at tro, at strædets beboere udgjorde en lidet mobil befolkningsgruppe. Periodens folketællinger vidner om en hurtig udskiftning af beboerne. Blot mellem 1845 og 1850 forsvinder ca. 2/3 af beboerne fra strædet, og af dem, der mangler i 1850, er det kun omkring 1/10, der er døde. Resten er flyttet fra strædet. Langt de fleste af de flyttede var lejere og logerende, mens hus-ejerne udgjorde et mere stabilt element. I deres familier sker udskiftningen i højere grad ved, at børn kommer til og flytter hjemmefra, mens de ældre bliver ved ejendommen til deres død.

Et samlet overblik over familiernes mobilitet kan fås fra den nedenstående opgørelse af udskiftningen af husstande mellem folketællingerne, hvor enkers overtagelse af lejlighederne ikke er regnet som en ændring.

Antal husstandsoverhoveder i 1845	47
Forsvinder 1845-50	— 22
Nytilkomne 1845-50	22
Antal husstandsoverhoveder i 1850	47
Forsvinder 1850-55	— 21
Nytilkomne 1850-55	22
Antal husstandsoverhoveder i 1855	48
Forsvinder 1855-60	— 17
Nytilkomne 1855-60	20

Antal husstandsoverhoveder i 1860	51
Forsvinder 1860-70	– 25
Nytilkomne 1860-70	23
Antal husstandsoverhoveder i 1870	49

Opgørelsen undervurderer i begrænset omfang mobiliteten, idet logerende var et endnu mere ustabil befolkningselement, og der er et par eksempler på familier, der både flytter ind og ud af strædet mellem to folketællinger, men også uden hensyntagen hertil, er det klart, at der har været tale om hyppige flytninger. Den store mobilitet falder som nævnt især i lejerguppen. Af de ændringer, der er registreret, skyldes mindre end en fjerdedel ejerskift for ejendommene.

Heden (Søndre Boulevard)

Denne gade var byens udfaldsvej mod Fåborg og Assens. Navnet bruges først officielt fra århundredets mindte. Inden da omtales gaden blot som en del af Vesterports forstad, der lå på købstad-jorden.

Ved århundredskiftet lå der kun nogle enkelte huse ud langs vejen, men henimod 1840 var der en del bebyggelse på østsiden ved den inderste del af gaden. I det følgende er medtaget husnumrene 2-64 på østsiden, d.v.s. matrikelnumrene 703-31 (incl.) i alt 32 parceller, hvoraf dog flere opstod ved udstykning mellem 1840 og 1870, og ikke alle var bebygget i 1870. Parcelernes gadelinie udgør de ca. 350 meter af østsiden af Søndre Boulevard, der ligger mellem den nuværende Filosofgangen og Kastanievej.

Boligerne på Heden 2-64

I 1840 var der 17 bebyggede grunde på strækningen og i 1870 var der 26. Der foregår derfor en del byggeri i gaden gennem perioden med fem nye parceller bebygget i 1840'erne og fire i 1850'erne, og også på de tidligere bebyggede grunde skete der enkelte ombygninger, størst på grunden nr. 2-4, hvor Allerups jernstøberi voksede op.

Grundstykkerne var i 1840 alle af betydeligt større størrelse end i Hans Jensens stræde, idet de i dybden gik helt ned til åen (en afstand på ca. 100 meter) og havde en bredde på 20-30 meter, så grundarealet var på 2-3.000 kvadratmeter.

Husenes forsider fyldte kun en del af gadelinien – kun knap halvdelen af grundenes forsider, og kun i et tilfælde havde to ejendomme fælles gavl.

Under udstykningen mellem 1840 og 1870 fik flere af de nye parceller kun en ringe dybde på omkring 20 meter og et grundareal på omkring 200 kvadratmeter. Forskellen i grundstørrelse ses tydeligt ved at sammenligne kortene nr. 1 og 12. Alligevel var der dog endnu i 1870 mange huller i bebyggelsen langs gaden, navnlig fra nr. 42 og videre sydpå.

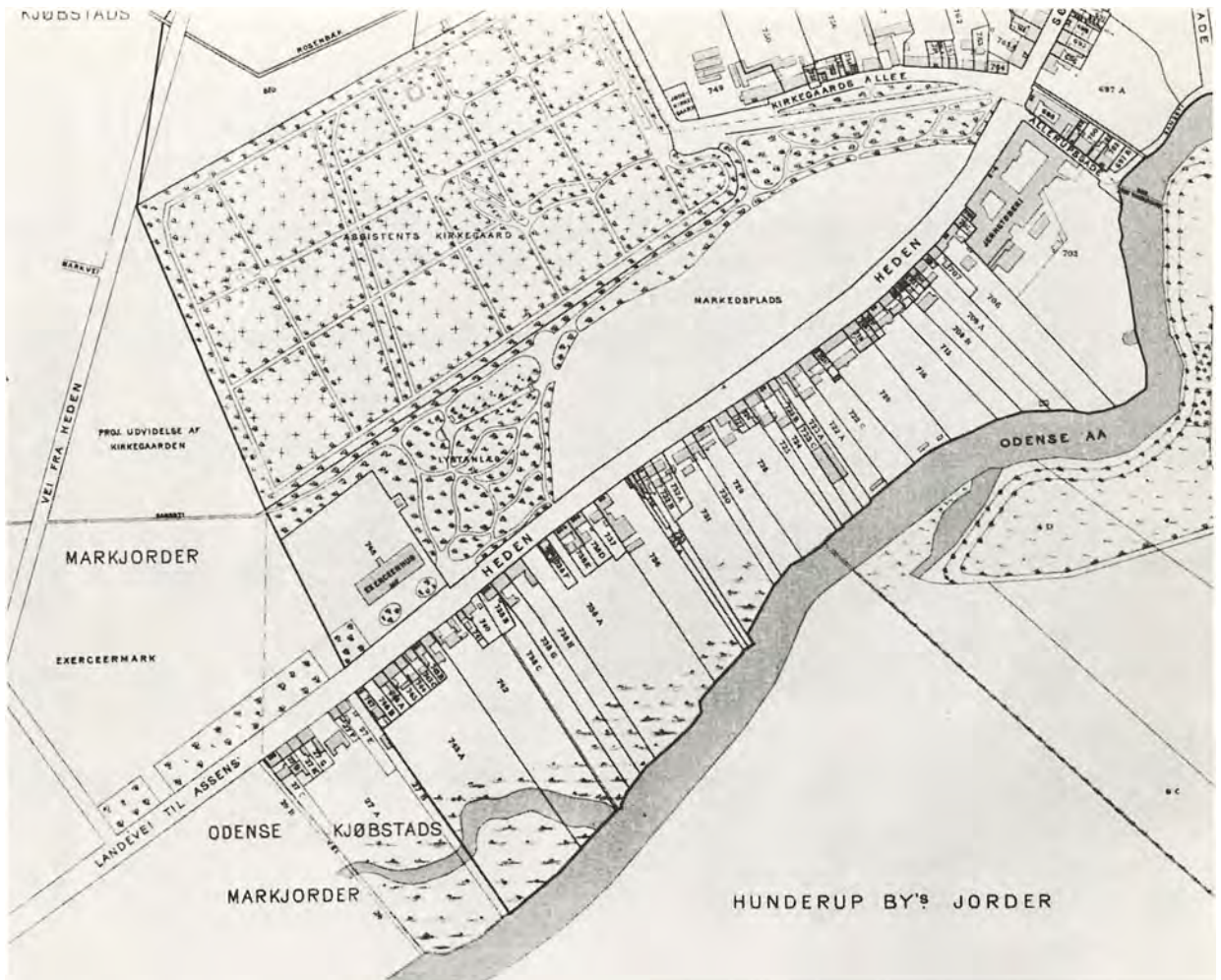
De boliger, der fandtes på grundene i 1840, var alle – med undtagelse af Allerups nybyggeri på nr. 2 – en-etages huse, hvoraf et (nr. 8) dog havde tre fag kvist mod gården. Ny- og ombyggeriet mellem 1840 og 1870 ændrede ikke meget på dette billede. Kun nr. 34 og 36 af de nye huse var to-etages. Boligernes størrelse ved opmålingen fremgår af tabel 22. Husene er en del større end husene i Hans Jensens stræde, men til gengæld var flerfamiliehuse i overtal. Det gennemsnitlige areal pr. husstand i forhusene var af omtrent samme størrelse som i den indre bys fattige gader, men næsten alle havde større eller mindre side- og tværhuse, hovedsagelig brændehuse og stalde og kun enkelte til beboelse.

Tabel 22: Ejendommene på Heden 1851 fordelt efter ydre mål og antal husstande

Ydre mål	Antal husstande				
	1	2	3	4	5
80- 89 kvadratalen	2	2			
90- 99 -					
100-109 -	1				
110-119 -		1			
120-129 -	1	1			
130-139 -	1	1	1		
140-149 -		1			
150 kvadratalen el. mere	2	5		2	1
I alt	7	11	1	2	1

Kilde: Odense magistrats arkiv, opmålingsprotokoller til bygningsskat.

Udstyret i ejendommene synes at have været af omtrent samme kvalitet som i Hans Jensens stræde. Ved brandtaksationen i 1847 omtales køkken i otte ejendomme og gibsede værelser i fem. I løbet af perioden indtil 1870 bliver en del af de gamle huse forbedret til denne standard, som også findes i de nybyggede.

Kort 12: Uddrag af matrikelkort med angivelse af parcellerne på Heden. (Kilde: Landsarkivet for Fyn).

Befolkningen på Heden 2-64

I de medtagne ejendomme boede der i 1845 i alt 135 mennesker. Ti år senere var tallet 210, i 1860 var der 194 og i 1870 var tallet 215. Den betydelige tilvækst i befolkningen gjorde, at boligarealet pr. indbygger i 1870 på trods af ny- og ombyggeri var omtrent det samme som i 1845, nemlig ca. 20 kvadratalen pr. indbygger eller lidt mindre end i Hans Jensens stræde.

Befolkningens aldersfordeling fremgår af tabel 23. Gaden viser i 1845 de samme karaktertræk som Hans Jensens stræde, nemlig relativt mange børn og 30-50 årige og til gengæld få unge, fordi gaden er præget af ægtepar med hjemmeboende mindre børn, mens kun et par husstande har tjenestefolk. I modsætning til Hans Jensens stræde beholder Heden imidlertid dette præg gennem hele perioden, således at der stadig i 1870 er re-

Tabel 23: Aldersfordelingen på Heden 1845 og 1870

Alder	Mænd		Kvinder	
	1845	1870	1845	1870
0- 9 år	36	31	18	24
10-19 -	14	12	27	19
20-29 -	9	10	7	10
30-39 -	15	17	19	13
40-49 -	11	14	13	13
50-59 -	12	7	10	6
60 år eller mere	3	9	6	15
I alt	100	100	100	100

Kilde: Folketællingerne 1845 og 1870.

lativt flere børn end i byen som helhed, og den voksende gruppe af gamle dominerer ikke så udpræget som i Hans Jensens stræde gadebilledet.

Dette skyldes ikke mindst nybyggeriet. Her flyttede ofte relativt nygifte ind, navnlig i de nye flerfamiliehuse i gadens sydlige del. Der er i 1870 et betydeligt kvindeoverskud i gaden, mens forholdet mellem kønnene i 1845 er omtrent lige.

Erhvervsfordelingen på Heden var meget sammensat. I 1845 er den endnu ret stærkt præget af at være i byens yderkant. Dels er der en række gartnere og urtemænd, dels er det karakteristisk, at arbejdsmænd og daglejere tidligt i perioden boede her som ved de andre udfaldsveje (jf. s. 28). Mellem 1845 og 1870 er det imidlertid udbygningen af Allerups jernstøberi, der får betydning for erhvervsfordelingen, og i 1870 er det derfor håndværkssvende inden for de fag, der var beskæftiget på støberiet, der udgør den største enkeltgruppe blandt beboerne, hvortil kommer, at en del støberiarbejdere, der ikke fremgår af tabel 24, boede som logerende hos gadens beboere. Også nogle håndværksmestre flyttede ind i de nyopførte huse, hvor de på de ret store grunde kunne indrette deres værksteder i bagbygninger ned mod åen. Der er derfor også i 1870 en betydelig erhvervspredning, og det er da også karakteristisk, at gadens gennemsnitlige skattebetaling gennem hele perioden ligger en del højere end Hans Jensens strædes.

Tabel 24: Erhvervsfordelingen for husstandsoverhovederne på Heden 1845 og 1870

Erhverv	1845	1870
	antal	
Gartneri	6	5
Håndværksmestre	2	9
Lavere offentligt ansatte	1	2
Handlende o.l.	2	2
Håndværkssvende ¹	7	20
Daglejere og arbejdsmænd	8	10
Syersker m.fl.	4	10
I alt	30	58

1. Af disse er 3 formodentlig beskæftiget ved Allerup i 1845 og 15 i 1870.

Kilde: Folketællingerne 1845 og 1870.

Bedømt ud fra befolkningens fødesteder adskiller beboerne af husene på Heden sig næsten ikke fra den typiske Odensebefolkning. I 1845 er der en ganske lille overrepræsentation af personer, der er født i fynske landdistrikter.

Husene i gaden var dog for mange kun en kort station i deres liv. Der sker mellem 1845 og 1870 en stadig udskiftning af beboere på trods af, at ejeren i alle ejendomme – bortset fra nr. 6 – selv boede i huset. Mobiliteten præges dog naturligt nok af, at der var så mange flerfamiliehuse i gaden og dermed en større andel af lejere end i Hans Jensens stræde.

Antal husstandsoverhoveder i 1845	30
Forsvinder 1845-50	– 13
Nytilkomne 1845-50	26
Antal husstandsoverhoveder i 1850	43
Forsvinder 1850-55	– 27
Nytilkomne 1850-55	35
Antal husstandsoverhoveder i 1855	51
Forsvinder 1855-60	– 30
Nytilkomne 1855-60	33
Antal husstandsoverhoveder i 1860	54
Forsvinder 1860-70	– 37
Nytilkomne 1860-70	41
Antal husstandsoverhoveder i 1870	58

Adamsgade

Gaden blev udlagt til bebyggelse i 1859 og bebyggedes næsten fuldt ud i årene inden 1870, hvor der ved folketællingen er opført 42 beboede ejendomme. Ubebyggede var kun parcellerne nr. 23 og 29-33 på vestsiden og nr. 12 og 22 på østsiden. Den følgende gennemgang omfatter de 42 bebyggede parceller, d.v.s. matrikelnumrene 1450, 1451/1691-1459/1699, 1460/1701, 1469/1702, 1467b/1705-1465b/1709 og 1945e/1710 på vestsiden, hvor de komplicerede matrikelnumre skyldes, at hver enkelt parcel blev udstykket fra to hovedparceller, og på østsiden matrikelnumrene 1481-1478, 1941-1938 og 1936-1921.

Boligerne i Adamsgade

De udlagte grundstykker var alle af ret beskeden størrelse, typisk 2-400 m² med mellem 6 og 14 meter facade mod gaden. Husene blev derfor bygget, så de udfyldte hele grundens forside og med fælles gavle. De var oprindelig i en etage, ofte med kviste, men enkelte fik allerede inden

1870 sat en ekstra etage på. I dybden gik de fleste huse ca. 8 meter ind på grunden. I tre huse var der indrettet beboelse i bag- eller sidehuse, og 11 huse havde kvistlejligheder. I øvrigt ses husenes størrelse af tabel 25. Antallet af flerfamilielejligheder var i overtal, men størrelsen pr. familie ligger betydeligt over den, der kendes både fra Hans Jensens stræde og Heden 2-64.

Tabel 25: Ejendommene i Adamsgade 1870 fordelt efter ydre mål og antal husstande

Ydre mål	Antal husstande			
	1	2	3	4
90- 99 kvadratalen		1		
100-109 -	5			
110-119 -		1		
120-129 -	8	1	1	
130-139 -	1		1	
140-149 -				
150-159 -	1		1	
160-169 -	1	1		
170-179 -	1	1	4	1
180-189 -	1		1	
190-199 -				
200 kvadratalen eller mere	1	5	3	1
I alt	19	10	11	2

Kilde: Odense magistrats arkiv, opmålingsprotokoller til bygningsskat.

Husenes kvalitet var i Adamsgade også langt bedre end i de to tidligere omtalte gader. De var grundmurede, og den typiske beskrivelse i brandforsikringen lyder på „overalt gibset på loft og vægge“. Bygningerne opfyldte den nye bygningslovs bestemmelser, som nedennævnte eksempel viser, og også det betød en forbedring såvel på det sundhedsmæssige område som med hensyn til brandrisikoen.

I forbindelse med det emne, der behandles i denne bog, har de 14 huse fra nr. 28 til nr. 54 særlig interesse. De blev nemlig opført af ejeren af det nærliggende jernstøberi Phønix, købmand J. F. Rasmussen, i 1862-63 fortrinsvis til brug for hans arbejdere. Ved bygningskommissionens behandling af byggeansøgningen den 2. oktober 1862 hedder det: „J. F. Rasmussen anmelder, at han agter at opføre en del Bygninger paa den østre Side af Adamsgaden fra Murermester Jørgensens Hus ud imod Nørregaden, alt efter den med Anmeldelsen fulgte Tegning. For disse fin-

des godt Afløb og det ubebyggede Areal vil blive større end det bebyggede. Muldjorden bliver at bortføres. Ifølge Tegningen bliver samtlige Bygninger fra det Offentlige at betragte som én Ejendom og som Følge heraf vil det og være Tilfældet forsåvidt der bliver Spørgsmaal om Efterlevelse af Byggelovens Bestemmelser. Bygningen, der kun bliver en Etage høj, bliver af Grundmur til alle Sider af mindst en Stens Tykkelse. Med Hensyn til Brandmuren ind til Murermester Jørgensen bliver Bestemmelsen i § 8 i Lov af 30. December 1858 at efterleve, navnlig bliver at iagttage, at Brandmuren rækker 5 Tommer op over Taget. Stueetagen bør have sit Gulv hævet mindst 6 Tommer over Brolægningens Overflade. I Fundamentmuren skal der 6 Tommer over Jorden anbringes et Lag af Tjærepapir eller andet for Fugtigheden uigennemtrængeligt Materiale. Beboelseslejlighederne bliver at give mindst 3½ Alen Højde fra Gulv til Loft. Bygningen maa ej ud imod Gaden eller paa anden Maa- de anstryges med hvid Farve. I det Hele bliver nøje Byggeforskrifterne i Lov af 30. December 1858 at følge. Bygningen maa ej tages i Brug, før Kommissionen hertil har meddelt sit skriftlige Samtykke, der vil blive givet paa Udskriften af denne Forretning“.

Købmand Rasmussens arbejderboliger blev bygget i tre størrelser på 198, 114 og 156 kvadratalen. De to mindste størrelser var en-familieejendomme på 5 fag, hvoraf de største havde kvist. Den store størrelse fyldte 7 fag og indeholdt to lejligheder og to kvistværelser, hvor der hyppigt boede logerende. Til hver af de to store ejendomstyper hører desuden et sidehus på 15 kvadratalen med vaskehus og lokum.

Befolkningen i Adamsgade

Ved folketællingen 1870 boede der 321 personer i de 42 huse i gaden. Lejlighederne i Adamsgade var som nævnt større end i de to tidligere nævnte gader, men da familierne også havde flere medlemmer, udgør boligarealet kun 22 kvadratalen pr. person eller nogenlunde det samme som i ejendommene i Hans Jensens stræde og på Heden.

Befolkningens aldersfordeling i Adamsgade i 1870 fremgår af tabel 26.

Både sammenlignet med hele Odenses befolkning og med indbyggerne i de to tidligere nævnte gader var det en ung befolkning, der boede i

Tabel 26: Aldersfordelingen i Adamsgade i 1870

Alder	Mænd	Kvinder
	%	
0- 9 år	36	28
10-19 -	14	10
20-29 -	14	15
30-39 -	15	16
40-49 -	14	15
50-59 -	5	9
60 år eller mere	2	7
I alt	100	100

Kilde: Folketællingen 1870.

Adamsgade i 1870. Det var fortrinsvis relativt nygifte par, der flyttede ind i de nyopførte huse, og disse par med deres små børn dominerede i 1870.

Erhvervsfordelingen i tabel 27 viser et bredt udsnit af de jævne og lavere sociale lag i Odenses befolkning. På grund af Phønix' arbejderboliger er faglærte arbejdere i overtal. I gadens nordende fandtes dog også en del mindre mestre, der ejede det hus, de boede i. Daglejere og arbejdsmænd boede normalt til leje, flere af dem i Phønix-boligerne, og de kan derfor have været beskæftiget på støberiet, selv om dette ikke kan bekræftes fra det anvendte kildemateriale. Syersker m.fl. boede hyppigt på kvistværelser i gaden.

Tabel 27: Erhvervsfordelingen for husstandsoverhovederne i Adamsgade 1870

Erhverv	Antal overhoveder
Landmand	1
Håndværksmestre	12
Lavere offentligt ansatte	1
Handlende o.l.	10
Håndværkssvende	24 ¹
Daglejere og arbejdsmænd	12
Syersker m.fl.	11
Pensionister o.l.	5
Soldater	3
Fattige	1
I alt	80

1. Heraf er 16 formodentlig beskæftiget på Phønix.

Kilde: Folketællingen 1870.

Beboerne havde i 1870 omtrent samme fødestedsfordeling som hele Odenses befolkning, men

dette skyldes, at der er så mange børn, der næsten alle er født i byen. Af den mandlige befolkning over 20 år var kun 25% født i Odense, formodentlig betydeligt under, hvad der var tilfældet for hele byen. Fra fynske landsogne kom 52% og 23% andre steder fra. Det var således i betydeligt omfang tilflyttere fra omegnen, der fandt deres hjem i denne nye bebyggelse.

Langegade

Gaden opstod på privat initiativ som en forbindelsesgade mellem de offentlige gader Tværgade og Hunderupgade. Et enkelt hus (nr. 9) blev bygget i 1865, mens de øvrige 15, der stod færdige i 1870, blev bygget mellem 1867 og 1870. De lå som en sammenhængende række fra nr. 5 (matr. nr. 69) til nr. 35 (matr. nr. 85) og udfyldte ca. $\frac{2}{3}$ af gadens vestside.

Boligerne i Langegade

Parcelleterne, som de 16 huse lå på, var af meget forskellig størrelse fra ca. 200 til ca. 1.000 kvadrater. Husene var, som det fremgår af tabel 28, betydeligt større end husene i de tidligere nævnte gader, men til gengæld levede der flere familier i hvert hus, så det gennemsnitlige boligareal pr. familie var ikke større end i Adamsgade. Et enkelt hus var opført i to etager, mens de øvrige havde et større eller mindre antal kvistværelser, og otte havde beboelse i baghuse, således at der trods parcelleternes størrelse var tale om en ret intensiv udnyttelse af arealet.

Tabel 28: Ejendommene i Langegade 1870 fordelt efter ydre mål og antal husstande

Ydre mål	Antal husstande				
	2	3	4	5	6
100-149 kvadratalen	4				
150-199 -	1		2		
200-249 -		1	1	1	
250-299 -			2		
300 kvadratalen el. mere	2		1		1
I alt	7	1	6	1	1

Kilde: Odense magistrats arkiv, opmålingsprotokoller til bygningsskat.

Figur 6: Langegade 19-27.

(Kilde: Albanikvarteret i Odense, udg. af Odense magistrats 2. afd., 1977, side 124).

Husene synes i øvrigt at have haft nogenlunde samme kvalitet som i Adamsgade. Den typiske beskrivelse ved brandtaksationerne lyder på grundmuret, overalt gibset på loft og vægge, gibsede kamre i tagværket.

Beboerne i Langegade

Ved folketællingen i 1870 boede der 206 personer i de 16 ejendomme. Deres aldersfordeling ses af tabel 29. Som i Adamsgade er der relativt mange nygifte med små børn, men socialt er der tale om en større spredning på grund af det store antal lejere på kviste og i baghuse, hvor lejlighederne eller værelserne var små, så det gennemsnitlige boligareal pr. person kun er 19 kvadratalen eller mindre end i de andre gader. Lejerne kom fortrinsvis fra daglejergruppen, mens ejerne, der var håndværkere o.l., beboede de større lejligheder i forhusenes hovedetage. Bebyggelsen er tilsyneladende kun lidt præget af kvarterets to industriforetagender, Frederiksgadens jernstøberi og Albanibryggeriet. Jernstøber Rasmussen ejede hus nr. 15 i gaden. Det beboedes i 1870 af en kontorist og en arbejdsmand, der begge kan have været beskæftiget på støberiet. Desuden findes der i gaden to formere og en smed samt tre unge (14-18 år), der betegnes som fabriksarbejdere.

Tabel 29: Aldersfordelingen i Langegade i 1870

Alder	Mænd	Kvinder
	%	
0- 9 år	31	33
10-19 -	14	13
20-29 -	12	18
30-39 -	22	14
40-49 -	12	11
50-59 -	6	6
60 år eller mere	3	5
I alt	100	100

Kilde: Folketællingen 1870.

Tabel 30: Erhvervsfordelingen for husstandsoverhovederne i Langegade 1870

Erhverv	Antal overhoveder
Håndværksmestre	7
Lavere offentligt ansatte	5
Handlende o.l.	1
Håndværkssvende	10
Daglejere og arbejdsmænd	21
Syersker o.l.	1
Rentiers	5
Soldater	3
I alt	53

Kilde: Folketællingen 1870.

Folketællingernes fødestedsangivelser viser endnu mere udpræget end i Adamsgade, at det er en nytillflyttet gruppe af beboere. Kun 32% af samtlige var født i Odense, mens 51% kom fra fynske landsogne.

Afslutning

Gadegennemgangen viser, at de odenseanske arbejdere, der ikke boede hos deres arbejdsgivere, ved periodens begyndelse boede i små dårligt udstyrede lejligheder, typisk med et etageareal på omkring 30 m². Der sker næppe i perioden nogen større udvidelse i etagearealet pr. familie,

idet tilvæksten til byens boligareal blot fulgte befolkningstilvæksten, men boligernes kvalitet blev bedre, dels på grund af forbedringer af den eksisterende boligmasse, dels på grund af nybyggeriets bedre kvalitet.

Forbedringerne omfattede indlæggelse af vand fra vandværket, overfladebehandling af væggenes indersider, påbygning af træloft i værelserne og bedre opvarmningsindretninger. Mod periodens slutning viser Langedgadebyggeriet, at opførelse af flerfamiliehuse begynder at blive det typiske, mens man tidligt i perioden næsten udelukkende byggede en- og tofamilies huse i de gader, der rummede arbejderbefolkningen.

Anvendt arkivmateriale og litteratur

Arkivmateriale

Rigsarkivet

Generaltoldkammeret og kommercekollegiet, industri og fabrikkfaget 1797-1848, diverse dokumenter, tabellariske efterretninger fabrikkvæsenet i Danmark vedkommende.

Statistisk Bureau, fabriks- og industritabeller 1849-54.

Rentekammeret, statistiske efterretninger 352.8-12.

Generaltoldkammeret og kommercekollegiet, Fynsk-Lålandske journaler.

Generaltoldkammerets arkiv, generaltolddirektoratet, gruppe 4,2 årsberetninger.

Folketællingslister for Odense 1840-70.

Erhvervsarkivet

Odense Dampfarveri og Uldspinderi, journaler. Phønix, forskelligt regnskabsmateriale.

Landsarkivet for Fyn

Fyns guvernements arkiv, inspicering af købstæderne.

Odense amts arkiv, kopibøger, journaler, resolutions- og erklæringsprotokoller.

Odense byfogeds arkiv, realregistre til skøde- og panteprotokoller, skifteprotokoller med dokumenter, pasprotokoller, viseringsprotokoller, vandrebøger, årsindberetninger.

Odense magistrats og Odense kommunale arkiv, borgerskabsprotokoller, forhandlingsprotokoller, firmaregister, brandtaksationsprotokoller, grundtakstprotokoller, skattehovedbøger, opmålingsprotokoller for bygningsskat, sundhedskommissionens forhandlingsprotokoller, bygningsskationens forhandlingsprotokoller og korrespondance, sager vedr. vejvæsen, diverse andre sager.

Branddirektoraternes arkiver, brandforsikringsprotokoller.

Private arkiver, P. L. Brandts klædefabrik, Lauritz J. Hagenstrøm.

Kortsamlingen.

Diverse kirkebøger.

Litteratur

Albanikvarteret i Odense, 1977.

Beretning om det andet danske Industrimøde i Odense, 1859.

Per Boje, Det industrielle miljø 1840-1940, 1976.
Frits Casse, En gammel Ingeniørs Erindringer, 1913.

C. C. Clausen (red.), Danmarks Byer og deres Mænd, 1899.

S. H. Clausen, Odense og Omegn, 1863.

E. Dam, Odense Løveapotheks Historie 1549-1903, 1903.

P. Drachmann, Brandts Klædefabrik 1869-1919, 1919.

C. T. Engelstoft, Odense Bys Historie, 1. udg. 1862, 2. udg. 1880.

K. Glamann, Bryggeriets Historie i Danmark, 1962.

H. St. Holbek, Odense Bys Historie, 1926.

H. St. Holbek, Munke Mølle 1135-1935, 1935.

H. St. Holbek, M. P. Allerups Eff. 1836-1936, 1936.

Sv. Jönsson, Industri- og håndværksmiljøet i Odense omkr. 1850, utr. spec., 1976.

Krak, Danmarks ældste Forretninger, 1910.

J. Lauritsen, Odense og nærmeste Omegn i Billeder, 1874.

Johs. Lehmann, N. N. Blumensaadts Fabriker 1835-1935, 1935.

B. Liisberg og J. Schovelin (red.), De danske Byerhverv i Tekst og Billeder, 1904.

Fl. Mikkelsen, En socio-økonomisk analyse af den industrielle foretagergruppe i Odense o. 1870, utr. spec., 1973.

Axel Nielsen (red.), Industriens Historie i Danmark, III, 1944.

A. Nordahl-Petersen, A/S H. Rasmussen og Co., 1931.

- C. Nyrop, Om danske Sæbesyderier og Oliemø-
ler, 1903.
- Odense og Omegn, en Vejviser for Rejsende,
1867.
- O.J. Rawert, Kongeriget Danmarks industrielle
Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen
af 1848, 1850.
- Statistiske Meddelelser.
Statistisk Tabelværk.
- J.P. Trap, Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kon-
geriget Danmark, 1. udg. 1858-60, 2. udg.
1872-79.
- Uddrag af Odense Byraads Forhandlinger 1869ff.
Uddrag af Odense Communalbestyrelses For-
handlinger 1862-68.
- Udtog af Communalbestyrelsens og Borgerre-
præsentationens Forhandlinger i Odense 1854-
59.
- C. Wegener, Om Planen til Odenses Udvidelse,
Bidrag til Tidshistorien, X, 1844.
- Vejviser for Odense, 1867.
- Vejviser og Adressebog for Odense 1868ff.
- R. Willerslev, Studier i dansk industrihistorie
1850-80, 1952.
- H.H. Worsøe, På sporet af det første bajersk-
ølbryggeri i Danmark, Brygmesteren, 1975, s.
61-73.

ANDEN DEL

Det industrielle miljø i hoved-
industrialiseringsfasen 1870-1914

af

PER BOJE

I · De ydre rammer 1870-1914

I perioden før 1870 var Odenses tidligere så snævre rammer blevet sprængt. Konsumtionsgrænsen blev ophævet i 1851, og grænsen mellem købstadgrund og ubebygget købstadjord kunne ikke opretholdes (jf. s. 17). Den sammenhængende bebyggelse strakte sig ud på købstadjorden. Og under byens fortsatte vækst efter 1870 nåede bebyggelsen ud i de omliggende landsogne. Byens tre sogne, Skt. Knud, Vor Frue og Skt. Hans, dækkede ikke alene selve byen med købstadgrund og købstadjord, men også de omliggende landdistrikter under Odense herredsjurisdiktion. Dele af købstadjorden og af de tre landsogne indlemmedes efterhånden som købstadgrund. Byen inklusive købstadjord nåede fra at have dækket 1.087 ha indtil 1877 op på knap 2.000 ha i 1914. Indlemmelserne og den dermed forbundne flytning af de administrative grænser fremgår af kortet s. 201.

Syd for byen fandt periodens største indlemmelser sted. Den første kan føres tilbage til en af Odense byråd i 1873 nedsat kommission, der skulle søge inddragelse af arealer under byen. I en indenrigsministeriel bekendtgørelse af 1877, der fik delvis virkning fra 1879, indlemmedes arealer på i alt ca. 175 ha omfattende dele af alle tre sogne. Syd for byen drejede det sig om områderne med de allerede omkring indlemmelsestidspunktet eksisterende gader: Nyborgvej, Rødegårdsvej og Kragtsbjergvej, om Munke Mose og arealerne syd på til en linje langs med Jagtvej, H. C. Andersensgade og Hjallesøvej, og om klostrets tidligere arealer syd for Klíngenbergl mellem Munkemøllestræde og åen. Ved folketællingen 1.2.1880 boede der i det indlemmede område knap 600 personer, hvoraf en betydelig del boede i huse opført før 1879.

I 1882 indlemmedes et mindre område, der indeholdt en del af Godthåbsgades fortsættelse. Enkelte huse var påbegyndt her i slutningen af 1870'erne. I 1880 boede der 44 personer i det i 1882 indlemmede område.

Den næste indlemmelse fandt sted i 1893, inden ny bebyggelse havde fundet sted. Det drejede sig om ejendommen Godthåb beliggende på syd-

siden af Allégade og den jord, der fortsat hørte under den. I 1896 indlemmedes den matrikel, hvor det nye seminarium skulle opføres ved Hjallesøvej.

Indlemmelserne syd for byen i 1882 og 1893 gav ikke tilstrækkelig plads for boligbyggeriet, som med det tiltagende villabyggeri blev mere arealkrævende. Det blev derfor vedtaget med virkning fra 1.1.1901 at indlemme hele den resterende del af Skt. Knud Landsogn, som med ca. 710 ha strakte sig syd og vest for byen, med henholdsvis Hunderup og Bolbro landsbyer. Ved folketællingen 1.2.1901 boede der i alt 959 personer i området. Af disse var ca. 400 knyttet til landbruget, som også tidligere var drevet i området. De øvrige godt 550 personer kan derimod tilskrives, at byens indbyggere til stadighed søgte nye boligområder. I løbet af 1880'erne og 1890'erne var Bolbro vokset med godt 200 personer uden tilknytning til landbruget, og på Hunderup bys jorder var der i forlængelse af de tidligere indlemmede områder opført en del nye bygninger i årene forud for 1901.

Øst for byen foretoges kun en enkelt indlemmelse, nemlig i 1879. Det drejede sig om arealer langs eller med umiddelbar forbindelse til Skt. Jørgensgades forlængelse, hvor der var et med byen sammenhængende byggeri. Ud over et teglværk og Ejby mølle ved åen anvendtes den øvrige del af området øst for byen overvejende til landbrug. Vor Frue Landsogn omfattede fortsat de tre landsbyer Ejby, Killerup og Biskorup.

Nord for byen indlemmedes i 1879 en del af Skt. Hans Landsogn. Det var området med de allerede eksisterende gader Østre Stationsvej, Ålykkegade, Dannebrogsgade, Store og Lille Parcelvej, en del af Skibhusvej og Nørrebro samt Store og Lille Kræmmermark. I området boede der i 1870 375 og i 1880 1.048 personer. Den øvrige del af Skt. Hans Landsogn udgjordes af flere bondgårde og hovedgårdene Ålykkegård og Marienlund. I den nordligste del af landsognet lå landsbyen og ladepladsen Skibhusene.

Nordøst for det i 1879 indlemmede område voksede en hel bydel op i perioden 1870-1914.

Kort 1: Odenses udstrækning ca. 1870. Kort fra Trap 2. udg. (1873) nedfotograferet til 1:12.000. (Kilde: Odense Bys Museer, Montergården).

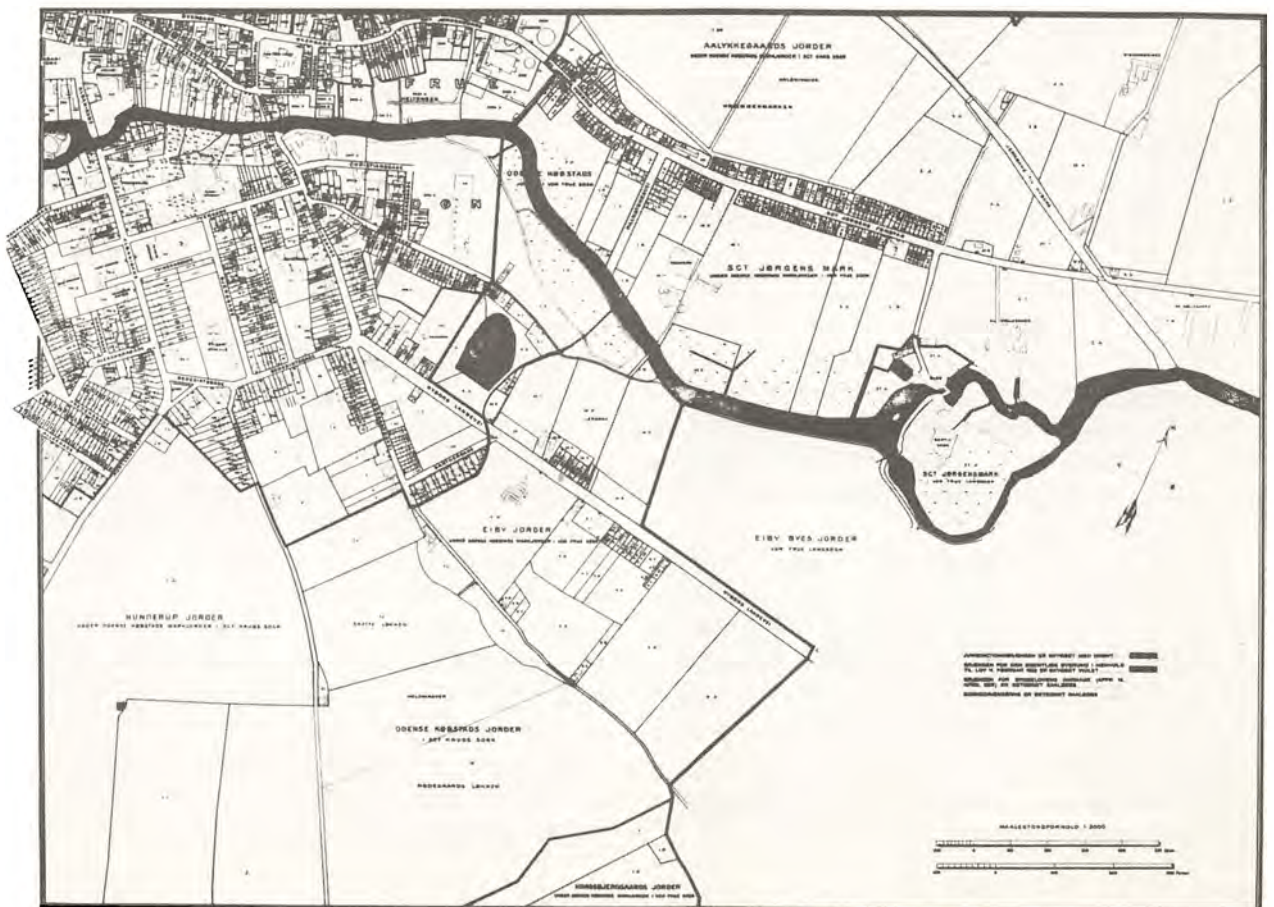
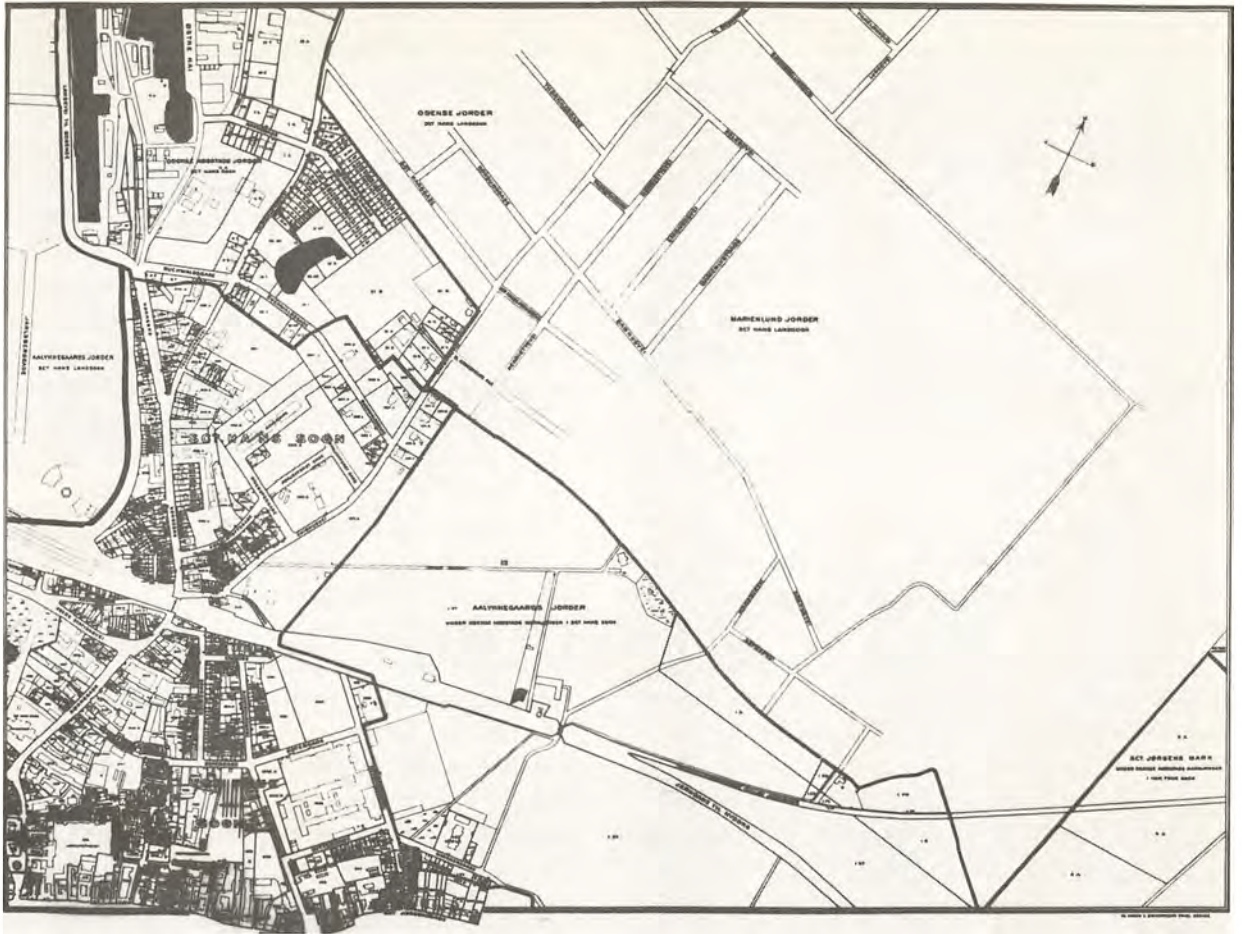
Kort 2: Kort over Odenses bebyggelse udgivet i 1887. Kortet er nedfotograferet til 1:12.000.

Sammenholdt med kort 1 ses byens fysiske vækst. Et omfattende tæt byggeri er markant mellem Vindegade og jernbanen og vest for Albanigade syd for åen.
(Kilde: Landsarkivet for Fyn).

Kort 3: (jvf. side 68-69): Kort over Odenses bebyggelse udarbejdet 1908-11. Kortet er nedfotograferet til 1:12.000.

Sammenholdt med kort 2 ses byens fortsatte vækst. Ud over den indre bys småstræder udgjordes det tætteste byggeri af gaderne anlagt i perioden indtil 1890'erne. Det begyndende villabyggeri mod syd og delvis byggeriet mod nord fra omkring århundredskiftet var med tydeligt større friarealer.
(Kilde: Odense Kommune).

Industrien blev tiltrukket af jernbanen og havnen, og nogle af Odenses større virksomheder kom til at ligge her. Det gav yderligere grundlag for et omfattende boligbyggeri især langs Skibhusvej og i de tilstødende områder. I 1870 boede der i dette område 262 personer overvejende på landbrugsejendomme. Tallet var omtrent uændret frem til 1890, men var i 1901 vokset til 1.452 og i 1911 til 3.041. Området indlemmedes først i 1932 under Odense kommune efter adskillige politiske forviklinger (jf. s. 199).

Vest for det i 1879 indlemmede område og nord for Rugårdsvej foretoges flere mindre indlemmelser i perioden frem til 1916. Det skete især i forbindelse med salg af dele af Ålykkegårds jorder til industriel og anden erhvervsmæssig anvendelse. Indlemmelserne omfattede kun få personer.

I 1887 foretoges en indlemmelse til jernbanen. I 1890 gjaldt det en matrikel, som Odense Svineslagteri havde købt to år tidligere. I 1896 og 1897 drejede det sig om arealer, Odense offentlige Slagtehus og Exportslagteri havde købt af Ålykkegård. I 1913 og 1916 foretoges indlemmelse af områderne vest for slagteriet og nord for ned mod havnen. Vest for Exportslagteriet solgtes i 1907 et areal til Fyens Kvægsalgsforening, som samme år solgte arealet videre til A/S Odense Kvægtorv. Arealerne ned mod havnen var allerede delvis overgået til industri- og handelsvirksomheder inden indlemmelsen. Således var der blandt ejerne A/S Sodafabrikkerne, København, Det danske Petroleum Aktieselskab og fra 1916 A/S Fyns Konservesfabrik. Endvidere erhvervede Odense kommune i 1915 en del af arealerne med henblik på en udvidelse af havnen (jf. s. 197).

En del boligbyggeri fandt sted i området mellem Rugårdsvej og Ålykkeskoven i årtierne omkring århundredskiftet. Ved Ålykkegård og Ålykkeskoven boede omkring 100 personer i 1870, 1880 og 1890. I 1901 boede der 435, og 1911 866 personer. Området forblev som en del af Skt. Hans landsogn frem til 1932.

Sydvest for byen lå Dalum sogn. Sognet omfattede Hjallesø landsby og Dalum landbrugsskole øst for åen, Dalum mølle, Christiansdal hovedgård og nogle få fritliggende landbrugsejendomme vest for åen mellem Christiansdal og byen. Med anlæggelsen af papirfabrikken i 1874 ved Dalum mølle opstod et samlet industrimiljø i kort afstand fra Odense, dog uden at der var en sammenhængende bebyggelse med Odense. 26 ar-

bejder- og funktionærboliger opførtes på åens østside og udgjorde, hvad der benævntes Dalum fabriksby.

Odense nærmede sig Dalum med kommunens køb i 1875 (indlemmet i 1878) af Fruens Bøge, der anvendtes som søndagsudflugtssted af Odenses borgere, og som hidtil havde hørt under Christiansdal. Odense-Svendborg banen, indviet i 1876, fik i 1887 station i Fruens Bøge. Den anvendtes af søndagsturisterne i sidste del af det 19. århundrede, men var samtidig medvirkende til, at Dalum med et omfattende villabyggeri før 1. verdenskrig kunne udvikle sig til et skattely for dele af Odenses velstillede borgere.

Fra Sanderum sogn overtog Odense i 1896 området med vandværkets vandreservoir, hvor friluftsbadet senere blev anlagt.

I perioden 1870-1914 udvidedes Odense kommunes grænser betydeligt. Skt. Knud Landsogn indlemmedes fuldstændigt i perioden, delvis inden det var bebygget. Vor Frue Landsogn oplevede kun en moderat bebyggelse, og indlemmelsen i 1879 afspejlede stort set bebyggelsens udstrækning. Bebyggelsen i Skt. Hans Landsogn øgedes betydeligt i perioden i en klar funktionel sammenhæng med resten af byen; men flertallet af Odenses kommunalpolitikere ønskede dog ikke at indlemme dette landsogn, når der ses bort fra enkelte mindre områder. Den del af Dalum sogn, der lå vest for åen, udviklede sig til at blive en forstad til Odense; men Dalum var fortsat et landsogn med eget sogneråd.

Endnu i 1914 var byens udstrækning dog begrænset, når der ses bort fra den begyndende forstadsbebyggelse i Dalum og Bolbro. Bebyggelsen strakte sig kun i en radius af 1,5-2 km fra Torvet. En spadseretur på mindre end en time kunne starte ved åbent land, føre igennem nye industri- og boligkvarterer i byens nordlige udkant, det gamle centrum, nye boligkvarterer i byens sydlige udkant og ende i gartnerier og marker. Størstedelen af de tre landsogne var endnu uberørt af byens vækst, og de samlede bebyggelser her havde en uændret erhvervsstruktur med landbrug som dominerende erhverv.

Tabel 1 sammenfatter den i det foregående beskrevne udvikling. Odenseområdet havde vokseværk, men væksten var koncentreret til købstaden og de nærmestliggende dele af landsognene. Væksten i de fjernere liggende dele af landsognene og i de omliggende sogne med undtagelse af Dalum var begrænset. Befolkningstallet blev næ-

Tabel 1: Befolkningsudviklingen i Odense købstad, omliggende sogne samt Odense landsogne opdelt på mindre områder, 1870-1911

	1870	1880	1890	1901	1911
Odense købstad ¹	16.941	19.037	30.047	39.182	42.237
Skt. Knud Landsogn ²	473	941	494	956	-
heraf: Bolbro	117	124	220	-	-
Hunderup	356	434	274	-	-
til indlemmelse	-	383	44 ³	956	-
VorFrue Landsogn ²	766	1.000	653	872	1.083
heraf: Biskorup	114	72	70	70	-
Killerup	93	96	96	96	-
til indlemmelse	-	335	-	-	-
Skt. Hans Landsogn ²	1.000	1.640	688	2.223	4.358
heraf: Skibhusene og Marienlund	255	245	292	318	447
kvartieret omkring Skibhusvej	262	253	293	1.452	3.041
til indlemmelse	-	1.048	-	-	-
Dalum	761	964	1.255	1.567	2.180
Omegnssogne ⁴	8.921	9.042	8.652	8.645	9.195

1. Eksklusive indlemmelser i det foregående tiår.
2. Inklusive områder overgået til Odense i det foregående tiår.
3. Ikke inkluderet i det samlede tal for landssognet, men i tallet for Odense købstad.
4. Omfatter sognene: Sanderum, Bellinge, Stenløse, Nr. Lyndelse, Allerup, Fraugde, Åsum, Seden, Næsbyhovedbroby og Paarup.

Kilder: Folketællinger 1870-1911.

sten 3-doblet i Dalum i perioden 1870-1911 mod kun 3% vækst i gennemsnit for de øvrige omliggende sogne. Den større vækst i Dalum var delvis en følge af sognets begyndende forstads-karakter.

Befolkningsforhold

I perioden 1870-1911 blev Odenses befolkningstal mere end fordoblet. Til trods herfor var antallet af indbyggere pr. ha fortsat lavt i forhold til Ålborg og Århus, der af provinsens købstæder i størrelse lå nærmest Odense. Regnes med det faktisk tilstedeværende antal personer i området under byens jurisdiktion ved folketællingerne var folketallet:

1870	1880	1890	1901
16.941	20.803	30.047	40.138
1906	1911	1916	
40.547	42.237	45.303	

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Befolkningstallene bestemtes af fire faktorer, nemlig ændringer i fødselsoverskuddet, ændrin-

ger i nettotilvandringstallet hvoraf en del skyldtes oversøisk udvandring, og administrative omlægninger. Tilvæksten er nedenfor opgjort på disse fire komponenter. De tre komponenter er opgjort på grundlag af samtidige registreringer. Den fjerde, nemlig nettotilvandringen, er beregnet residualt som den del af tilvæksten, der konstateres ved sammenligning mellem to folketællinger, og som ikke kan forklares ved de tre øvrige komponenter. De fejl, som er sket ved registreringen af de tre komponenter, og som ikke ophæver hinanden, vil derfor vise sig i form af forkerte nettotilvandringstal.

Fødselsoverskuddet, der er opgjort på grundlag af de kirkelige myndigheders registrering af fødsler og dødsfald i kirkebøgerne, må anses for særdeles pålideligt for denne periode. En optælling på grundlag af kirkebøgerne for 1880'erne sammenholdt med opgørelserne i de statistiske publikationer tyder ikke på, at sognepræsterne har været unøjagtige med deres årlige indberetninger.¹ Fødselsoverskuddet vedrører dog ikke alene byens befolkning, men alle fødsler og dødsfald i

1. På grundlag af kirkebøgerne optaltes fødselsoverskuddet 1880-89 til 4.041 mod 4.032 i Statistisk Tabelværk.

byen. Børn født i Odense af kvinder fra landet vil påvirke tallet i opadgående retning, mens patienter fra landdistrikterne, der døde på amtssygehuset eller på plejehjem i Odense, vil påvirke det i nedadgående retning. De nævnte forhold gør det for tiden fra omkring 1. verdenskrig tvivlsomt at anvende fødselsoverskuddet relateret alene til Odense bys befolkning. For den foregående periode havde de derimod begrænset betydning. Hjemmefødsler var helt dominerende, og antallet af sygehus- og plejehjemspatienter var endnu begrænset. Sygehus- og plejehjems-kapaciteten udvidedes først afgørende med det ny sygehus, der opførtes på Sdr. Boulevard i 1909-12, og med plejehjemmet, der opførtes sammesteds 1914-15. Medicinalberetningerne 1880-90 for Odense anfører i 1883 16 døde – alle på sygehuset – og i 1890 36 døde, som ikke var hjemmehørende i Odense.

Antallet af personer omfattet af indlemmelserne er behæftet med en mindre usikkerhed på grund af forskel i tidspunkt for indlemmelse og afholdelse af folketælling. Tidsintervallet i forbindelse med Odenses to største indlemmelser i perioden var dog relativt kort, således at unøjagtigheden i opgørelsen er uden betydning.

Opgørelsen over antallet af oversøiske emigranter er uden tvivl den af de tre komponenter, der er behæftet med den største usikkerhed. Undersøgelser fra andre geografiske områder peger på en betydelig underregistrering og forkerte hjemstedsopgivelser. Det betyder, at den indenlandske del af nettotilvandringen formodentlig har været af et noget større omfang, end det fremgår af tabel 2. Underregistreringen vil dog ikke kunne ændre afgørende i tallenes tendens. Tal for den oversøiske udvandring fra Odense findes kun for perioden før 1900; men der var også fra

århundredskiftet frem til 1. verdenskrig en betydelig udvandring. Nettotilvandringen 1901-11 har således været af et mindre omfang end tabellen viser, mens nettotilvandringen 1911-16 er anført for lavt i tabellen.

Ifølge tabel 2 bidrog indlemmelsen i 1879 af dele af de tre landsogne med knap halvdelen af befolkningsvæksten i 1870'erne, mens den anden halvdel må tilskrives fødselsoverskuddet. Såvel den oversøiske udvandring som nettotilvandringen var af beskedent omfang for tiåret som helhed. Fødselsoverskuddet var stigende gennem 1880'erne og 1890'erne, men afløstes af en fallende tendens efter århundredskiftet. Nettotilvandringen var størst i 1880'erne. I århundredets første årti var der direkte en nettoafvandring.

Netop fra 1890'erne var der imidlertid en stærk befolkningsvækst i områderne, der grænsede op til Odense, især i Skt. Hans Landsogn. Befolkningstallet i Skt. Hans Landsogn, der stagnerede i 1880'erne, steg med 1.535 personer i 1890'erne og med 2.135 i perioden 1901-11. Fra at have været et område med nettoafvandring, 300 personer i 1880'erne, blev det et område med tilflytningsoverskud. Regnes Skt. Hans Landsogn med til Odense, udjævnes svingningerne i nettotilvandringen i nogen grad, om end der fortsat er et markant fald fra 1890'erne til tiåret efter århundredskiftet.

Opgørelsen i det foregående over befolkningens tilvækst bygger på folketællingerne, som kun blev afholdt med 10 års mellemrum i perioden 1860-1901. Den lange periode mellem tællingerne afholdelse vanskeliggør en vurdering af, hvornår ændringerne i befolkningsudviklingen indtraf. Fra 1882 foretog politiet hvert år i oktober måned, fra 1905 i november, en registrering af Odenses hjemmehørende befolkning. Med udgangs-

Tabel 2: *Befolkningsudviklingen i Odense, 1870-1916*

	Fødsels- overskud	Oversøisk udvandring ¹	Nettotil- vandring i øvrigt	Indlem- melser	Tilvækst i alt	Årlig tilvækst i procent
1870-1880	2.103	310	303	1.766	3.862	2,1
1880-1890	4.032	801	5.969	44	9.244	3,7
1890-1901	5.375	659	4.419	956	10.091	2,7
1901-1911	4.570		– 2.471	0	2.099	0,5
1911-1916	1.803		1.263	0	3.066	1,4

1. Udvandringstal haves alene for perioden 1870-99.

Kilder: Statistiske Meddelelser, Statistisk Tabelværk og Kr. Hvidts maskinlæsbare udvandrersdata.

Tabel 3: Befolkningsudviklingen i Odense 1880-1916

	Fødsels- over- skud	Oversøisk udvan- dring	Nettotil- vandring i øvrigt	Til- vækst i alt ²
1880-81 ¹	345 ³	92	433	686
1881-82 ¹	355	81	412	686
1882-83	405	104	499	800
1883-84	474	59	522	937
1884-85	488	61	363	790
1885-86	509	128	— 226	155
1886-87	493	82	561	972
1887-88	419	65	340	694
1888-89	360	87	520	793
1889-90	487	85	694	1.096
1890-91	343	83	464	724
1891-92	374	149	644	869
1892-93	485	79	860	1.266
1893-94	458	58	207	607
1894-95	513	40	415	888
1895-96	483	48	454	889
1896-97	525	27	205	703
1897-98	632	54	194	772
1898-99	568	36	698	1.230
1899-1900	507	-	— 97	410
1900-01	572	-	56	628
1901-02	564	-	— 651	— 87
1902-03	491	-	— 331	160
1903-04	514	-	— 388	126
1904-05	302	-	79	381
1905-06	447	-	— 13	434
1906-07	408	-	— 247	161
1907-08	415	-	— 164	251
1908-09	442	-	— 450	— 8
1909-10	415	-	447	862
1910-11	393	-	267	660
1911-12	247	-	— 774	— 527
1912-13	395	-	282	677
1913-14	487	-	548	1.035
1914-15	281	-	— 155	126
1915-16	225	-	333	558

1. Tilvæksten kendes for 1880-82. Den er antaget at have fordelt sig ligeligt på de to år. Folketællingen blev afholdt februar 1880, hvorfor perioden 1880-82 dækker 30 måneder.

2. Inklusive indlemmelser.

3. 1880-89 optalt på grundlag af kirkebøger, hvori er inkluderet fødsler og dødsfald vedrørende landsogne. Tallene er korrigeret på grundlag af tal for landsognene i Statistisk Tabelværk.

Kilder: Kirkebøger for Skt. Hans, Vor Frue, Skt. Knud sogne, Gråbrodre Hospitalskirke, jøder, metodister og katolikker 1880-89. Uddrag af Odense Byråds Forhandlinger, Fyns Stiftstidende, Statistisk Tabelværk og Kr. Hvidts maskinlæsbare udvandrerdatabaser.

punkt i folketællingen 1880 og bl.a. ved brug af politiets opgørelser er den årlige befolkningsudvikling opstillet i tabel 3.

Tabel 3 viser, at tilvæksten var meget svingende fra år til år. Svingningerne må først og fremmest tilskrives ændringer i nettotilvandringen. Stigningen i fødselsoverskuddet frem mod århundredskiftet var dog heller ikke jævn. Den faldende tendens i fødselsoverskuddet satte først ind omkring 1902.

Enkelte år var præget af et forholdsvis lille fødselsoverskud. For flere af disse år kan forklaringen findes i en overdødelighed i de pågældende år. I perioden var der flere epidemier med stor dødelighed, selv om en række sygdomme var på retur. De sidste år med et større antal koppeltilfælde var 1870 og 1875. Den fortsatte koppevaccination begrænsede derefter tilfældene, og sidst i perioden var det almindeligt, at der ikke registreredes nogle tilfælde i løbet af året. Difteritis var udbredt, især indtil slutningen af århundredet, hvor man med held begyndte at behandle den med serum. Overdødeligheden i 1880 og 1889-91 kan delvis tilskrives difteritisepidemier, hvortil kom en epidemi af mæslinger i 1891. Med hensyn til difteritis beklager stadslægen sig over vanskelighederne med at udrydde sygdommen, som trods desinfektion, og som angriber familier af alle sociale lag. Der konstateredes også fortsatte tilfælde af „indenlandsk“ kolera. Brystsygdomme, bronkitis og tuberkulose var formentlig udbredt i hele perioden, om end der kan konstateres en stigning i 1880'erne, netop som befolkningstætheden øgedes og de kulfyrede dampmaskiner fik en stigende udbredelse. I juli 1887 og frem til marts 1888 var der et betydeligt antal dødsfald, som tilskrives bronkitis og følgesygdomme i forbindelse hermed.

Det er imidlertid vanskeligt at følge de enkelte sygdommes udvikling i perioden på grund af lægernes ændrede diagnostisering og deraf følgende ændringer i medicinalstatistikken. Karakteristisk for de tidlige beretninger fra stadslægen er således en meget udførlig omtale af det forløbne års vejr, der opfattes som den vigtigste faktor til forklaring af sygdommenes udbredelse. Brystsygdommene i 1888 tilskrives f.eks. et fugtigt og koldt år med sne i enkelte grøfter til hen i maj, mens difteritisepidemien i 1889 „vist nok“ var påvirket af en langvarig og tidlig varme. Dog bemærkes også en række hygiejniske foranstaltninger; således anføres f.eks. forbedringer i vandforsyningen,

fortsat kloakering, at natrenovationen blev overtaget af kommunen, og hvorvidt der var bademuligheder på skolerne.

For perioden 1840-70 blev det påvist, at der var en markant nedgang i frugtbarheden for gifte kvinder. Den samlede fødselshyppighed var dog ret konstant, da nedgangen i frugtbarhed modvirkedes af en samtidig tendens til, at en stigende andel af kvinderne blev gift. Tabel 4 viser, at denne udvikling ikke fortsatte uændret i den her undersøgte periode. Frugtbarheden for gifte kvinder begyndte således at stige i 1870'erne. Fra midten af 1880'erne var der påny en faldende tendens. Dette i forening med en stigende andel gifte kvinder betød, at den samlede frugtbarhed for kvinder i alderen 20-39 år var stigende frem til omkring 1890. Frugtbarheden lå fortsat på et relativt højt niveau i 1890'erne som følge af en stadigt stigende andel gifte kvinder; men da denne faldt efter århundredskiftet, samtidig med at gifte kvinders frugtbarhed fortsatte faldet fra slutningen af 1880'erne, skete der et kraftigt fald i den samlede frugtbarhed fra omkring århundredskiftet. Fødselshyppigheden, målt som antal fødte pr. 1.000 indbyggere, var således kun 27 i tiåret 1901-10 mod 31, 36 og 34 i de tre foregående ti-år (1870-79, 1880-89 og 1890-1900). Det konstaterede fald i

*Tabel 4:
Fertilitets- og vielsesforhold i Odense, 1870-1911*

Procentvis andel af kvinder, der er gift

Aldersklasse	1870	1880	1890	1901	1911
20-24 år	16,5	16,8	20,2	20,8	21,0
25-29 -	43,1	51,5	52,0	56,8	50,4
30-39 -	69,2	67,2	71,8	71,0	67,9

Frugtbarhed for kvinder i alderen 20-39 år

Årligt antal fødsler pr. 1.000 kvinder

	i ægteskab		i alt	
1870-74	394	188		
1875-79	406	194		
1880-84	439	216		
1885-89	420	218		
1890-94	392	206		
1895-1900	384	202		
1901-05	334	171		
1906-10	316	157		

Kilde: Beregnet på grundlag af Statistisk Tabelværk.

frugtbarheden for gifte kvinder var et generelt fænomen, der må ses i forbindelse med en mere bevidst familieplanlægning. „Franske artikler“ var ikke eneste middel hertil; men netop i denne periode fik de stigende udbredelse.

For perioden 1840-70 blev det endvidere påvist, at der blev født nogle store årgange i begyndelsen af 1820'erne (jvf. den høje andel 40-49 årige i 1870), og som en ekkoeffekt heraf nogle store årgange født i 1850'erne. Disse sidste årgange afspejles i tabel 5 over befolkningens aldersfordeling i form af en høj andel 10-19 årige i 1870, 20-29 årige i 1880 og 30-39 årige i 1890. Og som en ny ekkoeffekt var der en høj andel børn i 1890 og unge i 1901.

Hver aldersgruppe vil til stadighed blive mindsket på grund af en vis dødelighed. Den enkelte aldersgruppes størrelse vil dog samtidig blive påvirket af eventuelle nettovandringer. Generelt kan det konstateres, at aldersgrupperne i Odense mindske. Nettotilvæksten var imidlertid betydelig af unge, især kvinder. Således var der i alle tællingsår i absolutte tal flere 20-29 årige kvinder end 10-19 årige ved foregående tælling.

*Tabel 5:
Aldersfordelingen for Odenses befolkning, 1870-1911*

Mænd	1870	1880	1890	1901	1911
0- 9 år	22	23	27	25	22
10-19 -	27	20	19	27	20
20-29 -	19	20	16	16	17
30-39 -	13	12	14	13	13
40-49 -	12	10	10	11	11
50-59 -	8	8	7	7	9
60-	5	7	7	7	8
	100	100	100	100	100

Kvinder

0- 9 år	21	21	24	22	19
10-19 -	18	17	17	19	19
20-29 -	17	19	16	17	18
30-39 -	14	14	15	14	13
40-49 -	12	10	11	11	11
50-59 -	9	9	7	8	9
60-	9	10	10	9	11
	100	100	100	100	100

Anmærkning: De kursiverede tal angiver de år, hvor den pågældende aldersgruppe er relativt størst.

Kilde: Statistisk Tabelværk.

Med undtagelse af 1911-tællingen sammenholdt med 1901-tællingen gjaldt det samme for mænd.

Den høje fødselshyppighed, der kan konstateres for 1880'erne, synes at kunne tilskrives et samspil af flere faktorer ud over den tidligere anførte ændring i vielsesmønstre. Ekkovirkninger af de store årgange fra 1820'erne betød, at der var en høj andel kvinder i den fødedygtige alder i 1880'erne. Andelen øgedes ved en betydelig tilvandring fra landdistrikterne, og den høje frugtbarhed i tiåret kan muligvis tilskrives kvinderne med baggrund i landmiljøer, idet det generelle fald i frugtbarheden som følge af en mere bevidst børnebegrænsning slog tidligere igennem i bybefolkningen end i landbefolkningen.

Vandringer

Nettoindvandringen, som er opgjort ovenfor, er kun et ufuldstændigt mål for den samlede vandringsstrøm. Tilflyttere modsvarede af personer, der flyttede fra byen. I enkelte år oversteg fraflytningen således tilflytningens omfang.

Tabel 3 viser den årlige nettoindvandring 1880-1916. For 1870'erne er det ikke muligt at foretage årlige opgørelser; men en kommunal folketælling i 1878 muliggør dog et indblik i nettoindvandringens ændringer også i dette tiår. Generelt viser nettoindvandringen en høj sammenhæng med de økonomiske forhold i byen, f.eks. med byggeaktiviteten og udviklingen i antallet af industriarbejdere.

Højkonjunkturerne i begyndelsen af 1870'erne resulterede således i en betydelig nettoindvandring, mens den efterfølgende krise med betydelig ledighed resulterede i en nettoudvandring af samme størrelsesorden. Konjunkturuomslaget kom i 1876-77; men da den kommunale folketælling afholdtes i 1878, er det kun muligt at beregne nettoindvandringen for henholdsvis 1870-77 og 1878-80. I den første periode var nettoindvandringen på 1.253 personer, når der tages hensyn til, at godt 250 personer udvandrede til oversøiske områder i samme periode. Tilsvarende kan nettoudvandringen beregnes til knap 1.000 personer i årene 1878-80.

Fra 1880 frem til århundredskiftet var der med undtagelse af 1885/86 en betydelig nettoindvandring. Nettoindvandringstallene viser en stigende trend frem til 1892, idet nettoindvandringen toppede 1892/93. Nettoudvandringen 1885/86 og

det store fald i nettoindvandringen 1893/94 kan ses i sammenhæng med afmatning i den økonomiske aktivitet. Det var tillige omkring disse år, de højeste udvandringstal til oversøiske områder er registreret for byen. Den meget høje økonomiske aktivitet i 1898 viser sig i en betydelig nettoindvandring. Den ellers forholdsvis ringe nettoindvandring mellem 1893 og 98 i forhold til 1880'erne, trods en stærkere industriel vækst i 1890'erne, kan formentlig forklares af to faktorer. For det første er nettoindvandringen i en vis grad undervurderet for 1890'erne, idet befolkningstilvæksten og dermed tilvandringen var begyndt at tage fart i Skt. Hans Landsogn, der ikke er inkluderet i denne opgørelse. For det andet var der ikke samme stærke incitament til at forlade landdistrikterne i 1890'erne som i 1880'erne, hvor landbrugskrisen fremtvang en afvandring fra landdistrikterne.

Selv om byens vækst også efter århundredskiftet skete i Skt. Hans Landsogn, og således øger usikkerheden ved de beregnede nettoindvandringstal, viser disse dog en udvikling overensstemmende med den økonomiske aktivitet i byen. Den økonomiske afmatning efter århundredskiftet viser sig i nettoudvandringstal frem til 1909 med undtagelse af 1904/05. Det økonomiske opsving i de sidste år før 1. verdenskrig viser sig i flere år med relativt høje nettoindvandringstal.

Et indtryk af de samlede vandrings omfang samt af vandringeres retning kan fås ved betragtning af fødestedsangivelserne for befolkningen. I tabel 6 er anført befolkningens procentvise fordeling efter fødested i 1870, 1878 og 1911.

En højere andel af befolkningen var født i landdistrikter i 1911 end i 1870, mens andelen af fødte i Odense var lavere. Forskydningen viser betydningen af vandringerne fra land til by i perioden. Andelen i 1911 på 39% for fødte i land-

Tabel 6: *Befolkningens procentvise fordeling efter fødested, Odense 1870, 1878 og 1911*

År	Fødested					I alt
	Odense	Anden købstad	København	Landdistrikt	Udlandet	
1870	48	10	4	33	5	100
1878	45	10	4	37	4	100
1911	44	11	3	39	3	100

Kilde: Uddrag af Odense Byråds Forhandlinger og Statistisk Tabelværk.

distrikter må karakteriseres som meget høj, idet opgørelsen også omfatter børn, hvoraf en meget høj andel var født i byen. Vandringerne skete helt overvejende over korte afstande. Det fremgår af folketællingen 1911. Af fødte i landdistrikterne var 58% født i Odense amt, 28% på det øvrige Fyn med omliggende øer og kun 14% i landdistrikter uden for Fyn. Det må endog antages, at disse tal viser en større spredning, end opgørelser for tidligere tællinger ville vise. Opgørelser herfor er ikke publiceret; men af kapitel IV fremgår det på grundlag af de utrykte folketællingslister, at tilflytterne i en række udvalgte gader i løbet af perioden rekrutteredes fra områder stadig længere fra Odense. Af de i udlandet fødte var 30% født i Slesvig og lidt færre i henholdsvis Tyskland og Sverige. Det øvrige udland tegnede sig for 18%.

Folketællingen 1911 indeholder også oplysning om foregående opholdssted. Sammenholdes fordelingen herfor med fordelingen efter fødested fremgår det, at Odenses tilflyttere ofte må have haft ophold andetsteds end fødestedet, inden de nåede Odense. Andelen af fødte i landdistrikter var højere end andelen af dem, der angav et landdistrikt som sidste opholdssted. Omvendt var andelen, der angav en anden købstad som fødested, lavere end andelen, der angav en anden købstad som sidste opholdssted. Forholdet peger på en vis udbredelse af etapevandring. Indvandringen fra land til by fulgtes af vandring videre til andre byer, hvor Odense som Fyns største by har virket tiltrækkende på tilflyttere i andre byer. Det må dog understreges, at en del flyttede fra Odense til andre byer eller vendte tilbage til landet efter i nogle år at have tjent i Odense.

Tabel 7:

Befolkningens procentvise fordeling efter fødested og sidste opholdssted eksklusiv fødte i Odense, Odense 1911

	Anden købstad	København	Landdistrikt	Udlandet	I alt
Fødested	19	6	69	6	100
Sidste opholdssted	26	10	60	4	100

Kilde: Statistisk Tabelværk.

Befolkningens erhvervsfordeling

Erhvervsudviklingen i Odense i perioden 1870-1911 kan i grove træk belyses på grundlag af

folketællingernes trykte erhvervsstatistik. Flere faktorer (jf. s. 24) indebærer, at anvendelsen af folketællingernes erhvervsstatistik er behæftet med betydelig usikkerhed. Det må understreges, at der er særlige vanskeligheder med hensyn til en periode, som den her behandlede, hvor der skete kraftige erhvervsforskydninger. Således tilpassedes tællingsskemaerne og den trykte statistik kun med nogen forsinkelse til den faktiske udvikling. På den anden side betyder de ændringer, der fandt sted i skemaerne og den trykte statistik, problemer med hensyn til sammenligneligheden mellem flere tællingsår.

I tabel 8 er anført befolkningens erhvervsfordeling i Odense 1870-1911. I den udstrækning det er muligt, er den trykte statistik omgrupperet, så fordelingerne er sammenlignelige. Det har kun delvis kunnet opnås. Især ved folketællingen i 1901 fandt der afgørende ændringer sted i folketællingsskemaernes erhvervsrubrikker. Gruppen daglejere/arbejds mænd gled som følge heraf ud af den trykte statistik, idet daglejere og arbejds mænd søgtes henført til de erhverv, hvor de arbejdede. Det resulterede i en stigende andel for dem, der levede af håndværk og industri, og for dem, der levede af handel og omsætning. En del daglejere og arbejds mænd kunne ikke henføres til et bestemt erhverv og blev regnet sammen med tyende i 1901, men placeredes derefter i en selvstændig gruppe.

Tabel 8 viser, at militæret havde aftagende betydning. Det samme gjaldt tyende, hvilket især må tilskrives, at mænd i gruppen tyende blev en sjældenhed. I 1870 var over 20% af gruppen mænd. I 1911 var andelen af mænd 2%. Det absolutte tal for kvindeligt tyende var større i 1911 end 1870. Andelen, der levede af handel og omsætning, var stigende i perioden. En øget arbejdsdeling og specialisering med deraf følgende stigende omsætning fandt sted. Bl.a. blev en del af de funktioner, der traditionelt lå hos husholdningerne i stigende grad varetaget af selvstændige næringsdrivende. Husholdningernes efterspørgsel viste sig f.eks. direkte i et stærkt stigende antal bagere og slagtere.

Mens flere af hovederhvervsgrupperne udviste betydelige ændringer i løbet af perioden, forblev gruppen håndværk og industri forbavsende konstant. Når der for tællingerne før 1901 tages hensyn til, at gruppen daglejere og arbejds mænd omfattede en del, der levede af håndværk og industri, ses det, at omkring halvdelen af befolk-

Tabel 8: *Befolkningens procentvise fordeling på erhverv, Odense 1870-1911*

	1870	1880	1890	1901	1911
Landbrug, fiskeri, søfart	3	2	3	3	4
Håndværk og industri	43	43	47	51	48
Handel og omsætning	13	14	17	22	26
Daglejere, arbejdsmænd, anden underordnet virksomhed	14	14	15	-	2
Administration og liberale erhverv	7	7	5	5	6
Militæret	5	4	4	2	1
Tyende	8	8	5	8 ¹	4
Andet og uden for erhverv	7	8	4	9	9
	100	100	100	100	100

1. Inkl. „Anden underordnet virksomhed“.

Kilde: Statistisk Tabelværk.

ningen levede af håndværk og industri.

Tabel 8 viser imidlertid ikke, hvorvidt der skete forskydninger mellem håndværk og industri. Et vist indtryk heraf kan imidlertid opnås på grundlag af folketællingernes opgørelser over hovedpersoner (selvstændige erhvervsdrivende), medhjælpere, tyende indtil 1890 og forsørgede. Opgørelserne er anført i tabel 9.

Daglejere og arbejdsmænds nye gruppering er medvirkende til det stærkt stigende medhjælpertal mellem 1890 og 1901. Men selv hvis halvdelen af daglejerne og arbejdsmændene antages at have arbejdet inden for håndværk og industri før 1901, viser industriens stigende betydning

Tabel 9: *Industri- og håndværkerbefolkningen opdelt efter stilling i erhverv, 1870-1911*

	Hovedpersoner	Medhjælpere	Tyende	Forsørgede	I alt
1870	1.262	1.647	389	4.289	7.587
1880	1.308	1.848	450	5.724	9.330
1890	2.557	2.796	454	8.706	14.513
1901	2.170	5.306	-	12.984	20.460
1911	1.820	6.300	-	12.170	20.290

Anmærkning: Den trykte statistik muliggør ikke på de her anvendte grupper en korrigerende for ændringer i tabuleringen fra tælling til tælling. Bortset fra den selvstændige opgørelse af tyende og inkluderingen af daglejere/arbejdsmænd under „medhjælpere“ fra 1901 drejer det sig dog kun om mindre korrektioner.

„Medhjælpere“ er i den trykte statistik fra 1901 opgjort under de to grupper funktionærer og arbejdere. Funktionærerne udgjorde 5-7% af det samlede antal medhjælpere i de to sidst anførte tællingsår.

Kilde: Statistisk Tabelværk.

sig i et stigende gennemsnitligt medhjælpertal pr. selvstændig i slutningen af perioden. I 1890 kan det gennemsnitlige medhjælpertal antages at have været omkring 2,0 pr. selvstændig, mens det i 1901 og 1911 var henholdsvis 2,4 og 3,5.

Fra 1850'erne frem til omkring 1890 øgedes antallet af selvstændige. I begyndelsen var stigningen moderat; men i 1880'erne var der en meget kraftig stigning. Folketællingen i 1890 anfører således over 2.500 selvstændige inden for håndværk og industri. Selv om antallet af selvstændige mindske i de følgende to årtier, samtidig med at industrien øgede sin betydning, var der dog fortsat i 1911 et betydeligt antal selvstændige håndværksmestre. Og der var i hele den her undersøgte periode håndværksfag, der gik stærkt frem. Håndværkets betydning kan illustreres ved de tre fag med det største antal selvstændige i 1870, nemlig bager-, skomager- og skrædderfaget. I 1870 var der i de tre fag i alt 247 hovedpersoner med 329 medhjælpere. I 1911 var antallet af hovedpersoner steget til 1.164, men kun med 832 medhjælpere. Væksten i de tre fag var stærkere end den samlede vækst for håndværk og industri. Andre typiske håndværksfag med en stærk vækst var byggefagene.

Flere håndværksfag ekspanderede således fortsat mellem 1870 og 1914, og selv om produktionsformen i flere fag ændredes i løbet af perioden, var der endnu omkring 1914 en udbredt håndværksmæssig produktion. Industrien fik dog stadig stigende betydning, således som det nærmere vil blive behandlet i det følgende kapitel. Byen, der ved slutningen af perioden 1840-70 er betegnet som et føridustrielt eller tidligt in-

dustrielt samfund, udviklede sig i denne periode til et industrisamfund, hvor der inden for flere områder fortsat var plads for en håndværksmæssig produktion.

II · Odenses industri 1870-1914

I dette kapitel vil der blive redegjort for mulighederne for at beskrive Odenses industri i perioden 1870-1914, dels med hensyn til trykt statistisk materiale og dels med hensyn til utrykt kilde-materiale. Materialet er mangelfuldt, hvilket har begrænset mulighederne for den følgende beskrivelse af industrien. Denne indledes med en redegørelse for udviklingen i den industrielle arbejdsstyrke. Derefter foretages en mere detaljeret gennemgang af enkelte industrigræne for at bestemme industriens struktur med hensyn til brancher og virksomhedsstørrelse. Kapitlet afsluttes med kortfattede redegørelser for specielle aspekter af industrien, nemlig industriens lokalisering, industriens bygninger, udbredelsen af maskiner og ejendomsforhold inden for industrien.

Materiale til belysning af Odenses industri 1870-1914

Danmarks Statistik har publiceret resultaterne af håndværks- og industritællingerne 1897, 1906 og 1914 særskilt for Odense. Anvendelsen af disse opgørelser er imidlertid behæftet med vanskeligheder. De er ikke ganske sammenlignelige. De afholdtes på forskellige tidspunkter af året, og især med hensyn til den mindre hjemmeindustri havde de forskellig dækningsgrad. Desuden publiceredes de forskelligt. 1906-tællingen er den eneste, hvor alle fag er opgjort særskilt.

1897-tællingen gengiver kun en række udvalgte fag og har derudover en restgruppe på 11% af alle virksomheder med knap 18% af alle arbejdere. 1914-tællingen er som 1906-tællingen opgjort for grupper af industrier; men inden for hver gruppe er der en række fag, som ikke er nærmere specificeret. Der kan beklageligvis ikke rådes bod på den ufuldstændige publicering, da primærmaterialet til tællingerne, dvs. de indsendte skemaer fra hver virksomhed, er kasseret.

I 1871/72 foretog Statistisk Bureau for Finansministeriet en undersøgelse, der for industrien skulle belyse virkningerne af toldloven af 1863. Tællingslisten fra efteråret 1871 for Odense om-

fattende en række fremstillingsvirksomheder med angivelse af navn, anlægsår, antal arbejdere og eventuel anvendelse af mekanisk kraft findes bevaret i Rigsarkivet. Sammesteds findes skemaerne udfyldt af de enkelte håndværks- og industrivirksomheder i forbindelse med undersøgelsen 1872/73 af arbejdernes økonomiske kår. Skemaerne, som for Odense indsamledes i slutningen af 1872, indeholdt i alt 13 spørgsmål, herunder om antallet af beskæftigede arbejdere og om anvendelsen af mekanisk kraft. Ingen af de to tællinger var fuldstændigt dækkende, men indeholder dog det mest omfattende materiale om Odenses enkelte virksomheder i perioden. Endvidere må det anføres, at Richard Willerslev i Studier i dansk industrihistorie 1850-1880 har foretaget en sammenkædning af de to tællingers primærmateriale. For Odense som for landets øvrige områder gengiver han for de vigtigste industrifag antallet af virksomheder, disses fordeling efter arbejdsantal og det samlede arbejdsantal for virksomheder med 5 eller flere arbejdere.

I 1885 udkom J. F. Bayer, Dansk Provinsindustri, der for alle landets provinsbyer indeholder en fortegnelse over de vigtigere industrivirksomheder med angivelse af arbejdsantal, mekanisk kraft og årlig produktionsværdi. Oplysningerne vedrører virksomhederne ved udgangen af et af årene 1881-1883.

Med henblik på bedømmelsen ved Industri- og Landbrugsudstillingen i Odense 1885 skulle de udstillende firmaer inden 1.4.1885 indsende skemaer med oplysninger om deres virksomhed. Enkelte skemaer udfyldtes meget udførligt med beskrivelse af virksomhedernes udvikling; men beklageligvis var det kun et begrænset antal odenseanske industrivirksomheder, der udstillede. Skemaerne er bevaret på Landsarkivet for Fyn.

En vigtig kilde til belysning af industriens udvikling i Odense efter 1890 er Arbejdstilsynets inspektionsprotokoller. Arbejdstilsynet oprettedes i 1873 i forbindelse med loven om begrænsning af benyttelse af børn og unge i fabriksmæssigt drevne virksomheder. I 1889 udvidedes tilsynet til at omfatte alle virksomheder, der an-

vendte mekanisk kraft, og i 1901 til at gælde alle virksomheder med mere end 5 arbejdere. Inspektionsprotokollerne for perioden efter lovændringen i 1889 er bevaret for Odense på Landsarkivet for Fyn. De giver oplysning om antallet af arbejdere fordelt efter køn og aldersgruppe (børn 10-13 år, fra 1901 12-13 år, unge under 18 år og voksne) ved inspektionerne, der som oftest blev foretaget mindst en gang om året, ligesom der regelmæssigt er indført oplysninger om arbejdstiden. For årene 1890-1901 var virksomheder, der alene anvendte voksen arbejdskraft, og som ikke anvendte maskiner, ikke tilsynspligtige. Efter 1901 var alle industrivirksomheder tilsynspligtige.

Selv om der er eksempler på, at virksomheder unddrog sig inspektion, synes det ved sammenligning med andet kildemateriale at have været undtagelser. Alligevel mangler en del virksomheder i de bevarede inspektionsprotokoller, nemlig tilsynspligtige virksomheder, der overvejende anvendte kvindelig arbejdskraft. Virksomhederne inspiceredes i perioden af den kvindelige inspektør frk. Vedel; men hendes optegnelser synes ikke bevaret, således at især den udbredte beklædningsindustri med trikotagefabrikker og systuer ikke kan belyses systematisk. Inspektioner vedrørende bagerier og brødfabrikker indførtes fra 1909 i særlige bageriprotokoller. Der førtes også særlige protokoller for mejerier.

Inspektionsprotokollerne indeholder tillige oplysning om anvendelsen af mekanisk kraft, men ikke om tidspunktet for anskaffelsen heraf. Arbejdstilsynets dampkedelprotokoller indeholder dog oplysning om produktionsår for dampanlæg, der var i brug efter 1889.

Toldinspektørens årlige indberetninger til Generaltolddirektoratet giver især for 1870'erne en del oplysninger om de enkelte virksomheder. Endvidere indeholder indberetningerne for 1877 og 1878 en fortegnelse over alle virksomheder, der anvendte mekanisk kraft, med angivelse af størrelsen heraf og antal arbejdere. Indberetningerne er bevaret i Rigsarkivet.

I litteraturen, herunder især virksomhedernes jubilæumsskrifter, findes flere nyttige oplysninger om industrivirksomhederne. Det er dog kun de få store virksomheder, der har ladet udarbejde jubilæumsskrifter, og de indeholder kun spredte oplysninger om f.eks. arbejdetal.

Oplysninger om virksomhedernes grundlæggelsesår, ejere og beliggenhed fremgår til dels

af ovennævnte kilder; men er for de i appendix anførte virksomheder tillige hentet fra andre kilder, der systematisk giver disse oplysninger. Grundlæggelsesår og ejerforhold er således belyst på grundlag af rådstueprotokollerne og firma- og handelsregistrene bevaret på Landsarkivet for Fyn. I rådstueprotokollerne er anført alle, der etablerede sig som selvstændige næringsdrivende, hvilket oftest kan antages at være sammenfaldende med en virksomheds stiftelse eller med ændringer i ejerforholdene. Enkelte undtagelser er konstateret i forbindelse med, at næringsdrivende inden for et givet erhverv begyndte en produktion, hvortil der krævedes et andet borgerskab (næringsbevis), som de først erhvervede flere år efter. Indførslerne i rådstueprotokollerne angiver ansøgerens fødselsdato (alder) og fødested på nær nogle få undtagelser. Oplysning om fødselsdato og fødested er anvendt som indgang til kirkebøgernes dødslistes for at finde fædrenes erhverv.

Ejerforhold og eventuel etablering af aktieselskaber fremgår af firma- og handelsregistrene, såfremt virksomheden ikke blev drevet under indehaverens eget navn. For aktieselskaber er bl.a. oplyst aktiekapitalens størrelse og navn på bestyrelsesmedlemmer. Anmeldelse om udskiftning af bestyrelsesmedlemmer fandt dog ikke altid sted, og såfremt det skete da oftest med en vis forsinkelse.

Virksomhedernes beliggenhed er belyst ved brug af vejviserne, der udkom med flere års mellemrum i begyndelsen af perioden; men som fra 1885 udkom årligt. De indeholder et betydeligt antal nyttige oplysninger, herunder et fagregister. Dog er der flere eksempler på, at ændringer først er registreret med nogen forsinkelse. Sammenligning med vejvisernes øvrige registre afslører f.eks. flere unøjagtigheder. Virksomhederne var dog interesseret i korrekte adresser i fagregistret, og ved kontrol med andre kilder kan der generelt konstateres overensstemmelse med disse. Tilsvarende gælder med hensyn til foretagernes bopæl, idet adresserne fra vejviseren for 1890 er anvendt som indgang til folketællingen 1890, hvorfra der er hentet oplysning om foretagernes husstand. Alle eksempler på manglende overensstemmelse mellem vejviser og folketælling kan forklares med de 4 måneder, der var mellem de to opgørelser, idet vejviseren registrerede befolkningen oktober 1889 og folketællingen februar 1890.

Industrivirksomhedernes bygninger er overve-

jende beskrevet på grundlag af opmålingsprotokollerne vedrørende bygningsafgiften. Problemerne i forbindelse med anvendelsen af denne kilde er omtalt nedenfor side 147. For enkelte virksomheder er opmålingsprotokollerne suppleret med brandforsikringsmateriale og oplysninger fra kommunens byggesagsarkiv.

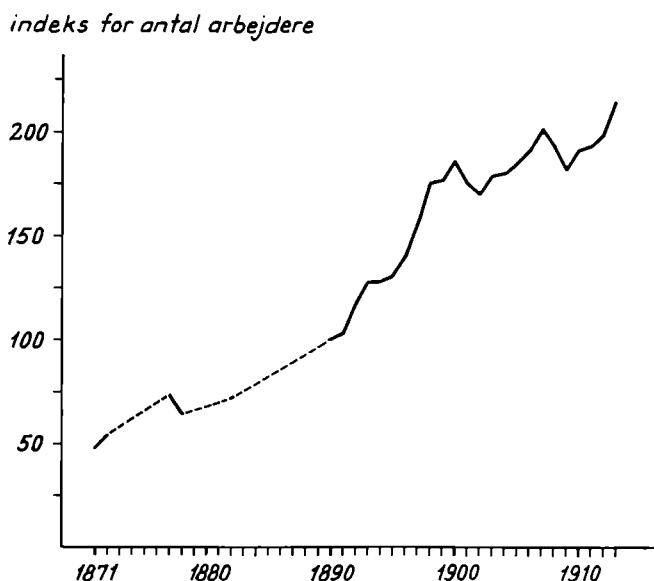
Den industrielle arbejdsstyrke

Et indeks, der angiver den relative vækst i antallet af industriarbejdere i Odense 1871-1913, er anført i figur 1. Indekset, der bygger på oplysning om arbejdstallet i de enkelte industrivirksomheder, er behæftet med en vis usikkerhed. Ikke alle brancher indgår i indekset, og for enkelte virksomheder mangler arbejdstallet i enkelte år.

De medtagne brancher udgjorde 62% af Richard Willerslevs arbejdstal i Odense i 1872. 28% af arbejderne i Willerslevs opgørelse var imidlertid beskæftiget ved handskefabrikation, der helt overvejende udførtes som hjemmearbejde af kvinder. De er ikke medtaget i indekset. De

medtagne brancher omfattede kun 45-50% af det samlede antal arbejdere ifølge håndværker- og industritællingerne 1897, 1906 og 1914, og 64% af den mekaniske kraft i 1906. De ikke medtagne brancher var overvejende håndværksprægede. Det gjaldt hele beklædnings- og bygningsindustrien, der ikke er medtaget; men som i 1906 omfattede 20% af den samlede arbejdsstyrke. Enkelte højt mekaniserede brancher er ikke medtaget på grund af utilstrækkelige oplysninger. Det gælder byens fire kornmøller, sukkerkogieriet, elektricitets- og vandværket med 22% af den mekaniske kraft i 1906; med i alt 97 arbejdere havde de dog begrænset beskæftigelsesmæssig betydning. De medtagne brancher omfattede således en relativ høj andel af byens industriarbejdere. Endvidere synes udviklingen for de ikke medtagne brancher ikke samlet at have afvejet afgørende fra udviklingen for de medtagne brancher.

Arbejdstal mangler for enkelte virksomheder i enkelte år. Det største bortfald er for 1877 og 1878, idet fortegnelserne for disse år kun omfatter virksomheder, der anvendte dampkraft. For tobaksindustrien, der var den mindst mekaniserede af de medtagne brancher, betyder det, at der for

Figur 1: Indeks for antal arbejdere i udvalgte industrivirksomheder i Odense, 1871-1913. Indeks: 1890 = 100 (1.782 arbejdere).

Anmærkning: Indekset omfatter virksomheder med mere end 5 arbejdere inden for brancherne med følgende løbenumre i 1906-tællingen for håndværk og industri: 14, 15, 30, 36, 41-43, 45, 92, 155, 167, 179-183, 185, 195, 198, 214, 229-30, 236, 240-42, 245-46. Vedrørende løbenumrene henvises til Statistisk Tabelværk. Vedrørende beregning af indeks henvises til teksten.

Kilder: Industritælling 1871, Erhvervstælling 1872, Fortegnelser over virksomheder med dampkraft 1877 og 1878, Bayer, Dansk provinsindustri for omkring 1882 og Arbejdstilsynets inspektionsprotokoller 1890-1913. Kilderne er nærmere omtalt s. 79 f.

disse år ikke er arbejdsantal for 6 af 7 virksomheder. Ligeledes mangler der arbejdsantal for virksomhederne inden for papirvareindustrien med undtagelse af Dalum papirfabrik og trykkerierne. Enkelte virksomheder mangler i 1871 og 1872-tællingerne, og det samme gælder Bayer, der er anvendt til opgørelse af arbejdsantallet omkring 1882. I nogle få tilfælde giver inspektionsprotokollerne ikke arbejdsantallet for en virksomhed i et enkelt år. For årene med manglende arbejdsantal er for hver enkelt virksomhed foretaget en estimering af arbejdsantallet ved lineær interpolation mellem de nærmest omkringliggende år, for hvilke der haves arbejdsantal. Den anvendte metode giver mindre svingninger, end der faktisk var. De nødvendige estimeringer er generelt af begrænset omfang; men for 1877 og 1878 udgør de godt 25% af det samlede arbejdsantal inden for de medtagne brancher.

En vis kontrol af de beregnede arbejdsantal kan foretages ved sammenligning med 1906-tællingen. Den anfører i alt 3.433 arbejdere i de medtagne brancher; et tal der ikke, under hensyn til at det også omfatter arbejdere i virksomheder med under 6 arbejdere, afviger af betydning fra et beregnet tal på 3.046 industriarbejdere.¹

Det kan konkluderes, at svingningerne i arbejdsantallet, der ligger til grund for indekset i figur 1, generelt må antages at være repræsentative for svingningerne i det samlede antal industriarbejdere i Odense i perioden. Tallene for 1877 og 1878 afspejler dog kun delvis afvigelse fra trenden mellem 1872 og omkring 1882.

Figur 1 viser en stærk vækst i arbejdsantallet i begyndelsen af 1870'erne. Vækstraten 1871-77 var 7,2%. Det kan endda ikke udelukkes, at væksten i de første år af 1870'erne var højere end den her beregnede. Beregnes vækstraten alene for de industrigrene, for hvilke arbejdsantallet er kendt i 1877 og 1878, fås således 7,4% for 1871-77. Det må endvidere bemærkes, at Sukkerkogeriet grundlagt i 1873 ikke er medtaget i opgørelsen, da beskæftigelsen her ganske vist var høj, men kun i en relativ kort periode i efteråret. Hertil kommer, at den efterfølgende lavkonjunktur formentlig har påvirket arbejdsantallet for

1877, således at den gennemsnitlige vækstrate for 1871-76 var lidt højere end for 1871-77. Toldindberetningen for 1876 (udfærdiget januar 1877) var optimistisk som indberetningerne for 1874 og 1875, hvor det anføres, at industrien „i det Hele Taget har faaet et temmelig betydeligt Opsving i de sidste Aar“. Toldindberetningen for 1877 omtaler derimod en indskrænkning i omsætningen, som tilskrives en mindre god høst i 1875 og 1876 samt mange uheldige aktieforetagender, hvilket sidste især gjaldt industrien. Også for 1878 omtales omsætningen som trykket.

Hvor stærkt faldet i industribeskæftigelsen var fra omkring 1876/77 fremgår kun ufuldstændigt af figur 1 på grund af den anvendte interpolationsteknik. Beregnes indeks alene for de industrier, for hvilke arbejdsantallet er fuldt belyst i 1877 og 1878, fås næsten samme værdier for 1877 og omkring 1882, men en noget lavere værdi for 1878.¹

Udviklingen i beskæftigelsen fra slutningen af 1870'erne til 1890 kan også kun belyses ufuldstændigt. Og beklageligvis mangler toldindberetningerne direkte udsagn om byens generelle økonomiske forhold i disse år. Væksten i arbejdsantal fra 1878 til omkring 1882 støttes dog af, at der i årene 1879-81 var en stigende indførsel, og i 1881 omtales industrien som en af faktorerne bag den stigende omsætning. Vækstraten for arbejdsantallet i disse år var under 5%. Beregnes vækstraten på grundlag af det estimerede arbejdsantal for 1878 var den under 3%. For perioden omkring 1882-1890 var vækstraten 4,1%. Væksten var dog ikke jævn i disse år. Inden for flere industrigrene var der betydelige investeringer i nye bygninger og dampkraft i de første år efter 1882. En afmatning med hensyn til investeringerne i nye fabriksbygninger satte ind omkring midten af 1880'erne; men påny i de sidste år af 1880'erne foretog enkelte virksomheder betydelige bygningsinvesteringer.

1890'erne var et tiår præget af en betydelig vækst i arbejdsantallet. Det gjaldt især 1890-93 og 1895-1900, hvor vækstraten var oppe på 7,4%. I intet år var beskæftigelsen lavere end det foregående år.

I perioden 1900-1909 stagnerede beskæftigelsen, men dog med mindre svingninger. 1900-02 og 1907-09 var der direkte fald i antallet af in-

1. Det anvendte tal i indekset er dog 179 større svarende til arbejdsantallet på Dalum papirfabrik, som imidlertid ikke er med i 1906-tællingen, der kun omfatter virksomheder i Odense kommune.

1. Figur 1 angiver 65 som indekseværdi for 1878 mod 60 i den alternative beregning.

dustriarbejdere. 1902-07 var der stigning i beskæftigelsen. For 1907 anfører toldindberetningen, at den generelle krise i USA og Europa ikke mærkes i Odense; men at der dog er tilbageholdenhed med hensyn til nye initiativer, ligesom der på industriens område måske er nogen usikkerhed på grund af det kommende års toldreform. Også 1908 og 1909 var ifølge toldindberetningerne præget af forsigtighed, idet der f.eks. ikke var grundlæggelser af nye fabriksanlæg. Den her behandlede periode afsluttes med en jævn stigning i beskæftigelsen, først og fremmest på grund af elektricitetens stigende udbredelse. Vækstraten 1909-13 var 4,1% og således lavere end de anførte vækstrater for begyndelsen af 1870'erne og for 1890'erne.

Odenses industrielle udvikling var tydeligt konjunkturbetinget og passer i store træk med Danmarks generelle konjunkturudvikling i perioden. I litteraturen er der udbredt enighed om, at begyndelsen af 1870'erne og anden halvdel af 1890'erne var præget af høj økonomisk aktivitet, herunder med et betydeligt industrielt opsving. Vækstrater på mere end 7% for den industrielle arbejdsstyrke i Odense er i overensstemmelse hermed. Hvorvidt en af disse perioder skal betegnes som tidspunktet for Danmarks industrielle gennembrud er der derimod ikke enighed om. Afgørelsen af dette spørgsmål afhænger af en forholdsvis arbitrær definition af termen industrielt gennembrud.

En nærmere tidsfæstelse af et industrielt gennembrud for Odense skal ikke forsøges, idet den evolutionære udvikling i perioden, således som det også kan findes i anden industrihistorisk litteratur, skal understreges. Den økonomiske krise fra omkring 1876/77 opslugte til en vis grad den beskæftigelsesmæssige fremgang, der fandt sted i industrien i begyndelsen af 1870'erne. Nettotilvækningen til Odense i 1870'erne var da også relativ begrænset, jf. s. 75. En relativ stor nettotilvækning i 1880'erne sammenholdt med en gennemsnitlig årlig vækst på over 4% i arbejdstallet vidner om en ikke ubetydelig industriel fremgang i dette tiår, som så blot yderligere accelererede i 1890'erne. En overinvestering i slutningen af 1890'erne førte til industriel stagnation efter århundredskiftet. Nettotilvækningstallene, om end de er vanskelige at tolke i denne periode på grund af byens administrative opdeling, understreger indtrykket af stagnation indtil omkring 1909/10.

Den industrielle arbejdsstyrkes sammensætning

I tabel 10 er arbejdsstyrkens sammensætning med hensyn til mænd, kvinder og børn og unge under 18 år opgjort for 1872, omkring 1882 og 1890-1913. For 1872 og omkring 1882 er anvendt henholdsvis Willerslevs og Bayers opgørelser for de industrigrene, der ligger til grund for opgørelsen over udviklingen i den industrielle arbejdsstyrke i figur 1. For 1890-1913 er anvendt Arbejdstilsynets inspektionsprotokoller, og for virksomheder, for hvilke der et enkelt år mangler arbejdstal, er arbejdsstyrkens sammensætning

Tabel 10: Den industrielle arbejdsstyrkes procentvise fordeling på mænd, kvinder og børn og unge under 18 år, 1872-1913.

År	Procentvis andel		
	Mænd	Kvinder	Børn og unge
1872	52,4	15,7	31,9
1882 ca.	68,2	15,6	16,2
1890	59,6	16,7	23,7
1891	60,8	14,7	24,5
1892	59,1	17,3	23,6
1893	59,7	18,9	21,4
1894	58,4	18,7	22,9
1895	59,9	18,3	21,8
1896	59,0	18,3	22,7
1897	60,9	17,7	21,4
1898	60,9	16,1	23,0
1899	58,2	19,2	22,6
1900	58,1	20,4	21,5
1901	60,6	19,5	20,0
1902	59,5	20,7	19,8
1903	61,4	21,1	17,5
1904	60,9	22,1	17,0
1905	60,0	23,5	16,5
1906	60,5	22,6	17,0
1907	63,1	22,8	14,1
1908	63,3	22,7	14,1
1909	65,5	21,1	13,4
1910	66,3	21,9	11,8
1911	67,0	21,8	11,2
1912	67,0	22,1	10,9
1913	68,0	20,3	11,7

Anmærkning: Gruppen børn og unge ca. 1882 omfatter kun børn.

Kilder: R. Willerslev, Studier i dansk industrihistorie, Bayer, Dansk provinsindustri og Arbejdstilsynets inspektionsprotokoller.

beregnet som gennemsnit af de omkringliggende år.

Kvindernes andel af den industrielle arbejdsstyrke lå indtil 1890 ret konstant omkring 15%. Andelen steg under højkonjunktoren i løbet af 1890'erne til 20% ved århundredskiftet, hvor den holdt sig i den resterende del af perioden. I 1890'erne gik især tekstilindustrien med en høj andel kvindelige arbejdere stærkt frem. Den stærkt stigende arbejdsstyrke i 1890'erne og kvindernes stigende andel heraf betød, at antallet af kvindelige industriarbejdere øgedes stærkt i denne periode.

I 1872 var 18% af den industrielle arbejdsstyrke børn under 13 år. 70% af disse børn arbejdede i tobaksindustrien, 23% arbejdede i tekstilindustrien og ved fremstilling af tændstikker. Lægen Emil Hornemann har skildret børns arbejde i fabrikker i denne periode. Han advarede især kraftigt imod børnearbejdet i tændstikindustrien, da arbejdet her betød indånding af fosforpartikler, som kunne medføre, at børnenes kæbepartier delvis bortætsedes. For at mindske omfanget af børns fabriksarbejde blev Fabriksloven vedtaget i 1873. Den forbød, at børn under 10 år arbejdede i fabrikker, begrænsede arbejdstiden for børn og unge samt forbød disses natarbejde. Den sidste bestemmelse opnåede glasværket dog dispensation fra. I 1901 hævedes lavalderen for fabriksarbejde til 12 år.

Børn og unges andel af arbejdsstyrken var relativt uændret i 1890'erne og formentlig af tilsvarende størrelse i 1880'erne, men faldt stærkt efter århundredskiftet. Det var børnenes andel, der mindskedes, mens de unges andel holdt sig ret uændret bl.a. som følge af en stadig tilgang af lærlinge. Der kan ikke konstateres noget markant fald i andelen, straks efter at lavalderen blev hævet i 1901; men loven har dog formentlig været en medvirkende faktor til den faldende andel i det følgende tiår.

Det er omdiskuteret, hvilke konsekvenser en øget mekanisering havde for anvendelsen af børn i industrien. Et entydigt svar kan ikke gives på grundlag af det foreliggende materiale, men det kan dog anføres, at tobaksindustrien uændret var en af de mindst mekaniserede industrier, hvorfor den faldende andel af børn ikke kan forklares med, at børnene erstattedes af maskiner.

Mænds andel af arbejdsstyrken var formentlig fra i hvert fald 1880'erne frem til 1906 ret kon-

stant omkring 60%. Andelen er ganske vist beregnet til 68% for omkring 1882; men da unge er medregnet til de voksne arbejdere i dette år, og da den ganske overvejende del af de unge arbejdere var drenge, giver det en for høj andel for voksne mænd i dette år. Efter 1906 steg andelen ret hurtigt, så den var 67-68% ved periodens slutning. Den stigende andel må ses i forbindelse med, at tobaksindustrien gik tilbage, og at dens andel af børnearbejdere faldt meget stærkt, og med at tekstilindustrien med en relativ høj andel af kvindelige arbejdere gik tilbage, samtidig med at metalindustrien med få kvindelige arbejdere gik stærkt frem.

I enkelte industrier var der forskydninger i sammensætningen af arbejdskraften; men de samlede forskydninger for voksne kvindelige og mandlige arbejdere må dog ganske overvejende tilskrives, at der skete forskydninger i de enkelte industrigrænes relative andel af den samlede industri.

Industriens struktur

Samtidig med den stærke industrielle vækst i perioden skete der betydelige forskydninger i industriens sammensætning. De fleste brancher fik et stigende antal arbejdere i løbet af perioden; men væksten var af forskellig styrke, og enkelte brancher oplevede endog en nedgang i absolutte tal. Endvidere opstod der helt nye produkter i løbet af perioden, som betød nye branchers fremvækst.

I tabel 11 er 1906-tællingens grupper for håndværk og industri anført. Opgørelsen er alene for Odense kommune og således eksklusiv Skt. Hans Landsogn og Dalum. Grupperne er af meget forskellig størrelse. Deres relative andel af håndværk og industri i alt varierer dog delvis efter hvilket kriterium (antal virksomheder, antal arbejdere eller antal hestekræfter), der lægges til grund.

Beskæftigelsesmæssigt og med hensyn til antallet af hestekræfter dominerede næringsmiddel-, tekstil- og metal- og maskinindustrien. Byens industrielle tyngdepunkt lå klart i disse industrigræne, som derfor i det følgende vil blive gennemgået mere detaljeret. Forskellene mellem de tre industrigræne var dog tydelige. Tekstilindustrien var præget af få, men store virksomheder. Nærings-

Tabel 11: Håndværk og industri opdelt på hovedgrupper, Odense 1906

	Antal virksomheder	Samlet personel	Heraf egtl. industrielle arbejdere	Virksomhederne fordelt efter antal arbejdere				Virksomheder med mekanisk kraft ¹	
				0-5	6-20	21-100	over 100	Antal	Maskinernes hestekraft
Næringsmiddelindustri	247	1.646	1.067	221	16	9	1	48	1.134
Tekstilindustri	33	1.464	1.370	19	7	2	5	13	1.320
Beklædningsindustri og toiletvirksomhed	675	1.625	826	645	25	5	0	8	30
Jordarbejder, bygnings- og møbelindustri	355	1.464	1.068	305	42	8	0	15	172
Trævareindustri	75	280	192	65	9	1	0	29	137
Læder- og lædervareindustri	9	59	47	6	3	0	0	3	20
Forarbejdning af sten-, ler-, glasvarer	22	417	370	19	1	1	1	5	55
Forarbejdning af metal, metalgenstande herunder af maskiner og instrumenter	160	1.287	1.008	136	14	7	3	33	387
Industrier af teknisk, kemisk art	20	264	206	14	2	4	0	9	442
Papirindustri	7	171	157	0	3	4	0	3	9
Industri i litterær og kunstnerisk retning (grafisk industri)	59	468	366	42	11	6	0	17	73
I alt	1.662	9.145	6.677	1.472	133	47	10	183	3.779

1. Undtagen vand- og vindkraft.

Kilde: Statistisk Tabelværk.

middelindustrien udgjordes af et stort antal virksomheder med få ansatte; det gjaldt også til dels metal- og maskinindustrien, som dog havde relativt flere mellemstore og store virksomheder end næringsmiddelindustrien. Begge industrigræne havde et stort antal håndværksvirksomheder. Det viser den glidende overgang mellem håndværk og industri, men skyldes også, at de dækker en lang række fag eller brancher af meget forskellig struktur. Mere detaljerede oplysninger for de enkelte virksomheder inden for bryggeri- tobaks-, tekstil-, metal- og maskinindustrien er anført i appendix.

De øvrige industrigræne viser ligeledes en blanding af håndværks- og industrivirksomheder; men de havde dog begrænset industriel betydning og vil derfor kun blive omtalt i mere summarisk form.

Næringsmiddelindustrien

Det daglige brød

Odense havde i 1870 flere vindmøller i sin umiddelbare omegn. Dampkraften var imidlertid på dette tidspunkt ved at vinde indpas i produktionen af mel. Vindmøllen på Vesterbro var således allerede i 1848 blevet udstyret med en dampmaskine. I 1872 havde virksomheden byens største dampmaskine, der leverede 24 hestekræfter, og maskinkraften var endog fordoblet i 1877. På dette tidspunkt havde foruden Odense dampmølle også Albani mølle dampkraft. Beskæftigelsen i 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne nåede dog ikke over 10-20 arbejdere.

Melproduktionens karakter af et kapitalintensivt fag med relativt få beskæftigede kan også konstateres for Munke Mølle, der udnyttede vand-

kraften i Odense å. Kornmøllen stagnerede i 1870'erne, og først efter at den var blevet overtaget af den hidtidige leder af Odense Dampmølle i 1881, blev der foretaget en modernisering. Kapaciteten mere end fordobledes til 25.-30.000 tdr. hvede om året. Vandhjulene erstattedes med to turbiner, og senest i 1889 suppleredes vandkraften med en dampmaskine. Maskininvesteringerne fortsatte i de følgende år med to nye turbiner, nye og større dampmaskiner og overgang til automatisk drift i 1900. Investeringerne øgede kapaciteten til godt 50.000 tdr. hvede om året i 1900 og 90.000 tdr. i 1903. Efter flytning af virksomheden fra åen til havnen i 1905 øgedes kapaciteten yderligere til over 150.000 tdr. om året. Som byens eneste virksomhed havde møllen en dieselmotor i 1913; den leverede 225 hestekræfter. Trods disse betydelige investeringer, som afspejler sig i en femdobling af aktiekapitalen til 500.000 kr. i 1913, efter at virksomheden var blevet aktieselskab i 1896, var arbejdertallet forholdsvis konstant. I 1885 beskæftigedes 11 arbejdere, og i perioden 1890-1913 beskæftigedes i to år 16 og 18 arbejdere, men ellers højst 14 arbejdere.

Vandkraftens svindende betydning og melproduktionens kapitalintensive karakter underbygges af A/S Dampmøllen Victoria, der blev anlagt ved havnen i 1904 lige ved siden af den grund, Munke Mølle tidligere havde erhvervet. Victoria var en videreførelse af Ejby Mølle, der lå ved Odense å øst for byen. Aktiekapitalen var 200.000 kr.; men møllen beskæftigede ikke mere end 9 arbejdere på daghold og 3 arbejdere på nathold i årene frem til 1913.

Ifølge 1906-tællingen var der ingen bagerier eller brødfabrikker med mere end 5 arbejdere i byen. 1914-tællingen anfører 6 større virksomheder; men det er inklusive konditorier. Kun en enkelt af disse virksomheder kan karakteriseres som brødfabrik med industriel produktion, nemlig A/S Arbejdernes Aktiebageri, der stiftedes i 1891 som en reaktion mod stigende brødpriiser. Det blev i 1891-92 anlagt på hjørnet af Vesterbro og Thorsgade; men allerede 1896 flyttedes det til Vindegade 110. I forbindelse med flytningen i 1896 anskaffedes dampkraft; i 1909 udskiftedes dampkraften med elektrisk kraft, og der indlagdes elektrisk lys. I 1906 var der 5 arbejdere, men derefter steg antallet jævnt til 12 arbejdere i 1913.

Ifølge 1906-tællingen var der to bagerier/brød-

fabrikker med mekanisk kraft. Foruden Arbejdernes Aktiebageri var der Odense Brødfabrik, som anvendte en lille gasmotor. Inden anlæggelsen af Arbejdernes Aktiebageri beskæftigede Odense Brødfabrik 7 arbejdere, men derefter var den mere fabrik af navn, end af gavn, idet den de følgende år typisk kun beskæftigede tre arbejdere.

Sukker- og sukkervarefabrikker

A/S Sukkerkogeriet Odense var en af Odenses store industrier som blev grundlagt under højkonjunktoren i begyndelsen af 1870'erne. Virksomheden blev i 1873 anlagt som en filial af det under bl.a. C. F. Tietgens indflydelse i 1872 stiftede A/S De danske Sukkerfabrikker, København. Endnu i begyndelsen af 1870'erne anvendte sukkerraffinaderierne i København vestindisk rørsukker. Roesukkeret havde imidlertid vundet stigende udbredelse i Europa i det foregående halve århundrede. Anlæggelsen i Odense af De danske Sukkerfabrikkers første sukkerkokeri var bl.a. betinget af en vurdering af, at omegnen egnede sig til sukkerroedyrkning. Virksomheden søgte at få omegnens landboere til at gå over til roedyrkning; men de første år kneb det med tilførslerne, også selv om virksomheden i begyndelsen forpagtede nogle gårde i Bolbro med henblik på egen avl af sukkerroer.

Som for de øvrige stort anlagte aktieselskaber fra begyndelsen af 1870'erne blev anden halvdel af 1870'erne trange år med direkte tab. De danske Sukkerfabrikker nedskrev i disse år aktiekapitalen flere gange. Lavkonjunktoren, vanskelighederne med tilførslen af roer og indførelsen af en afgift på indenlandsk sukker medvirkede til lavere indtægter end kalkuleret. Og omkostningerne kunne ikke nedbringes, da de overvejende var bestemt af forrentningen af kapitalen bundet i de betydelige faste anlæg. Bygningernes værdi blev således i 1873 takseret til over 250.000 kr. Flere maskiner var indkøbt i Tyskland, og Burmeister & Wain havde leveret 5 dampanlæg på hver 35 hestekræfter. Ingen anden virksomhed i byen rådede på dette tidspunkt over så mange hestekræfter.

Til beregning af sukkerafgiften skulle virksomheden til Generaltolddirektoratet foretage indberetninger om produktionens omfang. En direkte vurdering af ændringer i produktionens omfang er imidlertid vanskelig, da produktionen

omfattede flere produkter i forskellige kvaliteter. De enkelte produkter og kvaliteters indbyrdes størrelsesforhold ændredes fra år til år, bl.a. bestemt af mulighederne for eksport og af, hvor meget der skulle sendes til raffinering på De danske Sukkerfabrikkers raffinaderier i København. De svingende eksportmuligheder fremgår f.eks. af, at der allerede i 1880 eksporteredes 2 millioner pund roesirup til Belgien og Holland. Året efter 1,6 millioner pund til Sverige, men i 1882 næsten intet. Til belysning af produktionens omfang er derfor i stedet anvendt mængden af forarbejdede roer, der ligeledes anførtes i indberetningerne til Generaltolddirektoratet.

Mængden af forarbejdede roer svingede betydeligt. Allerede fra begyndelsen af 1880'erne nåede kogeriet i flere kampagner op på at forarbejde mere end 500.000 centner roer, hvad der lå på niveau med mængden 1902-1908. I den mellemliggende periode kan der ses et dyk i produktionen 1887-92, mens produktionen lå på et højere niveau 1894-1901. Disse perioder afspejles i nogen grad i arbejdstallet; men samtidig var der formentlig en stigende produktion pr. arbejder især ved sammenligning mellem perioden før og efter slutningen af 1880'erne.

Stigningen i produktionen pr. arbejder kan ikke ganske udlæses af forholdet mellem antal arbejdere under kampagnen og mængden af forarbejdede roer. Således var der en stigning i antallet af fast beskæftigede arbejdere, som modsvarede af, at kampagnetiden mindskedes fra over fire måneder i midten af 1880'erne til 10-11 uger i 1890'erne. I og med at kampagnen faldt i årets sidste måneder, var den dog fortsat en vigtig faktor med hensyn til at afbøde en del af periodens udbredte vinterarbejdsløshed.

I 1867 grundlagde brødrene Tychsen en sukervarefabrik. Den omdannedes i 1874 til aktieselskab. Virksomheden havde en vis beskæftigelsesmæssig betydning, idet arbejdstallet voksede hurtigt under 1870'ernes højkonjunktur. Antallet af arbejdere var 9 i 1871 og 37 i 1877. Fra 1880'erne lå antallet på 40-50, idet niveauet toppede i 1890'erne. Beskæftigelsen var fortsat høj efter århundredskiftet; men i 1909 måtte firmaet reorganiseres efter at være trådt i likvidation. Det videreførtes også efter en større brand i 1911, men tabene fortsatte tilsyneladende under 1. verdenskrig, idet aktiekapitalen da blev nedskrevet fra 50.000 til 6.000 kr. Fra 1876 anvendte virksomheden dampkraft.

Bacon til England

Ifølge 1906-tællingen var der 71 slagterier og pølsefabrikker i Odense. Kun fire af disse havde mere end 5 arbejdere. De øvrige, samt formentlig også to af de fire med mere end 5 arbejdere, var slagtere, for hvilke den overvejende del af afsætningen skete ved eget butikssalg. Flere kaldte sig pølsefabrikanter; men til trods herfor var fabrikationen i beskeden målestok. De to med mere end 5 arbejdere var A. Riemkes pølsefabrik, der fra midten af 1890'erne til 1908 typisk beskæftigede 6 arbejdere, og Odense Pølsefabrik, der efter en beskeden start i begyndelsen af 1890'erne beskæftigede omkring 10 arbejdere fra 1899.

To virksomheder skilte sig imidlertid tydeligt ud fra de øvrige såvel med hensyn til arbejdstal, deres anlægs størrelse som ved, at deres afsætning kun i ringe grad var lokalt bestemt. Det var I. D. Koopmanns Svineslagteri og Exportslagteriet.

Landbruget leverede i hele den her undersøgte periode mere end 90% af Danmarks eksport. Landbrugets gradvise overgang til animalsk produktion viste sig i en stærkt stigende animalsk eksport, der fra begyndelsen af 1870'erne overgik værdien af korneksporten. I 1870'erne bestod den animalske eksport i vid udstrækning af levende svin og kvæg til Tyskland og England.

Eksporten af levende kvæg vanskeliggjordes imidlertid i stigende grad af konkurrence fra oversøiske producenter af okse- og kalvekød, samtidig med at det danske kvægs kødkvalitet var dalende, fordi der blev lagt vægt på kvæg med høj mælkeydelse i forbindelse med et stort opsving i smørekseporten. Eksportmulighederne for oksekød var således aftagende i perioden, og denne eksport ophørte reelt at have betydning i 1890'erne.

Eksporten af levende svin gik overvejende til Tyskland, især Hamborg og Altona, hvor der var flere store slagterier, som dels afsatte flæsken i Tyskland og dels reeksporterede det til England. I 1879 forlod Tyskland sin frihandelspolitik, og der blev lagt en ret betydelig told på svin. Det var da naturligt, at Danmark i stigende grad orienterede sig direkte mod det engelske baconmarked, hvilket viste sig i oprettelsen af flere slagterier. I 1887 var der i alt 11 danske eksportslagterier. Dette år oprettedes Horsens andelsvineslagteri som landets første andelsslagteri. Ligeledes i 1887 indførtes tysk importforbud mod levende svin, flæsk og pølser, hvorefter en fuldstændig tilpasning til det engelske marked blev en nødvendighed.

I årene frem til 1. verdenskrig skete der en meget kraftig stigning i den danske svinebestand. Stigningen var især betydelig omkring midten af 1890'erne, hvor Englands baconimport steg kraftigt. Flæskepriserne var således stigende efter 1893. Fremgangen fortsatte efter århundredskiftet, men var stærkest i de sidste år før verdenskrigen.

De odenseanske slagteriers udvikling viser nøje overensstemmelse med denne generelle udvikling. Året efter det tyske importforbud grundlagdes A/S Odense Svineslagteri med en aktiekapital på 120.000 kr. Slagteriet begyndte i lejede lokaler i 1888, men flyttede i 1889 til egne nye lokaler i Dannebrogsgade nær jernbanen og havnen. I 1911 flyttedes til Rugårdsvej, der ligeledes lå bekvemt for havnen og jernbanen og dermed også for forbindelsen til England over Esbjerg. Sammensætningen af den første bestyrelse viser, at slagteriet blev til på initiativ af nogle af byens eksportører og større landbrugere.

Kredse med tilknytning til andelsbevægelsen tøvede med anlæggelsen af et slagteri i Odense. Exportslagteriets jubilæumsskrift skildrer mange forhandlinger herom og endog køb af en grund på Kræmmermarken, uden at byggeriet kom i gang. Mens andelstilhængerne tøvede, udnyttede M. Dessau og G. V. A. Küster de stigende flæskepriser fra 1893 til i 1894 at grundlægge Exportslagteriet ved begyndelsen af Rugårdsvej. Andelstilhængerne mente det nu ikke længere rentabelt at bygge et nyt slagteri på grund af konkurrencen fra de to etablerede slagterier. Inden overvejelser om købet af Odense Svineslagteri førte til konkrete forhandlinger, blev dette slagteri i 1896 købt af A/S I. D. Koopmanns Svineslagteri i Ålborg. Koopmann var overvejende tysk finansieret, idet I. D. Koopmann & Co. havde et stort slagteri i Hamborg, hvortil danske svin før 1887 var blevet eksporteret for at blive reeksporteret som bacon til England. Andelstilhængernes eneste mulighed for et slagteri i byen var nu køb af Exportslagteriet. Forhandlinger herom førte da også til, at godt 4.000 andelshavere købte Dessau og Küsters slagteri, der ved anlæggelsen var blevet opreklameret som et af Nordeuropas største og mest moderne indrettede slagterier. De nye tider viste sig bl.a. i elektrisk lys produceret af egne akkumulatorer og et par elektrisk drevne koldluftmaskiner.

Det kan ikke undre, at overtagelsen i Export-

slagteriets eget jubilæumsskrift fra 1947 skildres i positive vendinger. Det fremgår dog, at overtagelsen skete til en pris, der ikke kunne forrentes ved de første års tilførsler af svin. Dessau og Küster undgik endvidere ved salget yderligere kritik af, at de ved en kontrakt med Odense kommune drev de samtidigt opførte offentlige slagtehuse i tilknytning til selve slagteriet. Med opførelsen af de offentlige slagtehuse fik den enkelte slagter forbud mod selv at slagte, idet alle slagtinger skulle foregå i de offentlige slagtehuse mod et fast gebyr. Ordningen vakte modstand fra slagterne, og i aviserne var der en diskussion af, om kommunen reelt subsidierede Dessau og Küster ved den afsluttede kontrakt, som ud over gebyret sikrede Dessau og Küster ret til en del af affaldsprodukterne ved slagtingerne. En ret de i øvrigt beholdt i en periode efter salget af slagteriet i 1897.

Fra 1902 nåede niveauet for antal slagtede svin om året op over de 50.000, selv om antallet svingede noget fra år til år. Fra 1911, hvor USA og Canadas faldende andel på det engelske marked gjorde sig særligt gældende, voksede antallet af slagtinger stærkt, og i året 1913 passeredes de 100.000. Da prisen for bacon i England steg med mere end 40% fra århundredskiftet frem til 1. verdenskrig, var stigningen i indtjeningen betydeligt over, hvad antallet af slagtinger umiddelbart viser.

Mens antallet af slagtinger mere end fordobledes, skete der kun en udvidelse af arbejdsstyrken på godt 60%. Selv hvis der korrigeres for prisudviklingen, viser omsætningen en stærkere stigning end antallet af slagtinger. Udviklingen i tallene peger således på en betydelig stigning i produktionen pr. arbejder, der dels opnåedes ved effektivisering af eksisterende produktioner og dels ved etablering af nye produktioner til en mere effektiv udnyttelse af råvarerne. Fra virksomhedens start produceredes pølser, senest fra 1903 hønsefoder, og endelig udvidedes med en konserverfabrik i 1906.

Virksomheden begyndte med dampkraft på i alt 50 hestekræfter, men nåede op på i alt 185 hestekræfter. Dampanlæggene var alle dansk producerede; men et par såkaldte destruktionskedler var tysk producerede.

Produktionens omfang kendes ikke for Koopmanns svineslagteri. Udviklingen i arbejdsstyrken peger på en vis stigning omkring århundredskiftet i forbindelse med en udvidelse af maskinkraften.

Det generelle eksportopsving i de sidste år før 1. verdenskrig afspejles ikke i en stigende beskæftigelse.

A/S Schaub & Co. blev grundlagt i 1900 som en filial af Schaub & Co. i Esbjerg. Som ved I. D. Koopmann var det tyske interesser, der stod bag. Schaub & Co. blev anlagt som tarmrenseri og fedtsmelteri, og kan således karakteriseres som en specialvirksomhed med henblik på udnyttelse af restprodukter fra det stærkt stigende antal slagtinger.

Konserver, mælk, smør, margarine og æg

Forarbejdning af grøntsager og mejeriprodukter i virksomheder, der havde mere end 5 arbejdere, og som anvendte maskinkraft, fik først egentlig betydning i perioden efter 1913; men enkelte virksomheder blev grundlagt tidligere.

Mejerierne var de af virksomhederne, der nåede det største omfang før 1914. Det største var A/S „Pasteur“ beliggende i Vestergade ned mod åen. Efter fire år som „Andelsmejeriet Odense“ blev det aktieselskab i 1898. Samtidig hermed øgedes kapaciteten, idet dampkraften fordobledes til 12 hestekræfter, og antallet af arbejdere steg fra 8 til 10. I de følgende år øgedes arbejdstallet jævnt, så det i 1913 var 17. Dampkraften var da på i alt 45 hestekræfter. Mejeriet „Ålykke“ beliggende i Aalykkegade blev grundlagt samme år som Pasteur, om end som et mindre mejeri med 2-4 arbejdere i 1890'erne. Først i 1906 beskæftigedes 6 arbejdere. Dampkraften var tilsvarende mere beskedent; den udvidedes fra 6 hestekræfter ved grundlæggelsen til 10 i 1908.

Det er i foregående afsnit anført, at Exportslagteriet i 1906 anlagde en konserverfabrik. Den producerede ikke alene kødkonserver, men også grøntkonserver i sæsonen for ærter og gulerødder. Ifølge 1914-tællingen var der fortsat ingen konserverfabrikker i Odense, hvilket imidlertid må tilskrives den trykte opgørelses afgrænsning til Odense kommune og konserverfabrikkernes tydelige sæsonpræg. Tællingen afholdtes i maj måned, og sæsonen for grøntkonserver var begrænset til sommermånederne og begyndelsen af efteråret.

Formentlig i 1906 grundlagdes Fyns Stifts Andels Konserverfabrik, der i 1907 omdannedes til A/S Fyens Konserverfabrik. Virksomheden var beliggende på Jarlsbjergvej mellem jernbanen og havnen, dvs. i det daværende Skt. Hans Landsogn. Virksomheden betegnede sig selv som spe-

cialfabrik i grøntkonserver. I sæsonen beskæftigedes allerede fra grundlæggelsen 25-40 arbejdere, hvoraf 60-75% var kvinder. Uden for sæsonen var beskæftigelsen på under 6 arbejdere. Yderligere et par konserverfabrikker blev anlagt de følgende år. I sæsonen 1911 beskæftigede Gerner Rasmussen således 22 arbejdere, hvoraf de 20 var kvinder. Virksomheden blev aktieselskab i 1913, og flyttede til Søndergade 17, hvor der hidtil havde været tekstilfabrik. I 1914 trådte virksomheden i likvidation. Endvidere kan nævnes Bjarne Eckhoffs Pølse- og Konserverfabrik, der startede i Overgade før krigen.

Margarine var i 1880'erne et nyt produkt, der ifølge stadsråden inden for en relativ kort periode afløste det amerikanske fedt, som vigtigste tilbehør til brøddet. I forbindelse med landbrugets omlægning til animalsk produktion fandt der en betydelig import sted af olieholdige vegetabilier, der anvendtes ved fremstillingen af kraftfoder; men som også dannede grundlag for margarineproduktionen. Otto Mønsted i Århus blev dominerende i Danmark; men lokale producenter kom til i mange byer, til trods for at det var en relativ kapitalintensiv produktion, der med den først kendte teknologi favoriserede stordrift. Op til 1. verdenskrig var der kun en enkelt margarinefabrik i Odense grundlagt af Chr. Høegh i 1890 og i 1893 omdannet til A/S Odense Margarinefabrik. Virksomheden begyndte med fire arbejdere, men beskæftigede fra midten af 1890'erne omkring 12 arbejdere. Dampkraften øgedes i 1901 fra 6 til 40 hestekræfter.

Både med hensyn til smør og æg blev der i denne periode anlagt virksomheder, der skulle sikre produkterne lang holdbarhed. Teknologien synes imidlertid først tilstrækkeligt udviklet efter 1914. De virksomheder, der forsøgte sig i denne periode, var uden større succes efter arbejdstallene at dømme. Et firma som The Danish Islands Preserved Butter Company grundlagt i 1889 beskæftigede i et par år i begyndelsen af 1890'erne 15-20 arbejdere, heraf 75% kvinder, men derefter kun et par arbejdere.

Vand, øl og brændevin

Mineralvandsproduktionen var teknisk forholdsvis enkel og lidt kapitalkrævende, hvad der i perioden førte til, at en del mindre mineralvandsproducenter etablerede sig. Byens første og formentlig også største med hensyn til antal arbejdere

var Odense Mineralvandsfabrik beliggende på Albani Torv. Virksomheden reklamerede med, at den ved grundlæggelsen i 1862 var landets eneste mineralvandsfabrik uden for Hovedstaden. I 1871 og 1872 beskæftigede den 10-11 arbejdere, de 6 dog kun temporært. Tørsten om sommeren gav ekstra beskæftigelse. Omkring 1882 og i 1885 var antallet af faste arbejdere 7, hvortil kom omkring 8 arbejdere om sommeren. Antallet af beskæftigede var i perioden 1890-1913 2-4 mand lavere end i første halvdel af 1880'erne. Virksomheden beskæftigede således i denne periode kun i tre år mere end 5 arbejdere. Den stagnerende beskæftigelse kan formentlig ikke tilskrives ny teknologi med deraf følgende øget produktivitet, men må nok ses som et resultat af en stigende konkurrence fra nytilkomne firmaer. Konkurrencen søgtes tidligt begrænset ved en sammenslutning. I 1892 stiftede 6 fabrikanters A/S De forenede Mineralvandsfabrikker, som i 1904 ændrede navn, idet der til det oprindelige navn føjedes navnene på de tilsluttede 6 firmaer: Sct. Alban, Sct. Knud, Sct. Hanskilde, Karolinekilde, Aschlunds Mineralvandsfabrik og Odense Mineralvandsfabrik.

Brændevinsbrændingen er ikke gjort til genstand for en mere dybtgående undersøgelse. Der foreligger imidlertid flere kilder, der kan give et ret detaljeret billede af branchen. Således førte toldvæsenet kontrol med produktionsapparatet, da mæskekarrerne var belagt med afgift. Hovedtrækkene af udviklingen er dog klar.

Branchen oplevede med hensyn til antallet af virksomheder en drastisk tilbagegang, der endte med en fusionering, og med hensyn til produktionen skete der en stagnation. Ifølge vejviseren for 1870 var der i Odense 22 brændevinsbrænderier, i 1880 var der 24; men fra begyndelsen af 1880'erne skete der en stadig nedlæggelse af brændevinsbrænderier, hvoraf en stor del var blevet drevet i forbindelse med de større købmandsvirksomheder. I toldindberetningen for 1882 anføres det, at brændevinsbrændingen var ved at blive præget af „storindustriell Virksomhed“, og at der arbejdedes med ringe kræfter i „Flertallet af Kjøbstadens 20 Brændevinsbrænderier“. I toldindberetningerne for 1888-90 anføres, at i alt 8 brændevinsbrænderier var ophørt med driften, og at driften i de øvrige med undtagelse af F. Christophersen & Co. indskrænkedes. Den betydelige nedgang i antallet af brændevinsbrænderier netop 1888-90 må ses i forbindelse

med, at brændevinsafgiften blev sat op i 1887. Tællingerne i 1897, 1906 og 1914 anfører henholdsvis elleve, tre og et brændevinsbrænderier.

I tabel 12 er anført den producerede mængde brændevin i tolddistriktet 1870-1908. Da der ikke var nogen registrerede brændevinsbrænderier i landdistrikterne, relaterer tallene sig alene til Odense købstad. Bortset fra enkelte år med større udsving i produktionens omfang er det bemærkelsesværdigt, at produktionen holdt sig på samme niveau gennem hele perioden trods det stærkt faldende antal brændevinsbrænderier. Det understreger toldinspektørens bemærkning om, at flertallet af brænderier ikke havde nogen produktion af betydning. Da indførslen af brændevin lå under 5% af den producerede mængde med undtagelse af 1886 og 1891-92, hvor den var omkring 10%, men hvor særlige forhold også gjorde sig gældende, og da udførslen kun udgjorde højst 2% af den producerede mængde, betyder den relativt uændrede produktion, at brændevinsforbruget i tolddistriktet var forholdsvis konstant. Der var ganske vist en vis stigning i 1880'erne frem til afgiften i 1887, hvorefter forbruget stagnerede. Med en ny afgift i 1908 skete der er klart fald i forbruget. Sammenholdes udviklingen i forbruget med, at befolkningen samtidig tredobledes, er der tale om et markant fald i forbruget pr. indbygger. Den kraftige afholdsagitation fra 1880'erne var medvirkende hertil; men samtidig var bayerskøllet ved at trænge frem som brændevinens afløser.

De større udsving i enkelte år kan forklares med relativ stor sikkerhed. Den lave produktion i 1891 og delvis 1892 skyldes, at den ene af byens to store brændevinsproducenter P. Jørgensens Sønner ikke producerede fra juni 1891 til hen i 1892 på grund af brænderiets ødelæggelse ved en brand. Faldet i 1908 må ses på baggrund af den faldende efterspørgsel som følge af den ny afgift; indførslen af brændevin til tolddistriktet faldt ligeledes i 1908. Den betydelige produktionsstigning i 1880 kan muligvis ses i forbindelse med, at F. Christophersen & Co. i 1879 øgede kapaciteten bl.a. ved køb af et nyt dampanlæg på 12 hestekræfter til erstatning af det ældre anlæg på tre hestekræfter.

De to brænderier F. Christophersen & Co., grundlagt 1870 og beliggende i Overgade, og P. Jørgensens Sønner, beliggende i Nørregade, som også drev bryggeri indtil 1909, var formentlig dominerende i hele perioden. Omkring 1882 producerede de i alt 473.000 potter brændevin,

Tabel 12:

Produktionen af brændevin i Odense tolddistrikt opgjort i potter, 1870-1908. Indeks: 1870 = 100

År	Produktion 1000 potter	Indeks
1870	1.159	100
1871	1.148	99
1872	1.137	98
1873	1.106	95
1874	1.149	99
1875	1.154	100
1876	1.121	97
1877	1.061	92
1878	1.057	91
1879	1.052	91
1880	1.472	127
1881	1.398	121
1882	1.297	112
1883	1.277	110
1884	1.267	109
1885	1.267	109
1886	1.279	110
1887	1.225	106
1888	1.206	104
1889	1.158	100
1890	1.014	88
1891	776	67
1892	904	78
1893	1.274	110
1894	1.348	116
1895	1.338	115
1896	1.334	115
1897	1.298	112
1898	1.277	110
1899	1.216	105
1900	1.220	105
1901	1.214	105
1902	1.230	106
1903	1.245	107
1904	1.192	103
1905	1.237	107
1906	1.143	99
1907	1.127	97
1908	863	75

Kilde: Årsberetninger for Odense tolddistrikt 1870-1908.

eller knap 40% af den samlede produktion i byen. Enkelte år eksporteredes der brændevin til Hamborg, og F. Christophersen & Co. havde regelmæssigt eksport af pressegær til England. Antallet af arbejdere var ret konstant for Chri-

stophersen & Co., nemlig 6-9. For P. Jørgensens Sønner er der en vis usikkerhed med hensyn til antallet, da brænderiet blev drevet sammen med et bryggeri. For de år, hvor der findes særskilte opgørelser for brænderi og bryggeri, var antallet af arbejdere knap 10 i brænderiet.

Selv om brændevinsproduktionen i denne periode overvejende skete med henblik på lokal afsætning, var der bestræbelser igang med henblik på en koncentration af brændevinsproduktionen under A/S De Danske Spritfabrikker grundlagt 1881 under C.F. Tietgens og Privatbankens medvirken. Til styrkelse af deres lokale position gik P. Jørgensens Sønner og F. Christophersen & Co. i 1905 sammen i A/S De forenede Spritfabrikker med en atiekapital på ikke mindre end 300.000 kr.

Antallet af bryggerier øgedes ifølge vejviseren fra fem i 1870 til ni i 1880. I de følgende godt 20 år kom kun et par nye til. Ifølge 1897- og 1906-tællingerne var der henholdsvis ti og elleve bryggerier i byen.¹ Fra 1905 begyndte imidlertid en koncentration inden for branchen, der dog først slog afgørende igennem i mellemkrigstiden.

Bryggerierne var kapitalintensive virksomheder. Især bayerskøl-bryggerierne omfattede ret store bygningsanlæg. Bayerskøllet afløste i stigende grad de overgærede ølsorter i begyndelsen af perioden. I slutningen af perioden trængte det lettere pilsnerøl frem på bekostning af lagerøllet, og øl på flasker vandt frem på bekostning af øl, der solgtes af øltappere rundt i byen, som fik leveret øllet i tønder fra bryggerierne.

Albani-bryggeriet var i begyndelsen af 1870'erne byens dominerende bayerskøl-bryggeri. Under højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne grundlagdes i 1874 A/S Bryggeriet Odense beliggende i Holsedore, hvorved Albani fik en betydelig konkurrent. Til sammenligning kan anføres, at Albani efter betydelige udvidelser i 1874-75 rådede over godt 1.000 kvadratalen etageareal mere end Odense. Albani takseredes med inventar og maskiner til 225.920 kr. i 1876, mens Odense i 1875 var blevet takseret til 162.590 kr. Odense rådede med hensyn til dampkraft over tolv hestekræfter mod Albanis fire. I 1877 beskæftigede Albani 26 arbejdere, Odense 17 arbejdere. I sæsonen var arbejdstallet dog betydeligt højere. Endnu omkring 1882, for hvilket år der er pro-

1. Tallet for 1906 omfatter formentlig Gl. Carlsbergs depot og tapperi.

duktionsoplysninger for begge bryggerier, producerede Albani $2\frac{1}{2}$ gang så meget øl som Odense.

I 1870'erne firedoblede Albanis salgstal; men derefter stagnerede de helt frem til 1896/97. Der var udsving mellem de enkelte år, men salgstallet for 1880/81 passeredes først i 1897/98. For perioden omkring 1882-1890 er der ingen arbejdetal for Albani og bryggeriet Odense; men arbejdetallene for 1890-91 for de to bryggerier er af samme størrelsesorden, hvilket tyder på, at Albanis stagnerende salgstal i løbet af 1880'erne samtidig afspejler en stærk vækst for Odense. Konkurrenten formåede i høj grad at udnytte, at Albani flere år i 1880'erne havde problemer med ølkvaliteten. Konkurrencen om afsætningen begyndte i disse år bl.a. også at tage form af rabatter og billige lån til forhandlerne.

Albani foretog i 1893 betydelige investeringer i bl.a. øltapperi med henblik på salg af flaskeøl og i 1897/98 i bl.a. udvidelse af tappekapaaciteten og i installering af køleanlæg til afløsning af den hidtidige brug af naturis. Samtidig installeredes nye dampanlæg på i alt 44 hestekræfter. Investeringerne i forening med bedre ølkvalitet sikrede Albani del i forbrugsstigningen i 1890'erne som følge af den økonomiske fremgang og forbrugsomlægningen fra brændevin til øl. Antallet af arbejdere var nu mere end dobbelt så højt på Albani som Odense. Odense var dog fortsat en betydende konkurrent, som også i 1890'erne havde foretaget betydelige investeringer i tapperi og nyt dampanlæg. Den økonomiske afmatning efter århundredskiftet, som ganske vist ikke nedsatte forbruget ifølge toldvæsenets opgørelse over de beløb, ølskatten indbragte, men som nok svækkede forbrugsstigningen, og den stærkt forøgede kapacitet skærpede yderligere konkurrencen. Konkurrencen fra Carlsberg var endvidere øget ved anlæggelsen af en aftapningsanstalt i byen. Forhandlinger mellem de to store bryggerier vedrørende en fusion for at eliminere konkurrencen opnåede ikke aktionærernes godkendelse. I stedet overtog Albani i 1905 A/S Slotsbryggeriet, der var byens tredjestørste bryggeri.

I det foregående er udviklingen alene belyst ud fra de to største bryggerier, som prægede udviklingen; men som dog havde St. Hans bryggeriet, senere Slotsbryggeriet, som en mindre konkurrent på bayerskølområdet. Bryggeriet, der oprindeligt var anlagt i tilknytning til en af Nørregades store købmandsgårde, beskæftigede i 1872

5 arbejdere. Der anvendtes ikke mekanisk kraft. Bryggeriet kan således knap betegnes som industri på dette tidspunkt. I 1887, da Albani havde problemer med gæringen, foretoges investeringer i såvel nye bygninger som i et dampanlæg på 20 hestekræfter. Virksomheden nåede et beskæftigelsesmæssigt højdepunkt i 1890'ernes første halvdel. Den øgede konkurrence fra Albani og Odense som følge af disses nyinvesteringer fra 1893 resulterede i tilbagegang i en periode, hvor bryggeriet lededes af ejerens søn. Bygningsmæssige udvidelser i 1900, et tidspunkt hvor både Albani og Odense havde faldende indtjening efter aktieudbytterne at dømme, var ifølge arbejdetallene tilsyneladende en fejlinvestering. Først efter Albanis overtagelse kunne der ske en bedre udnyttelse af den større kapacitet. I 1908 udvidedes endvidere med et tapperi. Bryggeriet var i modsætning til Albani, der udelukkende var bayerskøl-bryggeri, tillige hvidtølsbryggeri (overgæret øl) ligesom Bryggeriet Odense.

P. Jørgensens Sønner, der er omtalt under brændevinsbrændere, drev bryggeri i forbindelse med brændevinsbrænding og købmandsvirksomhed. Det var formentlig byens sidste store købmandsgård, hvor disse traditionelle binæringer blev drevet i større udstrækning. Bryggeriet, der beskæftigede 12 arbejdere i 1871, var udelukkende et traditionelt hvidtølsbryggeri. Bygningerne i Nørregade synes ikke at have omfattet de store kølige lagerkældre, der var nødvendige for bayerskølproduktionen. Senere i perioden kan det konstateres, at kun en mindre del af virksomhedens arbejdere var beskæftiget i bryggeriet, som ophørte i 1909.

S. Brummers bryggeri i Vestergade blev ligeledes drevet i forbindelse med et brændevinsbrænderi. I 1889 foretoges bygningsudvidelser til bryggeriet. Der anvendtes ikke mekanisk kraft i produktionen, som formentlig udelukkende har bestået af overgæret øl. Virksomheden kan ses som et bryggeri med en førindustriel produktionsform, der ophørte i denne periode.

Produktionen af overgæret øl var tillige eneste ølsort, der bryggedes på Schrøders bryggeri på Skibhusvej. I modsætning til de ovennævnte hvidtølsbryggerier var det et nyt bryggeri anlagt i 1891.

I tabel 13 er på grundlag af en samlet opgørelse for de bryggerier, for hvilke der er oplysning om mere end 5 arbejdere, beregnet et indeks med 1890 som basisår for udviklingen i antallet

Tabel 13:

Indeks for antal arbejdere på bryggerier, for hvilke der er oplysning om mere end 5 arbejdere og kvinders procentvise andel af antallet af arbejdere i Odense, 1872-1913. Indeks: 1890 = 100 (86 arbejdere)

År	Indeks	Kvinders andel i %
1872	91	3
1877	85	uoplyst
1878	86	uoplyst
1882 ca.	93	uoplyst
1890	100	3
1891	111	5
1892	151	8
1893	179	12
1894	150	15
1895	164	15
1896	179	14
1897	181	11
1898	198	12
1899	215	22
1900	236	24
1901	194	19
1902	193	20
1903	195	26
1904	217	37
1905	206	35
1906	198	35
1907	211	35
1908	188	40
1909	234	36
1910	229	40
1911	270	46
1912	249	44
1913	210	42

Kilde: Appendix.

af arbejdere samt anført de kvindelige arbejders procentvise andel af antallet af arbejdere.

Den relativt høje beskæftigelse for 1872 skyldes, at 1872 tællingens tal er opgjort inklusive temporære arbejdere. Udelades de, vil indeks være 44 i 1872. Sammenholdt med den generelle konjunkturudvikling er især den meget stærke vækst i begyndelsen af 1890'erne bemærkelsesværdig. En del af denne vækst skyldes etableringen af tapperier på bryggerierne, hvilket bl.a. også indebærer beskæftigelse af et stigende antal kvinder.

Tobak

Beskæftigelsen og produktionens sammensætning for Odenses tobaksindustri afspejler delvis den

danske tobaksindustri generelle udvikling. Udskillelsen af Hertugdømmerne i 1864 betød en mindsket konkurrence for den danske tobaksindustri. I årene kort før 1870 anlagdes et par nye fabrikker i Odense. Beskæftigelsesmæssigt fortsatte opsvinget under højkonjunktoren i 1870'ernes første halvdel (jvf. tabel 14 nedenfor). Krisen fra 1876/77 betød generelt nedgang for tobaksindustrien; men derefter var der fremgang indtil 1885, fra hvilket tidspunkt tobaksindustrien stagnerede indtil midten af 1890'erne. De spredte arbejdsantal for Odense fra begyndelsen af 1880'erne frem til 1895 er delvis overensstemmende med denne udvikling. Formentlig var der en mindre beskæftigelsesmæssig fremgang for Odenses tobaksindustri i anden halvdel af 1880'erne. Tobaksindustrien havde et beskæftigelsesmæssigt opsving fra midten af 1890'erne, mens der var tilbagegang og stagnation efter 1902. Ifølge branchens egne oplysninger var der i årene omkring 1907 en stigende inden- og udenlandsk konkurrence, hvortil kom, at fabrikanterne havde vanskeligheder på grund af stigende råvarepriser. Toldloven af 1908 indebar endvidere en fordobling af afgiften på råtobak, hvorfor de fabrikanter, der havde mulighed for det, øgede lagrene af råtobak inden lovens ikrafttræden. Tilsvarende hamstrede de handlende de færdige produkter, hvilket førte til et midlertidigt fald i produktionen i 1909. Den ovennævnte udvikling indebar, at arbejdere beskæftiget i tobaksindustrien udgjorde en stadig faldende andel af Odenses samlede industrielle arbejdsstyrke efter 1890. Fra 1890 til 1913 halveredes tobaksindustriens andel; mellem 1872 og 1890 var andelen relativt konstant.

I løbet af perioden beskæftigedes en stadig stigende del af arbejdsstyrken ved cigarfabrikation. Cigarens fremtrængen på bekostning af røg- og skråtobakken var markant i 1870'erne hos økonomisk bedre stillede herrer. Med stigende levestandard fra især slutningen af 1890'erne vandt cigaren tillige stigende udbredelse hos landboerne og arbejderklassen. I samme periode begyndte cigaretrykningen. I tiden 1901-08 fungerede The American Tobacco Co. som importør af cigaretter til Danmark; men efter at toldloven af 1908 gav beskyttelse til indenlandsk producerede cigaretter, etablerede firmaet en produktion i Danmark. Tilsyneladende var der ingen cigaretproduktion i Odense før 1914.

Da der ikke foreligger produktionsoplysninger for de odenseanske tobaksfirmaer, og da flere

af dem producerede cigarer tillige med traditionel røg- og skråtobak, er det ikke muligt nærmere at belyse omfanget af en eventuel produktionsomlægning. At udviklingen i Odenses tobaksindustri fulgte den ovenfor skitserede generelle produktionsomlægning kan dog sandsynliggøres ved betragtning af tobaksfirmaernes grundlæggelse og ophør og ved betragtning af antallet af arbejdere.

Af de i alt 21 tobaksfirmaer belyst i appendix benævntes de 9 udelukkende som cigarfabrikker, mens de øvrige enten benævntes tobaks- eller tobaks- og cigarfabrikker. Cigarfabrikkerne blev alle grundlagt efter 1870; syv af de ni endda i forbindelse med 1890'ernes højkonjunktur. Det var alle mindre virksomheder, der udnyttede de begrænsede krav til startkapital. Lokalerne lejedes, der anvendtes ikke maskiner i produktionen, og råtobakken leveredes formentlig på kredit. Den skærpede konkurrence efter århundredskiftet aflørede deres svage økonomiske fundament, idet de enten sygnede hen til at beskæftige et par mand, eller de ophørte i årene op til 1905, hvad der skete for seks af dem. Flere af disse virksomheder blev drevet i forbindelse med et udsalg, der har skullet sikre afsætningen af de håndrullede cigarer.

Virksomhederne, der delvis eller udelukkende producerede røg- og skråtobak, var på nær to grundlagt før 1885. Den ene af virksomhederne grundlagt senere var muligvis udelukkende cigarfabrik; ejeren Carl Leidecker havde således før etableringen arbejdet som cigarsorterer, og stod i vejviseren anført som cigarfabrikant. Den anden virksomhed etableret efter 1885, Nørrebros Skraatobaksfabrik, producerede tilsyneladende ikke røgtobak, men specialiserede sig i skråtobak.

Byens beskæftigelsesmæssigt mest betydende tobaksfabrikker var alle grundlagt før 1885. De producerede som regel både røg- og skråtobak og cigarer. I de første år af 1870'erne anfører toldindberetningerne, at indførslen af tobaksblade var stigende især på grund af „to større Tobaksfabriker her i Byen, nemlig Windels og Brødrene Jensens“. Begge virksomheder kan føres tilbage til før 1864. Til understregning af disse fabrikkers position anføres i 1871, at deres „Fabrikker afsættes saavel til Land som By i hele Fyn“. Det tør vel af denne bemærkning sluttes, at de mindre tobaksfabrikkers afsætning har været geografisk snævrere og formentlig især koncentreret til Odense. Højkonjunktoren bragte imidlertid

vækst til et par af de nyetablerede virksomheder, nemlig N.F. Tørrings og især Hans Niensens, hvilken sidste da også nævnes i toldindberetningen for 1876 foruden Windel og Brødrene Jensen. Windels tobaksfabrik sygnede hen i 1890'erne tilsyneladende i forbindelse med problemer med etablering af en ny ledelse. Ved siden af de tre øvrige tobaksfabrikker fik E. P. Stokkebyes cigar- og tobaksfabrik en vis beskæftigelsesmæssig betydning fra 1880'erne. Ingen af byens øvrige tobaksfabrikker kunne i den resterende del af perioden måle sig beskæftigelsesmæssigt med disse fire virksomheder. H. Nielsen anskaffede mekanisk kraft i 1877, de to andre fulgte efter i 1883 og 1894, mens Tørring med det næsthøjeste arbejdsantal forblev uden mekanisk kraft, således som det også var tilfældet for byens øvrige tobaksfabrikker. Den manglende indførelse af mekanisk kraft på Tørring skyldes formentlig, at virksomheden ret tidligt i perioden gik over til udelukkende at producere cigarer. Oplysninger om produktionen omkring 1882 vedrører således kun cigarer.

Arbejdsstyrkens sammensætning ændredes i perioden. Helt frem til århundredskiftet udgjorde børn og unge under 18 år op mod to tredjedele af arbejdsstyrken. Derefter faldt andelen stærkt og var i 1912 nede på 17%.

I 1872 udgjorde børn under 13 år hele gruppen af børn og unge; men i løbet af perioden kan der konstateres en forskydning fra børn til unge fra 14-18 år. Fra 1890 til 1900 faldt børns andel af gruppen børn og unge fra 80% til 70%. Efter at aldersgrænsen for børn i fabriksarbejde hævedes fra 10 til 12 år i 1901 begyndte børns andel at falde stærkt, og den var kun omkring 20% i 1913. Til gengæld steg andelen af unge piger fra et par procent før århundredskiftet til over 25% af gruppen børn og unge. En vis substitution fandt sted af drenge med unge piger.

Samtidig med at børns og unges andel af arbejdsstyrken faldt, steg voksne kvinders andel fra under 5% i 1895 til 25% i 1912. Samlet betød forskydningerne dog, at voksne mandlige tobaksarbejders andel af den samlede arbejdsstyrke var stigende. En udvikling der bl.a. må ses på baggrund af cigarproduktionens stigende andel i forhold til produktionen af røg- og skråtobak. Cigarproduktionen var domineret af mænd.

Der er flere vidnesbyrd om, at hjemmearbejdet spillede en vis rolle. Tidligere undersøgelser har anført, at hjemmearbejde inden for cigarproduk-

Tabel 14:

Indeks for antal arbejdere på de i appendix anførte tobaksfabrikker og kvinders og børn og unges procentvise andel af antallet af arbejdere i Odense, 1871-1913. Indeks: 1890 = 100 (345 arbejdere)

År	Indeks	Kvindes andel i %	Børn og unges andel i %
1871	39	uoplyst	uoplyst
1872	53	3	69
1882 ca.	68	uoplyst	uoplyst
1890	100	6	62
1891	92	3	69
1892	97	3	67
1893	100	6	66
1894	102	3	69
1895	101	4	67
1896	114	4	65
1897	105	6	64
1898	121	6	63
1899	122	9	60
1900	136	10	54
1901	121	11	58
1902	136	12	46
1903	115	14	49
1904	105	16	49
1905	101	15	38
1906	93	16	36
1907	109	20	30
1908	106	19	28
1909	93	20	31
1910	103	21	27
1911	99	23	22
1912	109	25	17
1913	107	22	19

Anmærkning: Der er estimeret arbejdsantal for 3 virksomheder i 1913 og en i 1882.

Kilde: Appendix.

tionen især var udbredt i 1880'erne, idet mange arbejdere rullede cigarer hjemme, enten for egen regning med henblik på afsætning til værtshusholdere og spækhøkere eller for fabrikanten. Udbredelsen af hjemmearbejdet har ikke kunnet konstateres for Odense. Tørrings oplysning i 1885 i forbindelse med Industriudstillingen, at 11 af 22 arbejdere ikke var fuldtidsbeskæftigede, kan være et indicium på, at det drejede sig om hjemmearbejde.

Sammenfatning

Næringsmiddelindustrien var karakteriseret ved ganske overvejende at forarbejde det fynske land-

brugs produkter. Det skete i relativt kapitalintensive virksomheder, der især var orienteret mod lokal afsætning. Brød, kød, mælk, brændevin og øl blev først i perioden efter 1870 industrielt fremstillet eller forarbejdet. Byens hastigt voksende befolkning i forening med stigende realløn gav den nødvendige efterspørgsel til at gøre en industriel produktion rentabel. Hjemmeproduktionen og den håndværksmæssige produktion fortsatte dog i vid udstrækning parallelt hermed.

Enkelte brancher var orienteret mod afsætning uden for det lokale marked. Det gjaldt slagterierne med bacon-eksporten til England, der var et resultat af landbrugets gradvise omlægning til animalsk produktion og den tyske handelspolitik. Sukkerkogeriet afsatte halvfabrikata til København og havde tillige nogen eksport. Importerede råvarer anvendtes især af margarineindustrien og tobaksindustrien, der begge var orienteret mod det lokale marked. Tobaksindustrien adskilte sig fra de øvrige brancher ved at være lidet kapitalintensiv.

Med undtagelse af tobaksindustrien udgjordes næringsmiddelindustrien overvejende af brancher med en meget stærk beskæftigelsesmæssig vækst. En udbredt mekanisering, i enkelte tilfælde med udenlandske maskiner, muliggjorde samtidig en endog stærkere vækst i produktionen. I nogle tilfælde resulterede det i overkapacitet og en deraf følgende betydelig indbyrdes konkurrence. Inden for bryggeri- og brændevinsbrancherne førte det efter århundredskiftet til en begyndende koncentration gennem fusioner. Den udenbys konkurrence var medvirkende hertil for disse brancher; men det var dog især margarine- og tobaksindustrien som på det lokale marked før 1914 påvirkedes af konkurrence fra varer produceret i det øvrige Danmark eller udlandet.

Næringsmiddelindustrien afspejler endvidere, hvorledes forbrugsmønstret ændredes i perioden. Skrå- og røgtobakken afløstes delvis af cigaren, som efter århundredskiftet mødte konkurrence fra cigaretten. Kombinationen af brændevin og hvidtøl afløstes i stigende grad af bayerskøllet, som nu også kom på flaske. Margarine for den økonomisk mindre velstillede og konserver for den velstillede blev nye varer.

Nye varer eller kendte varer i nye former gav i flere tilfælde beskæftigelse til kvinder, især fra 1890'erne. Den kvindelige beskæftigelse syntes endvidere fremmet ved lovgivningen til kontrol af børns fabriksarbejde.

Tekstilindustrien

Tekstilindustriens spinderier, væverier, klæde- og trikotagefabrikker udgjorde i det meste af den her undersøgte periode beskæftigelsesmæssigt, med hensyn til mekanisk kraft og antallet af større virksomheder Odenses industrielle tyngdepunkt.

I tabel 15 er beregnet et indeks med 1890 som basisår for udviklingen i antallet af arbejdere i spinderier, væverier og klædefabrikker samt anført de voksne kvindelige arbejdere og børn og unge arbejderes procentvise andel af antallet af arbejdere.

Til trods for at tekstilindustrien gennem hele perioden udgjorde en betydelig andel af den samlede industrielle arbejdsstyrke i Odense, viser udviklingen i antallet af arbejdere i tekstilindustrien tydelige forskelle i forhold til den samlede industri, således som den fremgår af figur 1. Forskellen betød, at tekstilindustriens andel ændredes i løbet af perioden. Tekstilindustrien fulgte industriens generelle opgang under højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne. To af byens større tekstilfabrikker Munke Møllers klædefabrik og Chr. Mogensens dampvæveri grundlagdes netop i disse år. Den efterfølgende krise betød et stærkt fald i beskæftigelsen frem til begyndelsen af 1880'erne, i hvilken periode tekstilindustriens andel af den samlede industrielle arbejdsstyrke mindskedes. Betydelige udvidelser på byens to største tekstilfabrikker, Chr. Mogensens dampvæveri og især M. K. Brandts klædefabrik, gav en årlig vækst på 7,1% i perioden 1882-90. Væksten øgedes yderligere i første halvdel af 1890'erne, hvor bl.a. Harry Dessaus overtagelse af Bierfreunds dampvæveri i 1892 betød en betydelig udvidelse af arbejdsstyrken. Fra omkring 1882-94 øgedes tekstilindustriens andel af den samlede arbejdsstyrke med 50%. I anden halvdel af 1890'erne fulgte tekstilindustrien det generelle opsving i beskæftigelsen, ligesom den økonomiske stagnation i de første år efter århundredskiftet kan konstateres for tekstilindustrien. Fra 1908 faldt tekstilindustriens andel af den samlede arbejdsstyrke. Metal- og maskinindustriens andel overgik nu igen tekstilindustriens andel, således som den havde gjort før 1870'ernes højkonjunktur.

Bomuld

I løbet af perioden skete der betydelige forskydninger inden for tekstilindustrien, idet bl.a. nye

Tabel 15:

Indeks for antal arbejdere i spinderier, væverier og klædefabrikker og kvinders og børn og unges procentvise andel af antallet af arbejdere i Odense, 1871-1913. Indeks: 1890 = 100 (466 arbejdere)

År	Indeks	Kvinders andel i %	Børn og unges andel i %
1871	45	uoplyst	uoplyst
1872	50	-	13
1877	71	uoplyst	uoplyst
1878	48	uoplyst	uoplyst
1882 ca.	58	13	13
1890	100	26	15
1891	89	30	13
1892	132	30	13
1893	153	33	12
1894	154	34	12
1895	150	34	11
1896	152	35	11
1897	168	33	10
1898	181	29	10
1899	207	30	12
1900	200	31	14
1901	187	32	12
1902	182	38	12
1903	209	33	11
1904	189	36	14
1905	200	36	14
1906	212	37	13
1907	217	37	11
1908	189	35	13
1909	166	30	11
1910	164	31	10
1911	158	28	10
1912	158	30	9
1913	159	31	10

Anmærkning: Der er estimeret arbejdsantal for to virksomheder omkring 1882 og en virksomhed i 1891, 1897, 1905, 1912 og 1913.

Kilde: Appendix.

produktioner blev taget op. Produktionsformen ændredes også afgørende. For perioden 1840-70 er skildret, hvorledes en stigende anvendelse af bomuld, der er nøje knyttet til Englands industrielle revolution fra slutningen af 1700-tallet, også resulterede i flere bomuldsvæverier i Odense. Nogle af de første som Fr. Brodtrücks og Andreas Denckes bomuldsvæverier må dog snarere ses som sene repræsentanter for traditionelle

forlagsvirksomheder. For begge virksomheder gjaldt, at den overvejende del af arbejdsstyrken arbejdede hjemme med manuelt drevne væve. En del af væverne boede på landet, og oplysningen for Denckes arbejdere, at arbejdstiden var efter behag, er nok udtryk for foretagerens utilfredshed med ved denne produktionsform ikke at kunne kontrollere sine arbejdere. Både Brodtrücks og Denckes væverier ophørte under lavkonjunkturen fra 1876. Bl.a. var der en stigende konkurrence fra fabriksmæssigt drevne bomulds-væverier, hvor det hele tiden var muligt at overvåge arbejdskraften. Således blev der i begyndelsen af 1870'erne foretaget flere udvidelser på Lor. Bierfreunds bomuldsvæveri, og i 1874 grundlagdes Chr. Mogensens dampvæveri.

Bierfreunds væveri havde en temmelig omskiftelig udvikling i perioden, dels præget af den generelle konjunkturudvikling og dels af en tilsyneladende uheldig ledelse frem til 1891, hvor virksomheden var gået fallit. Efter en meget stærk vækst under 1870'ernes højkonjunktur skete der et markant fald i beskæftigelsen, og virksomheden stagnerede i 1880'erne. Intet er formentlig ændret til det bedre, da Bierfreunds sønner i 1887 formelt overtog virksomheden. Virksomheden var på dette tidspunkt kendt for at betale den laveste løn af byens større tekstilfabrikker. Væveriet videreførtes af Harry Dessau fra 1892.

Chr. Mogensens dampvæveri blev byens største bomuldsvæveri i løbet af 1880'erne. Chr. Mogensens repræsenterede overgangen fra produktion ved hjemmevævere til industriel produktion. Han etablerede sig således som købmand i 1873, og de første år opkøbte han bl.a. klæde af hjemmevævere. Virksomhedens egen produktion var relativ beskednen i de første år.

Den samlede beskæftigelse på de to bomulds-væverier mere end fordobledes i begyndelsen af 1890'erne. Det forklarer tekstilindustriens stærke vækst i disse år og samtidig kvindernes stigende andel og børn og unges faldende andel af arbejdsstyrken. Kvinderne udgjorde godt 40% af arbejdsstyrken i bomuldsvæverierne mod omkring 20% i den del af tekstilindustrien, der overvejende arbejdede med uld. Uldindustrien beskæftigede omvendt en højere andel børn og unge, nemlig omkring 20% af arbejdsstyrken mod kun et par procent i bomuldsindustrien.

Efter århundredskiftet faldt beskæftigelsen stærkt på de to bomuldsvæverier. Indtil århundredskiftet havde den danske bomuldsindustri

overvejende haft konkurrence fra den engelske bomuldsindustri, for hvilken Danmark kun var et marked af marginal betydning. Men i samme periode gik den tyske bomuldsindustri frem, hvilket resulterede i en tysk overskudsproduktion, som efter århundredskiftet viste sig i en stigende dansk import fra Tyskland. Den odenseanske bomuldsindustri blev tydeligt presset af den stigende engelsk-tyske konkurrence på det danske marked.

Indtil begyndelsen af 1890'erne importerede de danske bomuldsvæverier bomuldsgarnet fra England. I 1890'erne oprettedes flere bomulds-spinderier i Danmark. Chr. Mogensen grundlagde i 1898 Odense Bomuldsspinderi, der allerede i 1900 beskæftigede mere end 200 arbejdere. Spindriet medførte, at kvinders andel af tekstilindustriens arbejdsstyrke øgedes, idet 70% af dets arbejdere var kvinder. Som inden for bomulds-vævningen øgedes den udenlandske konkurrence efter århundredskiftet som følge af import fra Tyskland ved siden af den traditionelle import fra England og som følge af en reduktion i toldbeskyttelsen ved toldloven af 1908. De danske bomuldsspindrier koncentreredes som svar herpå. Mogensen solgte i 1901 sit spinderi til A/S Vejle Bomuldsspinderi. Kort efter overtagelsen udvidedes produktionsapparatet på spindriet i Odense; men allerede i 1908 indstilledes produktionen.

I forbindelse med salget af bomuldsspindriet opførte Chr. Mogensen på nabogrunden på Rugårds Landevej Odense Hvidevarefabrik. Virksomheden beskæftigede med undtagelse af enkelte år 80-100 arbejdere.

Uld

Også inden for den del af tekstilindustrien, der overvejende arbejdede med uld, skete den endelige overgang fra håndværksmæssig til fabriksmæssig produktion i denne periode. Håndværksmæssigt drevne spindrier, væverier og farverier gik tilbage i antal gennem hele perioden. Endnu indtil de sidste år før 1. verdenskrig var der dog i byen et par uldspindrier, eller maskinspindrier som de ofte selv betegnede sig, der modtog uld fra landbrugere og købmænd til spinning og eventuel farvning og vævning. Hvor udbredt denne praksis var, kan ikke nærmere bestemmes, idet de pågældende uldspindrier desuden reklamerede med udsalg af egne garner og eget klæde. Det gjaldt f.eks. også Johannes Blacks uldspinderi

og væveri, der først oprettedes i 1886. Fra 1889 overgik det dog til en egentlig industriel produktion.

For perioden 1840-70 er skildret, hvorledes der allerede før 1870 grundlagdes enkelte klædefabrikker. Klædeproduktionen begyndte at blive industrialiseret, idet mekanisk drevne virksomheder foretog alle led i produktionsprocessen af klæde, som overvejende produceredes med henblik på et ukendt marked.

Byens to ældste klædefabrikker ophørte i lavkonjunkturårene. Claus Dorchs klædefabrik grundlagt 1857 gik fallit i 1878. Som P.L. Brandts klædefabrik varetog virksomheden alle led i uld-klædeproduktionen lige fra uldets kartning til klædets presning og overskæring. I begyndelsen af 1870'erne beskæftigedes 16 arbejdere, men antallet var kort før fallitten faldet til 5. P.L. Brandts klædefabrik ophørte i 1880'erne, men var i tilbagegang allerede i begyndelsen af denne periode. Toldindberetningen for 1871 anfører således, at virksomheden „nu kun“ havde fire væve og 20 arbejdere. Antallet af arbejdere synes ret konstant til hen i 1880'erne.

Klædefabrikationens beskæftigelsesmæssige opsving i perioden fra omkring 1870 var resultatet af to nye fabrikker. Byens største klædefabrik blev M.K. Brandts, der i 1869 grundlagdes i Vestergade i forbindelse med et tidligere farveri. Forbindelsen med den traditionelle klædeproduktion, hvor private anvendte håndværkeren til at varetage et enkelt led af produktionsprocessen, var således til stede. Selve klædefabrikationen blev dog i løbet af perioden en stadig stigende del af virksomhedens samlede produktion. Således udvidede virksomheden sit etageareal med mere end 15.000 kvadratalen, heraf alene i 1883/84 med mere end 10.000 kvadratalen. Udvidelserne skete overvejende med henblik på klædeproduktionen og må samtidig ses i forbindelse med en udbredt anvendelse af maskiner, hvoraf flere var af et betydeligt omfang. Fra 6 væve ved grundlæggelsen i 1869 var virksomheden nået op på 80 væve i 1919 foruden 12 sæt kartemaskiner og 23 spindemaskiner. Dampkraften i 1860 var på 12 hestekræfter og 425 i 1913. Antallet af arbejdere steg fra 30-50 arbejdere i 1870'erne til over 225 efter århundredskiftet. Maskinkraften var således mere end 6 gange så stor pr. arbejder i slutningen af perioden som ved virksomhedens grundlæggelse. Med 30-60 drenge i perioden 1890-1913 havde virksomheden 85-

98% af alle børn beskæftiget i tekstilindustrien.

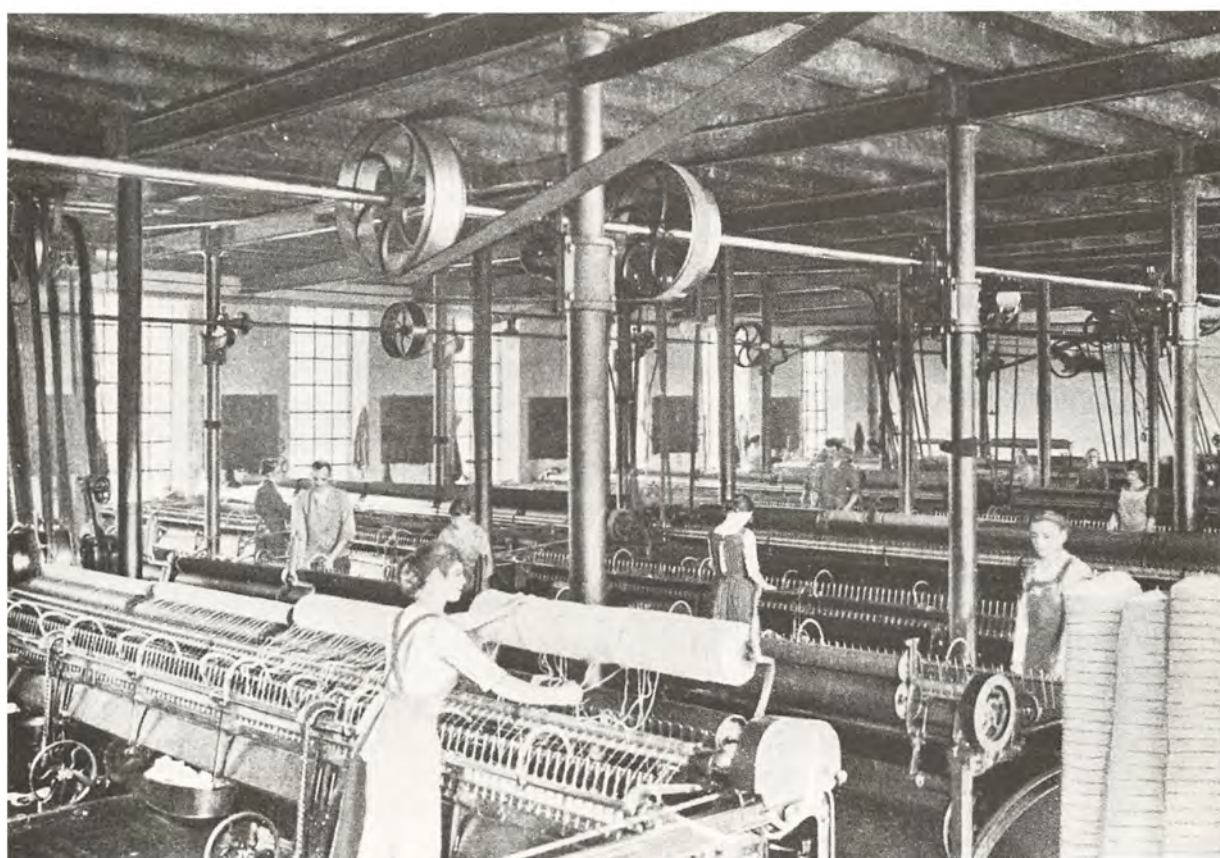
Et af 1870'ernes større industrielle aktieforetagender var A/S Munke Møllers klædefabrik grundlagt 1873. Aktieselskabet købte en del af den oprindelige Munke Mølle ved åen neden for Munke Møllestræde. Virksomheden blev stort anlagt. For 1875 anfører toldinspektøren det ikke særligt præcise „ikke faa Arbeidere“. For 1877 anføres 66 arbejdere, men for 1878 kun ca. 30 arbejdere. Tilsyneladende passeredes arbejder-tallet for 1877 først i 1894. Virksomheden kunne under krisen i slutningen af 1870'erne ikke opfylde de løfter om udbytte, der blev givet i forbindelse med den offentlige indbydelse til aktietegning i 1873. Som et af de „mange uheldige Actieforetagender“ fra 1870'erne måtte virksomheden nedskrive aktiekapitalen.

For Dalum Papirfabrik er det i en tidligere undersøgelse påvist, at fabrikken formentlig overvejende overlevede kriseårene i slutningen af 1870'erne takket være en udstrakt kreditgivning fra Fyens Disconto Kasse. Det er nærliggende at tillægge banken samme rolle i forbindelse med Munke Mølle klædefabrik, om end en nærmere undersøgelse heraf vil være påkrævet. Bankens direktør Bierfreund var en af virksomhedens initiativtagere. Endvidere kan bemærkes, at da aktieselskabet blev solgt til den tidligere fabriksbestyrer C. G. T. Krüger i 1890, stod banken som kommanditist med 35.000 kr.

Det samlede antal arbejdere i uldspinderier og klædefabrikker var relativt stabilt i første halvdel af 1890'erne, men øgedes med 8% årligt i sidste halvdel af 1890'erne under den generelle højkonjunktur. Arbejdertallet stagnerede fra århundredskiftet frem til 1913. Der kan således ikke konstateres nogen beskæftigelsesmæssige effekter af de betydelige investeringer i nye bygninger og maskiner, som både Brandt og Krüger foretog kort efter århundredskiftet. Overgangen til en mere kapitalintensiv produktion må formentlig ses på baggrund af en skærpet konkurrence. Efterspørgslen øgedes ikke længere så stærkt, og der var stærk konkurrence fra England og især Tyskland. Efter århundredskiftet, hvor de første beregninger kan foretages, udgjorde importen af uldne varer således 40% af det danske forbrug.

Trikotageindustri

Trikotageindustrien beskæftigede ifølge 1906-tællingen knap 300 arbejdere. Udviklingen inden

Figur 2: Tekstilmaskiner krævede store fabrikationslokaler. Fotografierne viser spinderierne på Brandts Klædefabrik henholdsvis i den relativt smalle bygning fra 1883 og i den tydeligt større og mere lyse bygning opført 1903. (Kilde: De danske Byerhverv, Øerne, 1904, side 113 og P. Drachmann, Aktieselskabet Brandts Klædefabrik, 1919, side 44).

for branchen kan ikke nærmere belyses. Trikotageindustrien var kun lidt mekaniseret, og i den udstrækning Arbejdstilsynet har foretaget inspektioner, er det sket ved den kvindelige fabriksinspektør, hvis inspektionsprotokoller ikke synes bevaret. Branchen omfattede enkelte meget store virksomheder. I appendix er belyst byens formentlig største trikotagefabrik i begyndelsen af perioden, nemlig Odense Tricotagefabrik grundlagt i 1875. Virksomheden ophørte omkring 1890, men beskæftigede i 1880'erne op mod 350 arbejdere, hvoraf de 250 var syersker, der arbejdede hjemme.

Sammenfatning

Perioden 1870-90 var formentlig den egentlige gennembrudsfase for en mekaniseret tekstilproduktion. Tekstilfabrikkerne var kapitalintensive, om end de indtil omkring 1890 forblev af relativ beskeden størrelse såvel med hensyn til arbejderantal som mekanisk kraft. Afsætningen var overvejende lokal. Højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne må antages at have betydet en så stærk efterspørgselsstigning, at den traditionelt organiserede produktion ikke havde mulighed for at efterkomme behovet. Dermed var der baggrund for store investeringer i en mekaniseret produktion.

Bierfreunds bomuldsvæveri havde allerede før 1870 vist, at produktion med ny teknologi kunne betyde lavere omkostninger. Også inden for klædefabrikationen, hvor ny teknologi nok ikke indebar afgørende konkurrencefordele før 1870, må maskininvesteringerne have betydet en forrykning af konkurrenceforholdet til fordel for den ny teknologi. Selv hvis der regnes med en gennemsnitlig årlig produktion pr. håndvæver på godt 500 alen, således som det findes opgjort for tiden omkring århundredskiftet, var produktionen pr. arbejder formentlig allerede fra midten af 1870'erne mere end tre gange så stor på de mekaniserede klædefabrikker. Den større produktion skulle rigeligt kunne dække forrentning og vedligeholdelse af de store faste investeringer.

Under den økonomiske krise i slutningen af 1870'erne var der en vis overkapacitet i de mekaniserede virksomheder. Med høje faste omkostninger kunne de gå relativt langt ned i pris, når blot de variable omkostninger skulle dækkes. Det betød ophør af manuelt drevne virksomheder.

Også mekaniserede, men traditionelt drevne klædefabrikker ophørte under krisen og under de stærkt svingende om end overvejende svage afsætningsmuligheder i 1880'erne. De traditionelle klædefabrikkers nedgang kan delvis tilskrives en stadig overgang til bomuldstøjer og lettere klædekvaliteter. Nok så afgørende var formentlig konkurrencen mellem klædefabrikkerne. I begyndelsen af 1880'erne var produktionsværdien pr. arbejder ca. 30% højere på M. K. Brandts klædefabrik end på byens øvrige klædefabrikker. Fordelen fastholdtes formentlig under virksomhedens ekspansion ved midten af 1880'erne.

Omkring 1890 domineredes tekstilproduktionen af mekaniserede virksomheder, hvis produktionsapparat ganske overvejende var anskaffet inden for de sidste 20 år. En manuel produktion overvejende af grove klædekvaliteter opretholdtes formentlig alene på grund af træghed hos en del forbrugere og på grund af inertitet på arbejdsmarkedet. Kort efter århundredskiftet var mere end 40% af de selvstændige håndvævere på Fyn over 60 år, og deres antal udgjorde ikke en tredjedel af tallet i 1870.

En stærk efterspørgselsstigning i 1890'erne gav på ny baggrund for betydelige investeringer i den mekaniserede produktion. Selv om renten var lav, og lønningerne var stigende, skete der dog kun en begrænset overgang til en mere kapitalintensiv produktion. Investeringerne fulgte formentlig den teknologi, der var kendt fra før 1890. Dog påbegyndtes som noget nyt produktion af bomuldsgarn.

Efter århundredskiftet var renteniveauet højere, og lønstigningerne fortsatte noget svagere end i 1890'erne. Formentlig på grund af den skærpede konkurrence fra udenlandsk producerede varer skete der alligevel betydelige investeringer i bygninger og maskiner, samtidig med at beskæftigelsen stagnerede. Det må have medført betydelige produktivitetstigninger, hvilket tillige støttes af produktionsoplysninger for den samlede danske tekstilindustri. Fusioner inden for bomuldsindustrien må ses som modtræk mod den øgede konkurrence og en i stigende grad organiseret arbejdsstyrke.

Metal- og maskinindustri

Metal- og maskinindustrien udgjordes af meget forskellige virksomheder både med hensyn til

produktion og størrelse. Gruppen omfattede bl.a. virksomheder inden for traditionelle håndværksfag, hvor hver virksomhed typisk beskæftigede mindre end 6 arbejdere, og som oftest var uden mekanisk kraft. Det drejede sig om guldsmede-, kobbersmede-, gørtler-, blikkenslager-, grovsmede-, klejnsmede-, filehugger-, nålemager-, bøssemager-, urmager-, instrumentmagerforretninger og sliberier. I 1906 udgjorde disse virksomheder 68% af det samlede antal virksomheder inden for metal- og maskinindustrien; men de beskæftigede kun 21% af arbejderne og havde 9% af den mekaniske kraft.

Enkelte virksomheder inden for ovennævnte fag beskæftigede i dele af perioden mere end 5 arbejdere. Det gælder især klejnsmede- og gørtlerforretningerne. Som eksempler på klejnsmedeforretninger kan nævnes F. L. Augustinus, grundlagt 1840, der med 5-7 arbejdere i hele perioden bl.a. fremstillede maskiner til husholdningsbrug, Chr. Andersen, der med 6-10 arbejdere i hele perioden bl.a. fremstillede vægte, Harald Busch, der med 6-14 arbejdere i slutningen af perioden bl.a. fremstillede metaltrådsnet, M. Grill og Chr. Jensen, der begge i slutningen af perioden beskæftigede omkring 10 arbejdere. De beskæftigelsesmæssigt største gørtlerforretninger var Peter Grønning, grundlagt 1877, der med 7-21 arbejdere fra i hvert fald midten af 1880'erne fremstillede ventiler og haner, og J. H. Høffner med 4-12 arbejdere i slutningen af perioden. Busch, Grill, Jensen, Grønning og Høffner fik alle i løbet af perioden mekanisk kraft enten i form af en gas- eller elektromotor.

I det følgende vil metal- og maskinindustrien blive belyst på grundlag af virksomheder, der i 1906-tællingen er anført under grupperne for blikvarefabrikker, jernstøberier og maskinfabrikker, maskinværksteder, reparationsværksted for jernbanemateriel, cykel-, symaskine- og elektromekaniske fabrikker. Der er kun medtaget virksomheder, om hvilke det vides, at de i et eller flere år i løbet af perioden 1870-1913 beskæftigede mere end 5 arbejdere. De er alle nærmere belyst i appendix. Metalvarefabrikker er ikke medtaget. Det drejer sig om A/S E. Behrens, stiftet 1899, som de første 5 år efter stiftelsen beskæftigede 6-15 arbejdere ved produktion af messing- og bronzevarer, og metalvarefabrikken „Malm“, der de fleste år fra 1905 beskæftigede 6-10 arbejdere. Begge virksomheder havde elektromotorer.

Tabel 16:

Indeks for antal arbejdere i udvalgte virksomheder inden for metal- og maskinindustrien og kvinders og børn og unges procentvise andel af antallet af arbejdere i Odense, 1871-1913. Indeks: 1890 = 100 (343 arbejdere)

År	Indeks	Kvinders andel i %	Børn og unges andel i %
1871	74	uoplyst	uoplyst
1872	65	-	10
1877	77	uoplyst	uoplyst
1878	65	uoplyst	uoplyst
1882 ca.	86	-	uoplyst
1890	100	4	13
1891	111	3	13
1892	103	3	16
1893	114	3	12
1894	114	2	12
1895	129	2	10
1896	138	1	13
1897	142	1	15
1898	185	2	15
1899	149	3	21
1900	182	3	16
1901	157	2	15
1902	151	3	15
1903	171	3	10
1904	189	2	10
1905	197	3	15
1906	218	4	18
1907	233	4	11
1908	238	5	11
1909	219	4	12
1910	247	5	12
1911	254	6	12
1912	274	5	13
1913	350	4	14

Anmærkning: Der er estimeret arbejdsantal for en virksomhed ca. 1882 og 1911 og for to virksomheder i 1913.

Kilde: Appendix.

I tabel 16 er beregnet et indeks med 1890 som basisår for udviklingen i antallet af arbejdere i ovennævnte virksomheder inden for metal- og maskinindustrien samt anført de voksne kvindelige arbejders og børn og unge arbejders procentvise andel af antallet af arbejdere. Flere træk i den generelle konjunkturudvikling afspejles i indekset. Således krisen 1876/77, den kraftige højkonjunktur i de sidste år op til århundredskiftet og den efterfølgende afmatning. Den lave

beskæftigelse 1899 skyldes storkonflikten. På tre af de fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker skete der bygningsudvidelser i årene umiddelbart efter 1882, hvilket formentlig har betydet stignende arbejdsdeltal i disse år.

Det er bemærkelsesværdigt, hvor relativ beskeden væksten i arbejdsdeltal var fra 1871 til 1894. Den gennemsnitlige årlige vækstrate var kun 1,9% og således betydeligt lavere end for industrien generelt. Metal- og maskinindustriens andel af den samlede industrielle arbejdsstyrke faldt i denne periode med over 40%. Det var en periode, hvor de fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker dominerede metal- og maskinindustrien, og den lave vækst afspejler først og fremmest deres begrænsede fremgang i arbejdsdeltal. I anden halvdel af 1890'erne havde de fire jernstøberier og maskinfabrikker en vækst på i alt 22%. Denne vækst var lavere end den samlede vækst for metal- og maskinindustrien, hvis stærke vækst derfor især må tilskrives den gruppe af maskinværksteder eller mindre maskinfabrikker, som var blevet grundlagt i byen fra midten af 1880'erne, samt enkelte relativt nyetablerede virksomheder med nye produkter, nemlig cykler og elektromotorer.

Generelt for industrien konstateres i figur 1 et beskæftigelsesmæssigt opsving i de sidste år før 1913. Det skyldes overvejende en meget stærk vækst i arbejdsdeltallet for metal- og maskinindustrien, som for perioden 1909-13 gennemsnitlig var 12,5% om året. Det var i disse år elektriciteten fik sit gennembrud. I absolutte tal voksede antallet af arbejdere med 449. Af disse fandt de 341 beskæftigelse i byens to elektromekaniske fabrikker samt en virksomhed med speciale i anlæg af elektricitetsværker.

Tabel 16 viser tillige arbejdskraftens sammensætning inden for metal- og maskinindustrien. De få procent kvindelige arbejdere må ses på baggrund af, at kun enkelte virksomheder beskæftigede kvindelige arbejdere. Kvindelige arbejdere var frem til 1898 kun beskæftiget på Løngreens fabrik for blikemballage. Fra 1899 var der tillige kvinder på Thrige og fra 1910 på Dansk Akkumulatorfabrik. Kvinder beskæftigedes således ganske overvejende ved produktioner, hvor der ingen tradition var for mandlige arbejdere.

10-15% af arbejdsstyrken udgjordes af børn og unge. Thrige beskæftigede i nogle år maksimalt tre drenge og fire unge piger. Dansk Akkumulatorfabrik beskæftigede et enkelt år en ung

pige. Den helt dominerende del af gruppen børn og unge var således unge mænd mellem 14 og 18 år, hvoraf en betydelig del var lærlinge, idet metal- og maskinindustrien havde en høj andel faglærte arbejdere.

Fordelingen mellem ufaglærte og faglærte arbejdere kendes kun delvis. En opgørelse foretaget af H. Rasmussen & Co. viser, at der i 1901 var beskæftiget i alt 35 formere, 5 snedkere, to drejere, 20 maskinarbejdere og smede, 17 kake-lovnsmede og 33 arbejdsmænd. De ufaglærte udgjorde således omkring en tredjedel af arbejdsstyrken. Ganske vist var en del af arbejderne ikke beskæftiget hele året; men det gjaldt både faglærte og ufaglærte. Arbejdsmændenes andel af den totale løn udbetalt til arbejdere på virksomheden i 1901 var 29%. De ufaglærtes andel af arbejdsstyrken var af tilsvarende størrelse på Phoenix, der som H. Rasmussen & Co. var jernstøberi og maskinfabrik.

De fire „gamle“ jernstøberier og maskinfabrikker

Selv om de fire jernstøberier og maskinfabrikker, M. P. Allerup, Phoenix, Nørrebro jernstøberi og H. Rasmussen & Co., der alle er belyst for perioden 1840-70, udgjorde en faldende andel af den samlede metal- og maskinindustri, forblev de gennem hele perioden betydelige virksomheder. Det gjaldt beskæftigelsesmæssigt og med hensyn til investeret kapital i bygninger, maskiner og mekanisk kraft. Alle fire virksomheder anskaffede dampmaskiner før 1870, men udvidede maskinkraften betydeligt i løbet af perioden. Nørrebro jernstøberi førte dog en noget omtumlet tilværelse i begyndelsen af perioden, idet det indtil 1872 havde fælles ejer med Phoenix og fra 1872-78 fælles ejere med H. Rasmussen & Co. Fra midten af 1870'erne foretog H. Rasmussen & Co. nye investeringer på virksomheden, som indtil da alene var blevet brugt til lager og ud salg. I 1872 anføres, at der kun var to arbejdere; i 1877 var der 25 arbejdere.

De fire virksomheder havde en delvis sammenfaldende produktion; men der synes at have udviklet sig en vis specialisering i løbet af perioden. Landbrugsredskaber udgjorde tillige med produktionen af dampmaskiner og dampkedler formentlig den største del af produktionen i begyndelsen af 1870'erne, ligesom det var tilfældet før 1870. Grundlæggelsen af de mange mejerier fra 1880'erne synes især at have betydet et vigtigt

Figur 3: Håndværksmæssige færdigheder var længe en væsentlig forudsætning for produktionen på de „gamle“ jernstøberier. Fotografierne, der er taget senest 1904, viser en afdeling af støberiet og beslagværkstedet for kakkelovne, komfurer og bygningsstøbegods på H. Rasmussen & Co.'s Jernstøberi. (Kilde: De danske Byerhverv, Øerne, 1904, side 30 f.).

marked for Allerup og H. Rasmussen & Co. Sidstnævnte virksomhed blev tillige en meget betydende producent af kakkelovne fra slutningen af 1860'erne. Phoenix var tillige producent heraf i begyndelsen af perioden; men H. Rasmussen & Co. fortsatte gennem perioden udviklingen af kakkelovne og kaminer, ligesom virksomheden i slutningen af perioden begyndte produktionen af radiatorer til de første centralvarmeanlæg. Desuden producerede virksomheden bygningsstøbegods f.eks. vinduer, der bl.a. anvendtes ved staldbyggeri, og maskingods til bl.a. Thriges elektromotorer. Efter århundredskiftet søgte virksomheden at udvide afsætningsområdet ved at oprette udsalgssteder i København og Ålborg. Phoenix foretog bl.a. brobygningsarbejder, peronbyggeri og sporskiftearbejder i forbindelse med udbygningen af jernbanenettet. Nørrebro jernstøberi specialiserede sig især i bygningsstøbegods.

„Nye“ maskinfabrikker og maskinværksteder

I løbet af perioden mellem 1870 og 1913 grundlagdes mindst 11 maskinværksteder/-fabrikker, der nåede op på at beskæftige mere end 5 arbejdere. En del af disse kan med hensyn til produktion ses som direkte konkurrenter til de fire ovennævnte virksomheder; men flertallet synes dog grundlagt med henblik på nye produkter, som kom frem i forbindelse med periodens fortsatte mekanisering. Grundlæggelserne skete overvejende i højkonjunkturperioderne, nemlig to i begyndelsen af 1870'erne, to i begyndelsen af 1880'erne, fire fra 1894-98 og to i 1909. En enkelt etableredes i 1887. Hertil kom grundlæggelsen af to elektromekaniske virksomheder (1894 og 1905), to cykelfabrikker (1894 og 1910) og to symaskinefabrikker (1876 og o. 1861).

I en gennemgang som denne med vægt på periodens fabriksmæssigt drevne virksomheder ville det være nærliggende at udelade virksomheder, der betegnedes som maskinværksteder. Betegnelserne maskinværksted og maskinfabrik anvendtes dog ikke konsekvent. F.eks. kan nævnes H.P. Hansens maskinværksted, hvis ejere havde borgerskab som mekanikere og ikke som maskinfabrikanter. Det hindrede dog ikke, at virksomheden reklamerede med egen produktion af gasmotorer.

Flere af de 11 maskinværksteder/-fabrikker forblev af begrænset beskæftigelsesmæssig betydning. Det gjaldt Hansen & Meiboms maskin-

fabrik, der etableredes i 1882 bl.a. med henblik på produktion af centrifugeanlæg; men som inden lukningen omkring 1896 ikke nåede over 15 arbejdere. Det gjaldt endvidere F. C. C. Rasmussens maskinværksted, der grundlagdes 1897, H.P. Hansens maskinværksted med gasmotorfabrikation, ligeledes grundlagt 1897, A/S Paasch & Larsen, Petersen grundlagt i 1898 som filial af Horsensfirmaet af samme navn, og som formentlig overvejende fungerede som reparationsværksted og udsalg for moderfirmaets fynske kunder, og A/S Vacuum Ismaskine Co., der blev stort anlagt i 1909 med en aktiekapital på 120.000 kr.; men som kun beskæftigede 6-8 arbejdere og allerede trådte i likvidation i 1911. Alle virksomheder anvendte mekanisk kraft enten i form af en gas- eller elektromotor. Virksomheder, der begyndte med gasmotorer, udskiftede dog efter århundredskiftet disse med elektromotorer. Det var også tilfældet for H. P. Hansens maskinværksted.

De 6 øvrige maskinværksteder/-fabrikker må alle for en del af perioden betegnes som mellemstore virksomheder, selv om de typisk havde ganske få beskæftigede ved grundlæggelsen. Mads Mortensen begyndte som landsbysmed i Bolbro i 1873, men tog 10 år senere borgerskab som smed i Odense, hvor han etablerede sit maskinværksted på Vesterbro mindre end en km fra Bolbro. Virksomheden producerede landbrugsredskaber, bl.a. såmaskiner, radrensere, plove og harver, for hvilke virksomheden ved flere landbrugs- og industriudstillinger rundt i landet tildeltes medaljer. Under Mads Mortensens ledelse øgedes antallet af beskæftigede arbejdere da også jævnt fra knap 10 i slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne til 15-19 i de følgende ti år. Enken fortsatte virksomheden efter Mads Mortensens død i 1902, men efter en kort periode med en tilsyneladende for hurtig ekspansion, fortsatte virksomheden i en del af de tidligere bygninger som jernstøberi med nogle få arbejdere og en ny ejer.

Marius Knudsens maskinværksted, grundlagt 1885, havde som hovedbeskæftigelse brøndboring. Virksomheden producerede dog også maskiner. I løbet af 1890'erne øgedes arbejdsstyrken fra omkring 15 til 20-35 arbejdere. Efter ejerskifte i 1900 faldt antallet af beskæftigede inden for få år til under 10 arbejdere.

Emil Neckelmanns maskinfabrik, grundlagt i 1887, begyndte med produktion af bl.a. maskiner

til brug ved rebslagning. Senere fik virksomheden eget metalstøberi og fornikleri. Neckelmann var i høj grad præget af de moderne tider. Det førte til produktion af to automobiler i 1905, men der ved blev det. Samme år begyndtes en produktion af ventilationsanlæg, der som følge af elektricitetens stadig stigende udbredelse blev en hovedartikel for virksomheden. Efter århundredskiftet beskæftigedes typisk omkring 15 arbejdere.

Det Sydfynske Jernbaneselskab, der stiftedes som aktieselskab i 1874, og som i 1876 begyndte driften på strækningen Odense-Svendborg, havde sit maskin- og vognværksted i Odense. Antallet af arbejdere var typisk mindre end 15 indtil århundredskiftet. Jernbanen udvidede imidlertid driften i slutningen af 1890'erne, ligesom der byggedes flere lokalbaner i tilknytning til hovedlinjen. Nye og større værkstedsbygninger opførtes i forbindelse hermed, således at arbejdsstyrken øgedes betydeligt efter århundredskiftet, idet den nåede op på omkring 80 arbejdere i de sidste år før 1. verdenskrig.

Allerups nye Maskinfabrik blev grundlagt i 1894 af G. M. V. Allerup, sønnesøn af M. P. Allerup. Samme år havde M. P. Allerups tre sønner måttet afhænde virksomheden på Sdr. Boulevard. Beskæftigelsen på Allerups nye Maskinfabrik svingede mellem 10 og 40 arbejdere frem til 1913. En del af disse svingninger må ses i forbindelse med, at virksomheden deltog i større anlægsarbejder efter århundredskiftet. Høje beskæftigelsesstal 1904 og 1907-08 er således sammenfaldende med betydelige anlæg af jernbanebroer, nemlig broen over Mariager Fjord og broerne til Langå-Silkeborg banen. Virksomheden producerede bl.a. også kraner, hvortil Thrige leverede det elektriske udstyr.

Gad & Lauritzens mekaniske værksted grundlagt omkring 1909, havde på få år en meget stærk vækst i beskæftigelsen. Virksomheden skal således have beskæftiget 150 mand ved højspændingsanlæg forskellige steder i landet kort før 1. verdenskrig. Virksomheden var specialiseret i anlæg af elektricitetsværker, der netop i de sidste år før 1. verdenskrig blev opført i vid udstrækning i landdistrikterne. Først som mindre anlæg drevet med vindmotorer for de enkelte gårde og derefter overvejende som andelsselskaber drevet med mekanisk kraft til forsyning af et mindre område. Fra 1910 erhvervedes egne fabrikationslokaler på Vesterbro, hvor der beskæftigedes omkring 30 arbejdere med forarbejdning af mate-

rialer til virksomhedens anlægsarbejder.

Af de ovennævnte 6 mellemstore maskinværksteder/-fabrikker var der kun Gad & Lauritzen, der ikke havde dampkraft. I modsætning til de fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker, som før 1913 kun havde elektrisk kraft på nogle få hestekræfter, var der for disse virksomheder en tydelig tendens til at erstatte dampkraften med først gas- og senere elektromotorer. Sydfynske Jernbaners maskinværksted, Allerups nye Maskinfabrik og Gad & Lauritzen havde hver før 1913 elektrisk kraft på mellem 55 og 99 hestekræfter, hvad der oversteg deres dampkraft på samme tid.

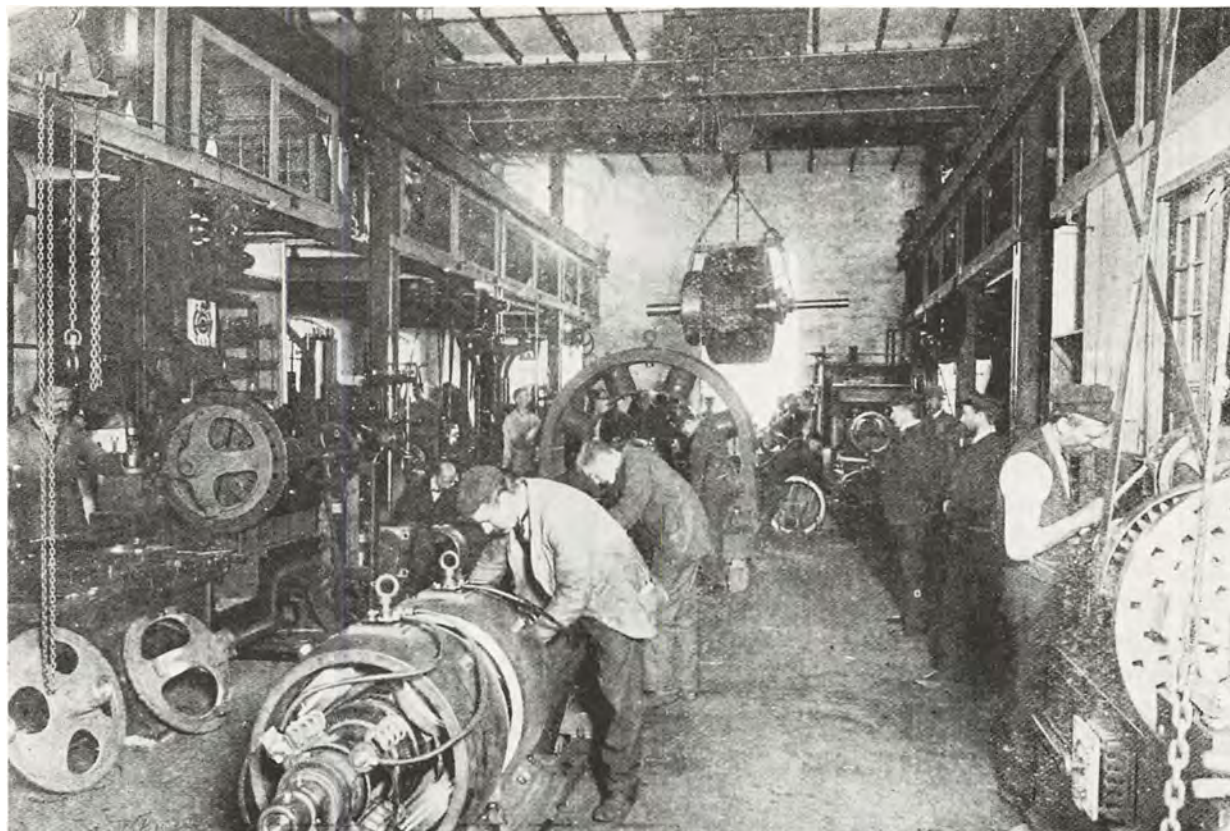
Selv om de samlede arbejdsantal for de 11 maskinværksteder/-fabrikker viser en stærk vækst i perioden, drejede det sig dog om små absolutte tal. I 1877 beskæftigedes 14 arbejdere, i 1890 53 og 1913 knap 160.

Elektriske artikler

Betydningen af elektricitetens stigende udbredelse i slutningen af den her undersøgte periode for beskæftigelsen inden for metal- og maskinindustrien er tidligere anført. Det var en udvikling, som først og fremmest er knyttet til Thomas B. Thriges fabrik for elektriske artikler. Virksomheden begyndte med to arbejdere i 1894. De første 10 år øgedes arbejdsstyrken med godt 70 mand, i de næste 5 år med omkring 100 arbejdere for i de sidste 5 år indtil 1913 at øges med yderligere 300 arbejdere. I 1913 beskæftigedes flere arbejdere på Thrige end på de fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker tilsammen.

De første år lå virksomheden i beskedne lokaler først i Kongensgade, hvor den lejede dampkraft fra et snedkerværkstedes dampmaskine, og senere ved åen neden for Klingenberg, hvor Thrige fik elektrisk kraft fra en dynamo tilkoblet et nærliggende savværks dampanlæg. Først i 1898 erhvervedes den første del af de arealer ved Tolderlundsvej, hvor virksomheden i de følgende år foretog betydelige bygningsudvidelser.

Efter at reparation og produktion af cykler i begyndelsen havde udgjort en væsentlig del af produktionen, blev produktionen udelukkende koncentreret om elektriske artikler. Elektromotorer blev hovedartiklen; i 1894 produceredes tre, i 1903 godt 300, i 1910 godt 2.000, i 1912 knap 4.000 og i 1913 6.000. En vækst som var betydeligt stærkere end væksten i antal arbejdere; men som yderligere understreger elektrificerin-

Figur 4: Maskinværkstedet på Thrige kort efter århundredskiftet. (Kilde: *De danske Byerhverv, Øerne, 1904, side 78*).

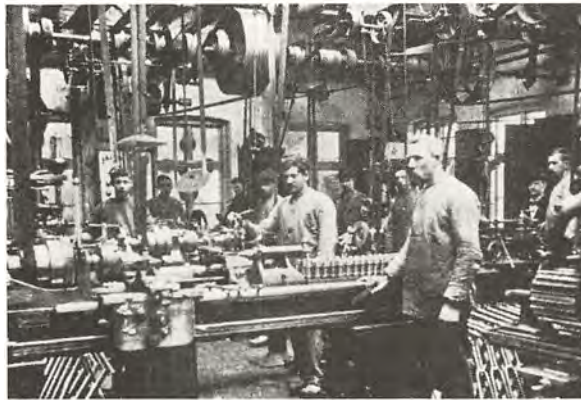
gens meget stærke vækst i de sidste få år før 1. verdenskrig, hvor overgangen skete fra lav- til højspænding. I perioden skete en stadig produktudvikling. Elektromotorerne vejede stadig mindre, og prisen sænkedes, selv om antallet af hestekræfter forblev det samme. Det blev endvidere muligt at producere elektromotorer med stadig flere hestekræfter. I 1907 produceredes den første vekselstrømsmotor. Senere produceredes generatorer og transformatorer til højspændingsværker. Allerede i 1896 leveredes den første elevator. I 1913 anlagde Thrige sin første automobilfabrik. Dennes skæbne vil nærmere blive omtalt i afsnittet om perioden 1914-40.

Trods Thriges stærke vækst og en ikke ubetydelig udenlandsk konkurrence, som også Thrige var presset af ved afgivelsen af sine tilbud, gav den stærkt stigende efterspørgsel plads for A/S Dansk Akkumulatorfabrik. Virksomheden begyndte ganske vist som navnet angiver med produktion af akkumulatører, men fra 1908 produceredes tillige elektromotorer, elektriske blæsere og pumper. Beskæftigelsen øgedes fra 10 arbej-

dere i 1908 til godt 30 i 1913. Aktiekapitalens udvikling giver et indtryk af de ret betydelige kapitalkrav, der stilledes til den nye produktion af elektriske artikler. Den øgedes således fra 6.000 kr. i 1905 til 30.000 kr. i 1908 og igen i 1916 til i alt 300.000 kr.

Cykler

I 1890'erne afløstes velocipeden af cyklen med kædetræk. I anden halvdel af 1890'erne var der en stærkt stigende efterspørgsel fra økonomisk bedrestillede mænd. Den økonomiske højkonjunktur i forening med byens stadig større udstrækning, som yderligere tog fart med villabyggeriet efter århundredskiftet, gjorde cyklen til et økonomisk overkommeligt og praktisk transportmiddel til erstatning for længere fodture. Hestekøretøjer var forbeholdt de få. Efterspørgslen søgtes dækket af adskillige nyopdannede cykelfabrikanter, hvis betydning dog for de flestes vedkommende blev yderst begrænset. Det er nævnt, at Thrige hurtigt koncentrerede sig om elektriske

Figur 5: Aktieselskabet Fyens Cykleværk reklamerede år 1900 med Citius-cyklen som den „Hurtigste, stærkeste og fineste“. Produktionen varede kun få år. (Kilde: C. C. Clausen, *Danmarks Byer og deres Mænd, Odense og Omegn VI*, 1900, side 137).

artikler. Også andre måtte opgive produktionen på grund af konkurrence fra større anlagte og mere mekaniserede fabrikker, men uden at finde så succesrige alternativer som Thrige.

Niels Eriksens Cyclefabrik blev en af de største cykelfabrikker. Virksomheden grundlagdes i 1894 af en fingerfærdig smed, der begyndte en produktion i beskeden målestok med nogle få arbejdere. Han solgte i 1897 virksomheden til det nystiftede A/S Fyens Cykleværk. Selskabet havde en aktiekapital på 24.000 kr., og konsul Hey, en af byens ledende foretagere, var bestyrelsesformand. Der blev foretaget investeringer i nye maskiner og bygninger, og antallet af arbejdere øgedes fra fire til 40-50. I 1899 producerede virksomheden da også et for samtiden betydeligt antal cykler, nemlig 6-8 dagligt. Hertil kom, at virksomheden i hvert fald fra 1900 tillige producerede motorcykler. Virksomhedens levetid blev dog kort; allerede i 1902 indskrænkede arbejdsstyrken til godt 10 mand, og i 1903

trådte selskabet i likvidation. Virksomheden fortsatte som privatejet virksomhed efter 1903 med nogle få arbejdere, der dog formentlig udelukkende har været beskæftiget med reparationsarbejder.

Længere levetid har A/S Smith & Co.'s Cycleafdeling haft. Smith & Co. grundlagdes som isenkramforretning i 1894. Virksomheden begyndte bl.a. at have udsalg af cykler produceret af cykelfabrikken Grand i Nr. Åby; men fra 1905 producerede virksomheden selv cykler, formentlig dog kun ved at samle færdige dele. I 1910 stiftedes cykelafdelingen i Nørregade med en aktiekapital på 100.000 kr. Samme år købtes produktionsudstyret fra A/S De forenede Cykelfabrikker i København, og i 1911 begyndte produktionen med dette udstyr. I 1912 beskæftigedes 26 arbejdere. Virksomheden ekspanderede hurtigt, og allerede i 1914 fordobledes aktiekapitalen.

N. C. Bangs cykelværksted beskæftigede i 1911-12 9-10 arbejdere i Frue Kirkestræde. Virksomheden havde en mindre elektromotor. Der er formentlig foregået en egentlig produktion af cykler.

Symaskiner

Symaskinen blev udviklet allerede i 1850'erne, men betydelig udbredelse nåede den først i denne periode. I Odense var der to større symaskinefabrikker i perioden. H. Demants symaskinefabrik blev grundlagt 1861-62, hvilket endnu var i symaskinens barndom. Demant hævdede da også selv at have udviklet sin maskine efter at have eksperimenteret i flere år. Demants maskine såvel som en senere nykonstrueret skomagermaskine opnåede belønninger på flere inden- og udenlandske industriudstillinger. Toldindberetningen for 1872 anfører, at virksomheden producerede for både ind- og udland. Virksomheden producerede selv næsten alle dele til maskinerne, idet den havde eget støberi og arbejdere beskæftiget med snedker-, drejer-, malerarbejde og fornikling. I første halvdel af 1870'erne udvidede virksomheden betydeligt ifølge toldindberetningerne, og antallet af arbejdere findes anført at have været 50 omkring 1874. Krisen i slutningen af 1870'erne betød nedskæring i arbejdstallet. Opgangen i begyndelsen af 1880'erne kan konstateres i højere arbejdstal; men efter 1885 haves ingen oplysninger om virksomhedens arbejdstal. Virksomheden ophørte ikke formelt i perioden;

men produktionen af nye maskiner er formentlig ophørt eller drastisk nedskåret i slutningen af 1880'erne. Omkring 1889 flyttede Neckelmanns maskinfabrik til lokaler i Vindegade, hvor Demant tidligere havde haft en del af sin produktion. Den økonomiske lavkonjunktur i slutningen af 1880'erne i forening med en stigende udenlandsk konkurrence bl.a. fra den amerikanske Singer-maskine er formentlig en del af forklaringen på virksomhedens tilbagegang.

C.F.A. Knudsen begyndte en symaskineproduktion i 1877. Virksomheden nåede tilsyneladende ikke noget større omfang i de første 30 år, selv om den ifølge egne annoncer havde produktion af strikkemaskiner, strygejern, penge skabe foruden symaskiner. Fra 1909-13 steg antallet af arbejdere fra 10 til 18, og selv om der fortsat annonceredes med symaskiner og tillige med automobiler, er der dog grund til at formode, at væksten snarere må tilskrives produktionen af cykler, hvormed der også reklameredes. Borgerskab som symaskinefabrikant blev således ofte erhvervet samtidig med borgerskab som „velocipedefabrikant“.

Symaskine- og cykelfabrikkerne anskaffede alle mekanisk drivkraft i løbet af perioden, om end antallet af hestekræfter var beskedent. I slutningen af perioden var elektromotorer dominerende.

Emballage

E.W. Løngreens fabrik for blikemballage var i 1883 begyndt med produktion af oliefarver, hvoraf den havde eksport til alle nordiske lande. Til brug herfor producerede virksomheden „alle sorter Blikemballage“, men formentlig fra 1889 tillige med henblik på salg. Produktionen synes herefter i stigende grad at være blevet koncentreret om blikemballage. Antallet af arbejdere, hvoraf en tredjedel til to tredjedele var kvinder, var typisk omkring 20 indtil 1904. Efter at virksomheden dette år var omdannet til aktieselskab steg antallet af arbejdere på få år til over 40.

Sammenfatning

Metal- og maskinindustriens vækst var i højere grad end næringsmiddel- og tekstilindustrien knyttet til højkonjunkturperioderne i begyndelsen af 1870'erne, slutningen af 1890'erne og de sidste år før 1. verdenskrig. Produktionen udgjordes i vid udstrækning af investeringsgoder og var som følge heraf naturligt meget konjunkturfølsom.

Vækstforløbet betød, at metal- og maskinindustriens andel af den industrielle arbejdsstyrke faldt fra slutningen af 1870'erne. Først kort før 1. verdenskrig nåedes samme andel som i begyndelsen af 1870'erne.

Produktionen var indtil slutningen af 1890'erne indrettet på lokal afsætning, herunder til de omkringliggende landdistrikter. Det drejede sig om kakkelovne, bygningsstøbegods og landbrugsredskaber og bl.a. damp- og centrifugeanlæg til de mange mejerier, der grundlagdes i 1880'erne. En undtagelse udgjorde Demants symaskinefabrik, der allerede i 1870'erne havde nogen eksport. Virksomheden hørte til pionererne inden for symaskinefabrikationen; men blev allerede i løbet af 1880'erne udkonkurreret af udenlandske virksomheder.

Højkonjunktoren i slutningen af 1890'erne betød øget afsætning af de traditionelle varer, men samtidig kom nye til, der gav yderligere beskæftigelse. Det gjaldt cyklen og elektriske artikler, hvoraf især elektromotoren havde afgørende betydning for væksten efter århundredskiftet. Thrige blev byens største arbejdsplads; men virksomheden havde endvidere betydning som aftager af maskingods fra de traditionelle jernstøberier, ligesom dens produkter blev dele af andre maskinfabrikkers produkter. Anvendelsen af underleverandører fik øget udbredelse i disse år, hvor nye og mere komplicerede produkter kom til. Konkurrencen skærpedes efter århundredskiftet. Der er eksempler på, at fjernere markeder søgtes sikret for traditionelle varer gennem oprettelse af salgskontorer i andre byer, ligesom de nye produkter fra starten måtte konkurrere med danske og udenlandske virksomheder.

Industri i øvrigt

Odense glasværk og Dalum papirfabrik blev begge grundlagt i 1873 på lokalt initiativ. Som sukkerkogeriet anlagt i samme periode og med tilsvarende betydelige kapitalkrav blev de to virksomheder stiftet som aktieselskaber. Begge virksomheder måtte af hensyn til den nødvendige rekruttering af arbejdskraft lade opføre arbejderboliger ved virksomhederne. Glasværket havde behov for en del faglærte svenske og tyske glasmagere, ligesom det var af betydning hurtigt at kunne få fat i glasmagerne, når glasset var klar til brug, idet man ikke havde tilstrækkeligt styr

på smeltingen. Papirfabrikken beliggende på stedet for den tidligere Dalum mølle lå for fjernt fra Odense til på dette tidspunkt at kunne tiltrække ufaglært arbejdskraft derfra.

Både glasværket og papirfabrikken producerede med henblik på afsætning også uden for Odense. Krisen i slutningen af 1870'erne og de svingende konjunkturer i 1880'erne i forening med en betydelig konkurrence fra andre danske virksomheder, hvoraf flere ligeledes var anlagt under højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne, betød, at begge virksomheder i de første år skuffede aktionærerne. Konkurrencen søgtes mindsket gennem virksomhedskoncentration.

Inden for papirindustrien forsøgte først med aftaler mellem virksomhederne, dog uden større succes. Da ny teknik muliggjorde fremstillingen af papir af træmasse og cellulose, blev de danske papirfabrikker fra midten af 1880'erne påført øget konkurrence gennem en stigende papirimport fra de øvrige nordiske lande. Svaret kom i 1889 med oprettelsen af A/S De forenede Papirfabrikker, der foruden Dalum papirfabrik købte Strandmøllen, Ørholm med Ny Mølle, Magle Mølle, Nørrebro papirfabrik, Silkeborg papirfabrik samt tre mindre papirfabrikker, samtidig med at det fik en aftale med den eneste producent, der forblev selvstændig. I den følgende periode nedlagdes produktionen på flere af de urentable fabrikker, og produktionen koncentreredes på Dalum, Magle Mølle og fra 1894 på Silkeborg.

Dalum papirfabrik beskæftigede indtil midten af 1880'erne 120-130 arbejdere, derefter indtil 1908 160-190 arbejdere, 1909-12 omkring 270 arbejdere og i 1913 328 arbejdere. Kvinder, som ikke havde fast ansættelse, udgjorde 30-50% af arbejdsstyrken. I 1906 øgedes dampkraften til i alt 1.000 hestekræfter.

Odense Glasværk måtte i 1889 træde i likvidation; men et nyt selskab A/S Fyens Glasværk med en mindre aktiekapital videreførte virksomheden. Under højkonjunkturen i 1890'erne og med bl.a. flaskeøllens stigende udbredelse skete der udvidelser af produktionsapparatet. De vigende konjunkturer efter århundredskiftet resulterede påny i en skærpelse af konkurrencen inden for glasindustrien. I 1902 indgik Odense og Århus glasværker i A/S De forenede Glasværker, hvis aktiekapital blev købt af Kastrup glasværk i 1907.

Glasværket beskæftigede i de første 15 år om-

kring 40 arbejdere; men i 1890'erne øgedes arbejdsstyrken fra mindre end 70 til omkring 300 arbejdere. Omkring århundredskiftet var det byens største arbejdsplads. Knap 50 drenge i alderen 10-13 år og godt 30 unge mænd var mellem de ansatte. Efter århundredskiftet svingede arbejder-tallet mellem 250 og 325. Antallet af drenge sank til nogle få stykker, samtidig med at unge og voksne kvinder øgede deres andel af arbejdsstyrken. Unge og voksne mænd udgjorde en uændret andel på 75-80% af arbejdsstyrken.

Den mekaniske kraft var beskeden på glasværket. Til efter århundredskiftet var der dampkraft på ikke over 10 hestekræfter; derefter anskaffedes elektromotorer, som i 1913 var på godt 60 hestekræfter.

Ingen af byens øvrige industrivirksomheder, når næringsmiddel-, tekstil- og metal- og maskinindustrien undtages, havde samme betydning som glasværket og papirfabrikken.

Inden for beklædningsindustrien gav handskeproduktionen bl.a. takket være eksport til Tyskland en betydelig beskæftigelse til kvinder indtil krisen i slutningen af 1870'erne. Det var dog overvejende hjemmesyersker, og produktionen var organiseret som en traditionel forlagsproduktion. Systuer i tilknytning til manufakturhandlere kendes fra 1880'erne, men konfektionsindustrien fik først nogen betydning fra 1890'erne. Det samme var tilfældet med skotøjsfabrikker, hvoraf A/S Odense Skotøjsfabrik var Odenses største med godt 20 arbejdere.

Odense havde gennem hele perioden enkelte skibs- og bådebyggerforretninger, som kun i de økonomisk gode år 1874 og 1875 foretog nybygninger. I Skibhusene lå et træskibsværft, med knap 40 arbejdere i 1872, der som oftest foretog nybygninger.

Trævarefabrikker og møbelsnedkerier er vanskelige at holde adskilt. Den største virksomhed inden for branchen var Odense Savmølle anlagt i 1869 i Kongensgade; men efter en brand i 1883 blev den flyttet til Rugårdsvej, hvor den nåede op på 25-30 arbejdere. Flere virksomheder var i de sidste to årtier før verdenskrigen oppe på at beskæftige 10-20 arbejdere bl.a. med produktion af træsko, børster og koste. Odenses mest betydende møbelvirksomhed var Odense Stolefabrik grundlagt i 1898. Virksomheden flyttede fra Vestergade til Skibhusvej og herfra videre til Henriettevej i Skt. Hans Landsogn, hvor der i 1913 beskæftigedes 46 arbejdere. Flere virksom-

heder, typisk med 8-10 arbejdere, fremstillede hestevogne og kareter i begyndelsen af perioden. Faget gik tilbage, og i 1913 var der kun to virksomheder tilbage af dette omfang. To virksomheder, der fremstillede piske, beskæftigede i slutningen af perioden 10-20 arbejdere.

Byens garverier bevarede håndværkspræget og beskæftigede typisk 4-12 arbejdere. Antallet af virksomheder øgedes i de første årtier; men derefter skete der et relativt hurtigt fald fra 14 virksomheder i 1897 til 7 i 1914. Faldet i arbejdetal var noget svagere.

Enkelte mindre teglværker lå i Odenses nærmeste omegn. Ned mod åen i den nordlige del af Skt. Jørgens Forstad lå Skt. Jørgens teglværk, der i modsætning til de øvrige teglværker havde en høj grad af mekanisering. I 1874 byggedes en langovn af egen konstruktion, hvorpå der blev taget patent. I hele perioden beskæftigedes 20-30 mand om sommeren, og omkring en tredjedel heraf om vinteren. Inden for samme branche havde Odense Cement-, Rør- og Tagstensfabrik, aktieselskab i 1900, og De fynske Salt- og Kokesværker, aktieselskab i 1897, hver omkring 10 arbejdere i deres travleste tid.

Industrier af teknisk og kemisk art betegnes ofte som en af de afgørende faktorer for det industrielle opsving i 1890'erne. Den samlede beskæftigelse på disse virksomheder fordobledes i løbet af 1890'erne i Odense efter at have været relativt uændret i de foregående 20 år. Det drejede sig dog om små absolutte tal. Der beskæftigedes samlet omkring 200 arbejdere fra århundredskiftet frem til 1913 på virksomheder med mere end 5 arbejdere. Enkelte af disse havde en betydelig maskinkraft.

Odense var landets første by, der fik et elektricitetsværk. I 1891 grundlagdes Dansk Elektricitetscompagnis Centralstation i Vindegade, der dog først leverede regelmæssigt fra 1892, idet en kedelekspllosion forstyrrede driften i begyndelsen. Efter yderligere maskinanskaffelser i 1895 rådede centralstationen over i alt 300 hestekræfter. I 1908 overtog Odense Kommune elforsyningen, og byens centralstation flyttedes til Munke Møllestræde ved åen. Kommunen købte to nye engelske dampmaskiner og en svensk kedel. Samtidig øgedes beskæftigelsen, idet elværket ifølge 1914-tællingen beskæftigede mere end 20 arbejdere. Elektricitet til Odense Havn leveredes fra 1907 af Thrige, som fra 1911 tillige forsynede Skt. Hans Landsogn.

Gasværket havde en vis beskæftigelsesmæssig betydning, idet arbejdsstyrken øgedes fra 10-12 i begyndelsen af 1870'erne til 70 arbejdere i 1913. Efter antallet af gasmålere i byen at dømme blev det fra slutningen af 1880'erne almindeligt at indlægge gas i private ejendomme. Tidligere anvendte virksomheder det hyppigt til belysning og i mindre udstrækning til gasmotorer.

Skandinavisk Gummicompani lå fra slutningen af 1880'erne ved Rugårdsvej. Virksomheden fik nogen eksport af regnfrakker. Syningen heraf blev foretaget af knap 40 kvinder 1899-1900, mens beskæftigelsen ved tøjimprægnering og gummivarefabrikken i øvrigt var over 30 arbejdere efter overgangen til aktieselskab i 1897.

Odense Oliemølle (inklusive afdelinger i Overgade og Skt. Hans Landsogn), N. N. Blumensaafts sæbesyderi i Nedergade og apoteker G. Lotzes fabrik for „Chemiske og Pharmaceutiske Præparater og Damppulveriseringsanstalt“ i Overgade øgede alle tre arbejdetallet fra omkring 10 til omkring 30 i løbet af 1870'erne. Bortset fra slutningen af 1890'erne var beskæftigelsen stagne-ende i resten af perioden. For de to førstnævnte virksomheder, der foruden sæbe fremstillede talglys og olie, synes forklaringen at være konkurrence fra gas og senere el som belysningskilder. Th. Wendelboe med godt 10 arbejdere fra slutningen af 1890'erne var byens tredje sæbesyderi, der tillige betegnedes som parfumefabrik.

Papirindustrien domineredes af Dalum papirfabrik. Harboes tapetfabrik beskæftigede i hele perioden omkring 12 arbejdere, heraf flertallet ved tapetproduktion og de øvrige ved produktion af malervarer. Hagen & Sivertsen og C. A. Mortensen & Co., begge beliggende i Nedergade, havde stentrykkeri og æskefabrikation. Æskefabrikationen var ikke mekaniseret; arbejdsstyrken her udgjordes overvejende af kvinder og i Hagen & Sivertsen frem til 1906 tillige af børn under 14 år. Ved århundredskiftet beskæftigedes omkring 40 børn. I det mindste i de to første årtier efter 1870 og formentlig også senere beskæftigede Hagen & Sivertsen en del hjemmearbejdere, hvilket vanskeliggør en opgørelse af arbejdsstyrken. 1890-1913 beskæftigedes 110-160 arbejdere, mens C. A. Mortensen & Co. havde omkring 30 arbejdere. Mindre virksomheder i slutningen af perioden var C. W. Jensen i Vestergade, der havde papirposefabrikation i forbindelse med et bogtrykkeri, og Carl Webers protokol-fabrik på Nørrebro.

Foruden de to ovennævnte stentrykkerier var der indtil 1893 kun tre trykkerier i byen. Milos trykkeri og Fyens Stiftsbogtrykkeri var begge grundlagt omkring 1770, og F. Thillerups trykkeri blev grundlagt i 1874. Fra 1893 til 1912 øgedes antallet af trykkerier til 16, og den samlede arbejdsstyrke øgedes fra omkring 80 til 230 arbejdere. De nye trykkerier med undtagelse af „Andelsbogtrykkeriet“ og „Arbejderpartiets“ bogtrykkeri beskæftigede typisk 10 arbejdere eller mindre. Med undtagelse af et enkelt trykkeri havde de alle mekanisk kraft, typisk gasmotorer, der efter århundredskiftet afløstes af elektromotorer.

Industrivirksomheder fordelt efter antal arbejdere

Den trykte statistik for håndværks- og industri-tællingerne 1897, 1906 og 1914 anfører antallet af virksomheder fordelt efter antal arbejdere. Til belysning af en eventuel tendens mod stordrift i løbet af perioden er tællingerne imidlertid ikke særlig anvendelige. Således er industrivirksomhederne i 1906 og 1914-tællingerne opdelt i tre grupper (6-20, 21-100 og over 100 arbejdere), mens 1897-tællingen kun grupperer industrivirksomhederne efter, om de havde over 20 arbejdere eller derunder. Sidstnævnte tælling giver heller ingen fuldstændig opgørelse for de enkelte industrigrupper. Ingen af tællingerne er opgjort, så det kan afgøres, hvor stor en del af den industrielle arbejdsstyrke, der f.eks. var beskæftiget i virksomheder med 6-20 arbejdere.

I tabel 11 på s. 85 er 1906-tællingen anført for de enkelte industrigrupper med virksomhederne fordelt efter antal arbejdere. I alt havde 70% af industrivirksomhederne 6-20 arbejdere, 25% havde 21-100 arbejdere og 5% over 100 arbejdere. 1914-tællingen viser en tilsvarende fordeling af industrivirksomhederne. Dette sammenholdt med at virksomheder med 6-20 arbejdere udgjorde 80% i 1897 viser, at en tidlig tendens mod stordrift ophørte i den sidste del af perioden.

Virksomhedernes og industriarbejdernes fordeling efter virksomhedsstørrelse vil i det følgende blive belyst på grundlag af oplysninger om de enkelte virksomheder inden for de brancher, der ligger til grund for figur 1 på s. 81. Det må på ny understreges, at de pågældende brancher kun udgjorde en del af den samlede industri, og bran-

cher, hvor industrivirksomheder var relativt dominerende i forhold til håndværksvirksomheder, er overrepræsenteret. Det betyder, at andelen af industrivirksomheder med 6-20 arbejdere er for lav i de her foretagne opgørelser. Da det gælder alle opgørelserne, vil det imidlertid være muligt at se, hvorvidt der skete forskydninger i andelen for mindre, mellemstore og store industrivirksomheder i løbet af perioden. Opgørelserne er foretaget for 1872, omkring 1882, 1890, 1900 og 1913.

I perioden op mod århundredskiftet var der en klar tendens mod stordrift, som derefter ophørte. Denne tendens fremgår ved betragtning af såvel virksomhedernes som arbejdsstyrkens fordeling.

Den samlede andel af virksomheder med over 20 arbejdere var højere omkring 1882 end i 1872. Det var dog kun andelen af mellemstore virksomheder, der steg. Det skyldtes især anlæggelsen af relativt store virksomheder i årene 1873-74. Hertil kom, at de to virksomheder med over 100 arbejdere i 1872 måtte indskrænke arbejdsstyrken som følge af krisen 1876-77. Kun Dalum papirfabrik havde over 100 arbejdere omkring 1882.

I 1880'erne og 1890'erne øgedes andelen af virksomheder med over 100 arbejdere. I 1880'erne opretholdt de mindre virksomheder med under 21 arbejdere deres andel i modsætning til 1890'erne. De mellemstore virksomheders andel af arbejdsstyrken var faldende i begge årtier, mens disse virksomheders andel af det samlede antal virksomheder var uændret i 1890'erne. Den forskellige udvikling i 1880'erne og 1890'erne må ses på baggrund af den meget stærke opgang i 1890'erne, idet en relativ stor gruppe af nyetablerede og ældre mindre virksomheder lige nåede over 20 arbejdere i de sidste år af 1890'erne.

Mellem 1900 og 1913 var der en svagt faldende andel for virksomheder med mere end 100 arbejdere. I absolutte tal beskæftigede disse virksomheder 694 arbejdere i 1890, 2.100 i 1900 og 2.262 i 1913.

Det må bemærkes, at ovennævnte opgørelser er efter tekniske enheder, idet hvert produktionssted er regnet som en selvstændig virksomhed. Det betyder, at koncentrationstendensen inden for industrien undervurderes, idet flere virksomheder fusionerede, samtidig med at driften fortsatte i de hidtidige produktionslokaler. Det var især tilfældet for perioden efter århundredskiftet.

Industriens lokalisering

I det følgende vil industriens lokalisering blive beskrevet på grundlag af virksomhedernes og arbejdsstyrkens fordeling i byen i løbet af perioden. For årene 1872, omkring 1882, 1890, 1900 og 1911 er foretaget en opgørelse over fordelingen af arbejdertallene for de brancher, der ligger til grund for figur 1. Medtaget er dog ikke den grafiske industri (løbenummer 245-46). Tilsvarende opgørelsen over fordelingen efter virksomhedsstørrelse i foregående afsnit kan denne opgørelse kun belyse relative forskydninger i industriens lokalisering i løbet af perioden. Enkelte områders andel af den samlede industri kan ikke angives, da opgørelsen kun omfatter en del af den industrielle arbejdsstyrke; men adresserne på de fleste blot lidt større industrivirksomheder, der ikke indgår i figur 1, kendes. I appendix er der for de der medtagne virksomheder gjort rede for den enkelte virksomheds beliggenhed gennem hele perioden.

Baggårdsindustri

Byens hovedstrøg, Vestergade, Overgade og Nørregade var i hele den her undersøgte periode præget af to etages huse. I stuen var der ofte butik, mens første sal anvendtes til beboelse. I flere huse var der også beboelse i stuen. Eventuelle yderligere etager anvendtes tillige til beboelse. Bag forhusene lå en stor del af Odenses tidlige industri. Omkring en tredjedel af den industrielle arbejdsstyrke var i 1872 beskæftiget her. Denne andel mindskedes stærkt i 1870'erne, idet det absolutte antal industriarbejdere dog forblev uændret. Den relative andel mindskedes fortsat i den resterende del af perioden. I 1880'erne og 1890'erne øgedes arbejdsstyrken imidlertid i absolutte tal. Det skyldes især stigende arbejdertal for tobaksindustrien og Brandts klædefabrik i Vestergade.

Den betydelige del af den industrielle arbejdsstyrke beskæftiget i hovedgadernes bagbygninger må bl.a. ses på baggrund af de dybe grunde, der muliggjorde udbygning. Flere grunde omfattede dog allerede før denne periode adskillige bygninger. Det gjaldt især de større købmandsgårde. Flere af de tidlige industrivirksomheder, f.eks. typisk tobaksindustrien med beskedne krav til produktionslokaler, men også enkelte af de mindre maskinværksteder, lejede sig ind i en lille del af disse større bygningskomplekser.

Ligeledes i Nedergade anvendtes forhusene overvejende til beboelse i hele perioden, samtidig med at de dybe grunde ned mod åen på gadens sydside i stigende grad gav plads for industri. I absolutte tal øgedes antallet af arbejdspladser frem til århundredskiftet i området langs åens nordside fra Brogade til Påskestræde; relativt øgedes områdets industrielle betydning frem til omkring 1890. Beskæftigelsen i området prægedes af Hagen & Sivertsens stentrykkeri og æskefabrik, H. Nielsens tobaksfabrik, Blumensaadts sæbesyderi og Løngreens blikvarefabrik.

Baggårdsindustrien inden for den gamle bygrænse udgjorde i 1872 mindst halvdelen af den samlede industrielle arbejdsstyrke. Baggårdsindustrien øgede antallet af arbejdere frem til århundredskiftet; men dens andel var faldende.

Den tidlige industri anlagt i byens udkant før 1870 havde tydelige lighedstræk med den indre bys baggårdsindustri. Tre af de fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker, Nørrebros jernstøberi mod nord, H. Rasmussen og Co. mod syd og Allerup mod sydvest, var således beliggende bag de respektive udfaldsvejenes forhuse. Forhusene var her mere beskedne og typisk kun på en enkelt etage. Jernstøberierne lod dog bygge to etages forhuse, første sal i disse anvendtes til beboelse, mens stueetagen anvendtes til udsalg. Både H. Rasmussen & Co. og Allerup erhvervede i slutningen af perioden forhuse på nabogrundene, hvilket muliggjorde, at der indrettedes produktionslokaler ud til gaden. Jernstøberierne og maskinfabrikkerne var dog lige fra anlæggelsen mere synlige end den indre bys industri. Omgivelserne udgjordes ikke af ubrudte husrækker, hvorfor der var udsyn til bagvedliggende bygninger. Over de lave forhuse brød skorstene til virksomhedernes dampanlæg tillige horisonten.

Endnu i år 1900, da Emil Neckelmann flyttede sin maskinfabrik til nye lokaler på Sdr. Boulevard, valgte han at opføre et fire etages forhus udelukkende til beboelse og fabriksbygninger på den bagvedliggende del af grunden. Fabrikken blev fra gaden kun synlig gennem porten.

Industrianlæg langs åen

Det er nævnt i afsnittet om perioden 1840-70, at Albani bryggeriet syd for åen var byens første egentlige industrianlæg. Forhuset var fra anlæggelsen indrettet til industriel produktion foruden

til beboelse. Sammen med H. Rasmussen & Co. gav bryggeriet området Tværgade, Langegade og Frederiksgade et tydeligt industrielt præg, som holdt sig i hele perioden.

Området langs åens nordside udbyggedes som nævnt fortsat. Det gjaldt de eksisterende og enkelte nye industrier fra Brogade til Påskestræde. Hertil kom, at flere nye industrier blev anlagt på arealerne ned mod åen fra Klingenberg og vestpå til Søndergade. Under 1870'ernes højkonjunktur grundlagdes i dette område Munke Mølle klædefabrik og Bryggeriet Odense, der opførtes som egentlige industrianlæg. I en kort årrække i 1890'erne foregik Tørrings tobaksproduktion i en fabriksbygning på Filosofgangen, og i 1908 etableredes det kommunale elektricitetsværk neden for Munke Møllestræde efter udfyldningen af åens nordre løb. De gamle klosterbygninger under Klingenberg 16 anvendtes i løbet af perioden af forskellige industrivirksomheder, således P.L. Brandts klædefabrik, et savværk og Thrige.

Industrianlæg mod nord og vest

Allerede før 1870 var enkelte nyere industrivirksomheder anlagt i området langs Vindegade, der fra Nørregade til Vesterbro udgjorde den nordvestlige grænse for byen. Først i de sidste år før 1870 byggedes der beboelseshuse uden for denne linje. Demants symaskinefabrik havde adresse i Kongensgade; men fabriksbygningerne havde adgang fra Vindegade. Bierfreunds bomuldsvæveri lå, hvor Vindegade løber ud i Vesterbro. I Vindegade lå ligeledes brødrene Thedes maskinspinderier. I den nordlige ende af Kongensgade lå endvidere indtil 1883 Odense Savmølle, medens Odense Dampmølle lå nordvest herfor på åben mark.

Endnu indtil 1880'erne var der langs den østlige ende af Vindegade store ubebyggede arealer. Her lå Slottet med tilhørende havearealer mod nord og Gråbrødre Kloster mod syd. Området blev i slutningen af 1880'erne og i løbet af 1890'erne anvendt til institutionsbyggeri; men på grunden fra Vindegade til den nuværende Slotsgade grundlagdes Chr. Mogensens dampvæveri i 1874. Den første fabriksbygning var dog relativ beskednen på 407 kvadratalen. Bygningen lå som forhus ud til gaden. Der var ingen beboelse i bygningen.

Også glasværket og sukkerkogeriet, der ligeledes anlagdes i begyndelsen af 1870'erne, blev

bygget som egentlige industrianlæg, om end de var af et betydeligt større omfang, henholdsvis godt 6.000 og knap 18.000 kvadratalen. Fabriksbygningerne har i samtiden domineret det flade område nordvest og vest for byen, idet begge virksomheder lå uden for byens sammenhængende bebyggelse.

Området mellem den vestlige del af Vindegade og jernbanen udbyggedes fra 1870'erne med beboelsesejendomme. I flere af baghusene var der værksteder for håndværkere. Grundene var typisk så små, at baghusene i modsætning til hovedstrøgenes baghuse ikke kunne give plads for industriel virksomhed. Nord for jernbanen omkring glasværket skete der imidlertid fra midten af 1880'erne anlæggelse af flere større industrivirksomheder, således at området blev et egentligt industrikvarter, hvor kun enkelte ledige områder udnyttedes til boligbyggeri.

På den indre del af sydsiden af Rugårdsvej anlagdes i 1880'erne Odense Savmølle, Skandinavisk Gummicompani, Marius Knudsens maskinværksted og senere Allerups nye Maskinfabrik. På nordsiden Exportslagteriet og De offentlige Slagtehus i midten af 1890'erne. Længere ude anlagdes omkring århundredskiftet Odense Bomuldsspinderi og Odense Hvidevarefabrik. I 1911 flyttede Odense Svineslagteri til Rugårdsvej. På området mellem Vesterbro og Rugårdsvej omkring St. Glasvej anlagdes også enkelte virksomheder, således Mads Mortensens maskinfabrik omkring 1884 på hjørnet mellem St. Glasvej og Vesterbro, De sydfynske Jernbaners maskinværksted, og i 1908 flyttede Dansk Akkumulatorfabrik til Ørstedgade.

Området nordvest og vest for byen udviklede sig nok til byens mest synlige industriområde. Virksomhederne drog fordel af nærheden til jernbane og havn. Selv om det var her den største vækst i antallet af arbejdspladser fandt sted, beskæftigedes der endnu i 1911 lidt færre industriarbejdere end i området langs åen.

Industriens relative forskydning mod nord øgedes omkring århundredskiftet, idet flere virksomheder anlagdes nordøst for jernbanestationen. Nørrebros jernstøberi var i begyndelsen af den her undersøgte periode en af de få industrier i området. Der var tillige skibsbyggeriet ved havnen. Odense Oliemølle flyttede i 1870'erne en afdeling til Skt. Hans Landsogn. Schrøders bryggeri begyndte på Skibhusvej i 1891. Efter århundredskiftet flyttede flere virksomheder til den

østlige del af Skt. Hans Landsogn, således Harald Buschs metaltrådnetsfabrik og A. F. Larsens stolfabrik. 1904-05 anlagdes bl.a. de to store kornmøller, Munke Mølle og Victoria, ved havnen. I 1898 flyttede Thrige til Tolderlundsvej; virksomheden beskæftigede på dette tidspunkt mindre end 40 arbejdere. Thriges stærke vækst i de sidste år før 1. verdenskrig var imidlertid med til at give området en anseelig del af byens industrielle arbejdspladser. Denne vækst i forening med væksten i området nordvest og vest for byen betød, at der samlet i disse områder i slutningen af perioden beskæftigedes flere arbejdere end i området langs åen.

Det kan tillige anføres, at området vest for Nørrebro mellem havnen og den ny linjeføring for jernbanen nord om Exportslagteriet begyndte at blive udlagt til industriel brug i den her undersøgte periode, om end denne udvikling dog især hører til perioden efter 1913.

Glasværket fandt det nødvendigt at bygge arbejderboliger på fabrikkens grund. På de øvrige

virksomheder anlagt nord, nordvest og vest for byen var der enten ingen boliger eller også kun bolig for ejeren eller beskæftigede i overordnede stillinger. Tillige er der eksempler på, at en portner boede på virksomhedens område. Disse boliger udgjorde dog kun en beskedent del af det samlede bygningskompleks, og i den udstrækning boligerne lå i en egen bygning, var denne typisk villalignende og lå på et hjørne af grunden. Fabriksbygningerne var frit synlige og dominerende i modsætning til den indre bys baggårdsindustri. Mads Mortensens maskinværksted var dog en undtagelse herfra, idet det viste enkelte traditionelle karakteristika. Således var der i forbindelse med virksomheden en etageejendom, der lå som forhus ud mod Vesterbro. Forhuset anvendtes overvejende til beboelse. Mads Mortensen boede her; hans husstand bestod i 1890 bl.a. af tre ugifte smedesvende og tre smedelærlinge. To andre husstande i forhuset udgjordes af gifte smedesvende, som formentlig også arbejdede på virksomheden.

Figur 6: Hovedet på Mads Mortensens brevpapir i år 1900. Maskinværkstedet lå ved St. Glasvejs udmunding i Vesterbro. (Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

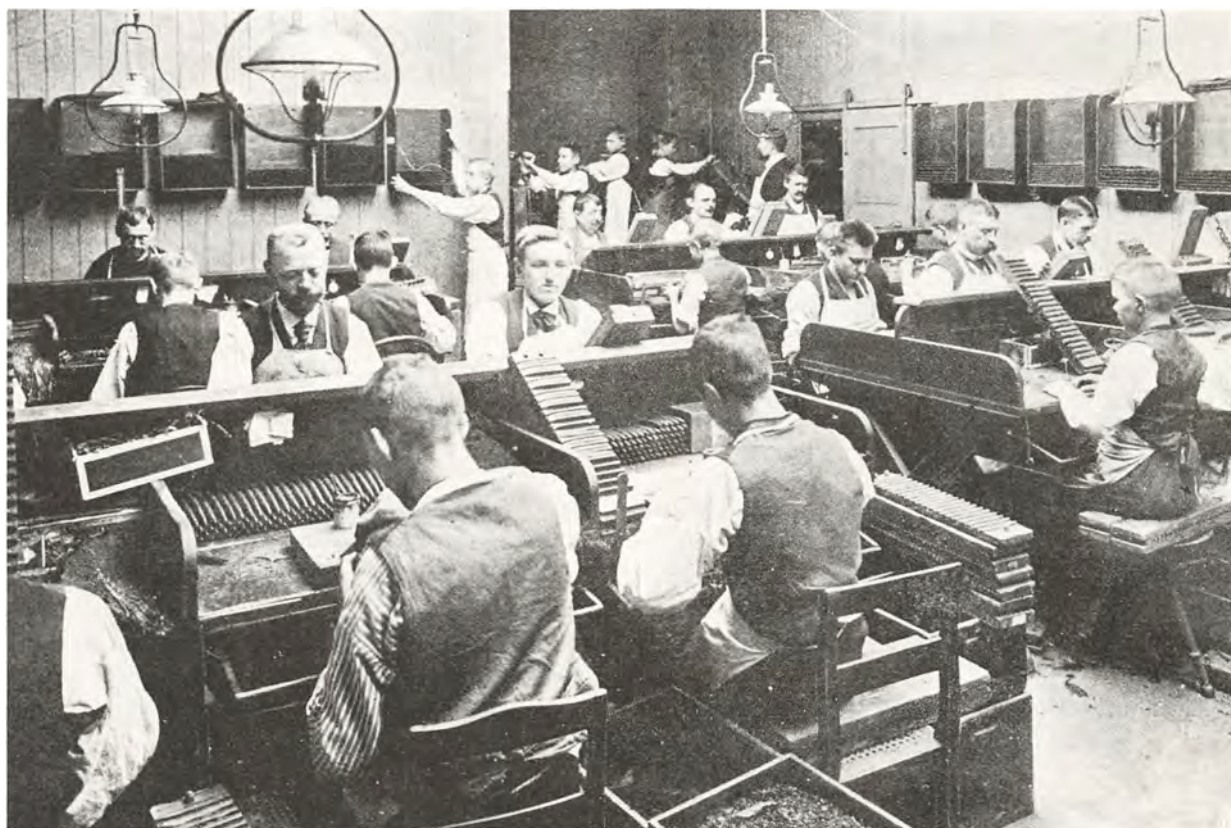
Sammenfatning

Odenses industrielle tyngdepunkt målt efter antallet af arbejdspladser ændredes to gange i løbet af denne periode med kraftig industriel vækst. Ved begyndelsen af perioden var tyngdepunktet baggårdsindustrien i byens hovedgader. Allerede i løbet af 1870'erne ændredes tyngdepunktet til området langs åen syd for den indre by, hvor industrien udgjordes af en blanding af baggårdsindustri og delvis fritliggende industrianlæg. I de sidste år af perioden afsluttedes en udvikling, der kan føres tilbage til 1870'erne, med at tyngdepunktet lå nord for den indre by. Industrien her udgjordes ganske overvejende af fritliggende industrianlæg.

De enkelte industrigræne fulgte til dels den generelle udvikling med hensyn til ændringerne i beliggenhed; men deres lokalisering på et givet tidspunkt udviste forskelle. F.eks. arbejdede 90% af tobaksarbejderne i 1872 i baggårdsindustri langs byens hovedgader. Andelen var faldende i den følgende periode; men endnu i 1900 lå

6 af byens 11 tobaksfabrikker med godt 40% af alle tobaksarbejdere i byens hovedgader. Tobaksindustriens manglende mekanisering betød, at virksomhederne ikke var særlig pladskrævende. Hertil kom, at industrien udgjordes af flere mindre virksomheder, og at disse formentlig havde begrænsede lagre af råtabak. For især de mindre virksomheder var den lokale afsætning endvidere af stor betydning. Virksomhederne havde egne udsalg, for hvilke en strøbeliggenhed var vigtig. Både Tørring og Gravenhorst fortsatte f.eks. med udsalg i Vestergade, efter at produktionen flyttedes derfra. Efter århundredskiftet ophørte de fleste mindre tobaks- og cigarfabrikker. Også den grafiske industri og konfektionsindustrien var overvejende lokaliseret til den indre by.

For en række af de øvrige industrigræne betingede behovet for store bygningsanlæg, at virksomhederne anlagdes i udkanten af byen. Hertil kom, at jernbane og havn havde stor betydning for flere virksomheder med hensyn til tilførsel af råvarer og afsætning af produkterne. Transport-

Figur 7: Tobaksfabrikation var i vid udstrækning manuel, hvorfor pladskravene var beskedne. H. Nielsens cigarmageri var efter samtidens målestok velindrettet og rummeligt.

(Kilde: De danske Byerhverv, Øerne, 1904, side 67).

mulighederne var klart en af forudsætningerne for udbygningen af industriområderne nord og vest for byen.

Virksomhedsflytninger

Forskydningerne af Odenses industrielle tyngdepunkt kan dels tilskrives flytninger af eksisterende virksomheder og dels nygrundlæggelser. De fleste virksomheder, der flyttede, var beskæftigelsesmæssigt af ringe betydning på tidspunktet for flytningen. Det gjaldt f.eks. Thrige og Neckelmann, der flyttede fra Kongensgade og Vindegade til åområdet, og det gjaldt de i det foregående nævnte virksomheder, der flyttede til Skt. Hans Landsogn. Thrige var endnu ved flytningen fra åområdet til Tolderlundsvej kun en mellemstor virksomhed. På den anden side er det dog også klart, at Thriges betydelige vækst på et senere tidspunkt havde nødvendiggjort flytning af i hvert fald en del af produktionen. Chr. Mogensens grundlæggelse af først bomuldsspinderiet og senere hvidevarefabrikken på Rugårdsvej viser, at der ikke var tilstrækkelige udvidelsesmuligheder, hvor virksomheden oprindeligt var lokaliseret, hvilket i realiteten betød en udflytning af et stort antal arbejdspladser. Endvidere kan bemærkes, at Tørrings tobaksfabrik flyttede flere gange i perioden trods et højt arbejdsantal.

Virksomhedsflytningernes betydning med hensyn til industriens fordeling i byen begrænsedes af, at det som nævnt ofte var mindre virksomheder, der flyttede. Hertil kom, at mange flytninger skete inden for samme område af byen, jvf. f.eks. F. A. Leideckers tobaksfabrik, og/eller at de fraflyttede bygninger overtoges af en anden industrivirksomhed. Som eksempel kan nævnes Vindegade 20, der indtil 1899 anvendtes af Thedes maskinspinderi, omkring 1907 af Dansk Akkumulatorfabrik og senere af Leideckers tobaksfabrik. I 1899 flyttede maskinspinderiet til Nørregade 56, hvor der tidligere havde været klædeproduktion.

Med begrænsede krav til lokaler og fast inventar som f.eks. i tobaksindustrien og i den senere del af perioden i den grafiske industri og for de mindre maskinværksteder var virksomhedsflytninger forholdsvis billigt. Den stigende mekanisering og øgede krav til faste anlæg indebar opførelsen af store industribygninger, der vanskeliggjorde virksomhedsflytninger. Det gjaldt virk-

somheder oprindeligt grundlagt som baggårdsindustri og de senere egentlige industrianlæg. Selv ved ejerskifte efter en virksomheds standsnings eller fallit fortsatte den samme produktion typisk i de pågældende bygninger. Maskiner og bygningernes indretning udgjorde nu den afgørende forudsætning for en produktion. Det var et forhold, der i stigende grad gjorde sig gældende i perioden; men det var dog også i høj grad branchebestemt, idet de enkelte branchers krav til faste anlæg var meget forskellig.

I begyndelsen af 1870'erne var der 21 virksomheder, hvis faste anlæg takseredes til mere end 20.000 kr. Det var de fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker, Bierfreund, Dorchs og P. L. og M. K. Brandts tekstilfabrikker, Odense Tricotagefabrik, tre bryggerier (Albani, Jørgensens Sønner og Odense), to kornmøller (Vesterbros dampmølle og Munke Mølle), Lotzes kemiske fabrik, Hagen & Sivertsens stentrykkeri, Blumensaadts sæbesyderi, Odense Savmølle, Sukkerkogeriet, Glasværket og Odense Kalkværk.

15 af disse virksomheders bygninger anvendtes til samme eller delvis samme produktion ved udgangen af denne periode. Med hensyn til de øvrige 6 virksomheder overgik bygningerne for de tre virksomheder til anden industri (Munke Mølle, Klingenberg 16 og Kongensgade 29-31), mens bygningerne for en enkelt virksomhed overgik til anden anvendelse, (idet teknisk skole etableredes i Dorchs tidligere klædefabrik). Dampmøllen og savværket ophørte/flyttede efter en brand.

Industribygningerne

I det foregående er industribygningerne berørt flere gange. Bygningerne var af meget forskellig udformning alt efter virksomhedernes art og størrelse. Til illustration heraf kan blot nævnes, at der var tobaksfabrikker, der rådede over et par loftsværelser, og der var sukkerkogeriet med 18.000 kvadratalen ved opførelsen.

Mange mindre virksomheder boede til leje i dele af større bygningskomplekser. Lejemålet kunne udgøre en enkelt mindre bygning, som f.eks. Thriges lejemål af bygningen ved åen, eller udgøre lokaler i en bygning, der også anvendtes til andre formål. Det er således karakteristisk, at flere bygninger havde en meget forskellig anvendelse. I samme bygning kunne en handelsvirk-

Figur 8: „Baggårdsindustri“

A: Thomas B. Thriges beskedne produktionslokale ved Odense Å omkring 1895.
(Kilde: H. St. Holbech, Thomas B. Thrige, 1944, side 45).

B: Brødrene Tychsens sukkervarefabrik i Overgade eksempelviserer udbygningen af den indre bys grunde.
(Kilde: N. Malmgreen, Danmarks industrielle etableringer i billeder med tekst I, 1888, side 117).

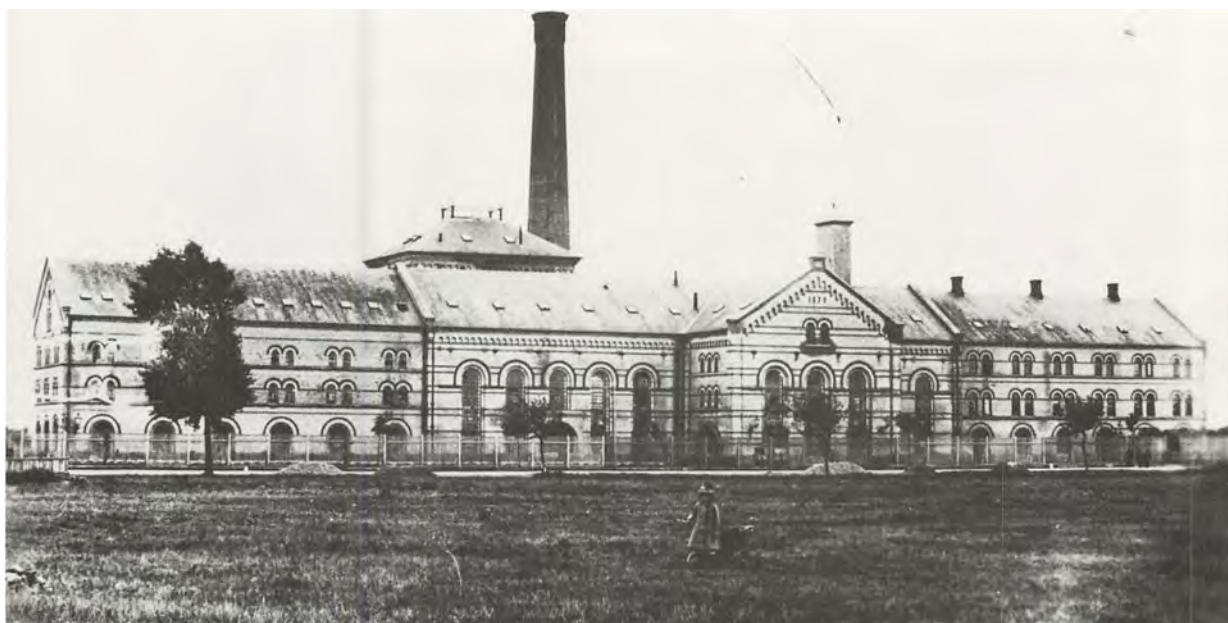

C: Brandts Klædefabrik er eksempel på en baggårdsindustri, der fysisk formåede at ekspandere i den indre by. Billedet er taget kort efter indvielsen af den ny fabriksbygning i 1903.
(Kilde: De danske Byerhverv, Øerne, 1904, side 111).

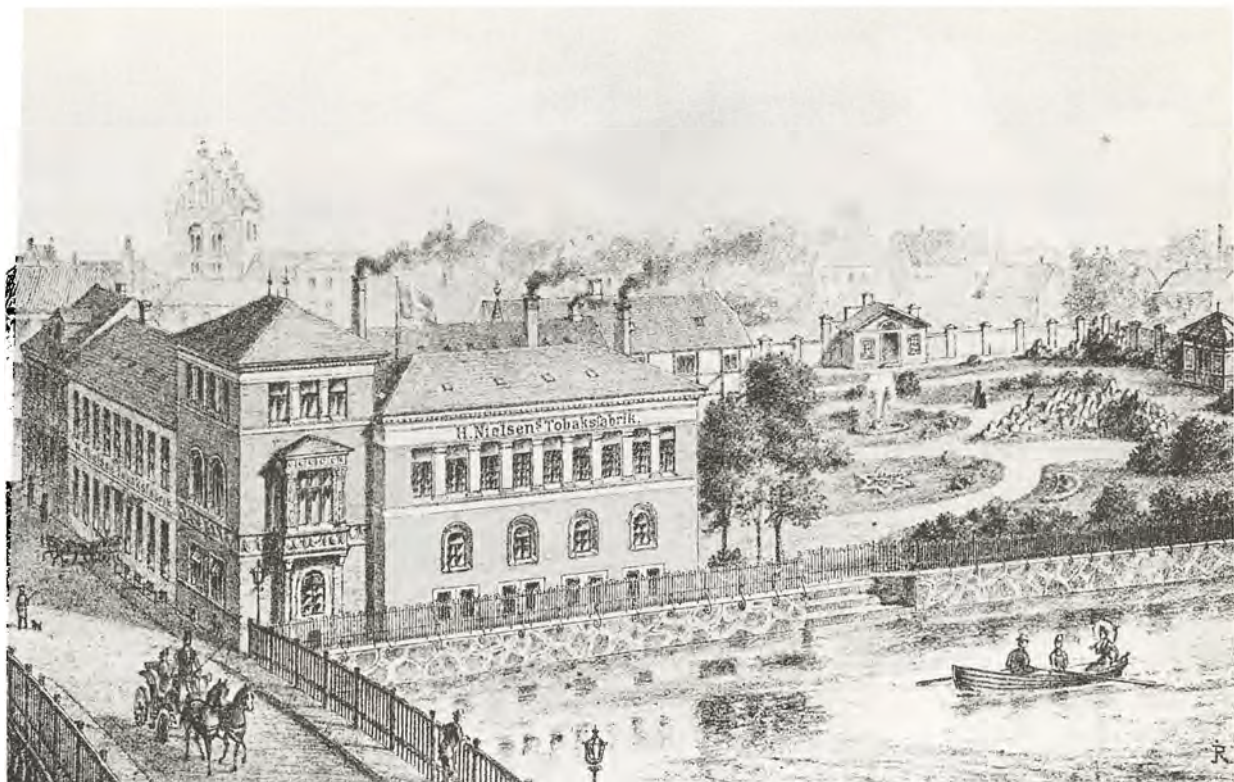
Figur 9: Industriarkitektur

*A: Uudsmykket industribygning fra 1883. Brandts Klædefabrik, jvf. figur 2 med optagelse fra spinderiet på 1. sal.
(Kilde: De danske Byerhverv, Øerne, 1904, side 110).*

*B: Arkitekters frie brug af de historiske stilarter var med til at fremhæve den ny tids industrimonumenter. Sukkerkogeriet, opført 1872-73, på fotografi fra før 1891.
(Kilde: Odense Bys Museer, Møntergården).*

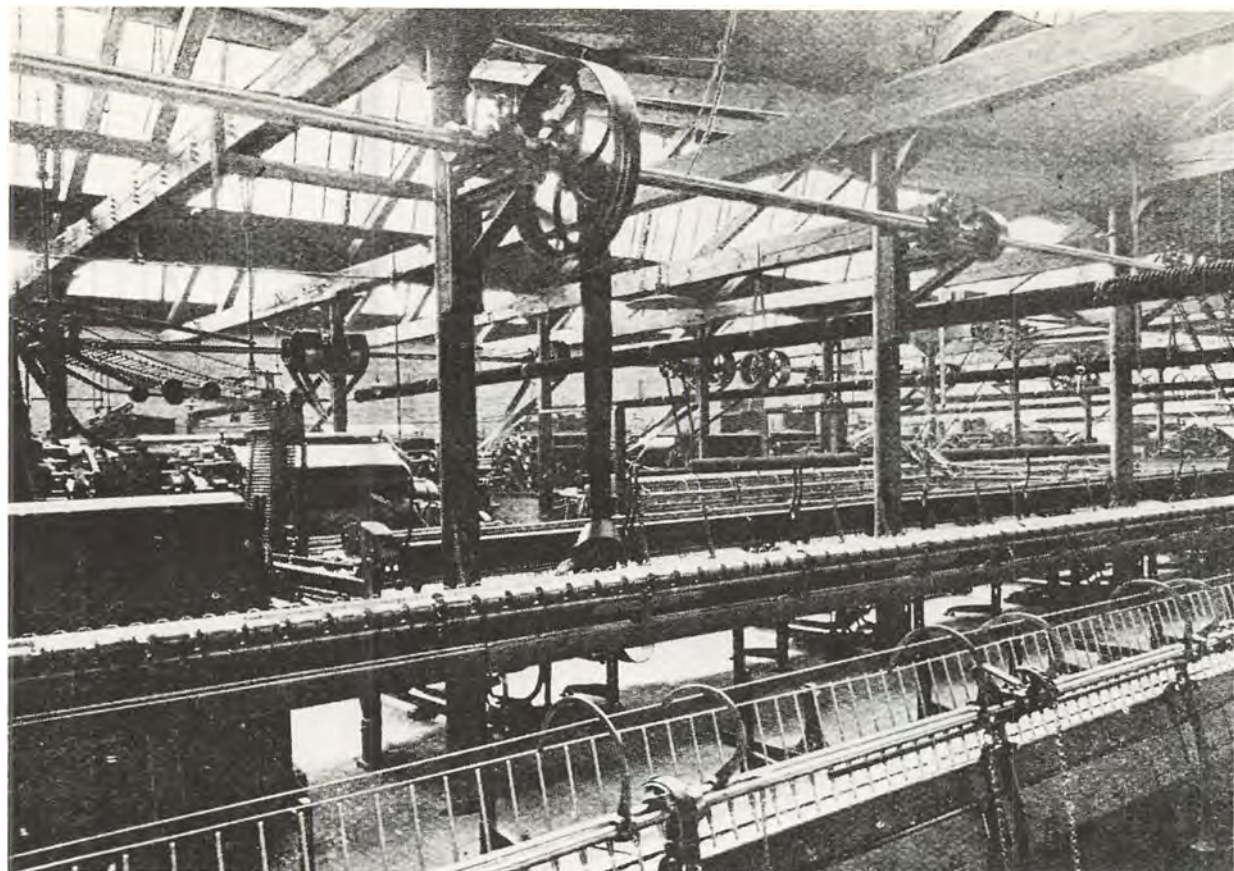
C: H. Nielsens Tobaksfabriks bygninger opført 1887.
 (Kilde: N. Malmgreen, Danmarks industrielle etablissemeter i billeder med tekst I, 1888, side 87).

EKSPORTSLAGTERIET.

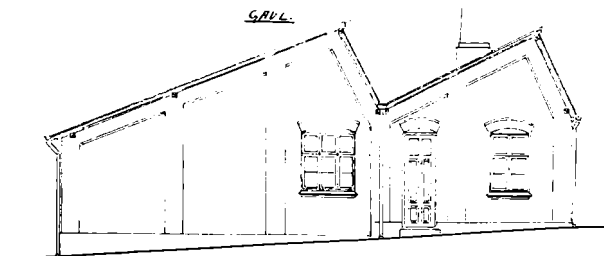
ODENSE. 0 2-3

D: Odense Eksportslagteri opført 1895.
 (Kilde: Odense Bys Museer, Montergården).

E: Schedtagskonstruktionen med glas i taget var et forsøg på at bedre lysforholdene. Bygningstegning til Emil Neckelmanns Maskinfabrik 1900 og fotografi fra G. Krüger & Co's spindesal.

(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet og De danske Byerhverv, Øerne, 1904, side 115).

somhed have lager, en mindre industrivirksomhed produktionslokaler samtidig med, at der var beboelse i bygningen, enten ved at der var indrettet værelser eller egentlige lejligheder. Det var tilfældet for enkelte forhuse uden for byens hovedgader; men det gjaldt for adskillige af hovedgadernes bagbygninger. Bygningerne viste da heller ikke i deres byggemåde, at de delvis anvendtes til industriel produktion. Bygningerne opført i perioden var typisk på to eller tre etager, og var med hensyn til udformning og konstruktion ikke forskellige fra periodens etageejendomme,

der fra 1880'erne byggedes i mursten i byens nye boligkvarterer. Baggårdsbygningerne var dog uden facadeudsmykning. Ældre bygninger på en enkelt etage påførtes ofte en ekstra etage.

Den industrielle produktion var for en række virksomheder af en sådan art, at den kun kunne foregå i bygninger bygget til formålet. Hvor det var muligt, opførtes disse bygninger i en stil, der ikke var meget forskellig fra ovennævnte baggårdsbygninger, som kun delvis anvendtes til industriel produktion. Det gjaldt f.eks. tekstilindustrien, der på grund af den udstrakte brug af

store maskiner drevet med dampkraft, havde behov for større lokaler, end der var i eksisterende bygninger. Indtil omkring århundredskiftet opførtes nye bygninger til tekstilindustrien i flere etager, selv om det stillede store krav til bygningskonstruktionen. I hvert fald nedlagde fabriksinspektøren i slutningen af perioden forbud mod, at Søndergades dampvæveri anvendte alle vævestole på anden etage samtidig. Gavlen viste så store rystelser, at fabriksinspektøren frygtede for en total sammenstyrtning af bygningen.

Opførelsen af egentlige industribygninger skete for kornmøllerne, sukkerkogeriet, slagterierne, bryggerierne, kalk-, teglværkerne, glasværket, jernstøberierne, de større maskinfabrikker og dele af den tekniske og kemiske industri.

Bryggeriet Odense, der stod færdigt i 1876, omfattede f.eks. 5 store bygninger, hvis indretning viser alle led i arbejdsprocessen. Således var der kornmagasin og maltgøroeri i den første bygning, bryggeri og maskinhus i den anden, gæringskældre og beboelse i den tredje, svalehus, ølmagasin og beboelse i den fjerde og lager i den femte bygning. I tilknytning til lagerkælderen var der bygget et hejseværk beregnet for ophejsning af øltønderne. Endvidere var der en 35 alen høj dampskorsten, en bygning til hestestald og vognport og en beholder til opbevaring af naturisen, der anvendtes til at holde en tilstrækkelig lav temperatur under gæringen og lagringen. Tre bygninger var på tre etager. De 5 større bygninger var grundmurede og med tegltag. Den ene gavl og øverste etage var af bindingsværk i den fjerde bygning. Konstruktionsmæssigt adskilte bygningerne sig fra datidens beboelsesejendomme, idet der under bygningerne var kældre med betongulve og murede hvælvinger på jernbjælker. Bygningerne med kornmagasin og bryggeri havde også betongulv i stuen. Der var indlagt både gas- og vandledninger. Skorstenen var forsynet med et jernrør, et støbejernsdæksel og en røghætte af smedjern.

I begyndelsen af perioden byggedes større fabriksbygninger i højden, hvis produktionen ikke direkte umuliggjorde dette. Støberierne og glashytterne på glasværket måtte på grund af ovnene bygges i en enkelt etage. Dog var flere af jernstøberierne og maskinfabrikkerne værksteder og lagre i bygninger på to etager. Fabrikationslokalerne fik således alene dagslys fra vinduer i bygningernes sider. Det var oftest utilstrækkeligt. Vinduesarealerne var især i den tidlige del af

perioden små, således at en del af lokalerne lå hen i tussmørke. Bedre blev det ikke af, at os og støv fra produktionen indefra og kulstøv fra dampskorstenen udefra hurtigt gjorde vinduerne meget lidt gennemsigtige. De hyppigste anmærkninger i fabriksinspektørens inspektionsprotokoller vedrører således påbud om rengøring af fabrikationslokalerne og etablering af ventilationsanlæg. De fleste større virksomheder havde indlagt gas, og i 1882 fik Albani som første virksomhed indlagt elektrisk lys. Begge belysningskilder anvendtes dog efter nutidig standard højest begrænset.

Schedtagskonstruktionen var et svar på lysproblemerne. Den savtaktede tagkonstruktion med vinduer på den ene side af hver hvælving gav ensartet lys i hele produktionslokalets bredde. Dette i forening med de tidligere anvendte støbejernskonstruktioner muliggjorde store sammenhængende produktionslokaler kun afbrudt af rækker af støbejernssøjler. Den nye konstruktionsmåde findes allerede omtalt i brandtaksationen maj 1884, idet et „nyt bygningssystem“ til Bierfreunds dampvæveri betegnes som værende opført efter „det såkaldte Shedsystem“. Det drejede sig om to bygninger, hvoraf den ene var med 5 „sæt tagværker“ og på 1.633 kvadratalen, og den anden var med 4 „sæt tagværker“ og på 600 kvadratalen. På H. Rasmussens jernstøberi opførtes i 1899 et schedtagshus på 947 kvadratalen til kakkellovnsværksted. Bl.a. året efter opførtes et til støberi og formeri på 1.190 kvadratalen på Nørrebro jernstøberi, og på Munkemøllens klædefabrik opførtes et på 2.522 kvadratalen. Den største schedtagsbygning opførtes til det nye Odense Bomuldsspinderi. Efter opførelsen anførtes den i brandtaksationen november 1898 som værende 91×101 alen, $\frac{3}{4}$ alen høj, og delvis med kælder. Der var betongulv og schedtagene, der var dækket med glas og pap, blev båret af 93 jernsøjler. Bygningen takseredes til 121.363 kr.

Ved moderne industrivirksomheder af større omfang er administrationsbygningen ofte dominerende. Denne periodes industrivirksomheder var dog selv i slutningen af perioden af begrænset størrelse. Det betød, at de administrative opgaver blev varetaget af ganske få personer. F.eks. beskæftigede H. Rasmussen & Co. i 1901, hvor virksomheden havde 100 arbejdere, fire funktionærer, hvoraf de to var støbemestre. Frk. Hansen var eneste kvinde på virksomheden. I de enkeltmandsejede virksomheder varetoges en stor del

af administrationen af ejeren selv. I den udstrækning der findes oplysning om kontorer på industrivirksomhederne, var de da også typisk beliggende i en bygning, der overvejende tjente andre formål. Omfattede virksomheden et forhus med butik lå kontorerne i forbindelse hermed. Ved etableringen af Odense Hvidevarefabrik i 1901 opførtes dog en selvstændig kontorbygning på 173 kvadratalen.

Det meste af periodens industribyggeri opførtes uden større arkitektoniske hensyn. Der er dog undtagelser. Albanibryggeriets bygninger er omtalt for perioden 1840-70. Da forhuset skulle udvides i 1874, skete det ved at forlænge forhuset mod øst, samtidig med at bygningsstilen opretholdtes. Den tidligere østgavl blev midtergavl, og forlængelsen afsluttedes med en ny gavl i samme udformning som de to oprindelige gavle. Med denne løsning opretholdtes symmetri i bygningen. Gotiske og romanske stilelementer indgår i Albanibryggeriets bygninger, og også de få senere eksempler på industribygninger, hvor der er taget arkitektoniske hensyn, viser, at det var en periode, hvor arkitekterne frit lånte fra forskellige stilretninger. De bedste eksempler er sukkerkogeriet fra 1873, H. Niensens tobaksfabrik fra 1887 og Exportslagteriet fra 1895.

Rygende dampskorstene anvendtes ofte i samtidens tegninger til at vise, hvor udbredt industrien var. Maskin- eller kedelhus med tilhørende skorsten var da også et relativt sikkert tegn på, at der her lå en industrivirksomhed. Det var dog kun et mindretal af virksomhederne, der havde dampkraft, ligesom dampanlæg også i enkelte tilfælde anvendtes uden for industrien.

Industriens maskiner

I løbet af perioden skete der en vækst i antallet af dampmaskiner. I tabel 17 er på grundlag af Arbejdstilsynets dampkedelprotokoller foretaget en opgørelse for eksisterende dampanlæg 1889-1913 fordelt efter produktionsår. Opgørelsen må tolkes med forsigtighed, idet dampanlæg produceret før 1889 og taget ud af drift inden dette år ikke vil være med i opgørelsen. Datidens dampanlæg havde imidlertid ofte en lang levetid, og hvis en virksomhed eventuelt udskiftede sit dampanlæg, blev det ofte solgt til en anden virksomhed. Flere af disse salg skete ud af byen, men dog ofte til andre virksomheder i Odense. Opgørelsen omfatter anlæg anvendt såvel i industri

som anden virksomhed. Kendte salg af ældre anlæg skete overvejende fra industrivirksomheder, hvorfor det er antaget, at øvrige anlæg uden for industrien også oprindeligt var produceret til industriel brug. Det indebærer, at opgørelsen i mindre grad overvurderer antallet af dampanlæg i industrien.

Tabel 17 bekræfter den generelle udvikling af Odenses industri, som den fremgik af antallet af arbejdere. 1873-75 og sidste halvdel af 1890'erne, især 1898, fremstår som perioderne med de største investeringer i dampkraft. Krisen 1876-78 er markant, men det er bemærkelsesværdigt, at der fra 1879 frem til 1890 skete en stigende udbredelse af dampkraften. Antallet af dampanlæg fra denne periode oversteg antallet for 1890'erne.

Opgørelsen i tabel 17 tager ikke hensyn til, at dampanlæggene gennemsnitligt blev større. Til supplement af tabel 17 er derfor foretaget en opgørelse for 1872, 1877, omkring 1882, 1890, 1901 og 1913 over antallet af virksomheder med mekanisk kraft og det samlede antal hestekræfter.

*Tabel 17:
Antal dampanlæg i Odense 1889-1913 fordelt efter produktionsår*

År	Antal	År	Antal
før 1870	6	1891	8
1870	3	1892	3
1871	3	1893	4
1872	2	1894	10
1873	11	1895	10
1874	6	1896	6
1875	18	1897	5
1876	2	1898	19
1877	4	1899	5
1878	1	1900	8
1879	10	1901	4
1880	4	1902	3
1881	7	1903	6
1882	6	1904	10
1883	8	1905	0
1884	8	1906	9
1885	8	1907	3
1886	7	1908	9
1887	6	1909	3
1888	6	1910	4
1889	6	1911	5
1890	4	1912	1
		1913	3

Kilde: Arbejds- og Fabrikstilsynets dampkedelprotokoller.

I 1872 havde kun 12 virksomheder dampanlæg. 7 af disse anlæg var på 3-6 hestekræfter hver, mens 5 var på 12-13 hestekræfter (Odense dampmølle, P. L. og M. K. Brandts klædefabrikker, Bierfreunds væveri og Skt. Jørgens teglværk). I alt rådede de 12 industrivirksomheder over 119 hestekræfter ifølge 1872-erhvervstællingen.

Ifølge toldindberetningen for 1877 var der i Odense 31 industrivirksomheder med dampkraft. Hertil kom en mindre uldspinder, Steinfeldts russiske dampbade og vandværket. For omegnen anførtes 5 virksomheder, herunder Dalum papirfabrik og Skt. Jørgens teglværk. De 31 virksomheder samt de to sidstnævnte virksomheder rådede ifølge toldinspektøren over i alt 711 hestekræfter. Selv om sammenligninger mellem opgørelser over antallet af hestekræfter indeholder en betydelig usikkerhed, da der er flere metoder til at opgøre en dampmaskines hestekræfter, er der dog ingen tvivl om en betydelig fremgang i maskinkraften mellem 1872 og 1877. Afgørende for denne vækst var sukkerkogeriet og Dalum papirfabrik hver med henholdsvis 175 og 154 hestekræfter.

Bayers opgørelse for omkring 1882 viser, at industriens dampmaskiner og -kedler i alt leverede knap 800 hestekræfter. Et tal der peger på en lille vækst fra 1877. Kriseårene i slutningen af 1870'erne lå imellem de to opgørelser.

I 1890 rådede højst 50 industrivirksomheder over maksimalt 942 hestekræfters dampkraft. Tallet er behæftet ikke alene med usikkerheden med hensyn til opgørelsen af den enkelte maskines hestekraft, men også med hensyn til tidspunktet for den enkelte virksomheds anskaffelse af dampkraften. I fabriksinspektørens inspektionsprotokoller anføres antallet af hestekræfter; men det kan ikke ses, om dampmaskinen var på virksomheden ved den første inspektion i 1890 eller først anskaffedes senere. Ved sammenligning med dampkedelprotokollernes oplysning om produktionsår for dampkedlerne har der dog delvis kunnet ske en udelukkelse af dampanlæg produceret efter 1890. Opgørelsen for 1890 kan derfor antages kun i mindre grad at overvurdere den faktiske maskinkraft.

Knap 20 industrivirksomheder fik dampkraft mellem omkring 1882 og 1890. Væksten på mindre end 150 hestekræfter var imidlertid relativ beskeden. Størstedelen af væksten kan tilskrives to virksomheder, idet M. K. Brandts klædefabrik øgede dampkraften med ca. 80 hestekræfter og

Odense Svineslagteri begyndte i 1888 med et dampanlæg på 40 hestekræfter.

I 1890'erne skete påny en meget stærk vækst i dampkraften. I 1901 havde 61 industrivirksomheder dampkraft. Dette tal er som for 1890 eksklusiv håndværksvirksomheder. Enkelte håndværksvirksomheder anskaffede dampkraft; men deres mekaniske kraft udgjordes overvejende af gasmotorer og senere af elektromotorer. De 61 virksomheder rådede over i alt knap 3.000 hestekræfter. Antallet af hestekræfter mere end fordobledes i løbet af 1890'erne. Efter 1901 frem til 1913 var der en mindre vækst i dampkraften, idet industrivirksomhederne i 1913 rådede over i alt 3.900 hestekræfter. Kun 51 industrivirksomheder havde dampkraft i 1913.

Enkelte virksomheder rådede over meget betydelige dampanlæg, og det var især disse, der bidrog til væksten i antallet af hestekræfter også efter 1890. Dalum papirfabrik øgede således dampkraften fra 150 hestekræfter i 1890 til 700 i 1901 og 1.000 i 1913. Sukkerkogeriet havde i de samme år dampkraft på 140, 200 og 300 hestekræfter. Dernæst var det især tekstilfabrikkerne, der havde betydelige dampanlæg på 100 hestekræfter eller mere. Bomuldsspinderiet havde således 475 hestekræfter ved lukningen i 1908. Øvrige virksomheder, der i perioden havde dampanlæg på mindst 100 hestekræfter, var elektricitetsværket, dampmøllen Victoria, Exportslagteriet, Odense Savmølle og eventuelt M. Knudsens maskinværksted. De fire gamle jernstøberier og maskinfabrikker havde i alt lige godt 200 hestekræfter.

Ved vurdering af industrivirksomhedernes samlede drivkraft i perioden må der tages hensyn til, at dampkraft ikke var eneste drivkraft. Alternativerne var vind- og vandkraft samt senere gas-, petroleum-, el- og dieselmotorer.

Både Munke Mølle og Dalum papirfabrik anskaffede turbiner med henblik på en mere effektiv udnyttelse af vandkraften i forhold til de tidligere vandhjul. I alt ydede vandkraften på de to virksomheder 200 hestekræfter inden Munke Møllens flytning til havnen i 1905.

Gasmotorerne var typisk mindre motorer på 2-8 hestekræfter. Fyns Stiftstidendes bogtrykkeri var i 1872 byens eneste virksomhed med en gasmotor. Omkring 1882 havde mindst 5 industrivirksomheder gasmotorer. 1890, 1901 og 1913 var antallet af virksomheder med gasmotorer 13, 33 og 16, som i alt ydede 61, 134 og 83 heste-

kræfter. Gasmotorerne gik således tilbage efter århundredskiftet.

Elektromotorerne udkonkurrerede i slutningen af perioden i stigende grad mindre dampanlæg og gasmotorerne. De var typisk på 1-6 hestekræfter. F.eks. begyndte de fleste trykkerier med en gasmotor, som senere udskiftedes med en elektromotor. Tilsvarende gjaldt de mange mindre maskinfabrikker/-værksteder. Blandt disse kan også konstateres en overgang fra dampanlæg til elektromotorer. I 1901 var der kun 9 industrivirksomheder med elektromotorer på i alt 103 hestekræfter. I 1913 havde 68 industrivirksomheder elektrisk kraft på i alt 234 hestekræfter. Hertil kom flere håndværksvirksomheder med mindre end 6 arbejdere. Gas- og især elektromotorerne havde således stor betydning for spredningen af den mekaniske kraft til også mindre virksomheder.¹

Kun to virksomheder anskaffede petroleumsmotorer og Munke Mølle var den eneste virksomhed, der i denne periode installerede en dieselmotor. Den var på 225 hestekræfter og installeredes efter flytningen til havnen.

Alternativerne til dampkraft som drivkraft ændrer ikke den generelle udvikling i antallet af hestekræfter, således som den er beskrevet på grundlag af dampkraften. Den samlede vækst i antal hestekræfter for de øvrige former for drivkraft var knap 250 både i 1890'erne og mellem 1901 og 1913.

Under afsnittet om udviklingen i antallet af industriarbejdere påpegedes, at arbejdsstyrken havde den stærkeste vækst i begyndelsen af 1870'erne og 1890'erne. I 1880'erne var der dog også en ikke ubetydelig vækst i arbejdstallet. Udviklingen i den mekaniske kraft opgjort efter antal hestekræfter viser en stærkere vækst end arbejdstallene i alle de undersøgte delperioder med undtagelse af 1880'erne. Det var dog især i begyndelsen af 1870'erne og i 1890'erne, at der generelt skete den hurtigste overgang mod en mere mekaniseret produktion.

I afsnittet om metal- og maskinindustrien an-

1. Det understreges tillige af håndværks- og industritællingerne for 1897, 1906 og 1914, der angiver antallet af virksomheder (inklusive håndværksvirksomheder) med mekanisk kraft til 131, 183 og 290. Til sammenligning kan anføres, at den foretagne opgørelse på grundlag af Arbejdstilsynets inspektionsprotokoller bygger på 102 og 137 industrivirksomheder i henholdsvis 1901 og 1913.

førtes, at såvel dampanlæg som gas- og elektromotorer produceredes lokalt. For dampanlægene i industrien er på grundlag af dampkedelprotokollerne foretaget en fordeling efter producentens hjemsted og produktionsår. Den procentvise fordeling er anført i tabel 18. Indtil århundredskiftet øgedes andelen af dampanlæg produceret i Odense, mens andelen for anlæg produceret i det øvrige Danmark, hvilket især dækkede over producenter i København, Århus og Horsens, var faldende. Konjunkturudviklingen synes ikke at have påvirket denne tendens, som må ses som udtryk for de odenseanske virksomheders stigende konkurrenceevne. Efter århundredskiftet var andelen af lokale dampanlæg faldende, hvilket især må tilskrives, at det i denne periode overvejende var større eller mere specielle anlæg, som installeredes. Flere forskellige producenter blev leverandører, hvilket bl.a. ses af den relativt høje andel for udenlandske producenter.

Dampmaskinerne var den afgørende forudsætning for overgangen til mekaniseret produktion i den her undersøgte periode. Hertil kom, at dampanlæggene i flere industrier tillige anvendtes til opvarmning. Dampkraften var imidlertid ikke uden omkostninger. Anskaffelsen udgjorde ofte en betydelig investering. F.eks. kan nævnes, at bryggeriet Odenses faste inventar og maskiner i 1875 i alt takseredes til 32.160 kr., hvoraf de 5.550 kr. var for dampmaskinen på 6 og dampkedlen på 12 „Hestes Kraft“. Tilsvarende kan nævnes, at Mads Mortensens maskinværksted i 1891 havde maskiner for 10.370 kr., hvoraf de 3.200 kr. var for dampmaskinen og dampkedlen hver på 6 HK. På Nørrebros jernstøberi takse-

*Tabel 18:
Dampanlægs procentvise fordeling efter hjemsted for producent og produktionsår, Odense i perioden indtil 1913*

Produktionsår	Producents hjemsted			I alt
	Odense	Øvrige Danmark	Udland	
-1876	39	48	13	100
1877-81	50	44	6	100
1882-89	56	32	12	100
1890-1900	62	30	8	100
1901-13	48	35	17	100

Anmærkning: Opgørelsen omfatter kun dampanlæg, som var i brug 1889 eller senere.

Kilde: Dampkedelprotokoller for Arbejds- og Fabrikstilsynet 1889-1920.

redes i 1892 en 10 HK dampmaskine komplet med svinghjul, fødepumpe, smøreapparat og rørforbindelse til kedlen til 5.000 kr., mens kedlen på 12 HK med bl.a. spjeldregulator takseredes til 4.000 kr. I 1901 takseredes Munke Møllers dampmaskine på 50 HK og dampkedel på 65 HK hver til 10.000 kr.

Dampanlæggene var skyld i flere arbejdsulykker. Ganske vist førte dampkedeltilsynet fra 1889 regelmæssig kontrol med alle dampkedler, og i enkelte tilfælde blev der nedlagt forbud mod en dampkedels fortsatte brug. Kedeleksplosioner kunne dog ikke undgås, om end der kun er registreret enkelte for Odense. Flere ulykker er imidlertid anført i forbindelse med transmissionen af den mekaniske kraft. Selv de større virksomheder havde f.eks. typisk kun et enkelt dampanlæg, der skulle levere drivkraften til alle virksomhedens mekanisk drevne maskiner. Gennem produktionslokalerne gik derfor under loftet aksler, der stod i forbindelse med dampanlægget, og som ved remme drev den enkelte maskine, således som det fremgår af billedet s. 120. Ved mindre reparationer kunne det være nødvendigt at montere remme, mens hovedakslen var i bevægelse. Arbejdstilsynet anfører flere eksempler, hvor det resulterede i læderede fingre, eller det der var alvorligere.

Blandt dampmaskinernes omkostninger må endvidere nævnes, at dampmaskinerne undertiden satte deres tydelige præg på omgivelserne. En klage i 1901 til sundhedskommissionen over, at gårdspladsen dækkedes med et tykt sodlag fra en nærliggende fabrikk skorsten, bekræftedes således ved en inspektion, men resulterede blot i en henstilling til fabriksjerne om, at der „så vidt muligt undgås stærk røg“, da der ikke var direkte mangler ved skorstenen.

Anvendelsen af maskiner i produktionen kan naturligvis ses i forbindelse med tilstedeværelsen af mekanisk drivkraft. Dog må det understreges, at der var en udbredt anvendelse af manuelt drevne maskiner. Det gjaldt f.eks. symaskiner til tøj og sko. Garverne anvendte i begyndelsen af perioden heste som drivkraft i deres barkmøller. På den anden side kan det konstateres, at i f.eks. tobaksindustrien, der helt typisk var uden mekanisk kraft, var redskaberne i produktionen også få og simple. Omkring 1882 havde H. Nielsens tobaksfabrik, der på dette tidspunkt beskæftigede 80 arbejdere, 1 skæremaskine og 10 tobakspresere, der var manuelt drevne, og mindre end 10

spindeborde.

I flere industrigrene var der som det delvis fremgår af appendix en udbredt anvendelse af maskiner og redskaber, der krævede betydelige investeringer. Ovenfor anførtes f.eks. at bryggeriet Odense i 1875 havde maskiner og fast inventar til 26.610 kr. ud over dampanlægget. Takseringen var følgende: et mæskekar på 60 tønder af jernplader, hvilende på jernbjælker understøttede af to jernsøjler, 1.830 kr., en humlesi af jernplader 280 kr., en centrifugalpumpe 630 kr., en bryggerkedel til 40 tønder af jernplader med kobberbund og metalhane, fyrplads med rist samt emhætte af galvaniserede jernplader og indmuring med røgkanaler 5.340 kr., en bryggerkedel af kobber til 20 tønder med samme tilbehør 3.500 kr., en forvarmer af træ med kobberspiral på 15 tønder forsynet med jernbånd og dæk 450 kr., en koldvandsbeholder på 50 tønder af 2½" planker med jernbånd 220 kr., en maltkuser af jern 680 kr., en maltkølle 17 alen lang 9 alen dyb igennem tre etager med støbejerns rørsystem og to flager af valtsede jerntråd på jernbjælkerne 9.800 kr., gasledning 400 kr., vandledning 800 kr., 2 støbkar af træ 2½" planke med jernbånd, støbejernsudskydningsporte, kobbersibund med tilhørende kobberør á 450 kr. og to svalebakker af jernplader 10 alen lange 6 alen brede på træstativ á 680 kr. Redskaberne var de samme som traditionelt anvendtes i ølbrygning; men det er karakteristisk, at metal indgik som en væsentlig bestanddel af redskaberne. Bygningerne takseret til i alt 130.430 kr. udgjorde dog 80% af de faste investeringer. Senere i perioden fik Odense, Albani og St. Hans-bryggeriet bl.a. tappemaskiner og køleanlæg. Redskaberne forblev dog overvejende enkle, som det fremgår af nedenstående

Figur 10: Den „moderne“ flaskeøl fyldtes og proppedes endnu i 1890'erne ved manuelt betjente maskiner. (Kilde: Birgit Nüchel Thomsen, *Tuborg 1873-1973*, 1973, side 31).

billede af en aftapnings- og proppemaskine fra 1890'erne.

I metal- og maskinindustrien anvendtes ofte flere forskellige faste redskaber. Brandtaksationen for en mindre virksomhed som Mads Mortensens maskinværksted anfører således for 1891 følgende faste udstyr ud over dampanlægget: tre drejebænke heraf to engelske 2.700 kr., to høvle- og fræsemaskiner 1.400 kr., en boremaskine 300 kr., en lakmaskine 100 kr., en slibemaskine 160 kr. alle på jernstativ, en boremaskine på træstativ 200 kr., to slibestene på træstativ 300 kr., to filebænke med tre og 6 skruestikker 430 kr., en ambolt på jernblok og to på træblokke 280 kr., en hovedakselledning med fire remmeskiver og øvrigt materiel til transmission af drivkraften 840 kr., to centrifugalblæsere 260 kr. og gasledninger med 14 brændere 200 kr. I alt 7.170 kr. Året efter takseredes det faste inventar på det større Nørrebrojærnstøberi til 14.600 kr. ud over dampanlægget. Maskinerne var de samme som på Mads Mortensens maskinværksted, idet jærnstøberiet dog tillige havde en Roots blæsemaskine takseret til 1.800 kr., to smergel-, to pladebukkemaskiner og en kulmølle.

I appendix er anført flere spredte oplysninger om anvendelsen af maskiner på de enkelte virksomheder. I flere tilfælde bl.a. inden for tekstilindustrien, der var en af industrigrenene, hvor anvendelsen af maskiner var mest udbredt, fremgår det, at stigende arbejdsantal kan henføres til udvidelse af fabriksbygningerne, anskaffelsen af flere maskiner og øgning af den mekaniske kraft. Det gjaldt f.eks. Bierfreunds bomuldsværeri, der udvidede med 102 maskinvæve i begyndelsen af 1870'erne samtidig med bygningsudvidelser og øgning i dampkraften, og M.K. Brandts klædefabrik, der med hensyn til bygninger og mekanisk kraft foretog udvidelser i midten af 1880'erne, hvorved virksomheden omkring 1888 nåede op på ca. 60 maskinvæve. For begge virksomheder fulgtes udvidelserne af stigende arbejdsantal.

Ejendomsforhold i industrien

Det følgende om ejendomsforhold i industrien bygger overvejende på de i appendix anførte virksomheder. I appendix er nærmere redegjort for hver enkelt virksomheds ejendomsforhold i løbet af perioden. Desuden er redegjort for den

enkelte ejers socio-økonomiske baggrund. Oplysningerne er dog ufuldstændige for en stor del af ejerne, således at konklusionerne på grundlag heraf er behæftet med en vis usikkerhed.

Enkeltmandsejede virksomheder var dominerende i hele perioden. Af de undersøgte virksomheder, hvis ejendomsforhold ikke ændredes før 1870, var 73% stiftet af en enkelt person. 8% stiftedes i fællesskab af to personer og 19% stiftedes som aktieselskaber. Der var ingen signifikante forskelle i denne fordeling mellem virksomheder stiftet før 1890 eller senere. Undersøgelsen bygger dog kun på 25 virksomheder grundlagt efter 1889. Der var tydelige forskelle mellem de enkelte industrigrene, hvilket kan ses på grund af forskel i omfanget af den nødvendige faste kapital. Ingen af tobaksfabrikkerne grundlagdes som aktieselskaber, mens f.eks. byens to dominerende bryggerier henholdsvis tidligt overgik til og blev anlagt som aktieselskab.

Fædrenes erhverv viser, at stifterne havde en meget skæv rekruttering i forhold til befolkningens generelle erhvervs sammensætning. 17 var sønner af håndværkere, fire var købmandssønner, 10 havde fædre inden for immateriel virksomhed (embedsmænd, lærere, præster, læge), mens tre var sønner af fabrikanter. Kun to var sønner af landbrugere, kun to havde ufaglærte fædre og en enkelt var født uden for ægteskab. Hertil kom fire med fædre inden for øvrige erhverv (graver, møller, skipper og restauratør).

Den store gruppe af håndværkersønner kan ses i forbindelse med, at de fleste virksomheder ved etableringen nærmest må betegnes som håndværksvirksomheder. En direkte forbindelse mellem faderens og sønnens fag kan konstateres for to stiftere af tekstilfabrikker, hvis fædre henholdsvis var farver og hattemager, for en af stifterne af Exportslagteriet og for fire af de 8 håndværkersønner, der er registreret som stiftere inden for metal- og maskinindustrien. De øvrige 6 håndværkersønner var alle stiftere af tobaksfabrikker; men uden at faderens fag kan sættes i forbindelse hermed.

Stifterne af tobaksfabrikkerne havde fædre uden erhvervsmæssig tilknytning til faget. Sammenholdt med stifterne af tekstilfabrikkerne, bryggerierne og virksomhederne inden for metal- og maskinindustrien havde deres fædre desuden i højere grad erhverv med en typisk beskeden indtjening. Begge de ufaglærte fædre og den ene af fædrene inden for landbrug var fædre til tobaks-

fabrikanter. Derimod var kun en af de 10 fabrikanter med fædre inden for immaterielle erhverv tobaksfabrikant. Stifternes beskæftigelse inden etableringen viser tillige, at det var forholdsvis let at begynde en tobaksproduktion, selv om flere af fabrikanterne var udlærte inden for tobaksfaget. Herom vidner bl.a. også flere udsagn i skemaerne for erhvervstællingen i 1872. Især i 1890'erne etableredes flere af de mindre cigarfabrikker af personer uden faglig baggrund. F.eks. grundlagde Carl Bierfreund en cigarfabrik efter at være gået fallit med dampværket. Da beskæftigelsen snart indskrænktes til kun at omfatte to lærlinge, klagede den ene lærlings moder over, at sønnen ikke fik den nødvendige oplæring inden for faget. Klagen afvist, da Bierfreund erklærede, at han besad den tilstrækkelige kunnen til at oplære drengen. Yderligere dokumentation herfor foreligger imidlertid ikke.

Stifterne af tekstilfabrikkerne, bryggerierne og virksomhederne inden for metal- og maskinindustrien havde enten en faglig eller merkantil baggrund. Bryggeriindustrien var med Carlsberg i spidsen en af de første industribrancher, der lagde vægt på en produktudvikling på grundlag af en teoretisk indsigt i de anvendte processer. Cand.pharm.'er var således brygmestre ved byens større bryggerier i hele perioden. Bryggerierne var tidligere overvejende drevet håndværksmæssigt i forbindelse med større købmandsgårde. Denne traditionelle forbindelse gjorde sig fortsat gældende, om end købmændenes betydning for bryggerierne i denne periode overvejende må ses finansielt.

7 af stifterne af tekstilvirksomheder var udlært farvere, typisk for uldfabrikkerne, eller de havde oprindeligt etableret sig som købmænd. Kun to var udlært inden for tekstilindustrien.

Tilsvarende kan for stifterne af virksomheder inden for metal- og maskinindustrien konstateres, at de enten havde en faglig uddannelse eller var begyndt som købmænd. Flere var udlærte smede, hvilket dog både kunne dække over en uddannelse i en industrivirksomhed eller i en traditionel håndværksvirksomhed. Det sidste må antages at være tilfældet for Mads Mortensen, der først var etableret som landsbysmed i Bolbro. Enkelte af stifterne havde en teoretisk uddannelse som ingeniør eller maskinist, og i slutningen af perioden grundlagdes et par virksomheder delvis på grundlag af erfaringer fra udlandet. Det gjaldt de elektromekaniske virksomheder, Thrige og

Dansk Akkumulatorfabrik, og til dels Allerups nye Maskinfabrik. I flere tilfælde kombineredes det faglige og merkantile ved etableringen af kompagniskaber.

I perioden 1870-1914 ekspanderede flere virksomheder under grundlæggerens ledelse til et betydeligt omfang. Grundlæggeren opnåede social prestige og undertiden også et godt økonomisk udbytte. Der er eksempler på stiftere, som fra en beskeden social baggrund og gennem en traditionel håndværksmæssig uddannelse nåede at blive ledere af en mellemstor eller stor industrivirksomhed. Dog må det konstateres, at jo mere kapitalintensiv branchen var, jo mindre chance var der for, at en virksomhed var stiftet på bar bund. Etableringsomkostningerne udgjorde en relativ effektiv social barriere.

I alt 68 ejerskifter er registreret for de i appendix anførte virksomheder. De fordelte sig forholdsvis ligeligt på tre grupper, nemlig virksomheders overgang til familie (28%), virksomheders overgang til aktieselskab (34%) og virksomheders salg til private personer (37%). Hertil kommer, at Exportslagteriet blev andelsselskab. Fordelingen mellem de tre grupper ændredes dog i løbet af perioden, idet ejerskifter i forbindelse med overgang til aktieselskab overvejende skete i slutningen af perioden. 21 af i alt 23 af disse ejerskifter fandt sted efter 1894. De to ejerskifter før 1894 var i forbindelse med glasværkets reorganisering og overgang til et nyt aktieselskab og Dalum papirfabriks optagelse i De forenede Papirfabrikker i 1889. I tre andre tilfælde overgik en virksomhed fra et aktieselskab til et andet.

Det synes åbenbart, at der hos stifterne af de fleste lidt større virksomheder var et ønske om virksomhedernes videreførelse af eventuelle sønner. Var der ingen sønner, er der eksempler på en nevø og en broders videreførelse af virksomheden. Planer om søn eller sønners overtagelse viser sig for de større virksomheder i, at sønnerne blev sendt til udlandet eller blev oplært i virksomhedens forskellige afdelinger. Det er imidlertid selv inden for denne forholdsvis korte periode tydeligt, at generationsskiftet ikke skete uden problemer. I perioden var der ingen virksomheder med samme familie som ejere i tre generationer. Som det vil fremgå af afsnittet om perioden 1914-40 lykkedes det for enkelte familier at lede virksomheder gennem mere end to generationer; men det var undtagelser.

Konjunktursvingninger, inden- og udenlandsk

konkurrence og nye produkters fremkomst stillede stadige krav til en virksomheds ledelse. En virksomheds grundlægger kunne ikke altid honorere disse krav; end mindre kunne det forventes at den næste generation kunne, selv om den måtte have fordel af at overtage et velkonsolideret firma. I halvdelen af tilfældene overgik virksomheden ikke til én, men til to eller tre sønner. Et forhold der dels kan have hæmmet mulighederne for at træffe beslutninger om større investeringer, og som dels betød større kapitaludtræk til privatforbrug. F.eks. kan det konstateres, at Allerup, der i begyndelsen af 1870'erne klart var byens største jernstøberi og maskinfabrik med hensyn til arbejdsantal, i 1894 var passeret af H. Rasmussen & Co. og var på størrelse med Phønix og Nørrebros jernstøberi. Ledelsen bestod i denne periode af M. P. Allerups tre sønner. I 1894 blev virksomheden solgt, og beskæftigelsen øgedes derefter betydeligt i forbindelse med flere nyinvesteringer. Tidligere er anført Bierfreunds sønner, der måtte opgive dampvæveriet, om end dettes vanskeligheder formentlig kan føres tilbage til perioden, hvor Lor. Bierfreund endnu stod som ejer. Han havde dog allerede i 1870'erne overladt den daglige ledelse til sønnerne, der da var under 30 år. Forholdet til arbejderne blev aldrig godt. Frederik Bierfreund havde bl.a. indledt sin direktørtid, der begyndte efter et ophold i udlandet, med at nedsætte lønningerne. Reaktionen herpå var bl.a., at fabrikkens hidtidige mester tog sin afsked.

Overgangen til aktieselskab kan ses som led i bestræbelserne for at lette generationsskiftet. Familien kunne med en tilstrækkelig aktieandel fortsat kontrollere firmaet, og det var enkelt i forbindelse med arv at dele aktierne. Aktionærerne hæftede tillige kun for aktiekapitalen. I 12 af virksomhederne, der overgik til aktieselskab, kan det konstateres, at den hidtidige ejer fik sæde i bestyrelsen, og for tre af virksomhederne vides det med sikkerhed, at andre familiemedlemmer blev bestyrelsesmedlemmer.

Industrivirksomhedernes grundlæggelse som eller overgang til aktieselskab må dog overvejende ses på baggrund af en række andre faktorer. Således er det karakteristisk, at de store virksomheder anlagt under højkonjunkturen i begyndelsen af 1870'erne blev grundlagt som aktieselskaber. Det gjaldt Munke Møllens klædefabrik, bryggeriet Odense, glasværket, sukkerkogeriet og Dalum papirfabrik. Det var alle virksomheder

med store faste anlæg, som gennem den offentlige udbydelse af aktier finansieredes af en forholdsvist bred kreds af økonomisk bedrestillede by- og landboere.

Det er i afsnittet om industriens struktur beskrevet, hvorledes disse aktieselskaber repræsenterede en overinvestering, som gav betydelige tab under de følgende års krise. Af tabel 19 ses, at antallet af grundlæggelser af industriaktieselskaber var meget begrænset i de følgende 20 år. De fire virksomheder fra perioden 1876-90 var Københavns Skotøjsfabrik, Odense Dampmølle, Odense Savmølle og Odense Svineslagteri, hvoraf kun sidstnævnte virksomhed var nyetablet. Først i tiåret 1896-1905 skete der påny et større antal anmeldelser af industriaktieselskaber. 7 virksomheder grundlagdes som aktieselskaber 1896-1900, én virksomhed 1901-05, mens de øvrige var eksisterende virksomheder, der overgik til aktieselskaber, hvilket tillige gjaldt de 7 virksomheder anmeldt 1906-14. Alle nyetablerede industriaktieselskaber i denne periode var beskæftigelses- og kapitalmæssigt uden større betydning. Derimod var der flere af byens største industrivirksomheder, der fra slutningen af 1890'erne overgik fra at være privatejede til at blive aktieselskaber. Flere motiver synes at have gjort sig gældende ud over hensynet til generationsskiftet.

For enkelte af virksomhederne synes overgangen til aktieselskab at være sket med henblik på kapitaltilførsel. F.eks. kan der for både Løngreens fabrik for blikemballage, Niels Eriksens cyklefabrik og Allerups nye Maskinfabrik konstateres en udvidelse af arbejdsstyrken efter overgangen til aktieselskab. Aktieselskabsformen har således for disse virksomheder delvis haft samme funk-

*Tabel 19:
Antal nyregistrerede aktieselskaber i alt og antal inden for industri fordelt efter grundlæggelsesår, Odense indtil 1914*

År	Antal	Heraf industri
-1870	6	1
1871-75	17	9
1876-90	17	4
1891-95	6	3
1896-1900	38	12
1901-05	33	10
1906-10	37	4
1911-14	51	3

Kilde: Odense kommunale arkiv, firma- og handelsregister.

tion som ved aktieselskabsgrundlæggelserne i begyndelsen af 1870'erne. Aktiekapitalerne var dog ikke så store som i 1870'erne, og aktionærkredsen var uden tvivl snævrere.

Det er i en tidligere undersøgelse af finansieringen af Odenses industri påvist, at lån i fast ejendom og driftskreditter fra pengeinstitutterne var af væsentlig betydning for virksomhederne. Det kan da også konstateres, at pengeinstitutterne, især Fyens Discontokasse og Fyens Stifts Sparekasse, var repræsenteret i flere af de større aktieselskabers bestyrelser. Det gjaldt f.eks. Mogensen & Dessaus Væverier og De forenede Spritfabrikker, der blev aktieselskaber efter århundredskiftet. Det gjaldt dog også flere bestyrelser tidligere i perioden, f.eks. Munke Mølles klædefabrik, Albani bryggeri, bryggeriet Odense og Dalum papirfabrik.

De fleste virksomheders overgang til aktieselskab omkring århundredskiftet synes at være led i en tiltagende koncentration. Så længe virksomhederne kunne indtjene mere end deres variable omkostninger, kunne det betale sig for dem at producere under forudsætning af, at de kun kunne forvente en meget lille pris ved salg af deres faste anlæg. For de meget kapitalintensive virksomheder var denne forudsætning til stede, idet de faste anlæg kun havde begrænsede alternative anvendelser. Det betød samtidig, at de ville producere, selv om kun en del af de faste omkostninger blev dækket. Øget konkurrence kunne derfor resultere i meget lave priser.

De betydelige investeringer i de sidste år af 1890'erne betød, at virksomhedernes produktionskapacitet øgedes betydeligt, og at konkurrencen, også fra udenlandsk producerede varer, skærpedes. Svaret herpå var i flere brancher at mindske konkurrencen enten ved sammenslutning af virksomheder eller ved direkte opkøb af konkurrerende firmaer. Af større fusioner i Odense må nævnes dannelsen af De forenede Glasværker i 1902, Mogensen & Dessaus Væverier i 1902 og De forenede Spritfabrikker i 1905. Af overtagerer kan nævnes Vejle Bomuldsspinderies køb af Mogensens bomuldsspinderi 1902, Albani bryggeriets køb af Slotsbryggeriet i 1905, Kastrup glasværks køb i 1907 af aktierne i De forenede Glasværker og De danske Mejeriers Maskinfabriks køb af F. C. C. Rasmussens maskinværksted i 1911. Endvidere skete der tilsyneladende en vis integrering af industrierne ved at samme person sad i flere aktieselskabsbesty-

relser. Flere af disse tilfælde kan bl.a. ses som udtryk for de pågældende personers sociale prestige; men i enkelte tilfælde synes der igennem disses bestyrelsessammenfald at være muliggjort en koordinering mellem virksomhederne i form af specialisering enten med henblik på indbyrdes leverancer eller med henblik på afsætning på nærliggende markeder. Således fik en københavnsk tobaksfabrikant sæde i bestyrelsen for Nørrebros skråtobaksfabrik, Søren Chr. Brandt, der var medejer af M. K. Brandts klædefabrik fik sæde i bestyrelsen for Mogensen & Dessaus Væverier og maskinfabrikant Emil Neckelmann fik sæde i bestyrelsen for Wilh. Løngreens blikvarefabrik.

Antallet af industrielle aktieselskaber forblev begrænset, om end det var stigende i slutningen af perioden. Det var imidlertid overvejende beskæftigelsesmæssigt betydende virksomheder. I begyndelsen af perioden var det kun Albani bryggeriet, der var aktieselskab. Omkring 1882 beskæftigede de industrielle aktieselskaber 465 arbejdere, 1897 1.100, 1906 godt 2.300 og 1914 godt 2.500 arbejdere. Alle opgørelser er eksklusiv sukkerkogeriet, som under kampagnen beskæftigede mellem 150 og 220 arbejdere. Af den samlede arbejdsstyrke i håndværk og industri udgjorde beskæftigede i aktieselskaber således 17%, 33% og 31% i henholdsvis 1897, 1906 og 1914. Andelen af det samlede antal arbejdere i industri- virksomheder var betydeligt højere. Andelen næsten fordobledes mellem 1897 og 1906, hvilket især kan tilskrives eksisterende virksomheders overgang til aktieselskaber.

Først fra omkring århundredskiftet blev det almindeligt, at industriarbejderne beskæftigedes i virksomheder, hvor ejendomsforholdene delvis var anonyme, og hvor den daglige ledelse blev varetaget af overordnede funktionærer. Overgangen var dog gradvis, da de hidtidige ejere i flere tilfælde indtrådte i de nye bestyrelser og i kraft af deres aktieandele fortsat blev anset for de reelle ejere. Familieforetagendets karakter opretholdtes derved i højere grad end fremvæksten af aktieselskaber umiddelbart tyder på.

Sammenfatning

Industriens arbejdsstyrke havde en gennemsnitlig årlig vækstrate på ikke mindre end 3,6% i perioden 1871-1913. Væksten var stærkest under

højkonjunkturerne i begyndelsen af 1870'erne og anden halvdel af 1890'erne. En ikke ubetydelig vækst fandt dog også sted i perioden omkring 1882-90, formentlig især 1883/84, og 1909-13. Fald i beskæftigelsen er konstateret under krisen fra 1876/77 og i flere år i tiåret efter århundredskiftet. Det kan tillige have været tilfældet i enkelte år i 1880'erne.

Væksten i arbejdsstyrken har haft større beskæftigelsesmæssig betydning, end det umiddelbart fremgår. Voksne mænd, der i størst udstrækning havde fuldtidsarbejde, øgede således deres andel af arbejdsstyrken. Voksne kvinders andel gik frem i 1890'erne, mens unge, og især børn under 14 år udgjorde en stærkt faldende andel. Forskydningerne i arbejdskraftens sammensætning kan dels tilskrives periodens lovgivning om begrænsning af børn og unges arbejde i fabriksmæssige virksomheder, og dels at der skete ændringer i den enkelte branche og forskydninger i de enkelte branchers relative betydning. I glasindustrien erstattedes drenge med unge og voksne kvinder; kvinders beskæftigelse øgedes dog især i forbindelse med nye produktioner og/eller nye produktionsprocesser i allerede etablerede virksomheder.

Det industrielle tyngdepunkt i perioden lå i næringsmiddel-, tekstil- og metal- og maskinindustrien. De to førstnævnte industrigræne producerede overvejende forbrugsvarer. Deres udvikling fulgte nok den generelle konjunkturudvikling; men de var dog, delvis i vekselvirkning med byens hastige befolkningsvækst i 1880'erne, medvirkende til, at dette tiår fik en vis industriel fremgang. Lokal afsætning og, omend i mindre grad, lokal tilførsel af råvarer var fremherskende. Næringsmiddelindustrien mødte indtil omkring århundredskiftet kun begrænset konkurrence på det lokale marked. Metal- og maskinindustrien var mere konjunkturfølsom bl.a. på grund af afsætning af investeringsgoder. Dampanlæg indkøbtes i begyndelsen af perioden overvejende af udenbys virksomheder; men i 1880'erne og 1890'erne havde de indenbys virksomheder den største andel af salget. Virksomhedernes øvrige produkter var indtil århundredskiftet overvejende bestemt for markedet i Odense og omliggende landdistrikter og blev afsat uden større konkurrence fra udenbys virksomheder.

I perioden indtil århundredskiftet beskæftigedes en stigende andel af arbejdsstyrken på store kapitalintensive virksomheder. Tendensen kan

konstateres for højkonjunkturerne i begyndelsen af 1870'erne med anlæg af sukkerkogeri, glasværket, papirfabrikken, bryggeriet Odense og Munke Møllens klædefabrik og med betydelige udvidelser af enkelte eksisterende virksomheder. De fleste af disse virksomheder blev anlagt med henblik på afsætning også uden for det lokale marked. Stordrift fik dog først afgørende betydning i 1890'erne, hvor enkelte nye store grundlæggelser skete samtidig med flere betydelige udvidelser.

Investeringerne i begyndelsen af 1870'erne fulgtes af en alvorlig økonomisk krise. Ligeledes i 1890'erne overinvesteredes der, og årene efter århundredskiftet var præget af skærpet konkurrence. Især for tiden efter århundredskiftet er der flere eksempler på, at produktionen søgtes koordineret gennem fusioner. Tilskyndelsen hertil var nu større, da stadig flere virksomheder som en konsekvens af et større produktionsapparat søgte uden for det lokale marked og samtidig selv i stigende grad blev påført indenlandsk og også udenlandsk konkurrence. Papirfabrikken med en betydelig udenlandsk konkurrence allerede fra midten af 1880'erne blev i 1889 den første virksomhed, der indgik i en landsdækkende fusion. Inden for metal- og maskinindustrien skete der kun en enkelt fusion. En vis koordinering var dog mulig i de tilfælde, hvor der var forbundne bestyrelser.

Den hastige industrielle vækst og især de i flere tilfælde betydelige arealkrav til de faste anlæg betød, at industriens lokalisering ændredes i perioden. Ved periodens begyndelse lå byens industrielle tyngdepunkt i baggårdsindustrier overvejende langs byens hovedgader. Industrien var lokaliseret mellem eller i bygninger, der anvendtes til beboelse eller andre erhvervsformål. I løbet af 1870'erne flyttedes tyngdepunktet til de frie, men centralt beliggende arealer langs åen, der i beskeden grad leverede drivkraft og vand til produktionen. Dampkraften fjernede åens betydning som lokaliseringsfaktor, og da periodens store fabriksanlæg stillede stigende krav til tilførsel af råvarer og afsætning uden for det lokale område, blev jernbane og havn en vigtig lokaliseringsfaktor. Området nord og vest for byen omfattede i slutningen af perioden byens største industrikvarter. Egentlige industrianlæg var dominerende, og eventuelle friarealer udfyldtes af boligbyggeri.

De store anlæg stillede store kapitalkrav. Det

gjaldt bygninger og maskiner. Netop den kostbare maskinkraft øgedes stærkt i begyndelsen af 1870'erne og 1890'erne som følge af nyanlæg eller udvidelser på byens relativt få store virksomheder. Det var ligeledes dem, der især var medvirkende til industribyggeriets stærke opsving i disse perioder. Finansieringen heraf var kun mulig gennem oprettelsen af aktieselskaber, eller ved at enkelte kapitalstærke personer, typisk købmænd, var medstiftere udover personer med den faglige indsigt, som samtidig i stigende grad blev en nødvendig forudsætning. En hastig vækst i industri-aktieselskabernes antal omkring århundredskiftet afspejler dog kun delvis tilførslen af kapital; men må også ses i forbindelse med, at denne ejerform i høj grad lettede generationskifte, ligesom den var praktisk i forbindelse med disse års fusioner. Flertallet af de tidligere eneejere fik sæde i de nye aktieselskabsbestyrelser.

Udviklingen var ikke så entydig som beskrevet ovenfor. Der var tydelige forskelle mellem de enkelte brancher. For mange af disse var der en glidende overgang mellem håndværk og indu-

stri, ligesom flere brancher uændret bevarede et klart håndværkspræg. Enkelte brancher som f.eks. tobaksindustrien domineredes nok af industrivirksomheder; men selv for disse forblev kravene til bygninger og maskiner beskedne. Branchens ejerforhold og lokalisering afspejler den generelle tendens, men langt svagere end de fleste øvrige industrielt prægede brancher.

Den præindustrielle by i 1870 var i 1914 ændret til en industriby. Fabriksarbejde var blevet en almindelig beskæftigelse, og byen havde rent fysisk ændret karakter. Tidligere kendte varer fremstilledes nu fabriksmæssigt, og helt nye varer blev takket være ny teknologi sendt på markedet. Flere af disse som f.eks. motorcykler og biler blev kun produceret i få eksemplarer, og flere andre, som f.eks. centralvarme og elektriske artikler, var endnu forbeholdt økonomisk velstillede grupper. Elektriciteten havde dog fundet indpas i produktionsvirksomheder og var sammen med denne periodes øvrige investeringer en vigtig forudsætning for den følgende periodes fortsatte industrielle vækst.

III · Odenses socio-økonomiske geografi 1870-1911

Befolkningen fordelt på områder

Odenses fysiske vækst i perioden 1870-1911 er beskrevet i kapitel I. Stadig nye områder blev inddraget til boligbyggeri, hvorved der samtidig skete betydelige forskydninger i befolkningens relative geografiske fordeling. For at anskueliggøre denne udvikling er byen inddelt i 33 kvarterer, der hver var relativt homogene med hensyn til bygningsmassens alder og kvalitet. Kvartererne er grupperet inden for 6 større områder, der hver omfatter kvarterer med bebyggelse af nogenlunde samme alder. Kvarter- og områdeinddelingen vil i det følgende endvidere blive anvendt til beskrivelse af indkomsternes geografiske fordeling og af bopæl for beskæftigede i håndværk og industri.

Tabel 20 viser befolkningens procentvise fordeling på områderne ved folketællingerne 1870-1911. Den indre bys andel af befolkningen faldt fra over 50% i 1870 til 20% i 1911. I absolutte tal stagnerede befolkningstallet på mellem 10.000 og 12.000.

Den ældre ring omfattede kvartererne bygget i umiddelbar tilknytning til den indre by, nemlig

*Tabel 20:
Befolkningens procentvise fordeling på områder, Odense 1870-1911*

Område	1870	1880	1890	1901	1911
Indre by	52,3	44,9	35,7	24,3	20,5
Ældre ring	16,7	17,8	18,0	15,9	13,8
Udfaldsveje	13,7	13,6	13,2	15,1	14,6
Nord	3,5	7,7	13,1	17,2	18,9
Syd	3,2	5,8	10,2	16,6	18,9
Omegn	10,6	10,2	9,8	10,9	13,3
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Anmærkning: Områderne i tabel 20 omfatter følgende kvarterer i bilag 1: Indre by: I, II, III, IV, V og VI; ældre ring: A, B, K og J; udfaldsveje: VII, VIII, IX, X og XI; nord: O, P, C, D, V og W; syd: E, F, G, H og N; omegn: L, M, U, Q, S, T og X.

Kilde: Bilag 1.

kvartererne omkring Adamsgade, Kongensgade, Langegade og Georgsgade. De var delvis bebygget før 1870. Betydelige friarealer gav dog plads for fortsat byggeri, og det var først efter århundredskiftet, at der skete et fald i befolkningstallet, om end kvarterernes befolkningsandel allerede var faldende fra 1890'erne.

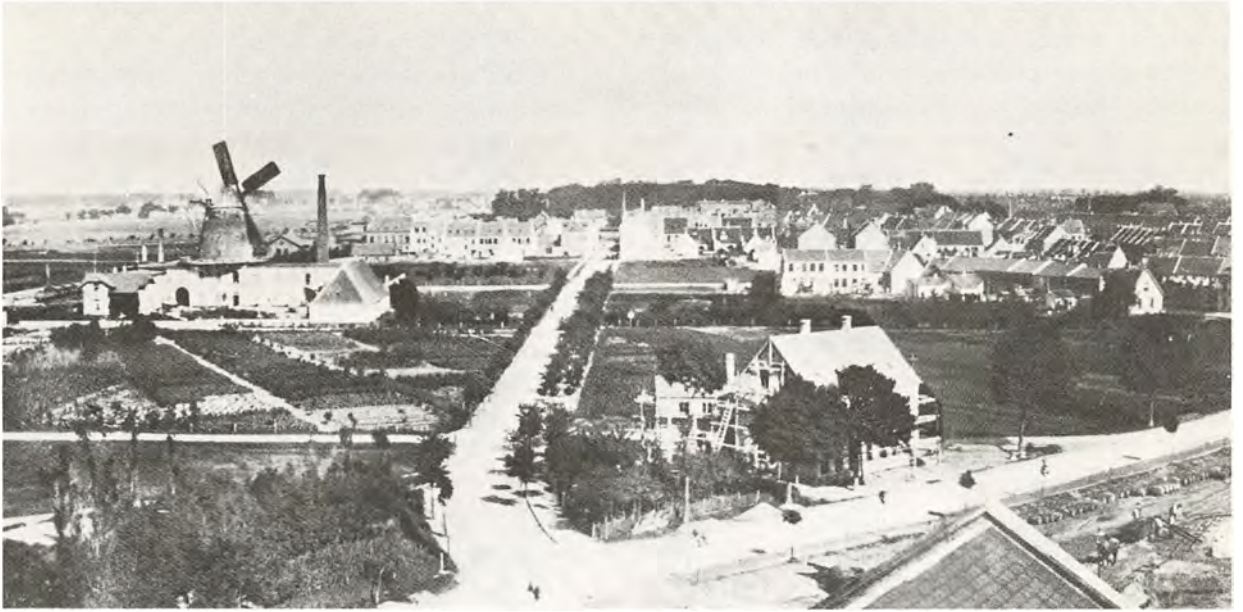
Udfaldsvejene Sdr. Boulevard (tidligere „Heden“), Vesterbro/Middelfart Landevej, Frederiksgade, Sct. Jørgens Forstad og Skibhusvej var som den ældre ring delvis bebygget før 1870. En fortsat udbygning, i de sidste to årtier især langs Vesterbro/Middelfart Landevej og Skibhusvej, betød, at udfaldsvejene som den ældre ring havde en forholdsvis uændret andel af Odenses samlede befolkning.

Den største befolkningstilvækst i perioden fandt sted i de områder, der først efter 1870 blev udlagt til boligbyggeri. I 1870 beboedes områderne overvejende af familier, der ernærede sig ved gartneri og landbrug. Området benævnt Nord omfattede kvartererne med Vandværksvej, Store Glasvej, Dronningensgade og Sct. Hans Landsogn øst for havnen. Området benævnt Syd omfattede kvartererne med Kirkegårds Allé, Sct. Knudsgade, Oluf Bagersgade, villabebyggelserne langs åen og omkring Hunderupvej. Kvartererne lå alle i umiddelbar sammenhæng med ældre bebyggelser.

Områderne Nord og Syd øgede hver deres befolkningsandel fra godt 3% i 1870 til 19% i 1911. Samlet for de to områder var befolkningstallet i 1870 godt 1.300 mod knap 19.000 i 1911. Væksten i disse områder udgjorde således 60% af den samlede befolkningstilvækst i perioden.

Omegn i tabel 20 dækker den del af Odense kommune inklusive landdistrikterne, som ikke er medtaget i ovennævnte områder, samt Dalum kommune. Området omfattede i det meste af perioden godt 10% af den samlede befolkning. Det bestod af arealer anvendt til gartneri og landbrug og af samlede bebyggelser, hvor erhvervsgrundlaget delvis var håndværk og industri. Enkelte af disse bebyggelser kan betegnes som satellitter omkring Odense, nemlig bebyggelsen

Figur 11: Kvarteret omkring Dronningensgade

A: Huset i forgrunden er under opførelse for Mads Mortensen, jvf. fig. 6, side 114, hvilket daterer billedet til 1883. (Kilde: Odense Bys Museer, Møntergården).

B: Dronningensgade i nærbillede set mod Kongensgade i 1885. (Kilde: Odense Bys Museer, Møntergården).

omkring Dalum papirfabrik, Bolbro og Skibhusene, mens andre kan ses som de yderste forposter af byens sammenhængende bebyggelse i slutningen af perioden, nemlig bebyggelserne omkring Rugårdsvej, Palnatokesvej og Rødegårdsvej. Fælles for bebyggelserne var dog relativ stor afstand til centrum, og at de endnu ved begyndelsen af 1. verdenskrig var beliggende i umiddelbar tilknytning til åbent land.

Indkomsternes geografiske fordeling

I tabel 21 er beregnet et indeks, der viser beboernes gennemsnitlige indkomst i hvert område i forhold til den gennemsnitlige indkomst for hele Odense. Gennemsnittet for Odense er sat lig 100 i hvert af årene 1870, 1890 og 1911. Den gennemsnitlige indkomst er for 1870 og 1890 alene beregnet på grundlag af indkomster på mindst 500 og 600 kr. for henholdsvis enlige og forsørgere. Lavere indkomster var skattefrie. En relativ stor gruppe af husstande med meget lave indkomster er derfor ikke inkluderet i beregningen af indeks. Det gælder især områderne uden for den indre by, hvis gennemsnitlige indkomster for 1870 og 1890 derfor er overvurderede, hvorved forskellen i gennemsnitlig indkomst mellem områderne undervurderes. Det relative forhold mellem områderne er dog korrekt, idet indeks er korreleret med andelen af skatteydere i forhold til antallet af husstande. F.eks. udgjorde

Tabel 21:

Indeks for områders gennemsnitlige indkomst i forhold til Odenses gennemsnitlige indkomst, 1870, 1890 og 1911. Odense = 100

Område	1870	1890	1911
Indre by	112	113	116
Ældre ring	71	86	91
Udfaldsveje	77	82	76
Nord	(167)	84	81
Syd	86	89	125
Omegn	-	79	73

Anmærkning: Områderne omfatter samme kvarterer som i tabel 20, dog med undtagelse af Odense Landsogne og Dalum. Indeks for Nord i 1870 omfatter kun 15 skatteydere.

Kilde: Ligningslister for Odense 1870, 1890 og 1911.

antallet af skatteydere 90% af antallet af husstande i den indre by i 1870, mens den laveste andel var 50% for den ældre ring.

Tabel 21 viser, at de højere indkomstgrupper især boede i den indre by, mens lavere indkomstgrupper boede i byens udkant og langs udfaldsvejene i begyndelsen af perioden. En centralt beliggende bolig blev foretrukket frem for en bolig i landlige omgivelser; men ikke alle havde økonomisk mulighed for at realisere deres ønsker.

Kvartererne i den indre by var dog indkomstmæssigt heterogene. Ligesom før 1870 var den gennemsnitlige indkomst for beboerne langs hovedgaderne og ved byens torve højere end for beboerne i den øvrige del af den indre by. Samtidig var den gennemsnitlige indkomst meget lav for beboerne i de fleste af den indre bys stræder, som f.eks. stræderne i kvarteret omkring Hans Jensensstræde, Påskestræde, Holsedestrandstræde og Dansestræde. Den gennemsnitlige indkomst for beboerne i flere af disse stræder var på samme lave niveau som for beboerne i områderne uden for den indre by.

Stræderne er nemme at lokalisere på matrikelkortet s. 67, idet de er karakteriseret ved sammenhobningen af mange små grunde. De var beliggende i alle dele af den indre by. Strædernes småhuse lå i vid udstrækning i umiddelbar nærhed af hovedgaderne og torvene. De forskellige sociale klasser levede således fysisk nær hinanden.

I løbet af perioden 1870 til 1911 ændredes byens bolig mønster radikalt. Ved slutningen af perioden var byen opdelt i et område mod syd, hvis beboere havde den højeste gennemsnitlige indkomst i byen, og et område mod nord med beboere med mere beskedne indkomster. Selv om der var interne forskelle i områderne mod nord og især syd, var tendensen klart mod en fysisk adskillelse af de sociale klasser. Derimod var den indre by fortsat beboet af vidt forskellige sociale klasser. Den indre bys stagnerende befolkningstal betød imidlertid, at bolig mønstret her fik stadig mindre betydning for byen som helhed.

Indtil århundredskiftet viste flere af de nybyggede kvarterer en betydelig social bredde. Et begyndende villabyggeri indebar, at det nu ikke længere alene var de økonomisk svagt stillede, der boede uden for den indre by. Villabyggeriet foregik ikke i en bestemt retning. I 1880 lå byens

få villaer således ved Vestre Stationsvej mod nordvest, i Pjentedamsgade mod nordøst og i Kronprinsensgade mod syd. De umiddelbart omliggende arealer bebyggedes med huse, hvis lejligheder var beregnet for familier med middelindkomster. De forskellige sociale klasser boede således fortsat nær hinanden. Tabel 21 viser ingen afgørende forskel i gennemsnitlig indkomst mellem nord og syd i 1890. Først efter århundredskiftet med det kraftigt stigende villabyggeri syd på blev den sociale segregering markant mellem de nye boligområder.

Nybyggeriet nord for byen fra slutningen af 1870'erne var helt domineret af etagebyggeri, og kun få familier med høje indkomster flyttede til området. Syd for byen fortsatte en blanding af villa- og etagebyggeri med lejligheder af forskellig størrelse; men fra omkring århundredskiftet var nybyggeriet domineret af villabyggeri og enkelte etageejendomme med meget store lejligheder. Byens borgerskab var dermed ved definitivt at etablere sig syd for byen, således som det også fremgår af en opgørelse over bopælen for byens skatteydere med de højeste ansatte indkomster.

Bopæl for skatteydere med de højeste ansatte indkomster

I ligningslisten for 1870 er anført 27 skatteydere med en anslået indkomst på 5.000 rigsdaler eller mere. Det var 5 firmaer, nemlig gasværket, Fyens Stifts Sparekasse, Fyens Discontokasse, P. Jørgensens Sønner (handel, brændevinsbrænderi og bryggeri) og M. P. Allerup. Af de øvrige 22 boede de 19 i byens tre hovedgader, Overgade (5), Vestergade (10) og Nørregade (4). Desuden boede der en på Tolderlundsvej, en i Munke Møllestræde og en i Frue Kirkestræde. Købmænd og handlende dominerede med 14 af de 27 største skatteydere. Industrielle foretagere var dog også repræsenteret. Fire af købmændene havde indtægter fra industriel virksomhed, hvortil kom Dreyer og Milo, der ejede byens to største trykkerier, apoteker Lotze, M. K. Brandt, firmaet M. P. Allerup, ejeren af Munke Mølle og gasværket.

Ligningslisten for 1911 viser borgerskabets begyndende udflytning til området syd for byen. 33 skatteydere havde en anslået indkomst på 25.000 kr. eller mere. Af disse boede 14 syd for byen, heraf 5 på Hunderupvej. Kun fire boede

langs byens hovedgader, tre i Vestergade og en i Overgade, 6 i andre dele af den indre by, 5 i den ældre ring, og fire i området nord for byen. Fabrikanter og købmænd/grossererere var repræsenteret med hver 13 af de 33 skatteydere med de højeste indkomster.

Industrielle foretageres bopæl 1890 og 1911

De industrielle foretagere udgjorde en del af byens borgerskab. Deres bopæl skulle således forventes at være langs byens hovedgader eller ved torvene i første del af perioden. Ved slutningen af perioden er det at forvente, at en del af foretagerne var flyttet til villaer syd for åen. I det følgende vil det blive påvist, at foretagernes bopæl kun delvis afspejler dette generelle mønster, idet en stor gruppe af foretagerne boede ved deres virksomhed. Andelen med bopæl ved virksomheden faldt dog hurtigt i slutningen af perioden.

For de i appendix medtagne virksomheder er anført, hvor foretageren boede henholdsvis i 1890 og 1911. For 1911 er alene anført foretagerens adresse, mens det for 1890 på grundlag af folketællingslisterne tillige er anført, hvem der var i foretagerens husstand, og hvem der i øvrigt boede i samme bygning som foretageren.

Bopæl i 1890

Endnu i 1890 boede tre fjerdedele af foretagerne ved deres virksomheder. De boede typisk på 1. sal i forhuset mod gaden. Ved de egentlige industrianlæg fra før 1890 var der indrettet lejligheder i selve fabriksbygningerne, som på Albani bryggeriet i begyndelsen af perioden, på bryggeriet Odense og på sukkerkogeriet, eller der opførtes en villalignende fabrikant- eller bestyrerbolig på virksomhedens grund som på glasværket, Dalum papirfabrik og i 1881 på Albani bryggeriet.

12 foretagere boede ikke ved deres virksomhed i 1890. Højest 6 af disse 12 kan antages at have foretrukket en bolig andetsteds. Det gjaldt således tekstilfabrikanterne Chr. Mogensen, der lod opføre en stor villa i Kronprinsensgade, Lor. Bierfreund og hans to sønner, der boede i store første sals lejligheder på Vestergade og Albanitorv, og det gjaldt maskinfabrikant Svendsen, ejer af Phø-

nix, Harry Dessau, ejer af dampvæveriet i Søndergade, og S. E. O. Flamand, ejer af Odense Tricotagefabrik, som havde første sals lejligheder henholdsvis i Nørregade, Vindegade nær slottet og Albanigade. De var alle ledere af større virksomheder.

For de øvrige foretagere synes andre faktorer at have været afgørende for, at de ikke boede ved virksomheden. Brandts klædefabrik og M. P. Allerups jernstøberi havde flere ejere; én af ejerne boede i hvert tilfælde andetsteds. Nørrebros jernstøberi havde to ejere i 1890. Den ene ejer drev tillige købmandshandel i Vestergade, hvor han boede. Den tidligere bestyrer af Albani L. T. Schiøtz havde ret til at blive boende i bestyrerboligen på bryggeriet til sin død. Efterfølgeren Arntz boede indtil da uden for bryggeriet. Maskinfabrikkerne Hansen og Neckelmann boede ikke ved deres virksomhed i 1890, hvad de dog begge senere kom til.

Bopæl i 1911

I slutningen af den her undersøgte periode fulgte foretagerne de økonomisk bedrestillede udflytning til området syd for byen. Hermed mindskedes andelen af foretagere med bolig ved deres virksomhed; i 1911 var den faldet til 47%. Den faldende andel er ganske markant, idet bolig mønstret for foretagerne til dels var fastlåst i den udstrækning, deres tidligere bolig ved virksomheden ikke kunne finde anden anvendelse. Ved de fleste ældre virksomheder fortsatte bolig mønstret da også uændret. Enkelte yngre foretagere lod dog fortsat fordelene ved at have bolig ved virksomheden være afgørende. Således lod både Neckelmann og Thrige opføre boliger til sig selv i forbindelse med flytningen af deres virksomheder omkring århundredskiftet.

Af de 26 foretagere med bolig andetsteds end ved virksomheden i 1911 boede de 12 i villaer. 5 var foretagere for virksomheder grundlagt efter 1890. På nær en enkelt lå villaerne i området syd for byen. 7 af de 26 foretagere boede i byens hovedgader og på Albanitorv, heraf de 6 i første sals lejligheder.

Øvrige personer på foretagernes bopæl i 1890

Det hørte til undtagelserne, at foretagerne i 1890 havde beskæftigede i virksomheden boende. Butikspersonale indgik i husstanden for fire af 10

tobaksfabrikanter. To tobaksfabrikanter havde hver en lærling boende. Maskinfabrikant Mads Mortensen havde tre ugifte svende og tre lærlinge boende. To bryggere havde henholdsvis to tjenestekarle og en arbejdsmand boende som logerende. Karlene var formentlig beskæftiget i bryggerens kømandsvirksomhed. En nyere undersøgelse for Åbenrå viser i overensstemmelse hermed, at det op mod århundredskiftet kun var inden for handelsvirksomhed, at ansatte var optaget i arbejdsgiverens husstand. I første afsnit påvises også, at ansatte i industrien ikke var medlemmer af arbejdsgiverens husstand.

Det hørte ligeledes til undtagelserne, at der i 1890 boede ansatte i virksomheden i samme bygning som foretagerne. I den udstrækning foretagerne boede i ejendomme med flere lejligheder beboedes disse overvejende af familier med omtrent samme sociale status som foretagerne. Af kapitel IV vil det fremgå, at kun nogle få procent af familierne havde tyende i gader med en høj andel arbejdere. Det var til gengæld tilfældet for 90% af foretagerne i 1890. Halvdelen af familierne, der boede i samme bygning som foretagerne, havde tyende. Den lavere andel for de øvrige familier forklares af, at foretagerne typisk havde første sals lejligheden, der i de fleste ejendomme var størst. I stue- og evt. højere liggende lejligheder boede familier med mere beskedne indtægter.

Mads Mortensen udgør også i denne henseende en undtagelse, idet han havde to smedevende med deres familier boende i samme ejendom. På hver af de fire gamle jernstøberier og maskinfabriker boede der også en maskinarbejder med familie. I de to tilfælde drejede det sig dog om nabohuse til virksomheden købt med henblik på udvidelse af fabrikationslokalerne. Fem af de større virksomheder havde portnere boende ved virksomheden. På fire større virksomheder var der lejligheder for én eller nogle få ansatte i overordnede stillinger.

Arbejdernes bopæl i forhold til arbejdspladsen

Det hørte som nævnt til de absolutte undtagelser, at arbejderne boede hos arbejdsgiveren eller på virksomhedens område. Kun glasværket og Dalum papirfabrik lod i denne periode opføre arbejderboliger ved virksomheden. På glasværket

var der således lejligheder til 15 familier. Ved grundlæggelsen gav det bolig for mindst en tredjedel af virksomhedens arbejdere. Med arbejdstyrkens vækst i 1890'erne faldt denne andel imidlertid hurtigt.

Transport til arbejde

Byen var i hele den her undersøgte periode ikke af større udstrækning, end at en arbejder uanset bopæl til fods kunne nå til sin arbejdsplads på mindre end en time, når der ses bort fra Dalum papirfabrik. Vi må dog forvente, at arbejderne ved valg af bolig søgte at minimere transporttiden. I hele den her undersøgte periode var transport til fods dominerende, og arbejdsdagen var lang.

Endnu i 1911 anførte 72% af arbejderne, der boede i sognene omkring Dalum og Odense, men arbejdede i Odense, at de gik til arbejde til trods for at det tog mere end 20 minutter for to tredjedele af dem. Den typiske tidsangivelse var 30 minutter, og kun 7% angav, at det tog over 40 minutter. 27% cyklede, og de delte sig i to omtrent lige store grupper med en transporttid under 21 minutter og en transporttid mellem 20 og 40 minutter. Kun 4% af cyklisterne anvendte over 40 minutter hver vej. Fire af de 484 arbejdere i omegnssognene, der angav transportmåde og transporttid, anvendte jernbane til arbejde. Tre boede i Seden sogn og en i Lumby sogn.

Arbejdsdagen

Den daglige arbejdstid blev oplyst ved erhvervs-tællingen i 1872, ligesom den findes anført for de enkelte virksomheder i Arbejdstilsynets inspektionsprotokoller 1890-1913. Det fremgår heraf, at der i løbet af perioden skete flere nedsættelser af arbejdstiden, om end der er enkelte tilfælde i begyndelsen af 1890'erne, hvor det lykkedes virksomhederne at øge arbejdstiden i en kort periode.

For de i appendix anførte virksomheder var bruttoarbejdstiden i halvdelen af virksomhederne 13 timer i 1872. I en tredjedel var den 12 timer og i en sjettedel 14 timer. I en tidligere undersøgelse for hele landet er det påvist, at der i årene 1874-77 skete et fald i arbejdstiden, mens arbejdstiden derefter var ret uændret frem til 1890'erne. For Odense kan det konstateres, at bruttoarbejdstiden i 1890 og 1913 var 12 timer i mellem to tredjedele og halvdelen af virksomhederne, idet

dog kun 5% af virksomhederne havde en kortere arbejdstid i 1890, mens omvendt kun 2% af virksomhederne havde en længere arbejdstid end 12 timer i 1913. 7 af 46 virksomheder i 1913 havde en bruttoarbejdstid på 10½-11 timer og 7 en på 11½ time. I tobaksindustrien fandt der i årene 1895-97 og 1902-05 flere nedsættelser sted til 10½-11½ time, mens arbejdstiden inden for tekstilindustrien, på slagterierne og papirfabrikken helt overvejende var 12 timer i perioden 1890-1913. Det gjaldt ligeledes metal- og maskinindustrien, hvor der dog 1911-12 skete nedsættelser af arbejdstiden i 5 virksomheder til 11½ time.

I 1872, 1890 og 1913 var der i 83-89% af virksomhederne to timers daglig pause. I de øvrige virksomheder var hviletiden 1½-1¾ time. Bryggeriindustrien udgjorde dog en undtagelse. Her var arbejdstiden endnu frem til midten af 1890'erne 13-14 timer mod til gengæld 2-3 timers daglig pause. Arbejdet kunne ikke standse midt i en brygning, og i 1872-skemaerne anførte to af bryggerierne, at arbejdstiden var „ubestemmelig“.

Arbejdsdagen i den her undersøgte periode begyndte typisk klokken 6, idet flere virksomheder dog begyndte senere om vinteren. I tobaksindustrien begyndte arbejdsdagen i flere virksomheder først halvsvy eller svy. Med 12-timers dagen ophørte normal arbejdstid typisk klokken 6, idet „slavetimen“ fra kl. 18-19 ophørte.¹ Mellem 8 og 9 var der en halv times pause til frokost. Klokken 12 var der middagspause; den var typisk på en time, idet der så var en halv times pause mellem 4 og 5, den såkaldte vesperpause. Eftermiddagspausen sløjfedes i løbet af 1890'erne på flere virksomheder til fordel for 1½ times pause midt på dagen. I 1890 var der således eftermiddagspause på 64% af virksomhederne, og kun på 15% var middagspausen på 1½ time.

1. For virksomheder i døgndrift arbejdedes der i to hold med skift kl. 6 og 18. I 1906 arbejdede ifølge fabriksinspektøren følgende virksomheder i døgndrift: gas-, elværket, de to kornmøller ved havnen, sukkerkogeriet, Sct. Jørgens teglværk, papirfabrikken, Odense oliemølle, Højlesø cikorietørreri, Roulunds saltraffinaderi, de fynske Salt- og Kokesværker (3 hold) og glasværket. Flere af virksomhederne arbejdede kun i døgndrift en del af året. Det skete endvidere på bryggerierne, når der foretoges flere bryg om dagen; normalt passedes maltningen om natten af nattevagten.

I 1902 var 83% af virksomhederne uden eftermiddagspause, og på 85% var middagspausen på 1½ time eller mere.

Middagspausens længde muliggjorde, at arbejderne kunne nå hjem for at få dagens varme måltid. Det forudsatte dog, at de boede i nærheden af virksomheden. Det er nærliggende at se den ekstra halve time til middagspause i forbindelse med byens stigende udstrækning, der for flere arbejdere indebar stigende afstand til arbejdspladsen.

Registrering af folketællingens oplysning om arbejdssted i 1911

Beklageligvis er det kun muligt for slutningen af den her undersøgte periode nærmere at belyse, hvor de enkelte virksomheders arbejdere boede på grundlag af folketællingslisterne. Ganske vist er enkelte virksomheders lønningsbøger bevaret for perioden; men de udmærker sig ved ikke at anføre arbejderne adresser. Og flertallet af arbejderne havde navne, der var så almindelige, at identifikation i vejviserne eller folketællingslisterne kun er mulig for en mindre gruppe.

Ved folketællingerne 1901 og 1911 skulle alle lønmodtagere anføre deres arbejdssted. Det gjaldt ligeledes for folketællinger i den følgende periode. Til belysning af bopæl for beskæftigede i industrien er derfor foretaget en registrering af alle, der angav at være beskæftiget i håndværk og industri ved folketællingen 1911. Registreringen omfatter området dækket af den nuværende Odense kommune, og er sket i form af kodning af alle erhvervsbetegnelser med relation til håndværk og industri, pågældende persons adresse, oplysning om køn, stilling (ansat, selvstændig, arbejdsløs eller uoplyst) og husstandens størrelse, hvis pågældende var husstandsoverhoved. For ansatte i virksomheder med mere end 20 arbejdere ifølge Arbejdstilsynets inspektionsprotokoller er der tillige foretaget en kodning af virksomhedens navn.

Registreringen må antages at være repræsentativ for det samlede antal beskæftigede inden for håndværk og industri ifølge de utrykte folketællingslister. Ifølge den trykte statistik, der afspejler Danmarks Statistiks bearbejdning af samme materiale, forsørgedes 47,6% af befolkningen ved håndværk og industri i 1911. Den her foretagne undersøgelse viser 47,4%.

I tabel 22 er foretaget en sammenligning mel-

lem inspektionsprotokollens arbejdertal for virksomhederne med mere end 20 arbejdere og antallet af personer, der i folketællingslisterne står anført med arbejdssted i de pågældende virksomheder. Da inspektionsprotokollen ikke giver arbejdertallet på samme dato som folketællingen er først anført arbejdertallet ved den inspektion, der lå nærmest datoen for folketællingen første februar, og dernæst arbejdertallet ved første eller sidste inspektion på „den anden side“ af folketællingsdatoen. Tallet for folketællingen kan derfor, om end ikke nødvendigvis, forventes at ligge mellem de to arbejdertal fra inspektionsprotokollen. Selv om 1911-tællingen er valgt frem for 1901-tællingen, da den synes mere fuldstændig med hensyn til oplysningen om arbejdssted, ligger arbejdertallet på grundlag af folketællingslisterne for næsten alle virksomheder under inspektionsprotokollens arbejdertal.

Knap 80% af inspektionsprotokollens arbejdertal er registreret på grundlag af folketællingslisterne. Bortfaldet er af en sådan størrelse, at resultaterne ud fra den registrerede del af arbejderne kan antages at være repræsentative for det samlede antal arbejdere med en mindre usikkerhed. Det er ikke muligt nærmere at afgøre, hvorvidt bortfaldet udgøres af bestemte grupper af arbejdere. Tabellen viser f.eks. intet større bortfald for virksomheder med en relativ stor andel kvindelige arbejdere. At arbejdere har undgået registrering ved at bo uden for det undersøgte område synes ikke sandsynligt, da registreringen omfatter alle omegnssognene, der i dag indgår i Odense kommune. En del af bortfaldet kan formentlig forklares med, at folketællingen fandt sted, mens vinterarbejdsløsheden var mest udbredt. 6,3% af arbejderne anførte at være arbejdsløse på folketællingstidspunktet. Hertil kommer, at 12,5% af arbejderne hverken oplyste arbejdssted, eller om de var arbejdsløse. Sæsonarbejdsløsheden var dog især udbredt inden for byggefagene, og det kan f.eks. nævnes, at lønningsbogen for jernstøberiet Phønix viser et højere arbejdertal i sidste uge af januar 1911 end i august samme år. Det synes rimeligt at antage, at arbejdere med en løs tilknytning til virksomhederne ikke anførte arbejdssted. Da de næppe har haft samme stærke præference for at bo nær arbejdsstedet som de faste arbejdere, kan det forventes, at nærheden ved arbejdspladsen i mindre grad overvurderes på grundlag af folketællingens oplysning om bopæl og arbejdssted.

Virksomhed	Dato for inspektion	Antal arbejdere		I folketælling
		Ved inspektioner	Heraf kvinder	
Allerup	6.3.1911	181-203	0	143
Phønix ¹	12.8.1911	65-73	0	51
Rasmussen & Co. ²	30.3.1911	84-85	0	71
Brandt & Co.	21.12.1911	50-54	0	44
Allerup (ny)	20.2.1911	31-33	0	19
Thrige	28.11.1910	212-229	16	171
Sydfynske Jernbane	27.2.1911	77-78	0	70
L. E. Schnakenburg, teglv.	10.5.1910	24-22	2	17
Fyns Glasværk	20.2.1911	289-291	47	226
Odense Savmølle	25.2.1911	25-25	0	23
A. F. Larsen, stolefabrik	11.10.1910	27-30	4	24
Hagen & Sivertsen	7.3.1911	71-119	55	107
C. A. Mortensen, stentr.	11.5.1911	32-26	20	18
Carl Nielsen, bogb.	22.6.1911	23-25	9	16
Fyns Stiftsbogtrykkeri	18.5.1911	35-36	5	32
Fyns Tidendes bogtryk.	17.6.1910	24-23	3	13
Andelsbogtrykkeriet	13.5.1911	29-25	5	24
Fyns Skotøjsfabrik	7.3.1911	15-21	2	15
Madsen og Pedersen piskef.	27.8.1910	21-24	9	20
Gustav Krüger, klædef.	19.4.1911	106-102	30	47
Brandt, klædefabrik	23.6.1911	278-269	78	197
Mogensen & Dessau, Vindeg.	29.4.1911	103-109	33	
do. Slotsgade	10.3.1911	108-137	35	259 ³
do. Rugårdsvej	9.3.1911	93-93	28	
Søndergades dampvæveri	27.2.1911	27-28	9	24
Gummikompani, Rugårdsvej	11.10.1910	32-30	2	44
Odense Gasværk	10.11.1910	50-50	0	48
Blumensaadt	23.2.1911	24-24	16	19
Gustav Lotze	23.12.1910	28-36	5	37
H. Nielsen, tobaksf.	8.3.1911	140-157	31	81
A. Jensen, tobaksf.	7.5.1910	49-31	21	26
E. Stokkebye, tobaksf.	15.4.1911	20-24	4	13
N. Tørring, tobaksf.	4.4.1910	118-119	41	84
Albani bryggeri	22.6.1911	130-109	70	88
Bryggeriet Odense	21.11.1910	46-60	13	46
Slotsbryggeriet	28.2.1911	30-30	11	30
Sukkerkogeriet	20.10.1911	144-67	4	50
Tychsen, chokoladefabrik	9.5.1910	48-(brændt)	28	26
Exportslagteriet	27.12.1910	95-97	18	80
J. D. Koopmann, slagteri	22.4.1911	22-22	0	24
Dansk akkumulator-elektrom.	25.2.1911	20-22	3	6
Hagen & Sørensen, litografi	24.2.1911	10-21	2	14
Arbejderpartiets bogtrykkeri	16.11.1910	24-27	4	1
Dalum Papirfabrik	27.2.1911	265-271	85	231

1. 69 ifølge lønningsbog for ugen 26.1.-1.2.1911.

2. I 1911 beskæftigedes 116 arbejdere, heraf 33 temporært. (temporære arbejdere defineret som: under 500 kr. i årsløn for faglærte og under 400 kr. i årsløn for ufaglærte), jvf. bog med udbetalte arbejds lønninger.

3. Flere arbejdere anførte blot Mogensen & Dessau som arbejdssted; men ikke hvilken af fabrikkene de arbejdede på.

Anmærkning: Arbejdertallene i søjlen „ved inspektioner“ er fra de to inspektioner, der på hver sin side lå nærmest folketællingsdatoen første februar 1911. Den nærmeste inspektionsdato er anført. Denne inspektions arbejdsantal er anført først, og antallet af kvindelige arbejdere henhører hertil.

Kilde: Arbejdstilsynets inspektionsprotokol og folketællingen 1911.

Bopæl for beskæftigede i håndværk og industri 1911
Håndværk og industri var den største af byens hovederhvervsgrupper. I 31 af byens 33 kvarterer ernæredes mere end 25% af befolkningen af håndværk og industri. De eneste undtagelser var villakvarteret langs åen med 10% og Skibhusene med 3%. Beskæftigede i håndværk og industri var således spredt over hele byen.

De enkelte kvarterers andel for håndværk og industri i forhold til gennemsnittet for hele byen kan beregnes dels på grundlag af antallet af beskæftigede i håndværk og industri og dels på grundlag af forsørgede i håndværk og industri. Antallet af forsørgede omfatter alle medlemmer af en husstand, hvis overhoved er beskæftiget i håndværk og industri. De to beregningsmåder viser tydelige forskelle mellem nye og gamle kvarterer, hvor sidstnævnte er defineret som kvarterer med en befolkningstilvækst under 50% fra 1890 til 1911. Gamle kvarterer havde en relativ højere andel beregnet på grundlag af beskæftigede end på grundlag af forsørgede ved håndværk og industri. Det modsatte var tilfældet for nye kvarterer.¹ Det gjaldt for 26 af 33 kvarterer. Fire af de 7 øvrige kvarterer viste kun en beskedne forskel mellem de to beregningsmåder. De sidste tre kvarterer er defineret som nye kvarterer; men de må dog snarere betegnes som vel-etablerede kvarterer i 1911.² Deres vækst var koncentreret til første halvdel af 1890'erne.

Forskellen mellem gamle og nye kvarterer forklares af husstandenes forskellige sammensætning i de to typer kvarterer. I kapitel IV påvises for nogle udvalgte gader at nybyggeri var præget af relativt unge familier med børn, mens ældre byggeri havde en større andel ældre personer, der boede i små husstande. De forholdsvis mange børn i nye kvarterer betyder, at andelen af beskæftigede i håndværk og industri vil være relativt lavere end andelen af forsørgede.

Forskellen mellem gamle og nye kvarterer understreger, at beskæftigede i håndværk og industri var spredt over det meste af byen. Kun 12 af byens 33 kvarterer afveg med mere end 20% fra byens gennemsnit både med hensyn til en opgørelse af andelen af beskæftigede og med hensyn til andelen af forsørgede. Og som tidligere nævnt havde kun to kvarterer mindre end 25% af befolkningen forsørget ved håndværk og industri.

1. Beregningen bygger på bilag 2.

2. Det var kvartererne D, F og G.

På den anden side var der dog forskelle mellem de enkelte kvarterer. Således var der 16 kvarterer, hvor andelen for håndværk og industri var over byens gennemsnit beregnet både efter beskæftigede og forsørgede. På figur 12 er de 16 kvarterer markeret med den mørkeste signatur, mens kvarterer, der lå under byens gennemsnit er markeret med den lyseste signatur. Kvarterer med en relativ mørk signatur lå på hver sin side af byens gennemsnit alt efter beregningsmåde. De udprægede håndværker- og industrikvarterer markeret med den mørkeste signatur lå i alle områder af byen. Der var kvarterer i den indre by omkring Hans Jensensstræde og Nedergade, der var kvarterer i den ældre ring omkring Georgsgade og Langegade, der var kvarterer i områderne mod nord, omkring Dronningensgade, Store Glasvej og Vandværksvej, og mod syd omkring Oluf Bagersgade, der var kvarterer i omegnen omkring Palnatokesvej og Rødegårdsvej og der var de 5 udfaldsveje, Sdr. Boulevard, Vesterbro/Middelfart Landevej, Frederiksgade, Skt. Jørgens forstad og Skibhusvej.¹

Håndværk og industri er ovenfor behandlet samlet, og der er ikke skelnet mellem forskellige fag eller mellem de enkelte personers stilling in-

1. I kommentarerne til tabel 21 anførtes, at der var betydelige indkomstmæssige forskelle mellem kvartererne også inden for de enkelte områder. Da beskæftigede inden for håndværk og industri overvejende havde beskedne indkomster, kunne det antages, at den gennemsnitlige indkomst i de enkelte kvarterer blot afspejlede andelen for håndværk og industri. Det var dog kun delvis tilfældet. Korrelationskoefficienten r^2 var ganske vist 0,89 mellem kvarterers gennemsnitlige indkomst og andelen for beskæftigede i håndværk og industri; men den faldt til 0,74 mellem gennemsnitlig indkomst og andelen for forsørgede ved håndværk og industri. Regressionsligningerne beregnet ved mindste kvadraters metode var henholdsvis $Y = 17.760 \cdot X - 0,9693$ og $Y = 23.240 \cdot X - 0,8092$, hvor Y betegner et kvarters gennemsnitlige indkomst og X andelen af kvarterets befolkning henholdsvis beskæftiget/forsørget ved håndværk og industri.

Figur 12 (side 141): Håndværker- og industribefolkningens fordeling på kvarterer i Odense, 1911.

Anmærkning: Signaturernes betydning fremgår af teksten ovenfor.

(Kilde: Bilag 2).

Figur 12.

- III, IV, VII, VIII, IX, X, XI, C, D, H, J, K, L, M, V, W
- VI, A, E, G, O
- I, II, V, B, F, N, P, Q, S, T, U, X

den for de enkelte fag. En opdeling på stilling, selvstændige, faglærte og ufaglærte, på håndværk og industri og endelig på nogle udvalgte fag viser nogle tydelige forskelle mellem byens områder, som ikke fremgår af en total opgørelse for håndværk og industri. Således varierede andelen for beskæftigede i håndværk og industri kun mellem 17% og 22% for de 5 områder, mens den i omegnen med en stor del landbrugere var nede på 14% af befolkningen.

Bopæl for beskæftigede i håndværk og industri opdelt efter stilling 1911

I tabel 23 er foretaget en opgørelse over selvstændige, faglærte og ufaglærtes fordeling inden for byens områder. Tabellen er delvis overensstemmende med tabel 21, der viser de samme områders gennemsnitlige indkomst for hele befolkningen. Den indre by og området mod syd med de højeste gennemsnitlige indkomster havde den højeste andel af selvstændige inden for håndværk og industri. Udfaldsvejene og omegnen havde den højeste andel af ufaglærte og samtidig de laveste gennemsnitlige indkomster. Sammenhængen mellem gennemsnitlig indkomst og stilling i erhverv er dog ikke fuldstændig. Andelen af selvstændige skulle forventes højere i området syd for byen end i den indre by på grundlag af de to områders gennemsnitlige indkomst. At det ikke er tilfældet, kan ses i forbindelse med, at der samtidig var en tendens til, at andelen af selvstændige var faldende, når man bevæger sig væk fra den indre by. I de nyere områder nord og

*Tabel 23:
Selvstændige, faglærte og ufaglærtes procentvise andel af beskæftigede i håndværk og industri opdelt på områder, Odense 1911*

Område	Selvstændige	Faglærte	Ufaglærte/ tillærte	I alt
Indre by	16,7	31,9	51,4	100,0
Ældre ring	11,8	32,8	55,4	100,0
Udfaldsveje	9,1	30,9	60,0	100,0
Nord	8,6	35,6	55,8	100,0
Syd	13,4	38,2	48,4	100,0
Omegn	10,4	27,9	61,7	100,0

Anmærkning: Områderne omfatter samme kvarterer som i tabel 20.

Kilde: Bilag 3.

syd for byen var der til gengæld en relativ høj andel af faglærte arbejdere. I en vis afstand fra byen øgedes andelen af selvstændige påny, og andelen af faglærte faldt betydeligt.

Bopæl for beskæftigede i større industrivirksomheder 1911

I tabel 24 er foretaget en opgørelse over de enkelte områders procentvise andel af de større virksomheders arbejdere. Tillige er anført områdernes procentvise andel af det samlede antal beskæftigede i håndværk og industri. De større industrivirksomheder omfatter alle virksomheder med mere end 20 arbejdere ifølge Arbejdstilsynets inspektionsprotokol samt 7 virksomheder inden for beklædningsindustrien, der inspiceredes af den kvindelige fabriksinspektør; men om hvilke det på grundlag af 1911-folketællingens oplysning om arbejdssted vides, at de også beskæftigede mere end 20 arbejdere. Opgørelsen omfatter 2.822 beskæftigede i større industrivirksomheder og 9.129 i håndværk og industri. Opgørelsen dækker en så stor del af industriens arbejdere, at fordelingen ikke ville kunne ændres afgørende, hvis opgørelsen tillige omfattede den manglende del af industriarbejderne. Det må bemærkes, at de to fordelinger i tabel 24 undervurderer forskellen mellem bopælen for beskæftigede i henholdsvis håndværk og industri, idet f.eks. en høj andel af industriarbejdere i et område samtidig betyder en relativ høj andel for håndværk og industri tilsammen.

*Tabel 24:
Områdernes procentvise andel af arbejdere på større industrivirksomheder og andel af samtlige beskæftigede i håndværk og industri, Odense 1911*

Område	Industriarbejdere	Håndværk og industri i alt
Indre by	12,5	19,9
Ældre ring	12,0	13,8
Udfaldsveje	16,4	17,5
Nord	27,6	21,9
Syd	17,0	16,9
Omegn	14,5	10,0
I alt	100,0	100,0

Anmærkning: Områderne omfatter samme kvarterer som i tabel 20.

Kilde: Folketælling 1911.

I alle områder boede der en relativ stor del af industriarbejderne; men der var afgørende forskelle mellem områderne. Industriarbejderne var underrepræsenteret i den indre by i forhold til beskæftigede i håndværk. Det var, om end ikke så markant, tillige tilfældet i den ældre ring og langs udfaldsvejene. I de nyere bebyggelser nord og syd for byen var industriarbejderne overrepræsenteret, om end ikke signifikant syd for byen. Industriarbejdernes høje andel i omegnen skyldes først og fremmest Dalum papirfabrik. Udelades arbejderne på denne virksomhed af opgørelsen, havde omegnen 8% af såvel industriarbejderne som beskæftigede i håndværk og industri.

En opgørelse på enkelte kvarterer bekræfter tendensen i tabel 24, at industriarbejderne i højere grad boede uden for den indre by end håndværkerne. På figur 13 er med den mørkeste signatur markeret „industrikvarterer“. De er karakteriseret ved, at arbejderne på industrivirksomheder med mere end 20 arbejdere udgjorde en højere andel af befolkningen end i gennemsnit for hele Odense, og ved at de udgjorde en højere andel af pågældende kvarters samlede antal beskæftigede i håndværk og industri end gennemsnittet for hele Odense. Kvarterer markeret med relativ mørk signatur opfylder det andet af de to kriterier, mens kvarterer med relativ lys signatur opfylder det første kriterium, og kvarterer markeret med den lyseste signatur opfylder ikke nogle af de to kriterier.

Kortet viser, at der ikke lå nogen „industrikvarterer“ i den indre by og kun et enkelt i den ældre ring. Industrikvartererne var overvejende lokaliseret i områderne mod nord og syd og i omegnen. Dalum er præget af papirfabrikken, mens de øvrige kvarterer med den mørkeste signatur lå i tilknytning til industriområdet langs åen og området nord og nordvest for byen. Bebyggelserne i disse kvarterer var overvejende fra den her undersøgte periode og opført efter, at de første større virksomheder i de pågældende områder var blevet grundlagt. Kvartererne med den relativ mørke signatur havde kun en lille andel beskæftigede i håndværk og industri; men af de få var der en relativ stor gruppe industriarbejdere. Den vestlige del af Skt. Hans Landsogn nær industriområdet omkring Rugårdsvej havde nogle få industriarbejdere, og Bolbro havde en del, især som følge af andelsboligforeningen for arbejderne ved Odense-Svendborg-banens maskinværksted.

Kvartererne med den relativ lyse signatur er

alle med undtagelse af kvarteret omkring Adams-gade anført som industri- og håndværkerkvarterer på figur 12. Industriarbejdernes andel af befolkningen var højere end for byen i gennemsnit. Industriarbejdernes lave andel af det samlede antal beskæftigede inden for håndværk og industri gør dog, at de nok kan betegnes som industri- og håndværkerkvarterer, men at sidstnævnte betegnelse især må understreges.

Fordelingen af industriarbejdere og beskæftigede i håndværk på byens områder viser, at andelen af selvstændige i de enkelte områder i 1911 ifølge tabel 23 dels afspejler økonomisk bedre stilledes præferencer for at bo langs hovedgaderne eller i byens sydlige del dels håndværkets overvejende centrale lokalisering, idet håndværk med få beskæftigede pr. virksomhed giver en relativ høj andel af selvstændige.

Bopæl for beskæftigede i en række udvalgte fag inden for håndværk og industri 1911

Inden for både håndværk og industri var der dog forskelle med hensyn til bopæl. Til belysning heraf er udvalgt nogle typiske håndværksfag, nogle industrifag og nogle fag, som ikke klart kan henføres til en af de to grupper. Som repræsentanter for håndværksfagene er valgt skomage-re, murere og tømrere. For industrifagene er valgt beskæftigede i metal- og maskinindustrien, hvilket bl.a. omfatter formere og maskinarbejdere, beskæftigede i tekstilindustrien, hvilket bl.a. omfatter vævere, spindere og spolersker, beskæftigede i tobaksindustrien og personer benævnt fabriksarbejdere/sker. Uden klar tilknytning til de to grupper, om end deres arbejde var overvejende håndværksmæssigt, er valgt arbejdsmænd og syersker. Håndværksfagene dækker både selvstændige og ansatte, dog med undtagelse af lærlinge. I tabel 25 er de pågældende fags procentvise fordeling på byens områder anført. Fagene kan ikke betragtes som værende repræsentative for alle typer håndværks- og industrifag; men det er nogle af de almindeligste fag, således at opgø-

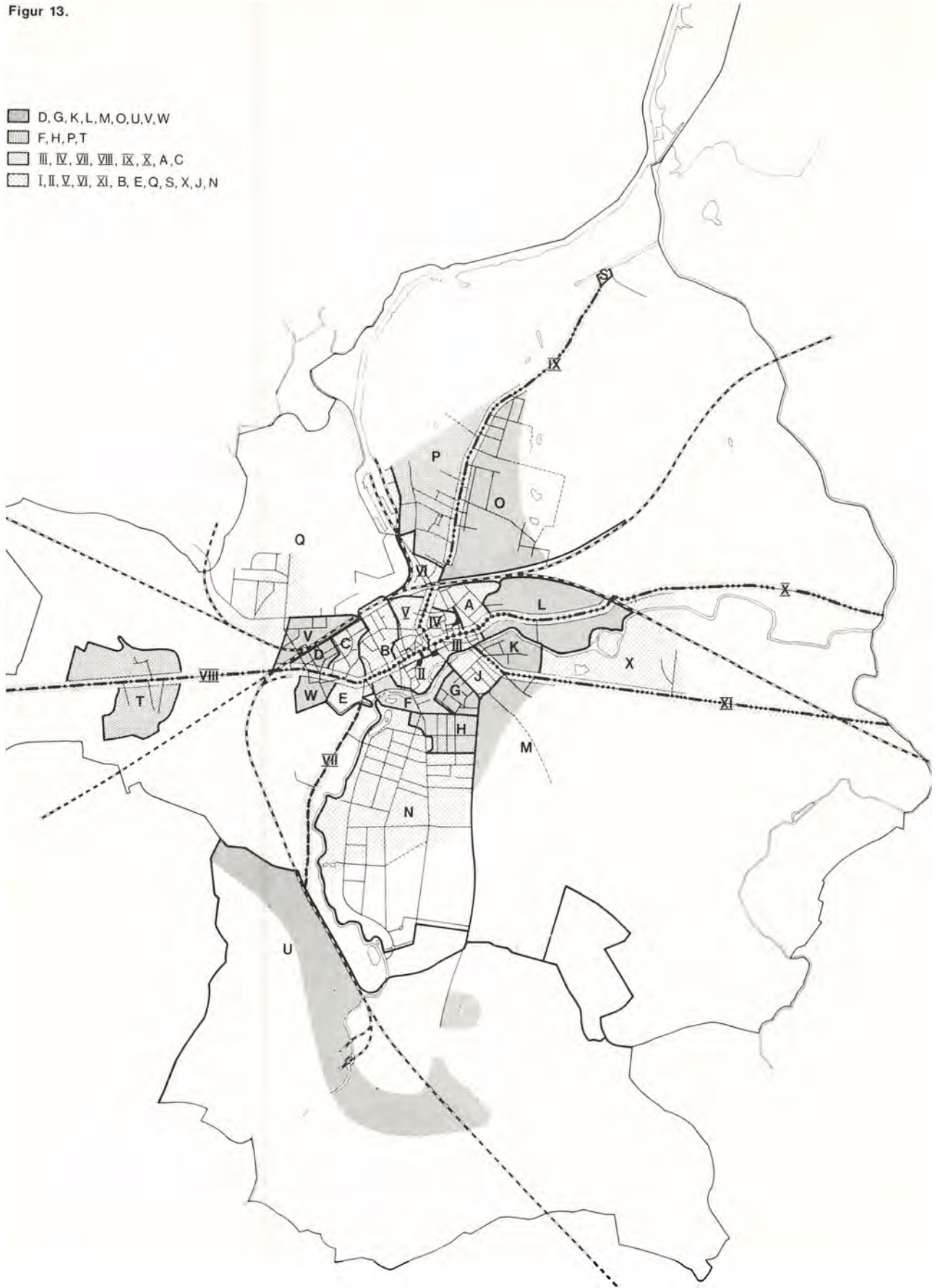
Figur 13 (side 144): Industriarbejdernes fordeling på kvarterer i Odense, 1911.

Anmærkning: Signaturernes betydning fremgår af teksten ovenfor.

(Kilde: Bilag 2).

Figur 13.

- D, G, K, L, M, O, U, V, W
- F, H, P, T
- III, IV, VII, VIII, IX, X, A, C
- I, II, V, VI, XI, B, E, Q, S, X, J, N

Tabel 25: Områdernes procentvise andel af arbejdere inden for udvalgte fag og disses totale antal, Odense 1911

Område	Maskin- arb.	Tekstil- arb.	Tobaks- arb.	Fabriks- arb.	Arbej- der	Tømrer	Murer	Skoma- ger	Syerske
Indre by	13,2	7,1	16,0	14,9	16,9	10,4	15,2	28,5	25,1
Ældre ring	10,6	9,9	18,2	12,7	13,6	12,5	12,1	15,3	15,8
Udfaldsveje	23,8	19,7	15,5	15,9	24,9	14,0	11,7	14,9	13,3
Nord	22,7	33,0	18,8	22,6	25,2	22,6	22,9	15,8	21,4
Syd	16,1	22,5	22,7	12,8	10,3	26,5	28,3	18,3	17,6
Omegn	13,6	7,8	8,8	21,1	9,1	14,0	9,8	7,2	6,8
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Total	273	294	181	584	1.093	279	315	235	557

Anmærkning: Områderne omfatter samme kvarterer som i tabel 20.

Kilde: Folketælling 1911.

relsen, der i alt omfatter 3.811 personer, har selvstændig interesse.

På ny må det indledningsvis understreges, at der var en betydelig spredning på byens forskellige områder. Der er dog samtidig tydelige forskelle mellem de enkelte fag.

Beskæftigede i „industrifagene“ boede i overensstemmelse med opgørelsen i tabel 24 overvejende i byens yderområder. For alle industrifagene gjaldt, at mere end halvdelen af arbejderne boede i nord, syd og omegnsområderne. Kun tobaksarbejderne havde en relativ høj andel arbejdere i den indre by og ældre ring overensstemmende med denne industris overvejende centrale lokalisering. Området mod nord havde en tydeligt højere andel af de udvalgte industriarbejdere med undtagelse af tobaksarbejderne end området mod syd. Det gjaldt ligeledes for arbejds mændene. Industripæret nord for byen markeres således, om end enkelte andre industrifags udøvere som f.eks. bryggerarbejderne i højere grad boede i området mod syd end mod nord, nemlig 46 mod syd og 14 mod nord.

Omkring halvdelen af bygningshåndværkerne boede i områderne mod nord og syd, mens skomagerne og syerskerne var fagene med de højeste andele boende i den indre by og den ældre ring. Forskellen afspejler formentlig, dels at bygningshåndværkerne generelt var bedre lønnede end de to andre fag, (det er således bemærkelsesværdigt, at området mod syd havde de højeste andele for de to byggefag), og dels hensynet til nærheden ved arbejdspladsen. For bygningshåndværkerne havde sidstnævnte forhold af gode grunde ikke

betydning; men beklædningsindustrien var overvejende centralt lokaliseret, og i den udstrækning skomagerne og syerskerne var selvstændige var en central beliggenhed at foretrække kundemæssigt. En del skomagere bosatte sig dog i de nye kvarterer med henblik på lokale kunder; mens en del syersker var hjemmearbejdere, for hvilke bopæls placering ikke havde afgørende betydning.

Bopæl for udvalgte industrivirksomheders arbejdere 1911

I det foregående er antaget, at arbejderne ønskede en så kort vej mellem bopæl og arbejdsplads som muligt. Rigtigheden af denne antagelse bekræftes ved betragtning af bopæl for de enkelte virksomheders arbejdere. I tredje afsnit er der for de enkelte virksomheder foretaget en sammenligning mellem arbejderens bopæl i 1911 og 1930. For alle virksomheder kan det påvises, at virksomhedernes arbejdere ganske overvejende boede i samme område af byen, hvori virksomheden var beliggende. Denne tendens var klarere i 1911 end 1930, hvilket kan tilskrives cyklens stigende udbredelse og udbygningen af det offentlige transportnet i den mellemliggende periode.

Ønsket om nærhed ved arbejdspladsen viser sig i en høj andel arbejdere boende i kvartererne omkring de enkelte virksomheder. Udprægede eksempler herpå er Rasmussens jernstøberi i Frederiksgade og Albani bryggeriet med 67% og 76% af arbejdsstyrken boende i de omliggende kvarterer syd for åen, og glasværket med 74% af

arbejdsstyrken i de omliggende kvarterer mod nordvest, d.v.s. mindre end 10 minutters gang fra virksomheden. Med stigende afstand til den enkelte virksomhed mindskedes antallet af arbejdere; men det skete ikke jævnt. Håndværker- og industrikvartererne med et relativt stort udbud af boliger, der lå inden for arbejderens økonomiske muligheder, havde som regel en relativ høj andel af arbejdere fra selv fjernereliggende virksomheder. Thrige havde således 45% af arbejderne boende i de omliggende kvarterer nord for byen, 16% i kvartererne mod nordvest og 14% i kvartererne syd for åen, eller i alt 75% af arbejderne i kvarterer, der tilsammen udgjorde halvdelen af Odenses befolkning. Eksportslageret havde 40% af arbejderne boende i kvartererne mod nord-vest, 29% mod nord og 10% i kvartererne syd for åen. Bagindgangen til Brandts klædefabrik lå nær kvartererne mod nordvest, hvor 38% af arbejderne boede; 28% boede i kvartererne syd for åen og 10% i kvartererne mod nord.

Sammenfatning

Industriens arbejdere boede spredt over hele byen. Det afspejler, dels at der lå industrivirksomheder i alle dele af byen, dels at boligmassen var heterogen inden for selv mindre kvarterer. Der var dog forskelle mellem byens enkelte kvarterer. I tilknytning til industriområdet langs åen udbyggedes i løbet af denne periode kvarterer syd for åen med en relativ høj koncentration af industriarbejdere. Tilsvarende udbyggedes nye kvarterer nordvest og nord for byen med en høj koncentration af industriarbejdere overvejende med tilknytning til det nye og stærkt voksende industriområde omkring jernbanen og havnen. I flere af de ældre mere beskedne bebyggelser, dels i den indre by og dels langs udfaldsvejene, der overvejende var domineret af håndværkere, boede dog også et betydeligt antal industriarbejdere. I det følgende kapitel vil eksempler på boliger i disse håndværker- og industrikvarterer blive nærmere belyst.

IV · Byggeri og boligforhold

Kilder til belysning af byggeaktivitet og boligforhold

Gennem hele perioden skulle der til bygningsmyndighederne indgives anmeldelse om såvel nybyggeri som ombygningsarbejder. Det færdige byggeri skulle endvidere godkendes. Med § 35 i bygningsloven for købstæderne af 1858 fik kommunalbestyrelserne mulighed for at ansætte en bygningsinspektør. Han kunne efter nærmere bestemmelse træde i stedet for bygningskommissionen, der ifølge en forordning fra 1832 nedsattes i de større provinsbyer. Odense var landets første provinsby, der udnyttede den nye mulighed ved 1858-loven, idet stadsingeniørembedet oprettedes i 1868. I 1886 udskiltes et særskilt bygnings- og brandinspektørembede.

Stadsingeniøren og fra 1886 bygningsinspektøren indsendte en årsberetning til byrådet om bygningsvæsenets virksomhed. Årsberetningerne er på nær 1907-09 trykt i tillægget til Uddrag af Odense Byråds Forhandlinger. Årsberetningernes væsentligste indhold var opgørelser over antallet af byggeanmeldelser og antallet af udstedte bygningsattester. Opgørelserne er grupperet efter, om det var nybyggeri på ny eller allerede bebygget grund, og efter forskellige typer ombygningsarbejder. For udfærdigelsen af bygningsattesten, der er en godkendelse af, at byggeriet er i overensstemmelse med bygningslovgivningen, betales et gebyr, der bl.a. var bestemt af antallet af etager. Den hermed forbundne registrering af antallet af etager blev anvendt ved gruppering af opgørelsen over antal udstedte bygningsattester. Beklageligvis ændredes opgørelsesprincipperne flere gange gennem perioden. Især i 1887 blev foretaget en større ændring af opgørelsen over byggeanmeldelser i forhold til tidligere år; den nyudnævnte bygningsinspektør skulle tilsyneladende vise sin uafhængighed.

Opgørelserne over det årlige antal byggeanmeldelser og udstedte bygningsattester er let tilgængelige og kun behæftet med ringe usikkerhed, for såvidt der ikke ønskes oplysning om mindre byggearbejder. De kan dermed give et indblik

i byggeriets omfang gennem perioden og karakterisere det på nogle enkelte punkter bl.a. med hensyn til antallet af etager. De enkelte byggeforetagenders størrelse ændredes imidlertid i løbet af perioden, hvilket kun ufuldstændigt kan ses af disse opgørelser. Et mere præcist mål for byggeriets omfang er en opgørelse af etagearealets tilvækst.

Beregning af bygningsafgiften af 1802 fordrede en nøjagtig opmåling af alle ejendomme med undtagelse af offentlige bygninger, skoler o.lign., som var fritaget for afgiften. Bygninger takseret til en værdi af ikke over 200 rigsdaler var ligeledes fritaget. Ved lov af 14.4.1873 hævedes den afgiftsfri taksationsgrænse til 700 rigsdaler, og bygninger beboet af en familie, og som var under 100 kvadratalen, blev fritaget for afgift. For arbejderboliger blev grænsen sat ved 110 kvadratalen, hvis de var opført med et filantropisk sigte, ligesom friboliger for værdigt trængende helt var fritaget. I 1893 forhøjedes arealgrænsen for fritagelse med 10 kvadratalen. I 1900 øgedes mulighederne yderligere for fritagelse, idet egentlige afgiftsfrie lokaler beliggende i kvist- og loftsetager, og som kun havde vindue gennem tag eller i gavl, ikke længere skulle medregnes ved vurderingen af, om bygningen lå under arealgrænsen for afgiftsfritagelse.

Opmålingsprotokollerne er med undtagelse af protokollen 1870-74 alle bevaret for Odense for perioden indtil 1904, da afgiften blev ophævet. På grundlag af opmålingerne for hver enkelt ny- eller ombygget ejendom i perioden er foretaget en opgørelse over etagearealets årlige tilvækst i Odense. Den således foretagne opgørelse er behæftet med betydelig usikkerhed. En række ejendomme var som nævnt fritaget for afgiften. Ombygningernes omfang kan være vanskelig at bestemme, og en række ejendomme blev først opmålt i forbindelse med deres indlemmelse under Odense købstad. Disse ejendomme er dog søgt holdt ude af opgørelsen over den årlige tilvækst. De nævnte forhold betyder, at opgørelsen for 1884, hvor hele byen blev opmålt, overvurderer den faktiske tilvækst for dette år. Arealtil-

væksten 1870-74 er søgt beregnet på grundlag af afgiftsbeløbenes størrelse, som kendes fra hovedprotokollerne til kontrol af afgiftens betaling. Det har dog kun kunnet ske ufuldstændigt, da afgiften pr. kvadratalen var forskellig alt efter bygningens brandforsikringssum. En række ejendomme er uden tvivl overset for disse år.

Den enkelte boligs størrelse kan kun belyses ufuldstændigt. Opmålingsprotokollerne angiver ganske vist arealet for hver etage i alle bygninger, men intet om indretningen af disse. De enkelte lejligheders værelsesantal kan imidlertid belyses på grundlag af arkiverede byggesager. Byggesager for endnu eksisterende ejendomme findes ved Odense kommunale bygningsvæsen, mens en del byggesager for nedrevne ejendomme er udskilt og overført til Landsarkivet for Fyn. Byggesagerne er bevaret fra 1873, om end ikke fuldstændigt. Byggesagerne for de indlemmede områder er meget sporadisk bevaret, selv for perioden kort før 1. verdenskrig. De tidlige byggesager indeholder de originale byggeanmeldelser, men kun sjældent bygningstegninger. Først fra slutningen af 1880'erne bliver det almindeligt, at byggesagerne tillige er bilagt tegninger, der viser rumplacering, konstruktion og evt. installationer. Generelt gælder det endvidere, at de tidligste tegninger trods en teknisk høj kvalitet kan være vanskelige at anvende på grund af manglende tekstforklaring. Det kan især være vanskeligt at vurdere bagbygninger, som ofte havde den mest differentierede anvendelse. De enkelte bygningers anvendelse umiddelbart efter opførelse eller ombygning fremgår dog af opmålingsprotokollerne og tillige af brandtaksationsprotokollerne.

For hele perioden er der bevaret brandforsikringsmateriale, hvoraf brandtaksationsprotokollerne giver den mest detaljerede beskrivelse af de enkelte bygninger. Det gælder bygningernes anvendelse, deres konstruktion, faste inventar og i nogen udstrækning indretning. Beskrivelserne er meget nøjagtige, da de skulle danne grundlag for erstatninger i tilfælde af brandskade. Det var dog især det ekstraordinære, der noteredes, mens det, der gjaldt alle bygninger, ikke er beskrevet. Det almindelige hus, som netop er det mest interessante at få beskrevet, får således den mest summariske beskrivelse. Dets indretning kan dog delvis udledes ved at sammenholde med, hvad vurderingsmændene fandt det nødvendigt at notere for de bedst udstyrede bygninger. Og periodens knappe ressourcer betød, at selv mindre

værdifulde genstande som f.eks. hegn og stakitter vurderedes.

Beboerne i de enkelte huse kendes fra folketællingerne. Ved alle folketællinger 1870, 1880, 1890, 1901 og 1911 udfyldtes for hver ejendom et skema med angivelse af ejendommens ejer og med en fortegnelse over hver husstands medlemmer. Om hver beboer gives en række oplysninger, hvoraf de centrale for denne undersøgelse er navn, alder (fra 1901 fødselsdato), fødested og erhverv.

Byggesager, brandtaksationsprotokoller og folketællingernes husskemaer er alene gennemgået for en række udvalgte gader.

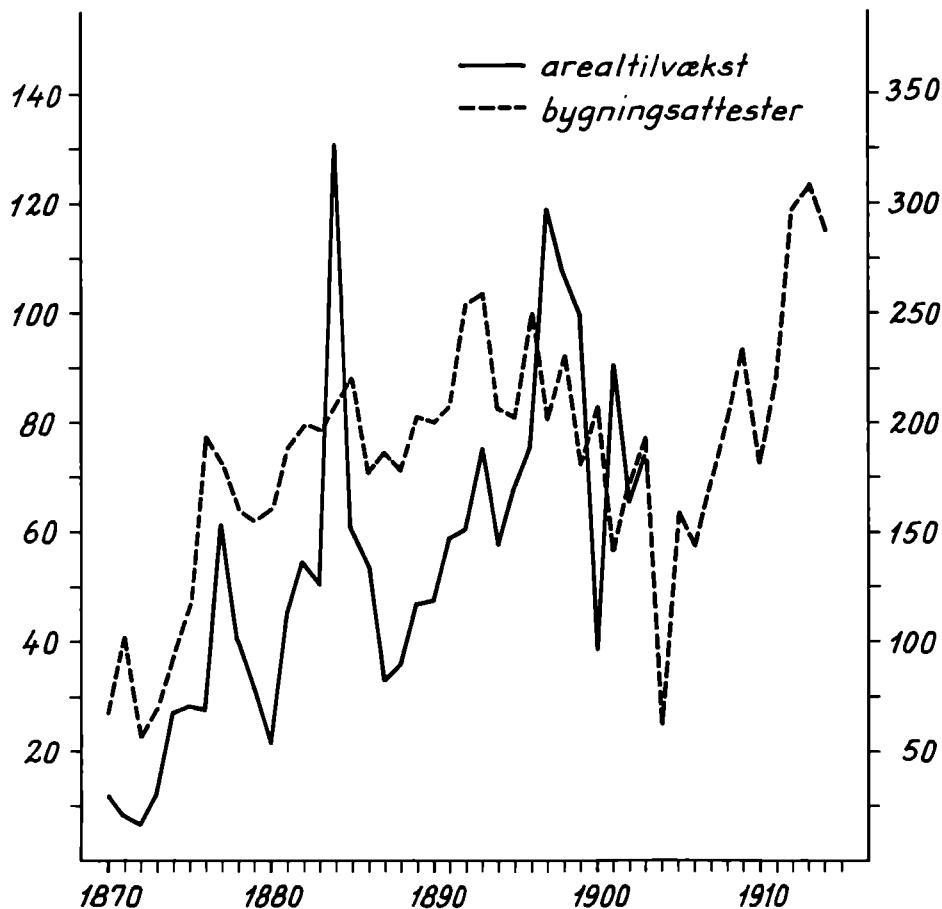
Byggebooms og byggekriser

Figur 14 viser byggeaktiviteten i Odense 1870-1904. Ved vurderingen af kurverne må det erindres, at arealtilvæksten er behæftet med betydelig usikkerhed. Det fremgår bl.a. af det meget høje tal for 1884. Selv om det var et år med betydelig byggeaktivitet, omfatter tallet for 1884 byggeri, som har fundet sted i de foregående år; men som først er blevet registreret i forbindelse med byens fuldstændige ommåling dette år. Vedrørende antallet af udstedte bygningsattester må det erindres, at de først blev udfærdiget ved byggeriets afslutning. Større betydning har det dog, at opmålinger skete kvartalsvis, og således kunne ske flere måneder efter byggeriets afslutning. F.eks. blev der i foråret 1893 indgivet byggeanmeldelse for forhuset St. Glasvej 12. I efteråret kunne bygningsattesten udstedes, og brandtaksationen blev foretaget; men først efter årsskiftet indførtes opmålingen i opmålingsprotokollen. Vinterbyggeri var begrænset, og ofte søgtes bolig-ejendomme færdiggjort til oktober flyttedag. Arealtilvæksten er derfor i vid udstrækning henført til året efter, at byggeriet fandt sted. En sammenligning mellem de to kurver viser i overensstemmelse hermed, at kurven for arealtilvæksten generelt afspejler svingningerne i antallet af bygningsattester med et års forsinkelse.

Byggeaktiviteten i Odense afspejler de i kapitel II anførte højkonjunkturperioder og kriser. Byggeriet var noget svingende i årene lige efter 1870; men fra omkring 1874 frem til 1876-77 var der en betydelig stigning i byggeriet. De følgende års krise er tydelig med et faldende byggeri 1878-80. Fra omkring 1881 viser byggeriet ifølge

1000 kvadratalen

antal bygningsattester

Figur 14: Byggeaktiviteten i Odense 1870-1914. Antal udstedte bygningsattester 1870-1914 og den årlige arealtilvækst i kvadratalen 1870-1903.

(Kilde: Bilag 5 og 6).

begge kurver en jævnt stigende tendens frem til 1893, idet kun årene 1886-87 bragte et fald i byggeriet. Antallet af bygningsattester toppede i 1893 og nåede først over dette niveau i 1912. Tilvæksten i etageareal fortsatte imidlertid den stigende tendens frem til 1897 og lå fortsat i 1898 og 1899 på et højt niveau. Forklaringen på kurvernes forskellige forløb er, at de enkelte bygningsarbejder blev stadigt større op gennem 1880'erne, men især i 1890'erne.

Efter 1899 var der en markant tilbagegang i byggeriet frem til 1906. Af de to kurvers indbyrdes forløb 1899-1903 ses, at de enkelte byggearbejder gennemsnitligt blev af et noget mindre omfang fra omkring århundredskiftet. Det var villabyggeriet, som fik stigende betydning. Det stigende antal bygningsattester fra omkring 1907 kan tilsvarende forklares med et betydeligt villa-byggeri.

Betragtes perioden samlet, er der nok en svagt stigende trend fra 1870'erne og frem til århundredskiftet; men det er dog bemærkelsesværdigt, at antallet af byggearbejder under højkonjunkturen omkring 1876 nåede op på samme høje niveau, som det lå på i de fleste år gennem 1880'erne og 1890'erne. Byggeriet var præget af en fortsat høj aktivitet, efter at en kraftig vækst var sat igang ved 1870'ernes midte. Denne udvikling blev kun afbrudt af kortere byggekriser.

Efter århundredskiftet var der først fra omkring 1906 en tydelig fremgang i byggeriet; men som nævnt var det overvejende villabyggeri, hvor hver bygningsattest repræsenterer et begrænset etageareal. Årene for byggekriserne i det ny århundrede passer med byens generelle økonomiske udvikling. Som tidligere nævnt er der dog fra slutningen af 1890'erne vanskeligheder med at belyse Odenses udvikling på grund af byens

administrative opdeling. En stigende del af Odenses byggeri foregik i Skt. Hans Landsogn på udstyknings fra de to hovedgårde Åløkkegård og Marienlund. Figur 14 giver derfor et overdrevent indtryk af byggeriets stagnation fra århundredskiftet.

Bl.a. offentlige bygninger og skoler blev ikke opmålt, da de var fritaget for bygningsafgiften. Med henblik på opgørelsen af tilvækst i etageareal er det yderst uheldigt, da det ofte drejede sig om større byggefretagender.¹

En nøjere gennemgang af byggefretagender fritaget for bygningsafgiften viser, at de foregik gennem hele perioden; men at der var flest foretagender i gang i højkonjunkturperioderne, især i 1890'erne og de sidste år før 1. verdenskrig. I nogle af de værste kriseår var der dog enkelte større offentlige byggefretagender. Således skolebyggeri 1878-79, kasernebyggeri i delvis samme periode, karantænehus i 1886, sygehusbyggeri 1886-87, skolebyggeri 1887-89 og kirkebyggeri omkring 1903. Det offentlige byggeri har ikke systematisk udjævnet svingningerne i den øvrige byggeaktivitet; men det har dog i enkelte tilfælde afbødet nogle af de værste beskæftigelsesmæssige konsekvenser af byggekriserne.

Byggeriets lokalisering

Byggeriets lokalisering ændredes i perioden. I tabel 26 er vist fordelingen af etagearealets tilvækst inden for kortere tidsperioder. Perioderne er valgt, så de enten dækker år med et omfattende byggeri eller kriseår. Fordelingen er foretaget på grundlag af opmålingsprotokollerne og viser derfor byggeriet med op til et års forsinkelse.

Ved periodens begyndelse lå omkring 75% af bygningsmassen inden for den gamle konsumtionsgrænse. I tabel 26 viser byens vækst sig ved, at en stadig stigende del af byggeriet foregik i områder uden for den indre by. Endnu i 1880'erne foregik dog 35-40% af byggeriet i hovedgaderne og den øvrige indre by. En del heraf var ganske vist erhvervsbyggeri; men den overvejende del var blandet byggeri, hvoraf hovedparten anvendtes til boliger.

Der er flere eksempler på gadegennembrud eller nedrivning af eksisterende ejendomme med deraf følgende nybyggeri; men den helt overvejende form for byggeri i den indre by var til- og ombygninger. I de fire hovedgader Skt. Jørgensgade, Overgade, Vestergade og Nørregade vedrørte kun 6% af arealtilvæksten i hele perioden

1. I det følgende anføres periodens vigtigste større byggerier, der var helt eller delvis fritagne for bygningsafgiften. Tilsvarende byggeri efter bygningsafgiftens ophør i 1904 er tillige anført. Tallet i parentes refererer til opførelsesår og år for evt. større udvidelser. Følgende skoler kan nævnes: Skt. Hans Skole (1878), Jernbanegades Skole (1878-79), Pigerealskolen i Holsedore (1887), Østre Skole (1888-89), Vestre Skole (1897, 1904-05), Bolbro Skole (1907-08), Mulernes Legatskole foretog ombygning af Overgade 66 (1874) og flyttede til en ny skole på Hunderupvej (1893), Odense Katedralskole flyttede til ny bygning i Jernbanegade (1892-94), Den tekniske Skole foretog ombygning af Frue Kirkestræde 14 (1879) og flyttede til ny bygning på Hunderupvej (1899), Giersings Skole foretog ombygning af Søndergade 5 (1874), L. Wintelers Skole foretog ombygning af Klostervej 8 (1881, 1887), A/S Friskolen i Odense foretog delvis ombygning af Nørregade 59 (1891), Marie Jørgensens Skole (1894), Odense Seminarium (1895, 1908) og Fyns Stifts Husmandsskole (1908). Af sygehuse og alderdomshjem kan

nævnes: Gråbrødre Hospital fik ny hovedbygning 1872, Alderdomshjemmet på Sdr. Boulevard (1914-15), en større udvidelse af sygehuset i Albanigade (1886-87), Epidemisygehuset i Bjerggade (1892), Amts- og Bysygehuset på Sdr. Boulevard (1909-12), Skt. Joseph Hospital (1901, 1904), Karantænehus på Kræmmermarken (1886). Af øvrige offentlige bygninger kan nævnes: Et nyt rådhus (1881-83), udvidelse af den oprindelige statsbanegård (1883-84), nuværende banegård (1912), Sydbanegården til Odense-Svendborg banen på Vestre Stationsvej (1876), Museet i Jernbanegade (1884-85), Landsarkivet (1892-93), Toldkammerbygningen på Østre Stationsvej (1899), Odense Teater (1914), Rytterkasernen i Pjentedamsgade med tilhørende ridebane på Kræmmermarken (1874-80), Fodfolkskasernen på Sdr. Boulevard (1890-91), Ansgar Kirke (1903), Vor Frelsers Kirke (1909), flere forskellige trossamfunds kirker (1886, 1889, 1900 og 1906-08) samt en række mindre stiftelser og asyler (1883, 1885, 1891, 1895, 1909-10 og 1915).

Tabel 26: Den procentvise fordeling på områder af etagearealets tilvækst i Odense, 1870-1904

	1870-73	1874-78	1879-81	1882-83 1885-86	1887-88	1889-99	1900-04
Hovedgader	22,5	22,1	13,1	16,6	21,6	6,5	10,2
Øvrige indre by	12,5	16,4	12,4	18,5	19,2	13,6	9,9
Ældre ring	34,8	18,0	11,3	15,3	7,9	18,2	14,9
Udfaldsveje	15,9	16,7	9,4	10,0	16,2	12,2	4,4
Nord	10,0	21,2	28,3	24,3	14,3	17,0	16,0
Syd	4,2	4,8	25,0	13,6	18,8	26,4	33,1
Omegn	-	0,8	0,5	1,7	2,0	6,1	11,5
	99,9	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Anmærkning: Områderne omfatter samme kvarterer som i tabel 20, dog med undtagelse af Odense Landsogne og Dalum. Byggeriet i områderne Nord og Omegn er derfor undervurderet, især fra 1890'erne.

Kilde: Opmålingsprotokoller til bygningskat.

1870-1904 egentlig nybyggeri. Der byggedes i højden med ekstra etager og i baggårdene. Men også i områderne uden for den indre by foregik der i forbindelse med nyt og nyere byggeri stadige til- og ombygninger, som bl.a. gav nye boliger.

Til- og ombygningers betydning for ændring af boligmiljøet fremgår også af bygningsinspektørens årsberetning om anmeldte byggearbejder. Af i alt 9.312 anmeldelser for perioden 1870-1914 vedrørte knap 25% nybyggeri på nye byggegrunde, en andel som ikke varierede af betydning i de enkelte år. Mindre end 10% af byggeanmeldelserne vedrørte nye bygninger på allerede bebyggede grunde, mens de øvrige byggeanmeldelser vedrørte til- og ombygninger af varierende art og omfang.

Nye boliger indrettedes i vid udstrækning i ældre bygninger, og allerede eksisterende boliger fik deres omgivelser ændret. Det skete gennem hele perioden; men det var især udbredt i 1880'erne.

Boligmiljøet

Den stadige udbygning af eksisterende kvarterer, og det at f.eks. andelen af lejligheder i mellem- og baghuse på 11,2% i 1911 var højere end for både Århus og Ålborg, harmonerer tilsyneladende ikke med hyppige udsagn om, at Odenses boliger i denne periode var karakteriseret ved at ligge i lav åben bebyggelse. Den tilsyne-

ladende modsætning kan dog forklares. Traditionen for lav bebyggelse var nemlig så udtalt, at selv påbygning af kviste eller en ekstra etage ikke var nok til at ændre dette forhold. Og opfattelsen af den åbne bebyggelse må ses på baggrund af, at grundene langs hovedgaderne var meget dybe, så der trods opførelse af en del mellem- og baghuse stadig var grunde med betydelige friarealer. Det gjaldt bl.a. også arealerne, der lå på åens nordside, bag Sdr. Boulevard, en del af Vestergade, Torvet og Nedergade.

Det er bemærkelsesværdigt, at nogle af de højeste beboertal pr. ha fandtes i de kvarterer, som opførtes på nyudstykkede grunde. For nogle udvalgte huskarreer har stadsingeniør Blicher til brug for en bebyggelsesplan i 1914 ladet foretage en opgørelse over antallet af beboere pr. ha i 1912. Det viser sig her, at der i karreen Vestergade- Stålstræde- Asylgade, d.v.s. i byens centrum over for Flakhaven, kun boede 140 personer pr. ha. For karreen Vestergade- Klaregade- Pogestræde- Flakhaven, hvor grundene er korte i forhold til den øvrige del af Vestergade, nåede tallet op på 280 personer pr. ha. Knap så højt lå karreerne Adamsgade- Pjentedamsgade, bygget fra 1860'erne, og Skt. Knudsgade- Absalonsgade syd for Gormsgade, bygget fra 1880'erne. Senere bebyggelser som karreerne Oluf Bagersgade- H. C. Andersensgade og Dronningensgade- Jens Benzonsgade øst for Kingosgade lå højere med henholdsvis 300 og 426 personer pr. ha. Byggeföreningshuse fra efter århundredskiftet, f.eks. Edward Brandesgade, Nørrevoldgade og Kancel-

livej lå på 109-190 personer pr. ha, mens villa-byggeriet i Hunderupkvarteret for nogle udvalgte gader overvejende lå på 50-60 personer pr. ha.

En relativ høj beboelsestæthed var til stede i den indre bys sidegader; men i store dele af den indre by var der en lav grundudnyttelse og beboelsestæthed som følge af forholdsvis lavt byggeri og store grunde. Ved de tidlige udstykninger fra 1860'erne var grundene beskedne; men bebyggelsen var lav, så beboelsestætheden blev holdt nede. I 1880'erne og især i 1890'erne øgedes etageantallet for nybyggeriet og selv nyere byggeri udvidedes, hvilket i forening med beskedne grunde gav en meget høj bebyggelsestæthed set i forhold til byens ældre boligmasse. Derimod repræsenterer villabyggeriet og de enkelte eksempler på byggeforeningshuse byggeri med en lav beboelsestæthed. De nævnte former for nybyggeri henvendte sig dog til delvis forskellige sociale grupper, hvorfor udviklingen i beboelsestætheden ikke er ganske entydig.

Ejendommens størrelse

Bygningsinspektørens årsberetninger viser, om end med en vis usikkerhed på grund af flere ændringer i opgørelsesprincipperne, hvorledes nybyggeriet ændredes med hensyn til antallet af etager. For perioden 1870-89 vedrørte kun 10% af bygningsattesterne huse på mere end to etager. I 1880 skriver biskop Engelstoft da også, at „for øjeblikket voxer Byen stadigen i de nye Qvarterer, meest med Villaer og smaa-Huse, som dog nu i Reglen bygges med Qvist“. Andelen af huse på tre etager var kun svagt stigende, nemlig fra 8% i 1870'erne til 11% i 1880'erne. Fra 1889 steg andelen af bygningsattester vedrørende tre etages huse på kun fire år fra knap 15% til 30%.¹

Tendensen mod højere byggeri, som kan konstateres før 1890, accentueredes meget klart i 1890'erne, hvor der for første gang byggedes i 5 etager, og hvor andelen af fire og 5 etages bygninger nåede knap 50%.¹ Allerede efter århundredskiftet faldt andelen brat for bygninger med mere end to etager. Det var nu villaer og dobbelthuse, der dominerede udstedelsen af bygningsattester. Det var kun mindre byggeforetagender, hvorfor forskydningen i byggeriets sammensætning fremtræder mere markant, end hvis der kunne tages hensyn til etagearealets størrelse. Villabyggeriets

1. Jvf. note 1 til tabel 27.

omfang fik stadsingeniør Blicher til i 1914 at udtrykke sin skepsis for, „hvorvidt den Villabebyggelse vil fortsættes i samme Grad som i de senere Aar ...“, da „det ikke er billigt at bo i fritliggende Villaer“.

Det var kun i en kort periode, der i større udstrækning byggedes i tre, fire og fem etager, selv om det var en periode med betydelig byggeaktivitet. Boligtællingen i 1911 viser da også, at Odense i forhold til sin størrelse var præget af lav bebyggelse med 22% og 47% af ejendommene på henholdsvis en og to etager. De tilsvarende tal for Århus og Ålborg var 14% for en etages ejendomme og 33-34% for to etages ejendomme.

Den overvejende del af ejendommene, der opførtes i perioden, var med kun en lejlighed på hver etage. Dette i forening med den lave bebyggelse betød, at der kun var et begrænset antal lejligheder i hver ejendom. I 1911 var det gennemsnitlige antal lejligheder pr. ejendom 3,17 i Odense mod 4,33 og 5,29 i Århus og Ålborg. Odenses gennemsnit var endog lavere end for de mindre byer Horsens, Randers, Vejle, Helsingør, Slagelse og Skive. 50% af Odenses ejendomme var således med en eller to lejligheder, mens den tilsvarende andel for Århus og Ålborg var omkring 30%. Omvendt var andelen af ejendomme med 8 eller flere lejligheder under 6% i Odense mod 15% i Århus og ikke mindre end 30% i Ålborg.

At Odense allerede i samtiden blev betragtet som en by, hvor husejerne selv boede i deres

*Tabel 27:
Procentvis fordeling af nyopførte bygninger efter antal beboede etager, Odense 1893-1914*

	Antal beboede etager ¹						
	1	2	3	4	5 el. flere	i øvrigt ²	i alt
1893-1894	3,2	23,1	53,2	20,5	-	-	100,0
1895-1901	4,7	14,3	31,3	36,7	13,0	-	100,0
1902-1914 ³	5,5	59,6	15,9	10,6	3,3	5,1	100,0

1. Beboelseskældre og beboede tagetager regnes begge som en beboet etage, hvorfor tabellen ikke er umiddelbart sammenlignelig med de i teksten angivne tal for perioden før 1893. Bygninger i tabellen kan således være anført med en etage mere end tilsvarende bygninger i opgørelsen for før 1893.

2. Dækker egentlige fabriksbygninger og andre erhvervsbygninger.

3. Eksklusiv 1907-09 på grund af manglende oplysninger.

Kilde: Uddrag af Odense Byråds Forhandlinger.

ejendomme og havde en forholdsvis bred social sammensætning, må ses i sammenhæng med byggeriets karakter. F.eks. skriver Engelstoft i 1880, at „enhver Svend, der kunde tømre eller mure, reise sig selv et Huus, medens Ingen tænkte paa at bygge Arbejderboliger af noget betydeligt Omfang eller store Huse til leieboliger“. Der foreligger ikke systematiske undersøgelser af ejendomsforholdene i Odense i perioden; men den store udbredelse af selveje, og ejernes blandede sociale sammensætning, bekræftes af undersøgelserne vedrørende de udvalgte gader, som vil blive refereret senere.

Større samlede bebyggelser hører til undtagelserne i perioden. Glasværket lod ved grundlæggelsen i 1874 opføre en boligblok med 16 lejligheder på virksomhedens område. På Bierfreunds dampvæveri oprettedes et byggeselskab, der i 1876 lod opføre 6 huse hver på to etager og 238 kvadratalen beliggende Thorsgade 48-58. Med hensyn til de af Engelstoft efterlyste arbejderboliger kan endvidere nævnes, at en kreds af byens velstillede borgere i 1875 havde taget kontakt med „Foreningen til Opførelse af Alderdoms-Friboliger for Arbejdere“ i København, og i 1877 stod en ejendom med 16 lejligheder færdig i Ridehusgade. Året efter opførte foreningen en ny ejendom på Ll. Glasvej.¹

Det var først efter århundredskiftet, at der igen var større samlede bebyggelser. Medvirkende hertil var loven af 1898 om statslån til opførelse af arbejderboliger. Det første byggeri var 4 dobbelthuse hver på to etager og 425 kvadratalen i Kanslergade, som Spareforeningen Bikuben lod opføre i 1902. Flere andelsbyggeföreninger oprettedes i de sidste år før 1. verdenskrig, ligesom der oprettedes enkelte byggeselskaber, der opførte ejendomme med henblik på salg.²

1. Jvf. utrykt manuskript af Kaj Habekost „Foreningen til opførelse af Alderdoms-Friboliger 1870-1900“.
2. Af egentlige byggeföreninger med et erklæret socialt sigte kan flere nævnes, uden at der hermed er opnået fuldstændighed. Frederiksgades Byggeförening ejede i 1911 15 ejendomme i Edvard Brandesgade. Byggeselskab af Arbejdere ved Syd-fynske Banes maskinværksted havde i 1911 2 ejendomme på Kancellivej i Bolbro; her var der allerede i 1914 i alt 33 byggeföreningshuse. I samme korte periode opførtes endvidere 30 byggeföreningshuse i Nørrevoldgade. I årene omkring 1910 til 1. verdenskrig opførtes ligeledes adskillige byg-

Boligernes kvalitet

Boligernes kvalitet kan kun belyses sparsomt for den samlede boligmasse, og der må henvises til undersøgelserne for de udvalgte gader. En række forhold kan dog anføres for byen som helhed.

Boligtællingen 1911 viser, at Odense sammenholdt med Århus og Ålborg generelt havde færre lejligheder pr. ejendom, selv om ejendommene havde samme antal etager. Lejlighederne havde i overensstemmelse hermed relativt flere værelser i Odense end i de to øvrige byer. I godt 70% af Odenses huse på en etage var der kun en lejlighed, mod 49% af husene i Århus og 83% i Ålborg. Af de to etages huse var der i Odense 40% med tre eller flere lejligheder. Det tilsvarende tal for Århus var 59% og for Ålborg 50%.

Lejlighedernes fordeling efter antal værelser fremgår af tabel 28. Odense havde den laveste andel af lejligheder med et og to værelser. Den hyppigste lejlighedstype i Odense var på tre værelser, mens den i de to andre byer var på to værelser. Andelen af lejligheder med tre værelser i Odense steg i perioden. I 1913-14 var den i nybyggeri således knap 50%. Lejlighederne beliggende i mellem- og baghuse havde færre værelser end dem, der lå i forhusene. I Odense var der i mellem- og baghusene således mere end dobbelt så mange lejligheder med to værelser som med tre værelser. Det gunstige indtryk af Odenses boligforhold bestyrkes endvidere af, at det gennemsnitlige antal beboere pr. lejlighed, nemlig 3,91, var lavere end i de to andre byer. Disse tal omfatter ikke ejendommene i Skt. Hans Landsogn.

Med hensyn til adgang til køkken var Odense i 1911 relativt underforsynet. Knap 5% af Odenses lejligheder havde enten kun en kogeovn el-

gforeningshuse i Skt. Hans Landsogn, bl.a. på Marienlystvej, som vil blive nærmere belyst i dette kapitel.

Af andre byggeselskaber kan nævnes Odense Byggeselskab af 1904, der ejede 9 huse på Platanvej og 2 på Palnatokesvej opført i 1905. Byggeselskabet Langelinie Villaby 1912, der opførte 25 huse på Langelinie fra Engvej og sydpå, søgte ikke som de ovennævnte byggeföreninger at bygge enkle gode boliger, men opførte veludstyrede store villaer. I deres annoncer fremførte de, at de ikke ønskede, at bebyggelsen skulle have tidligere byggeföreningshuses ensartede præg.

Tabel 28:

Procentvis fordeling af lejligheder efter antal værelser i Odense, Århus og Ålborg, 1911

	Antal værelser				
	1	2	3	4 el. flere	i alt
Odense	5,8	30,4	36,1	27,7	100,0
Århus	4,5	43,5	28,7	23,3	100,0
Ålborg	8,3	46,0	23,2	22,5	100,0

Kilde: Statistisk Tabelværk.

ler hverken kogeovn eller køkken. For de to andre byer var andelen mindre end 2%.

Der findes ingen samlet opgørelse over antallet af lejligheder med wc i den her undersøgte periode. Det har dog været et yderst begrænset antal. Selv ejendomme med lejligheder beregnet for velstillede familier opførtes endnu i det første årti efter århundredskiftet med latrin og pissoir i et skur eller udhus i gården. Først i de sidste år før 1. verdenskrig blev det almindeligt med wc. Afgørende for udbredelsen af wc var ordningen af byens kloakforhold.¹

Spildevand ledtes i hele det 19. århundrede urensset ud i Odense å og Rosenbækken. I 1867 var Rosenbækken blevet rørlagt, og i den følgende periode blev foretaget en fortsat kloakering, så udledningen til åen ikke skete gennem åbne grøfter. Endnu ifølge bygningsvedtægten af 1881 var det muligt, at nybyggede huses hoved afløb kunne være overjordiske, men dog overdækkede. Rørlægningen af afløbene til åen var tilendebragt i slutningen af århundredet bortset fra byens udkantområder. Endnu i 1914 klages der f.eks. over, at afløbene i Bolbro skete i åbne grøfter.

Brugen af åen som byens hovedkloak gav anledning til megen bekymring. Embedslægen foretog undersøgelser; men kunne ifølge medicinalberetningen ikke påvise større sygelighed hos indbyggerne, der boede nær åen, end hos byens øvrige indbyggere. Stadsingeniør Jochimsen beroligede da også i 1874 sundhedskommissionen, der ønskede en bundfældning af slammet inden spildevandets udledning i åen. Jochimsen mente ikke, tilstanden ville forværres, „naar man benytter de 24 timer om Aaret til Aaens Hovedoprensning godt, og naar man paa de værste Steder af og til om Sommeren fra en Pram ved en Mud-

derske optager en Deel af de afsatte Stoffer“. I 1876 anskaffede byen en muddermaskine til oprensning af åen. Løsningen med muddermaskinen var dog ikke tilfredsstillende bl.a. på grund af et stadigt stigende vandbrug pr. indbygger, og fordi åen på grund af opstemning med henblik på udnyttelse af vandkraften kun i begrænset grad foretog en naturlig bortledning. Spørgsmålet om en forbedring af kloakforholdene gennemarbejdedes påny fra 1894, hvilket resulterede i, at der fra 1907-10 blev anlagt kloakledninger langs Odense å til Ejby mølle. Her blev sandfang og septictank taget i brug i 1909. I 1912 anlagdes et biologisk anlæg ved Havnen, og i 1914 byggedes et emscherbrøndanlæg til optagelse af spildevandet fra den sydlige del af Hunderupkvarteret. Først fra 1910 var byens kloakforhold af en sådan art, at det generelt kunne tillades at bygge wc i private boligejendomme.

Det var også først i de sidste år før 1. verdenskrig, at der i nybygninger for mere velstillede familier blev indlagt elektrisk lys. At Thrige i sin nyopførte villa ved siden af fabrikken i 1906 „overalt“ havde elektrisk lys kan ikke undre. Virksomheden havde eget elektricitetsværk. Samme år opførte klædefabrikant Krüger en større villa på Helgavej i byens sydlige villakvarter, men uden elektrisk lys. Der er ingen tvivl om, at elektrisk lys først begyndte at få betydning i boligejendomme, efter at byens elektricitetsforsyning var blevet et kommunalt anlæg i 1908.

Et generelt indtryk af de ny boligejendommers kvalitet kan fås ved at betragte bygningsloven af 1858 tillige med de senere bygningsvedtægter for Odense af 1881, 1893 og 1896. Lovgivningen angav rammerne for boligbyggeriet. En del bestemmelser var blot registrering af allerede gældende praksis, mens andre bestemmelser synes at være vendt mod eksempler på ringe boligbyggeri. Lovgivningen søgte at tilgodese flere hensyn, hvoraf fire i det følgende skal berøres, nemlig for det første hensynet til uhindret færdsel, for det andet en begrænsning af brandfaren, for det tredje en sikring af sundhedsforholdene og for det fjerde det rent konstruktionsmæssige.

I den indre by var der flere små stræder, hvor to hestevogne ikke kunne passere hinanden. Ifølge 1858-loven måtte ingen ny gade anlægges med en bredde mindre end 16 alen (10 m), ligesom der var bestemmelser om udvidelse af eksisterende gader. I 1896 øgedes den tilladte mindstebredde til 18 alen, samtidig med at gader

1. Det følgende bygger især på et utrykt notat fra stadsingeniøren af 1966. M. Nr. 2739/66.

kunne udlægges til hovedfærdselsårer af en mindstebredde på 26 alen. Færdslen søgtes i 1858 fremmet ved krav om, at hjørnebygninger skulle have afbrudte hjørner. Fodgængerne søgtes sikret ved at begrænse udspring fra husene, så der var fri passage på fortorvet på mindst 1½ alen (fra 1896 to alen). I 1881 krævedes det, at kælder- nedgange sikredes med rækværk og evt. låger, der skulle lukkes om natten. Ædrueligheden og gadebelysningen var ikke altid den bedste.

Med 1858-loven begrænsedes mulighederne for at bygge med mur- og bindingsværk. Grundmurede bygninger, i det mindste forhusene, blev nu det almindelige. Bindingsværk kunne dog anvendes i øverste etage. Der var krav om brandgavle, om at tage skulle være af uantændeligt materiale og om begrænsninger i udvendig brug af træ. Ingen huse måtte bygges højere end gadens bredde med et tillæg af 25%. Dog var 25 alens højde maksimum, selv i gader af mere end 20 alens bredde. I 1896 fastsættes maksimumshøjden til 27 alen. Ifølge 1858-loven skulle ejendomme med en grundflade på over 300 kvadratalen og mere end en etage være forsynet med to trapper. I 1893 udvidedes kravet om to trapper til alle ejendomme med lejligheder i mere end tre etager. Endvidere var der bestemmelser for indretning af skorstene og dertil hørende ildsteder.

Ifølge 1858-loven måtte højst 50% af en grund bebygges. En andel som sænkedes i forhold til antallet af etager for ejendomme på mere end to etager. F.eks. måtte kun 25% af grunden bebygges, hvis der opførtes et 5 etages hus. Denne nedtrapping af den bebyggede del modereredes i 1896, således af f.eks. et 5 etages hus måtte dække 40% af grunden.¹ 1858-loven bestemte, at en gårdsplads skulle være mindst 100 kvadratalen, og at bygningers indbyrdes afstand skulle være mindst fire alen (2,5 m). I 1896 bestemtes, at afstanden for vinduer til modstående bygninger skulle øges med bygningernes højde. Mellem bygninger af højst tilladte højde på 27 alen (17 m) skulle der f.eks. være mindst 7,8 m ud for vinduerne. Først i 1893 krævedes det, at alle beboelsesrum var forsynet med et vindue, der kunne åbnes.

Loven af 1858 tillod lejligheder på lofter, hvis der var vindue i taget og en afskærmning mod

tagstenene. Først i 1896 krævedes forskalling under taget i loftslejligheder, og at mindst halvdelen af gulvarealet ikke lå under de skrå vægge. Kælderlejligheder var fra 1896 kun tilladt i forhuse.

Loftshøjden i lejligheder skulle ifølge 1858-loven være mindst 3½ alen, et krav som i 1893 udvidedes til også at gælde værksteds- og forretningsrum. Minimumshøjden øgedes i 1896 til 3¾ alen. Fra 1893 skulle alle beboelsesrum være mindst 15 kvadratalen. I 1881 bestemtes, at lofter i alle beboelsesrum skulle være gibsede. Fra 1896 skulle skillevægge kalkpudses.

Allerede 1858-loven stillede krav om sikring mod fugt. Gulvet over jorden skulle være hævet, og fundamentmurene skulle være uigennemtrængelige for fugt. I 1881 bestemtes, at der under gulve direkte over jorden skulle lægges et isoleringslag af f.eks. beton eller asfalt.

Angående bygningernes konstruktion havde 1858-loven kun bestemmelser om begrænsninger i anvendelsen af bindingsværk og om mindste murtykkelse. Detaljerede konstruktionskrav bl.a. om større murtykkelse, om tømmerets dimensioner og om isolering mellem etagerne fremkom i 1893 og 1896.

Generelt kan det konkluderes, at lovgivningen stillede stigende krav til nybyggeriets kvalitet. Der kom, især med bygningsvedtægterne af 1893 og 1896, flere bestemmelser, der øgede kravene til nye beboelseslejligheder bl.a. i form af bedre lysforhold og større beboelsesrum. Dog øgedes mulighederne i 1896 for at bygge i højden, ved at kravet til grundenes ubebyggede del lempe- des, ligesom det ud fra en nutidig vurdering er påfaldende, hvor sent de relativt beskedne krav til nybyggeriet kom i perioden.

Byplan

I den indre by skete der i perioden ingen afgørende gadereguleringer. Gadelinjerne fulgte tidligere århundreders irregulære former. Det er imidlertid karakteristisk, at de gader, der blev anlagt i forbindelse med byens vækst, lå vinkelret på hinanden. Det var helt typisk for udstyknin- gen øst for Albanigade i perioden før 1870 og blev af samtiden anset for den ideelle gade- føring. Betragtes de nye kvarterer indtil århun- dredskiftet ses dog, at skakbrætmonstret ikke er konsekvent gennemført. Det var ikke resultatet

1. Denne bestemmelses betydning fremgår af tabel 27 s. 152.

af en ændret opfattelse af det ideelle, men forklares af, at grundudstyknings og gadeanlæg skete på privat initiativ med en begrænset offentlig regulering.

De private grundejere foretog naturligt udstykningerne, så de opnåede det maksimale antal grunde. Hertil var de rette linjer og vinkler velegnede, da de ikke gav vanskeligt udnyttelige hjørner. Imidlertid ejede den enkelte grundejer ofte kun et mindre jordstykke, der afgrænsedes af markskel, som ikke altid fulgte rette linjer. Han lod derfor gaden følge markskellet og udstykkede dybe grunde fra gaden. Det ses f.eks. for Thorsgade, der delvis bestemtes af Vindegades tidligere linjeføring, og det ses, hvorledes åen i forening med den tidligere anlagte Albanigade med sygehusene var bestemmende for gadelinjerne Kronprinsensgade – Skt. Knudsgade. Derimod lå de gamle markskel i den indre del af Hunderupkvarteret parallelt og vinkelret på hinanden, hvilket har betydet, at gadenettet her er helt rektangulært.

En overordnet planlægning af gadenettet var vanskelig med den gældende lovgivning. Ganske vist fik kommunen ekspropriationsrettigheder; men den havde ikke økonomiske ressourcer til at udnytte dem. Nye gaders placering havde kommunen reelt kun indirekte indflydelse på. Bygningskommissionen skulle således ifølge 1858-loven godkende, at planlagte gader og veje tog hensyn til det allerede vedtagne gadenet, og at de havde en hensigtsmæssig retning ud til offentlig vej. Det var ikke bygningskommissionens opgave at foreslå gadeføringen i forbindelse med større udstykninger. Initiativet var overladt den private grundejer. Med 1881-bygningsvedtægten fik bygningskommissionen mulighed for at sikre, at bygninger ikke blev taget i brug, inden der var anlagt en vej på en „efter Omstændighederne fyldestgørende Maade med Kjørebane, Rendesten og Fortog m.m.“. Fra 1896 skulle vejen altid være færdiganlagt og godkendt af byrådet, inden nye bygninger blev påbegyndt. De fleste veje i forbindelse med periodens udstykninger var private og alene grusbelagte.

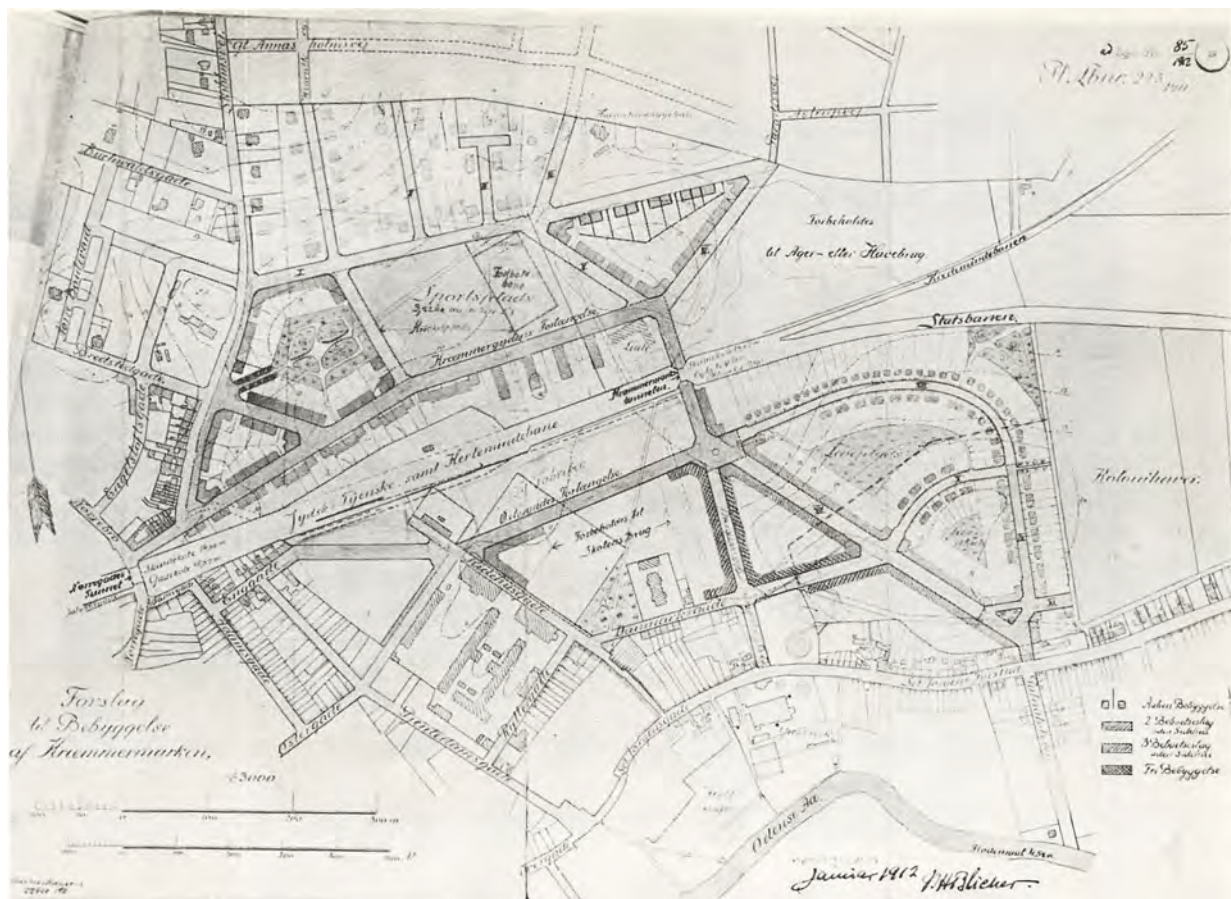
Nye byplanmæssige idealer begyndte omkring århundredskiftet at gøre sig gældende i Europa, og nåede også til Odense. Dels rent æstetiske og dels funktionelle hensyn påberåbtes som begrundelse for at fravige de kvadratiske eller rektangulære gadeanlæg.

I 1914 udarbejdede stadsingeniør N. H. Blicher

et forslag til bebyggelsesplan for Odense, hvor han indledningsvis beklagede sig over kommunens begrænsede magt til at gennemføre bebyggelsesplaner. Derefter opstillede han, hvad han opfattede som almindelige hensyn ved udarbejdelsen af bebyggelsesplaner. Han fandt det ønskeligt med zonebebyggelse, så forretnings- og fabrikskvarterer blev holdt adskilt fra beboelseskvarterer; dog således at afstanden til arbejdsplads ikke blev for stor, ligesom sammenhængende og åben bebyggelse skulle holdes adskilt. Det var tanker, som helt klart lå bag udarbejdelsen af kommunens bebyggelsesplan af 1912 for Kræmmermarken. Ifølge planen skulle fabrikerne ligge syd for statsbanen, der skulle være et blandet bolig- og forretningskvarter, et særligt beboelseskvarter, et villakvarter, parkanlæg og sportsplads, jvf. figur 15.

Blicher mente, at gadernes retning og bredde skulle tilpasse sig færdslen. Han foreslog radialgader ud fra byens centrum og enkelte brede ringgader. Den senere stadsingeniør Rygner fremhævede i 1919 på linje hermed diagonalgader (genveje) til fremme af færdslen. Blicher anførte, at lige gader efter tidens smag synes kedelige, og at de søgtes erstattet med buede gader. Han advarede herimod, da buede gader kunne hæmme automobilfærdslen. Det er gennemgående hos de to stadsingeniører, at de ønskede gadeanlæg, der gav en uhindret færdsel. Det må dog samtidig understreges, at de fandt, at ideelle beboelsesgader var fri for støv og støj fra gennemfarende automobiler og vogne, og at de var indbyrdes forbundne med gangstier. Desuden ønskede de, at fabrikker og dertil hørende rygende skorstene blev placeret, så røgen under hensyn til de almindeligste vindretninger blæste bort fra byen, at der var store friarealer bl.a. i form af friskluftskiler, der kom nær ind til byens centrum af sundheds- og skønhedshensyn. Endvidere ønskede de, at gaderne ofte løb sammen og dannede større pladser, hvor bl.a. offentlige og monumentale bygninger kunne opføres.

Nogle af de æstetiske hensyn, de to stadsingeniører gav udtryk for, var til stede i havebybevægelsen, der startede i England omkring århundredskiftet. Den europæiske indflydelse viste sig ikke alene hos byens ledende embedsmænd, men kom også til udtryk i enkelte private udstykninger i de sidste år før 1. verdenskrig. Således kan nævnes, at professor Anton Rosen, der stod for villaudstykningsplanen ved Gerthasminde, omtaler,

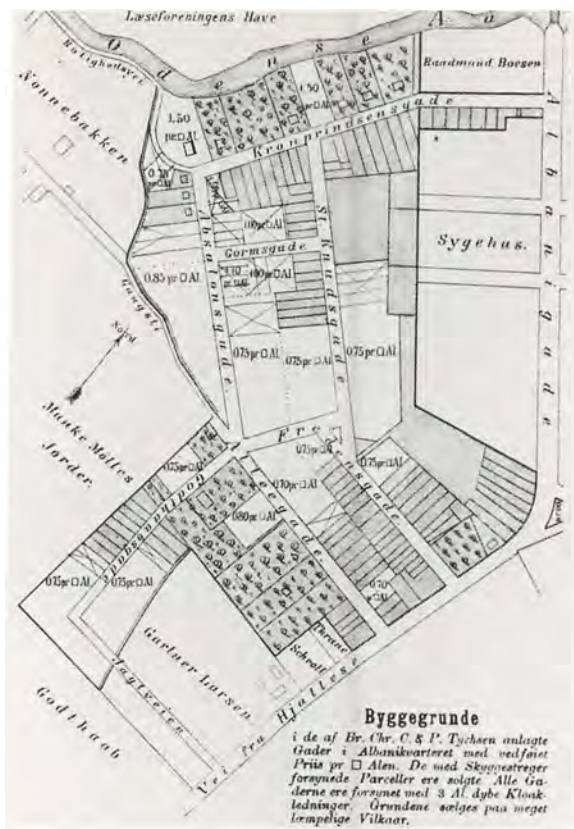

Figur 15: Kommunens bebyggelsesplan for Kræmmermarken i 1912 viser nye byplanstanker bl.a. med adskillelse af fabrikker og beboelseskvarterer henholdsvis syd og nord for jernbanen. (Kilde: Odense Kommune, Vej- og spildevandsafdeling).

hvorledes han og grundejeren handelsgartner Rasmussen i 1912 var på studierejse i Tyskland og England for at hente inspiration til bebyggelsen. Anton Rosen var også medvirkende ved A/S Ålykkegårdens jorder, som i 1913 opførte i alt 15 mindre dobbelthuse ved Ny Kongevej. Nye byplantanker fremgår også af den udstykning, som et konsortium, der i 1911 købte 80 tdr. land af møller J. P. Petersen, lod udarbejde for Bøgegårdens jorder, der udgjorde den sydlige del af det nuværende Hunderupkvarter. En sammen-

ligning med området i dag viser, at økonomiske hensyn ændrede planerne i mere traditionel retning, om end flere træk fra den oprindelige plan kan genkendes. Samtidig med disse eksempler på udstykninger blev der dog fortsat foretaget udstykninger, hvor monotonien var fremherskende.

I figur 16A-16C er afbilledet eksempler på udstykningsplaner fra forskellige tidspunkter i perioden.

A: Brødrene Tychsens udstykning i 1881. Udstykningen be-
 gyndte i 1876 og viser, hvorledes private udstykkere var
 bundet af deres skellinger og ønsket om flest mulige grunde
 beliggende i de mest mulig retvinklede gader.
 (Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

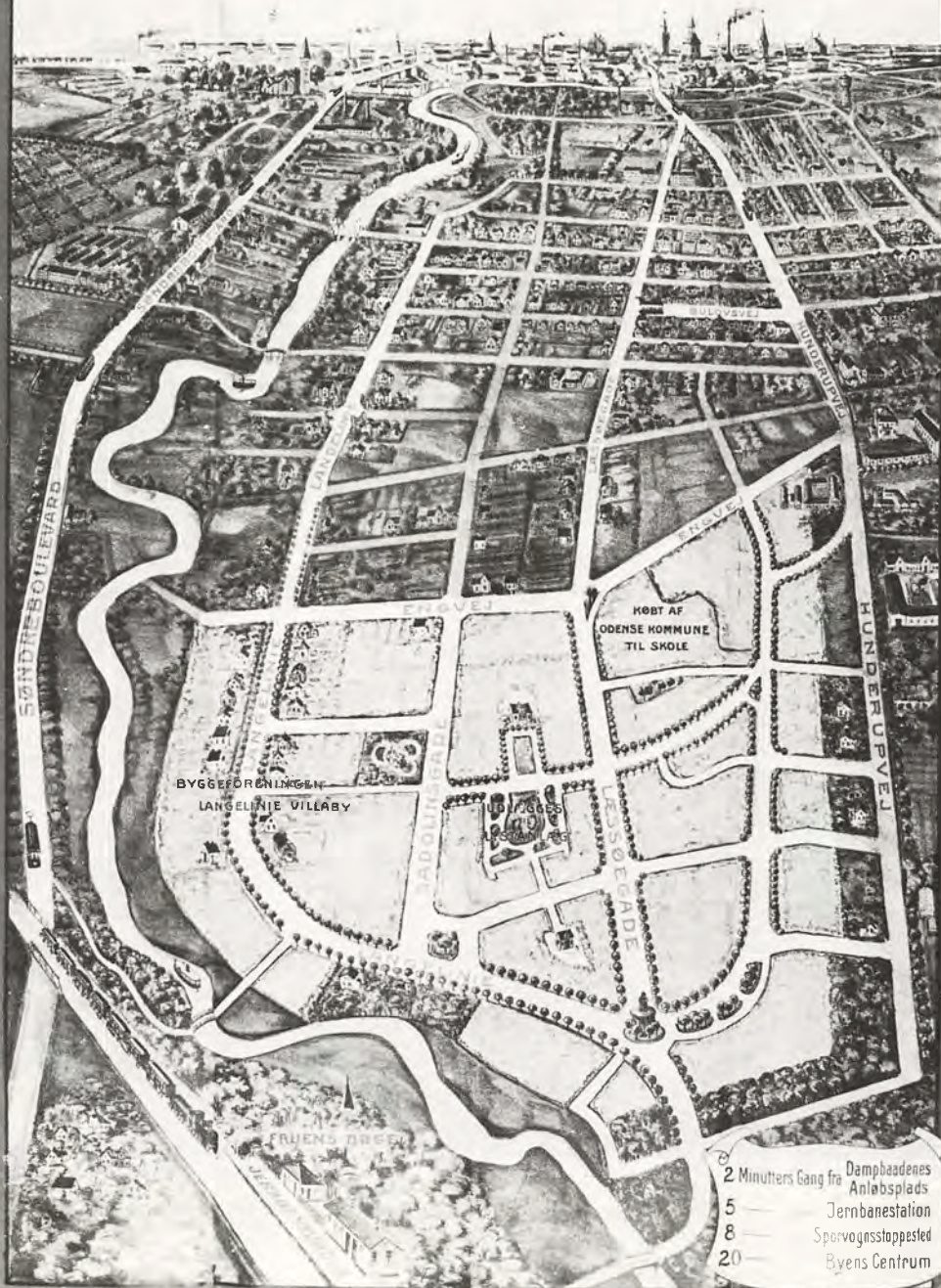
B: J. Jørgensens udstykning i Hunderup omkring 1908 viser,
 at der endnu efter århundredskiftet blev foretaget kvadra-
 tiske gadeudstykninnger.
 (Kilde: Odense Bys Museer, Møntergården).

C (s. 159): Bøgegårdens udstykning i det sydlige Hunderup
 i 1913 viser, at den europæiske havebybevægelse også nåede
 til Odense. Den åbne bebyggelse var planlagt langs buede
 gader, ved åbne pladser og med flere gangstier som forbind-
 elseseje.
 (Kilde: Landsarkivet for Fyn, Projekt Haveby i Odense, 1913).

Byggegrunde af Bøgegaards Jorder i ODENSE

Smukkeste og bedst beliggende Grunde i Odense, omgivet af Skov og Eng, og gennemskåret af de nærmeste forbindelsesveje fra Byens Centrum til Fruens Bøge og Hunderup Skov sælges billigt og paa lempelige Vilkaar af 2/3 Bøgegaards Udstykning i Odense.

Boligmiljøet i en række udvalgte gader

I afsnittet om perioden 1840-70 er redegjort for boligmiljøet i fire udvalgte gader. De samme gader suppleret med tre gader og en villabebyggelse anlagt efter 1870 vil ligge til grund for den følgende beskrivelse af boligmiljøet omkring 1870-1914. De tre nybyggede gader er beliggende i kvarterer, som ifølge kapitel III var karakteriseret ved en relativ høj koncentration af arbejdere inden for håndværk og industri i 1911. Villabebyggelsen er valgt til belysning af boligmiljøet for en del af periodens velstillede fabrikanter.

Udvalgte gader anlagt før 1870

Bebyggelsen i de ældre gader ændredes i forskellig grad efter 1870.

Da husene i *Hans Jensensstræde* udgjorde en ubrudt husrække, og da grundene var små, var der kun få muligheder for at foretage om- og tilbygninger. Forhuset til nr. 1 blev nedrevet i 1895. Det sidste hus på nordsiden inden Ramsherred, nr. 34, blev nedrevet i 1876 for at give plads til byens fiskehal, der udgjordes af en åben bod. Fiskehallen fjernedes i 1889, og der opførtes et nyt forhus med to mindre baghuse. I 1908 ombyggedes nr. 45 til museum for H. C. Andersen. I tiåret 1887-97 påbyggedes en ekstra etage på fire af de et etages huse, mens 5 huse, heraf de fire på to etager, forsynedes med kvist. I perioden 1870-1904 opførtes i alt 11 sidehuse og et baghus, alle på mindre end 14 m². Enkelte sidehuse ombyggedes til to etager.

Østsiden af *Sdr. Boulevard* ændrede afgørende karakter. Synlige ændringer mod gaden skete ved, at 5 udstykkede parceller bebyggedes 1876-86 og i 1902 med ejendomme på en, to (tre ejen-

Figur 17: *Sdr. Boulevards indre del bebygget med huse af meget varierende alder, hvilket alene husenes størrelse er et vidnesbyrd om.*

(Kilde: Odense Kommune, Vej- og spildevandsafdeling).

domme) og tre etager. 1895-1915 blev 5 ældre ejendomme endvidere nedrevet, og der nyopførtes ejendomme på tre og fire etager plus kælder. På fire af de små et etages huse opførtes en ekstra etage, mens 5 huse fik påbygget kvist i perioden. Ejendommene nr. 6 og 8 ved siden af M. P. Allerups jernstøberi og maskinfabrik blev købt af virksomheden og i 1894 ombygget til fabrikationslokaler. Efter århundredskiftet fik tre ejendomme som noget nyt store butiksvinduer. Husrækken ud mod gaden blev således mere sammenhængende, men af meget varierende højde. Huse opført på meget forskellige tidspunkter kom til at ligge side om side.

På de store grunde ned mod åen skete der ligeledes en betydelig byggeaktivitet i perioden. Her lå tre større industrivirksomheder. Det gjaldt M. P. Allerups jernstøberi og maskinfabrik i hele perioden. I 1885 opførte Bierfreund en filial af

sit dampvæveri bag nr. 46, og i 1899 flyttede maskinfabrikant Neckelmann sin virksomhed til nye fabrikationslokaler bag nr. 30.¹ Af mindre håndværksvirksomheder lå der et savskæleri med dampkraft, der udvidede flere gange i 1880'erne og 1890'erne, et par garverier samt et øltapperi. Foruden erhvervsbyggeri opførtes jævnt fordelt gennem perioden 12 mindre bagbygninger til brug for forhusenes beboere og til ny beboelse.

Adamsgade var næsten fuldt udbygget i 1870 til to sammenhængende husrækker. På de tidligere ubebyggede parceller 12 og 22 på østsiden opførtes i 1870'erne nye boligejendomme på en og to etager.

1. Angående disse virksomheder og deres bygninger henvises til appendix for udvalgte industrivirksomheder.

Figur 18: Adamsgade i 1958. Billedet giver indtryk af planløshed som følge af påbygning af kviste og opførelse af ekstra bagbygninger.
(Kilde: Odense Kommune, Vej- og spildevandsafdeling).

Parcel nr. 23 forblev ubebygget, mens nr. 29-33 blev inddraget under nr. 25, hvor tømmermester Skytte opførte flere bygninger til brug for værksteder og fabrik i forbindelse med hans savværk. I 1889 fik Skytte dampkraft. Fra matrikel nr. 1448, der lå ud til Nørregade, udstykkedes to grunde, hvor der i 1899 opførtes to ejendomme på fire etager med kælder.

På mere end $\frac{3}{4}$ af parcellerne bebygget før 1870 skete der bygningsændringer 1870-1904. På 11 af de et etages huse byggedes en ekstra etage; for omkring halvdelen af husene skete det ved påbygning af kviste eller ved, at husets bagside forhøjedes til to etager med den øverste etage i bindingsværk. Ombygninger fandt især sted i første del af perioden indtil 1884. Et enkelt hus fik påbygget en tredje etage i 1899, mens der i 1884 indrettedes butik i to ejendomme. Bag mindst 16 af husene opførtes nye bagbygninger, typisk i form af sidehuse på mindre end 10 m².

I 1870 var godt $\frac{2}{3}$ af *Langebades* vestside bebygget. Husene nr. 3-37 udgjorde en sammenhængende husrække.¹ Efter 1870 bebyggedes parcellerne nr. 1 og 39-43 og på østsiden nr. 2 og 10-16. Den midterste del af gadens østside lå åben ind til bagsiden af Frederiksgadens jernstøberi, mens den sydlige del af gadens østside (ca. $\frac{1}{3}$ af gadens længde) udgjordes af matrikel nr. 34, der havde forside ud mod Benediktesgade (dåværende Hunderupgade). På grunden byggedes i 1869 et to etages forhus mod Langegade. På sydsiden af Hunderupgade var der åbne marker.

De nye huse var som de ældre beliggende på grunde af varierende størrelse, fra omkring 300 til 1200 m². De var alle på to etager, med undtagelse af nr. 43, der også havde lejlighed i en tredje etage. De to etages huse var med kviste både på for- og bagside. De blev opført i tiåret 1874-83. Der opførtes i forbindelse med alle nybygninger mindre bagbygninger. 6 bagbygninger var bl.a. til vaskehus, 5 bl.a. til beboelse (hvoraf det ene var på to etager), og tre indeholdt mindre værksteder, og desuden byggedes der til stalde, brænderum og latriner.

Ved 9 af de ældre huse blev der ikke foretaget større bygningsændringer. 5 af de øvrige forhuse fik en ekstra etage eller fik påbygget kviste; det

1. Nr. 37 var endnu ikke beboet ved folketællingen i 1870.

foregik overvejende i løbet af 1890'erne. Desuden byggedes en del mindre bagbygninger spredt gennem perioden.

Udvalgte gader anlagt efter 1870

Skt. Knudsgade lå nær de gamle industriområder mellem Albanigade og Frederiksgade og langs åens nordside. Den blev anlagt i forbindelse med sukkerfabrikanterne Tychsens udstykning af en del af arealet vest for Albanigade. Figur 16A side 158 viser udstykningen, og hvad der var solgt omkring 1881. Udstykningen, der godkendtes af byrådet i 1876, indebar en socialt differentieret bebyggelse. Mod nordvest skulle der være villa-bebyggelse. Grundene ned mod åen havde den højeste kvadratmeterpris. Over for villaerne både i Kronprinsensgade og Absalonsgade skulle opføres etageejendomme. Grundprisen til disse var højere end i sidegaden *Skt. Knudsgade*. En tur i kvarteret i dag afslører da også tydelige kontraster. Villabebyggelse vis å vis etageejendomme på to etager, hvoraf flere udmærker sig ved udsmykkede facader. Sydsiden af Kronprinsensgade er opført 1877-81. Bebyggelsen i *Skt. Knudsgade* begyndte også i 1877; men her var husene i begyndelsen mere beskedne og kun på en etage.

Gaden omfattede ved udgangen af den her behandlede periode i alt 54 huse. Bortset fra parcel 34-36 på gadens østside og Gormsgades placering mellem nr. 13 og 15 udgjorde bebyggelsen sammenhængende husrækker. Det var dog først tilfældet fra midten af 1890'erne, hvor de sidste huse på det midterste stykke af gaden opførtes.

Grundene var af forskellig størrelse. De først udstykkede grunde i gadens ender var på ca. 150-200 m². Det var 17 grunde. 23 grunde var ca. 250-350 m². De øvrige grunde var større, nr. 6-22 således på 400-475 m². Grundenes bredde til gaden var 7-9 m, hvorfor flere af de større grunde var over 50 m dybe. Forhusene var 8-9 m i dybden. Kun enkelte grunde var bebygget på op mod halvdelen af grundens størrelse, der var den maksimale bebyggelsesgrad bygningsloven tillod. Den bebyggede andel var ofte $\frac{1}{3}$ eller mindre.

Byggeriet i gaden var koncentreret til årene 1877-83, hvor 32 huse på i alt 10.126 kvadratalen opførtes, 1887-90, hvor 11 huse på i alt 6.155 kvadratalen opførtes og 1894-96, hvor 7 huse på i alt 3.633 kvadratalen opførtes. De re-

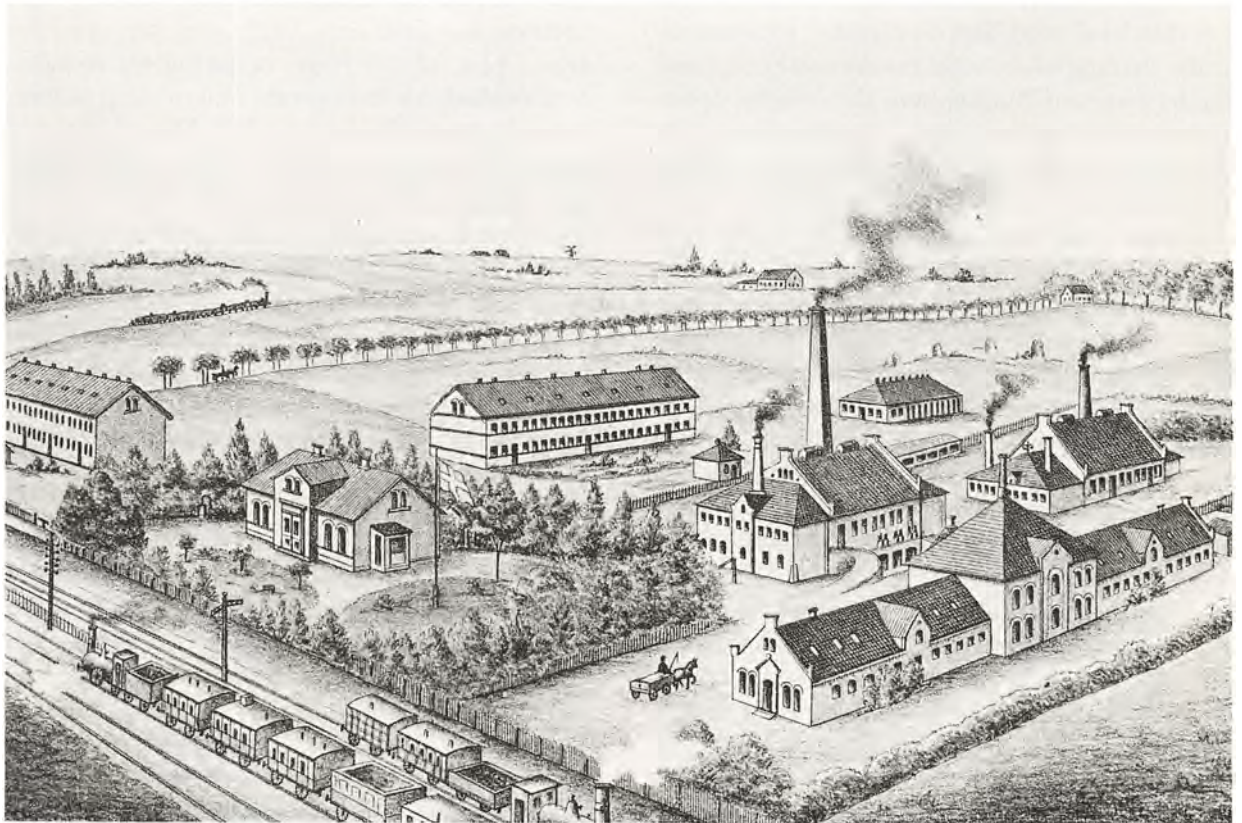
sterende fire huse opførtes i de mellemliggende år. Etagearealet pr. hus ses at stige mellem de to første byggefaser. Første fase, der foregik i gadens nordlige ende, var karakteriseret ved en etages forhuse med frontispice, men uden kælder. Efter 1880 blev flere af husene dog opført i to etager. Omkring 1882 blev det almindeligt med kælder under en del af huset og med tagkviste. I den anden byggeface fra 1887-90, der foregik i gadens sydlige ende, opførtes to etages ejendomme, hvoraf enkelte var med frontispice på forsiden, og adskillige med tre etager på bagsiden, hvor den øverste etage var bygget i bindingsværk. I den sidste byggefase var det ligeledes to etages ejendomme, der var det typiske, men nu almindeligvis med frontispice på forsiden og en tredje bindingsværksetage på bagsiden. Tre huse fik påbygget en ekstra kvist. Kun nr. 48, der opførtes i 1889, var med to lejligheder på hver etage. I omkring 1/5 af ejendommene, næsten alle i gadens sydlige ende, var der kælderlejligh-

heder. Antallet af kælderlejligheder var begrænset, da kloakken ikke lå dybt nok til, at der fra disse kunne komme tilstrækkeligt fald på afløbet.

Ved alle ejendomme opførtes der bagbygninger samtidig med forhusene. Enkelte sidehuse var bygget sammen med forhusene til brug for lejlighederne her. 5 bagbygninger opførtes senere end forhusene, mens der på parcellerne 18 og 20 først opførtes beskedne tværhuse på en etage, idet forhusene på to etager opførtes flere år senere. 12 bagbygninger indeholdt bl.a. værksteder, især for murere og tømrere.

Ejendommene i Skt. Knudsgade var alle grundmurede, og som noget nyt i forhold til de tidligere nævnte gader blev det i 1880'erne almindeligt med skifertage. Bagbygningerne var oftest grundmurede med tegltage.

St. Glasvej ligger i tilknytning til det industriområde, som udviklede sig i byens nordvestlige hjørne fra begyndelsen af 1870'erne. Fra 1876 skete der omfattende udstykninger i området mel-

Figur 19: *St. Glasvej* kranset af træer omkring 1888. Odense Glasværk og Lille Glasvej var på dette tidspunkt de eneste bebyggelser nord for jernbanen.

(Kilde: N. Malmgreen, *Danmarks industrielle etablissemeter i billeder med tekst II*, 1889, side 160).

lem Vindegade, Kongensgade, Vestre Stationsvej og Vesterbro. St. Glasvej lå i den yderste del af området og blev derfor først udbygget relativt sent. Hertil kom, at vejens nordlige ende lå på den anden side af jernbanen, hvor Glasværket og Lille Glasvej i 1870'erne udgjorde de eneste bebyggelser, således som det fremgår af figur 19. Selv om St. Glasvejs overskæring af jernbanen i 1885 blev sikret med en fast ledvogter, til hvem DSB lod opføre et mindre hus på vejens østside, fik bebyggelsen i vejens nordlige ende først betydning fra 1897.

Før 1914 var i alt 27 parceller bebygget. Vejens første beboelseshuse opførtes i den sydlige ende som nr. 4-8 i 1885-86. 1889-95 byggedes yderligere fire huse, mens der i perioden 1897-1903 opførtes ikke mindre end 15 huse. 1910-11 opførtes det sidste par huse i den her behandlede periode. Et maskinværksted opførtes i 1888 på hjørneparcellen nr. 1 med adressen Vesterbro 92, jvf. Mads Mortensens maskinfabrik i appendix. På det nordvestlige hjørne af St. Glasvej og Vestre Stationsvej opførtes i 1887 et savværk. I 1898 ombyggedes forhuset til maskinværksted i forbindelse med Det Sydfynske Jernbaneselskabs flytning af sit store maskinværksted hertil fra det modsatte hjørne, hvor der derefter opførtes etageejendomme. Vejens fortsatte præg af at ligge ved byens ydergrænse fremgår af, at endnu i 1894 byggedes en ladebygning på nr. 20.

Grundene til beboelseshusene var i 1880'erne på under 600 kvadratalen (d.v.s. knap 250 m²). Husene, der udfyldte hele grundens bredde, var 7 m mod vejen og 8 m dybe. Hertil kom mindre bagbygninger. Den typiske grundstørrelse for det senere byggeri var 250-275 m². Grundene på vejens vestside og de senest udstykkede grunde i nordenden var på omkring 400 m². Det var små grunde. Forhusene, der var med tre beboede etager, og som var 8-9 m i bredden og 9-9½ m i dybden, udgjorde således sammen med bagbygningerne i flere tilfælde de 4/9 af en grund, som ifølge bygningsvedtægten måtte bebygges, når en boligejendom var på tre beboede etager. På matrikelkortene, der er vedlagt de fleste byggesager fra 1890'erne, er der foretaget en beregning af det bebyggede areals andel af den samlede grund. Flere bebyggelser kunne ikke være en kvadratalen større uden at overskride bygningsvedtægtens bestemmelser.

Husene, bygget i 1880'erne, var på en etage med frontispice mod gaden. To af husene var

med tagkvist på bagsiden, mens de øvrige var opført i to etager på bagsiden, således som det også kendes fra Skt. Knudsgade. De var uden kælder. Husene opført fra slutningen af 1890'erne var næsten alle ligeledes på en etage med frontispice på forsiden. Enkelte var på bagsiden med to etager, men ellers med tagkviste. I modsætning til husene fra 1880'erne var de med kælderlejligheder. Kun fire af husene opført i perioden 1897-1903 var ikke af denne type. Det var nr. 5-11, der opførtes 1898-1900, og som var beliggende syd for jernbanen. De var på fire beboede etager og med kælder indrettet til vaskehus, brænderum og viktualierum. De to ejendomme nr. 37 og 41 opført 1910-11 var tilsvarende på fire beboede etager plus kælder.

Samtidig med forhusene opført 1897-1903 nord for jernbanen opførtes bagbygninger til beboelse. De indrettedes oftest med kælder til vaskehus og brændselsrum bl.a. til brug for forhusets lejligheder og med lejligheder i stue og på første sal.

Marienlystvej var beliggende i Skt. Hans Landsogn. En betydelig del af Odenses befolkningstilvækst fra 1890'erne fandt sted her nord for byen, bl.a. af arbejdere beskæftiget i industrivirksomhederne beliggende i tilknytning til jernbane og havn. Byggeriet i Skt. Hans Landsogn lettedes af, at det lå uden for Odenses bygningsgrænse, hvorfor bygningsloven af 1858 og de senere bygningsvedtægter ikke gjaldt for området. Privat byggeri var dominerende i landsognet; men flere andelsbyggeselskaber virkede i landsognet i årene op mod 1. verdenskrig.

I februar 1911 var 42 parceller bebygget på *Marienlystvej*, nemlig nr. 1-41 og 43, der ligger på strækningen fra Damhusvej til krydset Helenevej- Svanevej. Vejens nordlige ende var endnu ubebygget. Grundene var udstykket fra *Marielund* hovedgård og købtes i februar 1910 af Andelsbyggeselskabet *Marienlyst* bag hvilket, der stod en gruppe af personer med tilknytning til landbruget. Finansielt sikredes det betydelige byggeri i løbet af 1910 bl.a. ved byggelån fra Nationalbanken og tilsyneladende fra firmaer med ordrer til byggeriet, idet en række firmaer havde et fælles skadesløshedsbrev på 85.800 kr. tinglyst i sommeren 1910. Det drejede sig bl.a. om et teglværk, Odense Kalkværk, Frederiksgadens jernstøberi, en teglstensfabrikant, en blikkenslager, en vognmand, en maler og Odense Savmølle. Ved byggeriets afslutning i 1911 var

hovedkreditoren Stats-Laanefonden med et pantebrev på 150.000 kr.

Ejendommene bestod af ens dobbelthuse. Hvert hus lå på en grund på 638 m², hvoraf kun 71-72 m² bebyggedes. Husene var på en etage med delvis kælder.

Villabebyggelsen i *Kronprinsensgades* nordlige side, *Absalonsgades* vestlige side og *Allegades* nordlige side fra Absalonsgade til Hunderupvej vil blive behandlet under betegnelsen *åkvarteret*. Grundene på Kronprinsensgade gik ned til åen, mens villaerne på de to andre gader vendte ind mod et næsten ubebygget område, der strakte sig ned til åen, og som tilhørte Munke Mølle. På området lå et enkelt landsted. Alle tre gader havde etageejendomme over for villaerne. Villaerne blev bolig for velstillede familier, herunder flere fabrikanter, som ikke ønskede at bo ved deres virksomhed eller i en større første sals lejlighed på en af hovedgaderne i den indre by.

I Kronprinsensgade blev 11 villaer opført i årene 1877-84 som byens første større sammenhængende villabebyggelse.¹ Grundene udgjorde den nordvestlige del af fabrikantene Tychsens udstykning vest for Albanigade jf. side 158. På hjørnet til Albanigade lå en ældre, nu nedrevet købmandsgård. Henholdsvis i 1898 og 1912 udstykkedes to grunde til opførelse af villaerne nr. 3 og 5. Alle villaer var med kælder. To var med en beboet etage, en med tre etager og de øvrige med to beboede etager. Villaerne var af varierende størrelse fra 500-1.500 kvadratalen. 5 villaer var over 1.000 kvadratalen, d.v.s. over 400 m². Villaerne i Absalonsgade nr. 1-21 og 25, hvoraf nr. 1-11 er nedrevet for at give plads til Tietgensskolen, opførtes 1880-87. De var alle med kælder; men kun fire var med to beboede etager, mens de øvrige var med en etage. Arealet varierede typisk mellem 400 og 600 kvadratalen. Kun en enkelt villa var 850 kvadratalen.

Villaerne i Allegade nr. 47-49 og 53-71 er opført 1884-91. Som i Absalonsgade var alle med kælder, og kun enkelte med mere end en beboet etage. De var ligeledes af samme størrelse; kun en enkelt villa var 750 kvadratalen.

Villaerne var alle grundmurede og med skifer-tag, således som det også blev almindeligt på forhusene i Skt. Knudsgade og St. Glasvej. Parcellerne var helt overvejende udnyttet til beboelse. I Kronprinsensgade var der dog til nr. 9 et

Figur 20: Kronprinsensgade 15 fotograferet 10 år efter opførelsen i 1880.
(Kilde: Odense Bys Museer, Møntergården).

mindre glarmesterværksted, og i Absalonsgade 21 havde en tømremester værksted. Nr. 21 var en dobbeltgrund og i 1892-93 udvidedes med egentlige fabriksbygninger, hvor der bl.a. var installeret dampkraft.

Boligernes standard

Ejendommene var af højst forskellig størrelse i de udvalgte gader. Tabel 29 viser den procentvise fordeling af ejendommene efter beboelsesareal i 1911.

De ældste gader havde de mindste ejendomme, hvilket delvis afspejler den generelle tendens til at bygge ejendomme med stadig flere etager. Husenes grundareal øgedes dog også i løbet af perioden. Det stigende areal pr. ejendom i løbet af perioden kan også konstateres for de enkelte gader. Alle husene i Skt. Knudsgade bygget før 1880 var således på mindre end 300 kvadratalen mod knap 30% af husene i 1911; tilsvarende var alle husene på St. Glasvej bygget før 1890

1. Side 135 er nævnt byens første villaer.

Tabel 29: Procentvis fordeling af ejendomme efter beboelsesareal i udvalgte gader, 1911

	Ydre mål i kvadratalen								
	0-89	90-149	150-99	200-99	300-99	400-99	500-749	750-	total
Hans Jensensstræde	32	39	10	16	-	3	-	-	100
Sdr. Boulevard 2-64	8	4	12	20	12	12	12	20	100
Adamsgade	-	30	30	15	9	9	2	4	99
Langebade	-	22	11	22	11	15	19	-	100
Skt. Knudsgade	-	-	7	21	19	23	28	2	100
St. Glasvej	-	5	9	9	5	9	19	43	99
Marienlystvej	-	-	100	-	-	-	-	-	100
Åkvarteret	-	-	-	-	10	31	35	24	100

Kilde: Opmålingsprotokoller til bygningskat.

på mindre end 500 kvadratalen mod knap 40% af husene i 1911. Nybyggeriet på Sdr. Boulevard betød ligeledes en forskydning mod større ejendomme. 20% af ejendommene var mindre end 90 kvadratalen i 1870; 75% af ejendommene var mindre end 200 kvadratalen mod knap 25% i 1911. Flere bagbygninger til beboelse i Langebade end i Adamsgade forklarer forskellen i størrelse mellem de to gaders ejendomme.

Et stigende antal lejligheder pr. ejendom forklarer delvis de stadig større ejendomme. Tabel 30 viser den procentvise andel af husstande, der boede i ejendomme med en, to, tre, fire, 5 og 6 eller flere husstande. Færre end 10% af husstandene på Sdr. Boulevard, Adamsgade, Langebade, Skt. Knudsgade og St. Glasvej boede som eneste husstand i deres ejendom. Sdr. Boulevard og St. Glasvej med de sidst opførte etageejendomme

Tabel 30: Procentvis fordeling af husstande efter antal husstande pr. ejendom i udvalgte gader, 1911

	Antal husstande pr. ejendom						total
	1	2	3	4	5	6 el. flere	
Hans Jensensstræde	50	27	14	9	-	-	100
Sdr. Boulevard 2-64	6	9	16	9	5	55	100
Adamsgade	6	30	20	30	4	9	99
Langebade	1	24	23	13	22	17	100
Skt. Knudsgade	2	14	34	29	6	15	100
St. Glasvej	2	18	17	-	34	29	100
Marienlystvej	100	-	-	-	-	-	100
Åkvarteret	81	11	8	-	-	-	100

Kilde: Folketælling 1911.

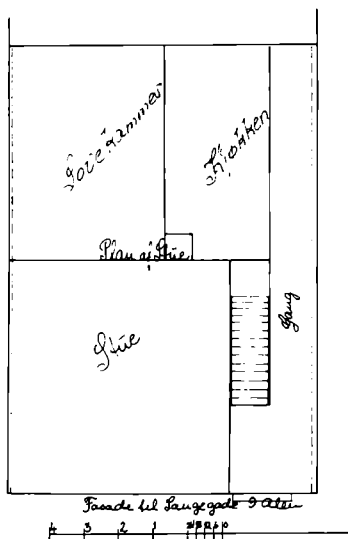
havde 55-60% af husstandene boende i ejendomme med 5 eller flere husstande.

Åkvarteret omfattede som tidligere nævnt byens første sammenhængende villabebyggelse. Ejendommene var sammenholdt med de øvrige gader relativt store; til trods herfor boede godt 80% af husstandene som eneste husstand i deres ejendom. Marienlystvej bestod af mere beskedne ejendomme, hvilke alle kun havde en husstand.

Forhuse bygget omkring 1870-1900

De stadig større ejendomme i løbet af perioden afspejler nok tendensen til at bygge i flere etager; men samtidig øgedes husenes grundareal. I afsnittet om perioden 1840-70 skildres, hvorledes Hans Jensensstræde og Sdr. Boulevard bestod af en stor gruppe af småhuse på omkring 60 kvadratalen (25 m²) i ydre mål og enkelte større på omkring 90 kvadratalen (35 m²), mens de nyere huse i Adamsgade og Langebade typisk havde et større grundareal. I Langebade var forhusene således typisk omkring 50 m², nemlig 6 m mod gaden og 8 m i dybden. De et etages huse blev desuden højere. I Hans Jensensstræde var en etage typisk 4-5 alen (2½-3 m), mens den på nær i de ældste huse var 5 alen eller mere i Adamsgade og Langebade.

Forhusene i Skt. Knudsgade og St. Glasvej havde større grundareal end i de tidligere bebyggede gader. Forhusene i Skt. Knudsgade var 7-9 m brede mod gaden og 8-9 m i dybden, d.v.s. omkring 56-81 m², mens de gennemgående yngre forhuse på St. Glasvej var 7-9 m brede og 8-9½ m i dybden, d.v.s. omkring 56-85 m². Hvert hus på Marienlystvej havde et grundareal på 71-72 m².

Figur 21: Grundplan af Langegade 31 opført i 1867. Gangen gav passage fra gaden til gården. Målestok 1:150. (Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

I 1870'erne var en typisk nybygget lejlighed i et forhus mindre end 60 m², ofte betydeligt mindre. Fra omkring 1880 blev lejligheder på 60-70 m² i ydre mål almindeligt. Springet i lejlighedsstørrelse må ses i forbindelse med, at lejligheder på tre værelser øgede deres andel i forhold til lejligheder på to værelser. For at få lejlighedernes nettoareal skal de angivne arealstørrelser reduceres med 20-30%.

I afsnittet om perioden 1840-70 anføres, at flertallet af de ældre huse i Hans Jensensstræde kun bestod af en stue og et køkken, mens enkelte bestod af stue, køkken og et kammer. Sidstnævnte lejlighedstype var formentlig den almindelige i de nybyggede forhuse i begyndelsen af 1870'erne i de udvalgte gader. I figur 21 er vist indretningen i 1888 af Langegade 31 i forbindelse med påbygningen af en halv ekstra etage. Stueetagens indretning med stue, soveværelse og køkken er formentlig uændret fra husets opførelse i 1867. I siden af huset gik en gang til gården. Lejlighedstypen findes også i enkelte af de første huse opført i Skt. Knudsgade fra 1877.

Lejligheder på tre værelser blev typisk i forhusene fra omkring 1880. I Skt. Knudsgade indrettedes langt over halvdelen af lejlighederne med tre værelser og køkken. På St. Glasvej var mere end 85% af lejlighederne af samme indretning, mens det gjaldt samtlige lejligheder på Marienlystvej. I figur 22 er vist eksempler på lejligheder

med tre værelser opført i Skt. Knudsgade 1880 og St. Glasvej 1897. Lejlighedstypen var forbausende ens.

Hvor der ikke var kælder gik gangen til gården i stueetagen, således at stuelejligheden blev det mindre end en eventuel første sals lejlighed, der strakte sig i hele ejendommens bredde. Var der kælder, hvad enten den brugtes til beboelse eller andre formål, blev gangen til gården lagt i niveau med denne. Det kan konstateres både for ejendomme i Skt. Knudsgade og på St. Glasvej. Gangen til gården betød ingen ændring i indretningen af den tilstødende lejlighed i forhold til de ovenliggende etagelejligheder; blot mindskedes værelserne.

Enkelte lejligheder i forhusene i Skt. Knudsgade og på St. Glasvej indrettedes med fire værelser. Forhusene med disse lejligheder var noget større med godt 80 m² i ydre mål.

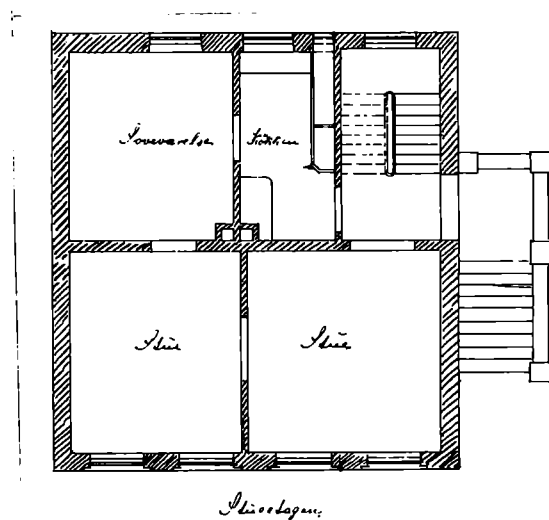
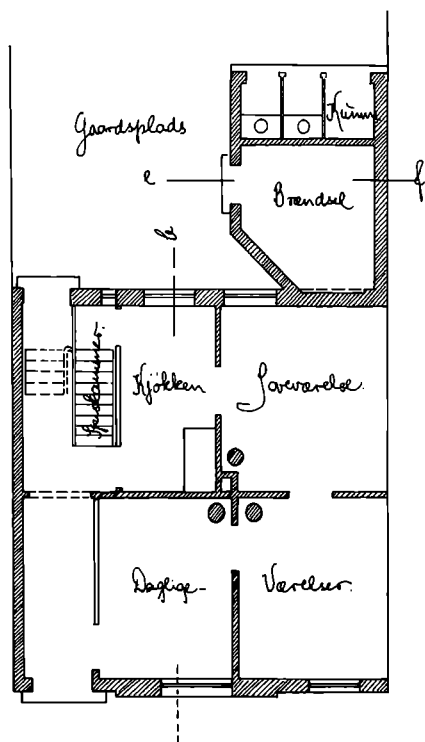
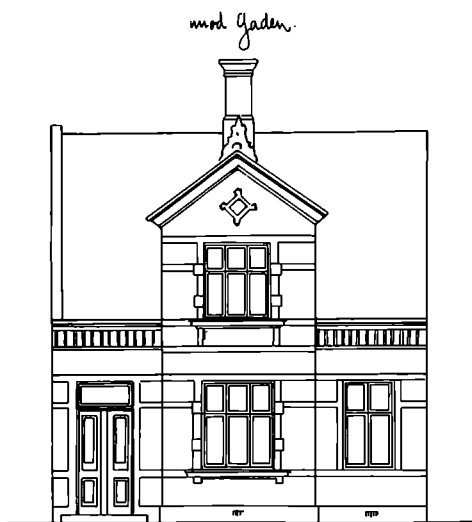
Forhusenes etagelejligheder var de bedste i alle de udvalgte gader. Med undtagelse af Marienlystvej og åkvarteret var der i næsten alle ejendomme i de udvalgte gader beboelse enten i kælder, på kvisten eller i en bagbygning. For flere ejendomme var alle tre muligheder udnyttet. Det drejede sig typisk om yderst beskedne boliger.

På kvisten

I de tidligt bebyggede gader Hans Jensensstræde, Sdr. Boulevard, Adamsgade og Langegade var der ikke kælderlejligheder; men kvistbeboelser var som det fremgår af afsnittet om perioden 1840-70 almindeligt. I det foregående er endvidere skildret, hvorledes en stor del af husene i de nævnte gader i perioden 1870-1914 fik påbygget kviste og udvidet tagetagen. Langegade 31 er et eksempel på, hvorledes påbygningen af en ekstra halv etage til bagsiden og kvist til gaden muliggjorde indretningen af en lejlighed på to værelser med køkken, hvor der tidligere blot var tagværelser, jvf. figur 23.

I flere af de ældre småhuse betød de skrå vægge i tagetagen, at indretningen af en lejlighed med køkken var vanskelig. Især for Hans Jensensstræde, Sdr. Boulevard og Adamsgade findes der flere eksempler på, at der i perioden efter 1870 opførtes bagbygninger bl.a. indrettet med køkken til brug for forhusets beboere. For perioden 1840-70 er det anført, at flerfamiliehusene tilsyneladende kun havde et enkelt køkken. I Langegade, der havde den nyeste bebyggelse af

Figur 22: Boligtype i 1880'erne og 1890'erne

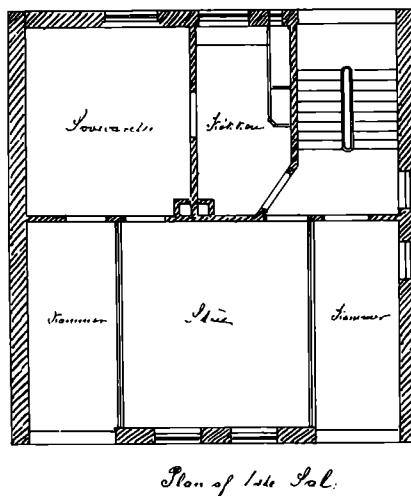
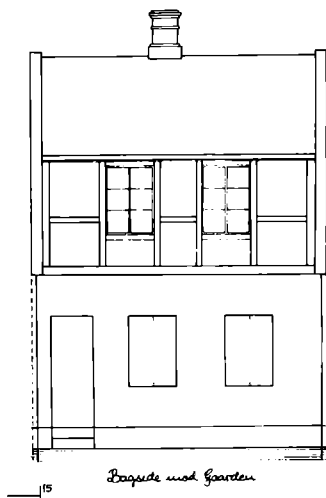

A: Bygningstegninger til forhuset i Skt. Knudsgade 6 opført i 1880 med en lejlighed på tre værelser i stueetagen. Omkring skorstenen midt i huset er markeret kakkelovne og komfur i køkkenet. Ved siden af gødningsskummen i sidehuset er vist to latriner. Forhusets facade var med frontispice. Målestok 1:150.

(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

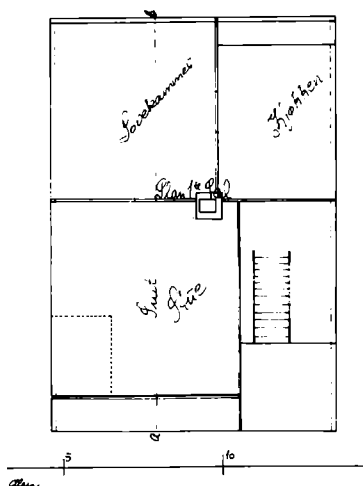
B: Bygningstegninger til forhuset St. Glasvej 19 opført i 1897 med en lejlighed på tre værelser i stueetagen. Rumindretningen adskiller sig ikke afgørende fra Skt. Knudsgade 6. Målestok 1:150.

(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

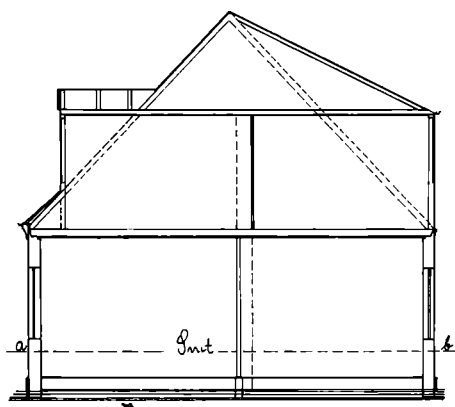
Figur 24: Plan over 1. sal i forhuset St. Glasvej 19 opført i 1897. Målestok 1:150.

(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

de fire ældre gader, kendes kun et enkelt eksempel på en bagbygning indrettet med køkken til brug for forhusets beboere; ingen eksempler kendes for de senere bebyggede gader.

Ejendommene i Skt. Knudsgade og St. Glasvej var typisk med frontispice og dertil hørende kvistlejlighed. Fradraget til trappen var mindre for tagetagen end for etagelejlighederne, men udnyttelsesmulighederne i tagetagen begrænsedes naturligt af de skrå vægge. Typisk indrettedes lejligheder med to værelser plus kammer og køkken. Stuen var i frontispicen mod vejen, og til hver side var der et kammer med tagvindue. Mod gården var der soveværelse og køkken. Det var almindeligt, at det ene kammer indrettedes med dør direkte til trappen og ikke til taglejligheden. Det var så velegnet til en logerende.

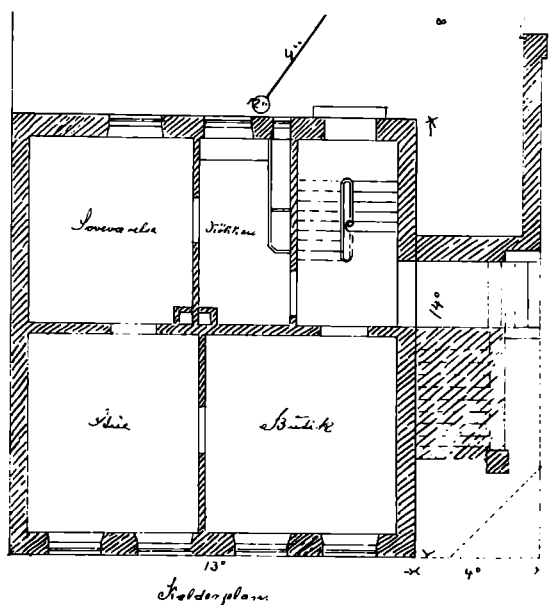
Figur 23: Bygningstegninger til Langedgade 31 udfærdiget i forbindelse med påbygningen af en halv ekstra etage i 1888 til indretning af en lejlighed på to værelser med køkken på 1. sal. Målestok 1:150.

(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

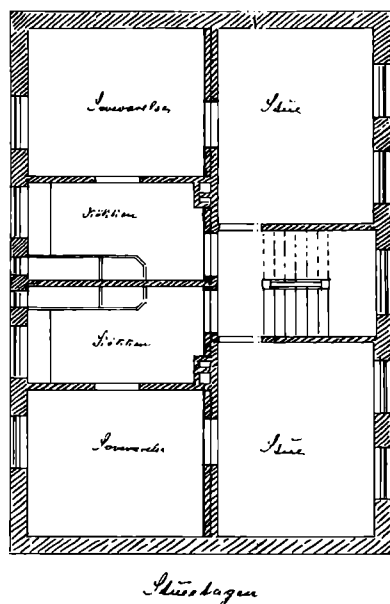
I kældre og bagbygninger

Som noget nyt fra omkring 1882 opførtes flere ejendomme med kælderlejligheder. De findes både i Skt. Knudsgade og fra 1890'erne på St. Glasvej. Bortset fra fradrag til gennemgang til gården var de af samme indretning som etagelejlighederne. Indretningen var delvis givet med placering af trappe og skorsten. Både i Skt. Knudsgade og St. Glasvej blev de få kælderlejligheder i hjørnejendomme typisk indrettet med butik, således at beboelseslejlighederne blev på to værelser med køkken.

Figur 25: Lejligheder i kælder og bagbygning

A: Plan over kælderen i forhuset St. Glasvej 19 opført i 1897. Målestok 1:150.
(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

B: Plan over stueetagen i baghuset St. Glasvej 19 opført i 1897. Målestok 1:150.
(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

I de ældre bebyggelser i Hans Jensensstræde, Sdr. Boulevard og Adamsgade var der kun beboelse i ganske få bagbygninger i perioden 1840-70. Tilbygningerne i perioden efter 1870 betød foruden flere familier i forhusene, at der indrettedes en del nye bagbygninger til beboelse. I Hans Jensensstræde var der kun et enkelt kammer til beboelse i en bagbygning før 1870; men i de følgende år indrettedes 6 nye beboelser i bagbygninger. På Sdr. Boulevard opførtes 6 nye bagbygninger til beboelse og enkelte ældre bagbygninger, bl.a. en tidligere staldbygning, ombyggedes til beboelse efter 1870. I Adamsgade var der før 1870 beboelse i tre bagbygninger; men i de følgende år indrettedes der 11 lejligheder eller blot kamre i nyopførte og ældre bagbygninger. På grund af de beskedne grunde i Hans Jensensstræde og Adamsgade var bagbygningerne blot omkring 10 m² i ydre mål.

I 1870 var der beboelse i bagbygninger til halvdelen af de nyopførte ejendomme i Langegade. Udbredelsen af baghusbeboelse øgedes efter 1870, idet 5 bagbygninger indrettedes til beboelse i tilknytning til de tidligst opførte ejendomme, ligesom 5 af de 9 nyopførte ejendomme 1874-83 fik beboelse i tilhørende bagbygninger; en bagbygning havde beboelse i to etager.

40% af ejendommene i Skt. Knudsgade fik ved opførelsen bagbygninger til beboelse. Det gjaldt især de større parceller bebygget efter 1880. Hertil kom, at enkelte bagbygninger opført til andre formål indrettedes til beboelse bag ældre forhuse. Alle ejendomme opført på St. Glasvej nord for jernbanen 1897-1903 opførtes med bagbygninger til beboelse typisk i stue og på første sal. Det var 40% af byggeriet i den her undersøgte periode; men bagbygningerne indeholdt dog kun 25% af gadens lejligheder.

En stor del af byggeriet i Langegade, Skt. Knudsgade og St. Glasvej planlagdes med baghusbeboelse. Det muliggjorde en ret høj grundudnyttelse, uden at byggeriet kolliderede med bygningsvedtægtens bestemmelser om det maksimale antal etager, og uden at det blev nødvendigt at bygge to trapper i en ejendom. De bedste baghuslejligheder opførtes på St. Glasvej omkring århundredskiftet; men selv disse var kun omkring 40 m² i ydre mål og typisk på to værelser med køkken. Det gjaldt 26 af i alt 28 baghuslejligheder, mens to lejligheder var på tre værelser med køkken. Flere af baghuslejlighederne i Lan-

gegade og Skt. Knudsgade var på et værelse med køkken.

Arbejderboligens faciliteter omkring 1870-1900

Lejlighedernes faciliteter forbedredes i løbet af den her behandlede periode. I afsnittet om perioden 1840-70 er beskrevet, hvorledes lejligheder i de ældste huse i Hans Jensensstræde har stået med rå vægge, og at rummene er gået direkte op til taget. Efter bygningsloven af 1858 var nybyggeriet dog altid med gibsede værelser og loft, ligesom disse forbedringer også blev foretaget i flere af de ældre huse. Endnu ved århundredskiftet var loftet i flere af husene i Hans Jensensstræde ikke gibsede, men står i brandtaksationen anført som bræddeloft.

Med enkelte undtagelser skete opvarmningen af de ældre små huse i Hans Jensensstræde og Sdr. Boulevard formentlig endnu omkring 1870 fra køkkenets ildsted. Det blev dog i løbet af 1870'erne almindeligt med kakkelovne, og efter århundredskiftet var ingen af disse huse uden kakkelovn, selv ikke de der i brandtaksationerne betegnedes som simple. I formentlig alle nybyggede lejligheder fra begyndelsen af 1870'erne var der kakkelovne. Kakkelovne, hvori der fyredes med brænde eller kul, forblev i denne periode at være den typiske opvarmningsform. De fleste ejendomme havde brænderum, ofte indrettet i en bagbygning i de i denne periode nybyggede gader. Indtil 1890'erne opførtes husene med en enkeltskorsten; men derefter er der flere eksempler på, at nybyggeriet i Skt. Knudsgade og St. Glasvej udstyredes med dobbeltskorstene.

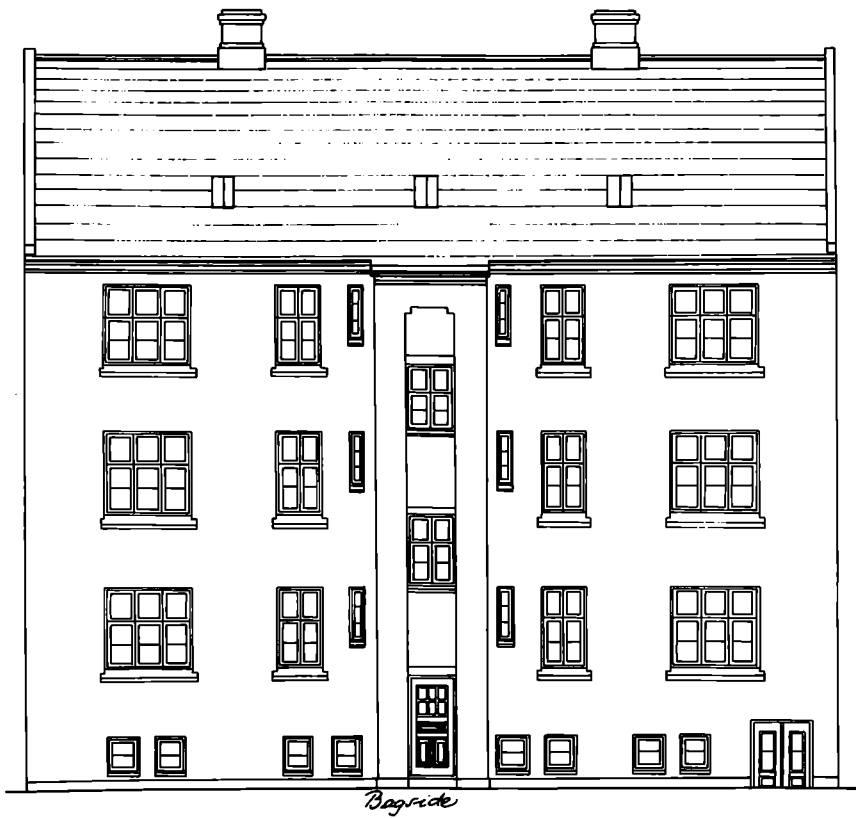
Komfuret til afløsning af køkkenets ildsted blev som kakkelovnen standardudstyr i nybyggede lejligheder fra 1870'erne. Udbredelsen i ældre ejendomme skete formentlig noget langsommere end for kakkelovnen. Endnu efter århundredskiftet var der således i Hans Jensensstræde enkelte huse uden komfur, selv om de havde fået kakkelovn. Og i Langegade var der i slutningen af 1870'erne enkelte huse med kakkelovne i tilsvarende antal, som der var lejligheder, men med færre komfurer. Der er også eksempler på kvistbeboelser i Skt. Knudsgade uden komfurer; men det drejer sig muligvis om tagetager, der var indrettet med værelser og ikke med lejligheder med køkken. Et køkken til en baghuslejlighed opført i Skt. Knudsgade i 1880 var iflg. bygningstegningen med åbent ildsted.

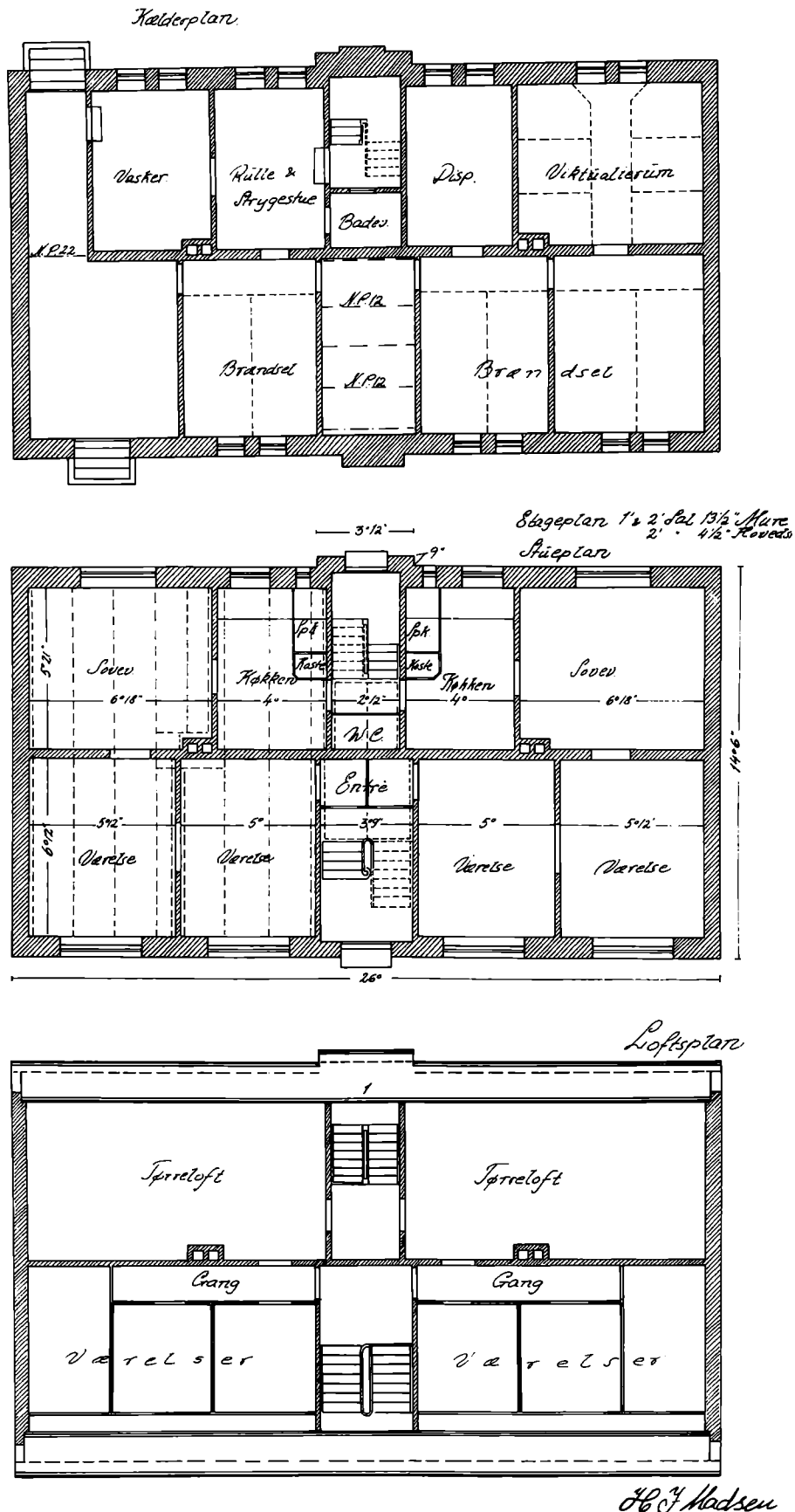
Ved vurderingen af udbredelsen af kakkelovne og komfurer må det tages i betragtning, at de i begyndelsen af den her undersøgte periode udgjorde relativt betydelige investeringer. Der var forskel i kvaliteten. Vurderingen af kakkelovne og komfurer i kvistbeboelserne var ofte lavere end for etagelejlighederne; men i 1870'erne og 1880'erne i Adamsgade vurderedes kakkelovne hyppigst til 50 kr. og komfurer til 40 kr. For et mindre hus i 1870'erne med 2-4 kakkelovne og 1-2 komfurer, d.v.s. med 1-2 lejligheder, udgjorde vurderingen af kakkelovne og komfurer 5-10% af forhusets samlede vurdering. I Langegade ved omtaksationerne i slutningen af 1870'erne udgjorde kakkelovne og komfurer omkring 5% af vurderingssummerne.

En stor del af de små bagbygninger opført efter 1870 i Hans Jensensstræde, Sdr. Boulevard og Adamsgade var med vaskehus med en indmuret jerngryde til kogningen. 2/3 af de nyopførte ejendomme i Langegade var med vaskehus. Andelen var lidt højere for ejendommene i Skt. Knudsgade. Først i 1880'erne var vaskehus standardudstyr i nybyggeriet i de udvalgte gader. Mens de små bagbygninger i de tidligst bebyggede gader ofte kun indeholdt vaskehuset, som da var 4-7 m² i ydre mål, og eventuelt et yderligere rum til brænderum eller værksted, blev det i nybyggeriet fra 1880'erne almindeligt at indrette vaskehus i bagbygninger, der opførtes til beboelse. I Langegade og Skt. Knudsgade er der eksempler på et etages bagbygninger med vaskehus og en tilstødende lejlighed. På St. Glasvej var det almindeligt, at baghuset indrettedes med lejlighed i stue og første sal og med vaskehus og brænderum i kælderen til brug for både forhusets og baghusets beboere.

Latriner nævnes ikke i flere af taksationerne for husene i Hans Jensensstræde i denne periode. Hvordan disse huses beboere har klaret sig overlades til læserens afgørelse. Til de øvrige huse hørte der latriner „i gården“, og bygningstegningerne fra slutningen af perioden indeholder f.eks. oftest fine tegninger af de små huse. Således havde ejendommene på St. Glasvejs nordlige ende typisk på række to latriner og et pissoir til fælles brug for forhusets og baghusets beboere. I 1889 opførtes nr. 49 i Skt. Knudsgade undtagelsesvis med klosetter.

Hønsehuse nævnes hyppigt i brandtaksationerne for alle udvalgte gader. Enkelte lysthuse nævnes især for Skt. Knudsgade fra 1880'erne

Figur 26: Bygningstegninger til St. Glasvej 41 opført i 1911. Målestok 1:150.
(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

og for Adamsgade fra 1890'erne, mens cykelskurene begynder at blive nævnt i taksationerne fra efter århundredskiftet.

Etageejendomme fra omkring 1900

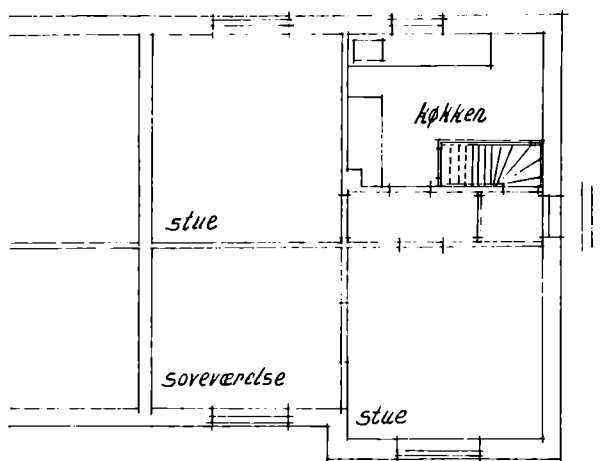
Efter bygningsvedtægtens ændring i 1896 byggedes en ny type etageejendomme med to lejligheder på 2-4 værelser på hver etage. De var på fire etager ofte med beboelse i tagetagen og med kælder indrettet til brug for husets beboere. De var uden egentlige bagbygninger; dog var der latriner og pissoir i gården, hvis de var opført, før byens kloakering endelig var afsluttet i 1907/08. Allerede fra 1880'erne byggedes der ejendomme med kælder indrettet til brug for forhusets beboere. Flere eksempler haves f.eks. på Sdr. Boulevard; men det var da typisk ejendomme opført med henblik på velstillede familier.

Af den ny type opførtes i de udvalgte gader to ejendomme i Adamsgade på hjørnegrunden til Nørregade i 1899 og på St. Glasvej opførtes nr. 5-11 i den sydlige ende 1898-1900 og nr. 37 og 41 1910-11.

I figur 26 er gengivet bygningstegningerne til St. Glasvej 41 opført i 1911. Ejendommen var med to lejligheder på hver etage. På grund af antallet af etager stillede bygningsvedtægten krav om to trapper. Arkitektonisk var der kun gjort lidt ud af bygningens ydre. I modsætning til de tidligere omtalte lejligheder på tre værelser, var der entre i hver lejlighed, og som noget nyt var der fælles w.c. på køkkentrappen. Som i de øvrige nævnte etageejendomme af denne type var der vaskehus, viktualie- og brændselsrum i kælderen; men der var tillige rulle- og strygestue og et fælles badeværelse. I tagetagen var der tørreløft og værelser. Alle lejligheder var med kakkelovn og komfur.

Enfamiliehuset

Før 1. verdenskrig var villaer til en husstand forbeholdt økonomisk velstillede familier. Andelsbyggeforetagerne skabte økonomisk baggrund for, at også arbejderklassen påny kunne komme til at bo i huse med en husstand. Marienlystvej er et eksempel herpå. Indretningen af disse huse kan beklageligvis kun belyses ufuldstændigt. Brandforsikringsprotokollerne for Skt. Hans Landsogn 1907-19 er ikke bevaret, og byggesagerne for området er højst ufuldstændigt be-

Figur 27: Marienlystvej 29 tegnet i forbindelse med indretning af bad og wc i 1952. Grundplanen er formentlig uændret fra husets opførelse i 1910. Målestok 1:150. (Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

varede; men takket være den ens type huse, er det dog muligt på grundlag af nogle enkelte byggesager kort at beskrive husenes indretning.

I figur 27 er vist den oprindelige grundplan af stueetagen fra 1910. Stueetagen var på de velkendte tre værelser, men tillige med entre, således som det også var tilfældet for lejlighederne i St. Glasvej 41. I forhold til lejlighederne fra før århundredskiftet var udenomsfaciliteterne klart bedre, idet der var eget vaskehus i kælderen, og på loftet var der værelse og tørreløft. Den manglende kloakering i landdistriktet viser sig ved, at der var latriner i haven. Landdistriktet manglede også vandværk. Husene opvarmedes med kakkelovne.

De økonomisk velstilledes bolig

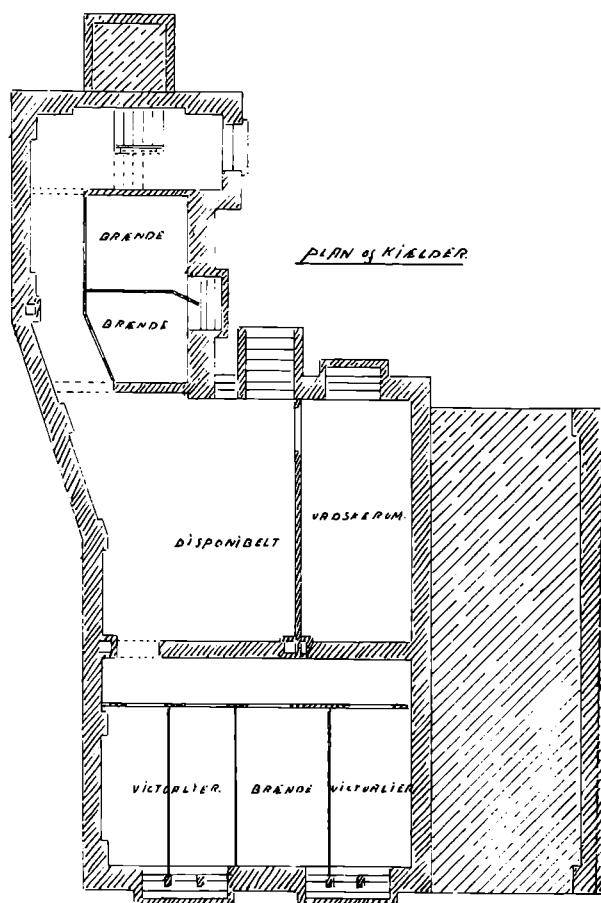
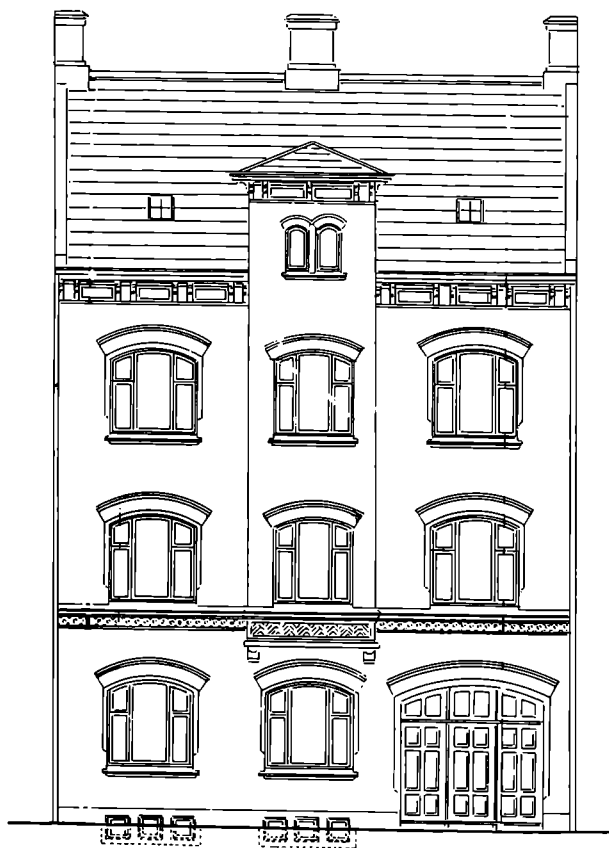
Enkelte af de nyopførte ejendomme på Sdr. Boulevard indeholdt lejligheder beregnet for økonomisk velstillede familier. Husenes arkitektoniske udformning og lejlighedernes indretning afveg klart fra de hidtil beskrevne ejendomme.

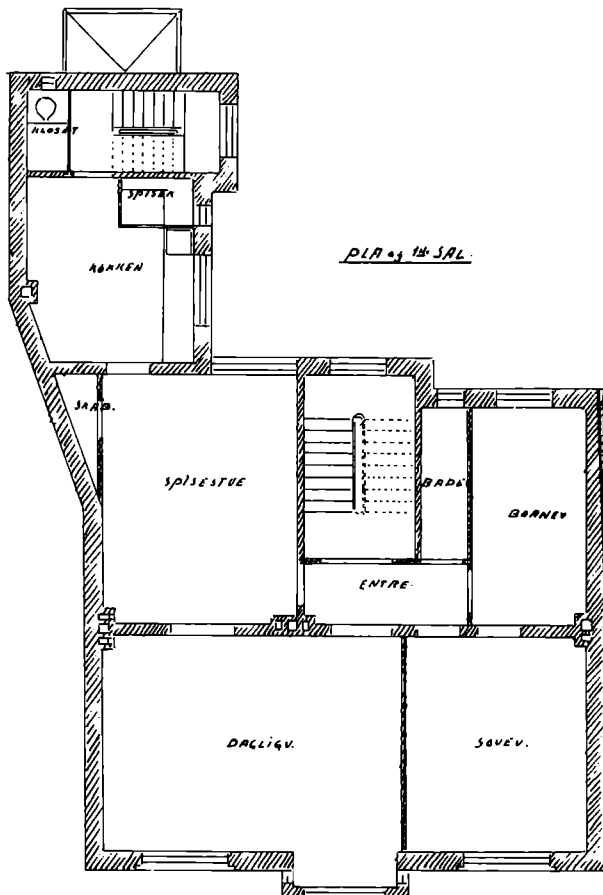
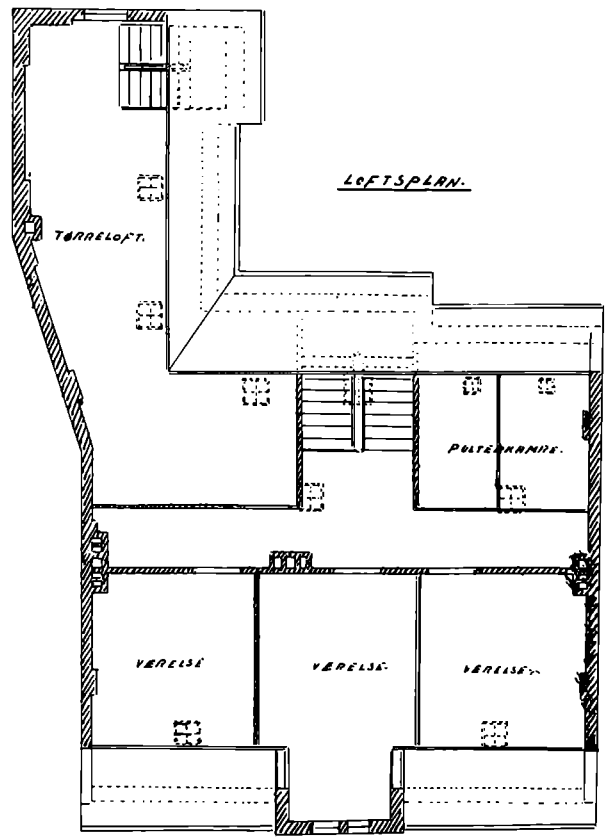
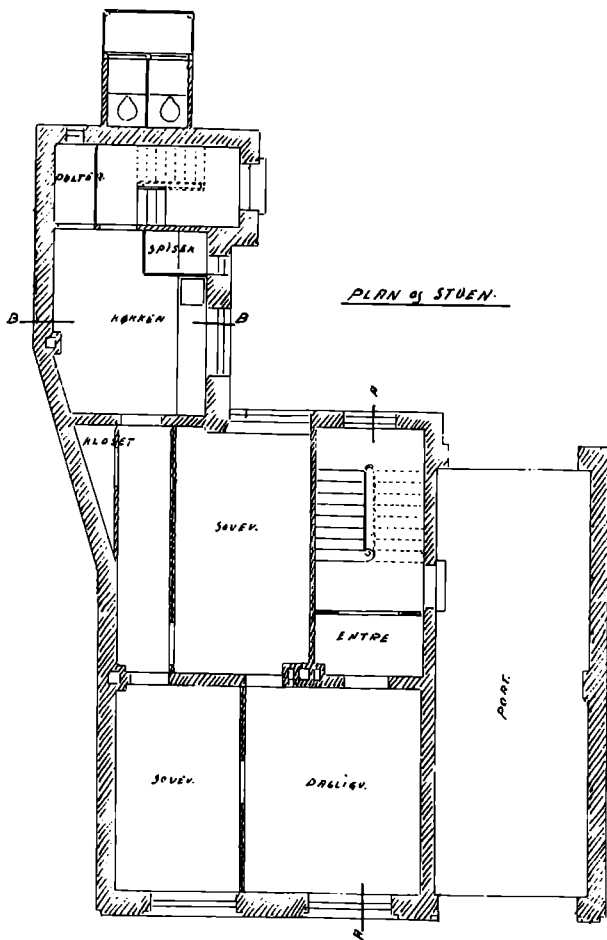
Et eksempel på en efter tidens norm særdeles veludstyret ejendom var nr. 30, som maskinfabrikant Neckelmann lod opføre i 1899, jvf. figur 28. Bygningen var 16×16 alen og 18 alen høj, hvortil kom sidebygningen af samme højde med køkken og bagtrappe på 9×7 alen. Den var af grundmur, med tre dobbelte skorstene og skifertag. Stuelejligheden var mindre end lejlighederne på første og anden sal, da en del af arealet i stueetagen blev brugt som portindkørsel til gården. Lejlighederne på første og anden sal var på fire værelser og køkken. I overensstemmelse med bygningsvedtægten var der to trapper. På dette tidspunkt var det i lejligheder med henblik på bedrestillede familier almindeligt at bygge med entre, således som det også ses her. Derimod var det efter tiden yderst ekstravagant med badeværelse, som da også er udeladt i stuelejligheden,

og med kloset, som dog ikke overflødiggjorde latriner i gården. Selv i senere nybyggeri af god kvalitet var der ikke centralvarme som her. Maskinfabrikanten skulle måske vise, hvad ny teknik formåede; men det var ikke billigt. Hele forbygningen takseredes til 21.125 kr.; men alene „et Centralvarmeapparat med Rørledning og 18 Ribbeovne“ takseredes til 4.000 kr. Udenomsfaciliteterne vidner også om velstand; loftet anvendtes foruden til beboelse, formentlig for tyende, til tørreloft og pultekamre; tilbygningen i gården til latrin indeholdt også hønsehus og redskabsrum. I 1908 byggedes i haven et lysthus med veranda.

I 1915 opførtes hjørnejendommen ved Kastanievej. Den var ligeledes lagt fornemt an. Således var der altan til etagelejlighederne, og den største type lejlighed i ejendommen var udstyret med anretterværelse i tilknytning til spisestuen og børneværelse. På loftet var der en lejlighed på to værelser og 6 enkeltværelser, hvoraf en del formentlig anvendtes til pigeværelser.

Åkvarterets villaer viser, hvor godt der i perioden byggedes til en lille gruppe af økonomisk velstillede familier. Kronprinsensgades villaer ud-

Figur 28: Bygningstegninger til forhuset Sdr. Boulevard 30 opført i 1899. Målestok 1:150.

(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

gjorde formentlig de bedst udstyrede boliger fra opførelsen 1877-84 til omkring århundredskiftet i Odense. Villaerne opvarmedes overvejende med kakkelovne; men flere af disse anføres som porcelænsovne, der vurderedes til mere end det 4-dobbelte af en almindelig kakkelovn og enkelte betydeligt mere. Bræddegulvene var i enkelte villaer afløst af parketgulve. Altaner var der på flere af villaerne, og da som noget nyt opført i beton. Den indmurede jerngryde, der fungerede som gruekedel i de tidligere nævnte gader, var i flere villaer afløst af en kobbergryde. Dobbelte skorstene var almindeligt. Ovenstående er udstyr som i varierende grad forekom i de nyopførte villaer helt tilbage til slutningen af 1870'erne.

I flere af villaerne var der gjort en del ud af fast udsmykning. Brandforsikringens vurderingsmænd synes således imponerede af tekstilfabrikant Mogensens villa, senere overtaget af en af ejerne af Frederiksgadens jernstøberi. De omtaler cementforsiringer, og at der er „rigt dekoreret

på Loftet og Vægge“. En porcelænsovn var „rigt forgyldt“. Lysthuset i haven var med dobbelt bræddebeklædning og kuppel. Ud til gaden var der jernstakit med cementpiller og to indkørselsporte. Først i 1899 byggedes der imidlertid i tilknytning til beboelsen kloset og badeværelse. Indtil da var der latrin og pissoir i gården. I 1897 havde Mogensen fået indlagt et „Centralvarmeapparat med Rørledning og Vandbeholder på Loftet samt med 15 Rippeovne hvoraf de 4 vare indklædte i kostbare Marmorhylstre.“.

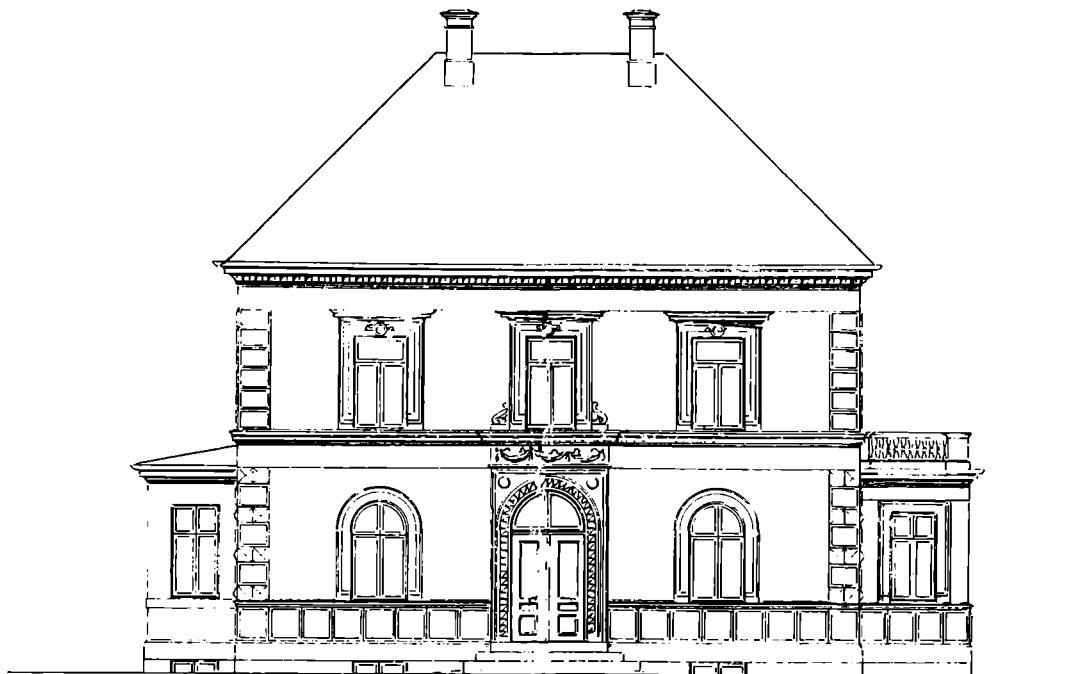
Kakkelovne blev i flere villaer erstattet med andre varmesystemer. Allerede i 1881 opførtes Kronprinsensgade nr. 15 med et luftvarmesystem. I slutningen af 1880'erne opførtes i hvert fald fire villaer i Absalons- og Allégade med centralvarmeanlæg. De indlagdes i flere villaer fra midten af 1890'erne, således at mindst halvdelen af villaerne havde centralvarme inden 1914. Flere blev opvarmet med damp. I et par villaer indrettedes ligeledes fra midten af 1890'erne badeovne i forbindelse med badekar eller bruser. Efter århundredskiftet er der eksempler på anvendelse af gas til komfurer og til opvarmning af badeovne. Elektrisk lys og wc begynder at blive indlagt i de sidste år før 1. verdenskrig, omend der er tidligere eksempler på klosetter.

I mange af haverne var der lysthuse især opført fra slutningen af 1880'erne. I enkelte haver var der hønsehuse og i et par tillige drivhuse. Cykelskure blev opført ved flere villaer fra omkring århundredskiftet.

Det foregående om villaernes udstyr adskiller dem markant fra lejlighederne i de tidligere nævnte gader. Også boligernes indretning afviger, dels med hensyn til antallet af værelser og dels med hensyn til disses differentierede anvendelse. Mange flere funktioner fik egne rum. Planløsningen var imidlertid ret forskellig.

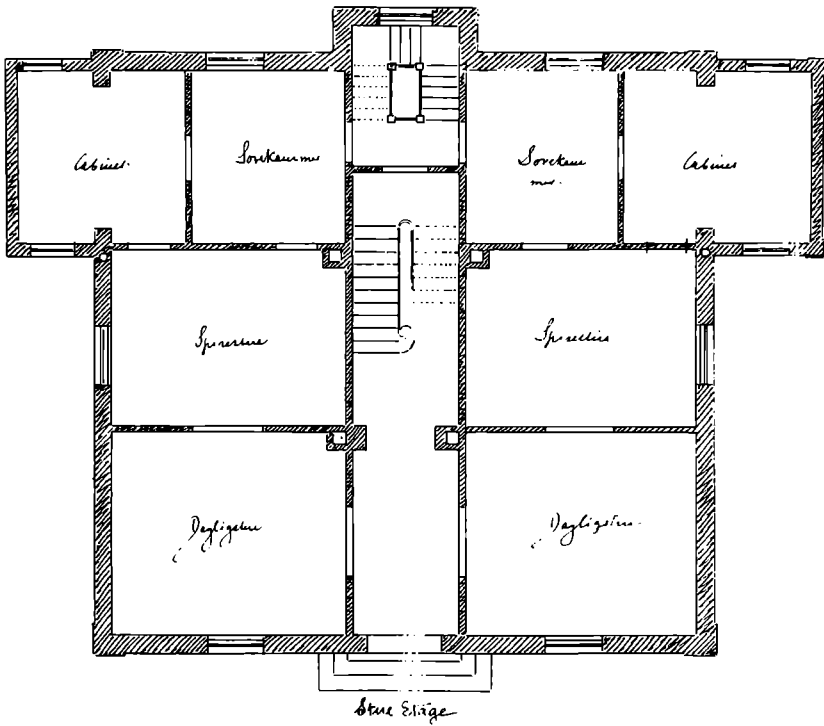
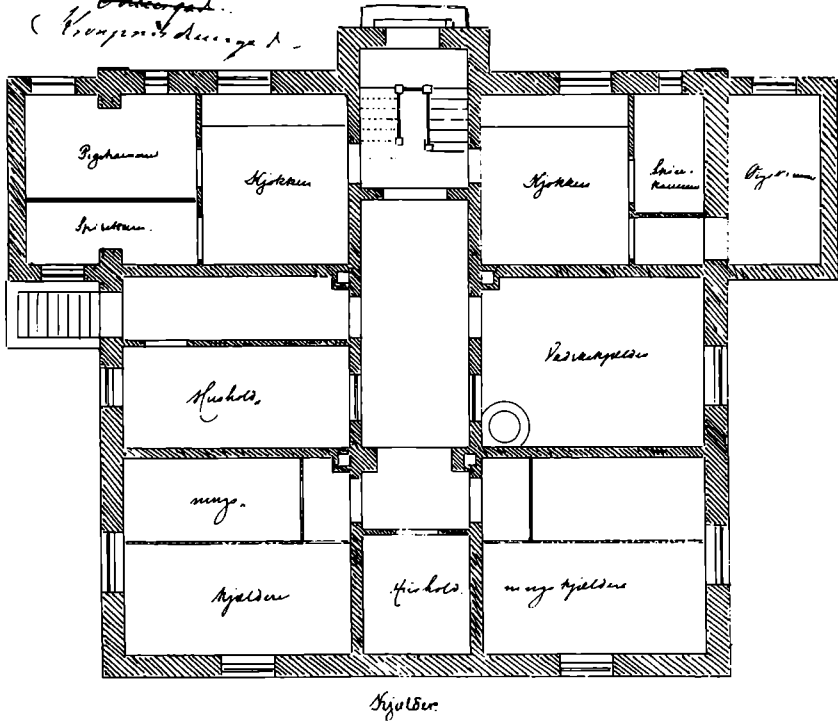
Figur 29 viser bygningstegningerne til Kronprinsensgade nr. 13 opført 1883 af murer Henrik Hansen og tegnet af arkitekten Wilhelm Petersen. Villaen var atypisk ved at indeholde tre lejligheder, men viser dermed lejligheder, der omfattede minimumskravene for de grupper, villaerne henvendte sig til. Lejlighederne var på henholdsvis 6 og 7 værelser, hvori er inkluderet pige – og gæsteværelser, der var henvist til kælder og loft. Ikke atypisk var køkkenerne til stuelejlighederne indrettet i kælderen. Kabinettet var et uomgængeligt rum.

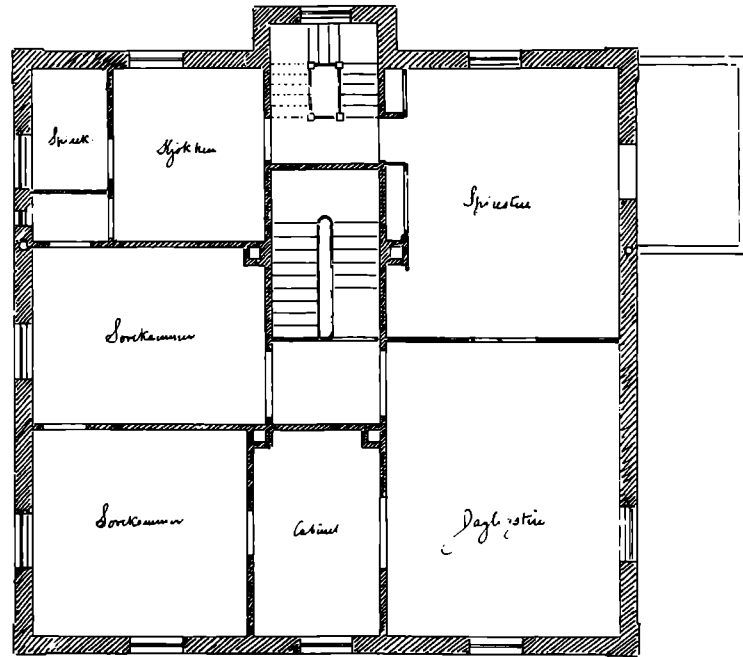
Andre samtidige villaer var udstyret med flere rum. Om naboejendommen nr. 15 opført i 1880 og tegnet af arkitekt Schwanenflügel for amtsvejsinspektør Petri kan bemærkes, at køkken og spisestue i kælderen med en elevator var sat i forbindelse med stueetagens anretterværelse og fadbur ved siden af spisestuen. I kælderen var der desuden vaskerum, stryge- og rullestue samt et rum til øl og vin. På første sal var der kloset, to børneværelser, et gæsteværelse, pigekammer samt soveværelset, der havde direkte adgang til et badekammer. I den udstrækning, der var kloset i villaerne, lå det ofte i kælderen.

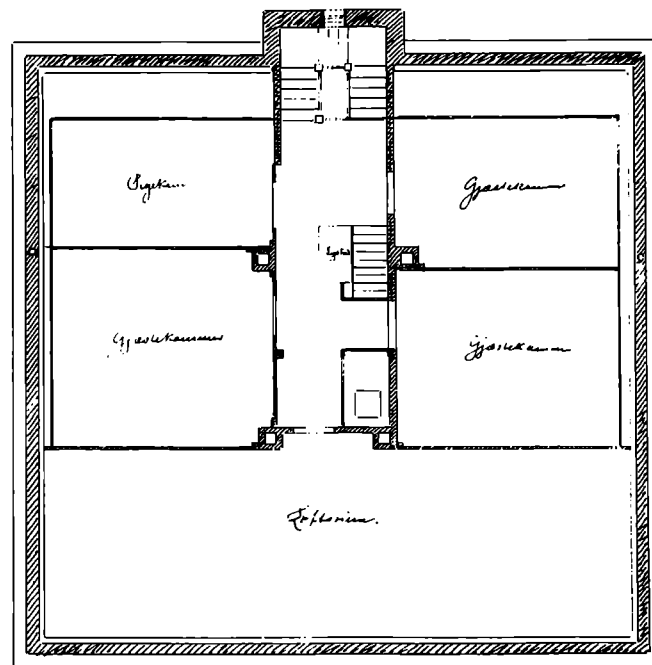
Facade til Gaden.

14. 82. *Stenbök Gårds.*
 Adh. ingat.
 (Kongens ämnen)

1ste Sal.

2. sal.

Figur 29: Bygningstegninger til Kronprinsensgade 13 opført i 1883. Det var en af de få villaer i åkvarteret med flere lejligheder. Målestok 1:150.
(Kilde: Odense Kommune, Byggesagsarkivet).

Befolkningen i de udvalgte gader

Befolkningstallets udvikling i de udvalgte gader afspejler ikke overraskende perioden for de enkelte gaders anlæggelse. Gaderne udbygget før 1870 havde iflg. tabel 31 relativt mindre ændringer i befolkningstallet end gaderne anlagt efter 1870.

*Tabel 31:
Antal personer i de udvalgte gader, 1870-1911*

	1870	1880	1890	1901	1911
Hans					
Jensensstræde	163	163	184	177	143
Sdr. Boulevard	216	238	350	346	322
Adamsgade	321	341	364	361	385
Langegade	205	304	353	305	308
Skt. Knudsgade	-	60	548	666	565
St. Glasvej	-	-	41	298	346
Marienlystvej	-	-	-	-	239
å kvarteret	-	26	195	231	195

Kilde: Folketællinger.

Dog er det bemærkelsesværdigt, at indbyggertallet øgedes i 1870'erne og 1880'erne i Hans Jensensstræde, Sdr. Boulevard og Adamsgade. På nær de senest anlagte gader stagnerede eller faldt indbyggertallet efter 1890. Antallet af husstande i de udvalgte gader viser en tilsvarende udvikling. Væksten i antallet af husstande for gaderne udbygget før 1870 fandt dog især sted i 1870'erne og 1890'erne. I Hans Jensensstræde var antallet af indbyggere og husstande det samme i 1870 og 1880; men det må erindres, at et af husene var blevet revet ned i 1876.

Det gennemsnitlige boligareals størrelse

Det gennemsnitlige boligareal i kvadratalen pr. person fremgår af tabel 32. Boligarealet er beregnet eksklusiv bagbygninger, der ikke anvendtes til beboelse, men inklusiv eventuelle bygningsændringer foretaget indtil 1904. Bygningsændringerne er medregnet fra det tidspunkt, hvor de blev foretaget. Beregningsmåden betyder, at boligarealet pr. person i åkvarteret er en smule overvurderet i forhold til de øvrige gader, idet arealopgørelserne for villaerne her er inklusive

Tabel 32:

Gennemsnitligt boligareal i kvadratalen pr. person i de udvalgte gader, 1870-1911

	1870	1880	1890	1901	1911
Hans					
Jensensstræde	25	24	24	27	30
Sdr. Boulevard	25	28	28	39	40
Adamsgade	20	24	25	34	32
Langegade	20	24	23	29	29
Skt. Knudsgade	-	31	28	33	39
St. Glasvej	-	-	31	34	44
Marienlystvej	-	-	-	-	31
å kvarteret	-	165	83	96	109

Kilde: Folketællinger og opmålingsprotokoller til bygnings-skat.

rum, der havde anden anvendelse end beboelse, og som i de andre gaders bebyggelse typisk var henlagt til bagbygninger.

Boligarealet i stuen ligger alene til grund for beregningen for Marienlystvej, selv om en del af loftet og eventuelt kælderen kan have været anvendt til beboelse. Det kan imidlertid ikke afgøres, i hvilken udstrækning det skete i de enkelte huse. Det var dog ikke i samme grad tilfældet som for åkvarteret.

I *gaderne anlagt før 1870* var det gennemsnitlige boligareal pr. person 20-25 kvadratalen i 1870. Udelades M.P. Allerups ejendom af beregningen for Sdr. Boulevard er det gennemsnitlige boligareal 20 kvadratalen og ikke 25 som i tabel 32. I løbet af 1870'erne steg boligarealet generelt pr. person; mens det stagnerede i 1880'erne. I 1890'erne var det gennemsnitlige boligareal stærkt stigende, mens det påny stagnerede mellem 1901 og 1911.

Sammenholdes tabel 32 med tabel 31 og den tidligere beskrevne udbygning af de fire gader fremgår det, at væksten i etageareal var større end befolkningstilvæksten i 1870'erne. I 1880'erne var der en stærk befolkningstilvækst i gaderne, som kun knapt modsvarede af en vækst i beboelsesarealet. Der skete dog i disse år bolig-mæssige forbedringer i form af bygning af vaskehuse og køkkener, som ikke indgår i beregningerne. Den stærke vækst i det gennemsnitlige beboelsesareal i 1890'erne må tilskrives en vis fortsat udbygning af ejendommene samtidig med et faldende befolkningstal. Efter århundredskiftet var der kun tale om mindre forskydninger.

Det gennemsnitlige boligareal pr. person i de udvalgte gader, som var anlagt efter 1870, svingede mellem 28 og 44 kvadratalen. I åkvarteret var det gennemsnitlige boligareal pr. person dog ikke under 83 kvadratalen, og i alle år var det mere end dobbelt så stort som i de øvrige gader. Forskellen er dog ikke overraskende, når bebyggelsens karakter tages i betragtning. Det meget høje tal for 1880 skyldes, at der på dette tidspunkt kun var bygget 5 huse i Kronprinsensgade, der havde de største villaer.

Det gennemsnitlige boligareal i Skt. Knudsgade og på St. Glasvej øgedes i 1890'erne som for gaderne anlagt før 1870, men tillige markant fra 1901 til 1911. Stigningen for Skt. Knudsgade efter århundredskiftet må tilskrives et stærkt faldende befolkningstal. På St. Glasvej fortsatte nybyggeriet efter århundredskiftet, hvilket delvis forklarer det stigende boligareal.

Det gennemsnitlige boligareal pr. person var større i gaderne anlagt efter 1870 end i de, der var anlagt før 1870. Som tidligere nævnt var der en klar tendens til, at de nybyggede lejligheder var større end lejlighederne i det ældre byggeri.

En opgørelse over gennemsnitligt boligareal pr. husstand viser samme tendenser som beskrevet ovenfor; men forskellen var større mellem

gaderne med tidlig og sen bebyggelse, således som det fremgår af tabel 33 sammenholdt med tabel 32. Forskel i husstandsstørrelse mellem de tidligt og senere anlagte gader forklarer dette forhold.

Husstandsstørrelse og aldersfordeling

I tabel 34 er vist den procentvise fordeling af husstandene efter størrelse i de udvalgte gader i 1911. Generelt gjaldt det, at jo ældre en gades bebyggelse var, jo højere andel kunne der forventes af husstande med én og to personer. Tendensen kan også konstateres for de enkelte gader i løbet af perioden. På Sdr. Boulevard, Adamsgade og Langegade var andelen af husstande med én person f.eks. 5% eller mindre i 1870, da en stor del af ejendommene i disse gader var relativt nye, mod 17% eller mere i 1911.

Husstandene på én eller to personer bestod overvejende af ældre, mens de store husstande især udgjordes af ægtepar med børn. Den procentvise aldersfordeling i 1911 i de udvalgte gader i tabel 35 viser således, at andelen af børn var størst i de nybyggede gader.

Marienlystvej, der havde den højeste andel af husstande på 7 eller flere personer, havde den

Tabel 33: Gennemsnitligt boligareal pr. husstand i udvalgte gader, 1911

Hans Jensensstræde	Sdr. Boulevard	Adamsgade	Langegade	Skt. Knudsgade	St. Glasvej	Marien- lystvej	åkvarteret
98	136	96	97	130	163	172	580

Kilde: Folketællinger og opmålingsprotokoller til bygningskat.

Tabel 34:

Procentvis fordeling af husstande efter antal personer i husstanden for udvalgte gader, 1911

	Antal personer							
	1	2	3	4	5	6	7 el. flere	i alt
Hans Jensensstræde	14	23	25	18	9	7	4	100
Sdr. Boulevard	20	19	20	14	10	6	11	100
Adamsgade	22	27	20	10	9	4	8	100
Langegade	17	15	24	19	11	3	11	100
Skt. Knudsgade	18	20	20	17	11	9	5	100
St. Glasvej	4	24	20	17	15	7	13	100
Marienlystvej	-	5	12	22	12	22	27	100
åkvarteret	3	8	27	11	13	16	22	100

Kilde: Folketællinger.

Tabel 35: Procentvis aldersfordeling i udvalgte gader, 1911

	Mænd							i alt
	Alder							
	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-	
Hans Jensensstræde	19	20	19	9	4	11	19	101
Sdr. Boulevard	22	22	15	11	10	9	11	100
Adamsgade	18	17	20	9	9	12	15	100
Langegade	28	23	15	12	6	9	7	100
Skt. Knudsgade	22	23	14	11	12	12	6	100
St. Glasvej	27	14	20	15	11	8	5	100
Marienlystvej	47	14	10	18	7	4	-	100
å kvarteret	19	27	14	3	13	12	12	100

	Kvinder							i alt
	Alder							
	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-	
Hans Jensensstræde	11	25	12	9	7	14	22	100
Sdr. Boulevard	23	18	16	14	10	11	8	100
Adamsgade	19	13	14	15	9	12	18	100
Langegade	18	18	13	10	13	13	15	100
Skt. Knudsgade	14	19	15	14	15	11	12	100
St. Glasvej	27	15	22	14	7	11	4	100
Marienlystvej	32	25	13	19	6	3	2	100
å kvarteret	7	17	35	9	14	9	9	100

Kilde: Folketællinger.

højeste andel børn. Vejens befolkning udgjordes ganske overvejende af yngre familier med børn. Husstandsoverhovedernes gennemsnitsalder var 37 år mod 47-59 år i de øvrige gader, der alle havde ældre boliger. St. Glasvej havde også en relativ høj andel børn; men husstandsoverhovedernes gennemsnitsalder var 51 år. At indflytterne i nybyggeri overvejende var yngre familier med børn bekræftes endvidere ved at se på de enkelte gader. Adamsgade havde den højeste andel af 0-9 årige i 1870, nemlig 32%, mens samme aldersgruppe toppede med 32 og 33% i Langegade i 1870 og 1880. Adamsgade bebyggedes i begyndelsen af 1860'erne, Langegade i slutningen af 1860'erne og i 1870'erne. De 0-9 årige toppede med 34% i Skt. Knudsgade i 1890 i overensstemmelse med, at størstedelen af denne gades byggeri fandt sted i 1880'erne.

Andelen af ældre var tilsvarende størst i gaderne med flest ældre ejendomme i 1911. Også i de enkelte gader ændredes andelen af ældre i løbet af perioden. Personer på 60 år eller mere udgjorde således kun 9% og 12% af befolkningen i 1870 i Hans Jensensstræde og Sdr. Boulevard,

og den tilsvarende andel i samme år i Adamsgade og Langegade var helt nede på 4% mod 16% og 10% i 1911.

Selv om beboernes aldersfordeling afspejler den enkelte gades „alder“, er tendensen dog ikke ganske entydig. Gadens sociale sammensætning havde betydning. Den høje andel af 20-29 årige kvinder i åkvarteret forklares således af, at husstandene her typisk havde en eller flere tjenestepiger. En gades „alder“ er endvidere ofte vanskelig at definere, da nybyggeriet i de enkelte gader kunne strække sig over en relativ lang årække, ligesom der til stadighed skete til- og ombygninger af eksisterende ejendomme med deraf følgende nye lejligheder. Endelig skete der en betydelig udskiftning af husstande i de ældre lejligheder.

Udskiftning af familier

Tabel 36 viser i hvor høj grad, der skete en udskiftning af familier i husene mellem de enkelte folketællinger. Udskiftningen har formentlig været betydelig større, end tabellen viser. Logerende

Tabel 36:

Procentvis andel af familier, der genfindes i samme hus ved den efterfølgende folketælling i udvalgte gader, opdelt på husejere og lejere, 1870-1911

	Husejere			
	1870-80	1880-90	1890-1901	1901-11
Hans Jensensstræde	55	42	61	63
Sdr. Boulevard	68	59	58	52
Adamsgade	65	57	62	64
Langebade	38	69	45	57
Skt. Knudsgade	-	63	24	72
St. Glasvej	-	-	60	83
å kvarteret	-	0	56	58

	Lejere			
	1870-80	1880-90	1890-1901	1901-11
Hans Jensensstræde	5	28	17	15
Sdr. Boulevard	13	11	13	16
Adamsgade	4	5	8	12
Langebade	11	12	11	13
Skt. Knudsgade	-	9	4	14
St. Glasvej	-	-	33	14
å kvarteret	-	0	0	0

	Husejere og lejere			
	1870-80	1880-90	1890-1901	1901-11
Hans Jensensstræde	35	35	37	40
Sdr. Boulevard	31	29	24	23
Adamsgade	21	23	25	25
Langebade	17	23	18	23
Skt. Knudsgade	-	30	9	28
St. Glasvej	-	-	45	26
å kvarteret	-	0	32	44

Kilde: Folketællinger.

flyttede således langt hyppigere end familier. Endvidere har adskillige familier boet i gaderne mellem to tællinger og er derfor ikke registreret. For enkelte familier kan det på den anden side gælde, at de i en periode mellem to tællinger har boet andetsteds, men er vendt tilbage til samme hus. En familie er regnet som stabil, hvis en efterlevende ægtefælle fortsat boede i ejendommen.

Familieme er opdelt efter, om de ejede huset eller boede til leje, idet der var stor forskel mellem ejere og lejeres stabilitet. Typisk genfindes 55-70% af ejerne ved den efterfølgende folketælling, mens det typisk kun gælder 4-17% af lejeme. Der skete således en betydelig udskiftning af familier, og den lave procent af „stabile“ lejere viser den halvårslige flyttedags betydning i hele den her undersøgte periode.

Der er mellem gaderne og for hver gade i løbet af perioden kun få afvigelser fra den generelle andel af stabile familier. I 1880'erne skete der en betydelig udskiftning af husejerne i Hans Jensensstræde. En gruppe af yngre familier flyttede ind, hvilket resulterede i, at andelen af børn var høj i 1890, indbyggertallet steg, og gennemsnitsalderen for husstandsoverhoveder faldt i forhold til 1880.

I 1870'erne i Langgade og 1890'erne i Skt. Knudsgade skete den største udskiftning af husejere, der er konstateret for de udvalgte gader i perioden. En del af denne udskiftning må ses i forbindelse med, at en del af husejerne henholdsvis i 1870 i Langgade og i 1890 i Skt. Knudsgade selv havde bygget deres huse i de nærmest foregående år. Omkring $\frac{2}{3}$ af de bygmestre, der kendes fra byggesagerne, var således murere og tømrere. De opførte højst hver et par huse, og i flere tilfælde boede de selv i et nyopført hus et par år, inden de solgte det. Samme fænomen kendes ikke for de større huse på St. Glasvej, hvor $\frac{4}{5}$ af bygmestrene ligeledes var murere og tømrere. Her var tre tømrermestre særlig aktive, og en enkelt opførte således 7 huse for egen regning; men de flyttede tilsyneladende ikke selv ind i husene. Ved vurderingen af tallene må det dog erindres, at de første opgørelser for gaderne udbygget i perioden efter 1870 er beregnet på grundlag af relativt små absolutte tal. F.eks. var der kun 20 husstande i Skt. Knudsgade i 1880, hvoraf de 8 var husejere.

En samlet opgørelse af familiemes stabilitet viser den største stabilitet i Hans Jensensstræde og å kvarteret. De havde nemlig den højeste andel af familier, der var husejere, således som det fremgår af tabel 37. Et forhold som i tabel 30 viste sig ved, at Hans Jensensstræde og å kvarteret foruden Marienlystvej havde den højeste andel huse med kun en husstand.

Den stadige udskiftning af familier og indflytning i nyindrettede lejligheder betød, at gennemsnitsalderen for husstandsoverhoveder øgedes

Tabel 37:

Procentvis andel af familier, der boede i eget hus, i udvalgte gader, 1870-1911

	1870	1880	1890	1901	1911
Hans					
Jensensstræde	59	49	47	53	50
Sdr. Boulevard	33	38	24	21	22
Adamsgade	29	35	31	27	34
Langegade	25	19	22	24	24
Skt. Knudsgade	-	40	23	25	29
St. Glasvej	-	-	45	18	19
Åkvarteret	-	63	58	77	86

Kilde: Folketællinger.

Tabel 38:

Gennemsnitsalder for husstandsoverhoveder i udvalgte gader, 1870-1911

	1870	1880	1890	1901	1911
Hans					
Jensensstræde	49	50	47	53	53
Sdr. Boulevard	48	47	47	48	48
Adamsgade	42	45	48	48	59
Langegade	41	44	47	48	50
Skt. Knudsgade	-	38	42	43	47
St. Glasvej	-	-	45	40	51
Marienlystvej	-	-	-	-	37
Åkvarteret	-	46	47	54	58

Kilde: Folketællinger.

relativt langsomt i de udvalgte gader. Tabel 38 viser endog, at gennemsnitsalderen i enkelte tiår var faldende i gaderne anlagt før 1870.

Tilflyttere

Andelen af fødte i Odense i hver af de udvalgte gader 1870-1911 er anført i tabel 39. Opgørelsen er foretaget for samtlige beboere og alene for husstandsoverhoveder. For alle gader i hvert tællingsår var andelen af fødte i Odense højere for samtlige beboere end for husstandsoverhovederne.¹ Mindst 60% og i enkelte tilfælde 90% af husstandsoverhovederne var tilflyttere. En stor del af disse må antages som enlige at være kommet til byen, da de tilhørte aldersgruppen 15-29 år.

1. Åkvarteret i 1880 er en undtagelse; men det drejer sig kun om 26 personer.

Tabel 39:

Procentvis andel af samtlige beboere og af husstandsoverhoveder, der er født i Odense, i udvalgte gader, 1870-1911

	Samtlige beboere				
	1870	1880	1890	1901	1911
Hans					
Jensensstræde	56	51	60	50	35
Sdr. Boulevard	50	43	47	41	39
Adamsgade	49	41	39	35	38
Langegade	33	47	46	47	49
Skt. Knudsgade	-	37	46	47	44
St. Glasvej	-	-	41	49	51
Marienlystvej	-	-	-	-	42
Åkvarteret	-	31	46	41	29

	Husstandsoverhoveder				
	1870	1880	1890	1901	1911
Hans					
Jensensstræde	38	38	35	26	16
Sdr. Boulevard	31	24	18	18	19
Adamsgade	31	19	12	15	19
Langegade	15	18	14	15	30
Skt. Knudsgade	-	21	19	15	18
St. Glasvej	-	-	9	16	18
Marienlystvej	-	-	-	-	10
Åkvarteret	-	38	10	14	11

Kilde: Folketællinger.

Senere etablerede de egen husstand. Deres børn voksede derfor op som „indfødte“. Børnene var således afgørende for, at mindre end 50% af samtlige beboere i de enkelte gader var tilflyttere.

Andelen af husstandsoverhoveder født i Odense var i begyndelsen af den her undersøgte periode højest i de tidligst udbyggede gader, Hans Jensensstræde, Sdr. Boulevard og Adamsgade. Andelen i de tre gader mindskedes dog i løbet af perioden, idet også disse gader gennem den store udskiftning af familier fik udenbys tilflyttere. Tendensen var den omvendte for de nybyggede gader, idet de typisk havde en lav andel af husstandsoverhoveder født i Odense ved de første tællinger efter anlæggelsen, hvorefter andelen var uændret eller højere ved tællingerne sidst i perioden.

Nybyggeriet i Langegade og især i Skt. Knudsgade og St. Glasvej strakte sig som tidligere nævnt over en længere periode, således at bebyggelsen i hvert tællingsår var at varierende alder. Men selv med dette forbehold viser tabellen, at de

yngre familier med børn, der som tidligere påvist flyttede ind i gadernes nybyggeri, typisk havde husstandsoverhoveder, der var tilflyttere. Udskiftningen af familierne skete fortsat i vid udstrækning med tilflyttere; men dog også med familier, hvis husstandsoverhoveder var født i Odense. Åkvarteret havde i hele perioden en meget lav andel af indenbys fødte husstandsoverhoveder, hvilket må ses i forbindelse med, at det i modsætning til de øvrige gader domineredes af økonomisk velstillede familier.

I tabel 40 er foretaget en procentvis fordeling efter fødested af husstandsoverhoveder, der var tilflyttere til Odense. Mere end halvdelen af tilflytterne var født i landsogne. Fødte i landsogne uden for Fyn udgjorde i 1870 kun nogle få procent; men deres andel øgedes i løbet af perioden. Fødte i fynske landsogne udgjorde dog gennem hele perioden klart den største gruppe blandt tilflytterne. 15-50%, men typisk 25-35%, af tilflytterne var født i de landsogne, der i dag indgår i Odense storkommune. Fødte i København og andre købstæder end Odense udgjorde med enkelte undtagelser 10-30% af tilflytterne, mens andelen af fødte i Hertugdømmerne og udlandet typisk udgjorde 2-10%.

Ligheden mellem de enkelte gader i fordelingen af tilflytternes fødested må understreges ud fra tabel 40. Dog var andelen af fødte i København og andre købstæder end Odense markant

højere i Hans Jensensstræde og Sdr. Boulevard end Adamsgade og Langegade i 1870. Denne gruppes andel var fortsat høj i Hans Jensensstræde i 1890; men ellers gjaldt det både i 1890 og 1911 i modsætning til 1870, at de senest anlagte gader med de gennemsnitligt bedste boliger havde den højeste andel af fødte i København og andre købstæder end Odense.

Økonomisk-social status

En redegørelse for beboernes økonomisk-sociale status i de udvalgte gader er behæftet med nogen usikkerhed. Personernes erhvervsbetegnelser og deres stilling i erhvervet ifølge folketællingerne er formentlig den bedste indikator for de pågældendes økonomisk-sociale status, idet tidligere undersøgelser har påpeget en nøje sammenhæng mellem denne og andre mulige indikatorer for økonomisk-social status. Men som belyst i første afsnit (jf. side 24) er flere erhvervsbetegnelser i folketællingerne med henblik på stilling i erhverv ikke entydige, ligesom adskillige erhverv, hvoraf flere er ophørt at eksistere, er vanskelige at rubricere efter status (jf. side 76). Ved kort at belyse gennemsnitsindkomst, andelen af husstande med tyende og med logerende, og derefter nøjere at belyse erhvervsfordelingen er det dog muligt at vurdere beboernes økonomisk-sociale status.

Tabel 40:

Procentvis fordeling efter fødested af husstandsoverhoveder, der var tilflyttere til Odense, i udvalgte gader 1870, 1890 og 1911

	1870				1890				1911			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Hans Jensensstræde	68	29	0	3	63	30	7	0	75	14	6	6
Sdr. Boulevard	68	25	3	5	79	12	6	3	65	14	14	7
Adamsgade	69	14	2	15	72	17	7	4	76	18	4	2
Langegade	85	7	2	7	72	19	5	4	68	14	16	2
Skt. Knudsgade	-	-	-	-	65	25	6	4	67	17	10	5
St. Glasvej	-	-	-	-	60	20	0	20	60	23	9	9
Marienlystvej	-	-	-	-	-	-	-	-	48	26	21	5
Åkvarteret	-	-	-	-	50	46	4	0	46	18	21	15

Anmærkning:

1 født i fynsk landsogn.

2 født i København eller anden købstad end Odense.

3 født i landsogn uden for Fyn.

4 født i Hertugdømmerne eller udlandet.

Kilde: Folketællinger.

Åkvarterets beboere adskilte sig markant fra de øvrige gaders beboere. Beboernes gennemsnitsindkomst var både i 1890 og 1911 fire gange større end beboernes i de øvrige gader, og 63-86% af husstandene havde tyende 1880-1911 mod mindre end 10% af husstandene i de øvrige gader.¹ Den laveste gennemsnitsindkomst i 1870 og 1911 havde beboerne i Langegade; i 1890 havde Langegade i overensstemmelse hermed den laveste andel af husstande med en indkomst over den skattefri bundgrænse. Beboerne i Hans Jensensstræde, Adamsgade og Langegade havde i 1911 lavere gennemsnitsindkomster end beboerne i de senere anlagte gader.

Med undtagelse af husstandene i åkvarteret og på Sdr. Boulevard havde flere husstande i de udvalgte gader logerende end tyende. At det var nødvendigt at leje ud til logerende for 5-15% af husstandene indicerer disses relativt beskedne

1. I 1880 havde dog 16% af husstandene på Sdr. Boulevard tyende.

økonomiske stilling. Andelen af husstande med logerende er imidlertid i sig selv en mindre heldig økonomisk-social indikator, idet logerende hos økonomisk bedre stillede familier ofte var udtryk for, at husstandsoverhovedet varetog en social funktion over for unge eller svagt stillede personer med samme sociale baggrund. 1880-1911 svingede andelen af husstande med logerende i åkvarteret således mellem 13% og 24%.

For de udvalgte gaders husstandsoverhoveder er i tabel 41 anført en procentvis fordeling efter erhverv i 1890 og 1911. For samtlige beboere i de udvalgte gader er i tabel 42 anført en procentvis fordeling efter deres erhvervs „status“.

Også med hensyn til erhverv adskilte åkvarteret sig markant fra de øvrige udvalgte gader. Andelen af beskæftigede i håndværk og industri var den laveste, mens beskæftigede i immateriel virksomhed, nemlig overvejende embedsmænd i højere positioner, og rentiers udgjorde de højeste andele. Tillærte og ufaglærte personer var fåtalligt repræsenteret i åkvarteret; derimod ud-

Tabel 41: Husstandsoverhoveders procentvise fordeling efter erhverv i udvalgte gader, 1890 og 1911

	Landbrug og gartneri	Håndværk og industri	Lavere ans. i offentl. og konc. virks.	Immateriel virksomhed	Handel	Service og transport	Daglejere, arbejds-mænd	Pensio-nister	Uop-lyst
1890									
Hans Jensensstræde	6	54	4	-	6	6	21	2	1
Sdr. Boulevard	4	46	-	-	13	9	21	3	4
Adamsgade	-	43	4	-	6	10	19	10	8
Langegade	-	37	4	-	6	5	37	8	3
Skt. Knudsgade	-	59	3	6	6	6	14	3	3
St. Glasvej	-	36	18	-	9	-	36	-	-
åkvarteret	3	19	7	32	13	3	-	23	-
1911									
Hans Jensensstræde	2	57	-	-	-	7	18	13	3
Sdr. Boulevard	2	48	-	-	6	6	13	15	10
Adamsgade	-	36	6	-	11	8	18	20	1
Langegade	-	46	-	-	6	8	21	17	2
Skt. Knudsgade	-	57	2	5	5	6	13	8	4
St. Glasvej	-	51	8	-	6	2	18	10	5
Marienlystvej	-	67	2	-	10	-	21	-	-
åkvarteret	6	22	6	16	8	-	-	38	4

Kilde: Folketællinger 1890 og 1911.

gjorde personer med selvstændig virksomhed eller i overordnet stilling den største gruppe.

For de øvrige gader må lighederne understreges. Beskæftigede i håndværk og industri udgjorde mere end halvdelen af husstandsoverhovederne, idet en del af gruppen daglejere og arbejdsmænd må henregnes til håndværk og industri. Ligeledes var der inden for alle gader en betydelig social spredning. Mindst 20% af beboerne var ufaglærte, og mindst 25% var faglærte i hver gade.

Den sociale differentiering kan til en vis grad forklares med det relativt forskellige boligudbud i den enkelte gade. De mindst gode lejligheder i hver gade havde således en overrepræsentation af økonomisk svagt stillede grupper. Som eksempler kan anføres Adamsgade i 1890 og St. Glasvej i 1911. 25% af alle husstande i Adamsgade boede i kvistlejligheder eller i lejligheder i side- og bagbygninger. Det gjaldt derimod 35% og 38% af husstandene med henholdsvis kvindeligt overhoved og med en arbejdsmand som over-

hoved. På St. Glasvej boede 24% af husstandene i lejligheder i bagbygninger; for de samme to grupper af husstande gjaldt det 33% og 67%. De to grupper af husstande udgjorde i Adamsgade 40% af alle husstande, men kun 20% på St. Glasvej; husstande med kvindeligt overhoved var fåtallige på St. Glasvej. Andre erhverv med begrænset økonomisk indtjening var dog hyppigt repræsenteret i bagbygningernes lejligheder på St. Glasvej, nemlig portør ved jernbanerne, fabriksarbejder og kusk.

Den sociale differentiering inden for hver gade kan også delvis forklares med, at enkeltpersoners og familiers boligbehov varierer i deres livsforløb. Den enlige faglærte, som der er adskillige eksempler på, efterspurgte typisk ikke en af de nyere og dermed oftest større lejligheder, men boede i gaderne med ældre og dermed mindre lejligheder, hvor økonomisk svagt stillede familier tillige i vid udstrækning måtte søge hen. Og familier i de første år af ægteskabet var lige-

Tabel 42:

Beboeres procentvise fordeling efter erhvervs „status“ i udvalgte gader, 1870, 1890 og 1911

1870	Selvstænd. overord.	Faglærte	Tillærte	Ufaglærte	Lærlinge, elever	Uoplyst	I alt
Hans Jensensstræde	16	37	8	35	4	-	100
Sdr. Boulevard	19	40	11	25	5	-	100
Adamsgade	10	42	21	24	3	-	100
Langebade	13	27	10	45	5	-	100
1890							
Hans Jensensstræde	15	34	11	29	9	2	100
Sdr. Boulevard	11	35	25	24	4	-	99
Adamsgade	8	36	24	26	5	1	100
Langebade	8	27	20	39	6	-	100
Skt. Knudsgade	5	45	19	21	9	1	100
St. Glasvej	-	42	25	33	-	-	100
åkvarteret	51	23	9	3	14	-	100
1911							
Hans Jensensstræde	14	25	18	38	5	-	100
Sdr. Boulevard	15	32	21	25	6	1	100
Adamsgade	13	27	21	33	6	-	100
Langebade	10	27	14	41	7	1	100
Skt. Knudsgade	7	30	23	31	9	-	100
St. Glasvej	6	34	21	30	9	-	100
Marienlystvej	11	43	12	29	5	-	100
åkvarteret	40	25	16	6	13	-	100

Kilde: Folketællinger, 1870, 1890 og 1911.

ledes ofte at finde i mindre lejligheder. Børnenes antal og alder betød endnu et begrænset pladsbehov, og anskaffelse af indbo måtte prioriteres højt i den begrænsede udstrækning, det var muligt at foretage en opsparing.

Marienlystvej havde i 1911 ens lejligheder, og beboerne var med hensyn til familiestatus meget homogene, idet det helt overvejende var yngre familier med flere børn. Alligevel viser vejen en ikke ubetydelig social spredning. Forklaringen herpå er for det første, at den anvendte inddeling på statusgrupper ikke entydigt afspejler de pågældendes økonomiske stilling. Netop på grund af industriens fremvækst skete der betydelige relative forskydninger i indtjeningen mellem grupper af faglærte, tillærte og ufaglærte. For det andet havde arbejdsklassens levestandard, om end lav efter nutidens standard, i årene før 1. verdenskrig nået et sådant niveau, at det var blevet muligt at foretage en vis prioritering med hensyn til boligudgiftens andel af budgettet. For husstands-overhoveder med begrænset indtjening hjalp det naturligvis, om andre medlemmer af husstanden kunne bidrage til den fælles økonomi; men det var ingen nødvendig forudsætning.

11 husstandsoverhoveder på Marienlystvej i 1911 betegnedes som arbejdsmænd eller arbejdere (havne-, blik-, fabriks- og tekstilarbejder). I fire af familierne stod børnene anført med erhvervsarbejde. I flere af de mere børnerige familier var børnene for unge til at have fast erhvervsarbejde, om end det er muligt, at de har haft budpladser, har været mælkedrenge eller lignende. Yderligere i to familier boede der voksne slægtninge, som kan have bidraget til husstandens økonomi, selv om de ikke står anført med noget erhverv i folketællingen. Andelen af husstande, hvor andre end husstandsoverhovedet må antages at have bidraget til den fælles økonomi, var lavere for vejens øvrige 31 husstande, der alle havde husstandsoverhoved med en højere status. Kun for 6 af disse familier var børn anført med erhvervsarbejde, og i tre familier kan voksne slægtninge have bidraget økonomisk, selv om de ikke er anført med erhverv. Den lavere andel for de øvrige 31 familier kan ikke forklares med en mindre forsørgerbyrde. Således var det gennemsnitlige antal børn 3,2 i familierne med ufaglært husstandsoverhoved mod 3,6 i de øvrige familier.

Også når åkvarteret undtages, kan der mellem de udvalgte gader konstateres forskelle i beboer-

nes økonomisk-soziale status. I overensstemmelse med den lave gennemsnitsindkomst havde Lange-gade den højeste andel ufaglærte. Forklaringen herpå må givet findes i, at den i 1860'erne blev anlagt relativt langt fra byens centrum, d.v.s. i en periode hvor den præindustrielle bystruktur endnu var fremherskende med økonomisk svagt stillede dominerende i byens udkant. Gaden havde endvidere den største andel boliger i bagbygninger.

Mere generelt kan der konstateres mindre forskelle mellem gaderne anlagt før og efter 1870. Tidligere er anført, at aldersfordelingen for en gades beboere til en vis grad afspejlede gadens „alder“. Især i de tidligst anlagte gader var der i overensstemmelse hermed en stigende andel af pensionister og personer, der oppebar aldersunderstøttelse. Endvidere var der i nybyggeriet for perioden efter 1870 en stærkere adskillelse mellem ansatte og selvstændige. Den i kapitel III for perioden efter 1870 beskrevne koncentration af den ny tids industriarbejdere i byens udkant, mens flere af de traditionelle håndværk forblev i centrum, viser sig i en lavere andel selvstændige i de nye end i de ældre gader. Flere nye erhverv viste sig også mest markant i de ny-anlagte gader. Specielt St. Glasvej havde således en del beskæftigede i offentlige og koncessionerede virksomheder, især ved de nærliggende jernbaner.

Sammenfatning

Det er ikke muligt entydigt at afgøre, hvorvidt der i perioden skete en generel forværring eller forbedring af boligforholdene i Odense.

For de udvalgte gader kan konstateres et stigende gennemsnitligt boligareal pr. person. Stigningen var markant for 1870'erne og 1890'erne. Der var en tendens til at bygge stadig større og bedre udstyrede lejligheder, ligesom der fandt forbedringer sted for de ældre lejligheder. Det for samtiden gode nybyggeri blev i vid udstrækning bolig for bygningshåndværkere og den del af den fremvoksende industris arbejdere, der var tilflyttere fra de omliggende landdistrikter eller andre byer.

Flere forhold kan dog tolkes som en forværring af byens boligforhold. De ældre gader blev især i 1870'erne og 1880'erne udbygget med ekstra etager og baghusbebyggelser både til bebo-

else og erhverv. Den indre bys friarealer indskrænkedes herved betydeligt. Den stærke befolkningstilvækst i 1880'erne betød for dette tiår stagnation i gennemsnitligt beboelsesareal pr. indbygger. I 1880'erne blev det almindeligt at indrette kælderlejligheder i nybyggeri. Etagebyggeriet især fra 1890'erne bl.a. med baggrund i bygningsvedtægten af 1896 betød en hårdere grundudnyttelse end i ældre byggeri. Områder med etagebyggeri fra denne del af perioden havde formentlig den største befolkningskoncentration, som kan konstateres i byen før 1914. Andelen af husstande, der selv ejede deres bolig var her meget lav, hvilket samtidig indebar en meget betydelig udskiftning af det samlede antal familier. Først i de sidste år før 1914 resulterede of-

fentlig støtte til arbejderboliger og haveby-bevægelsens aktiviteter så småt i en modvægt mod denne udvikling, der havde betydning for det store flertal af befolkningen. De økonomisk bedst stillede familier undgik disse forhold ved i de sidste årtier før 1914 i stadig stigende grad at flytte til nybyggede villakvarterer.

En generel vurdering af udviklingen i periodens boligforhold er ikke mulig på grundlag af det fremlagte materiale. Hertil ville bl.a. også kræves en belysning af, hvilke boligforhold de mange tilflyttere kom fra. Dog kan det på baggrund af anden litteratur antages, at den store gruppe af fødte i landdistrikterne dér havde oplevet ringere boligforhold, end de fik i den „moderne industriby“.

Bilag 1:

Odenses befolkning opdelt på kvarterer, 1870-1911. (de facto). Den anvendte kvartersinddeling fremgår af kortet s. 209

Kvarter	1870	1880	1890	1901	1911
I	4.539	4.709	4.681	3.897	3.831
II	1.509	1.584	1.716	1.563	1.574
III	660	659	691	781	772
IV	1.269	1.358	1.404	1.308	1.136
V	872	926	1.068	1.057	911
VI	1.599	2.150	2.336	2.252	1.962
VII	616	785	1.184	1.861	1.715
VIII	703	857	1.174	1.775	2.064
LX	46	100	177	676	1.000
X	539	811	988	1.540	1.599
XI	845	910	877	886	872
A	656	935	1.662	1.694	1.775
B	1.744	1.950	1.960	2.629	2.452
C	414	1.510	2.635	2.824	2.550
D	-	-	1.244	2.655	2.589
E	279	323	472	715	675
F	-	95	188	320	283
G	-	480	1.749	2.243	2.652
H	81	297	725	3.310	3.717
J	792	1.430	2.013	2.199	1.939
K	157	194	355	564	695
L	-	-	-	114	222
M	192	504	715	1.116	1.201
N	275	275	274	822	2.040
O	277	267	245	771	1.803
P	-	25	29	780	1.296
Q	104	94	141	540	1.008
S	240	231	292	318	447
T	117	124	220	346	446
U	761	964	1.255	1.567	2.180
V	-	161	174	514	650
W	-	-	16	148	456
X	704	671	650	871	1.083
	19.990	25.379	33.310	44.656	49.595
Officielle tal:					
køb- stad	16.941	20.803	30.047	40.138	42.237
land- sogne	2.242	1.815	1.835	3.095	5.441
Dalum	761	964	1.255	1.567	2.180
indlem- melser	-	1.766	-	-	-
fejl	+ 46	+ 31	+ 173	- 144	- 263
	19.990	25.379	33.310	44.656	49.595

Anmærkning: For Frue Landsogn (kvarter X) er antallet af personer i de senere indlemmede områder skønnet for perioden før indlemmelsen. Mellem kvartererne H og N er der sket en skønsmæssig fordeling, da kvartererne før indlem-

melsen blot står anført som hørende til Hunderup Mark i folketællingslisterne. Fordelingen er sket ud fra den antagelse, at befolkningstallene i 1870 og 1880 var de samme som i 1890 i de områder, der indlemmedes i 1900.

Kilde: Folketællinger.

Officielle tal er for 1870 og 1880 taget fra Uddrag af Odense Byråds Forhandlinger for købstaden og landsognene og for 1890 fra Uddrag af Odense Byråds Forhandlinger for købstaden. Øvrige officielle tal er fra Statistiske Meddelelser.

Bilag 2:

Den procentvise andel for beskæftigede og forsørgede i håndværk og industri af befolkningen samt den procentvise andel for arbejdere i industrivirksomheder med mere end 20 arbejdere af befolkningen og af samtlige beskæftigede i håndværk og industri opdelt på kvarterer, Odense 1911

Kvarter	Håndværk og industri i procent af befolkningen for		Industriarbejdere i procent af	
	beskæf- tiggede	for- sørgede	befolk- ningen	håndværk og industri
I	14,6	34,9	2,1	14,1
II	15,9	28,5	2,7	17,2
III	21,1	47,4	6,0	28,2
IV	29,6	63,6	7,5	25,3
V	14,5	31,7	1,8	12,1
VI	19,0	41,0	4,1	21,8
VII	20,5	51,8	6,4	31,1
VIII	22,2	54,5	6,4	29,0
IX	26,7	86,2	8,1	30,3
X	22,2	67,5	5,8	25,9
XI	19,6	55,5	5,3	26,9
A	20,1	39,2	5,8	28,9
B	12,4	27,8	1,9	15,2
C	22,5	50,4	6,8	30,2
D	25,7	58,9	10,2	39,9
E	20,6	44,2	3,7	18,0
F	5,0	10,6	1,8	35,7
G	18,9	47,0	6,3	33,2
H	19,4	56,6	6,2	31,8
J	20,1	48,2	5,1	25,4
K	29,9	82,3	12,5	41,8
L	20,7	55,9	6,8	32,6
M	20,8	63,9	7,2	34,4
N	8,3	25,5	2,5	30,2
O	17,9	70,3	6,4	36,0
P	13,9	38,9	4,5	32,2
Q	14,0	43,4	3,9	27,7
S	1,1	3,4	-	-
T	10,8	41,7	4,9	45,8
U	14,6	38,0	10,1	69,0
V	24,8	72,9	19,9	80,1
W	20,8	50,2	7,2	34,7
X	10,0	34,0	2,3	23,2
Odense	18,4	47,4	5,7	30,7

Kilde: Folketællingen 1911.

Bilag 3:

Antal beskæftigede i håndværk og industri fordelt efter stilling og bopæl, Odense 1911

Kvarter	Selvstændige	Faglærte	Tillærte	Ufaglærte	Lærlinge	I alt
I	117	199	77	96	71	560
II	44	81	43	58	24	250
III	29	58	28	36	12	163
IV	43	98	60	114	21	336
V	27	40	29	21	15	132
VI	42	103	56	140	31	372
VII	31	118	52	124	26	351
VIII	48	139	55	177	39	458
IX	33	90	44	84	16	267
X	16	92	47	177	23	355
XI	17	56	20	65	13	171
A	22	109	68	129	29	357
B	72	103	59	50	19	303
C	53	177	94	204	45	573
D	52	245	92	223	53	665
E	23	44	20	36	16	139
F	5	2	5	-	2	14
G	39	184	100	132	45	500
H	79	305	105	172	60	721
J	50	130	51	129	30	390
K	5	71	30	86	16	208
L	2	20	5	13	6	46
M	17	79	34	99	21	250
N	61	55	19	25	9	169
O	26	136	45	99	16	322
P	21	55	31	60	13	180
Q	28	54	11	31	17	141
S	-	2	1	2	-	5
T	1	17	8	21	1	48
U	27	62	18	202	10	319
V	10	62	22	48	19	161
W	9	36	13	28	9	95
X	20	22	15	50	1	108
I alt	1.069	3.044	1.357	2.931	728	9.129

Kilde: Folketællingen 1911.

Bilag 4: Gennemsnitlig indkomst for kvarterer i Odense købstad, 1911. Kr.

Kvarter	Indkomst	Kvarter	Indkomst	Kvarter	Indkomst
I	1.732	XI	1.038	J	920
II	1.063	A	728	K	706
III	1.022	B	1.468	L	894
IV	627	C	879	M	773
V	1.778	D	818	N	2.409
VI	1.145	E	985	P	1.291
VII	904	F	3.597	Q	1.161
VIII	839	G	929	T	922
X	777	H	1.156	V	1.036
				W	921

Anmærkning: Gennemsnittet for kvartererne P og Q omfatter ikke den del af kvartererne, der lå i Skt. Hans Landsogn.

Kilde: Ligningslisten for skatteåret 1.4.1911-31.12.1912.

Bilag 5: Tilvæksten i etageareal opgjort i kvadratalen og fordelt på ombygninger og nybyggeri, 1870-1903

	Nybyggeri	Ombygninger	I alt
1870	7.046	4.686	11.732
1871	3.278	4.764	8.042
1872	2.454	3.794	6.248
1873	2.175	9.744	11.919
1874	21.102	5.948	27.050
1875	10.822	16.981	27.803
1876	9.312	18.044	27.356
1877	37.216	23.793	61.009
1878	22.315	18.333	40.648
1879	24.716	6.820	31.536
1880	7.676	13.991	21.667
1881	38.732	6.592	45.324
1882	29.822	24.709	54.531
1883	27.402	23.251	50.653
1884	83.381	47.529	130.910
1885	39.856	20.684	60.540
1886	30.585	23.315	53.900
1887	13.416	19.171	32.587
1888	17.120	18.596	35.716
1889	22.843	24.225	47.068
1890	25.829	21.425	47.254
1891	34.670	23.573	58.243
1892	40.616	19.558	60.174
1893	60.641	14.262	74.903
1894	34.548	23.315	57.863
1895	42.450	25.618	68.068
1896	60.087	15.029	75.116
1897	78.632	39.929	118.561
1898	70.511	36.542	107.053
1899	78.667	21.161	99.828
1900	28.187	10.496	38.683
1901	51.282	39.261	90.543
1902	55.975	9.369	65.344
1903	43.322	30.526	73.848

Anmærkning: Tilvæksten for 1870-74 og 1884 er behæftet med betydelig usikkerhed, jvf. teksten s. 147.

Kilder: Opmålingsprotokoller og hovedprotokoller for bygningsskat.

Bilag 6: Antal udstedte bygningsattester 1870-1914

Antal bygningsattester		Antal bygningsattester	
1870	67	1900	206
1871	101	1901	140
1872	57	1902	170
1873	70	1903	192
1874	93	1904	62
1875	117	1905	157
1876	193	1906	143
1877	181	1907	172
1878	160	1908	201
1879	154	1909	232
1880	160	1910	181
1881	188	1911	219
1882	198	1912	296
1883	197	1913	307
1884	207	1914	286
1885	219		
1886	176		
1887	185		
1888	177		
1889	202		
1890	200		
1891	206		
1892	253		
1893	259		
1894	206		
1895	202		
1896	248		
1897	202		
1898	229		
1899	180		

Kilde: Uddrag af Odense Byraads Forhandlinger 1870-1914.

Anvendt arkivmateriale og litteratur

Arkivmateriale

Rigsarkivet

Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling iflg. Indenrigsministeriets Cirkulære 11.11.1872.

Folketællingslister for Odense købstad og landsogne 1870-1911.

Generaltolddirektoratet, gruppeordnede toldsager 4-2, årsberetninger for Odense tolddistrikt. Generaltolddirektorat, gruppeordnede toldsager 4-121, sager, sukkerfabrikation vedr., Odense 1896-1908.

Statistisk Bureau, industritælling 1871.

Kr. Hvidts maskinlæsbare udvandrerdata.

Landsarkivet for Fyn

Diverse kirkebøger.

Diverse små arkiver, industri- og landbrugsudstilling i Odense, 1885.

Fyns Stiftsfysikats Medicinalberetninger, Odense. Købstædernes almindelige Brandforsikring, Odense brandforsikrings- og brandtaksationsprotokoller 1867-1915.

Odense fabriksinspektørs arkiv, dampkedelprotokoller for Arbejds- og fabriksilsynet 1890-1920.

Odense fabriksinspektørs arkiv, inspektionsprotokoller 1890-1913.

Odense kommunale arkiv, borgerskabsprotokoller.

Odense kommunale arkiv, firmaregistre 1862-89 og handelsregistre afd. A og B 1889-1915.

Odense kommunale arkiv, ligningslister 1870-1903.

Odense kommunale arkiv, hovedprotokol for bygningsskat 1865-78.

Odense kommunale arkiv, opmålingsprotokoller vedrørende bygningsafgiften 1870, 1874-1904.

Odense købstads dommerarkiv, realregistre til skøde- og panteprotokoller 1870-1933.

Odense kommune

Bygningsvæsen, byggesager 1873-1952.

Skattevæsen, ligningslister 1911.

Vej og spildevandsafdeling, fotoarkiv og arkiv 21,2.

Odense Bys Museer, Møntergården

Billedsamling.

Industriregistrering 1975-77.

Kortsamling.

Diverse

Kartotek over byrådsmedlemmer 1868-1914 ved Henning Nielsen.

Litteratur

Allerups, M.P. efterfølgere A/S Jernstøberi og Maskinfabrik, Odense gennem hundrede år 1836 – 11. juni – 1936, 1936.

Allerups nye maskinfabrik. 1894 – 13. juni – 1944, 1944.

Arbejdernes Aktiebageri 1892-1942, 1942.

J. T. Bayer, Dansk Provinsindustri, Statistisk fremstillet, 1885.

N. H. Blicher, Forslag til en Bebyggelsesplan for Odense Købstad, 1914.

P. Boje, Det industrielle miljø 1840-1940, 1976.

C. C. Clausen, Danmarks Byer og deres Mænd, VI, Odense og omegn, 1900.

Hjalmar Clausen og Cl. Clausen, Andelsselskabet Odense Eksportslagteri 1897-1947, 1947.

Dansk storhandel og industri, 1919.

Dansk tekstilarbejderforbunds afdeling i Odense. Et tilbageblik paa fagforeningens virksomhed i 50 år. 1885-1935, 1935.

De danske byerhverv i tekst og billeder, Øerne, 1904.

Povl Drachmann, Aktieselskabet Brandts klædefabrik. 1869 – 26. november – 1919, 1919.

- Povl Drachmann og L. Estrup, De danske sukkerfabrikker, 1872 – 20. april – 1922, 33-36: Det første sukkerkogeri, 1922.
- Peter Dragsbo, Mennesker og huse i Aabenraa, 1850-1920, 1978.
- C. T. Engelstoft, Odense Byes Historie, 1880. Fyens Stiftstidende.
- K. Glamann, 75-foreningen, 1875-1950, 1950.
- K. Glamann, Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede, 1962.
- F. Grandt-Nielsen, Odense i fotografiets barndom, 1979.
- Th. Green, Danske fonds og aktier, -1914.
- Kaj Habekost, Boligforsyning og/eller alderdomsforsørgelse. Foreningen til Opførelse af Alderdoms-Friboligers virke 1870-1900. Utrykt manuskript, 1978.
- J. E. F. Hansen, Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne, 1977.
- Sv. Aa. Hansen, Early Industrialisation in Denmark, 1970.
- Sv. Aa. Hansen, Økonomisk vækst i Danmark, 1972.
- Tage Heft, Smith & Co. A/S. 1894-1944. Historisk redegørelse for det tekniske grundlag for spildevandsrensning og for udviklingen af disse anlæg i købstaden. Utrykt, Stadsingeniøren i Odense. U.nr. 2739/66, 1966.
- H. St. Holbech, Thomas B. Thrige. Med særligt henblik på hans lære- og vandreaar, 1944.
- Jacob Jensen, Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901, utrykt speciale 1974.
- Svend Larsen, Aktieselskabet Albani Bryggerierne, 1959.
- J. Lauritsen, Odense og nærmeste omegn i billeder og med historisk beskrivende tekst, 1874.
- Vilh. Lorenzen og H. V. Rygner, Planer og Kort over Odense Købstad og dens Jorder, u.å.
- N. Malmgren, Danmarks industrielle etableringer i billeder med text. Serien I 1888, serien II 1889, 1888-89.
- Munke Mølle Odense 1881-1905, 1905.
- A. Nordahl-Petersen, Aktieselskabet H. Rasmussen & Co. Frederiksgades Jernstøberi og Maskinfabrik 1856 – 13. maj – 1931, 1931.
- A. Nordahl-Petersen, Andelsselskabet Odense off. slagtehuse og eksportslagteri. Et tilbageblik over selskabets første 25 år, 1922.
- G. Nørregaard, Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-99, 1943.
- Odense Vejviser, 1866-1915.
- Oplysninger om fabrik- og håndværksarbejdernes fortjeneste i Odense, meddelte af arbejderne selv. Samlede og udgivne af den danske arbejderforening i Odense, 1873.
- N. H. Pedersen, Byudvidelse og boligbyggeri i Århus ca. 1870-1917, utrykt speciale 1974.
- Projekteret Haveby i Odense. Bøgegaardsjorden, 1913.
- Registrant. Albanikvarteret i Odense, 1977.
- Registrant. Vesterbrokvarteret i Odense, 1979.
- Rigsdagstidende, 1858.
- Anton Rosen, A/S Aaløkkegaards Jorder i Architekten 1916-17, s. 441-43.
- Anton Rosen, Bøgegaards Jorder i Architekten 1916-17, s. 443-44.
- Anton Rosen, Gerthasminde, Odense i Architekten 1916-17, s. 433-37.
- H. V. Rygner, Byers Vækst og Bebyggelse med særligt henblik paa Købstadsforhold i Ingeniøren XXVIII, 1919.
- H. V. Rygner, Stadsingeniørembedet i Odense 1868-1918, 1918.
- Mogens Schlüter, Kastrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975, 1975.
- J. Sestoft, Danmarks arkitektur. Arbejdets bygninger, 1979.
- Statistiske Meddelelser.
- Statistisk Tabelværk.
- P. P. Sveistrup og R. Willerslev, Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions historie, 1945.
- B. Nüchel Thomsen, Tuborg 1873-1973, 1973. Søndagsbladet. Ugeblad for by og land, En dansk fabrik, 1899.
- J. P. Trap, Danmark, 2. udg., 1872-79 og 5. udg., 1953-72.
- Thomas B. Thrige 1894-1944.
- Uddrag af Odense Byraads Forhandlinger, 1870-1915.
- R. Willerslev, Studier i dansk industrihistorie, 1952.
- R. Willerslev, Dalum papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning i Erhvervshistorisk årbog 1956.
- R. Willerslev, Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880, 1979.

TREDJE DEL

Det industrielle miljø i industribyen 1914-40

af

ANDERS MONRAD MØLLER

I · Byen, der ikke ville være større – Odenses udstrækning i mellemkrigstiden

I 1914 dækkede *Odense Købstad* et areal på 1856 hektar, i 1940 var man nået op på hele 4008 ha. Mere end en fordobling på 26 år, men en fordobling, som ikke var sket med bystyrets gode vilje.

Indlemmelsen af *Sct. Knuds Landsogn* i 1901 (jf. side 65) havde givet rigelige udbygningsmuligheder mod syd – *Hunderup* – og mod vest – *Bolbro*. Købstadens arealønsker var herefterentydigt bestemt af erhvervsmæssige interesser. I 1913 indlemmedes 3 matrikelnumre af *Ålykkegårds* jorder til brug for en markedsplads, og i 1915 fik man yderligere 15 numre inddraget under henvisning til planer om et tredje vestligere havnebassin på *Ålykkeengen*. Der var tale om planlægning på langt sigt. Havnebassinet blev først til virkelighed som nødhjælpsarbejde under 2. verdenskrig.

Alt dette gjaldt arealer, som havde hørt under *Sct. Hans Landdistrikt* og som i 1915 indlemmedes med samtykke fra såvel landdistriktets bestyrelse som fra Indenrigsministeriet. Men hermed var man da tilfreds fra Købstadens side, og understregede, at man ikke ønskede mere end disse ialt 109 hektar ind under byen.

Sct. Hans Landdistrikt hørte i gejstlig henseende under Købstaden og havde også fattigvæsen fælles med denne. Derimod påhvilede det Landdistriktet selv at finansiere udgifter til politi, vand, renovation, skolevæsen m.v. – kommunale udgifter, man fandt meget tyngende på grund af ringe skatteevne hos de mange tilflyttede indbyggere. Allerede i 1905 havde distriktsbestyrelsen henvendt sig og bedt om fuldstændig indlemmelse under henvisning til, at størsteparten af de nye beboere havde arbejde i Odense. En afstemning blandt landdistriktets grundejere havde givet mere end 80% tilslutning, men byrådet i Odense påpegede, at landdistriktet endnu for størstedelen havde landlig karakter, og videre kom der ikke ud af sagen.

Imidlertid kunne forestillingen om den landlige karakter ikke i længden fastholdes; befolk-

ningen i Landdistriktet voksede nemlig med større hast end i Købstaden. Tilvæksten i Sct. Hans Landdistrikt var fra 1911 til 1916 på 43,2%, mens befolkningen i Købstaden kun forøgedes med 7,3%. I forbindelse med de ovenfor nævnte indlemmelser til fremtidig havneudvidelse var man derfor ikke sene til atter fra Distriktsbestyrelsens side at rejse spørgsmålet om fuldstændig indlemmelse. Igen stod et flertal af grundejere bag henvendelsen og argumentationen gik igen på økonomiske vanskeligheder på grund af for svagt et skatteunderlag. Hertil kom Landdistriktets meget uheldige form – havneområdet, som var under Købstaden, stak op i Landdistriktet som en kile og delte det i to hele. Man var politimæssigt dårligt stillet med kun een betjent! Der var ikke noget vandværk; trods sundhedsvedtægtens bestemmelser heller ikke noget renovationsvæsen, og endelig var skolevæsenet på grund af stærkt stigende børnetal ved at blive meget for beko-steligt.

Ved indlemmelsen af Ålykkejorderne i 1915 havde også Landbrugsministeriet ment, at der kunne være behov for en afrunding af Købstadens område, men i Odense var man ikke tilbøjelig til at diskutere hverken hel eller delvis indlemmelse. De nyere erhvervede arealer var stort set ubebyggede; skulle der mere ind under Købstaden, ville det dreje sig om bebyggede og beboede områder. Byrådets synspunkt formuleredes lidt maliciøst i sætningen om, „at de (der) boende skatteydere formentlig ikke bør berøves Landdistriktet.“ Landdistriktets udtalte ønske om så at sige at blive „berøvet“ samtlige skatteydere blev affærdiget med en henvisning til, at man havde bragt i erfaring, at der skulle nedsættes en kommission under Indenrigsministeriet, som skulle behandle indlemmelser i købstæder i al almindelighed.

Den omtalte kommission afleverede betænkning i 1919, hvori man dels i tilfældet Sct. Hans Landdistrikt klart meddelte, at man fandt en fuldstændig indlemmelse rimelig, dels redegjorde for konkrete bestræbelser på at bringe parterne til

forhandlingsbordet. Der havde været ført forhandlinger med repræsentanter for Odense Amtsråd, Odense Byråd, Sct. Hans Landdistriktsråd og et grundejerudvalg. Grundejerne havde endnu engang med stor majoritet stemt for indlemmelse – en afstemning, hvori Odense Købstad, som faktisk stod som ejer af henvend 30% af Landdistriktet, dog ikke deltog! Man var endvidere i april 1919 nået frem til, at Købstaden ville overtage Landdistriktets vandforsyning, lægge en sporvognsline op ad *Skibhusvejen* og optage en del af distriktets børn i Købstadens skoler. Altsammen under den forudsætning, at indlemmelses-sagen stilledes i bero i 15 år. Endelig førtes i efteråret 1919 forhandlinger ikke alene mellem Købstaden og Landdistriktet, men også *Dalum kommune* og *Vor Frue Landsogn* var inddraget.

Kommissionen afleverede således en situationsrapport, men man havde ikke set arbejdet ført til ende, og nogen afklaring kom ikke denne gang. Karakteristisk var imidlertid to forhold. For det første, at Købstaden søgte at imødekomme en del af Landdistriktets behov mod til gengæld at slippe for fuldstændig indlemmelse. For det andet, at andre kommuner blev inddraget, idet man fra Odenses side ønskede at se problemerne i en større sammenhæng. I begyndelsen af 20'erne førtes således også forhandlinger med *Vor Frue Landsogn*, *Dalum*, *Sanderum*, *Pårup*, *Allesø-Næsbyhovedbroby*, *Lumby*, *Seden-Åsum* og *Fraugde* kommuner.

I 1922 nåede man tilsyneladende til enighed om en ordning, hvorefter Købstaden økonomisk ville støtte Landdistriktet m.h.t. skolevæsen, brandvæsen, vandforsyning, kloakering, sporveje m.v., alt imod at indlemmelsesspørgsmålet blev sat i bero til 1932. Men denne gang sagde Grundejerne i Landdistriktet nej. Man ville helt og aldeles ind under Købstaden.

Det næste blev en indlemmelseskommission nedsat af ministeriet i 1926. Landdistriktet havde i mellemtiden haft en stadigt stigende befolkning. Procentvis var folketallet her fra 1916-21 øget med 10,6% og i perioden 1921-25 med 19,3%. De tilsvarende procenter for Købstaden var henholdsvis 9,2 og 5,9. I Odense var man imidlertid mindre end nogen sinde til sinds at gå med til indlemmelse, hvilket motiveredes således:

„Man undlader ikke at pege på den overordentlige økonomiske betydning, som en indlemmelse må antages at få for købstadens skatteydere, der ved en sådan foranstaltning risikerer

at se hele deres kommunes gode status forrykket, hvad der er så meget mindre grund til, som landdistriktet ikke i nogen måde kan betragtes som en nøddestedt kommune, navnlig ikke efter et tilbud om forskellig støtte, der af byrådet er tilstillet landdistriktets bestyrelse.“ (Byrådets Forhandlinger 1925/26)

Citatet giver vel et for en nyere tids øjne uventet ærligt billede af en velsitueret købstadskommune, der – omend nødtvungent – giver almisse til den mindre velstående nabo. Egentlig mangler der kun en påpegning af, at Landdistriktet *burde* kunne klare sig selv.

Odense Byråds tilbud vandt gehør i indlemmelseskommissionen, som i 1928 pålagde byen at støtte Landdistriktet med brandvæsen, vandforsyning, elektricitet, gas og skolevæsen, altsammen under den forudsætning, at dette spørgsmål, der havde verseret i så lang en årrække, nu måtte betragtes som bragt endeligt i orden. Herefter opløstes indlemmelseskommissionen i bedste forståelse med Indenrigsministeriet.

Dette gav dog ikke ro som sagen. Den sidste og voldsomste fase i striden om Sct. Hans Landdistrikt stod tilbage. Allerede året efter henvendte Landdistriktet sig påny til Indenrigsministeren – der ikke var den samme som året før – og en ny kommission nedsattes allerede i 1929.

Odense Byråd – eller mere præcist: Byrådets flertal – reagerede prompte ved at kræve ikke alene Sct. Hans Landdistrikt, men også hele *Dalum*, *Vor Frue Landsogn*, samt dele af *Seden-Åsum*, *Fraugde*, *Sanderum*, *Pårup*, *Næsbyhovedbroby* og *Lumby* kommuner indlemmet. Selvom denne storindlemmelse, som det hed, ikke kunne „forsone byrådets flertal med en tvungen indlemmelse af Sct. Hans Landdistrikt.“ Der skulle herefter nedsættes ikke mindre end 9 forskellige indlemmelseskommissioner.

Besyderligt nok kneb det meget for Odense Byråd at finde villige og egnede personer til disse kommissioner, men man afviste forarget enhver antydning af, at der skulle være tale om forsøg på forhaling. De følgende datoer illustrerer forløbet: Kommissionen vedrørende indlemmelse af Sct. Hans blev nedsat den 5/12 1929 med repræsentanter for Indenrigsministeriet, Odense Amtsråd og Landdistriktet. Pladser til Odense Byråd stod ubesatte, også da det første møde blev afholdt den 11/1 1931. Endelig den 21/10 1931 indløb meddelelse om, at nu havde Byrådet fået udpeget sine to mand, som herefter nåede at del-

tage i de tre sidste af kommissionens i alt 12 møder. – Imens voksede befolkningen i Sct. Hans Landdistrikt. Nu med 30,4% for perioden 1925-30 imod 10,8% i Købstaden!

Arbejdshastigheden i de 9 kommissioner viste sig iøvrigt at blive meget forskellig. Kommissionen for Sct. Hans Landdistrikt blev først færdig – januar 1932 – og her var flertallet ikke i tvivl om berettigelsen af total indlemmelse. Det springende punkt var herefter, om man skulle afvente resultaterne fra samtlige 9 kommissioner – byrådsflertallets standpunkt – eller om der kunne ske en afgørelse, efterhånden som de enkelte blev færdige. Dette sidste viste sig at blive Indenrigsministerens standpunkt, hvilket affødte harmdirrende protester og oprørte byrådsmøder i Odense.

Byrådsflertallet gjorde indsigelse på indsigelse. Det var for tidligt, som planlagt, med indlemmelse pr. 1/4 1932. Det mente man rent praktisk ikke at kunne nå. Men da den kongelige resolution forelå underskrevet den 17/3 1932, måtte bystyret under protest overtage de 836 hektarer med den nu 11.426 personer store befolkning. Byrådsflertallet følte sig snydt med hensyn til ankefrister og skred til sagsanlæg mod Indenrigsministeriet. Efterspillet fandt sted først i Landsretten, siden i Højesteret, begge steder med fuldstændig frifindelse af ministeriet til følge. Tænderskærende måtte man derfor finde sig i det skete og kunne endda senere konstatere, at selv om der i kommissionerne for både Pårup og Dalum havde været flertal for indlemmelse, så havde ministeren ikke fulgt dette. Begrundelsen var for Dalums vedkommende den ganske pikante, at Indenrigsministeren i dette tilfælde ikke fandt at kunne fremme sagen, eftersom Byrådet i Odense havde stillet som betingelse, at der også skete hel eller delvis indlemmelse af de øvrige nabokommuner, hvor der imidlertid ikke var konstateret noget flertal herfor. Altså en argumentation helt på linie med den, Byrådet selv havde forsøgt med hensyn til Sct. Hans.

Odense Købstad, repræsenteret ved Byrådets flertal, tabte således den 27 år lange strid om indlemmelsen af Sct. Hans Landdistrikt, en strid, der godt kan forekomme besynderlig for en eftertid, der har set 70'ernes store kommunesammenlægninger, hvor de gamle bykommuner såvist ikke var uinteresserede i at få indlemmet endog meget store arealer med tilhørende befolkning. Når byrådsflertallet i Odense så længe værgede

sig imod at blive belejret med et område og dets beboere, der hellere end gerne ville ind under Købstaden, kan man finde forklaringen i økonomiske og lokalpolitiske forhold, hvortil kommer det landspolitiske som en afgørende faktor for begivenhedsforløbet.

Først og fremmest havde Odense Købstad, som tidligere nævnt, ikke noget egentligt pladsproblem. Blot skete der ikke alene en udbygning indenfor bygrænsen mod syd, som planlagt, men i ikke mindre grad mod nord *udenfor*, hvilket i mindre grad må have været tanken. (jf. side 156) Udviklingen i Sct. Hans Landdistrikt, der accelererede så stærkt i denne periode, havde *sine* årsager, som der vil blive lejlighed til at vende tilbage til. (jf. side 236) Her kan en sammenligning med et par andre større provinsbyer tjene til at vise, at forholdet mellem areal og folketal også før indlemmelserne var overordentligt gunstigt for selve købstaden Odense, jvf. Tabel 1.

Tabel 1: Befolkningen i de tre største provinsbyer. Antal personer pr. hektar

	1916	1930
Odense	23	29
Århus	34	42
Ålborg	44	51

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Tallene viser, at der var lang vej igen, før Odense ville have nået en befolkningstæthed som i de byer, det er mest naturligt at sammenligne med.

Når man i Odense ikke ønskede det nærliggende Sct. Hans ind under Købstaden, var der afgjort tungtvejende økonomiske motiver. Begivenhedsforløbet er blevet betegnet som „Kampen om den lave skatteprocent“, en karakteristik, der falder udmærket i tråd med byrådsflertallets formulering om „Købstadens skatteydere, der ... risikerer at se hele deres kommunes gode status forrykket.“ En sammenligning mellem Odense og de største forstadskommuner med hensyn til skatteansættelser ses i Tabel 2.

Landsogn og Landdistrikt skiftedes til at være placeret på sidstepladsen, men under alle omstændigheder var afstanden mellem Sct. Hans og Købstaden betragtelig. Ikke mindre slående er tallene for formue, som fremgår af Tabel 3.

Tabel 2: Ansættelser til statsskat, gennemsnitlig indkomst pr. skatteyder, Kr.

	1921/22	1930/31
Odense Købstad	4.267	3.428
Sct. Hans.L.	3.799	3.088
Vor Frue L.	4.293	2.637
Dalum	4.243	3.275

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Tabel 3: Gennemsnitlig formue pr. skatteyder, som betalte formueskat til staten, Kr.

	1921/22	1930/31
Odense Købstad	25.825	61.320
Sct. Hans L.	9.207	33.996
Vor Frue L.	22.301	56.617
Dalum	22.037	48.419

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Selv om skattestatistik vel altid skal tages med visse forbehold, skulle ikke mindst forskellene i ovenstående tal være store nok til at begrunde karakteristikken af Odense som den velstående gamle købstadskommune, hvis ring af omegnskommuner var svagere stillet økonomisk. Undersøger man endelig, hvor mange skatteydere, der i det hele taget fandtes i forhold til totalbefolkningen, fås følgende resultat gengivet i Tabel 4.

Tabel 4: Statsskatteydere i % af totalbefolkning

	1921/22	1930/31
Odense Købstad	36,7	34,7
Sct. Hans L.	33,0	25,9
Vor Frue L.	25,5	31,0
Dalum	30,7	28,4

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Også i den henseende var Købstaden bedre placeret end de omgivende kommuner. – Når der ovenfor udelukkende er gengivet tal for statskatter, skyldes det ønsket om sikrest mulige sammenlignelighed, men forskellen i skatteunderlaget afspejlede sig også i kommuneskatteprocenterne, som ses i Tabel 5.

Man slap således billigere skattemæssigt i Købstaden. Mest absurd må det have forekommet

Tabel 5: Opholdskommuneskat, gennemsnit 1927/28-1931/32

	Ligningsprocent	Grundskyldspromille
Odense	5,1	6,3
Sct. Hans L.	6,38	8,63

Kilde: Indlemmelseskommissionen af 1929.

for beboerne i Nørregade nr. 112 B-D. Som følge af de tidligere småindlemmelsers grænsedragninger udgjorde disse en lille landdistriktsenklove omgivet af Købstad på alle sider, og de blev omhyggeligt – senest i 1930 – medregnet blandt Landdistriktets beboere ved folketællingerne. I årevis havde folk i naboejendomme her forskellig skatteprocent.

Alt i alt ses der at være gode økonomiske grunde til, at den fattigere forstadskommune ikke var velkommen i den rigere, ældre købstadskommune. Ældre, også i betydningen konservativ. Den kommunale valgstatistik – Tabel 6 – kan også medvirke til at forklare den hårdnakkede strid symboliseret i Odenses lave skatteprocent.

Tabel 6: Mandater i Odense Byråd

	Soc.Dem.	Højre Borgerlig	Venstre Frisindet	Radikal i alt	
1913	8	9	1	1	19
1917	8	9	1	1	19
1921	12 ¹	11	1	1	25
1925	10	13	1	1	25
1929	11	13	-	1	25
1933	11	13	-	1	25
1937	14	11	-	-	25

1. heraf 1 „fri soc.dem.“

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Byen havde konservativt styre lige til 1937. Betegnende er det, at det socialdemokratiske mindretal perioden igennem var for indlemmelse, mens flertallet imod i 1932 kun var det mindst mulige. En frygt for, at Landdistriktet rummede socialdemokratiske vælgere i tilstrækkelig mængde til at ændre magtforholdene i byen, kan i høj grad have været bestemmende for det spinkle byrådsflertals stædige modstand og sidst den forbitrede gang til domsmagten. Hvad man ikke finder klart udtrykt i de trykte uddrag af byrådsforhandlingerne, kan man til gengæld finde i Berlingske Tidende i februar 1932:

Kort 1.

Odense Kommunes fysiske udstrækning 1870 - 1940.

Grænser 1870

Indlemmelsesår:

1878 - 79

1882

1887

1893

1896 - 97

1901

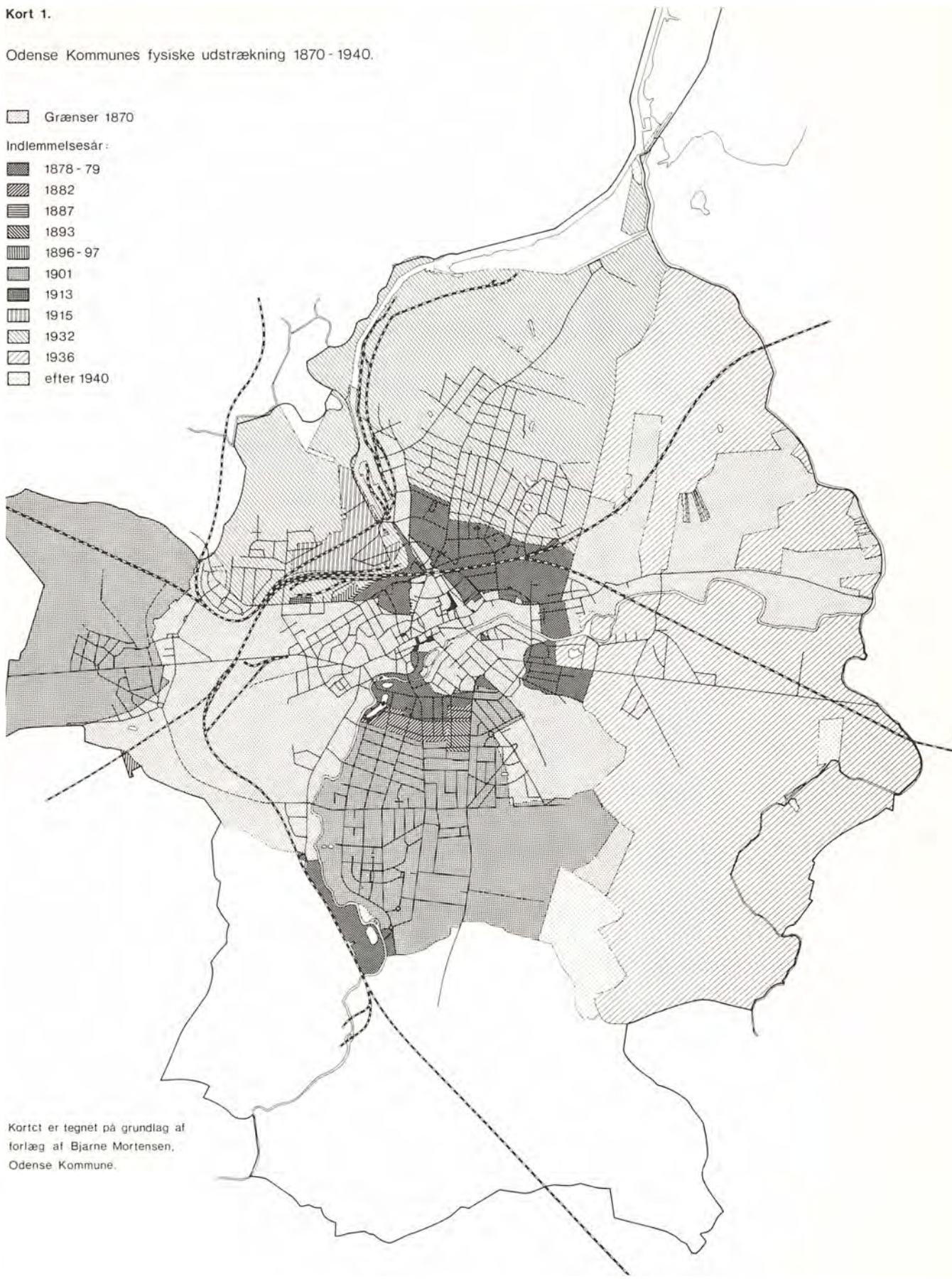
1913

1915

1932

1936

efter 1940

Kortet er tegnet på grundlag af
forlæg af Bjarne Mortensen,
Odense Kommune.

„I en årrække har socialisterne i Odense forsøgt at få tvangsindlemmet den store socialdemokratiske enklave i Sct. Hans Landsogn (sic) for derigennem at erobre vælgerflertallet fra det borgerlige kommunestyre.“

At det følgende kommunalvalg gav uændrede mandattal og dermed alligevel ikke fik konsekvenser for byens styre, behøver ikke at afkræfte formodningen om, at gisninger om Sct. Hans-beboernes politiske ståsted kan have spillet en stor rolle for byrådsflertallet i årene før. I 1937 fik Odense sit „systemskifte“, men her kan der meget vel også være tale om en landspolitisk tendens, der slog igennem. Det var to år efter „Stauning eller kaos“.

Landspolitiske forhold var næppe heller uden betydning for indlemmelsesagen. Kommissionen af 1915, som afgav betænkning i 1919, fungerede under en radikal regering, som imidlertid gik af året efter. Den næste indlemmelseskommission fra 1926 blev ganske vist nedsat af det første ministerium *Stauning*, men da man kom frem til 1928 og kommissionen opløstes, var det under venstreministeriet *Madsen-Mygdal*. Til gengæld var indenrigsministeren fra 1929 og fremefter radikal og hed *Bertel Dahlgård*. Sammenfaldende omstændigheder. Næppe uden betydning.

Dønninger fra Odense nåede da også over til Rigsdagen, hvor man under Folketingets første behandling af forslag til lov om købstadskommunernes styrelse i november 1930 kunne høre indenrigsminister Bertel Dahlgaard og forhenværende indenrigsminister *Krag* – venstremand – udveksle syrlige bemærkninger om administrativ praksis og brud på kontinuitet ved den hurtige nedsættelse af en indlemmelseskommission, så kort tid efter at den foregående havde sluttet sit arbejde. Begge d’ herrer fandt egen fremgangsmåde og egen afgørelse mest saglig og insinuerede henholdsvis, at den konservative *Christmas Møller* – fra Odense – havde influeret *Krag*, og at Dahlgaard „i denne sag (var) redskab for andre interesser end dem, som hans høje embede måtte tilsiige.“ – „Æhbæh“ – i sirlig stil.

Efter at den årelange diskussion om indlemmelsen af Sct. Hans Landdistrikt endeligt var bragt til afslutning, kan det undre, at den følgende indlemmelse af Vor Frue Landsogn gik så forholdsvis u dramatisk for sig. I Byrådets Forhandlinger refereres stilfærdigt, at „paa foranledning af Sognerådet for Odense Vor Frue Land-

sogn erklærede Byrådet sig villigt til at deltage i en forhandling om Landsognets indlemmelse i Odense Købstad.“ Det var i 1933 og indlemmelsen fandt sted pr. 1/4 1936. Endnu i det gamle bystyres tid.

Vor Frue Landsogn var i alt andet end gejstlig henseende helt uafhængig af Købstaden og havde et ganske andet præg end Sct. Hans. Området på i alt 1.207 hektar rummede i 1936 kun 2.213 personer og var domineret af landbrug; kun landsbyen *Ejby* havde bymæssig karakter. Ganske vist lå skatteyderne indtægtsmæssigt ikke højt i begyndelsen af 30’erne (jvf. ovenfor), men formuemæssigt vejede landbrugsejendommene tungere. Først og fremmest var der dog tale om et tyndbefolket område, lokalpolitisk sikkert anderledes acceptabelt set fra et konservativt synspunkt end det noget mere klondykeagtige Sct. Hans.

Når indlemmelsen af Vor Frue alligevel trak ud nogle år, var en medvirkende årsag, at *Amtet* i denne omgang krævede erstatning for tabte skatteydere! Det fik det ikke. – Da indlemmelsen i 1936 var tilendebragt, nåede Odense Købstad dermed op på de i alt 4.008 hektar, som blev nævnt i indledningen. Byen havde herved stort set fået den udstrækning, den beholdt lige til kommunalreformen i 1970’erne, bortset fra at der i 1945 indlemmedes betragtelige arealer, som grænsede op til Odense Kanal, herunder Bogø Strand. Målt i hektar en ganske anelig forøgelse, men befolkningsmæssigt betydningsløst. Der var tale om en afrunding, der kan betragtes som en naturlig konsekvens af den forudgående udvikling.

Dalum var stadig udenfor. Når denne kommune sammen med syv andre blev inddraget i forhandlingerne i tidsrummet 1929 til 1932, skyldtes dette utvivlsomt i første række Købstadens mislykkede taktik overfor Indenrigsministeriet. Dog giver et blik på opgørelsen i Tabel 7 over stats- og formueskatteansættelserne for Odense og Dalum stof til eftertanke.

Med indlemmelsen af Sct. Hans og Vor Frue skulle tendensen for Odense som helhed naturligvis være faldende i forhold til Dalum. At gennemsnitsindkomsten så endda kom til at ligge højere i Dalum giver en antydning af et forhold diametralt modsat det tidligere set mellem Købstaden og Landdistriktet, der så gerne ville indlemmes. Tanken om at nærliggende kommuner kunne udvikle sig til skattely var da også stærkt

Tabel 7: Ansættelser til statskat, gennemsnitlig indkomst pr. skatteyder i Kr.

	1930/31	1940/41
Odense	3.428	3.440
Dalum	3.275	3.691
<i>Formue pr. skatteyder, som betalte formueskat til staten</i>		
	1930/31	1940/41
Odense	61.320	59.077
Dalum	48.419	51.343

Kilde: Statistiske Meddelelser.

fremme i mindretalsbetænkningen ved 1932-indlemmelsen, uden at der dog særligt blev peget på Dalum.

Dog kan man med dette forbehold for Dalum – eller snarere dele af denne kommune – konkludere, at Odense ikke, som andre provinsbyer i samme størrelsesorden, fik en ring af selvstæn-

dige landkommuner med velhaverpræg. De fleste større forstadsbebyggelser i Odenseområdet kom tidligt ind bag Købstadens grænser, omend ikke ganske med dennes vilje.

Konsekvensen var først og fremmest, at Odense Købstad, der i forvejen havde god plads, vedblivende kunne glæde sig over rigelige udbygningsmuligheder indenfor sine grænser. Sammenligningen med Århus og Ålborg i 1940 er slående. Da havde Odense kun 22 indbyggere pr. hektar, mens Århus og Ålborg købstæder havde henholdsvis 52 og 64. Senere har byplanlæggere kunnet konstatere, at:

„Udviklingen af bebyggelsens fordeling i Odense-egnen er i det store og hele harmonisk og hensigtsmæssig. Dette hænger blandt andet sammen med en gunstig historisk udvikling af de administrative områder.“ (Byudviklingsplan 1951)

Slutresultatet blev således præget af harmoni, omend processen, som her skildret, ikke var uden mislyde. Derimod var der en anden konsekvens, der fik betydning for senere tiders historikere, som det vil fremgå af det følgende afsnit.

II · Befolkningen i „Storodense“ indtil 1940

Mellemligstidens administrative grænseflytninger havde uheldige følger for meget af den samtidige statistik, som ellers ville have kunnet tjene til at belyse sider af Odenses udvikling – befolkningsmæssigt, socialt, bolig-mæssigt, industrielt etc. Gevældige hop i de fleste talrækker gør det til tider uhyre vanskeligt at analysere udviklingen over det trods alt så korte tidsrum af 26 år.

På et enkelt punkt er der dog i den officielle statistik taget højde for de kommunale grænsers vilkårlighed: Ved bearbejdelsen af periodens folketællinger gik man bevidst på tværs af de administrative skel for at give et mere realistisk billede af befolkningens størrelse i de enkelte bydannelse. Tabel 8 viser dels folketallene for de enkelte kommuner som sådan, dels den bearbejdelse, der angiver udviklingen i Odense med forstæder, som den blev publiceret af Danmarks Statistik – i datiden: Det statistiske Departement.

Hvornår de enkelte forstæder og bymæssige bebyggelser har skullet medtages, må i nogen grad have beroet på et skøn. Hvad der egentlig hørte med til „storbyen“ må til enhver tid have kunnet diskuteres, og man kan ikke se bort fra en vis forsinkelse i forhold til den faktiske udvikling. Men alt i alt skulle Tabel 8 give et godt indtryk af udviklingen på langt sigt: Fra et halvt hundrede tusinde indbyggere ved første verdenskrigs udbrud til næsten 100.000 en menneskealder senere. Noget nær en fordobling af „Storodenses“ befolkning.

Ikke uventet finder man det omstridte *Sct. Hans Landdistrikt* medtaget hele perioden igennem. Bystyret i Odense har da i Statistisk Tabelværk kunnet se Landdistriktet „indlemmet“ årtier før dette skete i praksis. Derimod kom *Vor Frue Landsogn* først efterhånden med og endda kun delvis: Til at begynde med beboerne langs udfaldsvejen *Nyborgvej*, siden landsbyen *Ejby* lidt længere ude, og endelig befolkningen ved den anden udfaldsvej, *Svendborgvej*. Året før indlemmelsen i 1936 medregnedes endnu kun godt $\frac{3}{4}$ af *Vor Frue Landsogn*, som da bl.a. rummede en ren landbefolkning på ca. 500 personer. Efter henholdsvis 1932 og 1936 indgik Landdistrikt og

Landsogn i totalen for Odense Købstad, og man er da afskåret fra i denne opstilling at følge befolkningsudviklingen videre frem.

Indbyggerne i *Dalum* kommune medregnedes for knap en tredjedels vedkommende allerede i 1911 og fra 1930 helt. I lighed med de indlemmede områder skete der her en befolknings-tilvækst betydeligt hurtigere end i Købstaden. Fra 1911 til 1921 steg folketallet i *Dalum* eksplosivt med hele 109,6%, fra 1921 til 1930 med 16,3%. De tilsvarende procenter for de to perioder var for Odenses vedkommende henholdsvis 17,1 og 14,7. Dog fladede væksten i *Dalum* mærkbart ud i slutningen af 30'erne. Kommunen var iøvrigt sammensat af ret ulige komponenter: Villakvarteret ved *Fruens Bøge* – med station – som først blev regnet med. Det gamle fabrikskvarter ved *Dalum Papirfabrik*, der senere kom med, stationsbyen *Hjallese* og endelig senest bebyggelserne langs *udfaldsvejene* mod Fåborg og Assens.

Undtagelsesvist finder man helt oppe mod nord i *Stige* en gammel bebyggelse med stagnerende befolkning – skippermilieuet fra sejlskibstiden ved fjorden og Kanalen. Men udviklingen i de tilgrænsende landsbyer *Hauge* og *Anderup* betød, at der også fra *Lumby* sogn kom et stadigt stigende tilskud til storbydannelsen.

I *Tarup* i *Pårup* sogn var der igen tale om en typisk stærkt stigende forstadsbefolkning langs en udfaldsvej – *Rugårdsvej* – mens *Næsby* i *Næsbyhoved-Broby* sogn er en parallel hertil, samtidig med at stationen ved Bogensebanen må have haft betydning. Også *Dyrup*-distriktet i *Sanderum* sogn lå ved en landevej, hvorimod *Sanderum Tørvehave* i sognets nordøstlige hjørne dannede en næsten isoleret lille enklave – omend ret tæt på Odense.

Væksten i det samlede byområde var således betinget både af stigende befolkning i den gamle by, af endnu stærkere stigning i umiddelbart tilgrænsende bymæssige bebyggelser, mens yderligere forøgelse skete ved medregning af flere og flere personer, der bosatte sig langs udfaldsvejene. Samtidig betød dette, at det blev natur-

Tabel 8: Folketal ifølge folketællingerne 1911-1940

Kommuner	1911	1916	1921	1925	1930	1935	1940
Odense Købstad	42.237	45.303	49.469	52.376	56.759	76.116	87.521
Sct. Hans L.	4.358	6.242	6.905	8.240	10.748	-	-
Vor Frue L.	1.083	1.369	1.461	1.845	2.089	2.287	-
Dalum Kommune	2.180	3.789	4.570	5.054	5.317	5.814	5.905
Lumby Sogn	1.948	1.966	2.158	2.279	2.491	2.630	2.611
Pårup Sogn	910	1.024	1.134	1.419	1.912	2.563	2.579
Næsbyhoved-Broby S.	816	1.370	1.477	1.713	2.327	2.664	2.744
Sanderum Sogn	1.619	1.538	1.679	1.705	1.986	2.429	2.549
Total	55.151	62.601	68.853	74.631	83.629	94.503	103.909
Odense og forstæder	1911	1916	1921	1925	1930	1935	1940
Odense Købstad	42.237	45.303	49.469	52.376	56.759	76.116	87.521
Sct. Hans L.	4.358	6.242	6.905	8.240	10.748	-	-
Af Vor Frue L:							
Ejby og Nyborgvej ¹	-	201	954	1.231	1.538	1.800	-
Svendborgvej	-	-	-	136	-	-	-
Af Dalum:							
Fruens Bøgekvarter	629	2.090	2.628	2.985	-	-	-
Dalum Fabriksby	-	-	563	595	5.317	5.814	5.905
Hjallese by	-	-	1.089	1.106	-	-	-
Af Lumby:							
Stige Havneby	619	593	683	749	767	692	681
Anderup og Hauge	-	-	-	-	-	872	935
Af Pårup:							
Tarup (Snapind)	-	-	-	430	895	1.460	1.556
Af Næsbyhoved-B.:							
Næsby Stationsby	-	-	-	-	-	-	1.475
Af Sanderum:							
Sanderum Tørvehave	-	-	-	-	-	352	382
Fåborgvej	-	-	-	-	-	160	-
Dyrup og Fåborgvej	-	-	-	-	-	-	576
Total	47.843	54.429	62.291	67.848	76.024	87.266	99.031
	1911	1916	1921	1925	1930	1935	1940
Procentvis stigning fra tælling til tælling		13,8	14,4	8,9	12,1	14,8	13,5
Forstæder i procent af købstaden	13,3	20,1	25,9	29,5	33,9	14,5	13,5

1. I 1916 kun Nyborgvej

Kilde: Statistisk Tabelværk.

ligt efterhånden også at inkludere ældre, fjernere-liggende bydannelser: landsbyer og stationsbyer.

Derfor fik forstæderne befolkningsmæssigt stigende vægt og dermed også en stigende andel af totalen, som det fremgår nederst på Tabel 8. Man får indtryk af en by, der strakte sine fangarme længere og længere ud, mens der samtidig

skete en tilvækst mellem armene. Blot er det i periodens slutning svært – som tidligere nævnt – at aflæse udviklingen i de tidligere nævnt – at aflæse udviklingen i de tidligere Sct. Hans Landdistrikt og Vor Frue Landsogn, for ikke at tale om det forlængst indlemmede Sct. Knuds Landsogn, hvorimod udviklingen mod sydvest og nordvest aftegnes langt mere anskueligt. De lave

„forstadsprocenter“ for 1935 og 1940 skyldes jo udelukkende, at nogle forstæder da *var* blevet indlemmet.

Dog kan man til en vis grad komme over problemet med periodens administrative ændringer ved at se på de foreliggende tal for de enkelte sogne i Tabel 9. I store træk gik det sådan, at Sct. Hans Landdistrikt indgik i Købstaden som „*Fredens Sogn*“ – en passende betegnelse, når man tager forhistorien i betragtning. Vor Frue Landsogn kom tilsvarende ind „en bloc“ som *Korsløkke Sogn*.

Tabel 9: *Befolkningsudviklingen 1930-1940*

	1930	1935	1940
Gamle købstadssogne	55.376	61.758	67.475
Fredens Sogn	10.748	14.358	17.623
Korsløkke Sogn	2.089	2.287	2.423
	69.596	78.403	87.521
		Index	
	1930	1935	1940
Gamle købstadssogne	100	112	122
Fredens Sogn	100	134	164
Korsløkke Sogn	100	109	116
	100	113	126

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Heraf fremgår, at det tidligere Sct. Hans Landdistrikt også efter indlemmelsen havde en langt stærkere vækst end det ældre Odense. Omvendt i Korsløkke Sogn, hvor befolkningstilvæksten knap nok holdt trit med de gamle købstadssogne.

En anden måde at anskueliggøre Odenses udvikling er forsøgt med Kort 2. Grundlaget har været gadeangivelser i det originale folketællingsmateriale kombineret med samtidige bykort. Med fuldt optrukket streg da angivet de veje, der var beboet i 1914, mens de stiplede kom til i perioden frem til og med 1940.

Desværre er folketællingernes gadeangivelser for Dalum til og med 1930 så mangelfulde, at det her – ligesom i en række andre forstadsbebyggelser senere i perioden – ikke har været muligt helt entydigt at fastlægge forløbet. Kortet viser derfor kun de beboede gader i Købstaden, Sct. Hans Landdistrikt og Vor Frue Land-

sogn. Helt nødvendige forbindelsesveje er medtaget, men ellers har princippet været at nøjes med de gader, der optræder som adresseangivelser i folketællingerne.

Udtegningen af vejnettet omkring periodens begyndelse støtter sig på et bykort fra 1914, suppleret med et matrikelkort fra 1907 og sidst, men ikke mindst, 1916-tællingens adresseoplysninger. Det hele er indtegnet på et kort fra tiden efter 2. verdenskrig, men fra *før* de seneste store gadegennembrud i den ældre del af byen.

For hele mellemkrigstiden er herefter vej for vej fulgt op i folketællinger, på bykort og også i Stadsingeniørens årlige indberetninger, som er offentliggjort i Odense Byråds Forhandlinger. Her angives år for år anlæg af nye, reguleringer, omlægninger og gennembrud ved gamle, kloakering mv. Desværre kom meddelelser om privat anlagte veje først til senere, i mange år endda kun, når de blev overtaget af kommunen. Endelig har navneskift i en række tilfælde været vanskelige at gennemskue, men slutresultatet skulle være ret sikkert, idet der har kunnet sammenlignes med et gadekort signeret og dateret „Stadsingeniøren i Odense Maj 1940.“ I enkelte tvivlstilfælde er anvendt en stiplede linie, mens udfaldsveje overalt er trukket fuldt op. Sluttelig bør det nok understreges, at kortet ikke tilsigter at illustrere gadenettets udvikling som sådan, men det skulle derimod ved angivelse af de *beboede* gader kunne bidrage til at besvare spørgsmålet om, hvor de mange flere indbyggere kom til at bo.

I den indre del af den gamle by skete der ikke de store ændringer i denne periode, men et par nye gader dukkede dog op. *Nørregades* forlængelse til *Asylgade*, gennemføringen af den nuværende *Slotsgade* og anlæggelsen af *Hans Mulesgade* betød nye adresser nord for akse Vestergade/Overgade, mens *Mageløs* og *Klosterbakken* kom til syd for.

Indenfor kommunens 1877-grænser (se også Kort 1) udbyggedes der først og fremmest i det sydvestlige hjørne omkring *Gerthasminde*, *Kirkegaards Allé* og *Falen*. Mod nordvest opstod *Dæhnfeldts haveby*, hvor vejene navngaves efter kendte fynboer: *Rasmus Nielsen*, *Rasmus Nyerup*, *Rasmus Rask* – placeret i det halvmåneformede areal mellem jernbanen og *Rugårdsvej*, som egentlig var udlagt til industri. Endvidere blev der anlagt nye gader i det nordvestlige hjørne med *Kochsgade* og umiddelbart nord for denne, og endelig i kvarteret mod øst omkring *Danmarksgade*.

Kort 2.

- Jernbane
- Veje 1914
- - - Veje 1940
- - - Veje uden beboelse

Derudover foregik der mest i de områder, som var eller senere blev indlemmet. I det gamle Sct. Knuds Landsogn skete en udfyldning mod syd, og især kom helt nye beboelsesområder til på østsiden af *Hjallesevej* – dog stadig nord for *Munkerisvej*. *Bolbro* blev også forsynet med mange nye gader og dannede en hel satellitby for sig, idet kilen mellem banen og *Søndre Boulevard* forblev næsten uden almindelig beboelse, men rummede kaserne, sygehus, baneværksteder og kirkegård.

I Sct. Hans Landdistrikt skete en udbygning i kvarteret ved *Ålykkeskoven* og i endnu højere grad i den østlige del på begge sider af *Skibhusvejen*. Karakteristisk var det, at den ældre del af bebyggelsen i Sct. Hans lå ret langt mod nord – først senere fyldtes der ud fra *Damhusvej* og sydpå til kommunegrænsen. Man flyttede således sydpå fra Sct. Hans og nordpå fra *Købstaten* og mødtes, som det f.eks. ses ved knækket i *Billesgade*, som den dag i dag viser, hvor skellet mellem Landdistrikt og *Købstad* gik. – Endvidere ses nye veje mod øst og nordpå op mod *Marielund*.

Derimod er det mere begrænset, hvad der kom af nyt i Vor Frue Landsogn. De gamle landsbygader i *Ejby* suppleredes med endnu et par stykker. Der skete en del på strækningen ind mod selve Odense, og endelig opstod et kvarter syd for Nyborgvej med malernavn: *Købkesvej*, *Skovgaardsvvej* og *Dankvart Dreyersvej*. I det hele taget kan man tidsfæste ikke så få ved navngivningen. Guldalderforfattere – *Aarestrup*, *Poul Møller*, *Chr. Winther* etc. – lagde i mellemkrigstiden navn til veje i Hunderupkvarteret. Fra samme tid stammer de „oldnordiske“ i *Bolbro* – *Høder*, *Idun*, *Godfred* o.s.v. – „Landbrugets fortjente mænd“ mellem *Kragshjergvej* og *Hjallesevej* – *Colbjørnsen*, *Bernstorff*, *Segelcke* – de „sydfynske øer“ nordpå i Sct. Hans – *Ærø*, *Lyø*, *Drejø* – og så fremdeles. Allerede eksisterende stednavnebetegnelser havde dog til enhver tid forret. Alle navngivne gårde i Odenses umiddelbare omegn har vist lagt navn til mindst een vej, gade, vænge eller allé.

Kort 2 skulle således med stiplede vise områder, hvor man i 1914 var på frit land eller i de fleste tilfælde blot fandt landevej, grusvej og et par havehuse, men i 1940 gader og veje med huse og beboere i så stort et antal, at de kom med på kommunens kort og blev optegnet i folketællingerne. Men hvor anskueligt Kort 2 end er, får man dog intet at vide om, hvor mange, der boede i de enkelte dele af byen og hvordan fordelin-

gen i indbyggertal mere præcist var mellem gamle og nye områder.

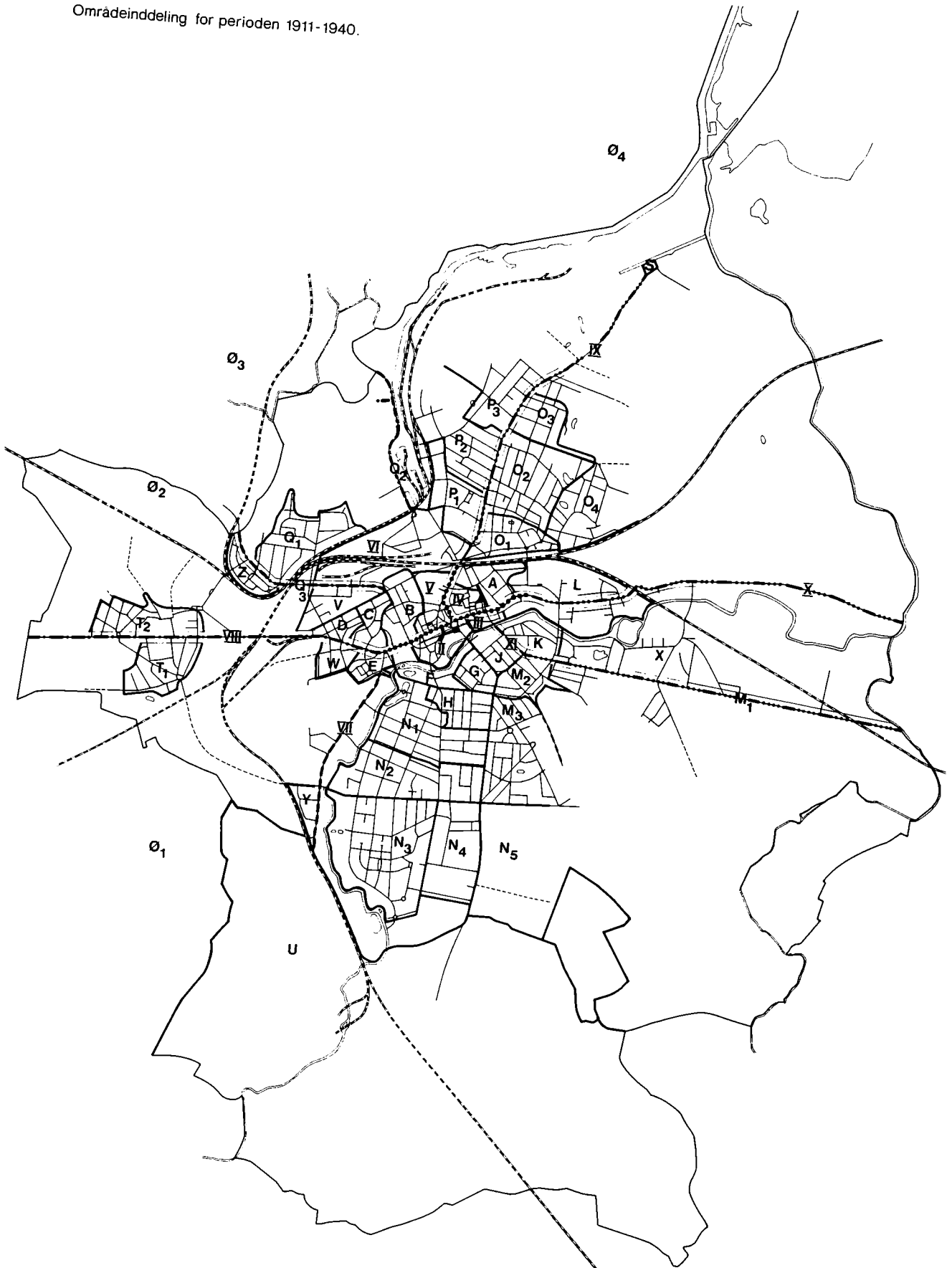
Dette forsøges i stedet tilgodeset ved at benytte den tidligere anvendte områdeinddeling foretaget efter historiske, geografiske og funktionelle kriterier. (jf. side 132) Her er folketællingernes indbyggere sammentalt gade for gade – eller vejstykke for vejstykke – for tællingerne fra 1916 til 1940 i tilslutning til de tidligere bragte tal for 1911 (jf. side 71) Medtaget er dog kun *Købstaten*, *Sct. Hans Landdistrikt*, *Vor Frue Landsogn* og *Dalum*, som er taget under eet, idet en sikker lokalisering af bopælen i de øvrige omegnskommuner er uhyre vanskelig. Ved tællingerne til og med 1930 har kunnet anvendes sammentællinger bevaret som en art mellemregninger sammen med de originale folketællingslister. Oplysninger fra 1935 savnes helt, idet materialet fra denne tælling siden er blevet kasseret. Endelig grunder tallene for 1940 sig på en gennemgang af de originale lister, skema for skema. Kort 3 viser områdeinddelingen som anvendt for denne periode, mens Tabel 10 giver en opstilling i stærkt sammentrængt form. Det skal bemærkes, at totalerne ved en sammenligning mellem Tabel 9 og Tabel 10 ikke stemmer overens, idet der er tale om forskellige revisioner af materialet.¹

Tabel 10 skulle således give et klart indtryk af befolkningens placering i byområdet. De indre og ældre dele (med romertal) stagnerede og folketallet gik her reelt betydeligt tilbage ved periodens slutning. De ældre udfaldsveje lå efter en indledende stigning forbavsende konstant, men ser man nærmere efter, viser der sig store forskelle mellem folketallet på det inderste stykke og på strækninger længere ude. Eksempelvis havde Vesterbro 1663 beboere i 1916, men kun 1165 i 1940, hvorimod fortsættelsen – Middelfart Landevej – i samme periode steg fra 283 til 597. Endvidere bør det nævnes, at bebyggelsen ved udfaldsvejene i en del tilfælde blev radikalt for-

1. Forskellene grunder sig blandt andet på differencen mellem „de jure“, „de facto“ og opgørelser med en kombination af disse. Altså om der blev talt den hjemmehørende eller den faktisk forefundne befolkning på tællingsdagen. Materialet giver mulighed for at følge forskellige principper, hvad der da også er gjort gennem tiden. I praksis er forskellen minimal; her dog undtagen for 1930's vedkommende. Totalen i Tabel 10 2½% større end i Tabel 9 for de pågældende kommuner.

Kort 3.

Områdeinddeling for perioden 1911-1940.

Tabel 10: Befolkningen i Odense Købstad, Sct. Hans L., Vor Frue L., og Dalum geografisk fordelt. Den anvendte områdeinddeling fremgår af kort 3

Befolkningstal	1911	1916	1921	1925	1930	1940
Indre by I-VI	10.186	9.805	10.096	9.751	9.581	7.514
Ældre udfaldsveje VII-XI	7.250	8.316	8.186	8.179	8.169	8.497
Ældre ring A-J	18.632	18.400	18.453	17.385	18.206	17.281
Yngre ring K-M,O,P,V,W,N	8.363	12.742	17.008	20.353	26.164	41.066
Satellitter X,S,Z,T,Y,U,Q	5.164	7.299	8.527	11.451	13.896	18.511
Fejl og uanbragte	263	142	129	312	739	563
Total	49.858	56.704	62.399	67.431	76.755	93.432
Index basis 1940	1911	1916	1921	1925	1930	1940
Indre by	136	130	134	130	128	100
Ældre udfaldsveje	85	98	96	96	96	100
Ældre ring	108	106	107	101	105	100
Yngre ring	20	31	41	50	64	100
Satellitter	28	39	46	62	75	100
Total	53	61	67	72	82	100
Procentvis andel af total	1911	1916	1921	1925	1930	1940
Indre by	20,4	17,3	16,2	14,5	12,5	8,0
Ældre udfaldsveje	14,5	14,7	13,1	12,1	10,6	9,1
Ældre ring	37,4	32,4	29,6	25,8	23,7	18,4
Yngre ring	16,8	22,5	27,3	30,2	34,1	44,0
Satellitter	10,4	12,9	13,7	17,0	18,1	19,8
Fejl og uanbragte	0,5	0,3	0,2	0,5	1,0	0,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilde: For årene 1911 og 1940 er foretaget sammentællinger direkte fra folketællingsskemaerne – gade for gade. For årene 1916 til 1930 er benyttet bevarede „mellemsgninger“ fra tidligere bearbejdelser, arkiveret sammen med listerne. Rigsarkivet.

nyet, som det senere vil blive vist for Sønder Boulevards vedkommende. (jf. side 338).

I store træk kan forholdene i den „ældre ring“ også karakteriseres som befolkningsmæssigt stabile. De få nye gadeanlæg (sml. m. Kort 2) mere end opvejedes af reel tilbagegang andre steder. Som i den indre by ses et fald i slutningen af perioden, omend mindre markant.

Helt anderledes i den „yngre ring“ og i „Satellitterne“, hvor periodens nettotilvækst fandt sted. Indtrykket fra Kort 2 bekræftes i Tabel 10. I disse to grupper fandt man i 1911 godt 27% af den samlede befolkning, i 1940 næsten 64%.

I alt 46.000 flere mennesker fik bopæl her, mens de ældre dele rummede nogle tusinde færre. De tre første gruppers samlede procentandel faldt fra godt 72 til 35½. Tabel 10 som omfatter den samlede befolkning i Købstad, Landdistrikt, Landsogn og Dalum, tildels opgjort på tværs af sognegrænser og kommunale skel, viser således tydeligt en ændret befolkningsmæssig balance indenfor fænomenet „Storodense“. Derimod skal det understreges, at der ikke hermed er sagt så forfærdelig meget om, hvem der boede i den ældre, og hvem der boede i den yngre del, og slet ikke, hvad befolkningen i de forskellige by-

Tabel 11: Befolkningens sammensætning: køn og alder

Odense Købstad

mænd	1911	1921	1930	1940
0- 9 år	21,5	19,4	16,5	15,6
10-19 -	19,9	18,2	16,6	15,3
20-29 -	17,2	18,0	18,8	18,1
30-39 -	13,2	15,4	16,1	18,0
40-49 -	10,8	11,1	12,9	13,5
50-59 -	8,7	8,3	8,8	9,9
60-69 -	5,0	6,1	6,1	5,9
70- -	3,7	3,4	4,1	3,8
	100,0	100,0	100,0	100,0

kvinder	1911	1921	1930	1940
0- 9 år	18,6	17,1	14,0	13,9
10-19 -	18,8	17,6	16,1	14,5
20-29 -	18,3	19,9	20,6	19,9
30-39 -	13,0	14,5	16,5	17,6
40-49 -	11,1	10,8	11,9	13,7
50-59 -	9,1	8,6	8,9	9,3
60-69 -	6,3	6,7	6,7	6,3
70- -	4,9	4,7	5,1	4,8
	100,0	100,0	100,0	100,0

Odense Købstad og samtlige forstæder 1935

mænd	Købstaden	Forstæder
0- 9 år	15,1	16,5
10-19 -	16,7	20,4
20-29 -	19,4	21,4
30-39 -	17,1	14,0
40-49 -	13,1	12,0
50-59 -	9,0	8,0
60-69 -	5,7	4,8
70- -	3,8	3,0
	100,0	100,0

kvinder	Købstaden	Forstæder
0- 9 år	13,5	16,8
10-19 -	16,3	19,5
20-29 -	20,8	19,0
30-39 -	17,1	15,1
40-49 -	12,4	12,7
50-59 -	9,0	7,6
60-69 -	6,1	5,4
70- -	4,6	4,0
	100,0	100,0

Kilde: Statistisk Tabelværk og Statistiske Meddelelser.

dele var beskæftiget med. Dette vil blive undersøgt på detailplanet i senere kapitler. I det følgende vil der mere generelt blive set på befolkningens sammensætning, køn og alder; på problemet om, hvordan denne befolkningstilvækst kom i stand og på den almindelige erhvervsfordeling.

Tabel 11 viser først og fremmest en markant nedgang for de yngste befolkningsgruppers andele, mens der blev relativt flere i alderen fra 20-50. Denne udvikling var Odense ikke alene om. Mellemligstiden så en forskydning imellem aldersklasserne, som skyldtes et fald i fødselshyppigheden. Man ser tendensen fra tælling til tælling, også fra 1930 til 1940, selv om sidstnævnte indbefatter de områder, der blev indlemmet i 30'erne.

Men der var forskel på den ældre del af byen og forstæderne, hvad man tydeligt ser af de tal, der foreligger for 1935. I Købstaden er her inkluderet Sct. Hans Landdistrikt. Forstæderne udgøres af Vor Frue Landsogn, Dalum m.v., fuldstændigt svarende til de områder, der i Tabel 8

er medregnet som forstæder. Der var relativt flere børn i de nye områder end i de ældre bydele. Ikke overraskende. Men købstadsbefolkningens sammensætning viser sig også i forhold til gennemsnittet for samtlige provinsbyer såvel som i forhold til Ålborg og Århus at ligge eet eller helt op til to procentpoint lavere med hensyn til de yngre aldersgruppers andele. Desværre foreligger for Odenses forstæder kun tallene for 1935, men der er ingen tvivl om, at den skæve fordeling af børn mellem yderområder og den gamle Købstad har været nok så udpræget, selvom det som her kun kan belyses for et enkelt år.

Købstadsbefolkningens sammensætning til og med 1930 fremgår også af befolkningspyramiderne nedenfor, hvor de færre børn gør basis temmelig snæver. Løjnefaldende er også den store skævhed kønnene imellem. Især kvinder mellem 15 og 35 er overrepræsenteret. Tjenestepiger – eller husassistenter, som betegnelsen blev i løbet af perioden – blev i stort tal hentet udefra. Endvidere finder man i 1930 mange aldersgrupper – voksne mænd såvel som kvinder, som i antal er

så meget større end man skulle forvente i forhold til befolkningens størrelse 10 år før, at der i al almindelighed må være sket en tilvanding til Købstaden af betragtelige dimensioner.

I tidligere afsnit om befolkningen 1840-70 og 1870-1914 har nettotilvandingen til Odense kunnet udregnes på grundlag af tal for fødsel, dødsfald og folketællingernes oplysninger om den samlede befolknings størrelse. Opsummeringen af det årlige fødselsoverskud mellem to tællinger har kunnet trækkes fra den samlede befolkningsstigning og resultatet har været anvendelige tal for nettotilvandingen. Trods forbehold (se side 72) har denne teknik kunnet anvendes op til tiden før første verdenskrig. Men heller ikke længere. Årsagen er den – måske lidt forbavsende – at der øjensynlig ikke findes en pålidelig statistik for fødte og døde for de enkelte lokaliteter i de første årtier af dette århundrede. Ifølge en århundredgammel praksis blev der ganske vist stadig fra hvert eneste sogn i landet meddelt antallet af årets nyfødte og afdøde – uanset trosbekendelse iøvrigt. Disse indberetninger er optalt og optegnet i Danmarks Statistik – også frem til og med 1940. Men publiceringen af denne den ældste del af rigets befolkningsstatistik ophørte fra og med tallene for perioden 1911-15. Næppe uden grund. Forklaringen er, at folk ikke mere næsten udelukkende døde eller lod sig føde i

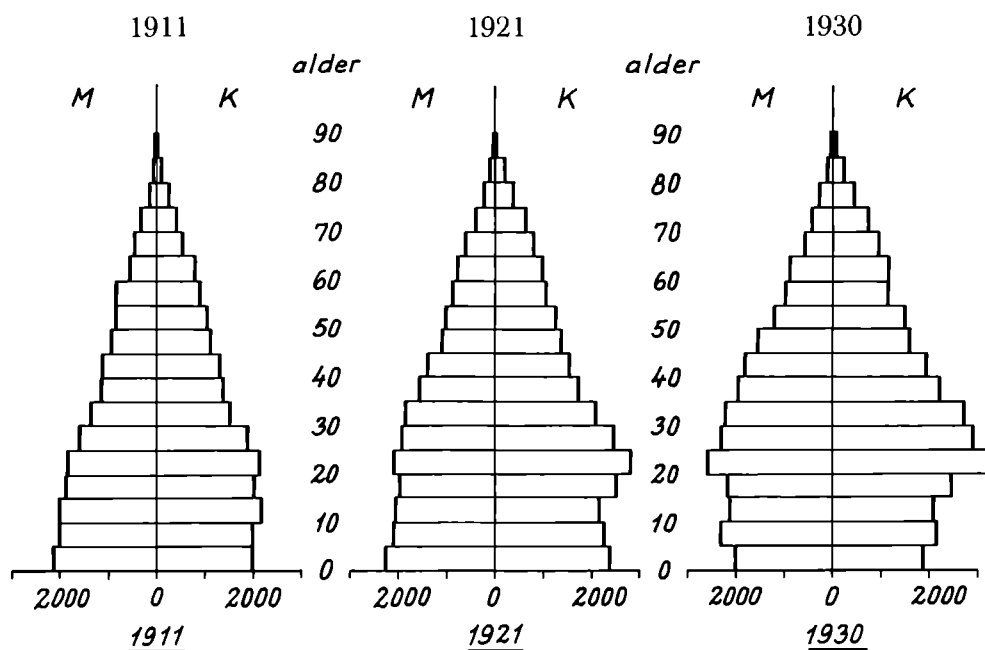
bopælssognet. Fødeklivninger og amtssygehuse lå ikke nødvendigvis i hjemkommunen. Men indberetningerne på grundlag af kirkebøgerne har til engang i 1970'erne udelukkende været „de facto“, altså kun indeholdende dem, der rent konkret fødtes eller døde i pågældende kirkesogn. Dette er utvivlsomt årsagen til, at man ikke mere fandt grund til at offentliggøre den *detaillerede* fødsels/dødeligheds-statistik.

Tabel 12: Registerfolketal, fødselsoverskud og nettotilvanding for Odense Købstad, Sct. Hans Landdistrikt, Vor Frue Landsogn og Dalum for årene 1932-40

	Befolkning Total 1/1	Fødsels- overskud antal %	Nettotil- vanding antal %	Total tilvækst %
1932	76.126	313 0,4	1.101 1,4	1,8
1933	77.478	295 0,4	1.392 1,8	2,2
1934	79.175	462 0,6	2.293 2,9	3,5
1935	81.930	481 0,6	1.798 2,2	2,8
1936	84.201	511 0,6	1.587 1,9	2,5
1937	86.298	598 0,7	1.714 2,0	2,7
1938	88.610	746 0,8	1.230 1,4	2,2
1939	90.585	703 0,8	1.761 1,9	2,7
1940	93.049	879 0,9	-363 -0,4	0,5

Kilde: Statistiske meddelelser.

Fig. 1. Odense Købstad, befolkningen fordelt på aldersgrupper

Miseren blev afhjulpet efter midten af 20'erne ved oprettelsen af folkeregistrene, hvorefter man nogle år senere kunne udgive en statistik for vandringerne indenfor landets grænser. Desværre ramler man også her ind i vanskeligheder med de administrative omlægninger omkring Odense, men Tabel 12 giver fra 1932 de samlede tal for Odense Købstad og forstæder under eet, inkluderende Sct. Hans Landdistrikt, Vor Frue Landsogn og Dalum.

Nettovandringstallene er resultatet opgjort efter optælling af både tilflyttede og fraflyttede – f.eks. var de samlede tilflyttere for Odense og Dalum i 1938, da der var lav nettotilvandring, ikke mindre end 10.662 i tallet, mens i alt 9.432 flyttede bort – blot kan man ikke se, hvor meget af dette, der var udveksling mellem nabokommuner. Problemet med „vandringer“ over korte strækninger mellem nabokommuner belyses af materiale i indlemmelseskommissionens arkiv for Sct. Hans' vedkommende. På grundlag af folke-registeroplysninger kunne samtlige skatteyderes oprindelse i året 1929/30 opgøres:

Tabel 13: Skatteydere i Sct. Hans Landdistrikt 1929/30, fordelt efter oprindelse

2.168	tilflyttet fra Odense
1.223	tilflyttet andetsteds fra
164	født i Sct. Hans
<hr/>	
3.555	

Kilde: Indlemmelseskommissionen af 1929.

Tabel 14: Nettotilvækst, antal og procent for femårsperioder 1911-40

Gennemsnitlig årlig tilvækst	Odense Købstad som før 1932		Sct. Hans = Fredens S.		Vor Frue = Korsløkke		Dalum Kommune		Samtlige	
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
1911-16	613	1,4	377	7,4	57	5,5	322	11,7	1.369	2,6
1916-21	833	1,7	133	2,1	18	1,3	156	3,8	1.140	1,9
1921-25	581	1,2	267	3,6	77	4,8	97	2,0	1.022	1,6
1925-30	877	1,6	502	5,4	49	2,5	53	1,0	1.480	2,1
1930-35	1.276	2,2	722	5,9	40	1,8	99	1,8	1.861	2,4
1935-40	1.143	1,8	653	4,2	29	1,2	18	0,3	1.842	2,1

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Her må udvekslingen mellem de to nabokommuner have været af betragtelig størrelse i årene forud.

Tilbage står da spørgsmålet om, hvor stor tilvandringen kan have været i årene før 1932. Meget mere end tallene på Tabel 14 har man ikke at gå ud fra, opgjort på grundlag af folketællingerne.¹

Ud fra de tal, som tidligere anførtes for 30'ernes fødselsoverskud, som viste forholdsvis langt mindre udsving end tallene for nettotilvandring, må man kunne tillade sig at slutte, at de højeste tilvækstprocenter også i almindelighed afspejlede perioder med stor tilvandring. Efter dette skulle periodens begyndelse være præget af stor tilgang til forstæderne, mens Købstaden fulgte lidt mere med i tidsrummet 1916-21. I tyverne gik tempoet noget ned de fleste steder, selv om først Vor Frue Landsogn og siden Sct. Hans Landdistrikt havde markant høje vækstprocenter. Endelig øgedes tilvandringen i begyndelsen af trediverne og forblev stor næsten perioden ud. Gennemsnitstal som disse kan meget vel dække over større svingninger end som så, men materialet tillader ikke mere end et groft skøn.

Hvor de mange mennesker kom fra, ligger også hen i det uvisse. Indvandring fra udlandet – som er angivet i den trykte statistik – var af minimalt omfang i trediverne, og at der iøvrigt var tale om vandring fra land til by, ligger i sagens natur. På detailplanet vil der blive lejlighed til at vende tilbage til dette problem.

1. Der er set bort fra, at afstanden mellem folketællingen den 1/2 1921 og den 5/11 1925 kun var 4³/₄ år.

Som for tidligere perioder eksisterer der også fra denne opgørelser over den samlede befolknings fordeling på erhverv foretaget på grundlag af folketællinger. (jf. side 77) Familiens øvrige medlemmer henregnedes fortsat til den gruppe, forsørgeren hørte under, idet der dog fulgtes noget skiftende regler med hensyn til medhjælpende hustruer, delvist forsørgede børn mv. Når hertil kommer, at der på en række felter iøvrigt er sket ændringer – bl.a. faldt nogle hovedgrup-

per bort – er det med nogen betænkelighed, at tallene i Tabel 15 gengives.

Forstædernes forhold kan i denne henseende slet ikke belyses for årene 1911 og 1921. For 1930 og 1940 kan dette derimod godt lade sig gøre. Desværre må det atter understreges, at de forstæder, der indgik i 1940-tallene var nogle ganske andre end de, der var medtaget i 1930. De store indlemmelser ligger imellem, jvf. Tabel 15.²

Tabel 15: Totalbefolkningens procentvise fordeling på erhverv. Hovedgrupper

	1911	1921	1930		I alt	1940		I alt
	Køb- stad	Køb- stad	Køb- stad	For- stæder		Køb- stad	For- stæder	
Landbrug m.v.	2,1	1,6	1,6	5,5	2,6	2,0	12,3	3,2
Håndværk og industri	48,0	50,4	45,6	57,9	48,7	51,9	53,9	52,1
Handel og omsætning	20,7	17,6	19,6	12,2	17,7	20,3	13,4	19,5
Transporterhverv	6,3	7,2	7,6	7,0	7,4	6,6	5,3	6,4
Admin., liberale erhverv	7,8	7,6	7,3	4,7	6,6	7,4	5,4	7,1
Forskellig virksomhed	2,0	-	-	-	-	-	-	-
Husgerning	4,2	6,2	7,9	5,6	7,3	-	-	-
Formue, off.forsørgede	7,3	9,0	9,4	6,4	8,6	9,7	7,8	9,5
Uoplyst	1,5	1,9	1,0	0,7	0,9	2,1	1,9	2,1
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilde: Statistisk Tabelværk

„Forskellig virksomhed“ dækker over dels portnere, rengøring mv. som i 1921 flyttedes over til husgerning, dels arbejdsmænd med „tilfældigt“ arbejde, som kom ind under industri og håndværk. Tællingerne fra 1921 og 1930 er opgjort efter – næsten – samme principper, hvorimod husgerning forsvandt ved 1940-opgørelsen. Dog ikke ud i den blå luft, men fordelt på de andre hovedgrupper alt efter husstandsoverhovedets erhverv.

Svaghedene i dette talmateriale turde være indlysende, og det vil kun være muligt at drage meget grove slutninger på dette grundlag. Tilsyneladende ses en bølgebevægelse for forholdet mellem på den ene side Håndværk og industri, som gik relativt frem til 1921, men derefter relativt tilbage, og på den anden side Handel og omsætning, som havde den modsatte tendens. Videre frem til 1940 igen en styrkelse af industri og håndværk, nu med en tilsvarende udvikling for den næste hovedgruppe, men et relativt fald for transporterhverv. Dette sidste er nok så væ-

sentligt, for fordelingen af husgerning i en størrelsesorden af 7 procent, skulle jo få de andre grupper til at stige.

Transportsektorens lave andele kan undre, al den stund Odense var centralt placeret i det fynske jernbanenet og lå midtvejs på strækningen Nyborg-Middelfart. Årsagen ligger da snarere i havneforholdene. Godsomsætningen var her ganske vist betydelig, men langt under f.eks. havnene i Århus og Ålborg. Forklaringen må være de manglende muligheder for at fungere som transithavn; den lange tur gennem kanalen var et handicap – var en ladning kul eller foderstoffer først kommet til Odense, var der ikke store chancer for at det blev transporteret bort igen til søs. Odense kan ikke karakteriseres som en søfartsby i traditionel forstand. Procentvis opgjort, viser det sig da også, at transportsektoren lå lavt her sammenlignet med Århus og Ålborg.

2. Forstæder er i 1930 og 1940 medregnet svarende til Tabel 8.

Tabel 16: Erhvervsfordelingen i de tre største provinsbyer

	Industri og håndværk			Handel og omsætning			Transporterhverv		
	Odense	Århus	Ålborg	Odense	Århus	Ålborg	Odense	Århus	Ålborg
1911	48,0	41,9	42,7	20,7	22,7	21,5	6,3	12,5	12,3
1921	50,4	48,8	46,6	17,6	16,8	16,4	7,2	11,2	11,9
1930	45,6	43,4	42,6	19,6	18,0	18,8	7,6	11,7	11,6
1940	51,9	46,1	49,6	20,3	20,2	20,2	6,6	10,9	9,5

Kilde: Statistisk Tabelværk.

Ovenstående tal er da også i al almindelighed bedst egnede til at sammenligne med de tilsvarende for de to jyske provinsbyer i Tabel 16 anført for købstadskommunerne alene.

Udviklingen forløb stort set parallelt. Tallene går op og ned i samme takt, hvadenten det nu skyldes reelle udsving i erhvervenes udvikling eller ændrede opgørelsesprincipper i Statistisk Departement. Men de relative forskelle er nok så interessante. Odense havde til enhver tid de

højeste procenter for håndværk og industri og de laveste for transportsektoren. De to ting hænger sammen i den forstand, at mere udviklede transporterhverv – i dette tilfælde utvivlsomt søfart – ville have givet relativt lavere tal for Odenses industri og håndværk. Men som forholdene var, kan man konkludere, at industri og håndværk spillede en større rolle for befolkningen i Odense end disse erhverv gjorde i de to andre store provinsbyer.

III · Industrien, generelt og specielt

Det foregående kapitel sluttede med en sammenligning mellem landets tre største provinsbyer, hvoraf det fremgik, at folketællingernes oplysninger om befolkningens fordeling på erhverv var svært sammenlignelige fra tælling til tælling, og at materialet således bedst kunne udnyttes til en karakteristik af Odense set i forhold til Ålborg og Århus. Noget lignende gør sig til en vis grad gældende også for periodens egentlige industri- og erhvervstællinger, som fandt sted i 1914, 1925 og 1935.

Allerede ved publiceringen af 1914-tællingen forlød det, at „både Aarhus og Aalborg staar dog som Industribyer tilbage for Odense ... med sukker-, øl-, tekstil-, maskin- og glasindustri, installationsvirksomhed m.fl.“ – en bemærkning, som nok skal have vakt glæde på Fyn. I tal ses sammenligningen i Tabel 17.

Tabel 17: De tre største provinsbyer, industritællingen 1914

	Odense	Århus	Ålborg
Antal industrielle virksomheder	1.436	1.581	1.058
Heraf med 0-5 arbejdere	1.217	1.281	926
6-20 arbejdere	155	231	95
over 20 arbejdere	64	69	37
Samlet personel	10.520	12.760	6.702
Heraf egentlige industrielle arbejdere	7.854	9.559	4.937
Af 1.000 personer var industrielt beskæftigede	200	174	174

Kilde: Statistisk Tabelværk.

Beregningen, som for Odenses vedkommende resulterede i 20% industrielt beskæftigede, forekommer ikke umiddelbart gennemskuelig, men af bemærkninger til senere tællinger fremgår, at man for 1914-tællingens vedkommende tog hensyn til forstadsbefolkningen ved bearbejdelsen. Er det samlede antal personer i industrien 10.520 eller 20%, må totalen være 52.600, og dette tal svarer da også godt til, hvad den samlede befolk-

ning i Odense og forstæder må have været i 1914. (Sml. Tabel 8) Hele byområdet er således medtaget ud fra den antagelse, at arbejdere boende både i og udenfor Købstaden var beskæftiget i dennes virksomheder. Hvad angår virksomheder udenfor bygrænsen, blev de også talt med. Derimod var det samme ikke tilfældet, når man kom lidt længere væk, f.eks. til papirfabrikken i Dalum; logisk nok, eftersom netop denne del af Dalum endnu *ikke* regnedes med til forstæderne. Iøvrigt er det det almindelige indtryk af forholdene ved begyndelsen af første verdenskrig, at der med et par teglværker og cikoriefabrikker som undtagelser, næppe var ret mange egentlige industrivirksomheder umiddelbart udenfor selve Odense.

Det var der derimod, da man foretog den næste tælling i 1925. Mens 1914-tællingen var en „industritælling“, blev den næste udvidet til at være en „erhvervstælling“. Til gengæld indskrænkede man „bybegrebet“ til kun at omfatte Købstaden som sådan. Tabel 18 er derfor *ikke* sammenlignelig med den foregående.

Tabel 18:
De tre største provinsbyer, erhvervstællingen 1925

	Odense	Århus	Ålborg
Antal virksomheder	1.579	1.855	1.044
Samlet personel	12.075	14.364	8.244
Egentlige industr.arb.	9.041	10.679	6.242
Af 1.000 indbyggere var industrielt beskæftigede	231	188	193

Kilde: Statistisk Tabelværk.

De 231 personer pr. 1.000 indbyggere er beregnet som antal beskæftigede på virksomheder i selve Odense sat i forhold til Købstadens folketal samme år – 52.376 – ganske uanset, hvor arbejderne boede. Derimod skal man til tabellen for Odense Amtsrådsreds for at finde en papirfabrik med et samlet personel på 443, hvoraf 400 var egentlige industrielle arbejdere – Dalum Papirfabrik. Og denne del af Dalum regnedes

på dette tidspunkt med blandt byens forstæder. Heller ikke Odense Stålskibsværft, som oplyser pr. 31. december 1925 at have haft 549 mand beskæftiget ved produktion, kom med i ovenstående tabel. Værftet lå højt mod nord i Sct. Hans Landdistrikt.

Endvidere bemærkedes det ved publiceringen af erhvervstællingen fra 1925, at man, når der var tale om en erhvervstælling til forskel fra en industritælling, havde måttet trække flere „handelsmæssigt“ beskæftigede personer fra antallet af beskæftigede i håndværk og industri. Dette gjaldt især for virksomheder, „hvor håndværk og handel drives i forbindelse med hinanden.“ Ovenstående tal er derfor lavere end hvis man havde fulgt fremgangsmåden fra elleve år før.

Når man derfor forsøger en sammenligning mellem 1914 og 1925, kan man nok tillade sig at slutte, at der i al almindelighed var kommet flere virksomheder og flere beskæftigede i industri og håndværk, men man er udelukket fra at slutte noget mere præcist om vækstens størrelse. Man kan endvidere slå fast, at en opgørelse, som ikke indbefattede f.eks. Odense Stålskibsværft, ikke kan siges at give noget særligt dækkende indtryk af industrien i området. Endelig kniber det også med sammenligneligheden de store provinsbyer imellem. En total for Odense, der kun omfattede selve Købstadens beboere, vil uvægerligt give et højere tal end hvis forstædernes befolkning havde været inkluderet ikke alene blandt det samlede personel, men også i totalen, som de 23,1% blev beregnet af. En forudsætning for den sammenligning, man ved den officielle bearbejdelse lagde op til, er faktisk et ensartet beskæftigelsesmæssigt forhold mellem de store provinsbyer og deres forstæder. Og Odense kan med den industriprægede forstad, Sct. Hans Landdistrikt, meget vel have adskilt sig noget fra de to andre. Hermed dog ikke sagt, at Odense ikke fortsat stod stærkt placeret med hensyn til industri.

Dette synes man i alt fald at kunne tillade sig at slutte ud fra periodens tredje og sidste tælling gengivet i Tabel 19. Erhvervstællingen i 1935 publiceredes med opgørelser, som også fulgte de retningslinier, som man ved folketællingerne havde fastlagt med hensyn til at regne forstæder med.

I forhold til de to provinsbyer, som det uvilkårligt må forekomme naturligt at sammenligne Odense med, må byen derfor i perioden 1914 til 1935 så absolut siges at have styrket sin stil-

Tabel 19:
De tre største provinsbyer, erhvervstællingen 1935

	Odense	Århus	Ålborg
Antal virksomheder	2.547	3.249	1.648
Samlet personel	19.478	20.745	11.249
Egl.industr.arb.	14.760	15.500	8.553
Af 1.000 indbyggere	223	181	170

Kilde: Statistisk Tabelværk.

ling, hvad industri og håndværk angår. Det bør nok – som flere gange i tidligere afsnit – slås fast, at der i ovenstående tal er tale om *både* industri og håndværk. Men ser man på forholdet mellem antallet af virksomheder og det samlede personel i 1935, kan også dette tages som udtryk for et relativt stærkere industrielt præg i Odense – for så vidt man forbinder begrebet „industriel“ med noget med mange mand i arbejde. Den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse lå højest på Fyn. Og relativt flest var her beskæftigede i industri og håndværk.

Også i absolutte tal var udviklingen betragtelig fra 1914 til 1935. Et nærmere indtryk af de enkelte brancher vanskeliggøres imidlertid ved den forskellige gruppering i 1914- og 1935-tællingerne. Tallene for 1935 omfatter foruden det tre år tidligere indlemmede Sct. Hans Landdistrikt også samtlige øvrige forstæder, nemlig Dalum Kommune og dele af Vor Frue Landsogn, Lumby, Pårup og Sanderum – særligt udspecificeret ved tal i parentes. Det er således to geografisk forskellige områder, der sammenlignes, uanset at 1914-tallene inkluderer industri i de *dengang* medtagne forstæder. Der er tale om samme bydannelse, som blot fyldte mere i landskabet. Men hvis man understreger den her anvendte „dynamiske“ opfattelse af byen Odense, skulle en sådan sammenligning være tilladelig.

Fremgang over en bred front er hovedindtrykket af Tabel 20. Med tekstilindustrien som det, der kommer nærmest en undtagelse, finder man overalt flere virksomheder, flere ansatte, flere arbejdere. Noget nær en fordobling af arbejdsstyrken i industri og håndværk. Derimod var antallet af virksomheder mindre stærkt stigende, så resultatet blev et højere antal ansatte pr. drift.

For 1935 viser de særskilte tal for forstæderne, at det dominerende her var mindre virksomheder indenfor nærings- og nydelsesmiddelindustrien,

Tabel 20: *Industri- og erhvervstællinger 1914 og 1935. Odense Købstad m. forstæder.
For 1935 tilføjet forstædernes andel af det samlede antal.(..)*

	1914			1935		
	antal virks.	samlet pers.	egl. arb.	antal virks.	samlet pers.	egl. arb.
Nærings- og nydelsesmiddelindustri	191	1.774	1.226	364 (44)	2.827 (142)	2.032 (77)
Tekstilindustri	20	1.370	1.255	22 (2)	1.468 (37)	1.224 (24)
Beklædningsindustri	300	942	569	366 (18)	1.763 (40)	1.206 (16)
Jordarbejde og bygningsindustri	254	1.500	1.143	434 (53)	2.840 (225)	2.249 (170)
Trævareindustri	146	654	461	253 (19)	1.160 (52)	867 (33)
Læder og lædervarer	151	335	151	211 (17)	398 (19)	175 (4)
Sten, ler, glas	19	376	332	33 (9)	592 (56)	531 (45)
Jern- og metalindustri	157	2.249	1.787	388 (30)	5.664 (84)	4.687 (54)
Kemisk-teknisk industri	17	378	261	66 (4)	739 (18)	429 (6)
Pap og papir	4	149	130	9 (2)	609 (414)	511 (371)
Bøger, blade	54	494	398	85 (5)	689 (6)	526 (-)
Soignering, vask	123	299	141	316 (21)	729 (34)	323 (12)
Total	1.436	10.520	7.854	2.547 (224)	19.478 (1.127)	14.760 (812)

Kilde: Statistisk Tabelværk.

jordarbejde og bygningsindustri, trævarer, læder, metal, men også papir, hvor det er fabrikken i Dalum, der så stærkt slår igennem. Når der ses bort fra sidstnævnte, kan betegnelserne stort set oversættes til bagerier, bygningshåndværkere, snedkere, skomagere og blikkenslagere. Kort sagt: håndværk.

Hermed er man atter fremme ved det gamle problem – i realiteten uden helt tilfredsstillende løsninger – om adskillelse af industri og håndværk. I den følgende tabel er fratrukket jordarbejde og bygningsindustri, d.v.s. entreprenørvirksomhed, murere, tømrere og bygningsnedkere. Endvidere er den sidste gruppe – „soignering og vask“ – d.v.s. barberer, frisører og vaskerier holdt udenfor. Her er der tale om, hvad man i senere tider vil anbringe under servicefag. Der er i det hele taget ingen tvivl om, at der

i mange af grupperne findes virksomheder, som man nu uden tøven ville flytte bort fra „fremstilling“ og enten til handel eller servicefag. Generelt gælder det de grupper, hvor andelen af egentlige industrielle arbejdere er lavest i forhold til antallet af virksomheder. De 17 fra læder og lædervarer med i alt 19 personer, hvoraf kun 4 var egentlige arbejdere, kan fortolkes som skomagere eller lignende med reparationsvirksomhed og højst et par stykker med egentlig fremstilling. Eller der var tale om en kombination af salg og reparation. (Tabel 20, forstæder) For en kritisk betragtning kan den brede fremgang i Tabel 20 derfor til en vis grad være en udvikling af mange servicebetonede virksomheder, udover allerede nævnte f.eks. også automobilværksteder, cykelforretninger m.v. – i omfang og bemanning på linie med de ældre håndværksfag. Med Tabel 21 skulle et

Tabel 21: Industrivirksomheder i Odense 1914 og 1935, fordelt efter antal industrielle arbejdere

	1914			1935		
	6-20	21-100	o.100	6-20	21-100	o.100
Nærings- og nydelsesmiddelindustri	22	6	4	13	7	5
Tekstilindustri	5	2	4	1	3	5
Beklædningsindustri	21	4	-	24	10	2
Trævareindustri	26	5	-	20	4	1
Læder og lædervarer	8	1	-	3	2	-
Sten, ler, glas	3	1	1	5	1	1
Jern og metal	21	11	3	35	9	10
Kemisk-teknisk industri	3	5	-	12	5	-
Pap og papir	1	2	-	2	1	1
Bøger og blade	12	6	-	12	6	-
I alt	122	43	12	127	48	25

Jordarbejde og bygningsindustri, samt soignering er udeladt.

Kilde: Statistisk Tabelværk og egen bearbejdelse af 1935-tællingen.

mere klart billede af den industrielle udvikling tegne sig, idet de mest servicebetonede samt de mindste virksomheder er skilt ud.

I de to første grupper – levnedsmidler mv. og tekstiler – skete en reduktion i antallet af mindre virksomheder, mens der i de fleste øvrige brancher kom flere til. Eller der skete, hvad der kunne se ud som en oprykning til næste størrelsesgruppe. Alt i alt fik store virksomheder med over 100 arbejdere langt større vægt.

Præcise angivelser af arbejdertallet for de enkelte størrelsesgrupper eksisterer ikke for 1914-tællingens vedkommende. Da grundmaterialet heller ikke er mere, lader det sig ikke rekonstruere. Derimod findes 1935-tællingen bevaret, og her viser det sig, at arbejderne alene ved de 25 største virksomheder udgjorde ikke mindre end 6.490 mand. Alene de 3.500 var beskæftiget i jern- og metalindustrien, og heraf tegnede de lokale giganter – Stålskibsværftet og Thrige – sig for de første par tusind.

Tekstil- og beklædningsindustriens 8 største virksomheder beskæftigede tilsammen knap 1.300 mand i 1935, mens de 5 største i levnedsmiddelbranchen m.v. – et slagteri, et bryggeri, to konservesfabrikker og en tobaksfabrik – havde ca. 900 mand. Af Tabel 20 fremgår, at disse fire grupper: jern og metal, tekstil, beklædning og nærings- og nydelsesmidler også i 1914 var de mest fremtrædende. Udtager man også her jordarbejde og bygningsindustri samt vask og soig-

nering, bliver procentfordelingen for de egentlige industrielle arbejdere indenfor såvel store som små, håndværk såvel som industri af en størrelsesorden som på Tabel 22.

De fire brancher, som rummede de fleste større virksomheder, var således også generelt de dominerende med en samlet andel af arbejderstyrken – som her beregnet – på omkring 75%. Men disse fire imellem var det både relativt og i absolute tal jern og metal, som blev mest tungtvejen-

Tabel 22: Arbejdsstyrken i de forskellige brancher i Odense 1914 og 1935, procentfordelt

	1914	1935
Jern og metal	27,2	38,5
Nærings- og nydelsesmiddel	18,7	16,7
Tekstil	19,1	10,0
Beklædning	8,7	9,9
Trævarer	7,0	7,1
Sten, ler, glas	5,1	4,4
Bøger og blade	6,1	4,3
Pap og papir	2,0	4,2
Kemisk-teknisk	4,0	3,5
Læder	2,3	1,4
Total	100,0	100,0
Totale antal arbejdere	6.570	12.188

Kilde: som Tabel 21.

de. I de følgende kapitler vil brancherne blive nærmere omtalt i ovenstående rækkefølge. Først dog en kommentar til det materiale, der står til rådighed til mere detaljeret belysning af brancher og enkelte virksomheder.

Industriregistreringen. Et naturligt udgangspunkt for undersøgelsen har været den registrering, der i nogle år har været i gang med 1935-tællingen som udgangspunkt. Denne, den eneste af periodens tællinger, der er fuldtud bevaret, har oplysninger om virksomhedernes adresser og arbejdsantal. Under projektet „Industrialismens bygninger og boliger“, iværksat af Statens humanistiske Forskningsråd, er i samarbejde med lokale museer igangsat en registrering af alle datidens virksomheder med mere end 5-6 arbejdere. Disse er opsøgt, der er udfyldt spørgeskemaer og foretaget fotografering – for så vidt der var noget tilbage at fotografere. Meget ofte har resultatet været, at hvor der i mellemkrigstiden var placeret en større eller mindre fabrik, finder man nu en servicestation eller en parkeringsplads. Mellemkrigstiden er i mange henseender fortid.

Materialet, som dels findes centralt på Nationalmuseet, dels lokalt på de involverede lokale museer, er uhyre værdifuldt til at danne sig et overblik over, hvad der er bevaret af industri-anlæg, som var i virksomhed i 1935. For så vidt pågældende virksomhed kom med i 1935-tællingen, for helt komplet var den ikke. Et ikke ubetydeligt anlæg som f.eks. Arbejdernes Aktiebageri i Vindegade mangler.

Endvidere var det ikke alle steder, projektets medarbejdere blev lige vel modtaget. I en række tilfælde måtte man nøjes med fotografering fra gaden og et højst usikkert indtryk af, hvad der endnu gemmer sig bag murene af anlæg og maskiner af ældre dato. I andre tilfælde er indtrykket, at man fra den pågældende virksomheds side har reageret endda meget positivt. Spørgeskemaerne kan her være bilagt fyldige oplysninger om bygninger og inventar. Der er redegjort for bevarede virksomhedsarkivalier og ofte vedlagt jubilæumsskrifter og andet materiale.

Trods disse store forskelle i materialets kvalitet er det af uvurderlig betydning, når man vil danne sig et billede af industri og industri-anlæg i Odense henimod slutningen af mellemkrigstiden, ligesom det i andre sammenhænge, ved detailundersøgelser af enkelte brancher eller enkeltvirksomheder

vil være et godt udgangspunkt. – Endelig bør det nævnes, at registreringskemaerne for Odense er bilagt fotokopier af registerkort fra de kommunale byggearkiver.

Produktionsstatistikken. Med hensyn til beskæftigelse giver 1935-tallene kun et øjebliksbillede, mens rygraden i den følgende fremstilling for de enkelte branchers vedkommende overvejende vil være oplysninger hentet fra produktionsstatistikken. Denne var et barn af den første verdenskrigs mange restriktioner. Forsyningssituationen nødvendiggjorde en øget viden om produktionen i de mest importafhængige erhverv, men udstræktes efterhånden til flere og flere brancher under og efter krigen, selvom alle faktisk ikke nåede med i løbet af mellemkrigstiden. De originale indberetninger er bevaret – omend med visse huller – fra det første år, 1916, til og med 1933. Derefter findes for tiden indtil anden verdenskrig kun en enkelt årgang, 1938, resten er kasseret.

Som nævnt er materialet langt fra jævnt. Visse grupper er repræsenteret fra begyndelsen. Andre kom til senere. Omkring 1930 skete en ret stor udvidelse, men endnu i 1938 var f.eks. møbelindustrien ikke med. Enkelte industrigrene, som fra gammel tid havde været underlagt offentlig kontrol – margarine, bryggerier og tobak – besvarede ikke hele tiden skemaer på samme vis som de øvrige. Her indkom materiale fra toldvæsen eller margarinekontrol og det er iøvrigt ikke altid bevaret sammen med det øvrige.

Produktionsstatistikken blev dels offentliggjort af Statistisk Departement, dels finder man den fyldigt gengivet i den årlige Industrieretning, udgivet af Industriforeningen i København. I begge tilfælde er beskæftigelsestal og detaljerede produktionsoplysninger gengivet samlet for hele landet, så man må under alle omstændigheder gå til de originale indberetninger for at skaffe oplysninger om odensevirksomheder frem. Desværre er materialet ikke umiddelbart offentligt tilgængeligt, men undergivet en anonymiseringsklausul. Det er ikke tilladt at meddele oplysninger om enkeltvirksomheder, hvorimod den her anvendte fremgangsmåde: at slå tal sammen branchevis for odenseområdet, skulle være forsvarlig. Blot lades man i stikken, når det gælder industrier kun repræsenteret med en enkelt større virksomhed! – Sammenfattende kan siges, at produktions-

statistikken for f.eks. jern og metal og tekstil-industri med hensyn til produktionens sammensætning og mængde og til dels også for beskæftigelses størrelse er langt den mest givende kildegruppe.

Fabriksprotokollerne stammer fra det daværende fabrikstilsyns lokale inspektører og er bevaret frem til 1925, da man gik over til kartotekskort for de enkelte virksomheder. Protokollerne giver vel nok den bedste oplysning om de forskellige bedrifters størrelse rent mandskabsmæssigt samt om den installerede kraftkilde målt i hestekræfter. Endvidere var inspektionen knyttet til selve fabriksanlægget og adresseoplysningerne er derfor nyttige. Nævnes bør det dog, at der med hensyn til arbejdsantal er specielle problemer omkring sæson/ikke sæson, som vil blive specielt omtalt i den konkrete sammenhæng.

Industriberetningen gengiver en del af den officielle statistik, som omtalt overfor, men hertil også en årlig generel omtale, branchevis ordnet, på grundlag af indberetninger fra brancheforeninger o.lign. Endvidere blev de enkelte virksomheder også opfordret til at give deres besyv med, og disse beretninger blev da i større eller mindre omfang aftrykt. Man kan ikke afvise, at redaktionen af *Industriberetningen* meget vel kan have udvalgt og beskåret efter et mere eller mindre bevidst erhvervspolitisk sigte; men under alle omstændigheder er her et let tilgængeligt stof om en række, især større virksomheder, af og til som referat fra generalforsamlinger eller eneindehaverens årsberetning i jeg-form. Tiest dog kun i form af en lille notits om overgang til aktieselskabsform eller lignende. Tre større odenses virksomheder: Albani, De forenede Automobilfabriker og Harboes Tapetfabrik genfindes i *Industriberetningen* med hele serier årlige meddelelser, mens en række andre: Wittenborg, Mogensen og Dessau og Brandts Klædefabrik optræder hyppigt. Man kan iøvrigt ikke fri sig fra en mistanke om, at succes gav trang til at meddele sig, og at en noget mindre gunstig udvikling kom senere frem! Med mindre der netop her var lejlighed til at gøre ophævelser over for grov beskatning eller i anledning af andre divergenser med myndighederne. At *Industriberetningen* så helt afgjort udtrykker industriens synspunkter set fra toppen er evident.

Greens Danske Fonds og Aktier giver på en række felter nødtørftige oplysninger om de virksomheder, der var aktieselskaber, fra 1929 dog kun for så vidt aktiekapitalen var på 100.000 kr. eller derover. Det formelle apparat omkring stiftelse, kapital, udvidelser, nedskrivning, fusioner, bestyrelse og i tilfælde med mere end 10 aktieindehavere også udbytte og evt. summarisk årsregnskab er nyttigt stof. Blot var ikke alle industriforetagender aktieselskaber, selv om dette blev mere og mere almindeligt, og værket rummer også den oplagte fælde: tomme aktieselskaber. Fordi et aktieselskab blev anmeldt med det formål at drive produktion, har man naturligvis ingen garanti for, at denne på noget tidspunkt kom igang.

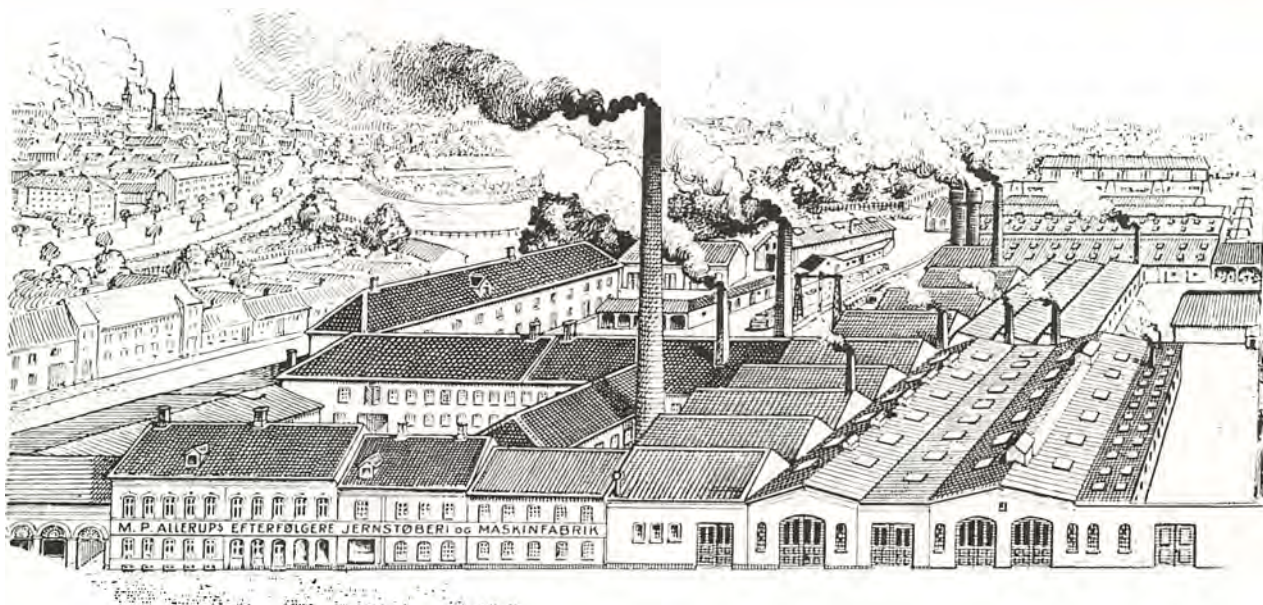
Vejviserne for Odense, som udkom årligt i hele perioden, bringer oplysninger om adresser både på virksomhederne i fagregistret, på personer og virksomheder i husregistret og ikke mindst i de afdelinger, hvor de enkelte foretagender enkeltvis får særlig omtale. De større aktieselskaber dog omtrent på samme vis som i *Greens Fonds og Aktier*, de mindre selskaber, enkeltmandsvirksomheder m.v. noget afhængig af redaktionens skøn og ihærdighed. *Vejviseren* kunne derfor i en årrække indeholde forældede oplysninger. Absolut pålideligst er husregistret, som var ordnet gadevis, og som årligt revideredes efter de kommunale mandtal. I en enkelt henseende kan *vejviseren* være direkte vildledende, idet alt ikke er, hvad det udgiver sig for at være. Fabrikanten i forskellige brancher stod i virkeligheden tit for agenturer fra virksomheder beliggende i andre byer, og fabrikanttitlen er meget ofte føjet til personer, som efter alt at dømme blot har rullet et par cigarer eller fremstillet en æske fyldte chokolader i bagbutikken ind imellem betjeningen af kunderne.

Jubilæumsskrifter har i det følgende kunnet give til tider meget detailleret viden om enkelte virksomheder, men er iøvrigt af uhyre svingende kvalitet; Fra illustrerede personalelister med særlig omtale af stifteren – gennem kamp til sejr – til noget, der næsten er egentlig branchehistorie. Reklamehensyn kan helt tage overhånd, men der kan også være udmærkede forsøg på at sætte en given virksomhed ind i en større sammenhæng. For en ikke-industrimand er det mest over-

raskende, at man i så ringe grad har benyttet lejligheden til at vise, hvordan en specialiseret, kompliceret struktur i en fabrikationsvirksomhed egentlig virker. At man overalt viger tilbage for dette, kan dels skyldes konkurrencehensyn, dels vel, at det for de direkte implicerede har forekommet alt for dagligdags og selvfølgeligt til, at det har været noget at berette om.

Afsluttende kan siges, at selv for det statistikglade 20. århundrede er der, som skildret i dette kapitel, problemer ved benyttelsen af den publicerede statistik, som ikke netop blev indrettet på at skildre udviklingen i en stor dansk provinsby. Og når man vil beskæftige sig med byens enkelte brancher og virksomheder i perioden 1914-40, ligger stoffet ikke klar til brug et enkelt sted. Det må sammenstykkedes mange steder fra; fuldstændig

som vilkårene for behandlingen af de tidligere perioder. En komplet oversigt over virksomhederne findes ikke umiddelbart anvendelig på forhånd. Arbejdertal må hentes flere steder fra, i første række fra fabriksprotokoller og produktionsstatistik. Selve produktionen, dens svingninger og udvikling, belyses bedst af produktionsstatistikken, som dog branchemæssigt og tidsmæssigt giver skævheder. Der må da suppleres med spredte oplysninger hentet andetsteds fra. Som indgang til viden om selve tidens fabriksanlæg har industriregistreringen fungeret, hvortil kommer andet stof, herunder billeder, hentet fra jubilæumslitteratur, museer etc. Mange hyldemeter trykt og utrykt materiale, hvorfra har kunnet udvælges stof til de følgende kapitler, som i høj grad har fået karakter af mosaikfremstilling, trods de mange tal og tabeller.

*M. P. Allerups facade mod Søndre Boulevard, som den så ud omkring 1930.
(Kilde: Odense, Vor By, Odense 1931, side 147).*

IV · Støbejern, skibe, biler og blik

Jernstøberier

Jernstøberierne repræsenterer i mange henseender kontinuitet og tradition indenfor jern- og metalindustrien i Odense. I mellemkrigstiden lå de fire gamle, hvor de hele tiden havde ligget, men hvor man nu med en enkelt undtagelse forgæves vil søge dem.

A/S Brandt og Co., Nørrebros Jernstøberi faldede ganske vist i 1932 og denne, den mindst stabile virksomhed i branchen forsvandt dermed endeligt. (jf. side 102) Af *Maskinfabrikken „Phønix“* oprindelige anlæg er nu intet tilbage, de sidste bygninger fjernedes i midten af 1970'erne. Tilsvarende med *M. P. Allerups Eftf. A/S* ved det inderste stykke af Søndre Boulevard – ryddet i slutningen af 1970'erne. Begge disse anlæg fungerede hele mellemkrigstiden igennem. Nytilkommen i statistikken i denne periode var det lille *Vesterbros Jernstøberi* ved hjørnet af Store Glasvej – tidligere Mads Mortensens Maskinværksted. Virksomheden passerede i 1922 den magiske tærskel – 6 arbejdere ansat – hvorved den sikredes en plads i „Industrien“. Af dette jernstøberi er der i dag intet spor. Eneste tilbageværende i bybilledet er *H. Rasmussen og Co.* i Frederiksgade.

Støberierne frembragte et varieret sortiment af produkter. Den specificerede liste i produktionsstatistikken for 1916 rummer artikler som kakkelovne, komfurer, vinduer – tagvinduer og staldvinduer – køkkenvaske, gryder, strygejern og andet bygnings- og husholdningsstøbegods. Til mere teknisk brug fremstilledes kategorier som ristestænger, fittings, ventiler, vognbøsninger og lygtepæle! Tungtvejende i statistikken var også plovgoods og andet til landbrugsmaskiner, mens ikke mindst posten „maskingods til andre“ peger hen på samarbejde med eller salg til rene maskinfabrikker. Endelig skal det understreges, at det almindelige var, at jernstøberierne også havde en egentlig maskinfabrikation. Alene navnet: Maskinfabrikken „Phønix“ fortæller dette, og *M. P. Allerup* havde tillige betegnelsen: jernstøberi, maskinfabrik, kedelsmedie, specialfabrik for blødstøbegods, – senere tilføjedes: elektromotorfabrik.

Produktsammensætningen ændredes. I 1920

stod for første gang anført noget i rubrikken skibsstøbegods og i slutningen af tyverne dukkede „radiatorer og ribberør“ op. Denne rubrik var ny, hvilket ikke betyder, at radiatorer var så helt ny en ting på dette tidspunkt. Men det forhold, at de blev særligt anført på produktionsstatistikens skemaer, kunne tyde på en så almindelig forekomst, at man hermed får en omtrentlig datering på centralvarmens almindelige indpas i nybyggeri – et fænomen, som under alle omstændigheder hører mellemkrigstiden til.

De enkelte støberier specialiserede sig, og gjorde udtrykkeligt opmærksom på dette, når de fik omtale i samtiden. Allerups blødstøbegods var støbejern smidiggjort og hammerbart, anvendeligt til beslagdele og lignende. Her skilte man også med at fremstille hovedparten af landets hårdstøbte plovgoods, mens maskinafdelingen stod for bl.a. skibsbygningsmaskiner til Odense Stålskibsværft, kulkraner til havnen m.v.

Maskinfabrikken „Phønix“ fortsatte en fremstilling af specielt jernkonstruktioner til bygninger, men opbyggede fra 1925 også med stort held en produktion af støbte „skyllecisterner til W.C. anlæg“, mens *H. Rasmussen og Co.* i slutningen af perioden fremhævede deres arkitekttegnede kaminer og kakkelovne, deres radiatorer, centralvarmekomfurer og støbegods til maskinfabrikker som f.eks. *Thomas B. Thrige*. Endelig fremgår det, da Nørrebros Jernstøberi lukkede i 1932, at det her fortrinsvis havde drejet sig om en produktion af kakkelovne og bygningsstøbegods. Emaillerede varer må have været blandt specialerne, for emailleværket blev afhændet til *A/S Lange og Co.* i Svendborg.

At bringe jernstøberiernes meget varierede og specialiserede produktion på en enkelt formel er vanskeligt, men ser man bort fra den egentlige maskinfremstilling, er det i det mindste muligt at give tal for den totale nedstøbte jernmængde, som er gengivet grafisk på Fig. 2. Ligeledes findes oplysninger om arbejdsstyrken.

For at fuldstændiggøre billedet kan det nævnes, at de tre tilbageværende store – *Allerup*, *Rasmussen og Phønix* – i begyndelsen af fyrrerne angav at beskæftige henholdsvis 315, 200-250 og 100 mand. Sammenlignet med Fig. 2 tilsyne-

A/s H. Rasmussen & Co.

Frederiksgades Jernstøberi & Maskinfabrik

Tlf. Nr. 59 (3 Lin.)

Odense

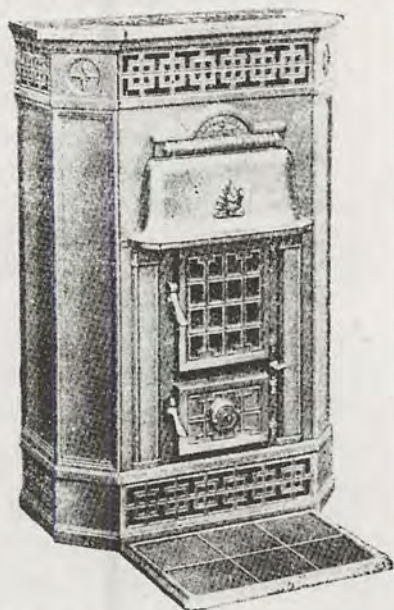
Grundlagt 1856

OVNE • KAMINER • KOMFURER

— sorte og emaljerede —

tegnet af Landets betydeligste Kunstnere.

„TASSO“⁶⁶

KAMINEN

Dansk Opfindelse

Jernvinduer
og
Bygningsstøbegods
af enhver Art.

Gas og Vand.
W. C. Anlæg.

Centralvarmeanlæg.
Tasso Komfuranlæg.

Calorifere
Opvarmning.

Automatisk
Pumpeanlæg.

Spildevandsanlæg.

Alle Reparationer
udføres hurtigt og
billigt.

Autoriseret
Installatør.

„Tasso“ Kaminen er Fremtidens Ovn,
giver en enestaaende Hygge og Stemning. — Kolossal økonomisk
Luftcirkulation gennem Røgkanalerne. — Overordentlig billig.

Danske „Tasso“ Centralvarmekomfurer
med sikkert virkende Hejserist.

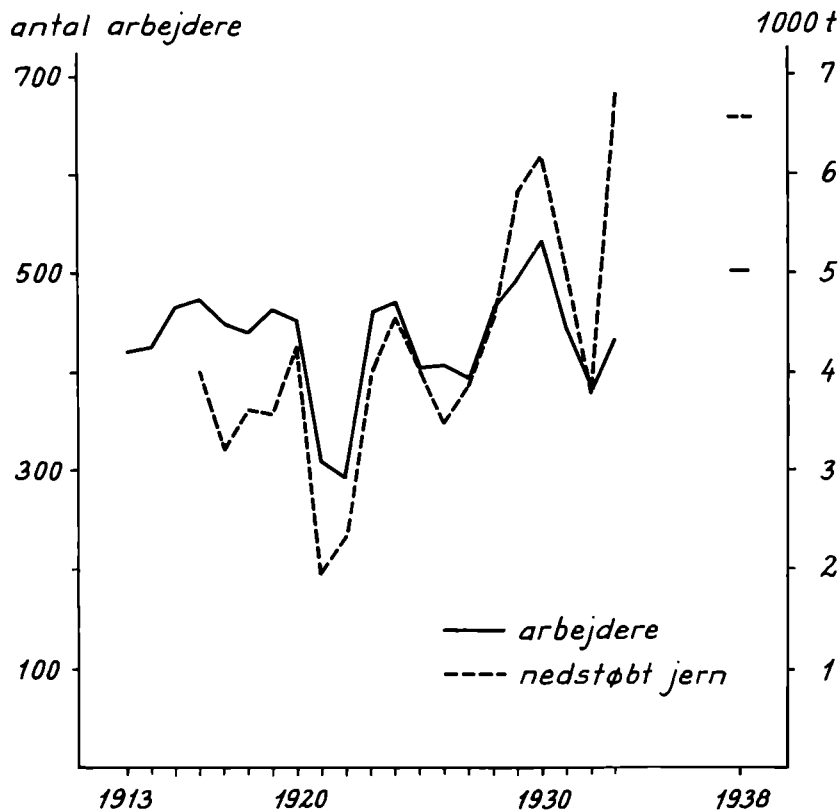
Danske „Tasso“ Radiatorer
m. Marmorplade og uden udv. Regulering eller Rørledninger. Patent anmeldt.

Forlang Special-Brochurer med udførlige Oplysninger.

Tilkendt Grand prix (højeste Udmærkelse)
paa Verdensudstillingen i Barcelona 1929.

Fig. 2. Jernstøberier

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik. Arbejdertallene for årene 1913-15 er fra fabrikstilsynets protokoller.

ladende en væsentlig stigning i forhold til 1938. Tilsvarende giver Fabrikstilsynets protokoller tallene på Tabel 23 for de første år af perioden, her for samtlige fem daværende støberier.

Tabel 23: Arbejdsstyrken på de 5 støberier 1913-17

1913	420
1914	426
1915	465
1916	472
1917	452

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Uoverensstemmelsen mellem disse og produktionsstatistikens tal er kun ringe.

Jernstøberiet Rasmussen og Co. var karakteriseret af bevidst formgivning med skiftende moders præg. Her den arkitekttegnede „Tasso“-kamin.

(Kilde: Odense Vejviser 1936).

Forholdet mellem produktion og beskæftigelse, som illustreret på Fig. 2 kunne synes at afspejle en forøget produktivitet, hvis man måler i tons støbejern pr. mand. Dette er dog netop en skævhed, som skyldes, at der ses bort fra maskinfremstilling. Bl.a. den delvise omlægning hos Phønix bevirkede, at maskinandelen af den samlede produktion mindskedes. Målt i værdi lå maskinerne i 1916 på omkring en tredjedel af den samlede produktion, i begyndelsen af 30'erne var man nede under 20%. – Til gengæld støbte man altså større kvanta.

Fig. 2 viser betydelige svingninger fra år til år, beskæftigelse og støbejern fulgte på kort sigt de almindelige økonomiske konjunkturer. Man kunne have troet, at første verdenskrig ville have betydet mangel på råvarer og dermed stor nedgang, men gammelt jern og jernaffald kan omsmeltes og bliver det normalt, omend de forskellige ingrediensers andele ændredes. I 1917/18 var forholdet mellem jernaffald og råjern omkring 1:2, senere – omkring 1930 – anvendtes gammelt jern stadig i vidt omfang, gennemsnitlig i forhold

det 3:7. Når første verdenskrig ikke gav de store udsving, skyldtes det også den stadige tilførsel af råjern – senest fra det neutrale Sverige, samt at afsætningen ikke svigtede. Tværtimod.

Det gjorde den derimod under den store efterkrigsperiode med det drastiske fald fra 1920 til 1921, under den anden store krise med nedgangen 1930-32 og ind imellem under stagnationsperioden i midten af tyverne. Arbejdertallene giver på langt sigt indtryk af at svinge omkring nogenlunde samme niveau, et indtryk som angivelsen for 1938 ikke ændrer. Det er dog rimeligt at gøre opmærksom på, at netop 1938 var dårligere for den samlede jernindustri end naboårene 1937 og 1939. Derfor er der nok i realiteten tale om en fremgang til en gennemsnitlig beskæftigelse på op imod 600 mand og i „jern“ en produktion på godt 7.000 tons i Odense. Stigning i produktion og beskæftigelse, omend ikke eksplosiv.

De helt store ændringer skete heller ikke med hensyn til virksomhedernes organisation og ejendomsforhold, – når man ser bort fra at en af de fem bukkede under.

Brandt og Co. på Nørrebro var blevet aktieselskab i 1911 og havde tilsyneladende gode tider under første verdenskrig – 1917-19 med et årligt aktieudbytte på 20%. I 1920 udvidedes kapitalen fra 200.000 til en halv million, men i de to følgende år gaves intet udbytte. Selvom det de næste tre år blev til 6%, var det også dermed sket. Fra 1926 ingenting, i 1929 en rekonstruktion, nedskrivning af aktiekapitalen til næsten en tredjedel, tilførsel af ny kapital, sluttelig likvidation i foråret 1932. Man vil sagtens kunne argumentere for at krisen i begyndelsen af trediverne var en betydende faktor for virksomhedens endeligt, men alt tyder på, at den gik dårligt længe inden.

M.P. Allerups Eftf. havde været aktieselskab i længere tid (se side 128), men aktierne var „på få hænder“. I 1916 og 1920 udvidedes kapitalen fra 205.000 til ialt 660.000 kr., men også her ses en virkning i begyndelsen af trediverne – en nedskrivning med 50.000 kr., men ellers er det svært at vurdere virksomhedens vilkår. I 1931 fortalte man om betydelige udvidelser og det samlede grundareal forøgedes med en halv snes procent. En brand i 1930'erne gør det imidlertid vanskeligt at skelne gammelt fra nyt, selv om illustrationen, som bl.a. gengiver facaden mod Søndre Boulevard giver et udmærket indtryk af skiftende tiders tilbygninger.

Rasmussen og Co. ejedes indtil 1920 af stifterens to sønner. Efter den enes død overgik virksomheden i 1920 til et aktieselskab med en kapital på 400.000 kr. Hvert år i resten af perioden gav udbytte – gennemsnitligt godt 4%. De bedste år var 1920 og 1939 med 10%, det dårligste 1932 med 4%. Nettooverskud for de enkelte år er angivet på Tabel 24.

Tabel 24: *Rasmussen og Co., nettoregnskabsresultat 1920-40*

	kr.		kr.		kr.
1920	163.286	1927	29.823	1934	154.771
1921	21.297	1928	42.348	1935	150.091
1922	89.616	1929	98.878	1936	155.886
1923	132.500	1930	68.174	1937	140.366
1924	172.532	1931	59.798	1938	96.427
1925	120.844	1932	-15.427	1939	105.253
1926	-8.489	1933	79.684	1940	137.731

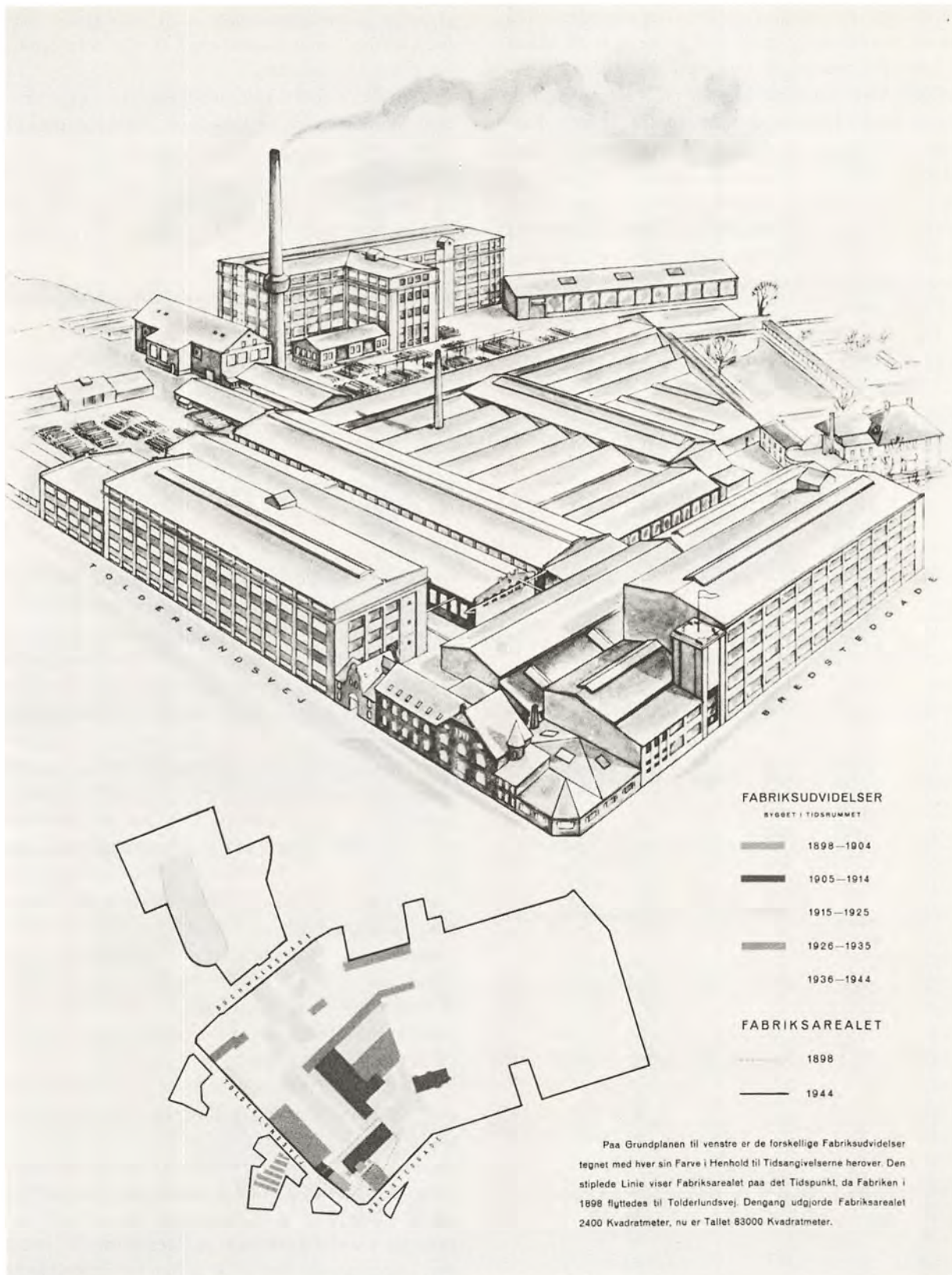
Kilde: Greens Danske Fonds og Aktier.

Med alle forbehold for regnskabstals kildeværdi og prissvingningerne i perioden, kan man vist alligevel godt her hente endnu et argument for, at 1938 var et relativt dårligt år for jernstøberierne – og naboårene følgerig bedre.

Sluttelig om de to sidste støberier, som var på henholdsvis eet og to par hænder, hvilket begrænser de umiddelbare muligheder for oplysninger. Fabriksprotokollen har i 1913 A. Berg som ejer af *Vesterbros Jernstøberi* med en arbejdstab på 4 mand. Den næste ejer, Axel Birn, indberettede i 1923, at virksomheden var blevet udvidet, nu optog den dobbelte plads, og i 1924 var arbejdstallet da også oppe på 10. Perioden ud var der tale om enkeltmandsvirksomhed. Endelig ejedes „*Phonix*“ på lignende vis af brødrene Carl og Knud Svendsen, som var 2. generation på stedet. (jf. side 127).

Thrige og elektriciteten

Thomas B. Thrige, hvis etablering tidligere er skildret (jf. side 105), fortsatte de første tyve års ekspansion. I hvor høj grad, giver illustrationen rent bygningsmæssigt indtryk af. Der blev fyldt godt ud mellem Tolderlundsvej, Buchwaldsgade og Bredstedgade på den 17 tdr. land store grund. Tidligere projekterede gader i dette område blev aldrig til noget.

*Thomas B. Thriges fabriksanlæg i fugleperspektiv fra 1944 med plan over samtlige udvidelser 1898-1944.
(Kilde: Thomas B. Thrige, 1894-1944, Odense 1944, side 64).*

Produktionen af elektromotorer, dynamoer, elevatorer og transformatorer suppleredes efter første verdenskrig med elektriske spil til skibe – lossespil, ankerspil – og styremaskiner. I 1925 sejlede M/S Nicoline Mærsk på jomfrurejse udstyret med elektrisk styremotor fra Thrige. Fartøjet var bygget på Odense Stålskibsværft. Her til kom levering af elektromotorer til sporvogne og S-tog. En ikke ringe eksport kom i gang under verdenskrigen, enkelte år i slutningen af tyverne anføres næsten halvdelen af produktionen eksporteret, i midten af trediverne gik normalt 2/5-dele ud af landet.

Den lokale afsætning til stålskibsværftet modsvarede af tilsvarende lokale underleverandører.

Tabel 25:

Thomas B. Thrige. Arbejdsstyrken 1913-26 og det producerede antal maskiner 1913-40

	Arbejdere			Antal maskiner
	I alt	heraf unge	heraf kvinder	
1913	470	98	18	6.089
1914	436	66	21	6.406
1915	376	60	22	5.699
1916	633	115	42	9.547
1917	654	68	38	8.586
1918	339	69	18	4.891
1919	470	78	33	mgl.
1920	750	63	52	12.913
1921	464	60	33	7.987
1922	468	99	42	7.104
1923	-	-	-	9.632
1924	538	136	37	9.980
1925				10.258
1926				9.834
1927				10.166
1928				12.649
1929				15.988
1930				16.795
1931				12.842
1932				10.865
1933				12.050
1934				15.164
1935				19.579
1936				23.194
1937				25.701
1938				27.427
1939				39.024
1940				26.874

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller og Thomas B. Thrige 1894-1944.

Thrige havde ikke selv noget jernstøberi, men fik – ifølge jubilæumsskriftet – sit støbegods „især fra Odense“. Rasmussen og Co. var som nævnt en af leverandørerne.

Tallene i Tabel 25 for arbejdsstyrke og produktion stammer fra henholdsvis Fabriksprotokollerne og det nævnte jubilæumsskrift. Omtrentlige tal for det samlede antal arbejdere og funktionærer findes offentliggjort for enkelte år og udgjorde:

Tabel 26: Thomas B. Thrige, arbejdere og funktionærer 1910-39

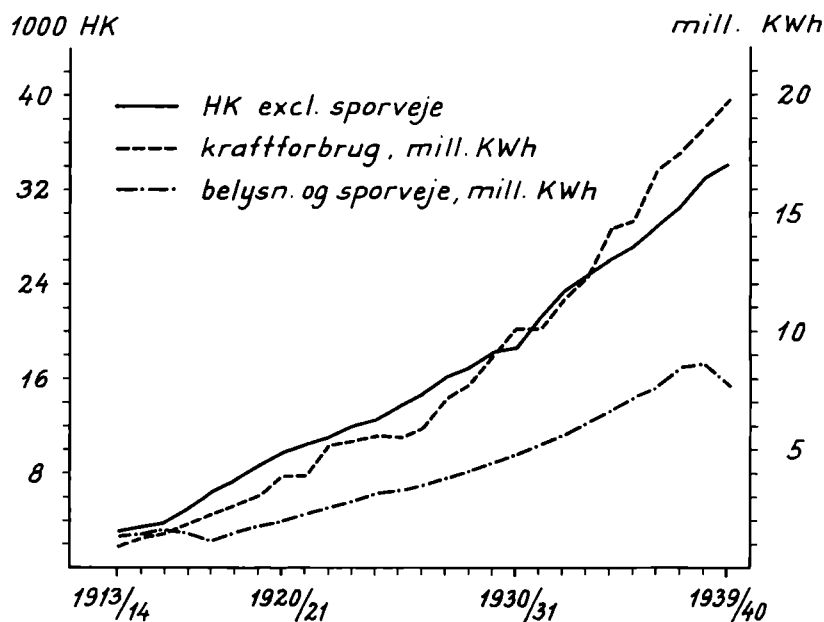
1910	300
1920	1.050
1930	1.130
1939	1.800

Kilde: Odense, Vor By, Odense 1931 og Thomas B. Thrige 1894-1944.

Disse år synes meget „heldigt“ valgt, for også Thrige var underkastet konjunkturerens skiftende vilkår. Netop 1920, 1930 og 1939 var rekordår og beskæftigelsen da særligt stor. Hvor svingende den kunne være ses af fabrikstilsynets tal. Den gruppe, som lå jævnt rent beskæftigelsesmæssigt var de yngre under 18 år. Det kan derfor næppe have været andet end lærlinge, som ikke kunne afskediges uden videre. Helt op til 20% lærlinge forekommer ganske højt. Der var på den ene side tale om relativt billig arbejdskraft, på den anden side bør retfærdigvis nævnes Thriges personligt nære forhold til Odense Tekniske Skole, som også gav sig store kontante udtryk. En aktiv interesse for oplæring har der utvivlsomt også været tale om. Endvidere finder man, at 4-8% af den samlede arbejdsstyrke var kvinder – fortrinsvis beskæftiget med vikling af spoler. (Se illustrationen side 232).

Antal maskiner som mål for produktionens størrelse giver naturligvis kun mulighed for grove skøn. Der indgår heri alt lige fra de mindste motorer og dynamoer til elektriske anlæg af betydelig størrelse bestemt for kraner og elektricitetsværker. Men de små elektromotorer, der fremstilledes i seriefabrikation må tegne sig for langt den overvejende del af de årlige tal. Fabrikkens kapacitet ved seriefabrikation af jævn- og vekselstrømsmotorer mellem 1/4 og 30 HK angaves i 1931 til 15.000 stk. årligt. Udsvingene i tallene

Fig. 3: Installeret elektrisk kraft i Odense målt i HK, kraftforbrug målt i mill. KWh, samt øvrigt forbrug.

Kilde: Byrådets Forhandlinger.

ligger derfor dels i skiftende eksportmuligheder – det var der f.eks. tale om 1916-17 – dels i den almindelige afsætning på hjemmemarkedet. Her skulle behovet ved den fortsatte elektrificering af det ganske land dækkes. Alene statistikken fra Odense på Fig. 3 er en glimrende illustration hertil.

Elektromotorer fandt i stigende grad anvendelse. De installerede maskiners samlede størrelse målt i HK godt og vel tidobledes i perioden 1914-40, mens kraftforbruget mere end tyvedobledes. Den øvrige del af totalforbruget – til gadebelysning, alm. belysning og sporveje steg også, men ikke i nær samme takt. Kraftforbruget var iøvrigt også takstmæssigt billigere end husholdningsstrøm, og karakteristisk er de besparelser, man underkastede belysning og sporveje under første verdenskrig, mens industriens elektricitetsforbrug voksede uhæmmet. Endelig ses byens mørklægning tydeligt 1939-40 som følge af besparelser inden det blev påbudt af andre grunde. Allerede fra september 1939 reduceredes gade- og havnebelysningen med 50%.

Såvidt byen Odense. Men hertil kom elektrificeringen af resten af Fyn og det øvrige land. I det omtalte jubilæumsskrift anførtes, at „omkring 75% af det store antal elektromotorer, der i dag arbejder i det danske landbrug, er leveret fra Thomas B. Thrige.“ Men uden hjemlig konkurrence på dette felt var Thrige nu ikke. Det

er allerede nævnt, at *M.P. Allerup* annoncerede med elektromotorer – det var i 20'erne – og *Dansk Akkumulator- og Elektromotor-Fabrik* i Odense ekspanderede kraftigt under og lige efter første verdenskrig. Fabrikken, placeret i Ørstedsgade 10-12, opkøbte i 1914 nabogrunde til udvidelser og producerede elektromotorer i synlig kappestrid med Thrige. (jvf. illustrationen) Hertil kom – foruden akkumulatorer – mange andre elektriske maskiner. Omkring anden verdenskrigs begyndelse angav man at have specialiseret sig i pumper, slibe- og svejsemaskiner. I modsætning til Thrige, som var i enkeltmandseje indtil det ved årsskiftet 1933/34 overgik til Thomas B. Thriges Fond, var D. A. E. et aktieselskab med en kapital på 14.000 kr. i 1914, efter gentagne udvidelser i 1919 øget til en ½ mill. kr. Offentliggjorte tal for nettooverskud og udbytte står til rådighed – i Tabel 27 gengivet sammen med arbejdsantal fra periodens begyndelse.

Ovenstående kan suppleres med en oplysning fra begyndelsen af fyrreerne, hvorefter fabrikken da beskæftigede ca. 440 arbejdere og funktionærer, hvoraf ca. 200 ufaglærte.

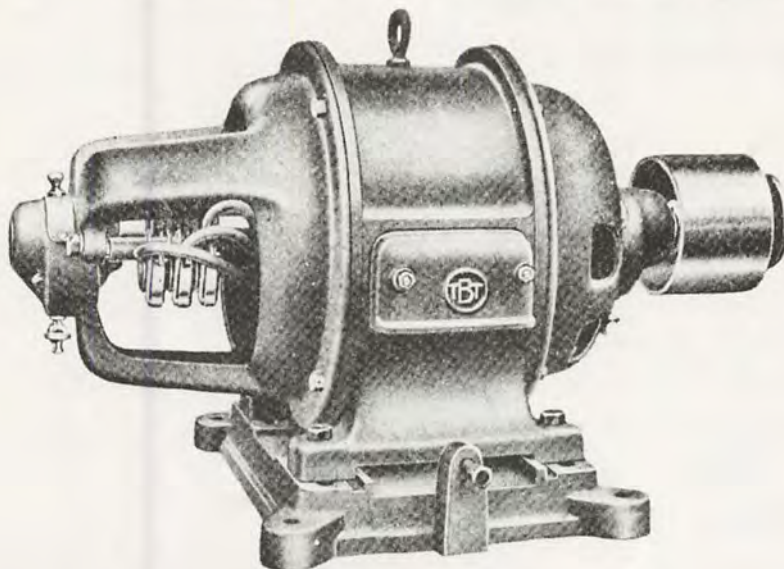
Tallene for D. A. E. synes i udpræget grad at vise en gunstig tid under og lige efter første verdenskrig. Fra denne tid indberettede virksomheden da også livligt om kapitaludvidelserne og nybyggeri, senest i 1920, da man fortalte om nyinstallerede maskiner for ialt 150.000 kr. Samtidig

THOMAS B. THRIGE

STATSTELEFON STAT 2
TELEGR. ADR.: THRIGE

ODENSE

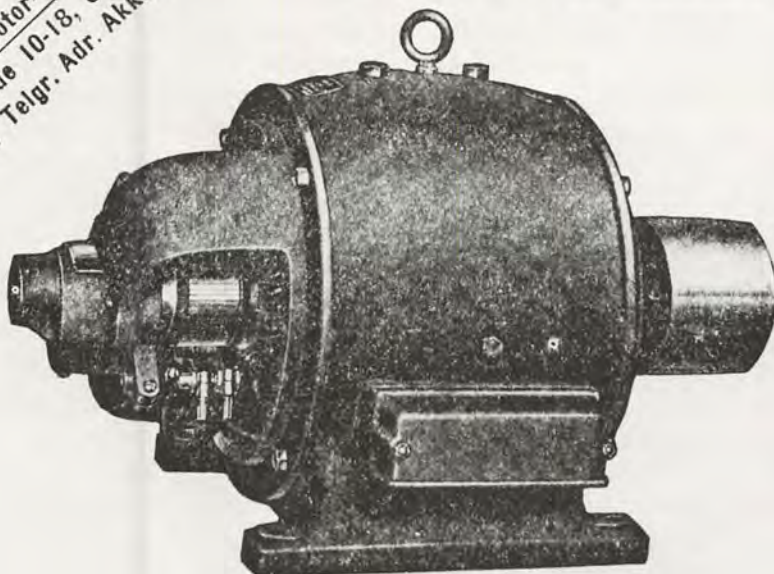
LOKALTELEFONER:
- 1473 - 273 - 2672 -

Specialfabrik for elektriske Maskiner

A/S
Dansk
Akkumulator- &
Elektro-Motor-Fabrik
Ørstedsgade 10-18, Odense
Telf. 1423, Telgr. Adr. Akkumotor

Lige- og Vekselstrøm

Fabrikation af
elektriske Motorer, Dynamoer, Galvanomaskiner, Slibemaskiner,
Centrifugalpumper, Centrifugalblæser, Akkumulatorer

Gratis Tilbud paa komplette elektr. Anlæg

Tabel 27: Dansk Akkumulator- og Elektromotor-Fabrik. Arbejdsstyrken 1913-24, netto-regnskabsresultat og udbytte 1913-40.

	Arbejdere total	Overskud i 1.000 kr.	Udbytte %
1913	48	34,5	10
1914	42	35,0	10
1915	40	32,5	10
1916	47	64,0	15
1917	52	123,5	15
1918	56	279,0	25
1919	57	135,0	10
1920	92	58,5	-
1921	85	- 139,5	-
1922	75	- 82,5	-
1923	-	13,5	-
1924	78	3,0	-
1925		- 40,0	-
1926		- 183,0	-
1927		7,0	-
1928		11,0	-
1929		31,5	-
1930		9,0	-
1931		30,5	-
1932		- 8,5	-
1933		0,0	-
1934		40,0	-
1935		70,5	-
1936		138,5	-
1937		81,5	5
1938		323,5	8
1939		211,0	10
1940		425,5	5

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller og Greens Danske Fonds og Aktier.

udvidedes arbejderstaben – sammensætningen var som hos Thrige med mange lærlinge og et antal kvindelige arbejdere – og i 1920 var man for alvor klar til at producere løs, hvorefter fredskrisen satte ind. I de følgende år var der stille om fabrikken, som utvivlsomt også havde svære tider under kroneopskrivningen i midten af tyverne. Først i 1927 kom der livstegn i form af meddelelse i Industriberetningen om guldmedaille for centrifugalpumper ved en udstilling i Bue-

Lokal konkurrence kunne afspejle sig i den lokale vejviser, hvor konkurrerende virksomheder reklamerede på samme side, som her i Odense Vejviser fra 1920.

nos Aires. Det blev ikke den sidste af slagsen og viser en satsning på eksport i lighed med Thriges. Krisen i begyndelsen af 30'erne synes ikke at have haft den helt store virkning for fabrikken, selv om aktionærene muligt efterhånden kan have savnet noget udbytte. Selv bemærkede virksomheden i 1931 kun, at der dét år ikke var passeret noget af særlig interesse udover at omsætningen langsomt var gået ned og at der fra pengeskabet var stjålet 995 kr.! Man læser med lettelse, at forsikringsselskabet dækkede tabet. I 1932 var D. A. E. tavs, men allerede i 1933 kunne man berette om stigende omsætning, i 1934 om en ny medaille og i 1936 om en ny 4-etages bygning, stigende priser, men også den største omsætning i virksomhedens historie. Da blev tålmodige aktionærer endeligt belønnet.

Dansk Akkumulator- og Elektromotor-Fabrik er et godt eksempel på en virksomhed, hvorom det tilgængelige talmateriale synes at vise netop det, man fra den almindelige økonomiske historie skulle forvente. En ekspansion under og lige efter første verdenskrig – muligvis herunder en investering i overkanten af det optimistiske. Derefter mellemkrigstidens tre kriser, som med vekslende styrke afspejledes i overskuddets størrelse, og endelig en fornyet fremgang i årene lige inden anden verdenskrig. D. A. E. klarede sig, endda uden kapitalnedskrivning, men det var der andre, som langtfra gjorde.

Markedet for elektromotorer må have set fristende ud omkring 1919, for da stiftedes „Elektromaskinaktieselskabet“ i Odense, dog med adressen Skibhusvej 72B i Sct. Hans Landdistrikt. Aktiekapital 300.000 kr., arbejdetal som nedenfor:

Tabel 28: Elektromaskinaktieselskabet. Arbejdetal 1920-22

1920	43
1921	28
1922	51

Kilde: Fabrikstilsynets protokol.

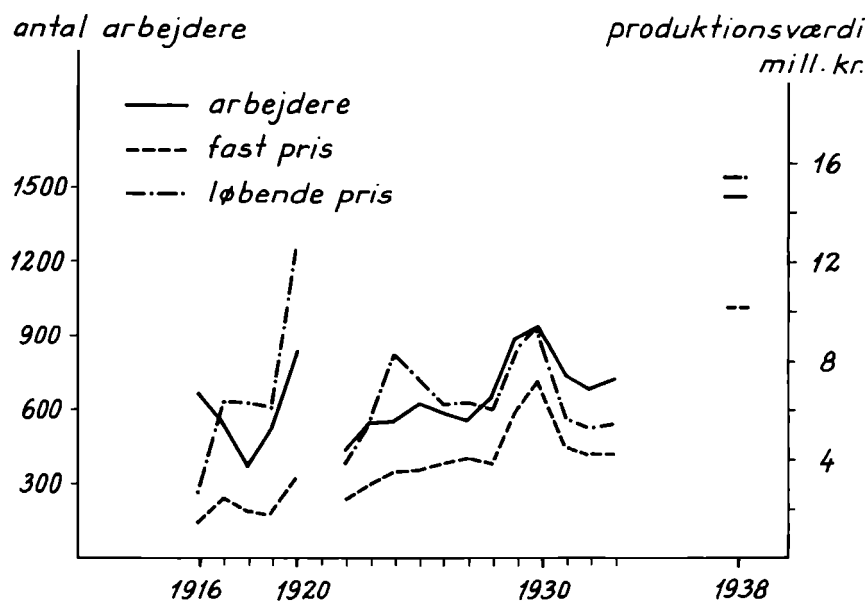
Produktionen kom igang i 1920 og man angav i Industriberetningen ved normal drift at kunne producere 2.000 elektriske maskiner pr. år i størrelse fra 1/4 til 35 HK. Endnu en konkurrent til Thrige.

Viklere og viklersker hos Thrige i 1940'erne. Virksomheden angav selv, at man var en af de danske kabel- og trådfabrikkers største kunder.

(Kilde: Thomas B. Thrige, 1894-1944, Odense 1944).

Fig. 4. Elektromekaniske fabrikker. Arbejdertal og produktionsværdi i løbende priser og faste priser. (Sidstnævnte beregnet efter engrosprisindexet)

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

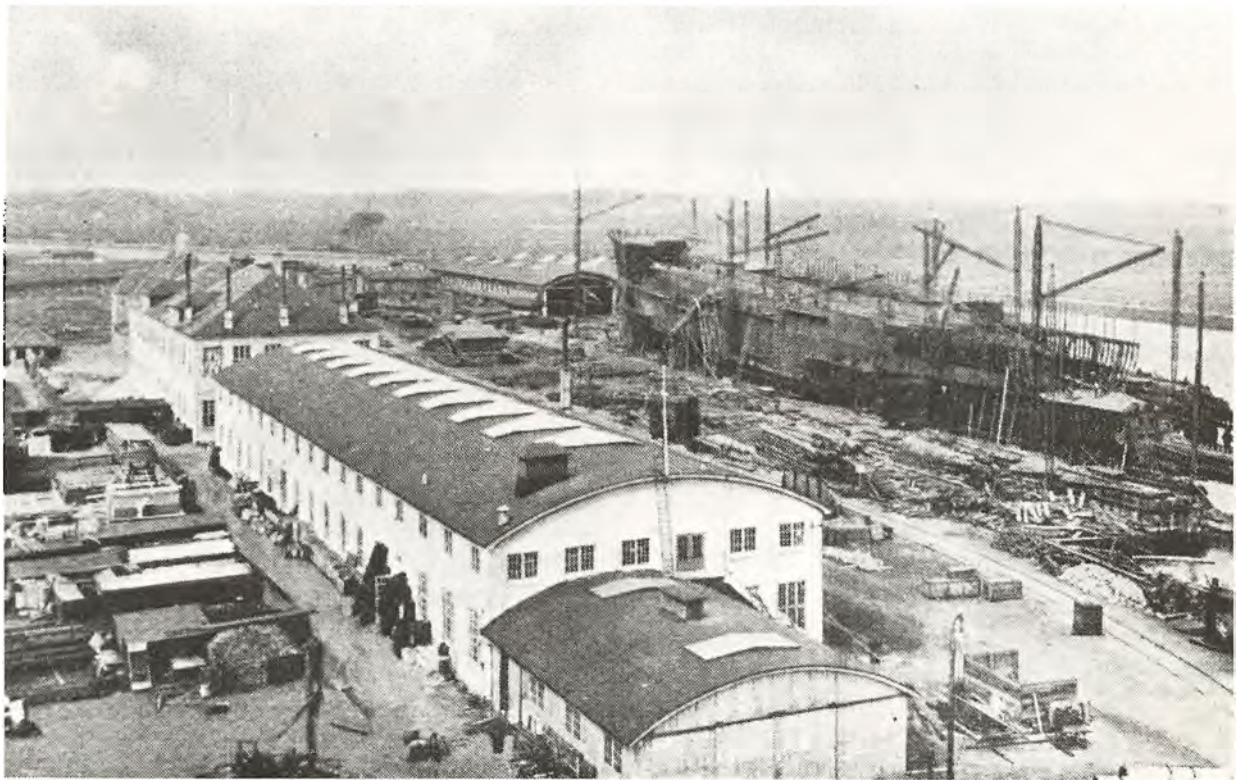
Men tidspunktet synes valgt uheldigst muligt; selskabet indgik tvangsakkord i marts 1921 – fredskrisen – og trådte i likvidation i august samme år. Det hele overtoges umiddelbart derefter af „*Dansk Elektromaskin-Aktieselskab*“ – kapital 25.000 kr., men produktionen blev i fabriksprotokollen betegnet som ophørt i 1924, selv om dette selskab først endeligt likviderede i 1933. Den mærkelige omstændighed, at „*A/S H. Rasmussen og Søn*“ i 1924 stod opført som ejer i fabriksprotokollen, kunne trods den fejlagtige „*Søn*“ pege på, hvorfra virksomheden fik sit støbegods.

Odenseområdet måtte resten af mellemkrigs-tiden nøjes med de to specialfabrikker for elektriske maskiner. Den samlede udvikling for branchen i Odense ses på Fig. 4 på grundlag af produktionsstatistikens oplysninger. Foruden arbejdetallene er den samlede produktionsværdi opgjort og omregnet – med de usikkerheder den slags beregninger nu engang giver – til faste priser følgende det officielle engrospristal, som offentliggjort af Statistisk Departement.

Fastprisberegningen tager i første række dramatikken af de store prisstigninger fra 1919 til 1920 under det efterkrigsboom, som lokkede til etableringen af Elektromaskinfabrikken på Skibhusvej. Løvrigt følges arbejdetal og produktionsværdi forbavsende nøje undtagen i de allerførste år, da arbejdetallene fra produktionsstatistikken og fabriksstilsynet imidlertid ikke helt stemte. (jf. de detaljerede oplysninger side 228 og 231) Tendensen på langt sigt er der ingen tvivl om. Hverken i tyverne eler trediverne varede det ret længe, før man igen var oppe på „førkriseniveau“ både med hensyn til beskæftigelse og produktion.

Odense Stålskibsværft

Ved periodens begyndelse eksisterede det gamle *Odense Skibsværft* i Havnegade stadig, men lå øjensynlig stille. I 1918 stiftedes et aktieselskab med en kapital på ½ mill. kr. og fra samme år har fabriksprotokollen følgende tal for Odense Skibsværft, jvf. Tabel 29.

Odense Stålskibsværft, som virksomheden selv fremviste det i reklametryksag fra slutningen af 20'erne. (Kilde: Odense Steel Shipyard, Odense, Denmark, Kbh. u.å.).

Tabel 29: Odense Skibsværft. Arbejdertal 1918-24

1918	30
1919	50
1920	55
1921	4
1922	2
1923	5
1924	5

Kilde: Fabrikstilsynets protokol.

Foretagendet delte skæbne med andre fra samme tid. Regnskabet for 1920 udviste et underskud på knap 436.000 kr. og i 1921 trådte selskabet i likvidation. Helt ophørte dog ikke skibsbyggeri på pladsen. *Odense Træskibsværft* fremstillede her i tyverne fiskekuttere og et enkelt mindre passagerskib med en arbejdsstyrke af mere beskeden størrelse. – Men da var der forlængst kommet et væsentligt større foretagende i gang længere mod nord.

Odense Stålskibsværft var fuldt ud et nyanlæg og repræsenterer som sådan det største opbygget på åben mark i denne periode i Odenseområdet, – også indenfor dansk skibsbygningsindustri som helhed var der tale om et af sin tids største nye anlæg. Ved købet af gården Marienlund i Sct. Hans Landdistrikt sikredes rigelig plads ved Kanalen. Grundlæggelsen dateres til 1917/18, men først i april 1919 kunne kølen strækkes til det første skib, afleveret året efter: „Robert Mærsk“. Arbejdertallene i den første tid var ifølge fabriks-tilsynet som på Tabel 30.

Tabel 30: Odense Stålskibsværft. Arbejdertal 1919-24

1919	63
do.	156
1920	433
1921	392
1922	380
1924	545

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Fra værftet selv stammer følgende oplysninger om antal beskæftigede ved produktion pr. 31/12 og de færdiggjorte skibe for hele perioden målt i tons dødvægt, gengivet i Tabel 31.

Tabel 31: Odense Stålskibsværft.

Arbejdertal pr. 31.12., antal skibe bygget og den årlige samlede dødvægtstonnage for disse 1918-40

	beskæftigede	antal	DWT
1918	50	-	-
1919	313	-	-
1920	757	2	6.035
1921	328	4	13.575
1922	339	3	9.260
1923	454	4	17.215
1924	515	3	23.972
1925	549	3	19.617
1926	348	5	43.862
1927	730	2	16.435
1928	769	4	40.346
1929	793	4	34.130
1930	992	6	53.205
1931	0	3	30.615
1932	4	3	27.105
1933	571	3	3.280
1934	1.037	4	33.175
1935	1.036	5	46.705
1936	805	5	56.770
1937	1.503	4	38.250
1938	1.531	8	96.927
1939	1.381	4	44.150
1940	724	3	36.620

Kilde: Meddelt af Odense Stålskibsværft.

Der var i første række tale om fragtbåde i størrelsen 1.400 op til 5.200 DWT – i 1923 byggedes undtagelsesvist den lille bjergningsdamper „Bjørn“ på 35 DWT. Den første tanker søsattes i 1927 – „Anna Mærsk“, 8.110 DWT – og i trediverne blev tankskibe i størrelsen op til 15.000 DWT tonnagemæssigt dominerende. Ind imellem kom nogle mindre passagerskibe, en række frugt-køleskibe og endelig fragtskibe til mærskrederierne, som fra slutningen af tyverne udvidede den traditionelle trampfart med liniefart fra USA til Østen – samtidig med at man begyndte at interessere sig for tankere.

I begyndelsen byggedes overvejende dampere med turbine eller triple-ekspansionsmaskiner, men fra og med byggenummer 14 var der næsten udelukkende tale om dieselmotorskibe. Maskinerne kom udefra, dieselmotorer således fra B&W, idet Stålskibsværftet ikke havde nogen motorfabrik. Man havde heller ikke noget støberi, men som nævnt fik M. P. Allerup skibsstøbegods blandt sine produkter og fra Thrige leveredes

styremaskiner, elektriske spil mv. Denne mulighed for samvirke mellem de enkelte virksomheder indenfor jern og metal kan meget vel have været en medvirkende faktor ved valget af Odenseområdet som stedet for det nye værft – her var i forvejen beslægtede virksomheder og ikke mindst faglært arbejdskraft.

Når værftet klarede sig i modsætning til flere af sine samtidige – det gik ilde for det andet i Odense såvel som for nyanlagte værfter som Kalundborg Skibsværft, værfterne i Rødby og Køge, Baltica-værftet i København – ligger en væsentlig årsag nok antydning i den fulde betegnelse: „Odense Stålskibsværft ved A.P. Møller.“ Der var tale om et enkeltmandsejet foretagende, som samtidig leverede til rederier kontrolleret af samme ejer. Hele 8 af værftets 12 første nybygninger var til enten „Dampskibsselskabet Svendborg“ eller „Dampskibsselskabet af 1912“. Igennem årene leveredes foruden til mærskredierne også til en række udenlandske, i første række norske rederier. I en engelsksproget tryksag fra slutningen af tyverne lagde man endvidere vægt på, at værftet var helt igennem moderne udstyret med alverdens elektriske og hydrauliske hjælpemidler. Der var „nothing ancient about the shipyard“ i modsætning til H. C. Andersens Hus, som uundgåeligt måtte holde for i denne sammenhæng med billede og det hele. Når det derimod hævdedes, at værftet siden starten i 1919

DUFFIELD (III)

De skiftende konjunkturer afspejles i rækken af skibe fra Odense Stålskibsværft: Damperen ROBERT MÆRSK fra 1920, det lille passagerskib GYLFE fra den stille tid i trediverne og motortankskibet DUFFIELD fra 1938. (Kilde: Odense Steel Shipyard, Odense, Denmark, Kbh., u.å. samt fot. i privateje).

i de følgende 7 år havde været udnyttet praktisk talt fuldt ud kapacitetsmæssigt, må der forudsættes en understregning af den anvendte gløse: „practically“. Værftets egne arbejdsantal viser, at man ikke var uberørt af krisen i begyndelsen af tyverne, men at det direkte samarbejde med de kapitalstærke A. P. Møller-rederier må have bevirket, at fremgangen i produktion og beskæftigelse herefter var ubrudt frem til og med 1930.

Tabellen over de leverede skibe giver ganske vist lidt større spring i tallene for tonnage, men man må gøre sig klart, at færdiggørelsestidspunktet for hvert enkelt skib ofte kunne ligge op til et år efter kølstrækningen, og at det tilfældige tidspunkt for afleveringen – lige før eller efter et årsskifte – var afgørende for, hvilket år, det blev anført under.

I 1930 indberettede Stålskibsværftet, at beskæftigelsesgraden havde været god, men at tilgangen af nye ordrer fuldstændig havde svigtet på grund af de dårlige forhold for skibsfarten. Året efter forlød det, at de slette konjunkturer havde betydet, at der ikke i årets løb var sket begivenheder af større interesse. Men pr. 31/12 1931 var ingen i arbejde på værftet, som periodevis lukkede helt ned. Medvirkende til at komme over den døde tid var et par mindre passagerskibe bestilt til Dampskibsselskabet Øresund: „Gylfe“ og „Gefion“, som er baggrunden for de lave tonnage tal i 1933.

Herefter gik det igen fremad indtil lige før anden verdenskrig. Odense Stålskibsværft blev i trediverne områdets største arbejdsplads omend tæt fulgt af Thrige. Dets placering højt mod nord i Sct. Hans Landdistrikt må have haft betydning for den fortsatte befolkningsmæssige tilvækst her, dette så meget desto mere som dele af Marienlund efterhånden udstykkedes til arbejderboliger. (jf. side 310).

Triangel

Thrige tænkte på andet end elektricitet. Ganske vist var der i eksperimenternes tid før første verdenskrig også her forsøg med elektriske biler, men da det kom til stykket holdt man fast ved benzint motoren og producerede i 1912 den første serie taxaer, som blev anvendt bl.a. i København. Nævnes bør det også, at der var andre i Odense, som forsøgte sig med automobiler. Allerede i 1905 fremstillede maskinfabrikant *Neckelmann*

et par benzindrevne køretøjer med betegnelsen „Odense Mobil“ – væsentligst bestående af ombyggede Oldsmobiles. I 1907 havde firmaet *Smith og Co.* en meget mislykket prøvetur med en selvkonstrueret bil, som ikke blev til flere, mens *Houlberg og Co.* fik en egentlig produktion igang fra 1913 og en del år frem, bestående af personbiler, som i lighed med Thriges var udstyret med importeret motor.

Thrige udskilte i 1913 bilerne fra den øvrige virksomhed og installerede i den gamle rytterkaserne en egentlig bilfabrik. Rytterkasernen i Pjentedamsgade lå på en 4¾ td. land stor grund og var bygget 1874-80. Det hele overtoges af Thrige, som her gennem årene demonstrerede genbrug til industriformål af bygninger opført i et noget andet øjemed. En 100 m lang hestestald gav forsynet med 20 porte plads til tyve reparationssteder. Gården til et firefløjet anlæg overdækkedes i 1937 til en samlehal. Et ridehus blev i 1930'erne brugt til eftersyn og reparation af Sydfynske Jernbaners rullende materiel, et andet ridehus – komplet med balkoner og andet udstyr – rummede lange rækker af chassis og færdige biler. Men da var navnet for længe siden skiftet fra Thrige til Triangel.

Den største serie Thrigebiler fra den første tid – bivejstvognene fra 1914 – er illustrerende for forholdene for den tids bilisme og ikke mindst den tids veje. Det var en lille topersoners bil med en vægt under 450 kg, tungere vogne måtte ikke køre på landets biveje. Anekdoten fortæller, at bilen faktisk vejede noget mere i køreklar stand, men dette ordnedes ved særlige lette hynder og motorhjul, som fremvistes ved registreringen, der altid fandt sted i Odense, hvorefter fabrikken så foretog de nødvendige udskiftninger inden salg! Iøvrigt nåede Thrige i de første år under verdenskrigen at fremstille en række andre biler, herunder lidt større personbiler, lastbiler, en brandbil m.v.

Materialeknaphed under krigen var en bremse for den danske bilindustri og svækkede utvivlsomt flere af de igangværende virksomheder i denne branche. Så meget des større var forventningerne i 1918, da importen af de nødvendige motorer og halvfabrikata igen kunne komme igang. De to københavnske fabrikker „Jan“ og „Anglo Dane“ fusioneredes med „Thrige“ i aktieselskabet „*De forenede Automobilfabriker*“, der kom til at producere under mærket „Triangel“. Ikke for ingenting begyndte navnet med „T“, for af

25-Personers TRIANGEL
Omnibusser, Model 1935.
Leveret til Odense-Kerteminde-Martofte Iernbane

TRIANGEL Byomnibusser leveret
til Odense Omnibus A S i 1939

27

TRIANGEL Lastvogn med
Sættevogn til Bykørsel

*Eksempler på skiftende tider og forsøg på at klare sig med specialiteter – lastbiler og busser til lokale aftagere.
(Kilde: Triangel, 1918-26 august-1943).*

aktiekapitalen på i alt 2 mill. kr. fik Thrige personlig for 450.000, mens „Jan“ og „Anglo Dane“ delte for 550.000. Endvidere forbeholdt stifterne sig selv aktier for yderligere 600.000, mens de resterende 400.000 udbødes til offentlig tegning. Interessen var enorm. Det udbudte beløb over-

tegnedes ca. 100 gange, et godt vidnesbyrd om tidens optimisme og tilstedeværelsen af risikovillig kapital. Men forventningerne til denne, som det skulle vise sig, eneste egentlige danske bilfabrik i mellemkrigstiden blev ikke ganske indfriet, som det fremgår af Tabel 32.

Tabel 32: Triangel. Arbejdertal 1913-24 og netto-regnskabstal samt udbytte 1919-39.

	Arbejdertal total	Nettooverskud 1.000 kr.	Udbytte %
1913	59		
1914	44		
1915	64		
1916	77		
1917	70		
1918	52		
1919	113	180,0	6
1920	122	3,5	-
1921	62	-870,0	-
1922	75	-439,0	-
1923	-	-388,5	-
1924	112	-144,0	-
1925		106,0	-
1926		113,5	-
1927		28,0	-
1928		136,5	-
1929		160,0	4
1930		117,0	4
1931		-108,5	-
1932		66,0	-
1933		-464,5	-
1934		-43,5	-
1935		79,5	-
1936		218,0	-
1937		96,5	-
1938		53,0	-
1939		5,0	-

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller og Greens Danske Fonds og Aktier.

Kort efter fusionen rammes Triangel af, hvad man vist roligt kan kalde en enorm økonomisk øretæve. Allerede i 1919 meddelte man, at lagrene af usolgte lastbiler var så store, at virksomheden i begyndelsen af 1920 måtte indstille produktionen midlertidigt. Årsagen var import af billige tyske vogne, som man slet ikke kunne konkurrere med. Derimod var man på Triangel gået igang med at konstruere motordrevne jernbanevogne. Endvidere stod det med det samme klart, at der i al fald slet ikke kunne blive tale om nogen produktion af personbiler i Odense. Året efter krigens ophør etablerede Ford sin samlefabrik i Københavns Sydhavn og få år senere kom General Motors til. I statistikken så den danske bilfabrikation herefter drabelig ud, og mange biler blev endda eksporteret. I 1923 samledes således

ikke mindre end 16.000 personvogne og 8.500 lastbiler og for samme år kunne Triangel kun melde om salg af ca. 50 lastbiler og 40 på lager!

Året efter mente man, at det lysnede noget, blandt andet fordi der var afgivet ordrer på motorvogne til DSB, men der var stadig underskud, og i 1925 blev hele virksomheden rekonstrueret. Aktiekapitalen blev nedskrevet med 1,6 mill. samtidig med at der udvidedes med et tilsvarende beløb, som Landmandsbanken fik i form af aktier til dækning af tilgodehavende.

Triangel fortsatte altså. Der var ingen tvivl om kvaliteten af de svære lastvogne, busser, specialkøretøjer af enhver art, samt jernbanemotorvogne, som her fremstilledes enkeltvis eller i små serier. Men der må have været høje konstruktionsomkostninger, bl.a. efterhånden også til de motorer, man selv udviklede. Problemet må netop have været, at man ikke på noget tidspunkt nåede at komme igang med noget, der blot lignede en egentlig seriefremstilling. På søstervirksomheden var Thomas B. Thriges amerikansk-inspirerede massefremstilling af elektromotorer et oplagt forbillede, som man på Triangel ikke havde fjerneste chance for at efterligne under efterkrigstidens prisfald. I stedet klarede Triangel sig mellemkrigstiden ud med de mere specielle køretøjer, jernbanemateriellet, omfattende reparationsvirksomhed og ved hjælp af agenturer for udenlandske fabrikker; i midten af tyverne forhandlede man Fiat, senere blev det Austin. Et par gode år med godt salg af lastbiler, busser og jernbanemotorvogne ses klart af tabellen – undtagelsesvist blev der udbytte til aktionærene – men 30'erne gav fornyede vanskeligheder. Der kom ingen indberetninger fra Triangel i disse år, men fra 1936 synes man atter at have klaret sig bedre. Der kom optimistiske meddelelser om udvidelser, bl.a. den omtalte store fabrikshal. Men da man nåede frem til anden halvdel af 1939, gik salget af importerede austinvogne ned, benzinstriktioner og andre gener som følge af anden verdenskrig satte ind, og man standsede derfor produktionen af biler i Odense. De forenede Automobilfabrikker fortsatte med reparationsvirksomhed, mens den egentlige fabrikation overførtes til „Scandia“ i Randers – endnu en virksomhed Thomas B. Thriges Fond havde store interesser i.

Hvor mange biler, der gennem årene blev fremstillet i Odense, er det ikke muligt at oplyse. Ej heller, hvor meget reparation og agentur efter-

hånden kom til at betyde. Men der kan ikke herske tvivl om, at salg og eftersyn af Austin gav fortjeneste til dækning af underskud ved fremstilling af Triangel. Man kan betragte Triangel på linie med de øvrige autoværksteder, som efterhånden kom til i Odense, især i 30'erne. Virksomheder som Fehr og Co., Skandinavisk Motor Co. A/S, en afdeling af Bülow og Co. med flere. Salg og service.

En industrigren, som det derimod gik tilbage for, var de gamle vognfabrikker, karetmagere og beslagsmedier. Fra 1914 til 1924 havde Odenses 6 virksomheder af disse kategorier ganske vist en fremgang i beskæftigelsen fra 32 til 35 arbejdere, men i 1935 faldt alle under industristatistikens spærregrænse på 6 mand. Når de var så relativt sejlivede skyldes det paradoksalt nok det meget nære slægtsskab mellem indretning og udstyr af vogne og de tidlige biler. En indberetning fra en odenseansk vognfabrikant fra 1928 fortæller klart, hvilke muligheder, der stod tilbage.

„Vort Fag staar meget vanskeligt i Øieblikket – da Automobil har gjort Luxus Hestekøretøiet helt uselgeligt. Vi har maattet ophøre at lave mere nyt paa Lager – og nu henvist til Reparationer – dels af Hestevogne – samt Maling og Polstring af Automobiler – ny Karosserier til Luxus laves saa godt som ikke. Lastvogns Karosseri med Førehus aftager at lave naar snedkerne til utrolige smaa Priser som vi med vore fastslaed Svend-

lønspriser ikke kan konkurrere med – Kuns overfor Specialfremstillinger – saaledes at mange Forretninger ikke er faldne i leie ...“

Fra en angiven årlig produktion på 25 vogne ved periodens begyndelse måtte denne virksomhed i slutningen af 30'erne nøjes med, hvad der kunne falde af af reparationer af bryggervogne og vognmandsvogne.

Cykler

Mens Triangel kun kom til at dække promiller af det danske behov for biler, lykkedes det for en anden odensevirksomhed – *Smith og Co.* – at opnå væsentlig bedre markedsandele, når det gjaldt cykler. Ganske vist var *Smith og Co.* ikke den eneste, men så absolut den største af de odenseanske cykelfabrikker. De øvrige var:

Carl Eriksen, Fyens Cykle Depot, som fra periodens begyndelse og ind i trediverne havde adressen Vestergade 71, men om hvem vejviseren ellers er tavs.

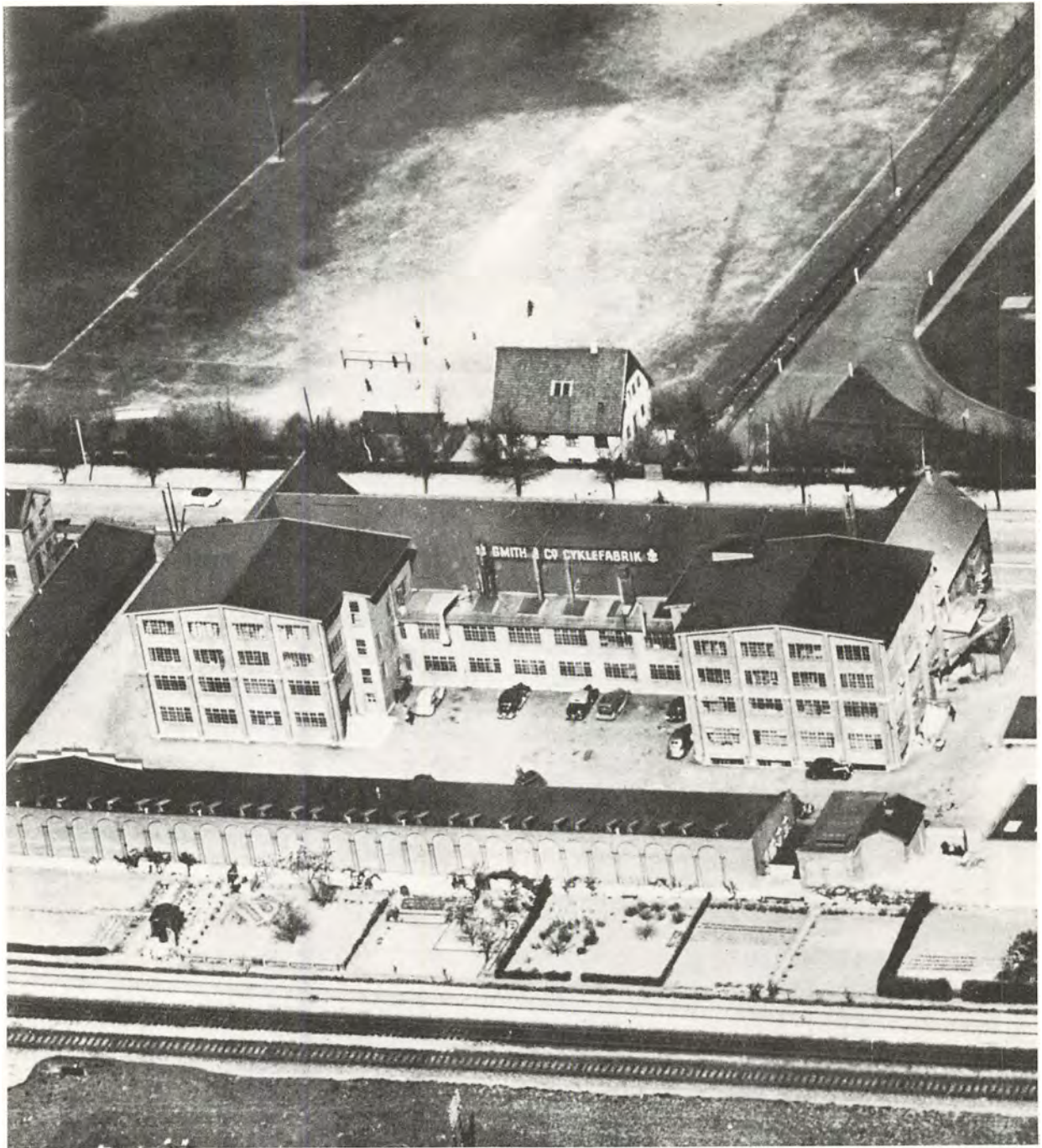
„Cykelkompagniet Badenia“ anmeldt 1902, senere blot N. C. Bang, som også på et senere tidspunkt fremstillede radioer. Virksomheden havde til huse i den tidligere Tekniske Skole i Frue Kirkestræde nr. 14, oprindelig Dorchs Klædefabrik. (jf. side 37).

Fred. Rasmussen i Vestergade 80, tilkommet senere i perioden.

Tabel 33: Cykelfabrikker i Odense. Arbejdertal og produktion 1922-38

	Arbejdertal	Antal producerede cyklestel	Procentandel af den samlede danske prod. af cyklestel	Færdigmonterede i Odense antal	Heraf med udenlandsk stel antal
1922	69	14.250	50,5	10.580	
1923	86	22.500	44,4	15.200	
1924	92	27.050	44,0	17.900	
1925	97	25.650	44,5	17.600	4.900
1926	94	27.400	51,5	16.600	4.500
1927	102	21.550	47,7	15.300	3.800
1928	93	25.550	45,7	14.950	3.250
1929	95	25.200	37,9	13.400	
1930	104	25.000	30,4	15.500	
1931	105	26.100	25,0	14.300	
1932	93	22.350	23,4	12.350	
1933	118	29.150	22,4	15.500	
1938	161	57.350	34,3	20.428	

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

Smith og Co's fabrik, der anlagdes ved jernbanen ved Kochsgade i 1916. Billedet er taget efter udvidelsen i 1934. (Kilde: Tage Heft, Smith og Co A/S, 1894-1944, side 80).

Cyklerne kom med i produktionsstatistikken i 1921, idet skemaerne dog først er bevaret fra og med det følgende år. Tallene i Tabel 33 er i flere henseender instruktive.

Ved fabrikation af cykler forstås flere ting. Eet var forfærdigelse af de enkelte dele, først og fremmest stel, noget andet samling og montering, som kunne ske i flere trin med den lokale cykelsmed

som det sidste led. Ved statistikindsamlingen skar man igennem og interesserede sig i første række for virksomheder, der som ovennævnte selv fremstillede stel, selv om dette overvejende skete på grundlag af importerede rør og „fittings“. Derimod måtte man på forhånd opgive at følge stellet videre vej, så tallene for færdige cykler dækker kun, hvad de tre fabrikker selv lavede helt

færdige. Til gengæld kunne man godt holde øje med importen af såvel hel- som halvfærdige cykler, som ligeledes blev optalt pr. stel.

Mellemkrigstiden blev noget af en succes for den danske cykelproduktion, vel at mærke på langt sigt. Endnu i tyvernes begyndelse var importen af stel to til tre gange den danske produktion, og selv om denne gik stærkt frem, truedes den ved midten af tyverne stadig af udenlandsk konkurrence, som begunstigedes af kroneopskrivning. At det stigende antal biler – især rutebiler – også fremhævedes som generende for denne industri, siger sig selv. Karakteristisk er det, at produktionsstatistikken, som af gode grunde ikke kunne andet end halte bagefter udviklingen, først i 1925 indrettedes, så man kunne se den enkelte fabriks køb af stel i udlandet. Til gengæld kan man i ovenstående tal se den dalende fremmede andel af de færdigmonterede odenseanske cykler. I tiden lige inden anden verdenskrig dækkede den danske produktion – stadig målt i stel – mere end 90% af markedet. Odenses andel var stor, omend dalende frem til i alt fald 1933, hvor-

imod den i 1938 var kommet op på en tredjedel igen, først og fremmest i kraft af produktionsstigning i en enkelt af områdets fabrikker.

Smith og Co. hævdede selv i denne periode at være landets største cyklefabrik. Dennes udskillelse fra isenkramengrosvirksomheden er tidligere berørt (jf. side 107), men det var først fra 1916, at man flyttede cykelfabrikationen ud til det nyopførte anlæg i Kochsgade. Samtidig udvidedes aktiekapitalen til 500.000, i 1922 igen til 1 mill. kr. Ifølge firmaets egne publicerede oplysninger nåede man her op på en årlig produktion af 48.000 stel, før det i 1934 blev nødvendigt at udvide. Det sidste normale år før krigen – 1939-40 – kom man op på i alt 71.000 stel, foruden de mange andre enkeltdele, som bukkedes, bøje- des, svejsedes, loddedes, lakeredes og samledes.

I Kochsgade boede *Smith og Co.* sammen med søsterselskabet, motorafdelingen Skandinavisk Motor Co. og var et eklatant eksempel på en regulær udflytning fra den gamle del af byen, d.v.s. fra Nørregade. *N. C. Bang* forblev derimod i Frue Kirkestræde. Her kom radiofabrikation til ind i

En af de ældre industribygninger, som gennem tiderne fik skiftende brugere. Oprindeligt opført som Dorchs Klædefabrik, siden Teknisk Skole og fra tyverne rammen omkring fabrikation af cykler og radioer – bygningen anes til venstre bag træerne. (Nyere fotografi, Industriregistreringen, Odense Bys Museer).

tyverne og blev dér hurtigt en større artikel end cyklerne. Forskellen på cykler og radioer er iøjnefaldende. Ligheden består i at de begge i større eller mindre grad kan samles og sammenloddet af indkøbte dele. N. C. Bangs fortsatte brug af den gamle klædefabriksbygning klods op af Frue Kirke er på sin side et godt eksempel på den lettere industris mange genbrugsmuligheder. – Arbejdertallene i Tabel 34 fra periodens begyndelse illustrerer størrelsesforholdet mellem de tre daværende cyklefabrikker i Odense.

Tabel 34: Arbejdertal for tre cykelfabrikker 1913-24

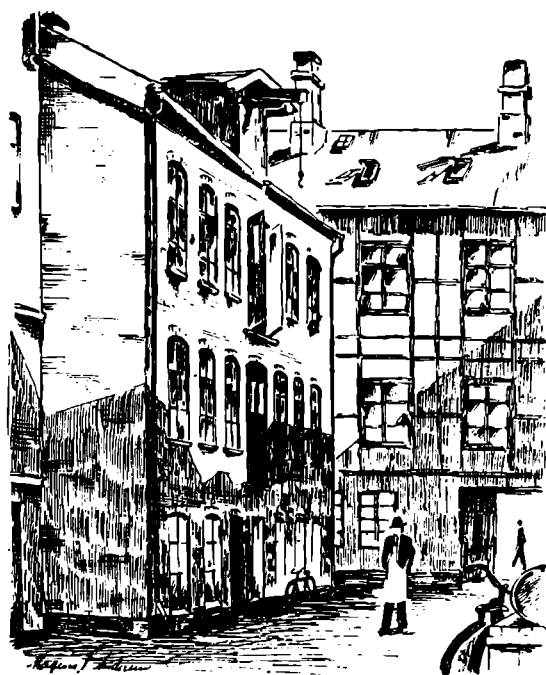
	Smith og Co.	N. C. Bang	Carl Eriksen
1913	27	12	6
1914	28	10	9
1915	39	8	7
1916	56	13	6
1917	68	11	7
1918	54	4	6
1919	37	5	11
1920	65	4	11
1921	63	3	13
1922	57	5	13
1924	71	9	13

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

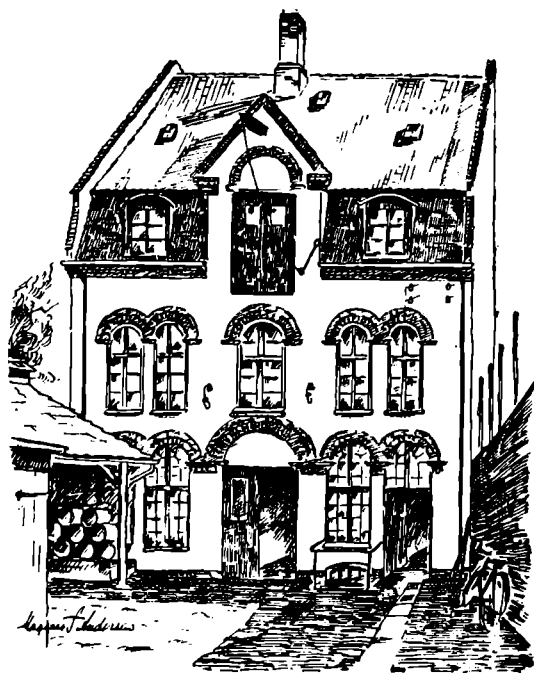
Wittenborg og Hastrup

Blikembalagefremstillingen repræsenteredes i 1914 af *A/S Wilh. Longreens Fabriker* i Nedergade 33-37. (jf. side 108) Selskabet udvidede dette år aktiekapitalen til 250.000 kr., men da aktierne var på få hænder, foreligger der ingen regnskabs-tal.

Den ene blikembalagefabrik blev hurtigt til flere. 1914 var også året, da blikkenslageren *Alexander Wittenborg* påbegyndte en fremstilling af konservesdåser, som hurtigt antog et stort omfang, stærkt begunstiget af en samtidig højkonjunktur i konservesbranchen. Ifølge virksomhedens jubilæumsskrift 25 år senere forelå der allerede ved starten løfter om køb af dåser både fra Eksportslagteriet og fra Eckhoffs Konservesfabrik. Samtidig skulle Wittenborg have haft et vældigt held til at få maskiner og materialer anskaffet i tide. I alt fald gik det meget hurtigt. I 1914 produceredes fra den første juli i en sidebygning til Overgade 46, året efter i bagbygningen til Vestergade 80, mens man da allerede var i færd med at opføre *blikembalagefabrikken „Activ“*'s første bygninger ved Tolderlundsvej, hvortil man flyttede i 1916. Her i Sct. Hans Landdistrikt opbyggedes endnu et af periodens store industrielle nyanlæg, udvidet gentagne gange perioden igennem.

Overgade 46

Vestergade 80

En hurtigt ekspanderende virksomhed kunne meget vel begynde som baggårdsindustri, men måtte herefter snarest overveje en udflytning. Wittenborgs tre første produktionssteder er her vist: Sidebygningen i Overgade, bagbygningen i Vestergade og „Activ“s pyntelige nye anlæg ved Tolderlundsvej.

(Kilde: H. H. Seedorff Pedersen og Martin N. Hansen, Aktieselskabet Haustrups Fabriker, 1939, side 15 og 19).

Tabel 35: Arbejdertal for tre blikvarefabrikker 1913-24

	Løngreen			Wittenborg			Dan		
	m	k	i alt	m	k	i alt	m	k	i alt
1913	16	31	47						
1914	19	28	47	6	4	10			
1915	17	35	52	4	17	21			
1916	18	34	52	4	31	35	4	6	10
1917	17	23	40	10	17	27	3	4	7
1918	12	17	29	16	26	42	1	2	3
1919	15	25	40	18	23	41	4	12	16
1920	17	25	42	30	45	75	5	8	13
1921	17	28	45	21	60	81	2	2	4
1922	19	39	58	26	53	79	1	2	3
1924	23	48	71	26	94	120	1	1	2

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Den tredje og sidste kom til i juli 1915 i Nødergade nr. 25 – samme adresse som Blumensaadts fabriker, hvad der ikke var tilfældigt. *Blikvarefabriken „Dan“* ejedes af dir. J.C. Hansen og bogtrykker G. G. D. Liktenbiereg i fællesskab – disse to udgjorde samtidig den samlede bestyrelse hos Blumensaadt. „Dan“ blev aldrig særligt stor, men den udmærker sig ved, at dens arkiv er bevaret. Tabel 35 viser arbejdertal for disse tre virksomheder.

I tilfældet „Dan“ kan man komme bagom tallene, og det viser sig, at sæson i de første år var af enorm betydning. Ganske vist havde fabrikstil-

synet fået besked på at angive det „normale“ antal arbejdere, men i virksomhedstyper med sæsonudsving skulle udtrykkelig beskæftigelsen i sæsonen angives. En bemærkning i fabriksprotokollen ved Wittenborg fortæller da også at man dér i 1916 kun beskæftigede 20, d.v.s. godt det halve udenfor sæsonen. For „Dan“'s vedkommende viser lønningsbogen, at Fabrikstilsynet alligevel må have udjævnet tallene noget; for medio august var hele 64 personer på lønningslisten hos Dan. Heraf dog kun 40 med fuld ugeløn. Ovenfor er anført 16!

Første verdenskrig lå bag den store efterspørgsel efter dåser, idet konserverindustrien efterhånden kunne aftage alt, hvad blikemballagefabrikkerne kunne få fremstillet, dog med hovedvægten lagt på højsæsonen i det meste af konserverbranchen: sommer og efterår. Endvidere fylder dåser ganske meget og de store krav til lagerplads kunne ikke andet end forstærke det sæsonbetonede. Lagerproblemerne blev der efterhånden rådet bod på og udsvingene i beskæftigelsen året igennem må være blevet mindre. Men her må man understrege, at mens arbejdertallene ovenfor på den ene side giver tal for en sæsonbeskæftigelse overvejende af kvinder, så er der på den anden side ingen tvivl om, at toppen af sæsonen blev klippet af af Fabrikstilsynet. Til gengæld viser de år for år stadigt skiftende arbejdertal, at tilsynet til stadighed vurderede, hvor stor beskæftigelsen var, hvadenten man gik ud fra en „helårnorm“ eller som her en „sæsonnorm“.

Den tekniske udvikling afspejler sig i billederne af lodde-damen, der samlede dåser med håndkraft og loddemaskinen fra periodens slutning.

(Kilde: H.H. Seedorff Pedersen og Martin N. Hansen, Aktieselskabet Haustrup's Fabriker, 1939, side 23).

Den fortsatte udvikling for blikemballagen i Odense fremgår af Fig. 3 og er i første række knyttet til navnene Wittenborg og Haustrup. Allerede i 1914 oprettede Alex. Wittenborg et aktieselskab, hvori han selv ejede samtlige aktier – i alt 20.000 kr. Året efter udvidedes i forbindelse med byggeriet til 70.000, men senere blev der igen tale om en enkeltmandsvirksomhed, uden at det helt kan ses, hvordan det hang sammen. Atter i 1922 overgik virksomheden til aktieselskabsform, nu under navnet „Alex. Wittenborgs Fabriker A/S“. Kapitalen på 400.000 kr. var på få hænder og Wittenborg ses i årgang 1926 af Greens Fonds og Aktier stadig som medlem af bestyrelsen. N.J. Haustrup var direktør. Helt fra 1918 havde man produceret automater, og mens resten af virksomheden overgik til aktieselskabet, forblev automatfremstillingen Wittenborgs private domæne og udskiltes endeligt i 1924. Samme år ses da også Wittenborgs Automatafabrik på adressen Kongensgade 31, angiveligt ejet af sønnen Erik Wittenborg. Ifølge blikemballagefabrikens jubilæumsskrift var Alex. Wittenborg med i hovedfabrikken helt til 1928.

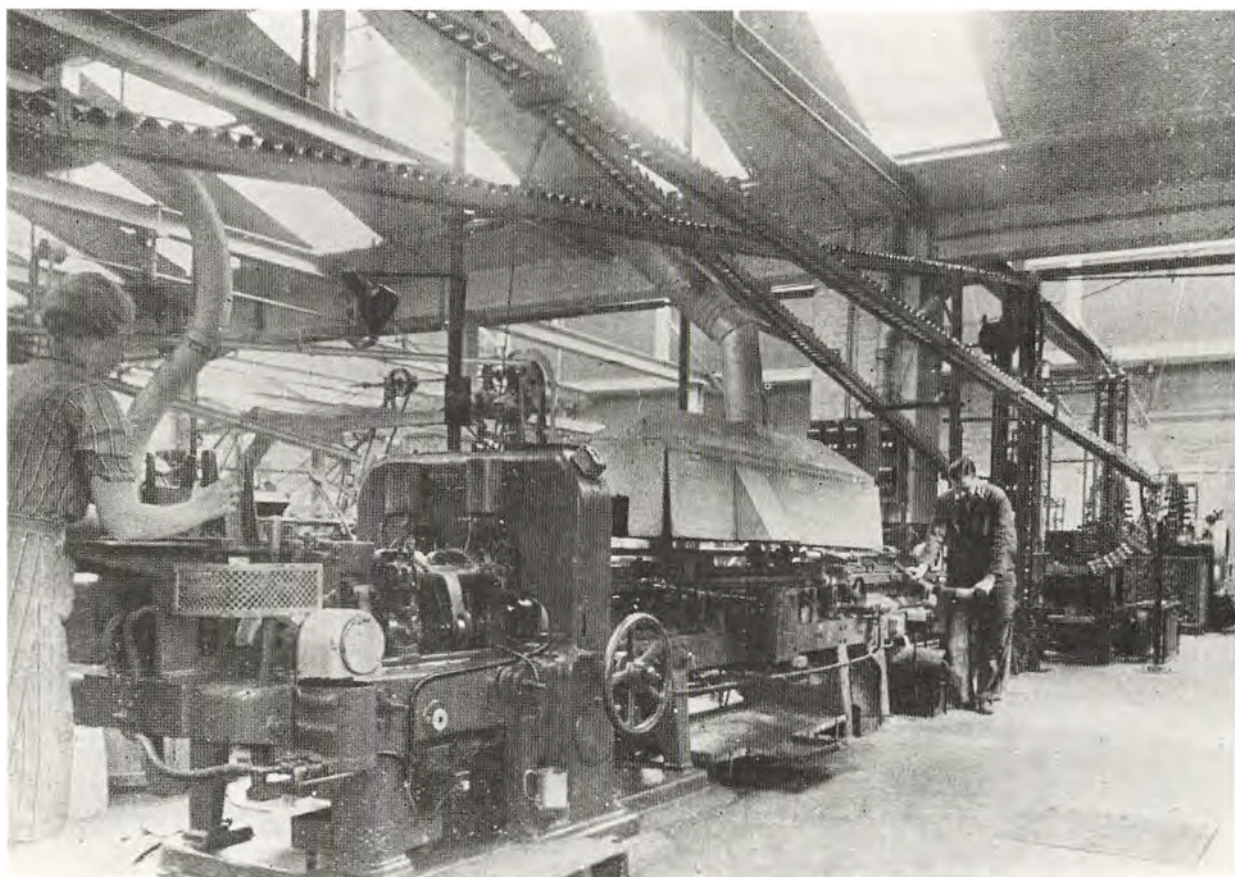
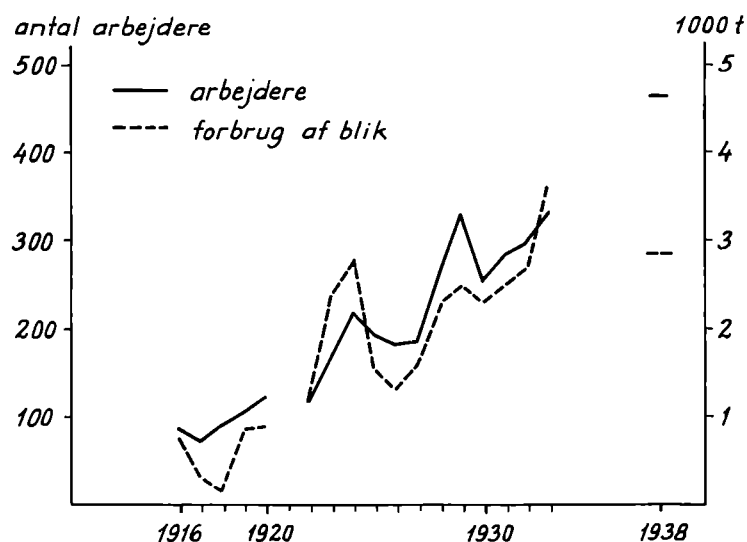

Fig. 5. Blikvarefabrikker
Arbejdertal og forbrug af blik

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

„A/S Alex Wittenborgs Fabrikker“ overtog på dette tidspunkt aktiemajoriteten i Wilh. Løngreens Fabrikker, som i 1930 trådte i likvidation, og året efter skiftede navnet til „A/S Hastrup's Fabrikker“, som siden har stået for blikemballagen, mens „Wittenborgs Automatfabrik“ i 1929 overgik til aktieselskab med en kapital på 350.000 kr. Begge virksomheder kan med rette kaldes „familieaktieselskaber“. I 1940 bestod Hastrup's bestyrelse af N. J. Hastrup, K. E. Hastrup, P. A. Hastrup foruden forretningsfører A. C. Normann og Hrs. F. Allerup, Kbh. I Wittenborgs sad enkefru C. L. Wittenborg, disponent G. C. Wittenborg, fuldmægtig H. Wittenborg og Dir., Fabrikant E. N. Wittenborg.

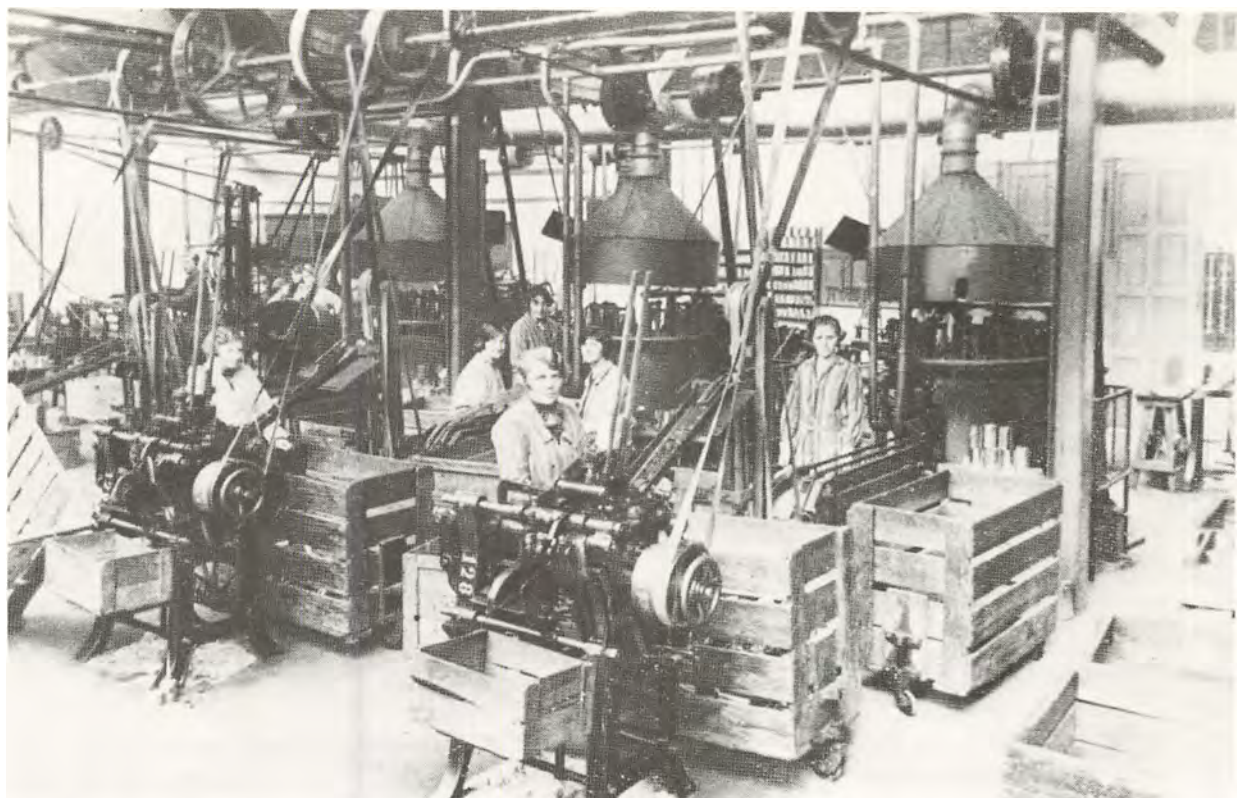
Under denne noget forviklede fusion og udskillelse var „Dan“ indslumret i en tomerosesøvn, som den ikke vågnede af. Efter 1924 udgik den af fabrikstilsynet, men eksisterede endnu en år-række. Den sidste store kunde var naturligvis Blumensaadt, og man kan gisne om, at en potentiel mulighed for opvågningen kan have været praktisk for husfællen, som selv producerede varer, der kunne behøve blikemballage.

De to tilbageblevne store trivedes i den resterende del af perioden. Automatfabrikken fik 1928/29 egne lokaler i Seebledsgade nr. 1-3 og foretog gentagne udvidelser. Arbejdertal for tiden lige inden anden verdenskrig er angivet til „350-400“, efter alt at dømme inklusive funktionærer. På dette tidspunkt havde Hastrup „normalt om-

kring 400 arbejdere og funktionærer“. På Fig. 5 er tallet for begge disse virksomheders egl. industrielle arbejdere tilsammen kun 465 for året 1938!

Som nævnt udvidedes der også på blikvarefabrikken på Tolderlundsvej. Kapitalen var i 1934 fordoblet – 800.000 – og i 1940 nåedes millionen. Af Industrieretningen fremgår, at fornyelsen var hurtig i fremstillingen af blikdåser. I 1920 understregede man behovet for nye maskiner for at kunne imødegå tysk konkurrence, i de følgende år berettedes stadig om specialmaskiner, tilbygning og i 1928 om et pakhús på 1.600 m². I 1931 kom en teknisk interessant meddelelse om, at man for at være konkurrencedygtig havde anskaffet en del nye maskiner og i den forbindelse delvis var gået over til enkeltdrift, d.v.s. de i alt ca. 110 elektromotorer var koblet til hver sin maskine. Udviklingen i denne retning var tilendebragt i 1939, da man kunne berette helt at være gået bort fra transmissionsdrift og nu anvendte i alt 330 elektromotorer.

Fig. 5 viser endelig det samlede forbrug af hvidblik og jernblik. Angivelsen for 1938 forekommer lav set både i forhold til det tidligere forbrug og i forhold til arbejdertallet. Her må erindres om automatfabrikken, hvis forbrug af denne råvare var relativt langt mindre, og endvidere synes 1938 at have ligget lavt i forhold til naboårene. Fra 1935 udregnedes et produktionsindex for den samlede danske blikemballageproduktion med følgende tal:

*Overgangen fra transmissionsdrift med en central kraftkilde til enkeltrevne maskiner med hver sin elektromotor kunne ændre et fabriksinterieur radikalt. Her Hastrup før og efter.
(Kilde: H. H. Seedorff Pedersen og Martin N. Hansen, Aktierselskabet Hastrup, 1939, side 36).*

Tabel 36: Produktionsindex for den danske blikvare-industri 1935-40

1935	100
1936	105
1937	98
1938	96
1939	114
1940	79

Kilde: Industrieretningen.

Besættelsestiden betød øjeblikkelige restriktioner m.h.t. råvarer, men året før må Hastrup sikkert have fejret jubilæet med rekordstor produktion. Kapaciteten angaves til over 100 mill. stk. om året. I 1914 kunne Wittenborg lave 10.000 om dagen, så udviklingen både kvantitativt og teknisk var evident.

Et særkende for blikemballageindustrien var – i modsætning til de fleste øvrige grene indenfor jern og metal – at kvindelig arbejdskraft dominerede. Stort set beskæftigedes dobbelt så mange kvinder som mænd. Kvinder udstyret med loddekolber samlede i begyndelsen af perioden hver dåse enkeltvis. Senere, da driften blev anderledes automatisk, fulgtes traditionen for kvindelig arbejdskraft stadig.

Andre i jern og metal

I det foregående er de største virksomheder i de mest betydende grene af jern- og metalindustrien i odenseområdet blevet behandlet forholdsvis kortfattet. Hermed er da blandt andet redegjort for de 10 største med over 100 ansatte, (jf. side 219) mens tillige en del mellemstore og små indenfor samme branche har fået omtale. For at fuldstændiggøre billedet mangler endnu nogle, både ældre og yngre virksomheder af forskellig art.

A/S Allerups Nye Maskinfabrik (jf. side 105) på Rugårdsvej nr. 30 hørte til de mellemstore maskinfabrikker med speciale i brokonstruktioner – fabrikken leverede dele til Lillebæltsbroen – og henimod periodens slutning sammensvejsede kedler til centralvarmefyr. *Emil Neckelmanns Maskinfabrik* på Søndre Boulevard nr. 30 angav ved periodens slutning særligt at fremstille ventilationsanlæg og transportbånd. Sidstnævnte blev i 1925 efter stifterens død omdannet til aktieselskab – i lighed med *Allerups Nye* var aktierne på få hænder. Kapitalen var henholdsvis 70.000 *Allerup* og 100.000 for *Neckelmann*.

Et par nydannelser kom til i periodens begyndelse. *A/S Gad og Lauritsen* – stiftet 1913 med en aktiekapital på angiveligt 250.000 kr. – lagde tilsyneladende stort ud med en maskinfabrik på Vesterbro nr. 45, men trådte allerede i 1916 i likvidation. I 1914 kom „*Ingeniørforretningen „Panton“ A/S*“ i Overgade 46, ca. 1915 flyttet til Bjergegade 26. Formålsparagraffen lød på fabrikation af automobiler, bygningsbeslag mv. – især det med bilerne forekommer tidstypisk. Senere ses betegnelsen „hængselfabrik“. Under nye ejere fortsatte virksomheden fra 1917 og perioden ud under betegnelsen „*Odense Maskinfabrik*“. Om denne og den følgende – *De danske Mejeriers Maskinfabrik* – gælder, at de ligger på grænsen mellem egentlig fabrikation og reparations- og installationsvirksomhed. D.d.M.M. var en lokalafdeling af det landsdækkende andelsselskab, som havde hovedsæde i Kolding. At virksomheden beskæftigede sig med maskiner, er klart nok, men om der fandt nogen egentlig fremstilling sted i Odense er tvivlsomt. Adressen var Sct. Jørgensgade 21, fra ca. 1918 Ålykkegade 8.

Et foretagende med kort levetid i Odense var „*Nordisk Radiatorfabrik*“. Ved stiftelsen i 1932 – aktiekapital 100.000 – var fire af fem bestyrelsesmedlemmer fra Ringe, men to år efter var flertallet københavnere, og fabrikken, som havde adressen Østergade 66, flyttede i 1937 til hovedstaden. Man kan ikke udelukke, at et par andre odensevirksomheder med betegnelsen „maskinfabrik“ eller lignende kan have været i funktion, men ellers skulle feltet være nogenlunde dækket ind med ovennævnte. Arbejdertal for udvalgte år fremgår af Tabel 37.

Tabel 37: Arbejdertal for maskinfabrikker

	1914	1919	1924
<i>A/S Allerups Nye Maskinfabrik</i>	25	30	29
<i>Emil Neckelmanns Maskinfabrik</i>	15	18	26
<i>A/S Gad og Lauritzen</i>	31	-	-
<i>Odense Maskinfabrik</i>	15	20	9
<i>D.d.M.M. Odense Afdeling</i>	11	9	9
I alt	97	77	73

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

De samme virksomheder samt *Nordisk Radiatorfabrik* beskæftigede i 1935 i alt godt 100 mand.

Blandt jernvarefabrikker kan nævnes *Odense Vægtfabrik A/S*, som i 1919 fortsatte firmaet F.

Knudsens Efterfølger i Overgade 47. Vægtfabriken havde øjensynlig en kort blomstring i tiden efter første verdenskrig, men fusionerede med et københavnsk firma under betegnelsen „De forenede vægtfabrikker“. Denne trådte i likvidation i 1928, men en fabrikation i Odense fortsatte som enkeltmandsforetagende under det gamle navn. *L. P. Hillebrandts værktøjsfabrik* er et af de få eksempler på en tidlig industrivirksomhed i Sct. Hans Landdistrikt. Den lå i Sct. Hansgade 26, fortsat fra 1916 under betegnelsen „Odense Værktøjsfabrik“, men med en så beskednen bemanning, at den røg ud af fabriksprotokollen. *Odense Jernvarefabrik* stiftedes i 1922 og lå i de første år i Østergade nr. 46 og nr. 60, men overtog i 1926 anlægget i Sct. Jørgensgade efter A/S Nordiske Metalvarefabrikker. Specialet var beslag til elektriske luftledningsanlæg, herunder galvanisering. Hermed er man ovre i en kategori af mindre virksomheder, karakteristiske for 30'erne især, både placeret inde i byen og i omegnen. Navne og betegnelser er sigende: *Odense Staal møbler og Forchromningsanstalt*, grundlagt i 1932 i Næsby, *Staal møbelfabriken „Nieland“* fra 1938 på Henriettevej i det gamle Sct. Hans. *Fyns Staalvindu fabrik A/S* med skiftende adresser på Lumbyvej og senest i Ålykkegade – sidstnævnte stiftet i 1932. Endvidere *Odense Forsøvnings og forniklings Anstalt*, Vindegade 86. *Forchromningsanstalten „Annek“* – en filial af Odense Maskinfabrik. *Forniklingsanstalten „Corona“* på Østre Stationsvej 4 og endelig *Fyns Fornikling og Forchromningsanstalt* i Overgade 60. Alle disse var små, sjældent med en arbejdstab på over 10 mand, oftere lige på kanten af at ryge ud af statistikken. Mange flere virksomhedsnavne kan hentes ud af vejviserne, men nævnt er udelukkende de, der kan verificeres ad anden vej. „Fra jernseng til kofanger“ kan være en passende samlende betegnelse for produkterne fra denne sværm af nye små virksomheder. En enkelt ældre hører med i dette billede: *Rolf Westergaards Metalvarefabrik* i Overgade 65, senere Metalvarefabrikken „Malm“ ved M. Gasteiner, videreført i Nedergade 43 som Fyns Sølv og elektropletvarefabrik, fra 1938 blot Gasteiners Sølvvarefabrik.

Forbindelse til det elektriske havde også akkumulatorfabrikkerne. Den største – D.A.E. – er allerede omtalt (jf. side 229). Hertil kom senere en mindre *Akkumulatorfabrikken „Volta“* i 1928 beliggende i Søndergade 7, fra 1936 i Albanigade 38. I funktion perioden ud. Derimod er der ikke

fundet reelle spor efter „*Skandinavisk Accumulatorfabrik*“, som stiftedes i 1919, men trådte i likvidation allerede i 1922. Aktiekapitalen var angivet til 125.000 kr. og stedet var Dalum, men her er åbenbart atter et eksempel på en fejlspekulation i den hektiske tid lige efter verdenskrigen. Endelig kan fra en senere periode nævnes firmaet *Møller og Co.* i Slotsgade 1/Asylgade 16, som i 30'erne reklamerede med fremstilling af akkumulatorer. Bilerne krævede deres. Endelig skal af de elektriske nævnes *A/S Nordiske Metalvarefabrikker*, oprettet 1914 som en fusion bl.a. inkluderende de odenseanske virksomheder *F. P. Jensens Maskinfabrik*, Kongensgade 31, *Fyens Belysnings Co.* St. Gråbrødrestræde 18 og *M. Grills Eff.* i Sct. Jørgensgade 91. I praksis blev der kun tale om fremstillingsvirksomhed i St. Gråbrødrestræde til 1919 og i Sct. Jørgensgade til ind i tyverne med sammenlagt 40 mand i 1914, 22 i 1919 og 20 i 1924.

Mens de fleste af de ovenstående virksomheder kan ses som udtryk for nye varegrupper og behov perioden igennem, står endnu en traditionel gruppe tilbage: Metalstøberierne. Ganske vist lå byens og et af landets største metalstøberier på Tolderlundsvej hos Thrige, men af selvstændige var der endnu to. *A/S Grønnings Metalvarefabrik* i Poge-stræde 27, senere Sct. Jørgensgade 21 og *Høffner og Co.* på Vesterbro 9. Arbejdsstyrken svingede i begyndelsen af perioden henholdsvis lidt under den halve snes for den ene, lidt over for den anden. Begge kan tages som udtryk for gørtler- og blikkenslagerhåndværket i lettere industrialiseret udgave. I Grønnings bestyrelse sad som en anden håndværksmester med sine svende tre mand: direktøren og to værkførere. Høffner indberettede i 1940, at man havde udvidet bedriften til også at omfatte kedler, dampkogere, installationer for apoteker, laboratorier og fabrikker ... „og almindeligt blikkenslagerarbejde.“ Hermed er man da fremme ved håndværksvirksomheder i traditionel forstand – blikkenslagere og klejnsmede – samt maskinværksteder.

Fabrikstilsyn og Erhvervstælling beskæftigede sig med arbejdssteder med et vist antal ansatte og rummer derfor også en del værksteder af forskellig størrelse. Da der ikke var tale om egentlig fremstillingsvirksomhed, skal de i denne sammenhæng ikke nærmere behandles. Men grænsedragningen er svær, også fordi der her beskæftigedes arbejdere af fuldstændig samme kategorier som i den egentlige industri. En sonde i de tilgængelige tal for 1924 viser, at tallet på ansatte ikke var

Eksterieur fra Gronnings metalvarefabrik – en typisk mindre virksomhed, der havde til huse i spredte bygninger omkring en gård.

(Nyere fotografi, Industriregistreringen, Odense Bys Museer).

helt ubetydeligt. *De Sydfynske Jernbaners værksteder* på „Roersvejs Forlængelse“ havde da 72 mand i arbejde. *Den Nordvestfynske Jernbane* beskæftigede 4 mand på Østre Stationsvej, mens *Odense Elektriske Sporveje* nede på Søndre Boulevard havde 8 mand. Også visse kommunale virksomheder må siges at have en tilknytning til jern- og metal. Således beskæftigede *elektricitetsværket* i 1924 i alt 34 mand, mens *det kommunale telefonselskabs værksted* rummede 25.

Sammenfatning

Herefter kan udviklingen i Jern- og metalindustrien i henseende til beskæftigelse gøres samlet op ved hjælp af en art rekonstruktion eller retablering af 1914- og 1925-industri- og erhvervs-tællingerne. Tidligere – side 219 – er nævnt, at man ikke på grundlag af den publicerede statistik kan sætte arbejdsantal på virksomhederne i de forskellige størrelsesgrupper. Dette så meget desto værre, som grundmaterialet til disse tællinger næsten er totalt kasseret.

Ved hjælp af fabriksprotokollernes oplysninger for 1914 og 1924 kan retableringen dog foretages

Tabel 38: Odenses metalindustri fordelt efter arbejdstal

		6-20		21-100		o. 100		I alt	
		ant.	arb.	ant.	arb.	ant.	arb.	ant.	arb.
Jernstøberier, maskin- fabrikker, stålskibsv.	1914	1	15	4	263	1	185	6	463
	1924	1	10	4	194	3	890	8	1.094
	1935	2	24	2	68	4	1.671	8	1.763
Elektromekaniske fabrikker	1914	-	-	2	74	1	436	3	510
	1924	-	-	1	78	1	538	2	616
	1935	4	42	-	-	2	1.086	6	1.128
Biler og cykler	1914	2	19	2	72	-	-	4	91
	1924	3	32	1	61	1	112	5	205
	1935	2	21	1	26	2	414	5	461
Automobilreparations- værksteder	1914	-	-	-	-	-	-	-	-
	1924	3	25	1	21	-	-	4	46
	1935	2	15	2	80	-	-	4	95
Blikvarer	1914	1	10	1	47	-	-	2	57
	1924	-	-	1	71	1	120	2	191
	1935	-	-	-	-	2	396	2	396
Maskinværksteder, grov- smede, baneværksteder	1914	5	60	1	74	-	-	6	134
	1924	5	45	3	131	-	-	8	176
	1935	4	45	3	133	-	-	7	178
Klejnsmede	1914	3	19	-	-	-	-	3	19
	1924	-	-	-	-	-	-	-	-
	1935	3	28	-	-	-	-	3	28
Metalvarer, metalstøberi, jernvarer, elektroplet	1914	6	58	1	31	-	-	7	89
	1924	6	75	-	-	-	-	6	75
	1935	6	63	-	-	-	-	6	63
Kobbersmede, gørtlere, blikkenslagere, sanitet	1914	4	36	-	-	-	-	4	36
	1924	3	39	-	-	-	-	3	39
	1935	12	125	1	33	-	-	13	158
Total	1914	22	217	11	561	2	621	35	1.399
	1924	21	226	11	556	6	1.660	38	2.442
	1935	35	363	9	340	10	3.567	54	4.270

Kilde: Industri- og erhvervstællinger 1914 og 1925 i Statistisk Tabelværk kombineret med oplysninger fra Fabrikstilsynets protokoller, samt egen bearbejdelse af grundmaterialet til 1935-erhvervstællingen.

med rimelig sikkerhed samtidig med at den bevarede 1935-tælling kan opstilles mere detaljeret. Resultatet foreligger i tabel 38. En kontrol på de seks største virksomheder i 1924 kan foretages med materialet i den enlige pakke skemaer, som er bevaret for 1925, rummende virksomheder med mere end 100 arbejdere. Sammenligningen giver to overraskelser.

For det første var arbejdstallet for de selv samme seks store virksomheder ifølge tællings-skemaerne hele 1.979 egentlige industrielle arbejdere imod kun 1.660 året før ifølge fabriksprotokollen. Næsten 20% stigning fra det ene år til det andet netop på dette tidspunkt er noget besynderligt sammenlignet med det, der er anført

om vilkårene for de enkelte brancher ved midten af tyverne. Ved sammenligning virksomhed for virksomhed har det ikke været muligt at forklare fænomenet som et resultat af forskellige kriterier ved henholdsvis fabrikstilsynets og erhvervstællingens dataindsamling. Man må nøjes med at understrege, at de foregående afsnits mange små tabeller opstillet på grundlag af fabriksprotokollerne fremviser *meget* store svingninger fra år til år, hvilket understreger det forhold, at tabel 38 må betragtes som tre tværsnit med stærk karakter af øjebliksbillede.¹

1. 1925-tællingen afholdtes kort efter en større arbejds-konflikt, hvilket kan have haft indflydelse.

Overraskelse nr. 2 har derimod en oplagt forklaring. Det viser sig, at både Fyns Kommunale Telefonselskab og Sydfynske Jernbaner i 1925 kom over de 100 mand, mens de hos Fabrikstilsynet året før lå væsentligt under. Dette kan kun skyldes, at tilsynet udelukkende interesserede sig for personer beskæftiget på værkstedet, mens erhvervstællingen også medtog folk i marken eller på „linien“. Her er det klart et spørgsmål om definition af, hvad der skal forstås ved industrielt beskæftiget og det sætter en streg under problematikken service og installation kontra fremstilling som iøvrigt er søgt tilgodeset ved grupperingen i tabel 38.

Når „øjebliksbilleder med modifikation“ er udgangspunktet ved bedømmelsen af tabel 38, er der dog alligevel ingen tvivl om at denne giver et væsentligt indtryk af udviklingen på lang sigt: Hovedvægten kom til at ligge på større virksomheder. Målt i arbejdstal skete der reelt ingen fremgang for de små og de mellemstore. I stedet for de, der rykkede op, kom nok nye til, men kun i kraft af sanitetsbranchens mange nye små virksomheder og væksten for bane- og automobilværkstederne holdtes arbejdstallet nogenlunde på status quo for små og mellemstore.

For de størstes vedkommende var der hverken med hensyn til virksomhedstype eller varekategorier tale om noget, der ikke var „tænkt på“ i tiden før første verdenskrig. Men nok ikke tænkt i den størrelsesorden og med den placering lokalt og internationalt, som der blev tale om. Rækkefølgen: „Odense – Danmark – Verdensmarkedet“ kan – omend noget pompøst – pege på et væsentligt forhold. Hårdt trukket op kan man sige, at udgangspunktet, rygraden indenfor jern og metal var støberierne, hvis oprindelige virksomhed var betinget af afsætning til oplandet. Hver provinsby sit jernstøberi, store provinsbyer flere. Men jernstøberierne måtte i stigende grad specia-

lisere sig i denne periode og ved siden af disse voksede andre store virksomheder, som enten producerede *også* med eksport for øje eller i det mindste for det danske marked i stærk konkurrence med udenlandske virksomheder. Stålskibsværftets skibe gik for danske eller udenlandske rederier i linie- eller tankfart på det internationale fragtmarked. Thrige havde en høj eksportkvote. D.A.E. hentede sydamerikanske guldmedailler hjem og Smith og Co. var førende i bestræbelserne på at skaffe danske producerede stel til danske cykler. Endelig henviste Hastrup gang på gang til behovet for modernisering af hensyn til udenlandsk konkurrence og fabrikken på Tolderlundsvej ser ud til i teknisk henseende at have været først med det sidste nye. Triangel, slutelig, var det lidt tragiske forsøg på at fastholde en egentlig dansk bilfabrikation, der endte som ren service- og reparationsvirksomhed, hvorved man er fremme ved et andet hovedtræk ved udviklingen – ofte berørt i det foregående – fremkomsten af de mange salgs- service-, installations-, reparations- og andre værksteder, som det ikke rigtigt er muligt helt klart at få adskilt fra fremstillingsvirksomhed. Analyserer man betinget af de to kriterier: størrelse, – den ofte omtalte „spærregrænse“ på de 6 industrielt beskæftigede – og funktion, d.v.s. fremstillingsvirksomhed, bliver resultatet ikke helt vellykket. Forholdene i jern og metal lader sig ikke uden videre kategorisere med stor nøjagtighed og akkuratse, men jern- og metalindustriens stigende bidrag til den danske dagligdag kan aflæses af kapitlets overskrift, som rummer støbejernsradiatorer, tankskibe med brændstof til de importerede biler og dåser til vinterens forbrug af grønærter – det meste frembragt ved elektrisk kraft. For specielt Odense betød denne udvikling en tredobling af arbejdsstyrken i jern og metal og 5-6 gange så mange fik deres gang på en arbejdsplads, som statistikken henregnede blandt de store.

*Et af periodens mest karakterfulde bidrag til det industrielle bybillede var Arbejdernes Aktiebageri i Vindegade fra 1923. Her fotograferet omkring 1930.
(Kilde: Odense, Vor By, Odense 1931, side 121).*

V · Nærings- og nydelsesmiddelindustrien

Mel og brød

Set udefra lignede de to store havnemøller sig selv, som de lå klods op ad hinanden ved indsejlingen til Østre Havnebassin. Ganske vist foretoges udvidelser og tilbygninger og nok brændte *Munke Mølle* et par gange i perioden, hvorefter den genopførtes i stort set samme skikkelse. Men de største ændringer gjaldt det indvortes, hvor „de vaskede og rensede hvedekærner åbnes lempeligt mellem riflede stålvalser...“ *Dampmøllen Victoria* svarede efterhånden ikke helt til navnet. Dampkraften – i 1913 angivet til 110 HK – suppleredes med elektromotorer og udskiftedes i begyndelsen af tyverne helt med elektrisk kraft. I 1924 anførtes 350 HK. *Munke Mølle* var derimod ved periodens begyndelse udstyret med en dieselmotor, som endnu stod i 1924 – 225 HK –, men også her kom elektromotorer til som supplement med i alt 152 HK.

Munke Mølle var til 1916 et aktieselskab, men overgik herefter til – samme – families eje. J. P. Petersen (jf. side 86) bortforpagtede den i 1917 til sønnen Hans Petersen, som i 1919 købte den. Fra 1936 atter A/S, kapital 800.000 kr., men aktierne på få hænder. *Victoria* var derimod hele perioden igennem aktieselskab, i 1919 med en fuldt indbetalt kapital på 200.000 kr., 1937 udvidet til 400.000. For *Victorias* vedkommende foreligger udbyttet, som lå meget højt under første verdenskrig – 15-18% – for derefter at falde i begyndelsen af tyverne – en reguleringsfond udjævnede de værste svingninger, men i regnskabsåret 1925/26 og igen fra 1927/28 til og med 1930/31 gaves intet udbytte. Den samlede mølleindustri s vanskeligheder og den store indbyrdes konkurrence afspejledes i det små i Odense.

Situationen havde under første verdenskrigs reguleringer i al almindelighed været gunstig for de store danske handelsmøller, idet især importen af udenlandsk mel faldt bort. Ved den fri import fra 1921 og frem skærpedes konkurrencen – også mellem de danske møller, som havde udvidet kapaciteten stærkt under krigen. Men efterkrigs-krisen ramte i virkeligheden ikke særligt hårdt;

da priserne igen steg lidt ind i tyverne, havde man været heldige med opkøb af udenlandsk hvede i tide. I *Industriberetningen* beskrives 1924 som et godt år, hvad der da også fremgår af Fig. 6. Derimod gik det den anden vej under kroneopskrivningen i de følgende år, da man havde købt dyrt og måtte sælge billigt. Samtidig lettedes importen af udenlandsk – svensk og amerikansk – mel, så man kom dobbelt i klemme. Først i slutningen af tyverne gik produktionen i Odense for alvor frem igen, og selvom der intet vides om, hvordan det gik for *Munke Mølle*, er der næppe tvivl om, at den klarede sig bedre end *Victoria*, som efter en række år med underskud først i 1930/31 igen kunne berette om overskud – omend beskedent: 500 kr.

Trediverne blev langt gunstigere. *Victoria* fik pæne regnskabsresultater og kunne tre år i træk udbetale 15% i udbytte, hvilket næsten var på højde med de bedste år under verdenskrigen. Baggrunden var importreguleringer, som gengav handelsmøllerne så godt som hele hjemmemarkedet. Importen af udenlandsk mel faldt drastisk og den store formaling af såvel dansk som importeret korn gjorde at møllerne igen kunne udnytte deres store kapacitet. – Den almindelige konjunkturudvikling havde således i høj grad andre virkninger for de to møller ved havnen end det i det foregående kapitel er set for de fleste virksomheder i jern- og metalindustrien.

Dampmøllen Victoria og *Munke Mølle* producerede i første række hvedemel. Omkring 1921/22 udgjorde det grove rugmel henved halvdelen af hvedemelsproduktionen, men andelen faldt gennem årene helt ned til en halv snes procent, hvortil kom mindre kvanta hel- og halvsgiget rugmel. En medvirkende årsag til denne ændring i produktsammensætningen var rugbrødsbagerierne, som selv formalede rugmel, mens hvedemelet gik til almindelige bagerier og detailsalg.

Odense Bagermestres Brødfabrik og *Arbejdernes Aktiebageri* havde begge møllerier, som helt overvejende frembragte groft rugmel. Talmæssigt kan dette først belyses fra 1930, men de to brødfabrikker var af ældre dato. Deres møllerier var betydeligt mindre end havnemøllerne, men havde

også først og fremmest betydning for eget forbrug af rugmel, idet de dog tidvis supplerede ved køb fra andre.

Arbejdernes Aktiebageri i Vindegade 110 ekspanderede. (jf. side 86) Allerede i 1917 havde man købt ny grund i samme gades nr. 124, og her kunne man i slutningen af 1923 indvie et nyt anlæg i bygninger, som i arkitektonisk henseende er noget af periodens mest markante industribyggeri i Odense. Samme år overtog man den gamle „Odense Brødfabrik A/S“, i Kingogade, som nedlagdes.

Rugbrødsbageriet må velsagtens på dette tidspunkt have været noget nær gennemindustrialiseret, selv om det først med sikkerhed kan siges for år 1930, da de to bagerier, som her for første og sidste gang dukkede op i produktionsstatistikken, viser sig udelukkende at have produceret hvedebrød og kager. Dette kan meget vel hænge sammen med bagermestrenes svar på begivenhederne i 1923, nemlig oprettelsen af „Odense Bagermestres Brødfabrik“, Hjallesvej nr. 71. Herefter konkurrerede de to virksomheder engros og en detail. I 1930 med tilsammen 44 kuske og chauffører.

De to havnemøllers og de to tidlige brødfabrikers indbyrdes størrelsesforhold fremgår af tallene i Tabel 39, idet det kan tilføjes, at Bagermestrenes Brødfabrik i det første år – 1924 – beskæftigede 3 mand.

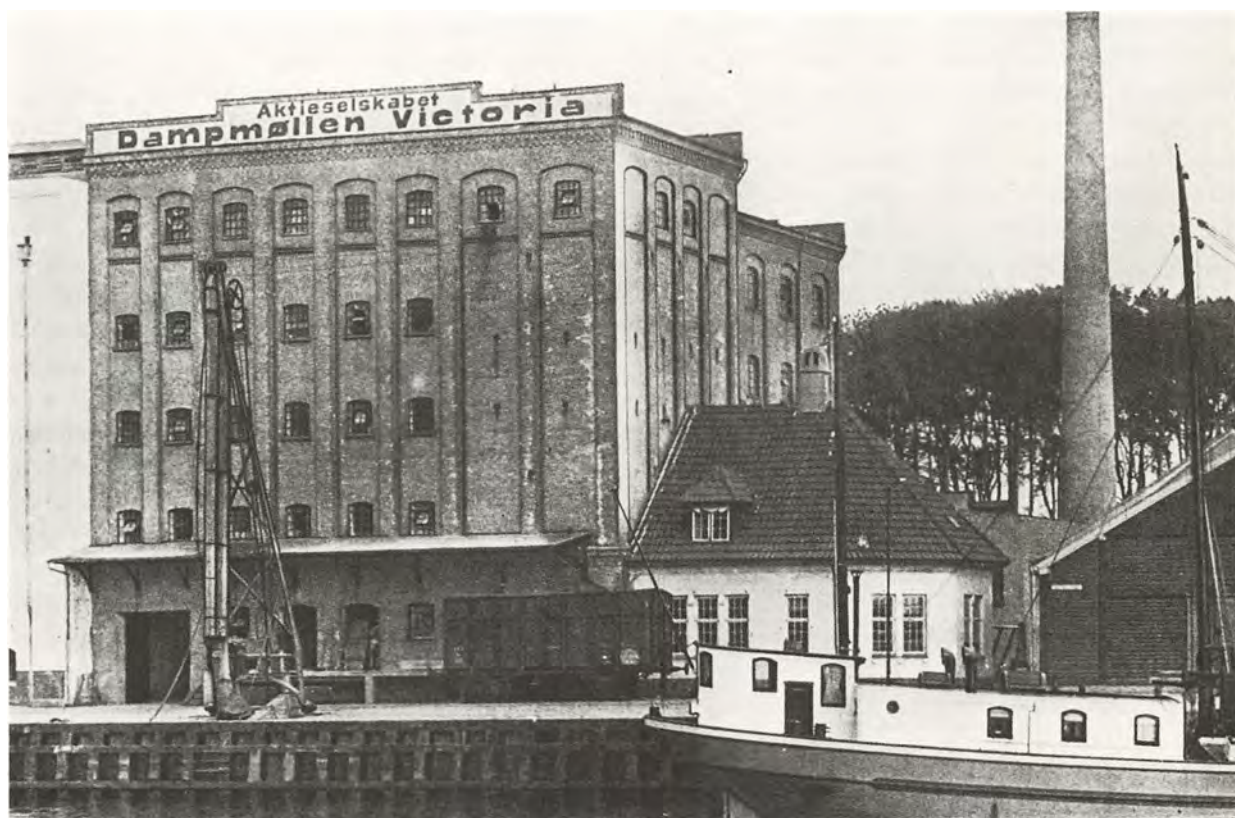
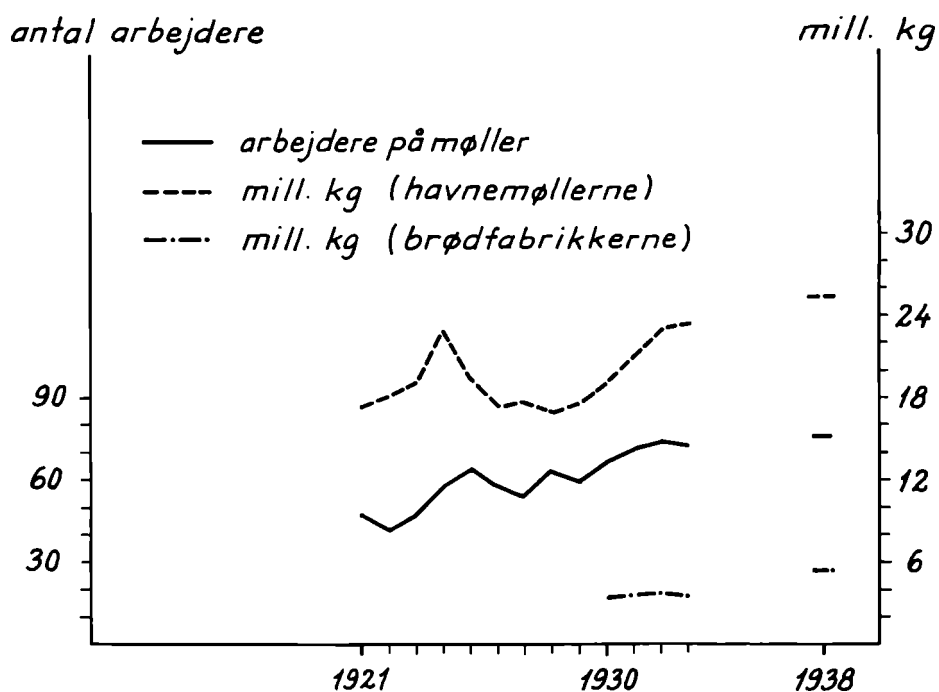
Tabel 39: Arbejdertal for møller og brødfabrikker 1913-24

	Munke Mølle	Victoria	Arbejdernes Aktiebageri	Odense Brødfabrik
1913	16	12	12	3
1914	14	16	12	4
1915	16	21	12	4
1916	20	23	15	4
1917	19	21	-	4
1918	24	21	12	5
1919	26	25	-	5
1920	21	27	9	5
1921	25	21	17	5
1922	23	21	14	6
1923	38	-	13	5
1924	35	28	17	ophørt

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Fig. 6. Møller og brødfabrikker

Møllerne ved havnen havde store vanskeligheder med at afbilde sig selv uden at få konkurrenten med. Munke Mølle løste problemet ved natoptagelse i projektørlys, mens Victoria henlå i buldrende mørke. Fra sidstnævntes side nøjedes man med interessante kompositoriske eksperimenter.
 (Kilde: 1135. Munke Mølle. 1935, Odense 1935, side 38 og Odense, Vor By, Odense 1931, side 120).

Snaps, sukker, cikorie og margarine

Aktieselskabet De forenede Spritfabrikker i Odense var ved periodens begyndelse ene om den lokale fabrikation af sprit og gær. (jf. side 91) Først og fremmest på grund af den tekniske udvikling og kravet om nye moderne anlæg var de 34-35 små brænderier fra omkring 1840 ved første verdenskrigs udbrud blevet reduceret til en enkelt stor virksomhed, som kunne dække egnens behov for „Slots-akvavit“.

Men ikke nok med det. Odense-selskabet var medlem af Foreningen af danske Spiritusfabrikker, der omfattede næsten hele branchen og fastsatte de gensidige forpligtelser m.h.t. produktion og pris, samt udfoldede bestræbelser på at få nedlagt ældre og urentable brænderier. Allerede før første verdenskrig ser det ud til, at den teknisk fornyede gær- og spiritusindustri i realiteten havde for stor en kapacitet, men virkningerne af en (selv)-ødelæggende konkurrence mindskedes mindst muligt ved denne karteldannelse. Under verdenskrigen kom det til at gå endnu hurtigere.

Flere faktorer medvirkede til at *De Danske Spritfabrikker* i begyndelsen af tyverne havde slutt alle andre og stod alene tilbage som eneleverandør af teknisk sprit, drikkespiritus og gær. Forsyningssituationen under krigen betød produktionsindskrænkninger, radikalt forhøjede spiritusafgifter gav nedsat forbrug, afholdsbevægelsen skubbede ivrigt i retning af begrænsning og offentlig kontrol og endelig har også beskatningstekniske forhold gjort deres til, at denne monopolisering fandt sted med myndighedernes billigelse, accept og direkte medvirken. Det største samlede opkøb af spritfabrikker fandt sted i 1918 og berørte for Odenses vedkommende ikke alene *De forenede Spritfabrikker*, men også det nystiftede *A/S De Danske Gærfabrikker*.

I Odense nedlagde man allerede i 1913 virksomheden i Overgade 60 og koncentrerede sig „under betydeligt udvidede forhold“ i Nørregade 58-60. Fabriksprotokollen har følgende arbejdsantal:

Tabel 40: Arbejdsantal for spritfabrikken i Nørregade 1913-19

1913	18
1914	25
1915	22
1916	22
1917	16
1918	17
1919	12

Kilde: Fabrikstilsynets protokol.

Anlægget i Nørregade betegnedes i protokollen som brændevinsbrænderi, men det rettedes senere til aftapningsanstalt. På et tidspunkt tilføjedes også ordet „gær“ til virksomhedens navn. Dette kan hænge sammen med stiftelsen af „De danske Gærfabrikker“, angiveligt med hjemsted i Odense. Dette selskab kom til i 1918, men blev næsten med det samme opkøbt. Det ser derfor ud til at først spritfremstilling, siden blot aftapning og muligvis også gærproduktion fandt sted i Nørregade frem til slutningen af året 1919. Pr. 2. januar 1920 angaves fabrikken midlertidigt lukket, for aldrig at åbne igen. Som i resten af landet måtte man i Odense gå over til „Rød Aalborg“, for såvidt man ikke forlængst havde ændret drikkevaner. Forbruget af snaps faldt i tyverne til en femtedel af førkrigsniveau, men da afgifterne var langt mere end femdoblede, kunne staten ikke desto mindre glæde sig over et stærkt forøget provenu!

Mens spritfabrikationen således for steds opførte på Fyn, fungerede *Sukkerkogeriet „Odense“* på Vesterbro perioden igennem. Som en underafdeling af *De danske Sukkerfabrikker* (jf. side 86) fulgte fabrikken i Odense den almindelige udvikling i denne branche. Første verdenskrig betød sukkerrationering, offentlig prisfastsættelse og afspærring fra verdensmarkedet. Til gengæld udsattes man i tyverne for de internationale pris-svingninger, mens man indenfor landets grænser til enhver tid var afhængig af kontrakter med roeavlerne, det dyrkede areals størrelse og de indhøstede roers mængde og kvalitet. Eftersom man

Aktieselskabet

De forenede Spritfabriker

P. Jørgensens Sønner - F. Christophersen & Co.

ODENSE

Kontor og Lager: Nørregade 60.

Telegram-Adr.: Sprit. — Telefon 22 og 136.

TAFFEL-, KOMMEN- OG FUSELFRI AKVAVIT
VINSPRIT, KOGESPRIT OG TEKNISK SPRIT
FUSELFRI OG FUSELHOLDIG BRÆNDEVIN
PRESSEGÆR

En etikette for den lokale akvavit, der i 1913 i reklameøjemed indklæbedes i Odense Vejviser.

lagde vægt på at opretholde en dansk sukkerindustri, blev det atter fra 1932 og frem nødvendigt at indføre „ordninger“, som bevirkede, at sukkerproduktionen igen blev afskærmet fra verdensmarkedet. *De danske Sukkerfabrikker*, som i forvejen var dominerende, overtog i mellemkrigs-tiden endnu en konkurrerende virksomhed, således at der ved anden verdenskrigs udbrud kun fandtes D.d.S. samt en andelsfabrik på Falster. Denne udvikling henimod et „statsanerkendt“ monopol kan ses som lidt af en parallel til den tidligere nævnte i spritbranchen – også sukkeret var under kontrol af toldvæsenet. Blot var der for sukkerets vedkommende tale om stigende efterspørgsel og produktionen kom i 30'erne til at ligge på et væsentligt højere niveau end i 20'erne.

Fabrikken i Odense, som var selskabets ældste, gennemgik en større modernisering i årene omkring 1920. I 1922 tog man en ny dampmaskine i brug, leveret af „Atlas“ i København – et landsdækkende monopol behøvede ikke demonstrere lokaltilknytning. Herved havde man siden 1913 øget maskinkraften fra 300 til 1.850 HK, hvortil kom supplerende elektromotorer – 130 HK. Dette betød, at fabrikken i Odense vedblivende kunne dække mellem 7 og 10 procent af den samlede danske sukkerproduktion.

Sukkerroerne kom hovedsageligt ind med jernbanen – i mellemkrigs-tiden var Odense direkte forbundet med hver enkelt af de øvrige syv fynske købstæder og sukkerfabrikkens placering lige indenfor overskæringen ved Middelfart Landevej må fortsat have været overordentlig fordelagtig. Andre fabrikker andetsteds i landet havde i denne periode store problemer med opbygning af lokale roebaner m.v., men omkring 1940 angives omkring 80% af roerne at være kommet til Odense med de ordinære baner, mens den øvrige mængde må være transporteret på lastbil. Dyrkerne kunne derfor bo temmelig langt fra Odense. Helt fra Langeland hentedes sukkerroer perioden igennem og en tid efter genforeningen også fra Als; de sidste gik med færgen fra Mommark til Fåborg og derfra videre med tog.

Den største aktivitet på sukkerkogeriet faldt naturligt nok sammen med roekampagnen, som lå i månederne oktober til december. Arbejder-tallene i Tabel 41 har derfor stærke sæsonudsving.

I Fabriksprotokollen ses til og med 1919 op-noteret beskæftigelsen også udenfor sæsonen – almindeligvis kun af den halve størrelsesorden.

Tabel 41: Sukkerkogeriets arbejder-tal 1913-24

	sæson	uden for sæson
1913	170	72
1914	183	105
1915	194	86
1916	228	117
1917	209	113
1918	206	77
1919	302	96
1920	302	
1921	323	
1922	279	
1924	298	

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Omkring 1940 angaves i alt ca. 400 mand beskæftiget under kampagnen, mens man ellers var nede på omkring 250. Antagelig var niveauet højere i trediverne, svarende til den generelle udvikling. Da der fra det ene år til det andet var tale om betragtelige udsving, må beskæftigelsesforholdene betegnes som overordentlig ustabile.

Sammenfattende kan om Sukkerkogeriet „Odense“ siges, at det gamle, den dag i dag delvist bevarede anlæg, fortsat var en markant del af den „industrielle profil“ i Odense – også rent fysisk. Beskæftigelsen synes i periodens forløb fordoblet, men der er intet belæg for at sæsonudsvingene blev mindre.

Sæsonarbejdet var af ikke mindre betydning i kaffesurrogatindustrien, hvis hovedprodukt var cikorerødder, som i tørret og ristet tilstand solgtes rent eller blandet med andre planteprodukter, såsom tørrede sukkerroer, kakaoskaller, malt, korn m.v. Kaffesurrogat eller kaffetilsætning alt efter smag og økonomi.

Det siger sig selv, at første verdenskrig måtte betyde en opblomstring for cikorien, som for godt og vel en tredjedels vedkommende kom fra Fyn. I Odenses umiddelbare nærhed fandtes ved periodens begyndelse tre virksomheder, der ses i Tabel 42.

To af disse virksomheder var rene tørrerier, mens kaffesurrogatfabrikken i Ejby dels havde et tørreri, dels også foretog den endelige behandling, eventuelt blanding med andre produkter og pakning. Tørrerier og surrogatfabrik anvendte dampanlæg i den forholdsvis korte sæson, som er angivet til månederne oktober og november, evt.

Tabel 42: Tre cikoriertørrerier. Arbejdertal 1913-24

	Fyens Cikorietørreri Ejby, Vor Frue Lands.		A/S Fyens Kaffesurrogat- og Cikoriefabrik, Ejby, Vor Frue Landsogn		Hjallese Cikorietørreri Dalum Sogn	
	i sæson	u.sæson	i sæson	u.sæson	i sæson	u.sæson
1913	10		34	24	10	
1914	10	1	29	19	10	1
1915	10	1	26		10	1
1916	10	1	32	24	10	1
1917	10	1	36	26	10	1
1918	10		30	20	10	
1919	14	1	34	21	12	1
1920	14		30		13	
1921	ude af drift		27		12	
1922	14		25		13	
1924	14		23		13	

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

december med. Under tørringen reduceredes de findelte cikorierødder til ca. $\frac{1}{4}$ i vægt, hvad der krævede ikke så lidt brændsel. Produktionsstatistikken svigter desværre her, som i andre tilfælde, hvor enkeltvirksomheder indgik i større koncerner. Indberetningerne til Statistisk Departement var da ikke udspecificeret på de enkelte bedrifter. Og netop i cikoriebranchen skete en vis koncentration i løbet af perioden.

Cikorietørreriet i Ejby var en underafdeling af De danske Cikoriefabriker alias C. F. Rich og Sønner og det blev surrogatfabrikken også. *A/S Fyens Kaffesurrogat- og Cikoriefabrik* var stiftet i 1911 af tidligere leverandører til C. F. Rich, som nu begyndte for sig selv. Alle forpligtede sig til selv at dyrke eller lade dyrke cikorie. Kapitalen på i alt 50.800 kr. var fordelt på aktier med pålydende 200 kr. og cikorierødderne leveredes til priser, der var bestemt af engrosprisen på det færdige produkt. Udbyttet betaltes dels procentvis som for almindelige aktier, dels i form af dividende. Organisationsformen forekommer at være en interessant blanding af regulært aktieselskab og andelsselskab.

Endelig havde *tørreriet i Hjallese* en noget omskiftelig tilværelse. I begyndelsen andelsselskab med adressen Hestehavelund pr. Hjallese St., senere er set Næsby som adresse, derefter igen Hjallese, hvorefter virksomheden må være opørt en gang i trediveerne. Indtrykket er, at cikoriertørreriet i Hjallese fristede en tilværelse så at sige på marginalen som leverandør til de efterhånden

ret få surrogatfabrikker, når der var behov for det. En lignende rolle kan have været tildelt et tilsvarende tørreri i Seden, som ligeledes forsvandt i 30'erne.

Dermed ikke sagt, at forbruget af kaffetilsætning i al almindelighed gik ned. Det største år under verdenskrigen var 1918 – „et ideelt Aar“, hed det, „idet Danmarks Befolkning Størstedelen af Aaret maatte undvære sin Yndlingsdrik Kaffen.“ Men i slutningen af 30'erne var man oppe på noget nær den samme højde. Den totale produktion af kaffetilsætning for udvalgte år er opgjort i Tabel 43, angivet i 1.000 tons.

Tabel 43: Dansk produktion af kaffetilsætning, udvalgte år, 1.000 tons

1917	4,6	1927	6,1	1937	7,5
1918	8,9	1928	6,3	1938	7,4
1919	6,7	1929	6,5	1939	7,8

Kilde: Dansk Industrieretning.

Mellemkrigstiden igennem var surrogat eller tilsætning snarere reglen end undtagelsen, når kaffen skulle brygges. Den fortsatte koncentration på til sidst kun et par større firmaer, gør det imidlertid vanskeligt at fastslå den odenseanske omegns andel i de to produkter, som af folk af tilstrækkelig høj alder huskes fra reklameslogans som henholdsvis det, der duede og det, der blev drukket.

En fjerde og sidste gren af nærings- og nydelsesmiddelindustrien, som bar stærkt præg af koncentration i denne periode, var margarinefremstillingen. *Odense Margarinefabrik* i Vindegade 75 var byens eneste. Aktiekapitalen var på 130.000 kr. og arbejdsantal og udbytte fremgår af Tabel 44.

Tabel 44: *Odense Margarinefabrik. Arbejdsantal 1913-24 og udbytte 1913-27*

	arbejdere	udbytte i %	
1913	12	12/13	6
1914	12	13/14	3
1915	13	14/15	7
1916	13	15/16	7
1917	12	16/17	7
1918	ej i drift	17/18	7
1919	13	18/19	8
1920	13	19/20	10
1921	12	20/21	-
1922	15	21/22	12
1923	mgl.	22/23	12
1924	12	23/24	5
1925		24/25	7
1926		25/26	-
1927		26/27	5

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller og Greens Danske Fonds og Aktier.

I august 1928 likviderede selskabet. Likvidatorer var den samlede bestyrelse og direktøren, alle af Odense, og resultatet var et provenu til aktionærerne på ca. 195%. På den baggrund kan standsningen se lidt mærkelig ud, men der er ingen tvivl om årsagen. Der var tale om en slagting. Vejviseren fortæller, at den senere ejer af Vindegade 75 var A/S Otto Mønsted København.

Store tekniske forbedringer i 1920'erne betød, at de største margarinefabrikker anført af Otto Mønsted opbyggede meget rationelle fabriksanlæg, som helst skulle udnyttes. Følgen var overkapacitet og forstærket konkurrence, som især gav sig udslag i reklame, tilgift, bonusordninger for forhandlerne og i detailledet rabatmærker til forbrugerne. Resultatet var, at de 11 største virksomheder i branchen efter store anstrengelser og mange omkostninger i perioden 1922 til 1929 fik hævet markedsandelen fra 83 til 85,6%, mens det gik ud over de mellemstore, hvortil bl.a. hørte Odense Margarinefabrik.

Det paradoksale var imidlertid, at de helt små margarinefabrikkers antal mere end fordobledes

i 20'erne. Og således gik det da også året efter nedlæggelsen af Odense Margarinefabrik, da det indberettedes, at nu var *Odense Ny Margarinefabrik* etableret. Mens giganterne sloges på livet løs og i løbet af tredive år udviklede sig i senere stærkt kritiserede produktions- og pris aftaler, var der også plads til en ny lille virksomhed på Fiske-torvet nr. 9 i Odense – kort tid efter flyttet til Hjallesø. Produktionen i de små fabrikker gik udelukkende til det lokale marked, hvor den personlige kontakt med kunderne – det være sig bagerier, detaillister eller forbrugere – kunne erstatte de stores landsdækkende, men omkostningstyngende reklame- og salgsmidler. En medvirkende faktor var naturligvis, at det teknisk er ret enkelt at fremstille margarine også i mindre skala. I alt fald eksisterede Odense Ny Margarinefabrik i lighed med en små hundrede andre små virksomheder landet over perioden ud. Men den nåede næppe nogen sinde over spærregrensen og op i den „egentlige“ industri.

Margarinen var i lighed med melis, akvavit og kaffetilsætning et standardprodukt som i perioden 1914-40 i større eller mindre grad i den almindelige bevidsthed blev forbundet med koncerner, hvis hovedsæde såvist ikke lå i Odense. Betegnende er det da også, at da man i 1931 på den Hempelske Boghandels Forlag udgav det yderst præsentable værk „Odense, Vor By“, var ingen af disse fire grene af nærings- og nydelsesmiddelindustrien repræsenteret i afsnittet om erhvervs-livet – end ikke sukkerkogeriet „Odense“, som alligevel ikke rigtig var odenseansk. Forholdet var anderledes ved de følgende grupper af virksomheder.

Svin og andre slagtedy

Oprettelsen af *Andelsselskabet Odense Eksportslagteri* i samarbejde med Odense Offentlige Slagtehus er tidligere beskrevet. (side 88) Slagteriet med adressen Rugårdsvej 5/7 var under det meste af første verdenskrig landets største andelsslagteri, men var ikke uden konkurrence fra Rugårdsvej 46 – lidt længere ude på den modsatte side – *Koopmanns Svineslagteri*, en af 8 filialer af den i alt fald delvist udenlandsk ejede „slagterikæde“ med hovedsæde i Ålborg. Slagtetal findes kun for Andelsselskabet, men Koopmanns relative størrelse kan tilnærmelsesvist aflæses af arbejds-tallene fra fabriksprotokollen, jvf. Tabel 45.

*Slagtere med deres dyr i gården, mens Eksportslagteriet endnu husede de Offentlige Slagtehusse.
(Kilde: Hjalmar Clausen og Cl. Clausen, Andelselskabet Odense Eksportslagteri, 1897-1947, Odense u.å., side 239).*

*Tabel 45: Svineslagterierne i Odense.
Arbejdertal 1913-24 og Eksportslagteriets slagtninger 1913-24*

	Koopmanns Svineslagteri Arbejdere	Odense Eksportslagteri Arbejdere	svin slagtet	% af landstotal
1913	16	95	101.820	4,3
1914	13	91	120.126	4,3
1915	14	100	119.333	4,8
1916	11	95	113.535	4,5
1917	15	91	94.843	3,8
1918	6	89	10.713	3,3
1919	7	40	11.420	2,5
1920	10	50	25.742	2,8
1921	16	54	53.245	3,2
1922	22	65	72.790	3,3
1923	27	82	122.400	3,6
1924	32	119	156.894	3,9

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller, Odense Eksportslagteri 1897-1947 og Dansk Industrieretning.

Slagtetalene fortæller klart, hvad der her, som andetsteds i landet skete under første verdenskrig, da man så længe man kunne skaffe importeret foder kunne producere og sælge alt, men derefter måtte formindske selve bestanden. Da det tager sin tid at få en svinebestand op igen, lå tallene fortsat lavt til ind i tyverne. Det fra andre brancher velkendte efterkrigsboom kunne derfor af gode grunde ikke bevirke flere slagtninger, men nok højere priser; også noteringen for flæskesalg til England toppede i året 1920. I Odense kneb det endda yderligere med at holde den relative andel af landets slagtninger, men fra begyndelsen af tyverne gik det igen frem.

Andelsselskabet Odense Eksportslagteri udgav i 1947 et jubilæumsskrift i anledning af 50-års jubilæet, hvori en omfattende statistik findes som bilag. Til skade for en nøjere belysning af denne odensevirksomhed i den følgende del af mellemkrigstiden omfatter tallene fra og med 1922 også filialen i Assens, som det år overtoges fra det likviderede A/S „De danske Svineslagterier“. I ovenstående tabel er der dog tale om rene odense-tal, og for de følgende år har det kunnet konstateres, at slagtingerne på Eksportslagteriet i Odense svingede mellem 3,5 og 4,0% af landstotalen. Det kan ikke overraske, at et slagteri af denne størrelse stort set havde en produktion, der svingede i takt med de samlede danske svineslagtninger, som er vist på Fig. 7.

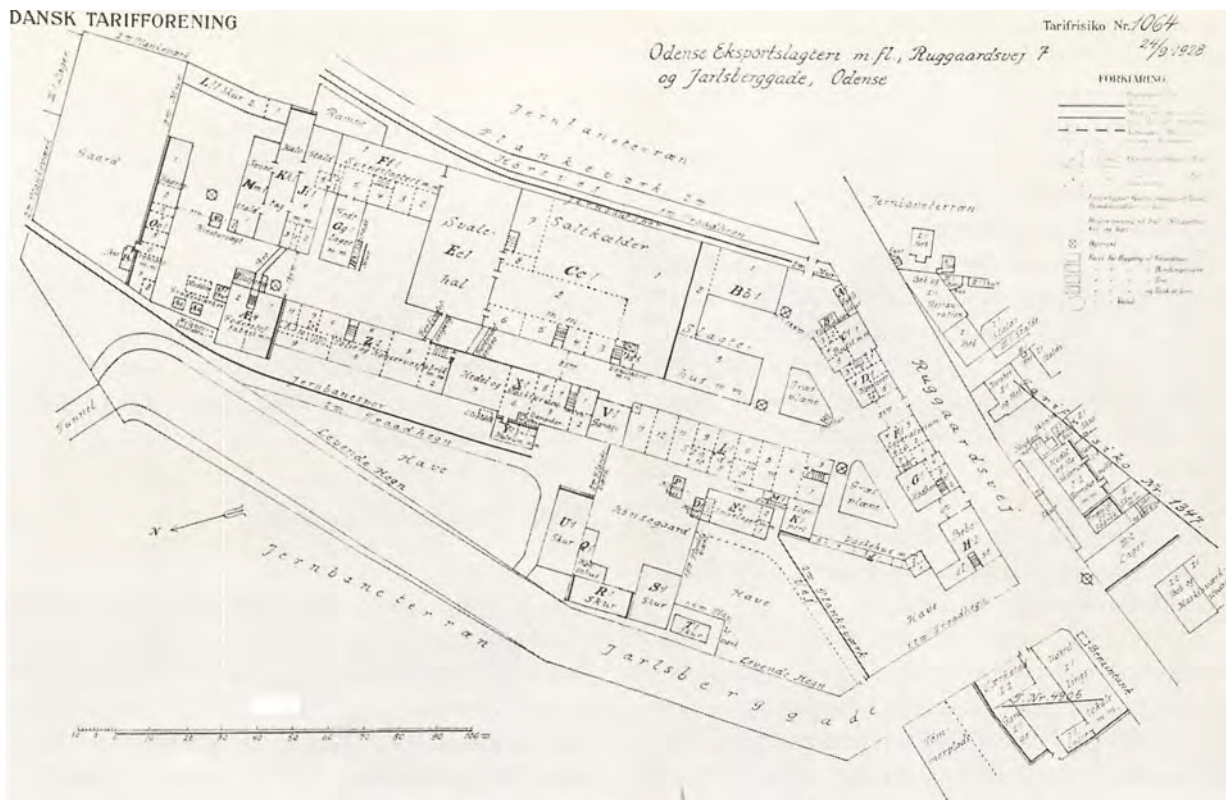
Fra 1923 havde man i absolutte tal flere slagtninger i Odense end nogensinde. Lidt afhængigt af opgørelsesmåden – incl. eller excl. filialer – kan man fastslå at Odense Eksportslagteri mellemkrigstiden igennem var blandt de 2-3 største danske slagterier, hvis ikke *det* største. Og slagttallene steg frem til 1932. Kornpriser og priser på det færdige produkt spillede naturligvis en afgørende rolle for dispositionerne i landbruget og gav svingninger i svineavl og dermed i slagtninger. Men indtil begyndelsen af trediverne var der set fra et rent slagterisynspunkt tale om enorm fremgang. Store udvidelser og flere mand i arbejde i Odense. Til gengæld betød de lave kornpriser fra omkring 1930 og de følgende par års ekstremt store landbrugsproduktion, at nok gav det rekordslagtninger i et par år, men derefter kom nedgangen til et lavere niveau perioden ud – i nogle år ledsaget af produktionsregulering af svineavl i form af de såkaldte svinekort. I 1932 slagtedes der på Odense Eksportslagteri 293.000 svin, i 1939 var man nede på 156.000. Men dog pænt i forhold til tyverne. Og under alt dette forblev beskæftigelsen forholdsvis høj. I Tabel 46 bringes tal for både Koopmanns Svineslagteri og Eksportslagteriet hentet fra produktionsstatistikken, for såvidt oplysninger er bevaret.

Blandt andet kan man iagttage, at slagtninger til hjemmemarkedet fulgte pænt med til op i tyverne, men herefter viser sammenligningen mel-

Fig. 7. Svineslagtninger
Total for hele Danmark

Kilde: Dansk Industrieretning.

Plan over eksportslagteriet fra 1928.

(Kilde: Dansk Tarifforening, Afsl. fra Baltica, Topografica, Landsarkivet for Fyn).

Tabel 46: Svin slagterierne i Odense.

Samlet arbejdsantal og produktion til eksport og hjemmemarked 1921-38

	Samlet antal arbejdere	Kg bacon til eksport 1.000 kg	% af lands- total	Kg flæsk til hjemmemarked 1.000 kg	% af lands- total
1921	68	3.879		462	
1923	96	8.607		798	
1924	121	10.770		845	
1926	126	9.750	5,2	1.122	4,5
1927	137	12.754	5,0	1.520	5,0
1929	158	12.667	5,0	1.467	4,7
1930	173	14.381	4,8	1.487	3,8
1938	181	7.089	4,1	3.022	6,4

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik og Dansk Industrierbetning.

lem tallene for 1930 og 1938 klart, at faldet i eksporten da modsvarede af en stigning i hjemmeforbruget større end nogen sinde – man spiste selv, hvad ikke kunne udføres. Dette kan naturligvis ikke forklare de stadigt stigende arbejdsantal, som hænger sammen med andre også mere lokalt betonedede aktiviteter end svin slagtninger.

Det store slagteris fulde navn var fra periodens begyndelse frem til og med 1926 „Andelsselskabet

Odense Offentlige Slagtehus og Eksportslagteri“. Samtlige slagtninger i Odense kommune skulle foregå på denne virksomhed, hvor den kommunale kødkontrol også havde til huse. Lokale slagtermestre mødte op med alskens slagtedyrl og kontrolfunktionerne udførtes af offentligt ansatte dyrlæger. Afgifter af forskellig art og andre pengemellemværender mellem Andelsselskabet og andre berørte – herunder kommunen – voldte en del be-

sværligheder. I sin tid havde det været betragtet som et aktiv for Andelsselskabet med dette samarbejde, men i midten af tyverne fandt man, at det var en klods om benet og kontrakten med kommunen blev opsagt, hvorefter de Offentlige Slagtehus rykkede ud og blev en selvstændig virksomhed. (se nedenfor)

Inden da havde der på flere felter været tale om „parallel“ virksomhed i bygningskomplekset på Rugårdsvej 5-7. Slagtermestrenes kreaturslagtninger modsvarede af Eksportslagteriets egne slagtinger af kvæg, selv om disse lå på et meget beskedent niveau i forhold til svinelagtningerne. Endvidere oprettedes to tarmrenserier, øjensynligt til afløsning af *Schaub og Co.*'s tarmrenseri i Reventlowgade (nu B. Bangs Gade) – en filial af Esbjergvirksomheden, som ophørte i 1920/21. Arbejdertal fremgår af Tabel 47.

Tarmene herfra anvendtes naturligvis til pølsefabrikation, som var et af de vigtigste sekundære produkter fra begge slagterier. Eksportslagteriets „biforretninger“ herudover var mangeartede. Foruden pølser, blodbudding, skinker, saltet flæsk og andre holdbare kødvarer til detailsalg fremstilledes i „køkkenafdelingen“ leverpostej, salater og andre charcuterivarer og i slagteriet indgik også en egentlig konserverfabrik, som foruden kødvarer også behandlede frugt og grøntsager. På en foderstoffabrik, som nyindrettedes efter verdenskrigen, produceredes animalsk foder, blodmel og kødbenmel. Og endelig var der butiks-

Tabel 47: Tarmrenserier i Odense. Arbejdertal 1913-24

	Schaub og Co.	Danske Andels- slagteriers Tarm- salg. Tarmrenseri	Odense Slagter- mestres Tarmrenseri
1913	15		
1914	33		
1915	29	1921 6	1921 6
1916	21	1922 9	1922 10
1917	16	1923 15	1923 7
1918	4	1924 16	1924 9
1919	ude af drift		
1921	nedlagt		

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

salget. Indtil 1926 havde man kun haft to udsalg i Odense, som af hensyn til slagtermestrene havde haft et begrænset sortiment, men efter udskillelsen af de Offentlige Slagtehus indrettedes en række nye butikker med stærkt stigende salg i tiden op mod anden verdenskrig. I det hele taget differentieredes Eksportslagteriets virksomhed meget med det åbenbare formål selv at kunne udnytte den vigtigste råvare, svinet, videst muligt – og også for at kunne komme over vanskelige tider.

For selve Eksportslagteriet ser tidspunktet lige efter første verdenskrig ud til at have været noget kritisk. Ganske vist kunne formanden – Th. Madsen Mygdal, den senere statsminister – på gene-

Et af periodens mest særprægede anlæg var Odense Offentlige Slagtehus, der kunne tages i brug i 1927. Her fotograferet kort efter opførelsen.

(Kilde: *Odense, Vor By, Odense 1931, side 134*).

ralforsamlingen i 1919 gøre situationen forholdsvis optimistisk op, men dels var det en forudsætning for optimismen, at der nu kom rolige tider både pris- og produktionsmæssigt, dels stod det 22 år gamle slagteri overfor tiltrængte moderniseringer. De offentliggjorte regnskabstal viser meget små reserver på dette tidspunkt, men også stigende udgifter til forrentning i de første år af tyverne. Teknisk suppleredes dampanlægget med en dieselmotor, så man havde henholdsvis 150 og 125 HK. Slagteriets arealer rundedes af, så det fra 1920 fyldte hele karreen mellem Jarlsberggade, Rugårdsvej og jernbaneterrænet – i alt 4½ td. land. Senere fulgte bygningsmæssige fornyelser og udvidelser af saltkælder, kølerum, fedtsmelteri, slagteri og svalehal. Dette var i begyndelsen af tyverne. Efter adskillelsen fra De Offentlige Slagtehusene i 1926/27 fulgte en ny fase. I slutningen af tyverne mente man at kunne prale af skandinaviens, muligvis Europas største saltahal, i trediveerne kom en ny slagtegang, et nyt stort damp turbineanlæg og senest en stor udvidelse af konservesfabrikken.

Den foreliggende viden om det stadig eksisterende alternativ, *Koopmanns Svineslagteri*, er såre beskeden. Andelsselskabet Odense Eksportslagteri værdigede ikke den lokale konkurrent mange bemærkninger i det omtalte jubilæumsskrift. Da Koopmann i Odense var en filial, ovenikøbet af en virksomhed med et begrænset antal aktionærer, er det svært at få yderligere oplysninger.

Derimod blev det nystartede „*Odense Offentlige Slagtehusene og Næringsmiddelkontrol*“ en interessant virksomhed, stiftet allerede i 1925 med en aktiekapital på 300.000 kr. som et resultat af en overenskomst mellem Odense kommune og fire af byens slagtermestre. Et ganske særpræget bygningskompleks længere ude ad Rugårdsvej – nr. 60 – blev opført i løbet af 1926 og „1. januar 1927 afholdt man prøveslagtning i de nye lokaler og fremviste disse for offentligheden“. Fire år efter berettes begejstret om fire slagtehallen for okser, heste, kalve og lam og for svin. Om svalehal- og salgshal, kølerum, damp- og maskinanlæg, kødkontrolstation med trikinkontrol, staldbygninger, destruktionsanstalt med foder melsfabrik, tarmhuse, hudesalteri, talgsmelteri og også lokaler for den lokale mælkekontrol. Der har været noget at se på i de bygninger, som repræsenterer et af mellemkrigstidens mest originale industrianlæg i Odense. Hvor mange, der her kom i arbejde, er svært at afgøre. Ved erhvervstællingen i 1935

opgjordes både slagtehusene som sådan og to indlejede tarmrenserier – herunder slagtermestrenes tarmrenseri, jvf. ovenfor – og disse tre virksomheder beskæftigede i alt 24 mand, men bygningerne kan meget vel have rummet flere under industrigrænsen.

A/S Odense offentlige Slagtehus og Næringsmiddelkontrol var ikke nogen dundrende økonomisk succes, hvad tallene i Tabel 48 for nettooverskud og udbytte viser:

Tabel 48: A/S Odense offentlige Slagtehusene og Næringsmiddelkontrol. Nettoresultat og udbytte 1927/28-39/40.

	Nettooverskud	Udbytte %
1927/28	– 13.000	-
1928/29	– 17.500	-
1929/30	– 14.000	-
1930/31	21.000	-
1931/32	55.000	6
1932/33	1.500	-
1933/34	– 39.000	-
1934/35	– 63.500	-
1935/36	– 21.500	-
1936/37	– 500	-
1937/38	– 13.500	-
1938/39	– 37.000	-
1939/40	– 68.500	-

Kilde: Greens Danske Fonds og Aktier.

Den forrige partner, Eksportslagteriets, reaktion var muligvis iblandet lidt skadefryd, som kom til orde i jubilæumsskriftet: „Det er ingen hemmelighed, at dette nye slagtehus gennem årene har været et endog meget kostbart foretagende for Odense by.“ Forholdet var, at købstaden havde stillet en garanti på 1.700.000 kr. og Slagtehusene måtte i 1940 nedskrive aktiekapitalen fra 300.000 til 150.000 kr. Det samlede byggeri havde kostet 2,1 mill. kr. og det må have knebet med rentabiliteten, for at sige det mildt. Eksportslagteriets syrlige kommentar afspejler vel den omkostningsbevidste andelsbevægelses forretningsmæssige syn på sagen, mens byens fastholden ved de økonomisk svagt kørende slagtehusene kunne være udtryk for, at der her bl.a. varetoges funktioner til fælles glæde for Odenses borgere eller forbrugere. Land kontra by ved Rugårdsvej!

Hermetik, pølser, marmelade og eksportfløde

Som nævnt havde Eksportslagteriet en konserverfabrik, som var oprettet allerede 1906, men den var langt fra den eneste i Odense. Fra samme tid stammer *A/S Fyens Konserver* i Jarlsberggade i Landdistriktet lige udenfor bygrænsen og blandt de ældre virksomheder af beslægtet art var *Odense Pølsefabrik* i Overgade nr. 64. I samme gades nr. 40 begyndte *Bjarne Eckhoffs Konserver og Pølsefabrik*, men flyttedes 1914 til en ny fabrik i Buchwaldsgade 51 i Sct. Hans Landdistrikt. Disse tre repræsenterer dels den store all-round producerende konserverfabrik, dels kombinationen af pølser og kødkonserver og endelig den rene pølsefabrikation. Samtidig var de i periodens begyndelse de mere stabile virksomheder i en branche, som specielt under første verdenskrig kunne opvise utroligt mange foretagender med meget kort levetid.

En egentlig konserverfabrik beskæftigede kvinder i stort omfang, især i sæsonen – her først og fremmest frugt- og grøntsagssæsonen, som for „Fyens“ vedkommende er angivet til at ligge fra 1/5 til 1/10, jvf. Tabel 49. Mindre udpræget var udsvingene i kødbranchen. Intet er anført for Eckhoffs vedkommende, mens der i 1914 udenfor sæsonen kun var beskæftiget 8 mand på Odense Pølsefabrik.

Om den sidste type virksomhed kan tilføjes, at mens Odense Pølsefabrik er den eneste af sin

art ifølge Fabrikstilsynet, så vrimler Odense Vejviser med pølsefabrikanter. Forholdet var utvivlsomt det, at enhver slagtermester med respekt for sig selv naturligvis fremstillede pølser i bagbutikken, hvorved fabrikanttitlen let fulgte med. Der har dog næppe været tale om et omfang eller en bemanding af en sådan størrelsesorden, at det har interesseret Fabrikstilsynet. Når sidstnævntes oplysninger i denne sammenhæng er fulgt, skyldes det ikke mindst, at tilsynets kontrol i tilgrænsende brancher synes meget nøjeregnende, selv når det gjaldt meget kortvarige fænomener, som det vil fremgå nedenfor.

Bjarne Eckhoffs fabrik blev aktieselskab i 1918 med en fuldt indbetalt kapital på 550.000 kr. I direktionen sad grosserer Holger Hansen, Kbh. og Bjarne Eckhoff, Odense. I 1920 lukkede fabrikken ned og året efter solgtes den til Holger Hansen for 300.000 kr. Denne genoptog produktionen i Buchwaldsgade i årene 1924-28, samtidig med at Eckhoff startede en ny virksomhed i Frederiksgade nr. 3. Her ses han i vejviseren sidst i 1929, fra og med 1930 flyttede fabrikken tilbage til Buchwaldsgade.

Pausen i begyndelsen af tyverne var, som det vil ses, typisk for branchen. Eckhoffs fabrik adskilte sig fra de fleste ved at komme igang igen. „Gullaschtiden“ under første verdenskrig var hektisk, og de forskellige faser kan aflæses i oversigten, som rummer navne, adresser og arbejdsantal for de konserverfabrikker fra denne tid, hvis eksistens har kunnet verificeres. (se side 269).

Tabel 49: Tre konserverfabrikker. Arbejdsantal 1913-24

	A/S Fyens Konserverfabrik			u.sæson			Bjarne Eckhoff			Odense Pølsefabrik		
	sæson											
	m	k	i alt	m	k	i alt	m	k	i alt	m	k	i alt
1913	20	100	120	9	7	16	12	12	24	10	-	10
1914	30	60	90	10	10	20	3	2	5	10	-	8
1915	33	65	98	10	7	17	40	16	56	12	-	12
1916	19	54	73	10	8	18	25	30	75	12	-	12
1917	20	42	62	9	7	18	17	8	25	12	-	12
1918	22	30	52	9	17	26	13	4	17	10	-	10
1919	30	60	90	12	20	32	12	3	15	14	-	14
1920	21	60	81				2	2	4	10	-	10
1921	10	39	49				-	-	-	8	-	8
1922	12	78	90				1	-	1	8	-	8
1924	35	121	156				5	25	30	8	-	8

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Eckhoffs fabrik i Buchwaldsgade er et sent eksempel på, at ejeren opførte sin bolig umiddelbart i tilslutning til virksomheden – som tidligere Thrige havde gjort det. (Nyere fotografi, Industriregistreringen, Odense Bys Museer).

Ordet „Gullasch“ er i nedsættende betydning uløseligt knyttet til denne periode. Det må dog understreges, at det ikke er muligt ud fra det foreliggende materiale at afgøre, om nogle af de her nævnte virksomheder gjorde sig fortjent til et mindre godt omdømme. Derimod ses det tydeligt, at der var tale om mange andre produkter end netop dåser med oksekød og gulerødder i terninger, selv om kødkonserveres *var* en fremtrædende artikel i det første krigsår, da Industriberetningen kunne citere en ældre etableret virksomhed for følgende udtalelse: „En meget stærk opgang i fabrikation, hovedsageligt forårsaget ved eksport af kødkonserveres, atter forårsaget af krigen. Dette fremkaldte en stærk tilgang af „outsidere“ i vor industri, som var industrien til skade og landet til liden ære. Der var i en vis periode snart sagt ikke den restauratør, mejerist, cyklesmed eller spækhøker, der ikke følte sig kaldet til at fabrikere konserveres, navnlig gullasch.“ Bemærkningen kan efter behag både fortolkes som et udtryk for nød-

vendigheden af selvjustits i denne branche og som den etableredes irritation over nye konkurrenter. Allerede i 1914 nævntes iøvrigt problemet med at skaffe dåser, som skulle blive temmelig afgørende de følgende år.

Året efter var eksporten af kødkonserveres fordoblet. Den solgtes til høje priser, men at der var kvalitetsproblemer fremgik af især tyske besværgelser. Produktionen af fiskekonserveres steg imidlertid også, hvilket betød at 1916 blev det store fiskehermetikår, hvad også tydeligt ses af oversigten over odensevirksomheder, uanset at netop denne by ikke ligefrem under normale forhold kunne gøre krav på at være noget fiskeriercenter! Kødkonserveres gik en kende tilbage, hvilket blandt andet hang sammen med at kontrollen fra myndighedernes side blev skærpet og slagtingerne af svin stagnerede. Nu oprettedes en mængde bouillonterningfabrikker, som udmærkede sig ved ikke at skulle bruge dåser, som var ved at blive konserveresindustriens altoverskyg-

gende problem. Også bouillonterninger kunne fabrikkes af mere eller mindre lødige råvarer, så her måtte ligeledes gribes kontrollerende ind.

I 1917 blev blikproblemet fatalt og det kneb for alvor med at skaffe råvarer til både kødkonserver og terninger. Til gengæld blev marmeladen årets nye store artikel. I krigens sidste år lå en stor del af den egentlige konserverindustri stille, mens de produkter, som mest kom i vælten, blev tørret frugt og grøntsager samt kartoffelmel.

Det første fredsår stod i afviklingens tegn, fortsat i 1920, da afsætningsvanskeligheder for alvor satte ind. Det må understreges, at der under den senere del af krigen og i de første år efter ikke var tale om helt hovedløs produktion og eksport – råvarer og udførsel var i allerhøjeste grad kontrolleret fra oven. Derimod udfoldedes sikkert en stor opfindsomhed!

Samtlige faser og varekategorier afspejles i oversigten over virksomheder i Odense, som alle hurtigt forsvandt igen med undtagelse af Eckhoffs tidligere nævnte fabrik, som holdt pause. Adresserne viser, at der i begyndelsen i meget høj grad må have været tale om genbrug af ældre lokaler – de mange fabrikker i den indre by, i Overgade, Overstræde og Søndergade dækker såvist ikke over egentlige nyanlæg. Senere, da tørrede grøntsager og kartoffelmel blev fremtræ-

dende, rykkede man længere ud langs udfaldsveje og i omegnssogne.

Den vrede konserverfabrikants ord om restauratører og cykelsmede er ikke efterkontrolleret, men det var klart nok temmelig let at komme igang. Teknisk var behovet blot kogegrej og et loddeapparat til dåserne. De få aktieselskaber havde meget beskeden kapital, kun et enkelt selskab var i denne henseende stort anlagt. *Fyens Præservesfabrik* var et eksempel på, at også de etablerede i branchen – I. M. Jensen – stillede store, omend senere skuffede forventninger til mulighederne på langt sigt for tørret grønt og frugt.

Herefter kan begyndelsen af 20'erne karakteriseres som noget af en konserverpause, hvilket fremgår af Tabel 50, som inkluderer produktionen i de sidste krigsår. Den eneste gruppe, som holdt et nogenlunde niveau, var frugt- og grøntkonserver. Man tager næppe fejl, hvis man udråber ærter i dåser til den mest almindelige artikel. Anden konserver indgik simpelthen ikke i almindelige husholdninger før senere i mellemkrigstiden, som derved blev den egentlige gennembrudstid for dåsemad. Tidligere var hermetik i den almindelige bevidsthed forbundet med luksusvarer – asparges og importerede sydfrugter – søfartens behov for konserverede levnedsmidler og som i årene forud produkter fra en „krigsindustri“.

Tabel 50: Konserver, kødvarer og marmelade ifølge produktionsstatistikken, samtlige virksomheder i Odense incl. slagterier. 1.000 kg

	Kødkonserver og dåseleverpostej	Pølser og andre kødvarer røgede etc.	Fiskehermetik	Frugt- og grøntsagskonserver	Marmelade mv.
1917	711	866	17	352	487
1918	93	755	-	136	580
1920	0	161	-	377	73
1921	-	168	-	192	45
1923	152	179	-	360	124
1924	470	229	-	752	207
1926	810	481	-	381	180
1927	753	567	-	492	169
1928	699	525	-	987	302
1929	483	484	-	869	236
1930	1.034	724	-	1.280	389
1938	596	1.113	167	3.980	1.083

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

Oversigt over konserverfabrikker fra „gullaschtiden“

Søren Pors, Konserverfabrik i Overgade 60. Kød-konserver. Beskæftigede 1915-17 henholdsvis 30, 16 og 10 personer, $\frac{2}{3}$ heraf kvinder. Nedlagt september 1917.

J.A. Jørgensen og Co. Søndergade 17. Grøntsager og fiskehermetik. Beskæftigede 1913-16 henholdsvis 26, 20, 15 og 38 personer, $\frac{3}{4}$ heraf kvinder. Udenfor sæsonen kun mellem 4 og 10 personer. Nedlagt 1917.

Fiskekonserverfabriken „Neptun“ A/S, Overgade 46. Beskæftigede i 1916 31 personer, heraf 20 kvinder. Aktiekapital 9.000 kr. Året efter nedlagt.

Konserverfabriken „Dana“, Overgade 65. Fiskehermetik. Beskæftigede i 1916 36 personer, heraf 17 kvinder. Året efter nedlagt.

Jacobsen og Nielsen, Horsetorvet 1. Fiskekonserverfabrik. Beskæftigede i 1916 22 personer, heraf 11 kvinder. Året efter nedlagt.

Bouillonterningfabriken „Odin“, Overstræde 1, senere Vindegade 48. Kun set 1916-17 med henholdsvis 17 og 26 personer i arbejde, hvoraf 15 og 24 var kvinder.

A/S Fabriken „Danica“, Engelstoftsgade 9. Fiskekonserverfabrik, senere Bouillon-Ekstraktfabrik. Stiftet 1916, aktiekapital 6.000 kr. Udgået af Greens Fonds og Aktier allerede året efter. Virksomheden i funktion 1916-19 med henholdsvis

10, 3, 5 og 5 personer. Kun første år 8 kvinder. 1920 ude af drift, 1921 nedlagt.

Hesseldahls Præservesfabrik ved Næsbyhoved Mølle i Sct. Hans Landdistrikt. I 1918 overtaget af A/S Fyens Præservesfabrik, med aktiekapital 300.000 kr. Administrerende dir. var I.M. Jensen, ligeledes adm. dir. og bestyrelsesmedlem i Fyens Konserverfabrik. I virksomhed 1916-18 med henholdsvis 20, 41 og 34 personer i sæsonen. Heraf $\frac{2}{3}$ kvinder. Udenfor sæson kun 3-4 mand. Fyens Præservesfabrik indberettede i 1919 kun at have været i drift i 3 uger. Herefter indstillet. Selskabet først endeligt opløst i 1927! Produktet var tørret frugt og grøntsager.

Hesseldahls Præservesfabrik, Stige, Lumby sogn. Gemysetørreri. Kun set i 1919. 3 mænd og 9 kvinder i arbejde.

A/S Korn- og Foderstofkompagniet, Middelfart Landevej. Gemyse- og korntørreri. I arbejde med 3 hold á 18 mand i sæsonen 1918. Standset pr. 10/4 1919. Nedlagt.

Odense Frugt- og Gemyse-Tørreri, S. Møller og Co. Nyborg Landevej, Vor Frue Landsogn. I 1919 angivet i virksomhed med 11 mænd og 24 kvinder. 1920 ude af drift.

Fyns Kartoffelmelsfabrik, Hjallese. I virksomhed i 1918 med 25 mand i efterårssæsonen fra 1/10. I 1920 anført som nedlagt.

Bagernes og Købmændenes Andels-Kartoffelmelsfabrik. I drift i 1918 fra 1/10 med 35 mand. Nedlagt februar 1919.

Selv marmeladen ses på Tabel 50 at ligge meget lavt omkring 1920. Enten syltede man selv, eller man spiste slet ikke den slags. Den store produktion i 1917-18 var sat i værk efter myndighedernes opfordring for at „den mindrebemidlede befolkning kunne få et sundt og brugeligt erstatningsmiddel“ – for smør og margarine! Men da den mindrebemidlede befolkning ikke påskønnede disse bestræbelser og ikke ville spise marmeladen måtte man give eksporttilladelser.

Det er da også karakteristisk, at Eksportslagteriet i Odense, som efter første verdenskrig i allerhøjeste grad var interesseret i supplerende produkter, ikke før lidt ind i tyverne satsede alvorligt på konserver. Herefter gik det fremad, både til hjemmemarked og eksport. I Industri-

beretningen fra 1924 bemærkedes også, at fabrication af henkogte skinker og svinetunger var steget betydeligt i de sidste par år, ikke alene til udførsel, som først beregnet, men i stigende grad også til salg her i landet.

Udviklingen videre frem ses i Tabel 50-52 og bevirkede, at nye konserverfabrikker med betydeligt længere levetid blev oprettet i Odense. Foruden produktionen på de to slagterier, Eckhoff og Fyens Konserver, omfatter tabellen fra 1928 også *Pølse- og Konserverfabrikken „Odin“*, Rugårdsvej nr. 46, og fra samme år den kommende store konkurrent til Fyens Konserver: *Odense Konserverfabrik*.

Direktøren for Fyens Konserverfabrik, I.M. Jensen, brød ud og opbyggede på Middelfart

Landevej nr. 1 sin egen fabrik. Femten år efter starten mente man selv at kunne karakterisere Odense Konserverfabrik som en af landets førende med en omfattende produktion af grøntkonserver, „kompotfrugter“, marmelader og frugtsafter.

Fra tyverne stammer endvidere *J.P. Jensens Kødvarrefabrik* på Hjallesøvej nr. 3, „*Odense kontrollerede Kødvarrefabrik*“ v. N. Johansen i Vestergade nr. 76 og i trediverne kom flere til. „*Molendo*“ på Skibshusvej 72 fra 1932, senere *Sølling og Co.*, hvis virksomhed er angivet placeret i Havnegade 19 og endelig oprettedes i 1935 „*Dansk Frugttørreteri A/S*“ i Hjallesøvej med en aktiekapital på 42.500 kr. Sidstnævnte var organisationsmæssigt en undtagelse, idet de øvrige enten var enkeltmandsejede eller aflæggere af engrosvirksomheder.

I trediverne var således mange virksomheder i gang med fremstilling af egentlig konserver eller tilgrænsende produkter. De gamle i branchen gav udtryk for ængstelse. Fra Eksporthagteriets side kommenteredes situationen med en bemærkning om, at „kampen mod Eksporthagteriet fra de private (sic) konserverfabrikkers side var ret hård“, mens Fyens Konserverfabrik, som var en hyppig bidrager til Industribetningen, i 1934 konstaterede, at indtjeningsevnen var reduceret på grund af stærkt pågående indenlandsk konkurrence. Fra samme side forlød det to år efter, at de nyopdannede fabrikker betød et udbud til så lave priser, at det formentlig efterhånden ville gøre hele denne industri urentabel. Fyens Konserverfabrik havde ganske rigtigt de følgende år – 1937 og 1938 – store underskud, hvad der bevirkede en nedskrivning af aktiekapitalen og nødvendiggjorde tilførsel af ny kapital, men dette kan ligesåvel afspejle en specielt ugunstig udvikling for denne virksomhed, selvom det må indrømmes, at den stærke konkurrence indenfor branchen i al almindelighed bekræftes af Industribetningen.

Arbejdertallene på Tabel 51 dækker frem til og med 1921, hvad der var den „normale“ beskæftigelse på virksomhederne, d.v.s. i sæsonen. Derimod er tallene fra og med 1922 beregnet som et årsgennemsnit, hvad især på grund af frugt- og grøntkonserverfabrikkerne vanskeliggør sammenligning. De to store, „Fyens“ og „Odense“ beskæftigede således gennemsnitlig 171 kvinder i 1938, mens tallet i realiteten, som det ses, svingede fra 24 i januar som lavpunktet og til ikke

Tabel 51: Arbejdertal for konserverindustrien excl. slagterier 1917-38

	Total	heraf kvinder
1917	109	57
1918	62	24
1919	67	24
1920	42	20
1921	46	30
1922	34	20
1923	36	21
1924	92	63
1926	101	61
1927	112	67
1928	115	70
1929	115	75
1930	138	76
1938	318	255

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Tabel 52: Procentandel af landstotal for konserver m.v. produceret i Odense

	Kødkonserver og dåseleverpostej	Pølser og andre kødvarer røgede etc.	Frugt- og grøntsagskonserver
1923	17,7	uopl.	22,0
1924	30,0	uopl.	18,1
1929	16,1	4,3	18,5
1930	20,5	6,3	37,2
1938	6,7	6,3	55,1

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik og Dansk Industribetning.

Tabel 53: Den kvindelige arbejdsstyrke på de to største konserverfabrikker, ansatte fordelt på årets 12 måneder. 1938

januar	24
februar	41
marts	42
april	43
maj	99
juni	277
juli	353
august	311
september	314
oktober	316
november	150
december	84
Årsgennemsnit	171

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

Tabel 54: Arbejdertal for fem virksomheder – mælke- og flødekondensering, 1913-24

	Nørrebro 7A Flødesterilisering			Thorsgade 75 Eksportflødefabrik			Overgade 60 Flødefabrik			Hjallese Tørmælksfabrik			Jens Benzonsgade 52, Flødefabrik		
	m	k	i alt	m	k	i alt	m	k	i alt	m	k	i alt	m	k	i alt
1913	5	8	13												
1914	5	8	13												
1915	4	10	14												
1916	19	31	50	6	15	21									
1917	17	24	41	10	30	40									
1918	16	18	34	17	46	63	2	12	14						
1919	15	15	30	12	22	34	2	10	12						
1920	10	10	20	19	22	41	2	7	9	5	6	11			
1921	8	8	16	12	32	44	2	8	10	7	5	12			
1922	5	5	10	11	11	22	-	3	3	ude af drift			6	-	6
1923										8	7	15	5	-	5
1924	3	5	8	10	12	22	2	3	5	11	10	21	6	-	6

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

mindre end 353 i juli, som var årets travleste måned. (Tabel 53.)

Endelig viser procenterne på Tabel 52 for den odenseanske andel af den totale danske konserverproduktion, at mens pølser og andre ikkehermetiske kødvarer lå i et leje, som i størrelsesorden svarer til byens slagteriers andel af samtlige slagtninger (jf. side 263), så var man specielt i tyverne stærkt placeret m.h.t. kødkonserver, selv om de årlige svingninger var betragtelige. Derimod var procenten for 1938 lav, hvilket naturligvis kan være et tilfælde, hvorimod man kan være mere tilbøjelig til at se en opadgående linie for grøntsager og frugt – fynske ærter, velsagtens hældt på dåser fra Hastrup.

Beslægtede produkter – frugtsaft og frugtvin – har i det foregående ikke kunnet belyses, men alt tyder på, at *Fyens Konserverfabrik* og *Odense Vin-kompagni* tog sig af langt den overvejende del af fremstillingen af dansk frugtvin. I de sidste par år inden anden verdenskrig havde den danske – banderolerede – frugtvinsproduktion et omfang svarende til 40-45% af den samlede vinimport.

En speciel gren af konserverbranchen fremstillede eksportfløde og kondenseret mælk. Fabrikskontrollen har 5 fabriksanlæg i begyndelsen af perioden, som passende kan danne udgangspunkt for den følgende – temmelig indviklede – redegørelse for virksomhedsforholdene, jvf. Tabel 54.

Adressen Nørrebro 7 A beboedes af *Export-Fløde Kompagniet*. Fabriksprotokollen har endnu

for 1914 betegnelsen mejeri og kødkonserverfabrik, men senere er det rettet til flødesterilisering. Der var tale om et aktieselskab anmeldt 1912, kapital oprindeligt 18.000 kr., udvidet i 1918 til 300.000 kr. Adressen ændredes ind i tyverne til Kræmmergyden 6 – lige om hjørnet. Her forblev man til virksomheden standsede i 1929, hvorefter bygningerne overtoges af det nyoprettede „*The Canned Cream and Milk Company*“, som forblev der perioden ud.

Andelsselskabet Mejeriet Sanderum påbegyndte i 1916 fabrikation af eksportfløde i Thorsgade 75, fik i 1923 et kondenseringsanlæg, så man kunne udvide med kondenseret mælk. En underafdeling kom til i samme karré i Jens Benzonsgade, hvor betegnelsen *Dansk Flødeeksport „Sana“* også træffes. Virksomheden fortsatte perioden ud.

A/S Flødekompagniet „Vita“ lå i Overgade 60, en adresse også kendt fra Søren Pors' konserverfabrik. Selskabet, som havde en aktiekapital på kr. 50.000 trådte i likvidation i 1922, men virksomheden fortsattes under navnet *Odense Mælkekompagni*, som få år efter indkorporeredes under Mejeriet Sanderum.

Endelig stiftedes *Fyns Tørmælksfabrik* i 1919 og påbegyndte en produktion i Hjallese, men trådte i likvidation allerede i 1921. *A/S Crown Milk* med hjemsted i København overtog bygninger og inventar i Hjallese for 95.000 kr. – senest set i Greens Fonds og Aktier i 1926.

Arbejdertallene og de nødtørftige oplysninger om de enkelte virksomheder placerer eksport-

*Gårdinterieur fra Mejeriet Sanderum.
(Nyere fotografi, Industriregistreringen, Odense Bys Museer).*

fløde og mælkekondensat på linie med den øvrige „krigsindustri“ og med dennes optimistiske, men delvis fejlslagne investeringer i efterkrigstiden. I realiteten forblev kun to virksomheder i live perioden ud. Den engelsksprogede navngivning viser, at der fortsat skulle sættes streg under *export*-fløde, hvad der tilfulde bekræftes af Mejeriet Sanderums indberetninger, som især i trediveerne beskæftigede sig intenst med engelske kvotaordninger, subventionsordninger i andre eksporterende lande, generende toldbestemmelser o.lign. De to overlevende virksomheder er endvidere interessante alene ved deres forskellighed.

Mejeriet Sanderum var et by-konsummejeri med sideløbende almindelig mejeridrift, arbejderboliger m.v. i et lidt større anlæg med flere bygninger bl.a. til denne særlige fløde- og mælkekondensatproduktion. *The Canned Cream and Milk* var derimod helt specialiseret i denne branche og lå klemmt inde på mindst mulig plads imellem almindelig beboelse, hvilket resulterede i klager over støjgener og påfølgende retssager.

Den beskæftigelsesmæssige udvikling for de to – Mejeriet Sanderum alias Dansk Fløde Export „Sana“ og Export-Fløde Kompagniet/*The Canned Cream and Milk Company* – fremgår af de

samlede arbejdsdotal hentet fra produktionsstatistikken, jvf. Tabel 55.

Tabel 55: Exportfløde – arbejdsdotal for to virksomheder 1924-38

1924	39
1925	27
1926	30
1927	21
1928	23
1929	20
1930	27
1931	34
1932	39
1933	33
1938	56

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

De forskellige sorter eksportfløde, kondenseret hermetisk/ikke-hermetisk, sukret/ikke-sukret fløde, mælk og skummetmælk samt tømælk skiftede noget mellemkrigstiden igennem – også i den publicerede statistik. Men gjort op samlet, producerede de to i 1924 i alt 1,7 mill. kg mælke- og flødeprodukter imod 2,6 mill. kg i 1938. Medtages den tredje fabrik i 1924 skal tallet skønsomt forhøjes med 1 mill. kg. Groft taget, kan man derfor roligt regne med, at arbejdsdotalene afspejler også udviklingen produktionsmæssigt. Andelen af den samlede danske produktion steg fra 4,6 respektive 7,4% i 1924 til 13% i 1938.

Tobak

Udviklingen i tobaksindustrien kan i denne periode først og fremmest karakteriseres som en nedtælling: der blev færre og færre virksomheder, hvilket hang sammen med konjunkturer, mekaseri og forbrugsmønstre. Samtidig blev de egentlige tobaksfabrikker langt mere bofaste. De mange flytninger i den foregående periode var ikke mere normen. Da branchen traditionelt anvendte en del yngre arbejdskraft, unge mennesker under 18 år, er disse også anført i Tabel 56, som er udarbejdet på grundlag af fabriksprotokollerne.

Ni fabrikker i 1913 blev til ti i 1915 og 1916, men til kun fem i 1924. Forskellen mellem 1920 og 1921 m.h.t. de samlede arbejdsdotal er så slående, at katastrofeår forekommer nærliggende som betegnelse for sidstnævnte.

Tiden under første verdenskrig havde ganske vist givet problemer, men forsyningsmæssigt havde man ikke været værst stillet i de første år. Oversøiske tilførsler kom frem omend af lidt andre kanaler end de vanlige. Værre gik det under den uindskrænkede ubådskrig fra 1917, så dette og især det følgende år blev til cigarer anvendt en del indenlandsk avlet tobak, „medens derimod humle ikke synes at have været brugt i større udstrækning“. Til cigaretter og pibetobak kom humlen derimod i betragtning i lighed med solsikke-, kirsebær- og kartoffelblade, mens skråtobaksfabrikanterne kunne supplere med rabarberblade. Dette havde ingen synlig virkning på beskæftigelsen, men her snyder tallene. De fleste af virksomhederne i Tabel 56 lukkede faktisk midlertidigt i foråret 1918, ifølge vedføjede notiser i fabriksprotokollen. I begyndelsen af 1919 kom de første leverancer af den ægte vare til landet og det og det følgende år beskrives som meget gunstige for branchen. Også i Odense lå beskæftigelsestallene da højere end nogensinde, men året efter var de i gennemsnit mere end halveret og et par fabrikker var blevet nedlagt.

Forklaringen lå i det almindelige økonomiske omsving, dermed svigtende efterspørgsel, store usolgte lagre og endelig især for cigarer og cecutters vedkommende en pludselig stærk tysk konkurrence fremhjulpet af faldende markkurs. Billige tyske cigarer væltede ind over landet.

Tre af odensefabrikkerne var på dette tidspunkt aktieselskaber, men det gør ikke mængden af oplysninger så forfærdelig meget større, dette så meget desto værre, som produktionsstatistikken på dette punkt svigter.

A/S A. Jensen var det ældste af aktieselskaberne, men ser ud til at have gået overordentlig dårligt i denne periode. Siden 1911 var ikke betalt udbytte og efter 1922 forblev anmodninger om oplysninger ubesvarede. Senere kunne Greens Fonds og Aktier dog bringe en notits om, at direktør E. P. Stokkebye i februar 1927 havde overtaget samtlige aktier, hvorefter selskabet blev opløst. Formanden for bestyrelsen havde i hele denne periode heddet Erik Stokkebye og det firmanavn var ifølge vejviseren fra 1927 knyttet til Overgade 20. *Erik Stokkebye's Cigar og Tobaksfabrik* fungerede her perioden ud som den ene af de to overlevende egentlige virksomheder i denne branche. Kombinationen af butik, beboelse og fabrikation, alt placeret i Overgade 20, var utvivlsomt typisk for mellemstore tobaksfabrikker.

Tabel 56: Tobaksfabrikker i Odense. Arbejdertal 1913-24

	N. Tørring Nedergade				A/S A. Jensen Overgade 20				F. Perrot Kongensgade 59				Stokkebye, m.fl. Vestergade 95				
	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	
1913	100	53	153	18	23	17	40	7	1913	4	2	6	1	ude af drift			
1914	82	52	134	11	20	16	36	6	1914	1	4	5	-	ude af drift			
1915	81	55	136	12	14	12	26	2	1915	5	1	6	1	ude af drift			
1916	79	57	136	13	16	10	26	3	1916	4	1	5	1	20	11	31	-
1917	84	67	151	18	15	9	24	-	1917	3	1	4	1	23	12	35	1
1918	84	67	151	23	24	15	39	-	1918	2	-	2	-	19	17	36	2
1919	68	105	173	26	15	18	33	-	1919	1	-	1	-	21	15	36	-
1920	90	107	197	29	13	11	24	1	1920	ud af tilsyn				21	18	39	1
1921	51	35	86	12	10	10	20	3	1921					18	12	30	1
1922	69	60	129	21	8	8	16	5	1922					7	6	13	3
1924	92	103	195	17	12	9	21	-	1924					12	10	22	-

	H. Nielsen Overgade 56				H. Nielsen Brogade 6-8				R. Larsen Overgade 9				E. S. Jensen Hunderupvej 3, Klæregade 35				
	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	
1913	67	25	92	8	36	22	58	8	1913	4	-	4	-				
1914	69	26	95	10	30	15	45	2	1914	3	-	3	-				
1915	62	24	86	8	23	15	38	2	1915	3	-	3	-	3	1	4	3
1916	64	24	88	9	23	16	39	2	1916	2	-	2	1	5	1	6	2
1917	mgl.				32	19	51	11	1917	3	-	3	1	4	-	4	2
1918	68	32	100	8	32	18	50	8	1918	3	-	3	-	1	-	1	-
1919	69	34	103	8	39	43	82	14	1919	4	-	4	-	udgår 1919			
1920	63	39	102	29	9	11	20	2	1920	3	-	3	-				
1921	ude af drift, flyttet				23	15	38	8	1921	2	-	2	-				
1922	til Brogade 6-8				22	13	35	3	1922	1	-	1	-				
1924					23	15	38	2	1924	indeh. død, nedlagt							

	Nørrebro Skråtobak Nørreb.102, Vindeg.48				Leidecker og Co. Nedergade 16				E. Larsen Overgade 36				Total				
	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	M	K	I alt	heraf unge	
1913	8	6	14	7	8	4	12	2	1913	1	1	2	-	251	130	381	51
1914	8	11	19	8	9	5	14	2	1914	1	-	1	-	223	129	352	39
1915	9	11	20	8	8	4	12	1	1915	1	-	1	-	209	123	332	37
1916	7	14	21	5	9	8	17	4	1916	ud af tilsyn				229	142	371	40
1917	8	15	23	7	17	7	24	3	1917								
1918	8	16	24	1	10	8	18	3	1918					251	173	424	46
1919	16	55	71	15	9	10	19	2	1919					242	280	522	65
1920	56	43	99	4	10	7	17	2	1920					265	236	501	68
1921	2	3	5	-	nedlagt i 1921				1921					116	75	181	24
1922	2	2	4	-					1922					109	89	198	32
1924	2	5	7	1					1924					141	142	284	20

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Stokkebye ejede i forvejen ejendommen i Vestergade 95, som i periodens begyndelse ikke benyttedes til fabrikation. Fra 1916 var den øjensynligt lejet ud til københavnerselskabet Herm. Krüger (N. F. Bonnesens Eff.) hvis bestyrelsesformand hed Fabrikant Erik Stokkebye – ialtfald til og med 1926. I 1929 var han det ikke mere, og efter alt at dømme må produktionen i Vestergade 95 være endeligt ophørt over midten af tyverne.

Også *Nørrebro Skråtobaksfabrik* var aktieselskab. Indtil 1917 svarede den helt til navnet – adressen var Nørrebro 102 C, men fra 1918 lå den i Vindgade 48. Aktionærernes antal var få, kapitalen var på 50.000 kr. og oplysningerne sparsomme. Vejviseren har firmanavnet med endnu i 1938, men alt tyder på at eventuel fremstillingsvirksomhed da har haft et meget beskedent omfang.

Det samme må gælde *H. Niensens fabrik*. De to fremstillingssteder blev til eet i Brogade 6-8. Fra 1. januar 1923 overtoges den af Fabrikant N. Rasmussen, fra 1935 anføres R. C. Møller som ejer og i 1940 gled firmanavnet ud. I Brogade 6-8 lå fra 1928 Odense Skotøjsfabrik, så her må tobaksfabrikationen også have ligget på et meget beskedent niveau i den senere del af perioden.

Endelig *Tørring*, hvis fabrik i periodens begyndelse var installeret i Nedergade 27. I 1920 indberettedes, at virksomheden var overgået til aktieselskab – kapital 750.000 kr. – med Ludvig Tørring som administrerende direktør. Det første regnskabsår gav et overskud på 50.000 kr., for det næste – 1921 – angaves et tab på 12.000 kr. Herefter ønskede man ikke at give regnskabsoplysninger. Aktierne var på få hænder.

Begyndelsen som aktieselskab må have været hård for firmaet N. Tørring, selv om de nærmere omstændigheder omkring vanskelighederne i de første år ikke kan belyses. I 1923 synes man at være klar til ekspansion, for da kunne man indberette, at cigarfabrikken i oktober var flyttet til Nedergade 19, det tidligere K.F.U.M., som nu var blevet ombygget. På sydsiden af Nedergade fortsattes udvidelserne i den kommende tid både ved køb af ejendommene nr. 17 og 15 og i slutningen af tyverne ved opførelse af bygninger ned mod åen. Selv om Nedergade var en gammel gade, var der endnu i mellemkrigstiden muligheder på selv så centralt beliggende grunde.

Tørrings Cigarfabrik klarede sig altså. Endda godt. I 1931 berettede man at beskæftige 450

Et eksempel på genbrug af bygninger opført til et ganske andet formål er Tørrings anskaffelse af KFUM's ejendom i Nedergade.

(Kilde: Tidsskrift for Industri, 1942, side 139).

Et industriinterieur stadig ganske uden maskiner – Tørrings håndrullede cigarer. Fotografi fra omkring 1930.

(Kilde: Odense, Vor By, Odense 1931, side 137).

mennesker som fremstillede en årsproduktion på ca. 30 mill. cigarer og cerutter. I begyndelsen af fyrrerne ansloges tilsvarende ca. 500 arbejdere og ca. 50 mill. stk. cigarer og cerutter. En produktion i denne størrelsesorden svarede til en 5-6% af landets samlede. Samtidig var denne, den anden overlevende egentlige tobaksfabrik, byens trediestørste arbejdsplads.

Oversigtens mindre virksomheder blev nedlagt, døde ud i bogstavelig forstand eller gik ud af tilsyn. Men vejviseren rummede år efter år stadig et stort antal tobaksfabrikanter og selv om mange af de helt små meget vel kan være fortsat i ren detailhandel, er der alligevel ingen tvivl om, at der i adskillige tilfælde foregik en egentlig produktion i bagbutikken. I Industrierbetningen nævntes for katastrofeåret 1921 også den følge, at mange arbejdsløse cigararbejdere prøve-

de at klare til dagen og vejen ved at starte egen forretning. Og dette fænomen var sejlivet. I folketællinger fra tiden herefter er for Odenses vedkommende fundet flere eksempler på den lille cigarfabrikant, som drev fremstilling og detailsalg hjulpet af familiemedlemmer, typisk et par døtre. Resultatet var ifølge Industrieretningen, at denne konkurrence fra de helt små gik ud over mindre og mellemstore fabrikker, mens de helt store bedre klarede sig, velsagtens i kraft af mærkevarer med mere end lokal afsætning.

Når der overhovedet var baggrund for denne parallel til de tidligere nævnte små margarinefabrikker (se side 260) skyldes det den tekniske udvikling, eller rettere manglen på samme. Først i mellemkrigstiden mekaniseredes cigar- og cerutfabrikationen helt eller delvis. Hverken Tørring, Leidecker, Perrot, Stokkebye, Jensen, Larsen eller Rasmussen havde nogen som helst mekanisk kraft i brug i 1913. Nørrebros Skråtobaksfabrik havde en elektromotor på ½ hk og Nielsen i Brogade og A. Jensen i Overgade kunne prale af en kraftforsyning hver med 4 hk, henholdsvis ved gas og ved damp. Det var det hele. I 1916 fik Tørring sin første elektromotor – 2 hk – og i 1924 var man nået op på hele 11½ hk, selv om det desværre ikke er muligt at se, hvad disse hestekræfter blev brugt til. Det står dog fast, at først og fremmest håndrullede cigarer til stadighed vurderedes højest og at førende cigarfabrikker fortsatte denne produktion – ligesom de små i bagbutikkerne! Derimod blev cigarillos for størsteparten og cigaretter helt og aldeles efterhånden fabrikeret ved en gennemmekaniseret proces. Arbejdsløsheden i tobaksbranchen øgedes simpelt hen i det omfang folk gik over til at ryge billige cerutter og cigaretter. I tyverne et stadigt tilbagevendende tema i Industrieretningen.

Katastrofen fra 1920 til 1921 søgtes afhjulpet ved importregulering af cigarer i 1922, efterfulgt af et egentligt „kriseværn“ mod tysk dumping i 1923 – i sig selv interessante og for datiden relativt stærke indgreb. Herefter generede importen ikke nævneværdigt den danske produktion, som i Tabel 57 er angivet fra og med 1923 til og med 1939, det sidste normale år før krigen.

Der var sammenhæng mellem forbrug og beskatning. De skattetekniske ændringer – især bestående i forhøjelser – var mange og udviklede i dette tidsrum, men især den ændring, som trådte i kraft i 1929 synes at have haft store beskæftigelsesmæssige virkninger. Ændret afgift betød at

cerutters og især cigaretters fremmarch bremsedes, folk fik råd til at ryge flere cigarer og mange, „der tidligere havde røget formcigarer, blev i stand til at købe håndrullede cigarer.“ Skrå og snus gik på langt sigt af brug, men det har næppe bekymret i samme grad, der var ikke her tale om den samme arbejdsintensive produktion. Røgtobak gik tidvis lidt tilbage, men senere gik det over en bred front frem for alt, hvad der kunne ryges, selv om mindsket købekraft 1931-32 spores kendeligt i tallene.

Tabel 57: Tobaksindustrien. Den samlede danske produktion 1923-39

	Cigarer mill.stk.	Cigarillos mill.stk.	Cigaretter mill.stk.	Røgtobak 1.000 kg	Skråtobak og snus 1.000 kg
1923	269	119	974	2.131	1.544
1924	280	131	1.051	2.061	1.508
1925	242	133	1.101	2.015	1.516
1926	243	149	1.225	2.070	1.500
1927	219	158	1.262	2.005	1.451
1928	209	175	1.420	2.030	1.386
1929	263	186	920	2.095	1.425
1930	283	232	1.209	2.045	1.338
1931	279	262	1.180	1.953	1.318
1932	264	288	1.065	2.337	1.213
1933	307	335	1.074	2.539	1.175
1934	383	374	1.137	2.569	1.164
1935	413	389	1.236	2.573	1.166
1936	442	396	1.351	2.727	1.154
1937	472	412	1.452	2.603	1.123
1938	490	420	1.536	2.600	1.092
1939	488	427	1.678	2.690	1.077

Kilde: Dansk Industrieretning.

Cigarene havde så at sige fået et pusterum til glæde for beskæftigelsen – ved periodens begyndelse ansloges henvend 70% af samtlige arbejdere i tobaksindustrien at have med cigarfremstilling at gøre – og det hele er et ganske interessant eksempel på kombination af beskatningsteknik og beskæftigelsesfremmende foranstaltning, som også må være kommet de to tiloversblevne virksomheder i Odense til gode: Stokkebye og især Tørring. De høje arbejdsdeltal hos sidstnævnte fortæller tydeligt, hvad hovedartiklen her var.

Øl og vand

„Albani“ var alene tilbage i 1940, selv om det var med to anlæg. I selve det store bryggeri i Albanigade og Tværgade var fremstillingen af det skattepligtige øl fortsat koncentreret, mens filialen siden 1905 – „Slotsbryggeriet“ i Nørregade – havde hvidtøllet samt fra 1915 også en produktion af mineralvand.

Det sidste af de små bryggerier forsvandt allerede lige efter første verdenskrig. *Schrøders Bryggeri*, aktieselskab med en kapital på 42.000 kr., standsede driften i 1919 og trådte i likvidation året efter. De sidste 6 år af sin levetid beskæftigede virksomheden på Skibhusvej nr. 76 konstant 8-9 mand.

Det andet store bryggeri, „Odense“ i Holsedore, havde i 1915 købt „De forenede Mineralvandsfabrikker“ (side 90), hvis produktion flyttedes fra Albanitorv til Holsedore, hvorefter situationen var den, at byen Odense rummede to bryggerikoncerner, som begge udbød et sortiment strækken-de sig fra stærkt øl til søde vande. I Fabriksprotokollen blev mineralvandsfabrikken trods tilknytningen til „Odense“ stadig anført for sig, mens arbejderne på Slotbryggeriet er angivet for hvidtøl og mineralvand under eet. Det er derfor valgt i Tabel 58 at gengive de samlede tal for hver af de to virksomheder.

Tabel 58: Bryggerierne i Odense.
Arbejdertal 1913-24

	Bryggeriet Albani og Slotsbryggeriet			Bryggeriet Odense og de forenede Mineralvandsfabrikker		
	m	k	i alt	m	k	i alt
1913	76	90	166	39	15	54
1914	66	69	135	39	17	56
1915	66	92	158	38	21	59
1916	98	104	202	40	20	60
1917	104	108	212	40	32	72
1918	74	57	131	47	21	68
1919	93	105	198	42	31	73
1920	111	118	229	49	41	90
1921	98	109	207	53	40	93
1922	96	78	174	49	44	93
1924	119	94	213	47	58	105

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

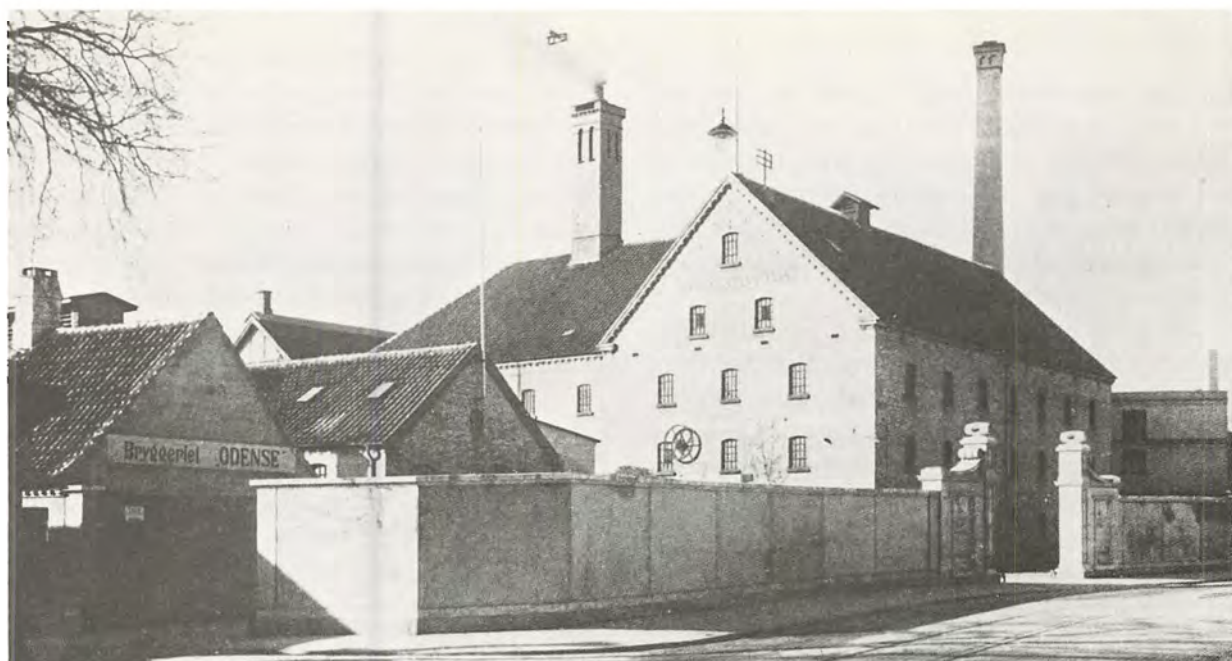
Beskæftigelsestallene var svingende af flere grunde. Det forsyningsmæssigt vanskelige år i 1918, som betød indskrænkninger i ølbrygningen til fordel for mere livsnødvendig anvendelse af det foregående års byghøst, slår tydeligt igennem. Blandt tidens begrænsninger var iøvrigt også, at øllet ikke måtte holde over 3% alkohol, og dette „for den danske Bajerskølindustri så brændende spørgsmål om ophævelse af maksimumsgrænsen for øllets styrke“ løstes først i foråret 1923.

Endvidere spillede vejret naturligvis en rolle. Kolde og regnfulde somre kommenteredes med sorg i Industriberetningen og faldet i beskæftigelsen på Albanibryggeriet fra 1921 til 1922 kan meget vel skyldes, at sommeren dét år faktisk var kølig, samtidig med, at den almindelige økonomiske udvikling betød, „at arbejderklassens lønninger, som er af stor betydning for ølsalget, blev reduceret en del i 1922.“

Tallene er maksimumstal, d.v.s. de gælder for sæsonen, som for Albanis vedkommende blev angivet at ligge fra 1. april til 1. oktober. I vinterhalvåret må beskæftigelsen have været generelt lavere, selv om det kun er anført for enkelte år. I Albanis „aftapningsanstalt“ beskæftigedes i 1913 således kun halvt så mange om vinteren, og alt i alt ser det ud til, at der på bryggerierne var henvend halvanden gang så mange i arbejde i sæsonen og således kun omkring to tredjedele af de ovenfor anførte udenfor sæson.

Byens to bryggerier var af ulige størrelse, ikke alene med hensyn til beskæftigelse, men også på papiret. „Odense“ forøgede i 1915 aktiekapitalen med 100.000 til 400.000 kr., mens „Albani“ tilsvarende gik fra 600.000 til 900.000 i 1920, det sidste utvivlsomt i forbindelse med en større modernisering, som i 1922 indberettedes afsluttet. I begyndelsen af 20'erne var forholdet mellem dem således med hensyn til kapital og arbejdertal som to til een, men i de følgende år var det næppe på forhånd afgjort, hvordan udfaldet ville blive under den indbyrdes konkurrence, som af en af direktøerne for Albani mange år senere blev karakteriseret som meget hård. „Vi sloges på livet løs for at øge omsætningen, men købedygtigheden var ringe ...“ og „... vanskelighederne var store, og konkurrencen lå på et ubehageligt niveau.“

Om sig selv udtalte de to bryggerier omkring 1931 samstemmende, at de teknisk set var blandt de mest tidssvarende virksomheder i sin art, at deres produkter nød stor yndest, at deres råvarer

*Bryggeriet Odense set fra Mageløs. Den monumentale sandstensmur vidner om den hang til imponant arkitektur, som synes at karakterisere bryggeriernes byggestil.
(Kilde: Odense, Vor By, Odense 1931, side 125).*

overvejende var fynske, deres betydning stor for den lokale beskæftigelse og omsætning, og deres bygninger iøvrigt smukke og monumentale. Tilsvarende uniformitet finder man i deres udbyttepolitik. Begge gav uafbrudt i perioden 1923/24 til 1930/31 10%, hvorefter de, som på tælling, året efter nedsatte det til 8%. I 1933 indledtes så sammenslutningen til „A/S Albani Bryggerierne.“

Begge havde i en årrække kunnet fremvise pæne nettooverskud – „Odense“ dog gennemgående de pæneste. I tidsrummet 1925/26-1931/32 havde det mindste byggeri sammenlagt et overskud efter henlæggelser på lige knap millionen, mens det større i samme tidsrum kun kom lidt over en million. En aktieudvidelse på „Odense“ i 1930 på 200.000 kr. var derfor utvivlsomt en optimistisk oprustning med henblik på fortsat lokal krigsførelse.

Det, der kunne tvinge de to bryggerier i armene på hinanden, var vel først og fremmest det dalende salg lige efter 1930. Det er naturligvis ikke muligt at give tal for ølforbruget i Odense og omegn, men det totale danske forbrug af øl i skatteklasse I samt det skattefrie hvidtøl ses i Tabel 59.

Til sammenligning bringes i Tabel 60 fra produktionsstatistikken, hvad de to bryggerier i O-

Tabel 59: Det danske ølforbrugs sammensætning 1929-34

	1.000 hl	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Lagerøl		458	500	461	384	378	392
Pilsnerøl		786	857	848	779	792	867
Skattekl. I i alt		1.244	1.357	1.309	1.163	1.170	1.259
Hvidtøl		582	615	602	581	583	617
Index 1930 = 100							
Lagerøl		92	100	92	77	76	78
Pilsnerøl		92	100	99	91	92	101
Skattekl. I i alt		92	100	96	86	86	93
Hvidtøl		95	100	98	94	95	100

Kilde: Dansk Industrieretning.

dense tilsammen fremstillede i nogle af disse år, d.v.s. for de år data er bevaret. Angivelsen i 1.000 hl og index som i Tabel 59.

Produktionstal og forbrugstal er ikke helt sammenlignelige, idet svind og lagerforskydninger kan spille ind. Endvidere kunne en eventuel eksport have betydning, men den kan man i dette

Tabel 60: *Ølproduktionen i Odense 1929-31 og 1933*

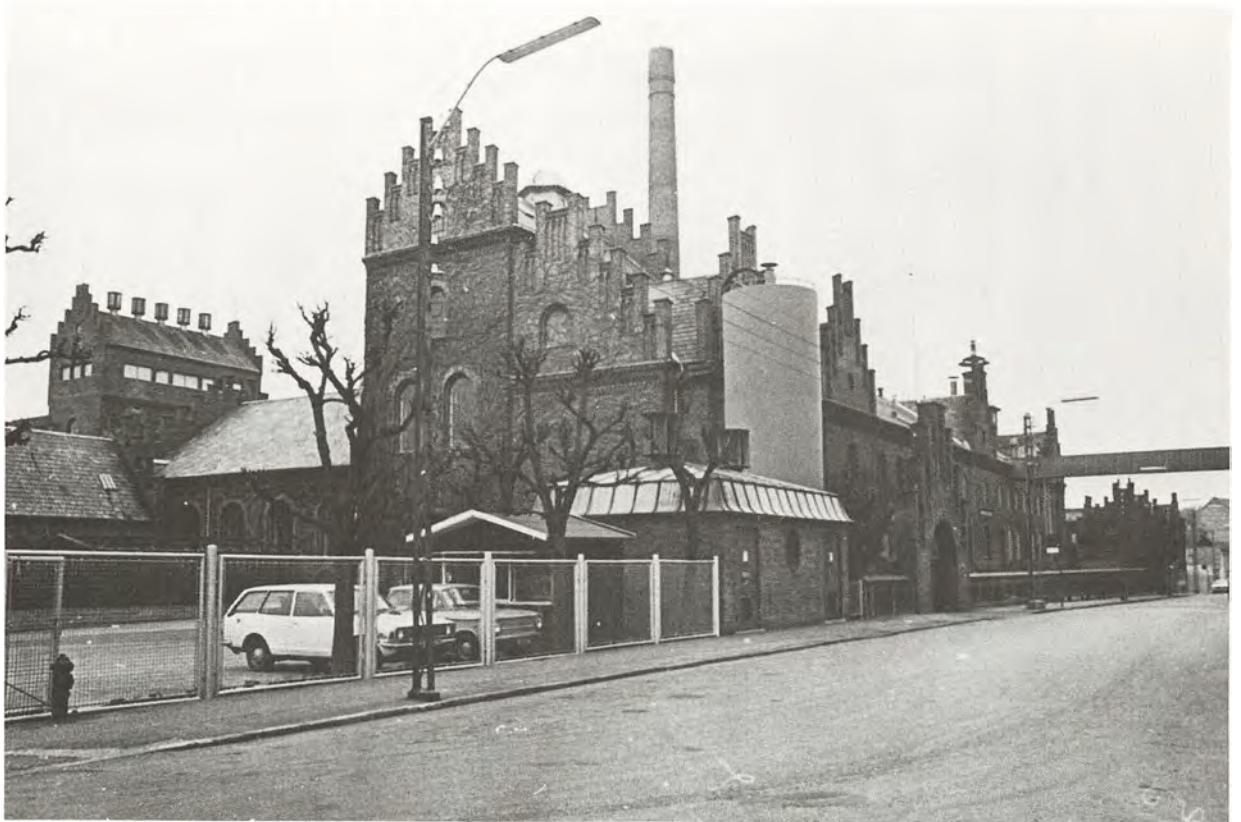
1.000 hl	1929	1930	1931	1933
Lagerøl	33,8	37,2	32,0	25,4
Pilsnerøl	11,8	13,3	13,9	16,4
Skattekl. I i alt	45,6	50,5	45,9	41,8
Hvidtøl	23,5	24,3	23,2	21,1
Lagerøl	91	100	86	68
Pilsnerøl	89	100	105	123
Skattekl. I	190	100	91	83
Hvidtøl	97	100	95	87

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

tilfælde se bort fra, idet det kun drejede sig om meget små kvanta. Konjunkturomslaget fra 1930 til 1931 bevirkede, at odensebryggeriernes produktion relativt gik mere tilbage end det totale danske forbrug, og man står da tilbage med spørgsmålet, om fynboer pludselig blev mindre

tørstige end andre? Da tørst næppe kan antages at være fordelt så forskelligt geografisk, må en oplagt forklaring være den, at visse større bryggerier i hovedstanden må have været en trussel for det lokale øl. Et stadigt tilbagevendende tema i de følgende års indberetninger fra Albanibryggerierne var da også dette bryggeris store lokale økonomiske betydning og den påskønnelse, man burde kunne vente i sin hjemegn. Man fandt det beskæmmende at se, hvor mange mennesker, der uden at tænke videre herover, igennem deres indkøb sendte deres penge til København. – Det kan kun tydes som generende konkurrence fra Carlsberg og Tuborg.

Endvidere faldt tidspunktet i begyndelsen af 30'erne tilsyneladende netop i en overgang fra et produkt til et andet. På landsplan havde pilsneren sejret over lagerøllet; i Odense producerede man endnu i 1929 næsten tre gange så meget af det traditionelle mørke øl. Forklaringen får man i A/S Albanis indberetning fra det dårlige år 1933, da salget af lagerøl – trods en uomtvistelig god sommer – „navnlig på grund af landboernes

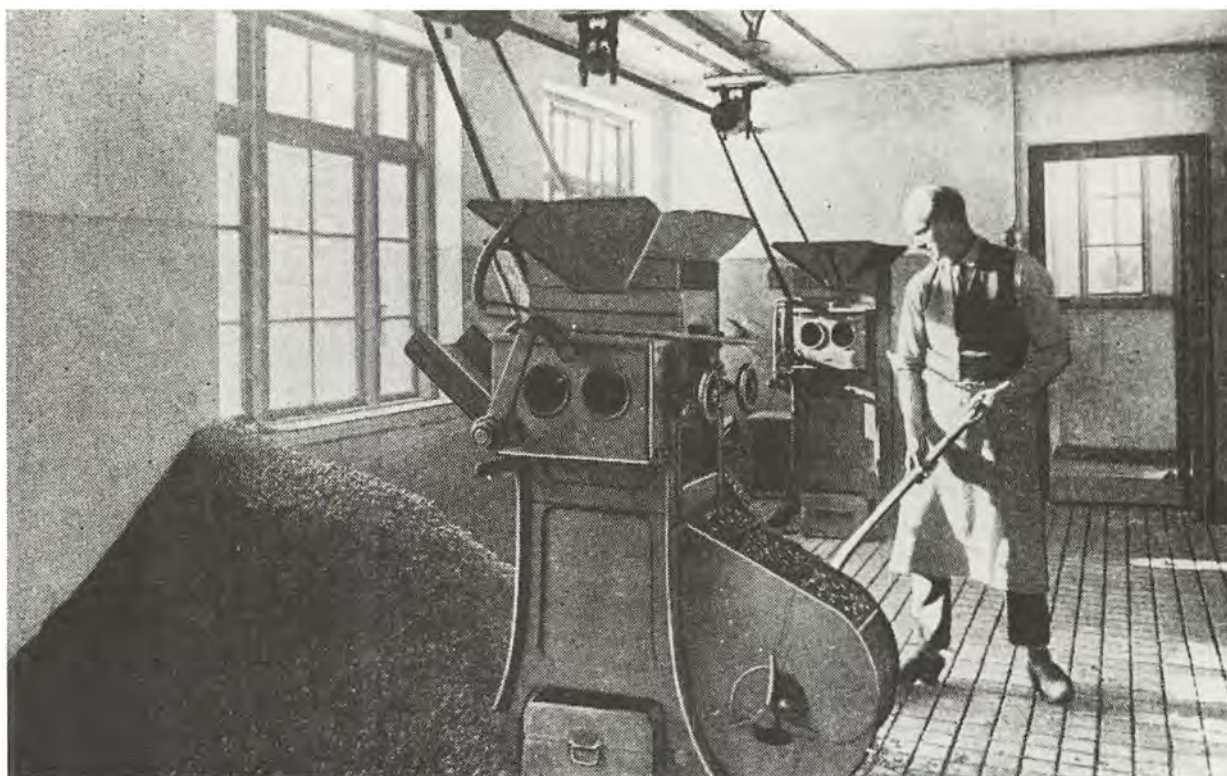
*Bryggeriet Albani byggede perioden igennem stadig i „Albanistil“.
(Nyere fotografi, Industriregistreringen, Odense Bys Museer).*

svigtende købeevne“ ikke havde været så godt. Tørsten var vel ikke ulige fordelt, men evnen til at tilfredsstille den alligevel forskellig mellem land og by. Det fynske landbrug, hvis byg bryggerierne så trofast aftog, var kriseramte og ikke i stand til at gøre gengæld – for så vidt de ikke hele tiden havde brygget selv – mens odenseanerne nok drak mere pilsner end før, men alligevel ikke med tilstrækkelig lokalpatriotisme.

Svaret på truslen østfra og det generelt dalende salg var koncentration. At det blev „Albani“, som fortsatte, og „Odense“, der blev nedlagt, hænger utvivlsomt først og fremmest sammen med at Albani med de seneste moderniseringer fra tyvernes begyndelse havde ikke alene det største, men også det mest rationelle anlæg. Produktionen fordeltes mellem Nørregade og Tværgade, „Odenses“ aktionærer fik 180%, ejendommen i Hølsedore solgtes til et boligselskab og med en direktør fra hvert bryggeri i spidsen samt en aktiekapital på lige præcis 1½ mill. kr. fortsatte Albani Bryggerierne derefter ufortrødent perioden ud. De følgende års indberetninger fortæller om stadige moderniseringer og trods skiftende sommervejr om stigende salg af både øl og mineralvand.

Aktieudbyttet lå til og med 1939 konstant på 8% og sidstnævnte år konkluderede man på generalforsamlingen, at sammenlægningen nu havde givet de driftsmæssige og organisatoriske fordele, man kunne forvente og man så fremtiden lysere imøde. Endelig findes fra begyndelsen af anden verdenskrig oplyst en beskæftigelse på bryggerierne på 250-300 personer. Der *var* rationaliseret.

For mineralvandets vedkommende forblev man dog ikke helt uden lokal konkurrence. Den eneste lighed mellem øl og vand må vel siges at være, at begge dele tappes på flaske. Men sodavandets fremstilling er teknisk uhyre enkel i forhold til brygning af bayerskøl. Vand, smagsstoffer og tilsat brus kræver ikke nær de samme faciliteter. I Nørrevænget 25 boede ifølge vejviseren for 1927 viktualiehandler G. W. Lindhardt; året efter var titlen fabrikant, mineralvandsfabrikant. *A/S „Fyens Mineralvandsfabrik“* i Nørrevænget fungerede med en aktiekapital på 21.000 perioden ud. I 1937 kom endnu en til: „*A/S Mineralvandsfabrikken „Populær“*“ i Heltzengade, aktiekapital 12.000 kr. Nydannelserne fik næppe den store beskæftigelsesmæssige betydning.

Mandlerne smuttedes på maskine i Odense Marcipanfabrik, som det ses på dette interieur fra omkring 1930. (Kilde: Odense, Vor By, Odense 1931, side 129).

Anden næring og nydelse

De resterende virksomheder koncentrerer sig i første række om det sure og det søde og skal kort omtales. „*Odense Eddikebryggeri*“ ved Brødrene Andersen i Vindegade 100 var stiftet i 1913, men beskæftigede næppe på noget tidspunkt så mange, at der kan tales om egentlig industripræg. Derimod deltog mange, fortrinsvis kvinder, i fabrikation af karameller, bolcher, konfekt og marcipan i de tre egentlige sukkervarefabrikker i Odense. Blev alle „slikmuttere“ og konfekturbutikker med egne produkter medregnet, ville kvindernes tal naturligvis blive langt større.

Som det ses af Tabel 61, var to af disse virksomheder i periodens begyndelse af beskeden størrelsesorden. „*Odense Sukkervarefabrik*“ var som eddikefabrikken aflægger af en engrosvirksomhed og beskæftigelsen svingede her omkring spærregrænsen. Væsentligt mere stort anlagt var *A/S Dansk Engelsk Caramelfabrik*, som indberettedes oprettet i 1915. Tallene viser firmaet i dets blomstringstid, 1926 overgik det til et nyt aktieselskab, som imidlertid året efter blev taget under konkursbehandling. Derimod voksede „*Odense Marcipanfabrik*“ sig større i den følgende tid og kunne i begyndelsen af 40'erne anføre ca. 40 arbejdere og funktionærer beskæftiget. Gentagne indberetninger om udvidelser og produktionsforhold i

Industriberetningen synes at placere den som betydningsfuld i sin branche. Der var tale om enkeltmandseje.

Slotsbryggeriet havde i Nørregade 45 en afdeling for fremstilling af krystalis og også konsumis blev taget op. På et tidspunkt udskiltes aktieselskabet „*Slots Flødeis*“, som i 1933 angav at beskæftige 28 mand – utvivlsomt i sæsonen. Et øget forbrug af flødeis synes at karakterisere mellemkrigstiden, for i 1927 stiftedes „*Odense Fløde-Is-Fabrik*“ i Overgade 58, året efter anført med en kapital på 40.000 kr., mens „*Albani Mejeri og Ice Cream Fabrik A/S*“ kom til i 1934 med adressen Frederiksgade 40. Alle tre virksomheder fungerede perioden ud.

Mens en række foretagender med kort levetid eller meget få ansatte forbigås i tavshed, står tilbage blandt gruppens øvrige, at nævne ægpakkerierne, som på den ene side er i så nær familie med engrosandel, men på den anden side i erhvervstællingen i 1935 i kraft af „pakkefunktioner“ og ikke mindst „præservingen“ er henregnet til industrien. Med *Odense Ægforretning* som den største, fulgt af *Dansk Andelsæg* og *Fyens Ægexport*, er der tale om virksomheder, der i mellemkrigstiden voksede sig store på grundlag af en stor eksport af friske såvel som „pickled eggs“ til England og Tyskland.

Tabel 61: Tre sukkervarefabrikker. Arbejdertal 1913-24

	Chr. Høegh Odense Sukkervarefabrik Læssøegade 9, sen. Klostervej 22			Dansk-Engelsk Caramel Vestergade 90 derefter Kochsgade 29 senest Overgade 61			Odense Marcipan- fabrik Vesterbro 1		
	m	k	i alt	m	k	i alt	m	k	i alt
1913	3	2	5						
1914	3	4	7						
1915	3	3	6				2	2	4
1916	3	3	6	3	22	25	2	3	5
1917	4	2	6	4	40	44	3	2	5
1918	3	1	4	5	44	49	2	1	3
1919	4	2	6	5	37	42	5	4	9
1920	3	2	5	4	46	50	5	4	9
1921	3	2	5	3	19	22	3	5	8
1922	3	2	5	3	30	33	3	4	7
1924	3	-	3	2	11	13	4	4	8

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Tabel 62: Odenses industrivirksomheder inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien fordelt efter arbejdstal

		6-20		21-100		o. 100		I alt	
		ant.	arb.	ant.	arb.	ant.	arb.	ant.	arb.
Møller og brødfabrikker	1914	3	42	-	-	-	-	3	42
	1924	1	17	2	63	-	-	3	80
	1935	1	8	3	94	-	-	4	102
Sukkerfabrik og sukkervarefabrikker	1914	1	7	-	-	1	183	2	190
	1924	2	31	-	-	1	298	3	329
	1935	1	12	1	60	-	-	2	72
Slagterier og tarmrenserier	1914	1	13	2	124	-	-	3	137
	1924	2	25	1	32	1	119	4	176
	1935	4	35	1	25	1	140	6	200
Fløde og mælke- kondensat.	1914	1	13	-	-	-	-	1	13
	1924	2	14	2	43	-	-	4	57
	1935	1	18	1	23	-	-	2	41
Margarinefabrik	1914	1	12	-	-	-	-	1	12
	1924	-	-	-	-	-	-	-	-
	1935	-	-	-	-	-	-	-	-
Bryggerier og mineralvandsfabrikker	1914	1	6	1	50	1	135	3	191
	1924	-	-	-	-	2	318	2	318
	1935	-	-	-	-	1	197	1	197
Sprit- og gærfabrik	1914	-	-	1	25	-	-	1	25
	1924	-	-	-	-	-	-	-	-
	1935	-	-	-	-	-	-	-	-
Konservesfabrikker	1914	2	28	1	90	-	-	3	118
	1924	1	8	1	30	1	156	3	194
	1935	4	52	1	48	2	316	7	416
Cikorie og kaffe- surrogatfabrikker	1914	2	20	1	29	-	-	3	49
	1924	2	27	1	23	-	-	3	50
	1935	-	-	(1	21)	-	-	(1	21)
Tobaks- og cigar- fabrikker	1914	3	43	2	81	1	134	6	258
	1924	1	7	3	81	1	195	5	283
	1935	1	20	-	-	1	420	2	440
Øvrige	1914	-	-	-	-	-	-	-	-
	1924	-	-	-	-	-	-	-	-
	1935	1	14	2	66	-	-	3	80
Total	1914	15	184	8	399	3	452	26	1.035
	1924	11	129	10	272	6	1.086	27	1.487
	1935	13	159	10	337	5	1.073	28	1.569

Undtaget er konsummejerier, alm. bagerier og konditorier samt alm. slagterforretninger grundet mangel på oplysninger 1914 og 1924. Totalerne er således ikke de samme som i Tabel 21.

Kilde: Industri- og erhvervstællingerne 1914 og 1925 i Statistisk Tabelværk kombineret med oplysninger fra Fabrikstilsynets protokoller, samt egen bearbejdelse af grundmaterialet til 1935-erhvervstællingen.

Sammenfatning

I lighed med foregående kapitel kan dette afsluttes med et forsøg på retablering af en mere detaljeret statistik end den hidtil publicerede, skønt dette for nærings- og nydelsesmiddelindustrien gøres med nogen betænkelighed.

Først og fremmest betyder de sæsonmæssige udsving, at årstiden har betydning for arbejder-

tallets størrelse. Da Fabrikstilsynets tal i princippet gælder sæsonen – omend muligvis lidt modereret i forhold til spidsbelastningstidspunkter – mens man her sjældnere oplyses om arbejdstallet udenfor sæsonen, er det valgt for 1914 og 1924 at bringe sæsontallene uden korrektion. Tilsvarende tal for fire af de største, som er genfundet i den bevarede pakke fra 1925-tællingen, ligger i nogenlunde samme størrelsesorden. Specielt for virksomheder med meget kort sæson – cikoriætørre-

rierne – er tallene naturligvis på sin vis ganske misvisende.

1935-tællingen afholdtes i maj, d.v.s. på et tidspunkt, da sukkerkampagnen forlængst var sluttet og før konserverfabrikkerne rigtig var kommet igang med frugt og grøntsager. Specielt sukkerfabrikkens arbejdsantal ser udbegribeligt lille ud – fejl? – og konserverbranchen skal vel forøges med et par hundrede for at være sammenlignelig 1924 og 1935 imellem. (jvf. Tabel 53) Til gengæld må bryggerierne – her taget under eet – på dette tidspunkt have været i fuld gang med produktion til den kommende – forhåbentlig varme – sommer og ægpakkerierne har arbejdet på fuld drift efter ophøret af vinterens formindskede æglægning.

Med alle disse forbehold in mente kan man dog alligevel slutte, som for jern og metal, at de store virksomheder fik en stigende vægt, mens

de små og mellemstore lå på nogenlunde samme niveau. Som det er fremgået af tidligere afsnit, forsvandt visse brancher i Odense helt fra statistikken, margarine og sprit, i andre skete reelt en ikke ringe koncentrering på få og større, bryggerier og tobak, mens endelig konserverindustrien fulgt af ægpakkerierne repræsenterer en fornyelse, som virkelig slår ud i tallene. Bortset fra konserver, fik odenseaneren gennemgående færre lokale produkter at vælge imellem, når det gjaldt nærings- og nydelsesmidler. For de beskæftigede i denne industri må både sukkerhusarbejderen og konserverarbejdersken i mange tilfælde kun have kunnet påregne beskæftigelse en del af året. Men over midten af trediverne var der i forhold til periodens begyndelse beskæftiget mindst halvanden gang så mange og mindst dobbelt så mange arbejdede på virksomheder af den største kategori.

Et kig ned ad fabriksgaden – et godt indtryk af Brandts Klædefabrik, som efterhånden fyldte karreen mere og mere ud. (Kilde: Aktieselskabet Brandts Klædefabrik 1869-1944, Odense 1944, side 46).

VI · Tekstil, beklædning og anden industri

Spinderi og væveri

Garn, klæde og tøj fremstilledes på forholdsvis få, men store virksomheder i denne periode. Endnu i årene 1913-16 eksisterede af navn den lille klædefabrik, *Meldal og Co.* i Nørregade 56, men tilføjelsen „kemisk tøjrenseri“ angiver, hvad den knap halve snes arbejdere hovedsageligt må have været beskæftiget med.

Størst m.h.t. arbejdsantal var ifølge Tabel 63 *Mogensen og Dessau* med de tre store anlæg i Slots-gade, Vindegade og på Rugårdsvej, samt farveriet på Søndre Boulevard. (Om sammenslutningen jf. side 129) Beskæftigelsen var til op i tyverne nogenlunde ligeligt fordelt på de tre lokaliteter, men i 1928 nedlagdes væveriet i ejendommen i Slotsgade, som herefter udelukkende brugtes til administration og lager.

Mogensen og Dessau producerede først og fremmest bomuldstøj, men også linned i hvidevarefabrikken, som lå i komplekset på Rugårdsvej. Bygningerne dér stammer fra 40'erne og heller ikke væverierne i Vindegade kan i dag opledes – parkeringsplads. Planen fra 1920 viser beliggenheden og har stadig den gamle betegnelse: „Odense ny Dampvæveri“.

Tilsvarende anvendtes i daglig tale endnu den traditionelle betegnelse for Munke Mølles Klædefabrik, uanset af firmanavnet længe havde været *Krüger og Co.* Uldspinderiet og klædefabrikens placering på møllepladsen mellem åens to arme forklarer den stædige fastholden ved det tidligere navn. Her skete større gademæssige ændringer i mellemkrigstiden ved anlægget af Filosofgangen og Klosterbakken, hvad der har betydet nogen forvirring med hensyn til adresseangivelserne for virksomheden, som dog lå på samme sted til den i midten af tyverne lukkede.

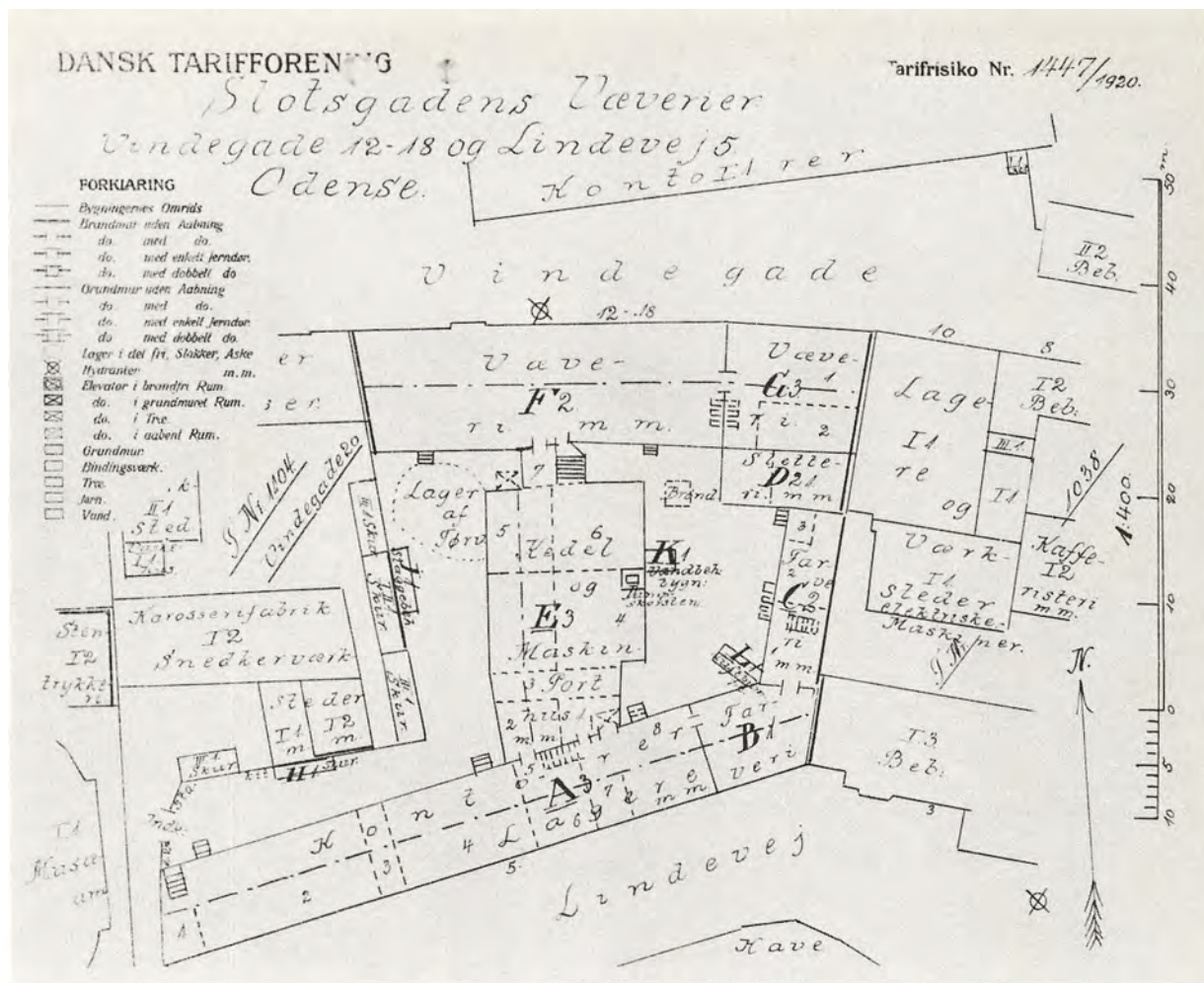
Tilbage som uldspinderi og klædefabrik var da kun *Brandts Klædefabrik*, som perioden igennem udbyggede imellem Vestergade, Pantheonsgade og Grønnegade. Den smalle grund mod hovedgaden var benet i en efterhånden ganske stor „kotelet“. Omfanget ved midten af perioden fremgår af planen. Hvad det indre angår, suppleredes spinderi, væveri og farveri i 1924 med et nyindrettet kamgarnsspinderi, nogle år efter betegnet som landets eneste.

Dette kan dog kun have været gældende i kort tid, for i 1926 oprettedes aktieselskabet „*Odense Kamgarnsspinderi*“, periodens eneste nytilkomne i denne branche. Stedet var den traditionelle a-

Tabel 63: Tre væverier. Arbejdsantal 1913-24

	Mogensen og Dessau Vindegade 133 Rugårdsvej 103 Slotsgade 12-18			Brandts Klædefabrik Vestergade 73			Gustav Krüger og Co. (Munkemølles Klædef.) Hunderupvej 2 Klosterbakken 20		
	M	K	i alt	M	K	i alt	M	K	i alt
1913	201	109	310	177	81	253	63	34	97
1914	182	92	274	163	82	245	65	31	96
1915	200	133	333	158	77	235	64	36	100
1916	183	127	310	175	64	237	73	31	104
1917	155	114	269	165	76	241	65	34	99
1918	31	4	35	148	79	227	49	24	73
1919	200	140	340	152	73	225	74	36	110
1920	194	144	338	150	71	221	88	32	120
1921	185	110	295	134	60	194	84	20	104
1922	227	97	324	140	69	209	75	31	106
1924	174	87	261	154	78	232	78	43	121

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Mogensen og Dessaus anlæg i Vindegade i 1920.
 (Kilde: Dansk Tarifforening, Afl. fra Baltica, Topografica, Landsarkivet for Fyn).

dresser på Klosterbakken 20, hvor fabriksbygningerne således kun stod tomme for en kortere årrække. Helt til slutningen af trediverne holdt man til her, hvorefter produktionen gradvist flyttedes ud til Munkebjergvej 130.

Fælles for disse virksomheder var det relativt store kraftbehov til spinde- og vævemaskiner, som tidligere udelukkende var blevet drevet med dampmaskiner. Her – som i andre industrier – suppleredes med elektromotorer, og der skete også, som det ses i Tabel 64, en hel eller delvis overgang til udelukkende elektrisk drift.

Alle var aktieselskaber, hvad der giver relativt gode muligheder for at karakterisere deres økonomiske udvikling. *Gustav Krüger og Co.* gav endnu for regnskabsåret 1919/20 10% i udbytte, men herefter intet. Da man lukkede ned, skete det ved realisering af maskiner. Selskabet, der hav-

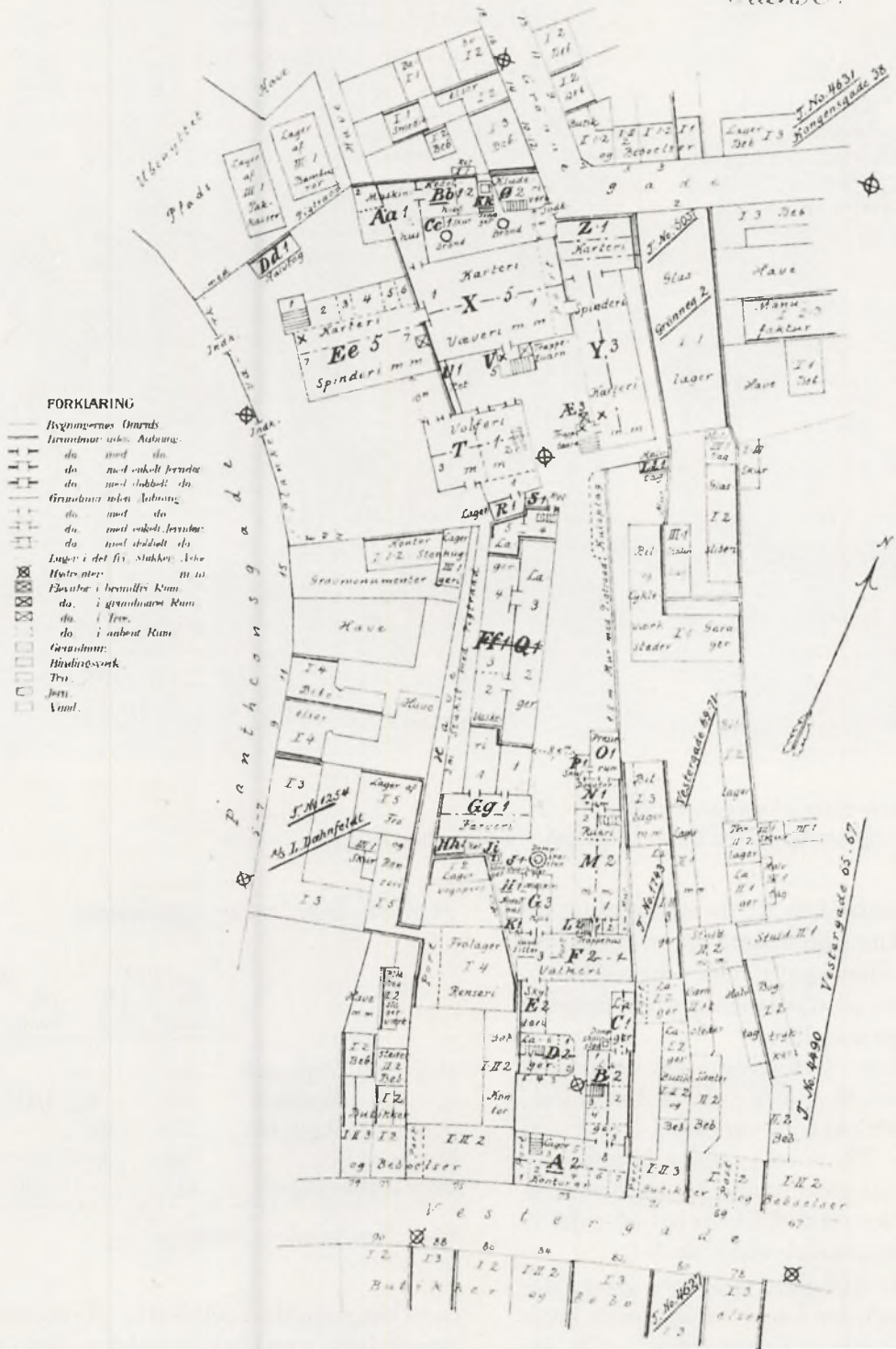
Tabel 64: Installeret kraft på væverier

	1913		1924	
	Hk Damp	Hk Elek.	Hk Damp	Hk Elek.
Mogensen Vindegade	100	-	-	150
og Slotsgade	100	8	180	8
Dessau Rugårdsvej	250	88	-	298
Krüger og Co.	120	12½	220	40
Brandts Klædefabrik	425	-	412	75

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

de en aktiekapital på 400.000 kr. likviderede ikke, men fortsatte som ejendomsselskab. Man må have været i vanskeligheder lige efter første verdenskrig, men må derpå være holdt op lige præcis i tide.

Afs Brandts Klædefabrik, Vestergade 73, Grønnegade og Pantheonsgade, Odense.

FORKLARING

- Bygningernes Omrids
- Bygningens indre Afsnit
- do med do
- do med enkelt færdig
- do med dobbelt do
- Gårdsplan med Indgang
- do med do
- do med enkelt færdig
- do med dobbelt do
- Lager i det fri, Stakke, Løse
- Højstolpe m to
- Bevægelser i bevillig Rum
- do i grundmur Rum
- do i Træ
- do i andet Rum
- Gravimur
- Hindesværk
- Træ
- Jern
- Vand

Brandts Klædefabrik i 1921.
(Kilde: Dansk Tarifforening, Afs. fra Baltica, Topografica, Landsarkivet for Fyn).

Brandts Klædefabrik finder man derimod med solide regnskabstal år efter år. Der blev altid angivet overskud og altid udbetalt pæne udbytter; under første verdenskrig ekceptionelt højt med 30-35% tre år i træk, i begyndelsen og i midten af tyverne kom man ikke længere ned end 8-10% og trediverne igennem var 15% i udbytte simpelt hen reglen. Aktiekapitalen var fra 1918 og perioden ud på 1,4 mill.

Kontrasten er meget stor til *Mogensen og Dessau*, hvis regnskabstal viser ganske anderledes udsving. Desværre gør forskellig praksis med hensyn til afskrivninger ikke en direkte sammenligning mulig, men det er talende, at Mogensen og Dessau ikke gav udbytte i et par år i begyndelsen af tyverne og slet ikke i tidsrummet 1926-1933. Aktiekapitalen var noget mindre: 1 mill.

Endelig var det nytilkomne *Odense Kamgarnsspinderi* så udpræget en virksomhed under opbygning og stadig udvidelse, oprindeligt med en kapital på 100.000 kr., udvidet til ½ mill. ved udbruddet af anden verdenskrig. En søstervirksomhed – Fyens Strømpfabrik – var organiseret som et selvstændigt selskab, jvf. nedenfor.

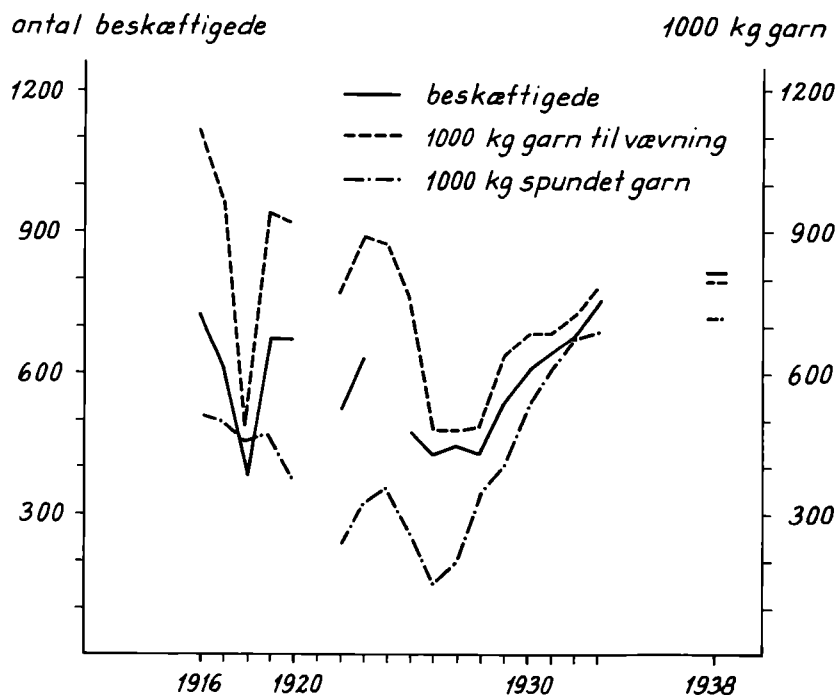
Et samlet udtryk for udviklingen af spinderi og væveri i Odense er søgt givet med fig. 8, som er udarbejdet på grundlag af produktionsstatistik-

kens oplysninger. Uld og bomuld er hårdhændet slået sammen, mens der til gengæld har kunnet skelnes mellem spundet garn og garn forbrugt til vævning – mængdeangivelser, som kan ses i forhold til den samlede arbejdsstyrke.

Konjunkturforløbet viser ingen overraskelser. Det store dyk omkring 1918 skyldtes først og fremmest råvareproblemet for bomuldsvæverierne, mens klædefabrikkerne klarede sig langt bedre, dels i kraft af landets egne får, dels ved den genanvendelse af uldtøj – kradsuld – som også var gængs under normale forhold. Efterkrigstidens kriser i begyndelsen såvel som ved midten af tyverne skal som sædvanlig ses på baggrund af prisfald og i forhold til udenlandsk konkurrence.

Produktions- og beskæftigelsesmæssigt gik det derefter fremad også i begyndelsen af 30'erne, idet importregulering allerede fra 1932 gav mulighed for at overtage mere og mere af det danske marked. Mens man ved midten af tyverne lukkede ned på Munke Mølle og året efter havde en standsning på Mogensen og Dessaus hvidevarefabrik, gik der ikke mere end et par år før det nystartede Kamgarnsspinderi arbejdede i døgn-drift. Det er det første eksempel der er fundet på skifteholdsarbejde i denne branche og omstæn-

Fig. 8. Spinderi og væveri

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

dighederne tyder på, at det på dette tidspunkt var usædvanligt i Odense. Politimesteren, der havde bopæl lige ved siden af virksomheden, blev forstyrret i sin nattesøvn af de kommende og gående arbejdere og henvendte sig til fabrikken med forslag om afskedigelse af de højrostedede. Ifølge Textilarbejdernes fagforenings jubilæumsskrift skulle embedsmandens natlige pirrelighed have indbragt ham en justitsministeriel næse.

På lang sigt synes fig. 8 at vise noget nær status quo, selv om manglen på oplysninger for de seneste år som sædvanlig gør slutninger vanskelige. For tekstilindustrien i almindelighed og ud fra regnskabstallene for Mogensen og Dessau og Brandt i særdeleshed kan det dog konstateres, at 1938 var et relativt dårligt år. Beskæftigelsesmæssigt var man derfor utvivlsomt i sidste halvdel af trediverne over niveauet fra 1913-14.

Produktionsmængden, målt samlet i kg garn, synes ikke at vise nogen ændring set i forhold til arbejdsstyrken, og man kunne derfor få indtryk af uændret teknik og uændret produktsammensætning. Dette holder dog ikke stik. Et ændret forbrugsmønster gjorde sig også på dette felt gældende. Man gik i en vis udstrækning over fra grovere og tungere stoffer til finere og lettere. Dette viser sig da også i produktionsstatistikken som et ændret forhold mellem garnvægt og det producerede klæde eller stof målt i meter. Fra

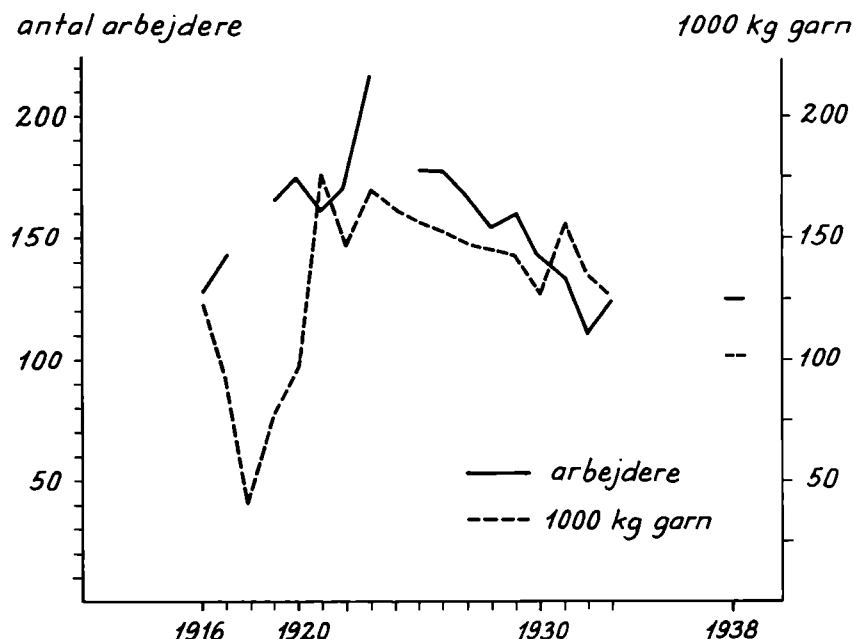
1916-17 til 1932-33 faldt vægten pr. meter klæde med 15% og for bomuldstøjet med 10% – senere i trediverne steg garnforbruget lidt igen, hvilket må være udtryk for en delvis tilbagevenden til sværere, men relativt billigere kvaliteter. Gentagne bemærkninger i industriberetningen bekræfter denne udvikling mod mere arbejdsintensive produkter i denne branche, som også med hensyn til andre modeskift – farver og mønstre – til stadighed måtte indrette sig.

Hjemmestrik og strømpefabrik

I modsætning til spinderier og væverier, hvor den kvindelige arbejdskraft udgjorde en god tredjedel af den samlede arbejdsstyrke, var trikotagefabrikerne helt og aldeles domineret af kvinder. Fabriksprotokollerne har simpelt hen ikke angivet en eneste mandlig arbejder, jvf. Tabel 65.

En sammenligning med de samlede arbejderantal hentet fra produktionsstatistikken på fig. 9 viser ringe overensstemmelse for f.eks. år som 1919 og 1922, men hertil kommer endnu en omstændighed, der gør både fabriksprotokollens tal og kurven på fig. 9 direkte misvisende, nemlig den udstrakte anvendelse af hjemmearbejdere – også her udelukkende kvinder. Produktionsstatistikken har tal for disse, som dog især i periodens be-

Fig. 9. Arbejdsstyrke og forbrug af garn på trikotagefabrikker i Odense.

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

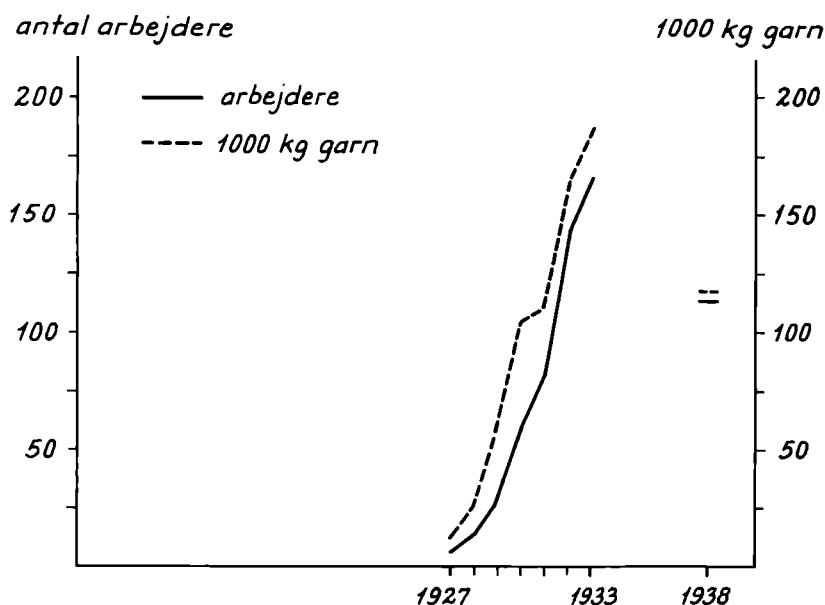
gyndelse er angivet meget „rundt“ og efter alt at dømme blot er løseligt anslået i Tabel 66. At nogle hundrede kvinder under første verdenskrig havde strikkepindene igang samtidig med at der kunne holdes et vågent øje med gryder og bøm, er dog sikkert nok. Også, at antallet blev mindre efterhånden. Kurverne for den forbrugte garnmængde og de, der var beskæftiget på selve virksomheden, løber ikke ligefrem parallelt i pe-

Tabel 65: Tre trikotagefabrikker. Arbejdertal 1914-24

	Chr. Nielsen og Co. Trikotage- fabrik Sortebrødre- torv 22/ Ramsherred 23	S. M. Jensen og Co. Trikotage- fabrik Klostervej 24	J. Andersen Damgaard sen.H.C. Hansen Vindegade 53, sen.Vester- gade 25, sidst Vindegade 20
	k	k	k
1914	60	42	-
1915	47	52	-
1916	60	67	-
1917	64	65	7
1918	68	45	5
1919	60	52	5
1920	109	65	3
1921	90	64	5
1922	105	74	7
1924	110	62	14

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Fig. 10. Arbejdsstyrke og forbrug af garn på strømpefabrikker i Odense.

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

riodens begyndelse. Det, at et større eller mindre antal hjemmearbejdere har været inddraget, giver den bedste forklaring på den manglende overensstemmelse. Desværre er det umuligt at sige noget om i hvor høj grad hjemmearbejderne fungerede „fuldtids“ eller „deltids“.

Produktet – strikvarer, i første række strømper – kom i løbet af tyverne i hård konkurrence fra egentlige strømpefabrikker, hvor fabrikationen var gennemmekaniseret. Derfor det modsatte forløb af kurverne på fig. 9 og fig. 10, når man sammenligner for årene 1927-1933.

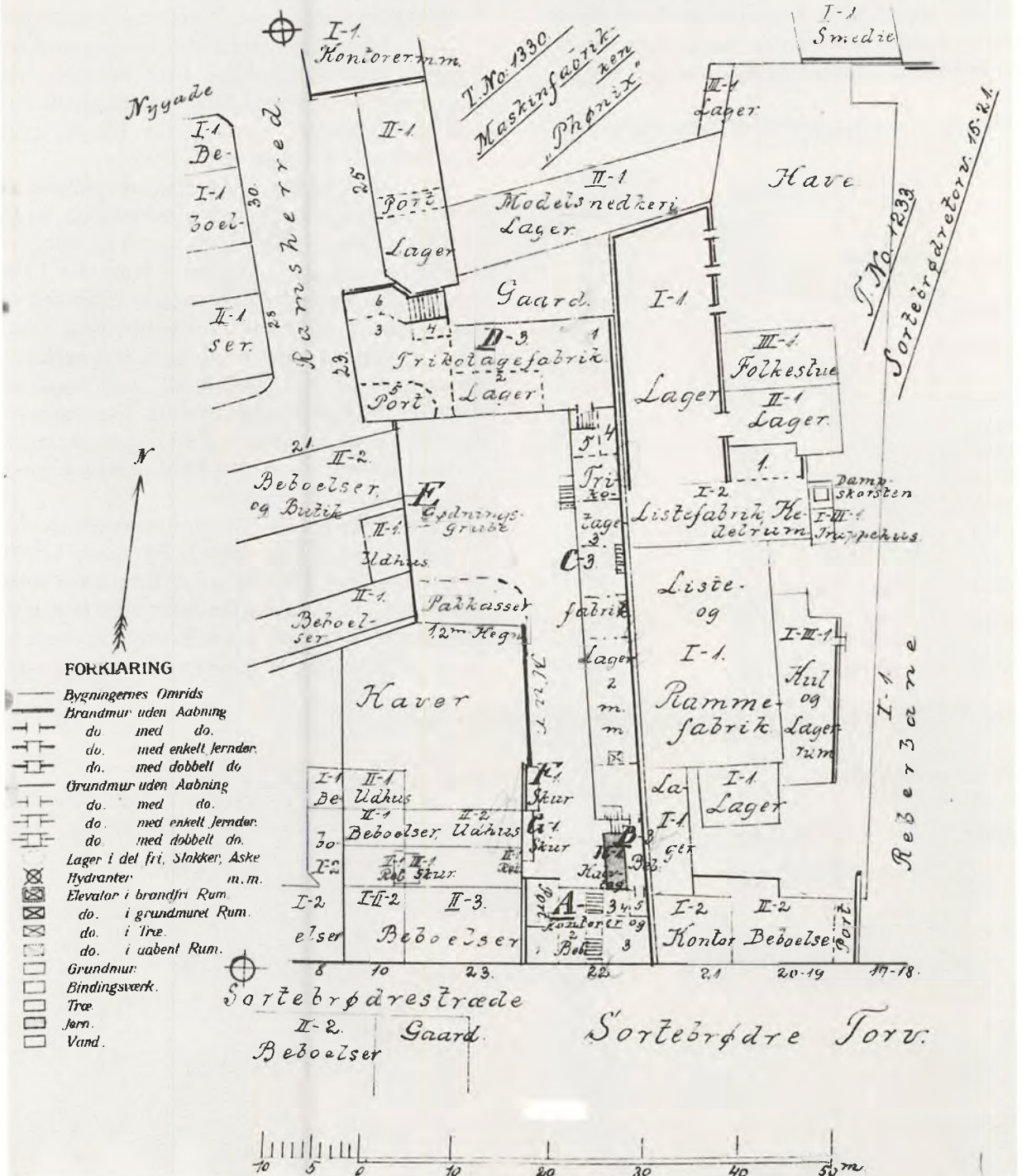
Ove Krügers Strømpefabrik indrettedes 1926 i allerede eksisterende bygninger i Overgade 48, mens A/S Fyens Strømpefabrik – som nævnt en aflægger af Odense Kamgarnsspinderi – kom til i 1929 i det gamle Munke Mølle-kompleks. Sidstnævnte endte med at overtage førstnævnte, for i 1940 har Vejviseren stadig Ove Krüger, Strømpefabrikant, som ejer af Overgade 48, men brugeren var da A/S Fyens Strømpefabrik. De tilgængelige tal viser et størrelsesmæssigt meget vekslende forhold mellem de to fabrikker, som må have konkurreret livligt indbyrdes.

Konkurrencen i forhold til de allerede etablerede trikotagefabrikker foregik ikke alene i kraft af den mere mekaniserede produktionsform, men også med et lidt andet produkt. Ikke blot uld, men også bomuld og kunstsilke blev anvendt til strømpefabrikation – ligeledes her næsten ude-

Sortebrødre Torv 22 og

Ramsherred 23.

Odense.

Chr. Nielsen og Co. Trikotagefabrikkens placering på adresserne Ramsherred 23 og Sortebrødretorv 22 fremgår af planen fra 1920.

(Kilde: Dansk Tarifforening, Afl. fra Baltica, Topografica, Landsarkivet for Fyn).

lukkende med anvendelse af kvindelig arbejdskraft. Som med klæde og tøj ses en tendens mod de lettere og i forbrugerøjne velsagtens elegantere varer

Trikotagefabrikkerne fulgte dog delvis med både teknisk og med hensyn til en mere differentieret produktion. Fra *Chr. Nielsen og Co.* foreligger indberetninger, der nævner udvidelser og „i betydeligt omfang ... overgang fra håndkraftmaskiner til automatisk drift“ i årene 1920-21. Maskinkraften øgedes da også tilsvarende fra 5½ hk elektrisk kraft i 1914 til 33 hk i 1933. *S.M. Jensen og Co.* synes at have holdt sig lidt mere tilbage – fra 4 til 7 hk i de samme år – og begge havde endnu i 1938 et antal hjemmearbejdere beskæftiget.

Som efterkommere af den ældgamle forlagsindustri er disse interessante, selv om det var en virksomhedsform på retræte. Hjemmearbejdet må efterhånden kun have været økonomisk med hensyn til de allermest komplicerede strikvarer, og atter i 30'erne finder man hos *Chr. Nielsen og Co.* udvidelser og nye maskiner „specielt til Dame-Modevarer.“

I tiden frem til 1933 mere end opvejede de nye strømpefabrikker tilbagegangen i beskæftigelse og produktion på de gamle trikotagefabrik-

Tabel 66: Antal hjemmearb. i trikotagefabrikker

1916	350
1917	350
1918	300
1919	200
1920	150
1921	275
1923	225
1925	198
1926	194
1927	197
1928	183
1929	188
1930	181
1931	185
1932	183
1933	113
1938	76

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik.

ker. Herefter opstår det vante problem med tallene for 1938, som er de eneste oplysninger for den resterende del af perioden. Det beskedne niveau for dette år er dog næppe tilfældigt. Selv om mellemkrigstiden generelt betød en opblomstring af den danske trikotageindustri, og selv om trediverne i industrieretningerne på dette felt karakteriseres i ikke mindre blomstrende vendinger, er ikke dermed sagt, at denne industri florerede ligeligt i landets enkelte dele. Netop industrieretningen henviser til det midtjyske område og til stærk indbyrdes konkurrence. Derfor vel sammenlægningen af de to odenseanske strømpefabrikker og derfor også *Chr. Nielsen og Co.*'s stadige nye maskinindkøb, som dog ikke kunne forhindre, at dette firma – overgået til aktieselskab i 1929 med en kapital på ½ mill. kr. – i 1936 måtte nedskrive kapitalen med 100.000 kr.

Sluttelig bør nok bemærkes, at helt privat hjemmestrikkede sokker og trøjer, som den dag i dag er alternativet til trikotageindustriens produkter, spillede en stor, om end i løbet af mellemkrigstiden mindsket rolle. Industrieretningen har om uldspinderierne nogle bemærkninger, der godtgør, at egen uld fra egne får endnu bragtes til behandling, hvorefter det færdige garn hjemtoges til videre forarbejdning. Som med øllet også med uldtøjet: hjemmebryg og hjemmestrik på landet forsvandt kun gradvist.

Konfektionsfabrik, skrædderi og systue

Odenses største konfektionsfabrik i mellemkrigstiden var så ubestridt *A/S O. Foss* i Ryttergade 12, installeret i en del af den gamle kaserne. Ved periodens begyndelse havde firmaet endnu en forklædefabrik i Nedergade, men fra 1915 foregik det hele i de „nye“ lokaler. Egentlig kunne virksomheden med lige så stor ret placeres under trikotage, for ved siden af forklæderne, kitler, skjorter og kjoler, fremstilledes også bånd og trikotage. Arbejdertallene synes at vise et stærkt opsving det første tiår, jvf. Tabel 67.

Senere, omkring 1930, angav man at beskæftigede ca. 110 personer – væsentligst unge syersker, og ti år senere blev antallet anslået til ca. 100. Beskæftigelsesmæssigt altså en fastholden af niveauet, men virksomheden havde i midten af trediverne problemer. Fra 1929 var der tale om

et aktieselskab med en kapital på 360.000 kr., som i 1936 måtte nedskrives til knap 200.000.

Foss var størst, men absolut ikke den eneste. Af andre konfektionsfabrikker kan nævnes *A/S Confectionær* med så bemærkelsesværdig en adresse som Langelinie 46, endvidere *Odense Konfektionsfabrik*, som begyndte i 1921 i et havehus i Læssøegade, senere dog genfundet i Vindegade 14 og *Harry Christensens fabrik* for børnekonfektion og børnetøj i Pantheonsgade nr. 5, som kom til lidt ind i tyverne. Dog er der ikke noget egentligt skel mellem virksomheder, der som disse er betegnet „fabrik“ og andre, blot kaldt „systue“. Fabrikprotokollen anvendte ved siden af firmanavnet konsekvent benævnelsen systue for samtlige. Endvidere registreredes også her de traditionelle skrædderier, som anført i Tabel 68.

Tabel 67: *A/S O. Foss, konfektionsfabrik. Arbejdertal 1913-24*

	M	K	i alt
1913	-	20	20
1914	1	18	19
1915	1	25	26
1916	2	57	59
1917	3	56	59
1918	3	50	53
1919	6	87	93
1920	5	102	107
1921	2	70	72
1922	4	102	108
1924	4	98	102

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Tabel 68: *Arbejdertal for systuer og skrædderier 1914-24*

	Systuer				Skrædderier			
	Antal	M	K	i alt	Antal	M	K	i alt
1914	6	4	82	86	6	51	13	64
1915	9	10	129	139	7	54	22	76
1916	10	15	146	161	7	61	23	84
1917	10	11	131	142	7	59	22	81
1918	12	8	143	151	6	56	15	71
1919	12	13	164	177	6	44	9	53
1920	11	10	143	153	6	40	10	50
1921	13	10	147	157	6	41	12	53
1922	-	-	-	-	6	35	6	41
1924	-	-	-	-	6	41	8	49

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller.

Fordelingen mellem mænd og kvinder afslører klart, at skrædderi netop står for det traditionelle mandsdominerede herreskrædderi, systue for den kvindeligt dominerede konfektionssyning af lidt mere „industrielt“ tilsnit – produktion på bestilling kontra standardvarer til ukendte kunder.

Fabrikstilsynets forhold til systuerne er noget uafklaret. (jf. side 100) De blev øjensynligt inddraget i årene 1913-15 – de 6 systuer fra 1914 dækker ikke hele bestanden – men desværre skete der allerede i 1921 en omlægning af tilsynet, hvorefter systuerne udgik af de bevarede protokoller. De kan i modsætning til skrædderierne ikke følges op til og med 1924 og man er derfor afskåret fra at rekonstruere 1925-tællingen, som det er gjort i de to foregående kapitler for jern- og metalindustriens og nærings- og nydelsesmiddelindustriens vedkommende.

Hvor fuldstændigt fabrikstilsynets materiale i bedste fald er, er endvidere et åbent spørgsmål. Systuer og skrædderier er et klart eksempel på anvendelse af den „kvantitative“ industridefinition alene, idet der hverken med hensyn til anvendelse af mekanisk kraft eller indretning af industribygninger er særligt markante træk. Kun eet af de 7 skrædderier i tabellen havde en elektromotor – 6 hk – men den blev afskaffet igen. Af tabellens i alt 16 forskellige systuer havde 10 installeret elektrisk kraft, men i uhyre beskedne målestok – motorer fra 1/16 hk til 2 hk som den største. Nål, tråd og trædesymaskine har været gængs.

Lokalemæssigt var der derfor oftest tale om benyttelse af bagbutik, baghus eller regulære lejligheder, tit direkte i forbindelse med butik og lager. Medarbejderne ved industriregistreringen under projektet „Industrialismens bygninger og boliger“ fandt ved gennemgangen af de virksomheder, der er medtaget i 1935-tællingen, sjældent noget, der på stedet viste, hvilken „industri“, der her havde været installeret. En virksomhed i en lejlighed på fjerde sal fik bemærkningen: „Igen en placering af en systue i lånte lokaler, hvilket altså er meget karakteristisk for den industri. Ellers er der intet særligt ved bygningen som sådan.“

For Fabrikstilsynet må det da også have været en kende besværligt at skille ud efter 6-personers reglen, som øjensynligt har været kriteriet. Der må have været mange med en mindre bemanning, mange svingende omkring det magiske tal, for ikke at tale om de syersker, der arbejdede helt på egen hånd. Een ting har man dog med stor

sikkerhed kunnet gøre for at opspore de største af disse virksomheder: foretage en byvandring langs de centrale forretningsgader. Systuer og skrædderier lå næsten alle her. Tre skrædderier på Vestergade, et på Flakhaven, et på Kongensgade, et i Vindegade og et i Store Gråbrødrestræde. Tilsvarende med systuerne. Af de 16 kendte i årene 1914-21 lå ikke færre end 10 i Vestergade, mens de øvrige fordelte sig mellem Adelgade, Overgade og Grønnegade. Helt undtagelsesvist lå to i Hunderupkvarteret – i Læssøgade og på Langelinie, mens en enkelt flyttede noget rundt.

Fabriksprotokollernes delvise svigten allerede fra 1921 kan desværre ikke afhjælpes af produktionsstatistikken, som først i slutningen af trediveerne medtog et større antal systuer. En del af de mere „fabriksagtige“ kom dog ind fra og med 1930, og det er overvejende de lidt større – herunder Foss – der er indbefattet i tallene i Tabel 69.

Tabel 69: 6 konfektionsfabrikkers arbejdetal

	1930	1931	1932	1933	1938
Antal arbejdere	186	187	176	190	192
Hertil antal hjemmearb.	34	33	30	55	34
Total	220	220	206	245	226

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik

Til gengæld får man som for trikotagefabrikernes vedkommende oplysninger om hjemmearbejdernes antal. Ikke alle de seks havde relativt lige mange, men dog alle nogen på et eller andet tidspunkt. Samtlige var kvinder.

– og andre industrier

Tekstil- og beklædningsindustrien er ikke hermed færdigbehandlet. Der kan nævnes en række små specialvirksomheder: *Odense Possementfabrik*, *Odense Vatfabrik* og *Odense Krølhårsfabrik* samt *Odense Dampreblageri* i Vandværksstræde – sidstnævnte lukkede dog i 1918. Endvidere fandtes lidt større virksomheder repræsenteret ved produkterne: hovedbeklædning, sække, regnfrakker og drivremme!

H. Offenhäusers Sønner i Ørstedsgade var en ganske anseelig fabrik for „kasket og pelsvarer“. Kombinationen af pelsværk – til huer – og stof til

andre og billigere former for hovedbeklædning gør betegnelsen buntmageri ligeså rimelig som konfektionsfabrik. Arbejdetallet lå i perioden 1914-24 på mellem godt 40 og henved 60 personer, ligeligt fordelt på mænd og kvinder. En beslægtet virksomhed var *Th. Dinsen* i Vestergade, som fabrikerede hattepynt med en arbejdsstyrke, der i begyndelsen af perioden svingede mellem 14 og 30 – alle kvinder.

En række virksomheder af særligt præg var sækkekompagnierne, der dels fremstillede, dels udlejede og reparerede sække, presenninger mv. Antallet steg til og med 1924, mens det videre forløb er svært at efterspore, idet produktionsstatistikken kun har sporadiske oplysninger. De to største var *Sækkeleje Kompagniet* – Sortebrødretorv og Østre Havn – og *Fyens Sækkekompagni A/S* på Rugårdsvej nr. 23. Beskæftigelsen var af ikke ringe omfang, som det fremgår af Tabel 70.

Tabel 70: Sækkekompagnierne. Arbejdetal 1914-38

	Antal	M	K	i alt
1914	1	4	15	19
1915	1	5	20	25
1916	2	9	50	59
1917	2	9	60	69
1918	2	9	58	67
1919	3	10	62	72
1920	4	16	67	83
1921	4	11	49	60
1922	4	13	60	73
1924	5	16	96	112

1930	3	11	62	73
1938	2	12	69	81

Kilde: Fabrikstilsynets protokoller, fra 1930
Den industrielle produktionsstatistik.

Regnfrakkerne regnedes med til konfektionsindustrien, selv om der var tale om gummi kombineret med uld- og bomuldsstoffer og gummiet i større eller mindre grad også blev forarbejdet på en regnfrakkefabrik.

A/S Regnfrakkefabrikken „Norden“ stiftedes som aktieselskab i 1914 og beskæftigede i de følgende år en 20-30 personer, først i Vestergade 83 – karakteristisk nok på 1. ste sal – siden i Vindegade

53. Der vides ikke meget om virksomheden ved midten af tyverne, men 1928 indberettedes, at firmaet var trådt i likvidation. Dog, kort tid efter dukkede „Norden“ op igen, nu som enkeltmandsforetagende på Rugårdsvej nr. 15. I begyndelsen af trediverne kom endnu een til – *H.P. Jørgensens regnfrakkefabrik* på Vesterbro 13. Begge synes i trediverne at have været i stadig vækst, at dømme efter Tabel 71.

Tabel 71: *To regnfrakkefabrikker. Arbejdertal 1931-38*

	M	K	i alt
1931	6	69	75
1932	9	82	91
1933	8	104	112
1938	10	162	172

Kilde: Den industrielle produktionsstatistik

Med i denne sammenhæng hører også en langt ældre industrivirksomhed, *A/S Skandinavisk Gumi-Compagni*, som længe producerede et større sortiment gummivarer – tekniske artikler, cykle-dæk mv. – men som henimod anden verdenskrig koncentrerede produktionen til kun at omfatte regnfrakker, både af gummieret og ugummieret stof. Fabrikken lå på Rugårdsvej nr. 40 og beskæftigede ved periodens begyndelse et halvt hundrede arbejdere. Ved midten af trediverne indberettedes arbejdetallet at ligge på omkring 150 – fabrikken havde nær tilknytning til „A/S De forenede Gummi- og Luftringefabrikker“ – Schønning og Arvé.

Endnu en virksomhed i udkanten af tekstil og beklædning var *A/S Roulunds Fabriker*. Produktionsstatistikens placering af denne veksler noget, men normalt er den henført under tekstilindustri, hvad der har den enkle forklaring, at drivremme, presseduge, brandslanger mv. oprindeligt udelukkende var vævede produkter af hamp og bomuld. Senere i tyverne kom andre råvarer til – asbest, gummi og balata – og drivremme, transportbånd og bremsebånd blev specialprodukter, der unægtelig kom til at ligge fjernt fra tekstiler.

I begyndelsen af perioden svingede beskæftigelsen på et niveau omkring de 30 mand hos Roulund, der da lå på Sortebrødretorv. I 1916 flyttede man ud på Rugårdsvej nr. 101, men mellemkrigstiden ser iøvrigt dramatisk ud for denne

virksomhed. I 1914 lå aktiekapitalen efter en nylig udvidelse på 100.000 kr., senere blev den forøget drastisk, i 1925 og 1930 atter nedskrevet ved rekonstruktioner under tilførsel af ny kapital og endelig i 1940 angivet til 400.000 kr. Da anførtes gennemsnitligt 125 personer at være beskæftiget på Roulund – efter alt at dømme er tallet dog inklusive funktionærer.

Når tekstil- og beklædningsindustriene i Odense gøres samlet op for denne periode, er det, som nævnt, ikke muligt at rekonstruere 1925-tællingen. Man må nøjes med et forsøg på at sætte tal på størrelsesgrupperne, som de er anført side 219.

Tabel 72: *Tekstil- og beklædningsindustrien i Odense 1914 og 1935. Arbejdertal*

1914	6-20		21-100		o.100	
Tekstil	6	74	3	198	2	519
Beklædning	13	137	2	93	-	-
I alt	19	211	5	291	2	519
1935						
Tekstil	1	17	3	216	5	1.012
Beklædning	24	249	10	492	2	366
I alt	25	266	13	708	7	1.378

Kilde: Industritællingen 1914 i Statistisk Tabelværk, kombineret med oplysninger fra Fabrikstilsynets protokoller, samt egen bearbejdelse af grundmaterialet til 1935-tællingen.

Forsøget falder ikke særlig heldigt ud for 1914's vedkommende. Sammenlignes Tabel 72 med tallene side 219 viser der sig en tydelig underrepræsentation af mindre virksomheder. Fabriksinspektionen havde ikke alle med i den mindste gruppe og også for de større virksomheder gælder, at tabellen indeholder skævheder. I 1914 var Brandt og Mogensen og Dessau ene om at repræsentere gruppen på over 100 arbejdere, idet de to store trikotagefabrikker er angivet eksklusive hjemmearbejdere. I 1935-tallene er disse efter alt at dømme inkluderet.

Trods disse forbehold er der heller ikke her nogen tvivl om de større og mellemstore virksomheders stigende dominans – en udvikling der således er karakteristisk for samtlige de mest fremtrædende brancher i Odense.

VII · Industri og bolig

Industriens lokaler og lokalisering

I de foregående tre kapitler om udviklingen i de udvalgte brancher er der gjort meget ud af i hvert enkelt tilfælde at fastslå virksomhedens beliggenhed. På kort 4 og kort 5 er forsøgt en samlet oversigt for 1914 og 1935 (side 296f). Af anskuelighedsgrunde er kun medtaget virksomheder med 21 arbejdere og derover – en prik angiver arbejdsdeltal fra 21 til 100, mens en ekstra ring betyder over 100. I de tilfælde, hvor samme virksomhed havde flere anlæg – Mogensen og Dessaus tre, Slotsbryggeriet som underafdeling af Albani – er disse angivet hver for sig. Fra de øvrige brancher er de større også medtaget, henholdsvis 18 virksomheder i 1914 og 23 i 1935. Af disse var både Glasværket på Lille Glasvej nordvest for Vestre Stationsvej og æskefabrikken og stenstrykkeriet Hagen og Sievertsen i Nedergade i 1914 blandt de store i gruppen med over 100 arbejdere, i 1935 var en tredje kommet til: Dansk Møbelplade og Finerfabrik på Rugårdsvej med en underafdeling nord for Kanalvej ud til havneindløbet – ikke medtaget på kortet. Efter behag kan medregnes Papirfabrikken i Dalum.

Alt i alt er for 1914 angivet 50 virksomheder, for 1935 76, hvilket ikke stemmer overens med Tabel 21. (jf. side 219) Dette skyldes dels de nævnte dobbelte anlæg, dels et par i Frue Landsogn, som ikke nøjagtigt har kunnet stedfæstes, og endelig er det ikke muligt fuldt ud at rekonstruere 1914-tællingen. Der må derfor være en underrepræsentation for 1914's vedkommende – en 5-6 prikker skal nok mangle på kort 4.

Sammenligning mellem de to kort må i første række siges at give et indtryk af fundamentalt *uændret* lokalisering. Der var kun tale om en udvikling i fortsættelse af den foregående periodes. På den ene side flere større virksomheder i den gamle del af byen, men på den anden også flere udenfor, hvor der i forvejen var placeret en del: mod nord og nordvest. „Større“ er her overalt forstået med hensyn til arbejdsdeltal, og naturligvis er der ikke nogen entydig forbindelse mellem et givet industrianlægs størrelse og antallet af beskæftigede. Et godt eksempel er de to havnemøller,

som – fysisk størrelse og markant beliggenhed til trods – ikke er med på 1914-kortet. I 1935 var beskæftigelsen her steget, og de kan på denne måde tages som eksempler på den generelle tendens til stigende arbejdsdeltal for ældre virksomheder, uanset beliggenhed.

En opgørelse, hvorefter virksomhedernes arbejdsdeltal indplaceres efter de samme retningslinier, der tidligere er anvendt for den samlede befolknings fordeling på byen, giver resultatet på Tabel 73. (jf. side 210).

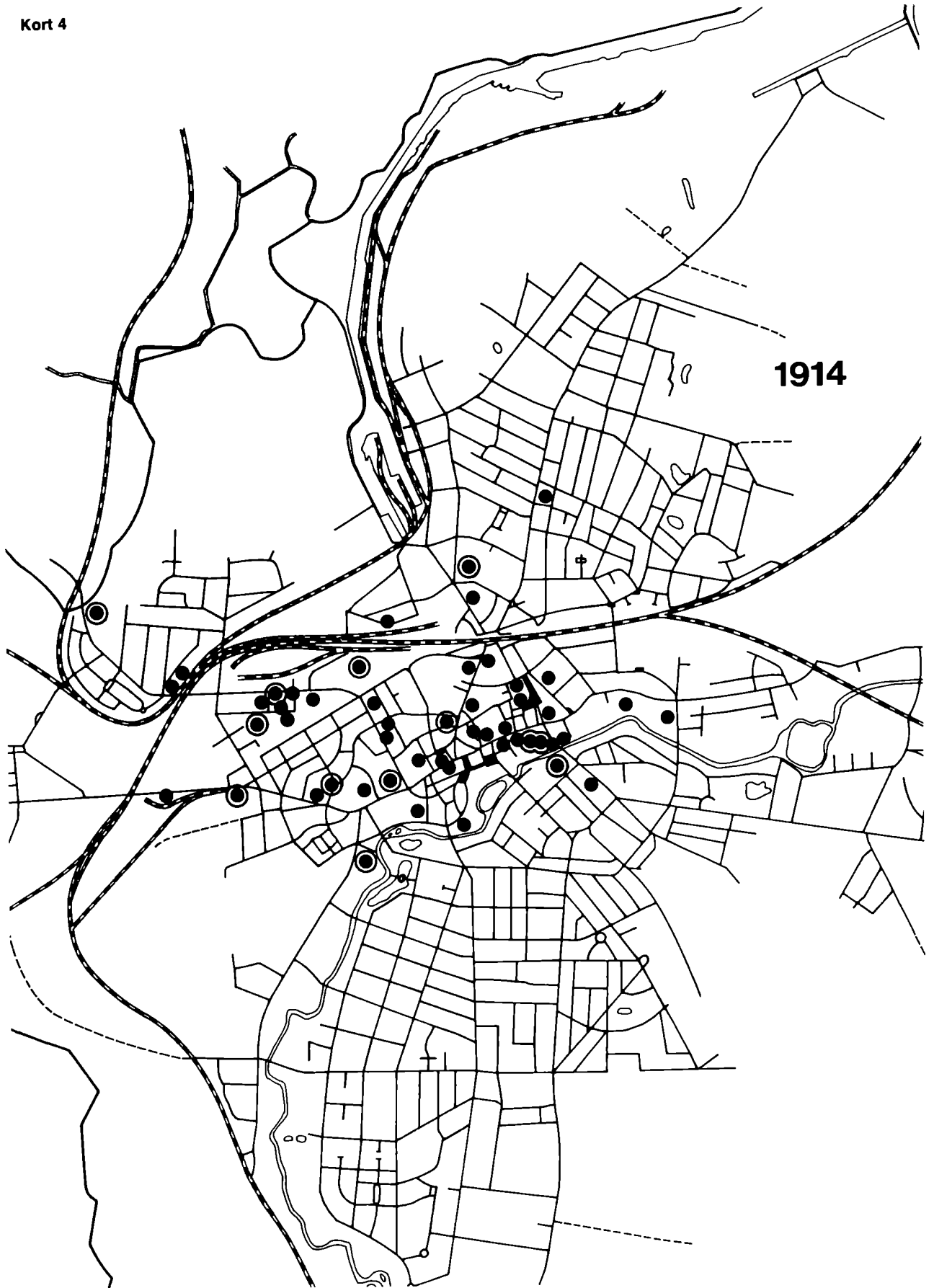
Tabel 73: *Industrivirksomheder med over 20 arbejdere. Lokalisering 1914 og 1935*

	1914		1935	
	antal virks.	antal arb.	antal virks.	antal arb.
Indre by	23	1.578	29	2.444
Ældre udfaldsveje	6	650	8	854
Ældre ring	7	354	16	1.060
Yngre ring	7	894	11	2.173
Satellitter	7	332	11	1.114
Stålskibsværftet	-	-	1	1.113
I alt	50	3.808	75	8.738

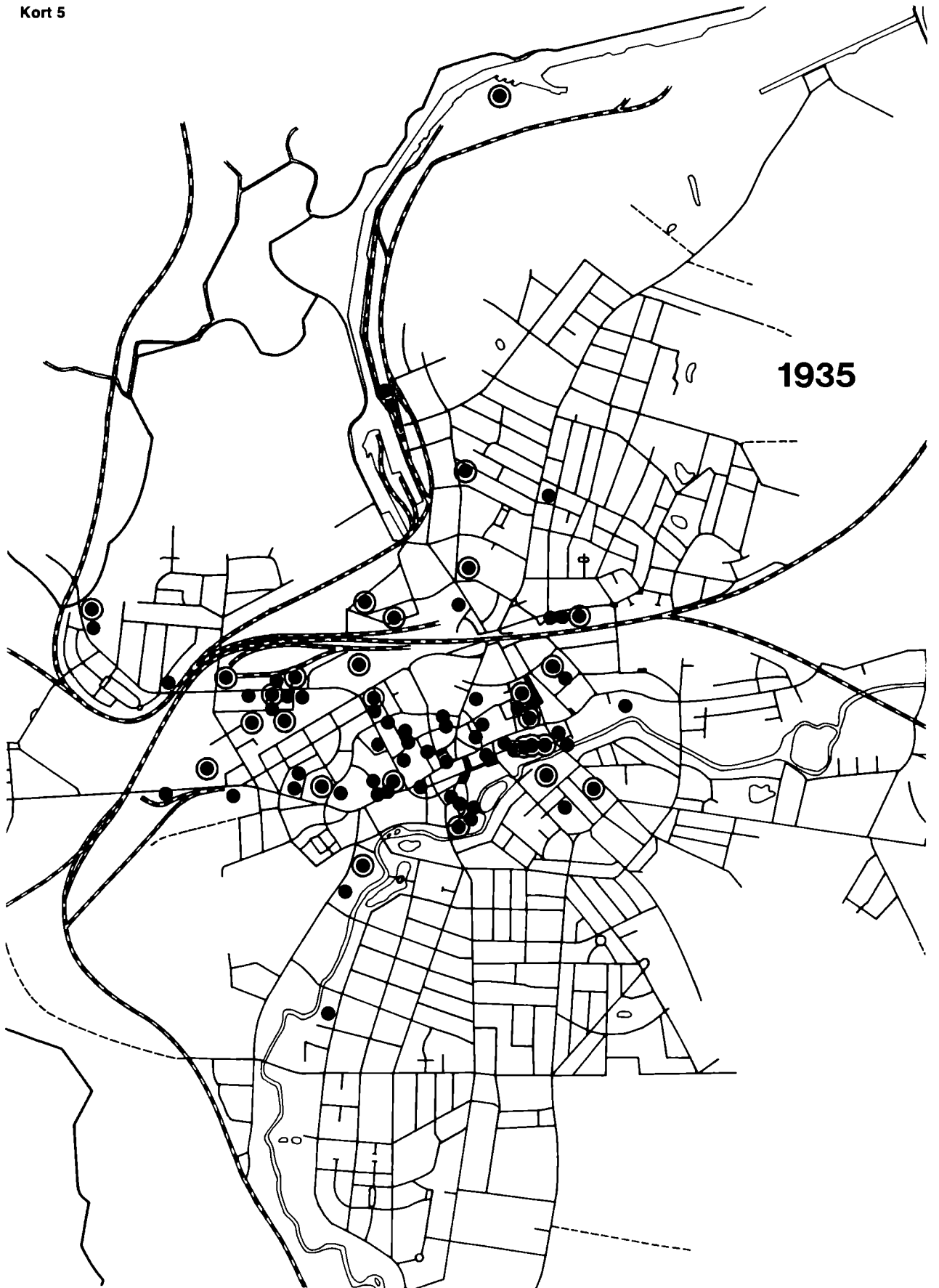
Kilde: jfr. Tabel 38, Tabel 62 og for områdeinddelingens vedkommende side 208.

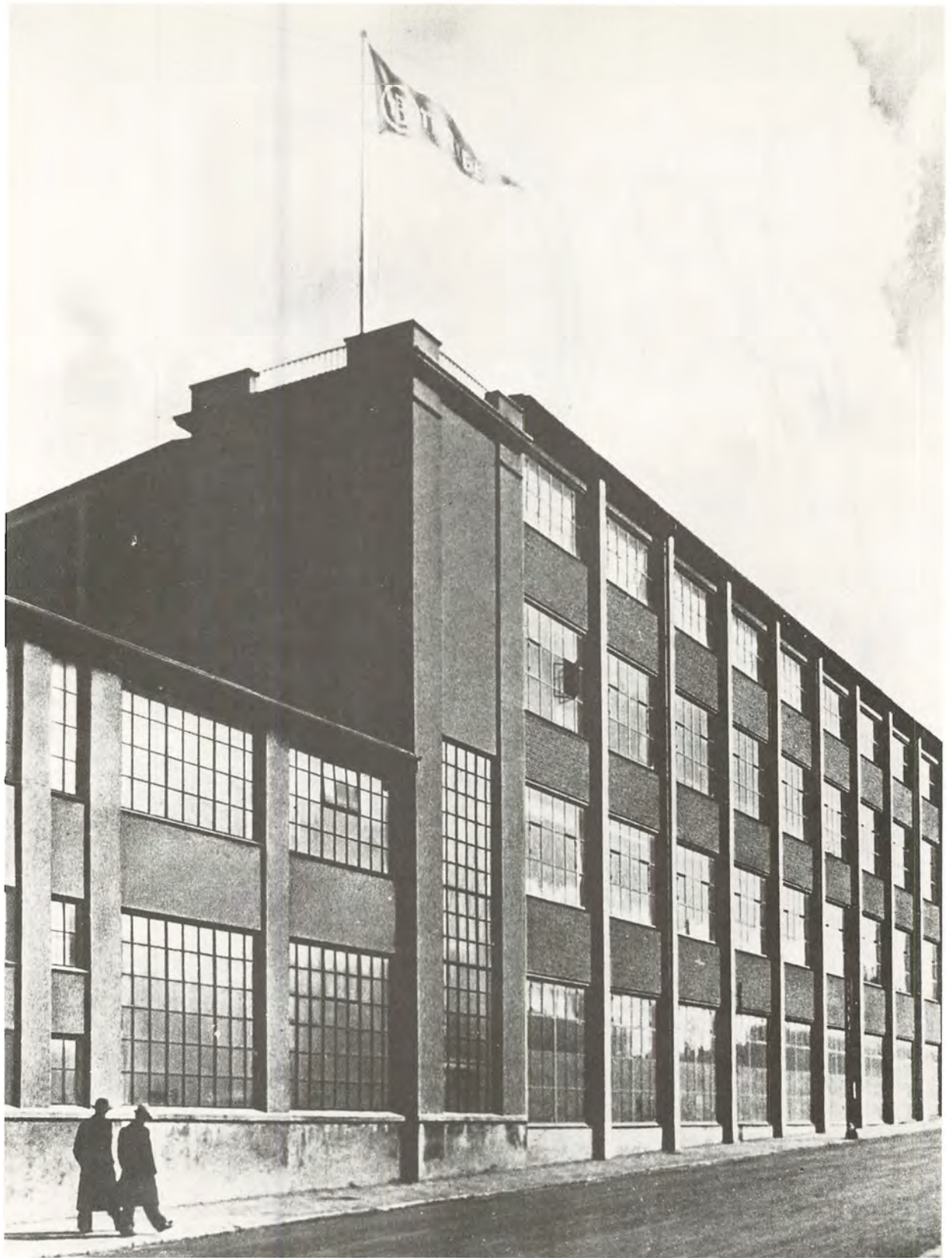
Områdeindelingen er i første række udarbejdet med henblik på at anskueliggøre befolkningsforhold, så et par mindre inkonsekvenser er følgen, når det gælder industriens placering. Rugårdsvej havde et relativt ringe beboertal fordelt mellem Købstad og Landdistrikt, og er ovenfor – som tidligere – medregnet blandt satellitter, fordi størstedelen af befolkningen boede langt ude. Satellitgruppen i Tabel 73 rummer faktisk *udelukkende* industrianlæg på Rugårdsvej – hvad enten det var regnfrakkefabrikken „Norden“ på nr. 15 eller Mogensen og Dessaus afdeling helt ude på nr. 103.

I særklasse både størrelsesmæssigt og med hensyn til placering var, som tidligere ofte berørt, *Stålskibsværftet*, der i Tabel 73 er holdt for sig. Her er satellitbegrebet i allerhøjeste grad dæk-

1914

Til højre „1929-Bygningen“ og her „1940-Bygningen“, der begge indgår i det store anlæg, der efterhånden opbyggedes af Thomas B. Thrige ved Tolderlundsvej. Af udseende særdeles sagligt betonet og uden arkitektoniske krumspring.
(Kilde: Thomas B. Thrige, 1894-1944, Odense 1944).

kende – det var knap muligt at få denne virksomhed med på kort 5. Stålskibsværftet var endvidere særpræget ved at være det eneste egentlige store industrielle anlæg, som hverken var fremkommet efter en udflytning eller ved udbygning af et mindre på samme sted.

Bygningsmæssigt fremtræder værftet uhyre prunkløst og „sagligt“, som det ses af illustrationen. (jf. side 233) En værkstedsbygning og en kontorbygning, begge i to etager orienteret parallelt med byggebeddingerne, hvortil kom en række lavere bygninger. Anlægget udvidedes successivt ved tilføjelse af flere enkeltbygninger uden at der på noget senere tidspunkt var tale om arkitektoniske eksperimenter, blot gedigne jernkonstruktioner og ovenlys.

Andre nyanlæg i denne periode skete fortrinsvis fordi pladsen for pågældende virksomhed blev for trang i den ældre by. Der var dog ikke – som i de senere årtier, i 1960'erne og 1970'erne – tale om at industrien så at sige samlet forlod ældre kvarterer, men der skete en gradvis udvikling. Allerede *Thriges* pladsbehov havde i 1898 nødvendiggjort flytningen fra pladsen inde ved åen til Tolderlundsvej. Det anlæg, som her voksede sig større, fik også et temmelig „sammen-sat“ præg. Pietetsfuldt bevarede man de ældste lave bygninger på hjørnet af Tolderlundsvej og

Bredstedgade, fyldte ud med lange, lave bygninger med shedtag eller ovenlys og kantede med 4-5 etages bygninger med et fællespræg, betinget af jernbetonkonstruktionen, der tillod de store vinduesflader – jf. illustrationen.

Andre udflytninger bevirkede opbygning af anlæg af mindre dimensioner, men med et mere „samlet“ præg. Dette gjaldt for *Smith og Co.*, der fortsat havde til huse i Nørregade, men som i 1916 flyttede selve produktionen til nye bygninger i Kochsgade. (jf. illustrationen side 240). *A/S Odense Korkisolering og Ny Korkvarefabrik* havde en kort tid fabrikation i Bjergegade, men byggede omkring 1930 ligeledes i Kochsgade – kontorer og udstilling var stadig placeret i Overgade. Illustrationen viser, at man endnu i begyndelsen af 30'erne så absolut betragtede en sådan flytning, som at komme „ud“. (side 300).

På samme vis på Rugårdsvej. „*Odense Offentlige Slagtehus*“ fik her efter bortflytningen fra Eksportslagteriet et større anlæg af uomtvisteligt særpræg. (jf. side 264) På Rugårdsvej installeredes også Regnfrakkefabrikken „*Norden*“ efter 1928 efter en fortid i Vindegade, mens Roulund i 1916 købte De danske Boumuldspinderiers bygninger på Rugårdsvej og derefter kunne overlade lokalerne på Sortebrødretorv til *A/S Sækkekompagniet*. Blandt større nyanlæg var også *Dansk Møbelplade og Finerfabrik* opstået ved en sammenslutning med udgangspunkt i Thorvald Pedersens savværk på Rugårdsvej, suppleret med et nyt og større anlæg nordpå ved kanalen. – Senest rykkede *Kamgarnspinderiet* i slutningen af 30'erne undtagelsesvist sydpå, helt ned til åbent land ved Munkebjergvej.

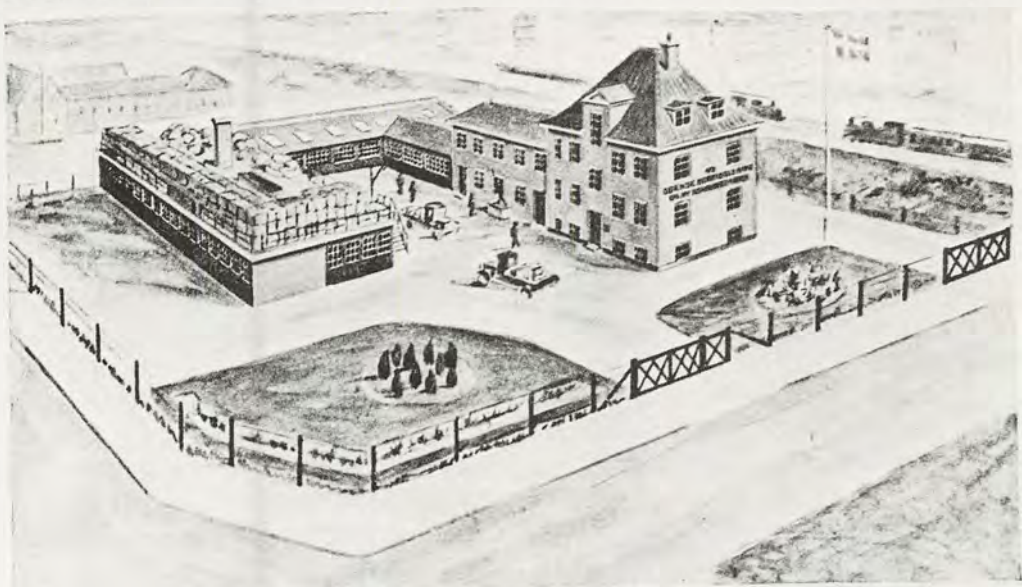
En nyoprettet virksomheds hurtige behov for udflytning illustreres glimrende af billederne fra de lokaliteter, hvor *Wittenborg* begyndte sin produktion af blikemballage. (jf. illustrationerne side 242) Den senere udvikling i lokalerne på Tolderlundsvej fortæller, at nok så spændende ændringer kunne ske indenfor bygningernes mure. Overgangen fra transmissionsdriften med central kraftkilde – drivremme ned fra loftet – henimod enkelt-drevne maskiner, hver forsynet med sin lille elektromotor, var her tilendebragt inden 2. verdenskrig. (jf. illustrationerne side 244). *Haustrups Fabriker* var utvivlsomt tidligt fremme, men tendensen til øget brug af elektrisk kraft fremfor dampmaskiner er i det foregående gentagne gange påvist, (jf. side 253 og 285) og svarer da også til det øgede strømforbrug, som har kunnet kon-

A/S ODENSE KORKISOLERING & NY KORKVAREFABRIK

TELEFON ODENSE 5350 — 1735

TELEGRAM-ADRESSE: ODEKO

KOCHSGADE 23 - ODENSE

FIRMAETS NYE KONTOR OG FABRIKSBYGNINGER KOCHSGADE 23, ODENSE

OK's Raakorkmaterialer - Propper m. m.

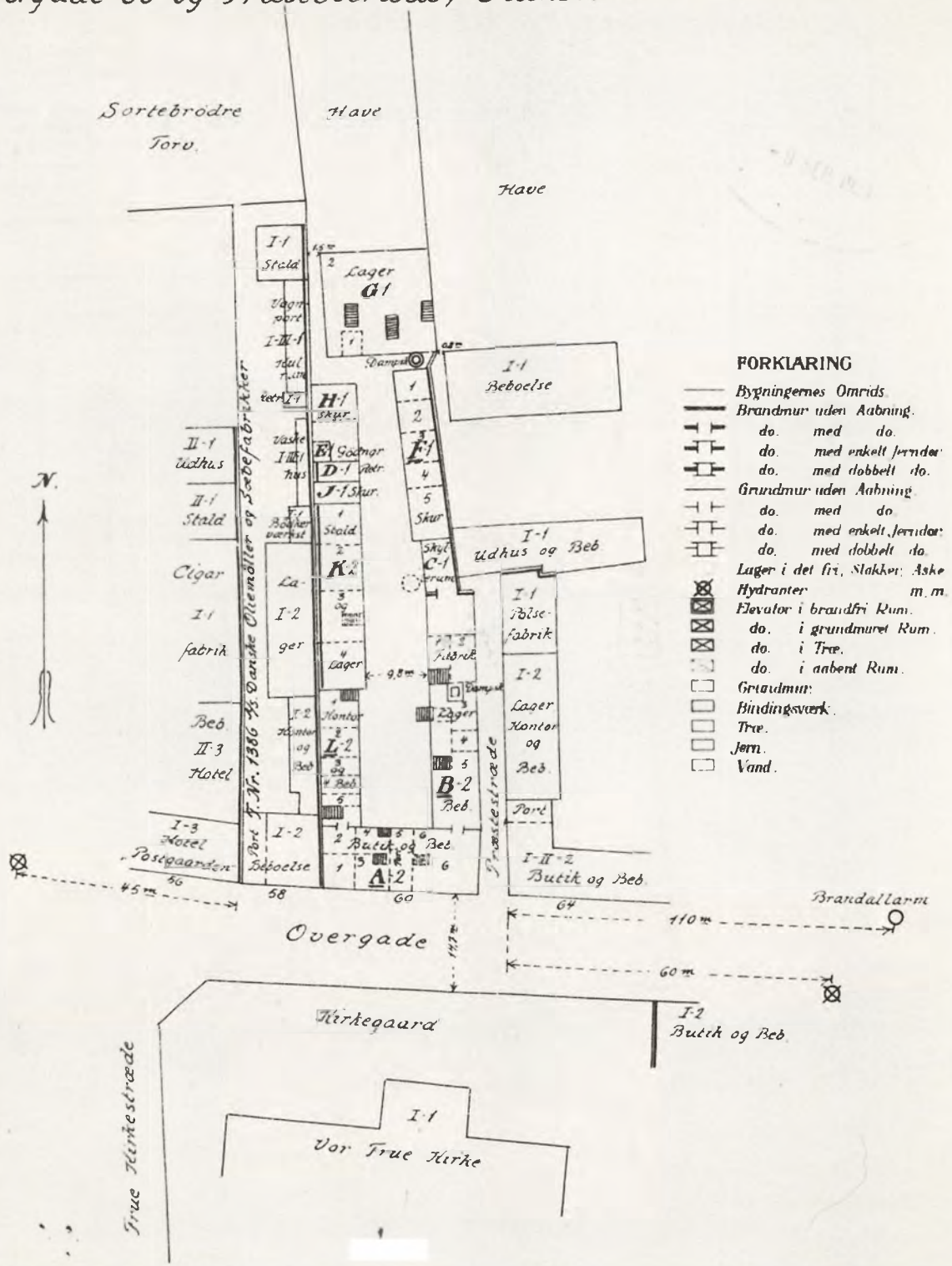
OK's Expanko Kork-Parket

OK's Expanko Isolationsmaterialer

OK's Gummigulve

DANSK ARBEJDE

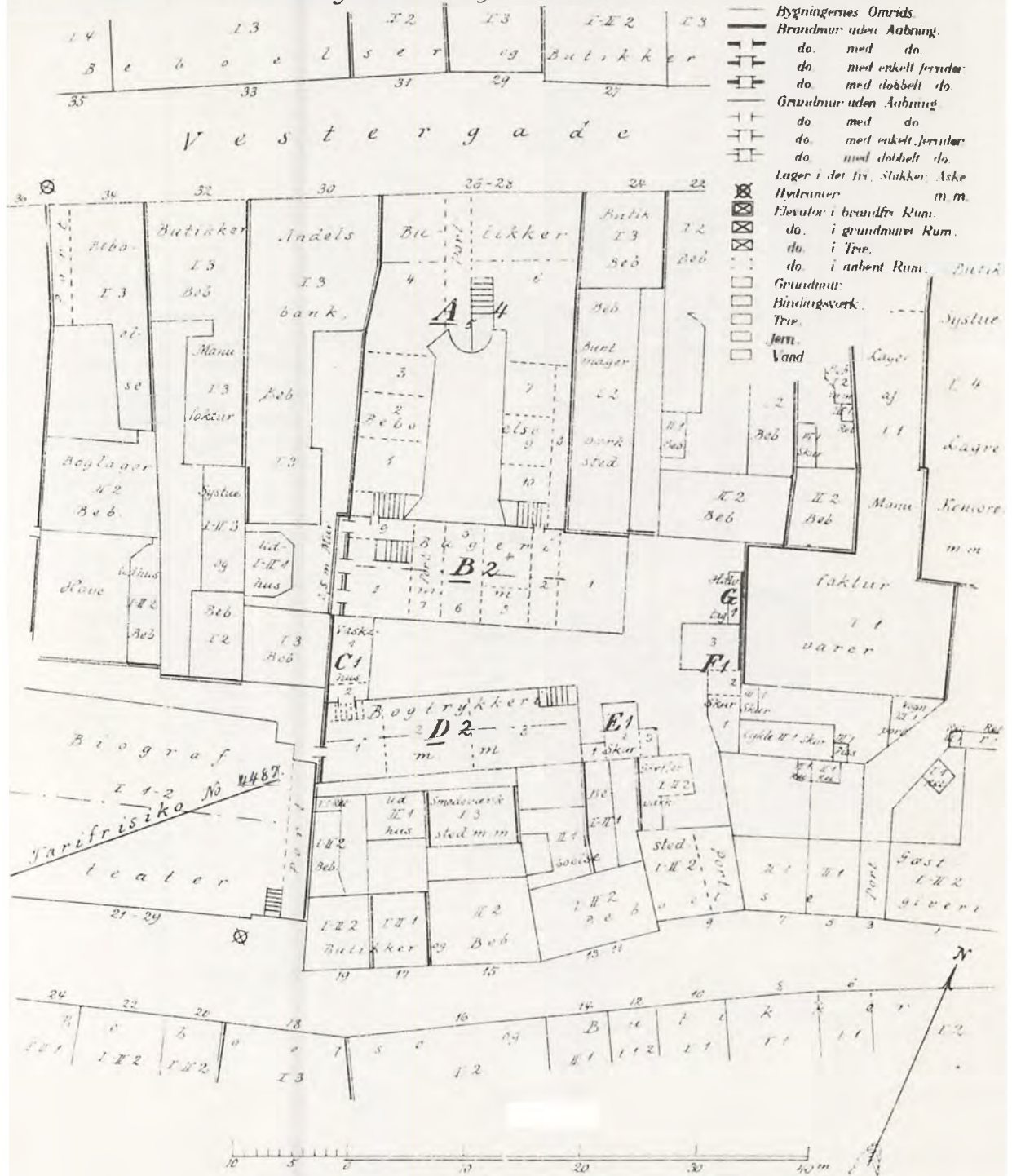
Overgade 60 og Præstestræde, Odense.

Planen over Overgade 60 viser en blandet anvendelse – lager skure, fabrik, butik og beboelse, som det fordelte sig i en ældre byejendom i det indre Odense i 1925.

(Kilde: Dansk Tarifforening, Afl. fra Baltica, Topografica, Landsarkivet for Fyn).

Vestergade 26 og 28, Odense.

Endnu et eksempel på blandet anvendelse af ældre bygninger i byens indre ses på planen over Vestergade 26-28, hvor både butikker, værksteder, beboelse og bogtrykkeri ses indrettet i 1924. (Kilde: Dansk Tarifforening, Afl. fra Baltica, Topografica, Landsarkivet for Fyn).

stateres i denne periode. (jvf. fig. 3) Resultatet kunne aflæses af bybilledet: Industri blev mindre end nogen sinde ensbetydende med rygende fabrikskorstene.

Hermed har man også en del af forklaringen på, at husene i den ældre del af byen – oftest bygget til ganske andre formål – vedblivende kunne danne rammen om industriforetagender. Naturligvis kom den ældre by til at spille en relativt mindre rolle, men kunne ikke desto mindre i absolutte tal opvise flere store og større virksomheder med halvanden gang så mange arbejdere – foruden de mange småvirksomheder, der stadig havde tilhuse her. Foruden det typiske genbrug af ældre bygninger var der endda til stadighed visse muligheder for udvidelser inde i byen.

Brandts Klædefabrik kom efterhånden til at fylde det meste af sin karré ud, (jf. ill. side 283) og *Tørring* ikke alene købte KFUM-bygningen i Nedergade, men havde som de øvrige her – *Blumensaadt* og *Hagen og Sievertsen* – stadig udvidelsesmuligheder ned mod åen. *Albani* fortsatte med tilbygninger i „Albanistil“ (jf. side 279) og *Arbejdernes Aktiebageri* nyopførte deres karakterfulde brødfabrik i Vindegade. Tilbygning og udvidelse i den ældre del af byen betød hyppigt, at andet ældre byggeri måtte vige og blev erstattet af nyt med en større udnyttelsesgrad. Det vil derfor næppe være at gå for vidt at hævde, at en by som Odense først i mellemkrigstiden for de ældre deles vedkommende nåede sit bebyggelsesmæssige maximum, en udvikling, som først senere tiders rydninger har vendt.

Genbrug af ældre lokaler er nævnt med bilfabrikkens indflytning i den gamle *Rytterkaserne* som det største og mest eklatante eksempel ved siden af *Tørring* i Nedergade. Men ellers var brug af allerede eksisterende bygninger først og fremmest løsningen for mindre virksomheder, arbejdspladser i så lille en størrelsesorden, at de ikke giver sig til kende på kort 4 og 5.

En og samme bygning kunne derfor komme til at udgøre rammen om vidt forskellige produktioner. F.eks. stod De danske Spritfabriker efter 1913 som ejer af Christophersen og Co.'s gamle brænderi i *Overgade 60*, som var blevet overflødig. I 1917 fik Søren Pors' kødkonserverfabrik i en kort periode tilhold her. Senere ejedes ejendommen en årrække af „A/S Ostefabrikken Fyn“. Illustrationen viser en karakteristisk blanding af

lager, skure, fabrik, butik og beboelse – i 1925 var det Flødekompaniet „Vita“'s afløser, der anvendte bagbygningerne: Odense Mælkekompani. Dette tegnede sig for fabriksdriften. Hertil kom et blikkenslagerværksted i sidebygningen og som beboere finder man bl.a. et par mejerister, en købmand og en gårdskar; ejeren af gården var da en ostephandler. Senere i perioden rykkede en fornikler ind – „Fyens Forniklings og Forchromningsanstalt“ – også „Odense Sæbefabrik“ havde til huse her, samtidig med at mejeridriften bibeholdtes med „Mælkecentralen Enigheden“. Alt i alt en overmåde stærk sammenfiltrering af produktion, handel og beboelse. (jvf. illustrationen)

Ikke mindre anskuelig er Vestergade 26-28 med kafferisteri, konditori og guldsmedeværksted, mens mellembygningen rummede et mindre bogtrykkeri. Generelt gælder, at Vejviseren for Odense for de centrale gaders vedkommende fremviser mange købstadsejendomme med et mylder af småvirksomheder indenfor håndværk og industri. (jvf. illustrationen)

Det ældre Odense havde således stadig mellemkrigstiden igennem den ældgamle traditionelle blanding af beboelse, butikker og fremstillingsvirksomhed – men *ikke* i samme indbyrdes forhold. Det er tidligere konstateret – side 208 og Tabel 10 – at befolkningstallet både relativt og absolut var stagnerende eller faldende i den indre by perioden igennem. Heroverfor står tallene for beskæftigede, som for større industrivirksomheder alene angiver halvanden gang så mange arbejdere i 1935 som i 1914. Flere må derfor være taget ind til byen på arbejde. Der må være blevet tale om en højere grad af differentiering mellem boligområder og placeringen af arbejdspladserne. Dette fører over i spørgsmålet om, hvor de enkelte virksomheders arbejdere boede.

Arbejdsplads og bopæl

Tidligere (side 136) er vist, hvor arbejdere i industri og håndværk var bosatte i 1911. En tilsvarende bearbejdelse af 1930-folketællingen muliggør sammenligning. Desværre er netop dette år det senest mulige, eftersom den næste folketælling fra 1935 er kasseret og den bevarede fra 1940 ikke har oplysningen om arbejdsstedet. Som også tidligere berørt (side 138) var denne rubrik på

folketællingsskemaerne af sekundær betydning ved den oprindelige statistiske bearbejdelse. Oplysningen om virksomhedens navn og dens adresse tjente først og fremmest til at give en sikrere bestemmelse af erhvervskategorien og havde ikke selvstændig interesse. Af samme grund blev der ikke sat særligt ind på at komplettere mangelfuldt udfyldte skemaer og man kan derfor ikke regne med, at de enkelte virksomheders arbejdsstyrke er blot nogenlunde dækket ind. Hvor stort bortfaldet af data kunne være i 1930 kan man få et indtryk af ved at sammenligne de bevarede lønningsbøger fra Maskinfabrikken „Phønix“ netop for den tid, da folketællingen fandt sted med det her og i det følgende anvendte materiale, som er udarbejdet efter folketællingsskemaerne, jvf. Tabel 74.

Tabel 74: Maskinfabrikken „Phønix“ – arbejdsstyrken ifølge lønningsbog og folketælling efteråret 1930

	Lønningsbog „Phønix“ 30.10. - 5.11. 1930	Folketælling 5.11. 1930	
Værksted: svende	18	værkfører	2
lærlinge	10	maskinarbejder	8
snedker	1	maskinarb.lærl.	3
arbejdsdreng	3	smed	2
bydreng	1	smedesvend	2
arbejds mænd	7	kedelsmed	2
Støberi: håndformere	7	snedker	1
maskinformere	9	bud	1
kærnemager	1	arbejdsmand	6
formerlærlinge	3	arbejder	8
arbejdsdreng	1	fabrikсарbejder	2
arbejds mænd	7	arbejdsdreng	1
rensere	3	støbemester	1
smelter	1	former	12
værkfører	1	formerlærl.	1
i alt	73	i alt	52

Lønningsbøgerne er desværre uden adresser og medtog for lærlinges og drenges vedkommende endda kun fornavne, så folketællingernes bopælsoplysninger kan under ingen omstændigheder erstattes ad denne vej. Bopælen foreligger således kun belyst for $\frac{2}{3}$ af de ansatte og de øvrige kan ikke fanges ind på grund af folketællingens mangelfuldhed i denne henseende. Det ser dog ud til at være gået hårdest ud over gruppen lærlinge og dreng: 18 af disse i lønningsbøgerne og heroverfor kun 5 fra folketællingen. De øvrige betegnelsers forskellighed gør en direkte sammen-

ligning vanskelig, men formerne ser ud til at være repræsenteret for tre fjerdedels vedkommende, mens 15 af 19 svende på værkstedet kom med. Det skal bemærkes, at beskæftigelsen på Phønix på dette tidspunkt var jævn, de omliggende uger viser kun ganske få ændringer.

Voksne var åbenbart mest tilbøjelige til at oplyse, hvor de var beskæftiget, hvad der medvirker til at forklare, at virksomheder som Thrige og Dansk Akkumulator- og Elektromotorfabrik, der begge havde mange lærlinge, ifølge folketællingen kun skulle have haft en samlet arbejdsstyrke på knap 800 inklusive funktionærer, mens produktionsstatistikken for 1930 har et årsgennemsnit på omkring 950. Stålskibsværftet synes derimod bedre repræsenteret med godt 900 medarbejdere, mens værftets egne oplysninger for årsskiftet 1930/31 lyder på 992 beskæftiget med produktion. De to virksomheder med navnet Allerup giver endnu en komplikation – her optræder en gruppe „uspecificeret Allerup“ i folketællingsbearbejdelsen. Lægger man de to sammen, viser det sig, at resultatet bliver 177, mens produktionsstatistikken har ca. 240. Et parallelt eksempel fra denne tid er Wittenborg, som med to anlæg under dette navn burde have haft ansatte i en størrelsesorden af henved 250, mens kun 174 er med. Svingninger i beskæftigelsen skal naturligvis tages i betragtning ved bedømmelsen af disse tal. I Tabel 75 er nogle af disse og andre større virksomheder grupperet.

Tabel 75: Arbejdertal for større virksomheder i Odense ifølge produktionsstatistik og folketælling 1930

	Antal arbejdere iflg. produktions- statistikken Årsgennemsnit 1930	Antal ansatte inkl. funktion- nærer, mv. iflg. folketællingen 1930
Skibsværft, Thrige, DAE,	1.928	1.701
Fem jernstøberier	536	399
Brandt og Mog. & Dessau	529	509
Bryggerierne	219	239

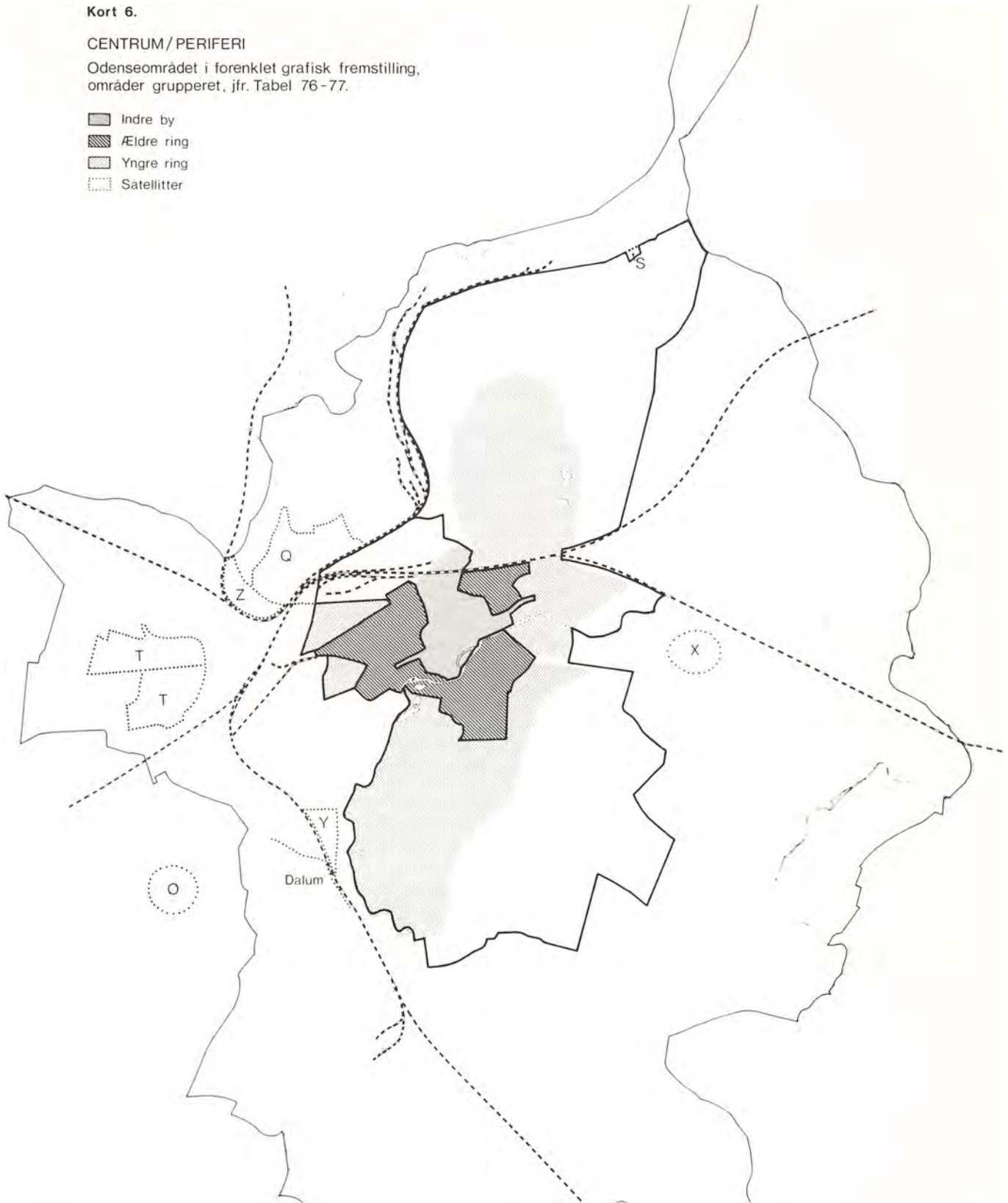
Det almindelige er altså en underrepræsentation af betragtelig størrelse, endda lidt større end her angivet, idet kontorfunktionærer, arbejdsledere, direktører og andre i „ikke-egentlig“ frem-

Kort 6.

CENTRUM/PERIFERI

Odenseområdet i forenklet grafisk fremstilling, områder grupperet, jfr. Tabel 76-77.

- Indre by
- ▨ Ældre ring
- ▤ Yngre ring
- ⋯ Satellitter

stilling er med i folketællingsbearbejdelsen. Tallene for disse grupper spillede dog ikke nødvendigvis nogen stor rolle – for Phønix' vedkommende drejede det sig om 2 personer til de 52.

Ved siden af fejl og mangler i folketællingslisterne, specielt m.h.t. lærlinge og drenge, kunne sæsonsvingninger tænkes at have betydning, når der som ovenfor er tale om en sammenligning med et årsgennemsnit. Dette skal nok være tilfældet med bryggerierne, hvor der overraskende nok findes flest i folketællingen. Her kan et andet forhold imidlertid spille ind. Mens Phønix-arbejderne var meget stabile fra uge til uge og indenfor den samme uge for nogleoghalvfems procents vedkommende havde en fuld ugeløn, kunne der på bryggerierne tænkes ikke alene at have været tale om sæsonarbejde, men også om „gennemtræk“ af en sådan størrelsesorden, at det influerer på tallene. Den høje andel kvindelige arbejdere kunne tyde på en mere lejlighedsvis beskæftigelse, som det f.eks. er konstateret i den lille blikvarefabrik „Dan“'s lønningsbøger, som viste, at en anseelig del af de kvindelige arbejdere kun arbejdede for en kortere periode. Endelig kunne man forestille sig, at sæsonen midlertidigt tiltrak arbejdskraft boende udenfor „Storodense“.

Efter denne opregning af en række indvendinger, må det dog siges, at selv om de forskellige virksomheder er repræsenteret i større eller mindre grad, er der dog ikke fundet en andel på under 50% af den forventede i noget tilfælde. Der er derfor tale om et materiale, som skulle være dækkende nok til i sig selv at sige noget væsentligt om, hvor man i al almindelighed boede i forhold til sin arbejdsplads.

Det ville være ønskeligt om man samlet kunne give et udtryk for forholdet mellem hjem og arbejdsplads, f.eks. i form af beregninger over den gennemsnitlige afstand i 1911 og 1930, men her

tårner de praktiske vanskeligheder sig op. Ganske vist har man for 1911 henved 3.300 adresser og for 1930 6.900, men som nævnt fandtes der uspecificerede grupper for både Allerup og Wittenborg, og hvad værre er, det samme gælder så stor en virksomhed som Mogensen og Dessau, hvis tre anlæg lå spredt i byområdet. Det er derfor valgt at gå mere selektivt til værks i det følgende.

Som ved bearbejdelsen af 1911-tællingen, er kun medtaget de virksomheder, der måtte antages at beskæftige over 20 arbejdere, selv om der ved udvælgelsen er givet en bred margen. Men som for 1911 er også i al almindelighed indkodet adresser for alle, der iøvrigt var beskæftiget indenfor håndværk og industri. De to tællingsbearbejdelser er således fuldtud sammenlignelige både når det gælder bopælen for samtlige i „fremstillingsvirksomhed“ og når det – som her – specielt drejer sig om de største virksomheders arbejdsstyrke.

I første række vil det være af interesse at sammenligne et par større industrivirksomheder centralt beliggende i den indre by. *Brandts Klædefabrik* lå perioden igennem i Vestergade og *Tørrings cigarfabrik* i Nedergade.

Tallene i Tabel 76 viser den forventede tendens: en forskydning udefter, svarende til den almindelige udvikling, som beskrevet i kapitel 2. I begge ovenstående tilfælde ligger den største forskydning fra den ældre ring til den yngre. Samtidig fik satellitterne en markant øget betydning. Dette kan kun have betydet, at folk gennemgående fik længere til deres arbejde.

En række virksomheder lidt længere væk fra bymidten viser et tilsvarende mønster. Følgende større anlæg var alle placeret i den ældre ring eller ved de ældre udfaldsveje: *Albanibryggeriet* og *Rasmussen og Co.* i sydøst, *M. P. Allerup* i sydvest,

Tabel 76: Arbejdernes bopæl for to større, centralt beliggende virksomheder 1911 og 1930

	Brandt				Tørring			
	1911 antal	%	1930 antal	%	1911 antal	%	1930 antal	%
indre by	17	8,6	26	11,2	15	17,9	43	11,2
ældre udfald.	27	13,7	27	11,6	10	11,9	44	11,5
ældre ring	123	62,4	90	38,6	44	52,4	107	27,9
yngre ring	25	12,7	59	25,3	14	16,7	151	39,3
satellitter	5	2,5	31	13,3	1	1,2	39	10,2
	117	100,0	233	100,0	84	100,0	384	100,0

Tabel 77: Arbejdernes bopæl. Fire større virksomheder i udkanten af den ældre del af Odense. 1911 og 1930

	Albani				Rasmussen og Co.			
	1911 antal	%	1930 antal	%	1911 antal	%	1930 antal	%
indre by	8	17,4	16	18,4	8	11,3	9	6,4
ældre udfald.	9	19,6	6	6,9	12	16,9	14	10,0
ældre ring	21	45,7	30	34,5	19	26,8	36	25,7
yngre ring	6	13,0	26	29,9	28	39,4	56	40,0
satellitter	2	4,3	9	10,3	4	5,6	25	17,9
	46	100,0	87	100,0	71	100,0	140	100,0

	M. P. Allerup				Thrige			
	1911 antal	%	1930 antal	%	1911 antal	%	1930 antal	%
indre by	10	7,0	4	2,5	44	25,7	91	12,8
ældre udfald.	42	29,4	25	15,4	23	13,5	68	9,6
ældre ring	62	43,4	38	23,5	58	33,9	151	21,2
yngre ring	21	14,7	60	37,0	42	24,6	296	41,6
satellitter	8	5,6	35	21,6	4	2,3	106	14,9
	143	100,0	162	100,0	171	100,0	712	100,0

mens Thrige lå lige udenfor mod nord, jvf. Tabel 77.

Trods variationer ligger tendensen fast. Karakteristisk er det, at M. P. Allerup havde en meget stor del af sin arbejdsstyrke boende ved en udfaldsvej – virksomheden lå inderst inde ved samme og arbejderne boede for en stor dels vedkommende på netop Søndre Boulevard.

Ud fra en „centrum-periferi“-betragtning kan alt dette ikke undre. Når byen voksede og industriens beskæftigelse ligeledes voksede, måtte følgen naturligvis blive, at den forøgede arbejdsstyrke spredtes over et større område. Den ældre by ville simpelt hen ikke have kunnet rumme samtlige nytilkomne, som fandt beskæftigelse på virksomheder, der som ovennævnte lå, hvor de hele tiden havde ligget. Metodisk set *skulle* resultatet derfor også helst være blevet som ovenfor, al den stund „bymodellen“ og den grove områdeinddeling med „ældre“ og „yngre“ netop har et alderskriterium som en væsentlig determinant for udformningen.

Spørgsmålet er så, om der på anden måde skete en ændring i sammenhængen mellem bolig og arbejdsplads i denne periode? Dette synes at være tilfældet, hvis man går på tværs af det koncen-

triske. På kort 7 deler en nogenlunde nord-sydgående streg byen i to halvdele, og i Tabel 78 er undersøgt bopælen for folk beskæftiget i industrivirksomhederne omkring den indre del af Rugårdsvej, herunder Ørstedsgade og Glasværket og modsat fabrikkerne i Overgade-Nedergade i den traditionelle og gennemgående ældre lokalisering.

Den nord-sydgående akse på kort 7 omfatter i sig selv hele Dalum i syd, kvarteret omkring Krügersvej og Ahlmannsvej, Søndre Boulevard, de indre hovedgader – herunder Overgade – endvidere Skibhusvej, Skibhusene og Stige. Resten af byen en så fordelt henholdsvis på en vestlig og en østlig del. Resultatet viser en ganske klar sammenhæng mellem bopæl og arbejdspladens beliggenhed i forhold til denne skillelinie. Glasværket og de øvrige virksomheder mod nordvest havde overvægt af arbejdere og andre ansatte fra den vestlige del, mens omvendt virksomhederne i Overgade og Nedergade domineredes af folk med bopæl i den østlige del. Men overalt var der tale om et forhold, der blev mindre udpræget med tiden. Faktisk var der i 1930 hele tre af de mindre virksomheder ved Rugårdsvej, som havde en overvægt af østfra kommende –

Tabel 78: Arbejdernes bopæl. Virksomheder beliggende vest og øst for en nord-sydgående akse. 1911 og 1930

Vest	Glasværket				Rugårdsv. og		Ørstedsgade	
	1911 antal	%	1930 antal	%	1911 antal	%	1930 antal	%
vest	198	87,6	180	71,1	121	59,6	281	46,7
akse	13	5,8	20	7,9	22	10,8	68	11,3
øst	15	6,6	53	20,9	60	29,6	253	42,0
i alt	226	100,0	253	100,0	203	100,0	602	100,0

Øst

	Overgade og		Nedergade	
	1911 antal	%	1930 antal	%
vest	50	17,4	166	25,0
akse	32	11,2	54	8,1
øst	204	71,3	443	66,8
I alt	286	100,0	663	100,0

Tabel 79: Arbejdernes bopæl. Virksomheder beliggende nord og syd for en øst-vestgående akse. 1911 og 1930

Nord	Thrige				Wittenborg		Stålskibsværftet	
	1911 antal	%	1930 antal	%	1930 antal	%	1930 antal	%
nord	109	63,7	403	56,6	83	71,6	684	75,3
akse	22	12,9	73	10,3	8	6,9	68	7,5
syd	40	23,4	236	33,1	25	21,6	156	17,2
I alt	171	100,0	712	100,0	116	100,0	908	100,0

Syd

	M. P. Allerup				Albani		Dalum					
	1911 antal	%	1930 antal	%	1911 antal	%	1930 antal	%	1911 antal	%	1930 antal	%
nord	39	27,3	52	23,9	11	23,9	28	32,2	7	3,0	11	3,5
akse	22	15,4	16	9,9	8	17,4	10	11,5	4	1,7	4	1,3
syd	82	57,3	94	58,0	27	58,7	49	56,3	220	95,2	303	95,3
I alt	143	100,0	162	100,0	46	100,0	87	100,0	231	100,0	318	100,0

Kort 7.

Inndeling **NORD/SYD** og **ØST/VEST**.

Jfr. Tabel 77-79.

gummifabrikken, regnfrakkefabrikken og sækkekompaniet. Arbejdsstyrken på disse bestod overvejende af kvinder. Har mandens arbejdssted i højere grad end kvindens været bestemmende for bopælen?

Den klare tendens til en mindre udtalt sammenhæng mellem bolig og arbejdsplads i løbet af perioden bekræftes, hvis man foretager en lignende undersøgelse med benyttelse af en øst-vestgående skillelinie. Her er anvendt Middelfart Landevej, de indre hovedgader og Sct. Jørgensgade, kvarteret her omkring og mod øst også Bolbro. De sydligt placerede virksomheder er *M. P. Allerup, Albani* og som den helt ekstreme: *Papirfabrikken i Dalum*, mens de nordlige repræsenteres af *Thrige* for både 1911 og 1930's vedkommende. For sidstnævnte år er ligeledes medtaget *Wittenborg* og *Stålskibsværftet*, jvf. Tabel 79.

Thrige, Albani og M. P. Allerup viser alle den samme udvikling i retning af en udjævning, mens Papirfabrikken i Dalum helt falder udenfor mønstret. I 1911 boede 82,7% af arbejderne ifølge folketællingen i selve Dalum, i 1930 hele 86,2%. Papirfabrikken må i denne henseende nærmest siges slet ikke at høre til i Odenseområdet. Hermed får man indirekte et godt indtryk af, i hvor høj grad en tilsvarende fjært placeret virksomhed som Odense Stålskibsværft må have virket som en

magnet i tiden efter grundlæggelsen i 1917. For den fortsatte udbygning af Sct. Hans Landdistrikt må betydningen have været overordentlig, og endnu i 1930 havde Stålskibsværftet sammenlignet med Thrige og Wittenborg længere mod syd høje procenter for arbejdere boende nord for den øst-vestgående akse.

Alt i alt må man kunne slutte, at der ved periodens begyndelse var en ikke ringe geografisk overensstemmelse mellem arbejdsplads og bopæl, en overensstemmelse, der dog blev noget mindre udpræget, når man når frem til 1930. At dette fik betydning for dagliglivet i form af gennemsnitligt længere vej til arbejde, er evident – hvorom senere – mens der også er en del, der tyder på, at den boligmæssige mobilitet blev ringere med tiden. Det viser sig endda, at det samme mønster også var gældende for virksomheder indenfor *samme* branche. For mens der for en glasmager kun var eet glasværk, for en papirarbejder een papirfabrik, så havde maskinarbejderen, formeren eller bryggeriarbejderen flere muligheder.

Tre jernstøberier, *M. P. Allerup, Brandt og Co.* og *H. Rasmussen og Co.* havde fra gammel tid været anbragt i hvert sit hjørne, ved hver sin udfaldsvej en lille smule udenfor den ældre del af byen. Bebyggelsen havde forlængst omsluttet dem og de

Tabel 80: Arbejdernes bopæl. Tre jernstøberier og tre bryggerier. 1911 og 1930

	Allerup		1930		Brandt og Co.		1930		Rasmussen og Co.		1930	
	1911 antal	%	antal	%	1911 antal	%	antal	%	1911 antal	%	antal	%
indre	10	7,0	4	2,5	9	20,5	3	7,9	8	11,3	9	6,4
nord	18	12,6	31	19,1	24	54,5	20	52,6	10	14,1	21	15,0
sydv.	76	53,7	88	54,3	5	11,4	9	23,7	2	2,8	48	34,3
sydø.	39	27,3	39	24,1	6	13,6	6	15,8	51	71,8	62	44,3
I alt	143	100,0	162	100,0	44	100,0	38	100,0	71	100,0	140	100,0

	Bryggeriet Odense		1930		Slotsbryggeriet		1930		Albani		1930	
	1911 antal	%	antal	%	1911 antal	%	antal	%	1911 antal	%	antal	%
indre	8	17,4	9	9,6	9	30,0	7	12,1	8	9,1	16	18,4
nord	11	23,9	31	33,0	11	36,7	25	43,7	7	8,0	20	23,0
sydv.	10	21,7	36	38,3	5	16,7	13	22,4	5	5,7	13	14,9
sydø.	17	37,0	18	19,1	5	16,7	13	22,4	68	77,3	38	43,7
I alt	46	100,0	94	100,0	30	100,0	58	100,0	88	100,0	87	100,0

Kursiveringen angiver tallet for det område, hvori virksomheden var beliggende.

Kort 8.

- 3 jernstøberier
- 3 bryggerier

var nu omgivet af blandt andet boligområder på alle sider. Endnu længere inde lå *Slotsbryggeriet* og *Bryggeriet Odense*, mens *Albanis* placering syd for åen var nogenlunde på højde med Rasmussen og Co. På kort 8 er disse seks virksomheder indplaceret og mens den indre del af byen er fraregnet, er resten delt op i tre dele. Opdelingen er ikke af samme enkle karakter som de foregående og man er muligvis på kanten af manipulation, men resultaterne i Tabel 80 er under alle omstændigheder relativt sammenlignelige – grænserne er jo de samme for 1911 og 1930.

Også hvor muligheden for samme type arbejde tre forskellige steder i byen forelå, holder tendensen, selv om især bryggerierne ligger langt inde og egentlig ret tæt. Her finder man også den eneste undtagelse: *Bryggeriet Odense*, som i 1911 hentede flere arbejdere fra Albanikvarteret mod sydøst end fra sin „egen“ tredjedel. Markant er også den parallelle udvikling for de tre jernstøberier, og når man erindrer den tidligere påvisning af, at folk i vid udstrækning kom til at bo længere og længere ude, er det ikke overraskende, at arbejdsstyrken med bopæl i den indre by også her var relativt faldende i 5 af 6 tilfælde. Folk kom stadigvæk til arbejde fra en bolig, som relativt hyppigt lå i overensstemmelse med pågældende virksomheds placering – de kom blot længere ude fra. Ind- og udfaldsveje må i højere og højere grad have set en daglig transport til og fra arbejde.

Inden forholdet mellem bolig og transport nærmere belyses, er der grund til at berøre det specielle problem omkring virksomhedsejeres og virksomhedslederens bopæl. Umiddelbart ville man forvente samtlige forlængst indflyttet i hver sin fashionable villa, men det var faktisk ikke tilfældet. De 68 største virksomheder i 1930 er undersøgt og den aktive ejer eller administrerende direktør er søgt opsporet. Bopælen er fundet med sikkerhed i 54 tilfælde. Forbavsende mange boede på eller umiddelbart ved virksomheden, hvad der kan konstateres i mindst 18 tilfælde. Thriges store villa midt på fabriksarealet er et af de mest oplagte eksempler, men også direktøren for Triangel havde adresse fælles med sin fabrik i lighed med direktøren for M. P. Allerup. Indehaveren af Fyens Stifts Bogtrykkeri boede i Lille Gråbrødrestræde, redaktøren, senere direktør for Fyens Tidende boede på Fisketorvet og så fremdeles. Havde ejeren eller direktøren en bolig i større afstand fra virksomheden var de hyppigste

adresser på Hunderupvej eller Langelinie, hvad der ikke efterlader nogen tvivl om, hvor man skal finde de mest eftertragtede kvarterer i denne periode.

Tilsyneladende befandt man sig i denne tid også på direktørniveau i en udflytningsperiode, men altså endnu med en lidt overraskende fastholden ved bolig på fabrikken – endnu fra første verdenskrigs tid kendes nyanlæg med tilknyttet direktørbolig. (jf. også illustrationen side 267). For en ordens skyld bør det understreges, at adresse på virksomhed og adresse for ansvarlig leder er efterkontrolleret både i vejviserens fagregister og i personregistret.

Bolig, transport og arbejdstid

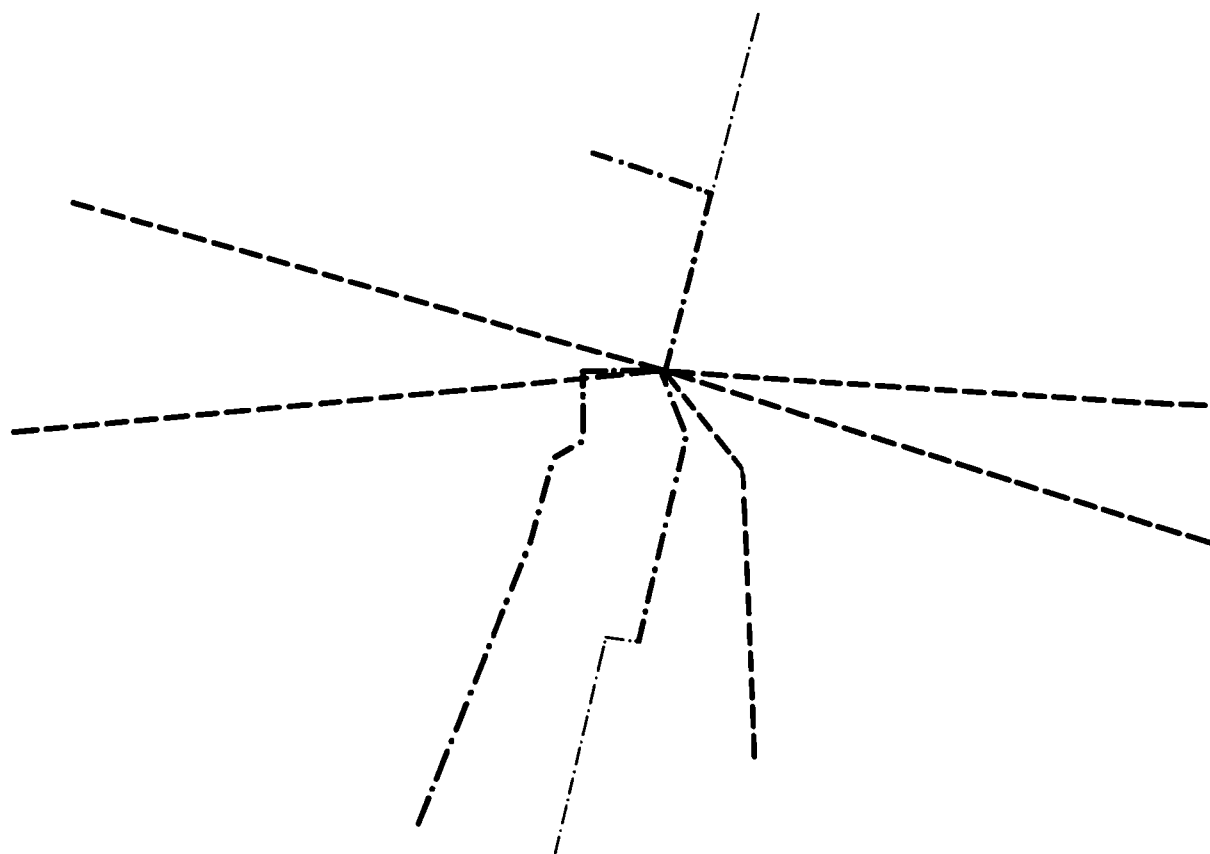
Den påviste relativt stærke sammenhæng mellem arbejdsplads og bolig i periodens begyndelse kan bestyrke en antagelse om, at man muligvis da i højere grad end senere kunne skifte bolig alt efter arbejdssted, uden at dette dog kan belægges med andet end indicier. For det første blev bolig-situationen alvorlig under første verdenskrig, men alle var i samtiden enige om, at tidligere havde situationen været gunstigere. Altså må en vis boligreserve have lettet flyttemulighederne. For det andet vides det med sikkerhed, at den traditionelle flyttedagsinstitution – muligheden for boligskift to gange årlig – stadig var i funktion op i tyverne. Også det må have fremmet elasticiteten boligmæssigt. Desværre kan Vejviserne med deres knappe oplysninger om for bogstaver og efternavne ikke bruges til at påvise en hyppig flytning i forhold til arbejdspladsen, hvad der iøvrigt også ville kræve mange sæt bevarede lønningsbøger. Men tidligere folketællinger har for enkelte gader vist en betydelig udskiftning fra gang til gang (jf. side 183) for den ikke husejende del af befolkningen. At andelen af selvejere var relativt stor, taler i modsat retning, selv om en knaphed på boliger fra og med første verdenskrig alt andet lige dog må have formindsket den boligmæssige mobilitet.

Er denne side af forholdet mellem bolig og arbejdsplads uafklaret, så er der til gengæld ingen tvivl om, at der fra 1911 til 1930 skete en betydelig forøgelse af den daglige transport. Direktøren på Hunderupvej må i 1930 antages ofte at have haft en bil, men ellers er det offentlige

Kort 9.

Offentlige transportmidler.

- .-.- sporvogn
- - - bus

transportmidler og de mindre kostbare private, interessen samler sig om.

Netop i 1911 var sporvognene kommet på vejen. Der var tale om et aktieselskab dannet i 1910, efterhånden helt under kommunal kontrol. Hovedlinien begyndte ved den sydlige ende af Sdr. Boulevard, gik gennem Kongensgade til Østre Stationsvej og derefter sydpå igen og sluttede i begyndelsen ude ad Hunderupvej på Bülow-vej. Mod nord gik en stiklinie – havnelinien – som drejede af fra Skibshusvej ned ad Buchwaldsgade. Nettet udbyggedes noget, således at der fra 1923 forlængedes sydpå i Hunderupkvarteret helt ned til skoven, mens den nordlige arm i 1926 førtes et stykke længere op ad Skibhusvej til Bøgebjergvej, hvor den en årrække endte besynderligt uafsluttet – sporvejene indgik, som det vil huskes, som forhandlingsobjekt mellem Købstad og Landdistrikt.

Sporvejene var således i første række et nord-sydgående transportsystem – se den skematiske skitse på kort 9 – mens de senere tilkomne busser tog sig af den øst-vestgående; Odense Omnibus A/S stiftedes 1923. Linieføringen omkring 1930 fremgår af kortet. Da kunne man komme ind ad Rugårdsvej til centrum og fortsætte enten ud ad Nyborg Landevej eller et stykke ud ad Hjallesvej. En anden mulighed var linien ind fra Bolbro ad Middelfart Landevej gennem centrum og ud ad Sct. Jørgensgade.

Denne udbygning af den kollektive transport betød at de fleste større udfaldsveje i begyndelsen af 30'erne var dækket ind, og flere linier fulgte. Muligheden for at blive kørt til arbejde i sporvogn eller bus var altså til stede, men hvor stor betydning dette havde, er svært at afgøre. Ganske vist forbandt den nyoprettede sporvognsline de centrale bydele med kvarteret omkring Junggreensvej og Ahlmannsvej, hvor boligerne kom senere, og her kunne der argumenteres for at sporvognen gav stødet til bebyggelse så langt imod syd. Mere i tvivl er man med linieføringen ned ad Hunderupvej, som i nogen grad ligner, hvad der i hovedstaden går under kystbanebegrebet. I hvor høj grad sporvognen derfor dækkede menigmands transportbehov er et ubesvaret spørgsmål. Under alle omstændigheder hører cyklen med i billedet; den slog igennem i vide kredse allerede i perioden lige før og under første verdenskrig. (se side 106) Cyklen må ved siden af apostlenes heste inddrages som faktor af stor be-

tydning. Ved siden af de praktiske muligheder for at dække transportbehovet og bortset fra, at det under alle omstændigheder måtte være tillokkende at bygge længere ude, kan endnu en tilskyndelse have ligget i de ændrede forhold omkring arbejdstiden.

Fabrikprotokollen giver detaljerede oplysninger om klokkeslet og timetal for arbejdstiden for året 1913, hvor dette virksomhed for virksomhed er tilføjet. Uniformiteten er ret stor, så man kan fastslå, hvad der var det typiske: 12 timer brutto fra kl. 7 morgen til 19 aften med en frokostpause om formiddagen og en middagspause midt på dagen – sammenlagt 2 timer, d.v.s. en nettoarbejdstid på 10 timer. Den første pause var almindeligvis på ½ time – fra kl. 9 til 9.30 – og middagspausen var lang – fra 12 til 13.30. Man er i stort omfang gået hjem for at spise varm middagsmad.

Der var afvigelser fra dette mønster. Jernstøberierne var gennemgående nede på 9 timer om vinteren og 9½ time om sommeren, begge dele netto, men stadig med bibeholdelse af de to pauser. Bogtrykkerierne førte an med hensyn til kort arbejdstid; Arbejderpartiets Bogtrykkeri var helt nede på 8 timer, mens Fyns Stiftstidende og Fyns Tidende begge lå på 9 timer netto – stadig med bibeholdelse af den store middagspause, som var normen.

På længere sigt gik det mod 8 timer, indført generelt ved overenskomst i 1919 med virkning fra 1. januar 1920. Desværre ophørte Fabrikinspektionens interesse for arbejdstiden også hermed og der foreligger ikke flere oplysninger om pauserne og deres fordeling. Men det forekommer oplagt, at der med 8-timers arbejdstiden har været mindre behov for så lange pauser og dermed en stærk tilskyndelse til at nøjes med den moderne korte frokostpause midt på dagen. Hvor når den varme middagsmad ved aftenstide er blevet almindeligt kan man kun gisne om, men hele ændringen i arbejdstiden fra 1920 og frem falder godt sammen med den længere afstand til arbejdet. Kunne man alligevel ikke nå hjem til den varme mad midt på dagen, har det været nærliggende at korte af på pauserne og til gengæld få tid til transporten frem og tilbage.

Ændring i arbejdstid, cykler i almindelig brug, fremkomsten af kollektive transportmidler som sporvogne og busser – alt er faktorer, som tidsmæssigt optræder samtidig med den konstaterede

Kort 10A.

- IV, VI, X, A, D, G, J, K, P₁, P₃, V, W, Y, Z
- II, III, VIII, IX, XI, C, H, O₁, O₂, T₁
- B, E, L, M₁, M₂, M₃, N₄, N₅, O₃, P₂, Q₂, T₂, U, X
- I, V, VII, F, N₁, N₂, N₃, O₄, Q₁, Q₃, S

forøgede afstand mellem hjem og arbejde. Der er tale om fænomener i indbyrdes årsagssammenhæng, selv om det næppe vil være muligt entydigt at fastslå, hvad der på et givet tidspunkt var afgørende for bopæl og/eller arbejdsplads.

Bopæl for beskæftigede i industri og håndværk

I det foregående er forholdet mellem hjem og arbejdsplads behandlet med udgangspunkt i den enkelte virksomhed i den hensigt at kunne aflæse ændringer fra 1911 til 1930. I det følgende vendes der tilbage til en helhedsbetragtning. Tabel 81 viser samtlige beskæftigede indenfor industri og håndværk fordelt på områder: et resultat af den bearbejdelse af 1930-folketællingen, der er foretaget efter samme retningslinier, som den for 1911 (se side 303)

Der er tale om en vis underrepræsentation. Sammenligner man med industri- og erhvervs-tællingerne – tabel 20 – ville man have forventet et tal for 1930 nogle tusinde højere end tilfældet er. Når ikke flere er sluppet med ved indkodningen, skyldes det i første række de mangelfulde erhvervsangivelser i folketællingerne, som i mange tilfælde umuliggør en sikker bestemmelse. I kapitel 9 og 10, hvor befolkningen i enkelte gader er søgt erhvervsfordelt, vil der gade for gade vise sig at være grupper, der på den ene side uomtvisteligt består af erhvervsaktive – skattepligtig indkomst – men på den anden side ikke nærmere kan placeres indenfor handel, omsætning, transport, håndværk og industri. Ved de erhvervsgrupperinger, som Statistisk Bureau efter lidt vekslende principper udarbejdede på grundlag af folketællingerne, må en restgruppe af betragtelig størrelse være blevet skønsomt fordelt.

Konsekvenserne i den aktuelle sammenhæng er imidlertid til at overse. Godt 12½ tusind erhvervsaktive er som stikprøve betragtet under alle omstændigheder så stor en mundfuld, at man uden betænkeligheder tør betragte den som repræsentativ for samtlige beskæftigede indenfor håndværk og industri i Odense og forstæder, samt foretage den fordeling og de procentberegninger, der er vist på tabel 81.

På kort 10A er samtlige i industri og håndværk sat i forhold til totalbefolkningen område for om-

råde. Den geografiske inddeling følger den tidligere viste på kort 3, altså en mere differentieret udformning end den tilsvarende for 1911, nødvendiggjort af byens fortsatte udbygning.

Mørkest er angivet den fjerdedel af befolkningen, som boede i områder med de højeste procenter for folk beskæftiget i industri og håndværk. Mindre mørk følger den næste fjerdedel med lavere procenter etc. På kortet er kun medtaget statusgrupperne 2-5 – alle direktører, håndværksmestre, værkførere og lignende er udeladt. (se side 187) Dog ville resultatet ikke være blevet væsentligt anderledes, hvis man havde medtaget samtlige. Sammenligner man i tabel 81, ses det, at der overalt er nogenlunde samme forskel på procenterne i de to første kolonner. Rækkefølgen af områderne, ordnet efter procentandelen af personer beskæftiget i industri og håndværk bliver nogenlunde ens, hvadenten statusgruppe 1 udelades eller ikke. – Det bemærkes endelig, at udfaldsvejene er anført særskilt på kortet.

I forhold til Figur 13, side 144 er det i første række de mørke yderområder, der angiver forskellen. Mod syd, mod vest og mod nord er mørke felter, som simpelthen ikke eksisterede som boligområder 20 år før. Andre dele af byen lå konstant. Skibhusene helt mod nord forekommer utroligt uberørt af udviklingen – tidligere er set, at folketallet stagnerede her, uanset Stålskibsværftets relative nærhed. Områder med mindst præg af udøvere af industri og håndværk finder man endvidere først og fremmest i villakvarteret mod syd og mod nordvest i området syd for Åløkke-skoven.

Svagheden ved kort 10A er i første række, at industri og håndværk er blandet sammen. Dette kan illustreres ved af det samlede materiale at udtage en række specielle fag – jvf. Tabel 82 – og angive den procentvise fordeling på området, der er grupperet analogt med kortet. Udtaget er både en række typiske industrifag og en række håndværksfag. Maskinarbejdere, formere, viklere, smede og maskinmontører er den første gruppe. Tilsvarende omfatter tobaksarbejderne betegnelser som cigarsorterer, cigarsortererse, cigarmagersvend etc. For tekstilarbejdernes vedkommende drejer det sig om vævere, spindere og spolersker, mens håndværksfagene dækker både mestre, svende og folk blot med betegnelsen tømrer, murer eller skomager. Lærlinge er ikke medtaget.

Kort 10 B.

- IX, D, K, M₁, N₅, O₂, O₃, P₃, Q₂, T₁, U, V, Y, Z
- IV, VI, VIII, X, XI, G, M₃, N₄, O₁, P₁, P₂, T₂, X
- II, III, A, C, E, H, J, M₂, N₃, O₄, Q₁, W
- I, V, VII, B, F, L, N₁, N₂, Q₃, S

Tabel 81: Beskæftigede indenfor industri og håndværk fordelt på områder

Område nr.	Total bef.	Samtlige i I & H.		Statusgruppe 2-5		Husstande		Beskæftigede i større virks.	
	antal	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
I	3.140	331	10,5	272	8,7	661	21,1	138	4,4
II	1.598	311	19,5	256	16,0	531	33,2	104	6,5
III	632	110	17,4	97	15,4	238	37,7	52	8,2
IV	1.090	238	21,8	225	20,6	424	38,9	109	10,0
V	815	97	11,9	84	10,3	241	29,6	49	6,0
VI	2.306	447	19,4	402	17,4	952	41,3	251	10,9
Indre by	9.581	1.534	16,0	1.336	13,9	3.047	31,8	703	7,3
VII	2.731	303	11,1	269	9,9	667	24,4	153	5,6
VIII	1.693	303	17,9	271	16,0	680	40,2	133	7,9
IX	1.534	254	16,6	229	14,9	730	47,6	168	11,0
X	1.509	310	20,5	294	19,5	651	43,1	164	10,9
XI	702	124	17,7	112	16,0	293	41,7	67	9,5
udfaldsv.	8.169	1.294	15,8	1.175	14,4	3.021	37,0	685	8,4
A	1.475	311	21,1	288	19,5	549	36,7	164	11,1
B	2.617	396	15,1	340	13,0	719	27,5	156	6,0
C	2.320	413	17,8	367	15,8	783	33,8	204	8,8
D	2.126	482	22,7	446	21,0	999	47,0	270	12,7
E	585	103	17,6	80	13,7	221	37,8	34	5,8
F	394	37	9,4	32	8,1	78	19,8	13	3,3
G	1.986	506	25,5	459	23,1	901	45,4	216	10,9
H	4.679	787	16,8	686	14,7	1.516	32,4	383	8,2
J	2.024	454	22,4	408	20,2	770	38,0	173	8,5
ældre r.	18.206	3.489	19,2	3.106	17,1	6.528	35,9	1.613	8,9
K	1.152	294	25,5	280	24,3	623	54,1	180	15,6
L	1.709	212	12,4	206	12,1	527	30,8	122	7,1
M1	994	152	15,3	136	13,7	474	47,7	81	8,1
M2	1.272	196	15,4	176	13,8	446	35,1	108	8,5
M3	428	66	15,4	56	13,1	175	40,9	37	8,6
O1	2.195	408	18,6	363	16,5	1.014	46,2	253	11,5
O2	2.445	385	15,8	359	14,7	1.204	49,2	275	11,2
O3	932	131	14,1	123	13,2	480	51,5	97	10,4
O4	1.252	146	11,7	141	11,3	450	35,9	98	7,8
P1	1.453	288	19,8	253	17,4	576	39,6	188	12,9
P2	1.968	264	13,4	250	12,7	788	40,0	196	10,0
P3	574	114	19,9	112	19,5	353	61,5	104	18,1
V	1.123	271	24,1	260	23,2	587	52,3	199	17,7
W	1.311	334	25,5	320	24,4	463	35,3	245	18,7
N1	2.337	282	12,1	226	9,7	646	27,6	127	5,4
N2	2.526	270	10,7	197	7,8	675	26,7	124	4,9
N3	2.174	297	13,7	229	10,5	742	34,1	149	6,9
N4	237	38	16,0	34	14,4	93	39,2	15	6,3
N5	82	10	12,2	10	12,2	38	46,3	7	8,5
ynge r.	26.164	4.158	16,0	3.731	14,3	10.354	39,6	2.605	10,0

X	1.561	193	12,4	185	11,9	698	44,7	93	6,0
S	460	22	4,8	20	4,4	84	18,3	15	3,3
Z	578	147	25,4	137	23,7	346	59,9	86	14,9
T1	1.585	267	16,9	259	16,3	802	50,6	146	9,2
T2	910	138	15,2	133	14,6	358	39,3	75	8,2
Y	753	156	20,7	146	19,4	401	53,3	88	11,7
U	5.453	821	15,1	722	13,2	2.519	46,2	449	8,2
Q1	1.674	179	10,7	160	9,6	574	34,3	112	6,7
Q2	400	62	15,5	56	14,0	192	48,0	39	9,8
Q3	522	56	10,7	46	8,8	139	26,6	38	7,3
sat.	13.896	2.041	14,7	1.864	13,4	6.113	44,0	1.141	8,2
fejl mv.	739	98	13,3	96	13,0	353	47,8	32	4,3
total	76.755	12.614	16,4	11.308	14,7	29.416	38,3	6.779	8,8

Tabel 82: Industriarbejdere og håndværkere. De enkelte fag fordelt som på kort 10A

	Maskin- arb.	Tekstil- arb.	Tobaks- arb.	Fabriks- arb.	Arbej- der	Tømrer	Murer	Sko- mager	Syerske
Over 17%	31,4	33,8	42,1	40,0	35,0	28,8	22,3	37,2	40,7
14,6-17,0%	29,8	35,9	28,1	26,0	24,8	21,0	24,3	30,1	26,1
11,5-14,6%	24,5	13,7	19,0	21,5	27,4	22,8	26,1	13,1	17,3
under 11%	13,6	16,3	9,9	11,1	10,3	26,4	26,7	19,7	15,9
uanbragt	0,6	0,4	0,8	1,3	2,5	0,9	0,6	0,0	0,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
antal fordelt	822	234	363	692	1.469	333	341	183	641

Grupper som tobaksarbejdere og folk, der blot benævnte sig selv fabriksarbejdere viser overensstemmelse mellem tabellen ovenfor og kort 10A. I forhold til kortet boede arbejderne i jern og metal derimod nok så jævnt fordelt og når det gælder tekstilarbejderne, boede der faktisk flere i de relativt mørke end i de mørkeste, hvis fordelingen af de 234 er til at stole på. De udprægede håndværksfag viser så at sige gale procenter og følger ikke i et eneste tilfælde rækkefølgen fra kortet – medvirkende hertil kan være, at mestre er inkluderet i ovenstående tabel. Under alle omstændigheder kan det siges, at håndværkerne ikke er særlig godt anskueliggjort m.h.t. beboelsesmønster på kort 10A, samtidig med at procenterne bliver „forkerte“ for et af industriefagene.

Samme svaghed har også den næste opgørelse på kort 10B. Her er beregnet, hvor stor en del af befolkningen, der indgår i husstande, hvis overhoved var beskæftiget indenfor industri og håndværk. Herved medtælles hverken logerende, gifte

udearbejdende kvinder eller hjemmeboende børn i erhverv som var af anden art end faderens. Kortet er så at sige udarbejdet under den forudsætning, at f.eks. en blikkenslagerlærling, der logerede hos en købmand, i det store regnskab modsvarede af en handelselev, der var søn af en blikkenslager. Udarbejdelsen har iøvrigt fulgt samme retningslinier som anvendtes for kort 10A: De mørkeste felter angiver de højeste procenter beregnet af totalbefolkningen og samtlige helt mørke dækker tilsammen $\frac{1}{4}$ af hele byens befolkning.

Virkningen er slående. Man kan godt kende byen igen, men de mørke felter er så decideret skubbet udefter. Forklaringen ligger først og fremmest i børnetallet i yderområderne: Store husstande i nybyggede kvarterer, hvilket således også betyder, at netop de nye områder i højere grad end ældre var præget af husstandsoverhoveder, hvis beskæftigelse faldt indenfor industri og håndværk. Igen er her udarbejdet en form for kontrol, idet de udvalgte fag på samme vis i Tabel 83 er

procentfordelt følgende indrangeringen for de enkelte områder på kort 10B. Atter ses temmelig mange grupper fordelt anderledes end totalen.

Endelig er med kort 10C gjort et forsøg på at skille håndværk og industri ad. Hertil er benyttet den viden, der foreligger om bopælen for samtlige, der i 1930 angav at være beskæftiget på større industrivirksomheder, jvf. tabel 81. Disse sat i forhold til totalbefolkningen har da været bestemmende for udarbejdelsen af kort 10C, der derfor i modsætning til de foregående skulle angive den „industrielle geografi“ på boligområdet – industriarbejdernes beboelsesmønster anskueliggjort. Forskellen mellem dette og de foregående kort er ikke særlig stor, kort 10C giver nærmest et indtryk af at ligge midt imellem, men med overordentlig meget mørkt imod nord. De store virksomheder i jern og metal med Thrige og Skibsværftet i spidsen vejer tungt i dette med tilsammen over 1.600 mand af i alt 6.779, hvis bopæle har været grundlaget for beregningerne. Forsøget på at holde industri og håndværk adskilt kan atter kontrolleres ved den alternative fordeling efter fag, som ses i Tabel 84.

Her ses de 4-5 første grupper alle at være fordelt efter en faldende skala, mens håndværksfagene naturligvis ikke har samme mønster –

deres fordeling var en anden og er her neutraliseret. Syerskerne er relativt jævnt fordelt, hvilket blandt andet kan skyldes, at flere af disse var hjemmearbejdere, hvis bopæl alene af den grund kan være atypisk.

Forsøget på at skille industri og håndværk ad ser derfor ud til at være lykkedes og kort 10C må derfor siges at være det, der rummer mest information om det *industrielle* Odenses beboelsesmønster anno 1930. Der er grund til at understrege karakteren af øjebliksbillede, idet det for det 20. årh. som for tidligere perioder gælder, at et givet boligområde, en given gade og dens beboere i meget ringe grad var konstant. Dette vil der blive rig lejlighed til at vende tilbage til i de afsluttende kapitler, som følger efter en kort gennemgang af de store linier i udviklingen på boligområdet. Sluttelig må det dog understreges, at nok er forskellen på f.eks. område F–Å-kvarteret med de meget små procenter – og f.eks. område K – Christiansgade og Georgsgade med de høje – overmåde stor, men generelt er der ikke tale om nogen fordeling henimod ekstremerne. Procenterne på tabel 81 falder ikke naturligt i ensartede grupper, hvilket turde afspejle, at byen heller næppe var opsplittet i strengt adskilte kvarterer med hvert sit erhvervspræg. Langt fra.

Tabel 83: Industriarbejdere og håndværkere. De enkelte fag fordelt som på kort 10B

	Maskin- arb.	Tekstil- arb.	Tobaks- arb.	Fabriks- arb.	Arbej- der	Tømrer	Murer	Sko- mager	Syerske
over 46,2%	33,0	29,1	27,9	27,8	35,5	27,0	24,9	23,0	22,2
46,2-38,0%	28,3	22,2	30,6	32,1	30,0	21,6	21,4	25,7	26,7
38,0-30,8%	24,3	36,8	29,2	24,7	21,0	31,5	29,6	30,6	33,5
u 30,8%	13,7	11,6	11,6	14,2	11,1	18,9	23,5	20,8	17,6
uanbragte	0,6	0,4	0,8	1,3	2,5	0,9	0,6	0,0	0,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
antal fordelt	822	234	363	692	1.469	333	341	183	641

Tabel 84: Industriarbejdere og håndværkere. De enkelte fag fordelt som på kort 10C

	Maskin- arb.	Tekstil- arb.	Tobaks- arb.	Fabriks- arb.	Arbej- der	Tømrer	Murer	Sko- mager	Syerske
Over 10,9%	35,8	32,9	32,8	34,3	32,1	21,3	17,3	27,3	32,0
8,2-10,9%	28,8	26,9	31,1	30,4	29,5	21,0	26,1	28,4	25,4
6,6-8,2%	21,2	26,5	24,0	19,4	21,4	34,2	28,7	21,3	21,7
under 6,6%	13,6	13,3	11,3	14,5	14,5	22,5	27,3	23,0	20,9
uanbragte	0,6	0,4	0,8	1,3	2,5	0,9	0,6	0,0	0,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
antal fordelt	822	234	363	692	1.469	333	341	183	641

Kort 10 C.

- VI, IX, A, D, K, O₁, O₂, P₁, P₃, V, W, Y, Z
- IV, X, XI, C, G, J, M₂, M₃, N₅, O₃, P₂, Q₂, T₁, T₂
- III, VIII, H, L, M₁, N₃, O₄, Q₁, Q₃, U
- I, II, V, VII, B, E, F, N₁, N₂, N₄, S, X

VIII · Boligsituationen i Odense 1914-40

Krisen under krigen

Tiden lige inden første verdenskrig prægedes af ønsker og idealer om mere overordnet planlægning af byggeriet, herunder adskillelse af industri og bolig – uden at afstanden til arbejdet dog måtte blive for stor. (se side 156) Flere af tidens ideer ses materialiseret på senere bykort, men ellers må det siges at udviklingen i alt fald ikke helt gik som tænkt f.eks. i byplanforslaget fra 1914. Villakvarteret mod syd blev såvist ikke spoleret af rygende fabriksskorstene, men de private udstykninger gav ikke det gadeforløb, som stadsingeniøren havde tænkt sig. Arealer, der egentlig var udlagt til industri ifølge forslaget, blev faktisk anvendt til parcelhusbyggeri – således f.eks. arealet mellem Bogensebanen og Rugårdsvej.

Når man i en senere byudviklingsplan – fra 1951 – mente, at den foreliggende bebyggelsesfordeling i det store og hele var harmonisk og hensigtsmæssig, pegede man *ikke* i samme åndedrag på dette som noget resultat af en bevidst planlægning, men fandt blot en gunstig historisk udvikling som baggrund. I een væsentlig henseende var man da også fra Købstadens side afskåret fra at øve afgørende indflydelse, nemlig i det „vildtvoksende“ landdistrikt mod nord, der som det fremgår af det foregående afsnit, i 1930 var stærkt præget af arbejdere ansat på to af byens største virksomheder. Stålskibsværftet var ganske vist anlagt ifølge aftale med kommunen, men konsekvenserne på længere sigt har næppe været forudset. Endvidere var tiden efter første verdenskrigs udbrud kendetegnet ved boligmæssige tilstande, som nok i højere grad vendte opmærksomheden mod mere akutte problemers løsning. Planlægningsmæssigt kom man til at leve fra hånden og i munden.

Stadsingeniør H. V. Rygner forfattede i 1922 et lille skrift med en grundig redegørelse for kommunens boligpolitik i perioden 1915-1922, hvori han indledningsvis fastslog, at der tidligere havde været balance mellem udbud og efterspørgsel på boligmarkedet. Hvor perfekt denne balance så kan have været, er det svært at vurdere, men det var i alt fald noget nyt, at kommunen i 1911

– for første gang ifølge Rygner – måtte tage hånd om et konkret husvildeproblem. Nybyggeriet havde ikke holdt trit med befolkningstilvæksten og dette år meldte 30 familier sig til oktober flyttedag og måtte midlertidigt indkvarteres i Rytterkasernen – det var to år før Thrige indrettede bilfabrik sammesteds.

Et fornyet opsving i nybyggeriet – jf. side 149 – har åbenbart hjulpet til at gøre dette til en foranstaltning af kortere varighed, men under første verdenskrig blev det for alvor galt. Stigende byggeomkostninger bevirkede igen en nedgang i byggeriet – jf. figur 11 – og i 1915 måtte Odense kommune betræde den vej, der førte den „længere og længere ind i en boligpolitik, der efterhånden har taget et overordentligt stort omfang og bundet betydelige kapitaler“, som det anførtes af stadsingeniøren i 1922. Dette var såvist ikke planlagt.

I første omgang måtte kommunen arrangere en foreløbig indkvartering, samtidig med at de første byggerier blev forberedt. Til den midlertidige husning anvendtes lokaliteter, hvis navne angiver karakteren: „Karantænehuset“, „Forsørgelsesanstalten“, „Gl. Skole i Bolbro“, „Skydehuset i Fruens Bøge“ – alle taget i brug til dette formål i 1916. Året efter måtte også kommuneskolen i Klaregade rømmes til husvilde.

Fra 1916 var der indført huslejenævn til kontrol med lejens højde i den eksisterende boligmasse. Forskellen mellem huslejen i ældre og i nyere byggeri øgedes herefter, og man kom i den situation, at nye boliger først og fremmest kunne fremskaffes med en eller anden form for støtte i tråd med disse års skiftende statslige foranstaltninger. Kommunen stod overfor valget mellem at opføre et egentligt kommunalt boligbyggeri eller at op hjælpe det private. Man valgte det sidste og koncentrerede den kommunale indsats om midlertidige foranstaltninger: husvildebaraker. Allerede i 1915 påbegyndtes det første husvildehus i Bolbro ved den sydlige ende af Kancellivej, året efter kom den første af barakkerne i Kræmmermarken. Her ved Færøgade kom efterhånden til at ligge ikke mindre end 18 husvildebaraker. Endelig kom kommunen også

undtagelsesvist ind på at opføre mere permanente boliger – i 1919 i Jarlsberggade – men dette var ellers noget, som i første række overlodes det mere eller mindre private initiativ: Boligselskaberne.

Disse støttedes i kraft af statsmidler – statslånefond til 2. prioritetslån – og ved kommunens bistandsregler, der fra 1917 betød, at kommunens grunde solgtes til $\frac{1}{3}$ af værdien, at der var fritagelse for skatter i 10 år og byggelånsgarantier op til 70% af ejendomsskyldværdien. Reglerne ændredes endda i gunstigere retning flere gange i de følgende år. En del af baggrunden lå i kommunens betydelige stilling som ejer af ubebyggede områder, der stadig suppleredes ved køb. I 1916 havde man efter erhvervelsen af Åløkkejorderne i alt godt 603 ha i og udenfor købstadgrænsen og i 1921 var de kommunalt ejede arealer endda steget til godt 732 ha, bl.a. i kraft af den nyindkøbte gård Elsesminde i Sanderum på godt 132 ha. Til boligbyggeri var det i første række arealer indenfor kommunens egne grænser mod vest i Bolbro og mod øst i Kræmmermarken, som kom på tale. Disse områder i offentligt eje viser en karakteristisk tilbagegang i trit med frasalg til bebyggelse, som naturligvis ikke udelukkende gik til boligformål, jvf. Tabel 85.

Tabel 85: Kommunalt ejede områder 1918-40

	Byens vestlige marker	Kræmmermarken
1918	300 ha	51 ha
1921	290 ha	35 ha
1930	268 ha	31 ha
1940	255 ha	23 ha

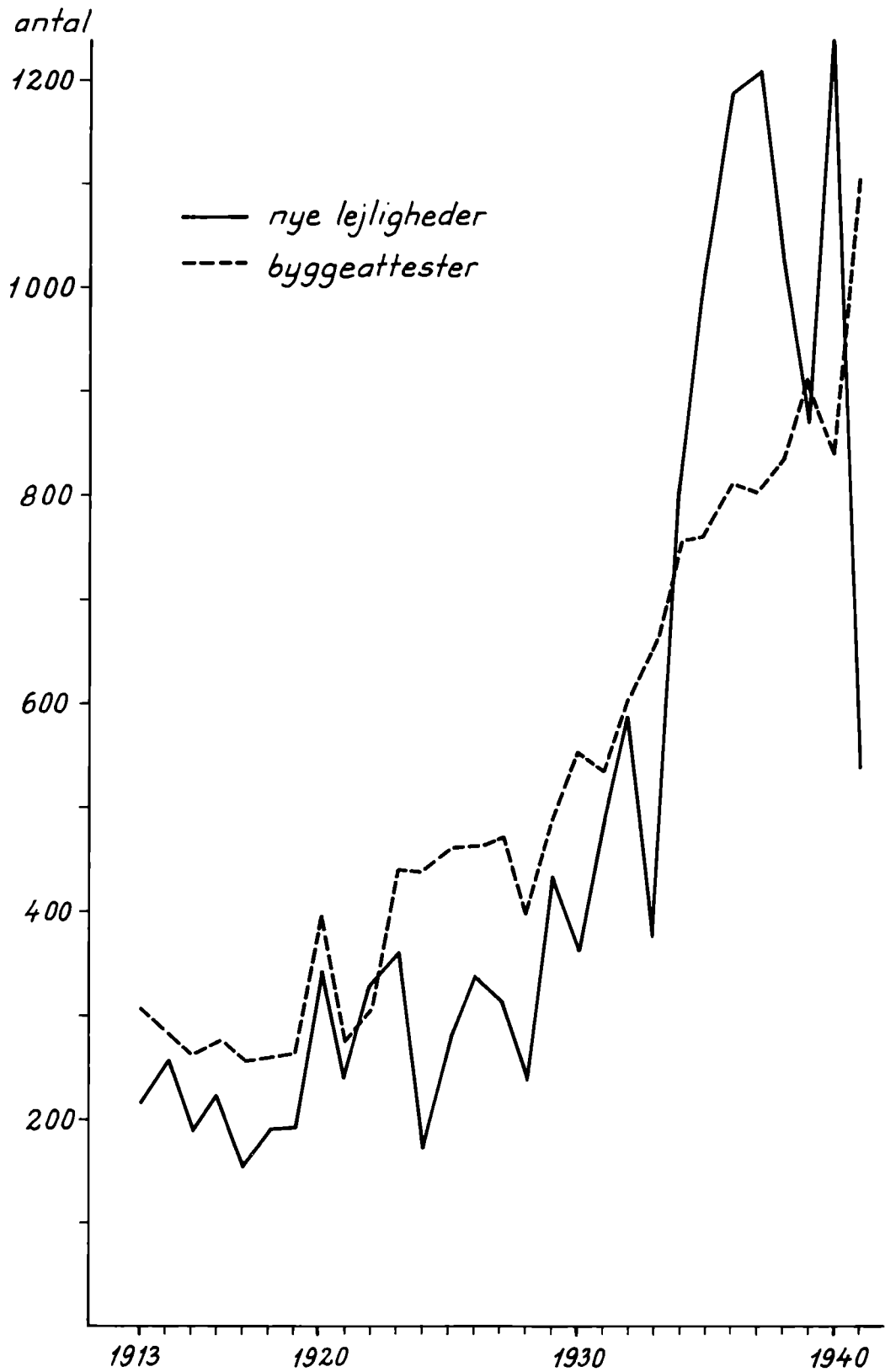
Kilde: Byrådets Forhandlinger.

Boligselskaberne var forskelligt organiseret. De to første store er karakteristiske. Det kooperative „Arbejdernes Boligforening“ byggede fra 1917 i Store Glasvej kvarteret, senere også i Kræmmermarken, i Bolbro og mod sydvest på Fælledvej. „Det Borgerlige Byggeselskab“ repræsenterede det helt private initiativ og opførte på samme gunstige betingelser huse i Heltzengade og et større byggeri i Kochsgade og Steinsgade i Kræmmermarken nord for banen. Begge disse boligselskaber stod hermed for det nye i bybilledet: udlejningsejendomme anlagt i større enheder, som eventuelt kunne udfylde en hel karré. En del mindre selskaber og andet støttet byggeri stod dog for opførelsen af ejendomme i mindre skala.

Kommunal husvildebarak.
(Foto Herluf Lykke, 1943, Odense Bys Museer).

Fig. 11.

Kilde: Byrådets Forhandlinger 1940/41.

Det støttede boligbyggeri spillede en helt dominerende rolle på denne tid. En statusopgørelse fra oktober – flyttedag – 1920 gav følgende resultat af 5 års virksomhed på dette felt, jvf. Tabel 86.

Tabel 86: *Boligbyggeri med offentlig støtte. Opgjort oktober 1920*

		lejl. i alt
Kommunale		
2 husvildehuse og 18 barakker permanent byggeri mv.		80
		56
Arbejdernes Boligforening	16 huse	277
Det Borgerlige Byggeselskab	57 -	169
Byggeforeningen „Fremad“	43 -	121
Kløvermarkens Byggeforening	26 -	71
Byggeselskabet af 18.1.1919	1 -	3
Øvrigt støttet byggeri		161

Kilde: H. V. Rygner: Odense Kommunes Boligpolitik i Aarene 1915-1922.

I alt således 136 kommunale og 802 private lejligheder, som vejede meget tungt til i den officielle statistik. Disse kan sættes overfor de i alt 1.109 lejligheder, der blev færdiganmeldt i tiden fra den 1/4 1918 til den 31/3 1921.

Aktiviteten fortsatte tyverne igennem, omend ikke helt jævnt, jvf. tabel 87 og fig. 11. I 1926 gjorde Arbejdernes Boligforening det første tiårs virke op, og anførte, at man da havde opført i alt 465 lejligheder eller næsten 1/5 af, hvad der var blevet bygget i perioden 1916-25. Også kommunen gjorde status ved midten af tyverne. Allerede i 1922 havde byrådet som det første i de større provinsbyer afskaffet huslejerestriktionerne og to år senere vurderede borgmesteren på et byrådsmøde situationen. På den ene side var 245 familier under kommunens boligmæssige forsorg – husvildebarakkerne skulle bibeholdes. På den anden side ville man ikke genindføre restriktionerne, hvis ophævelse åbenbart havde vakt så megen opsigt, at Statistiske Meddelelser i afsnittet om boligtællingen for 1923 havde indeholdt en særlig analyse af forholdene i Odense. Her konstateredes blandt andet, at huslejen var steget 12,1% i Odense mod 6,9 i gennemsnit for de 10

største provinsbyer tilsammen. Man aner baggrunden for diskussionen i byrådssalen, hvor der direkte henvistes til publikationen fra Statistisk Bureau, men borgmesteren påpegede, at tilstanden i Odense var nok så god som i Århus og han ønskede iøvrigt at se tiden an og vente på resultaterne af næste boligtælling. – Huslejeindexet på Tabel 88 viser ganske rigtigt en pæn stigning på denne tid, men sammenligninger med netop Århus viser på længere sigt en nogenlunde parallel udvikling.

Mellemligstidens boligbyggeri

En af bolignødens få positive følger var den stærkt forbedrede statistik, selv om denne af og til indeholder lidt uforklarlige udsving. Den årlige tilvækst af lejligheder fremgår af fig. 11 og mere detaljeret af Tabel 87. Tilgangen er opgjort pr. 1/4, mens boligtællingerne faldt i november – Tabel 88. Sammenligning for de enkelte år er derfor vanskelig. Årene fra 1922 til 1924 forekommer dog at have et besynderligt udsving i Tabel 88 – et direkte fald fra det ene år til det andet må snarere skyldes en eller anden uigenemskuelig omlægning af statistikken. Eet interessant forhold fremgår dog klart af tabellen: andelen af boliger beboet af ejeren faldt ikke, men lå fra 1916 til 1929 på 26-27%, nærmest svagt stigende. Dette kan kun betyde, at der trods nye relativt store udlejningsejendomme må have været et tilsvarende byggeri af små huse, det være sig en- eller tofamiliehuse. Sådanne kunne iøvrigt også få støtte.

Havebyerne, som omgivet af megen velvilje dukkede op i tiden før første verdenskrig, var da stadig en mulighed. „Dæhnfeldts Haveby“ ved Rugårdsvej er den mest kendte; her udstykkedes fra 1920. Andre områder med villaer fra 20'erne finder man mod øst i „Jømsborgkvarteret“ og endvidere var der naturligvis den fortsatte udbygning af byens største samlede villakvarter mod syd i det forhenværende Sct. Knuds Landsogn.

Vanskeligere er det at bedømme udviklingen i de ikke-indlemmede forstæder. At Dalum fik et overmåde stærkt villapræg er dog klart og også i Sct. Hans Landdistrikt opførtes foruden den sluttede bebyggelse langs Skibhusvej mange parcelhuse, dels i området syd for Åløggeskoven, dels f.eks. mod nord i „Møllers Villaby“, som udstykkedes fra Marienlund. Til disse boliger for værfts-

arbejderne knytter sig den pikante omstændighed, at Odense Kommune stod for vandforsyningen i modsætning til, hvad der var gældende for resten af Landdistriktet. Ved anlægget af Stålskibsværftet havde A. P. Møller truffet aftale om levering af vand til sig og sine. Dette blev da gældende for skibsværftets arbejdere, hvorimod grundejere, der ikke var ansat på værftet selv måtte grave brønde!

Fra 1930 er det muligt at få et samlet overblik over forholdet mellem villabebyggelse på den ene side og på den anden side de gamle gader med rækken af forhuse med eventuelle baghuse og de nyere udlejningsejendomme. Endnu engang generes man af indlemmelserne, der både på Tabel 87 og 88 unddrager én muligheden for at følge Landdistrikt eller Landsogn helt til 1940. Men følgende „villaprocenter“ kan dog opstilles, som det ses i Tabel 89.

Indlemmelsen af Sct. Hans Landdistrikt for-

Tabel 89: Procentandel villaer

	Odense K	Sct. Hans	Vor Frue	Dalum	Total
1930	15,3	39,7	27,2	54,6	21,2
1935	22,5	-	36,5	59,0	23,7
1940	22,4	-	-	62,7	24,5

Kilde: Statistiske Meddelelser.

øgede således villaprocenten i Odense, men eftersom Købstaden og Landdistriktet under eet i 1930 kun lå på 18,9%, må også Købstaden som sådan have fået stor tilgang af enkelthuse i første halvdel af 30'erne. Samtidig kom der igen gang i det private, mere entreprenørbetonede byggeri, som for alvor tog fart i løbet af trediveerne, – generelt var byggeriet begunstiget ved lavere rente efter den ekspansive økonomiske politik, der blev fastlagt ved Kanslergadeforliget i 1933.

I periodens sidste femår må de to former for

Tabel 87: Nettotilgang af boliger. Færdigmeldte lejligheder

	Antal lejligheder med værelser							Butikker	Badeværelser enk. fæl.	Nye Bygninger på tidl. ubebyg. grunde		på tidl. bebyg. grunde	
	1	2	3	4	5	6-	i alt						
1918/19	47	46	64	11	8	8	184	8	13	1	51	6	
1919/20	16	103	189	6	12	21	347	14	22	3	98	179	
1920/21	40	59	112	22	4	1	240	6	4	1	62	86	
1921/22	1	148	167	8	1	1	326	14	1	-	89	123	
1922/23	1	74	192	84	9	7	367	43	2	-	135	119	
1923/24	3	41	89	17	7	18	175	43	9	-	97	148	
1924/25	8	128	81	36	24	9	285	75	91	5	109	188	
1925/26	15	82	181	26	21	11	336	36	20	1	210	156	
1926/27	5	150	106	26	16	11	314	34	41	1	130	229	
1927/28	6	79	103	26	8	16	238	28	61	1	122	206	
1928/29	5	113	185	75	30	26	434	55	133	9	192	227	
1929/30	5	45	158	83	34	34	359	71	260	8	246	203	
1930/31	2	154	217	54	34	25	486	55	210	115	225	210	
1931/32	9	244	249	42	26	22	591	40	325	5	236	215	
-													
1932/33	3	133	131	38	26	28	359	25	157	51	252	194	
1933/34	24	358	288	72	32	29	803	80	528	27	396	217	
1934/35	39	388	369	128	41	34	999	33	830	45	476	167	
1935/36	53	620	380	82	31	20	1.186	75	1.079	44	453	261	
-													
1936/37	90	761	272	36	21	26	1.206	65	999	33	367	300	
1937/38	16	649	290	38	11	16	1.020	65	974	18	288	302	
1938/39	33	470	313	37	6	10	869	57	918	10	235	259	
1939/40	84	713	317	92	12	15	1.233	53	1.183	13	258	244	

Kilde: Byrådets Forhandlinger.

Tabel 88: Boligtællinger

Odense Købstad											
	Totale antal lejl.	Udle- jede lejl.	Tjene- ste bol.	Barak- ker, lysth. lejl.	Beboet af ejer	Ledige antal	Ledige %	2v. %	3v. %	Bl. beb. og forr.	Husleje index
1916	12.013	8.687			3.173	153	1,3	28,2	35,1	9,1	100
1918	12.172	8.850			3.311	11	0,1	29,2	37,3	6,5	119
1919	12.735	9.295			3.430	10	0,1	29,3	37,6	6,6	129
1920	13.127	9.685			3.414	28	0,2	29,4	36,8	7,4	146
1921	13.388	9.889			3.482	17	0,1	31,0	36,6	7,1	158
1922	13.512	9.897			3.560	55	0,4	30,2	38,1	6,7	163
1923	13.489	9.898	231		3.688	32	0,2	30,4	37,0	6,4	183
1924	13.645	9.442	220	183	3.714	86	0,6	29,2	37,3	4,8	199
1925	14.089	9.813	244	140	3.832	60	0,4	28,2	34,4	8,7	202
1926	14.679	10.092	328	141	4.054	64	0,4	28,4	34,9	8,5	205
1927	14.716	10.146	293	164	4.029	84	0,6	28,9	35,8	6,9	209
1928	14.985	10.310	287	187	4.120	81	0,5	29,3	35,9	7,0	213
1929	15.621	10.806	229	175	4.332	79	0,5	29,4	35,3	7,5	216
1930	16.293			248				30,0	36,2		217

Odense med forstæder

	Forhus	Baghus	antal lejligheder i			Sommerh. Barakker	2v. %	3v. %	Total lejl.
			Villa m.: 1 lejl.	2 lejl.	3 lejl.				
1930									
Odense	12.177	1.375	758	1.554	181	248	30,0	36,2	16.293
Sct.H.L.	1.631	67	242	838	49	15			2.842
V.F.L.	233	14	22	64	11	13			357
Dalum	542	23	185	436	58	-			1.244
	14.583	1.479	1.207	2.892	299	276			20.736
1935									
Odense	16.287	1.401	1.424	3.281	499	191	32,8	37,8	23.083
V.F.L.	253	14	42	118	10	5			442
Dalum	550	36	245	542	59	-			1.434
	17.090	1.451	1.711	3.941	568	196			24.959
1940									
Odense	20.473	1.476	1.727	4.044	583	101	38,6	35,5	28.404
Dalum	566	31	383	557	67	1			1.605
	21.039	1.507	2.110	4.601	650	102			30.009

Kilde: Statistiske Meddelelser.

byggeri have fulgt nogenlunde trop. Fig. 11 viser da også for denne tid et større tal for færdig-anmeldte lejligheder end for bygningsattester – relativt mange huse må have rummet mere end een lejlighed. Lejlighederne blev, hvad værelsesantallet angår, mindre, 2-værelses dominerede.

Villakvarterer fra 1930'erne kom til ved udfyldning i Hunderupkvarteret længst mod syd og nordpå på arealer på begge sider af Skibshusvejen. Yderpunkterne mod vest var bebyggelserne i Bolbro og mod øst ved Købkesvej og Skovgårdsvej.

Også de større ejendomme med flere beboere pr. husnummer kan stedfæstes: Kvarteret mellem Rødegårdsvej, Østerbæksvej og Nyborg Landevej lige vest for den gamle bygrænse. Endvidere tæt ved havnen i Helsingborggade og Malmøgade; mod vest er et karakteristisk eksempel kvarteret ved Falen, Gerthasvej og Ansgargade og lidt længere ude i Haugstedgade. Oppe i det forhenværende Landdistrikt finder man lidt mere spredte ejendomme f.eks. på Nyvangsvej og Mågevej, hvortil kommer en del sluttet bebyggelse ud ad flere af de gamle udfaldsveje, især på yderstrækninger. Endelig skete der naturligvis også en udskiftning i ældre kvarterer – f.eks. Boulevardgaarden på Søndre Boulevard – eller endnu nogle huse tilføjedes på ledige grunde på ældre veje, som det eksempelvis skete på Store Glasvej.

En del byggeri blev varetaget af mere formaliserede selskaber. Efter nedlæggelsen af Bryggeriet Odense stiftedes et til at opføre boligejendomme på grunden: „St. Anne Aktieselskab“. Endnu et par kan nævnes: „Udstykningsaktieselskabet Matr. Nr. 1a af Aalykkegaard Hovedgaard m.fl.“ fra 1932 og helt tilbage fra 1929 „Aktieselskabet Haraldsgade-Konsortiet“, som foruden konsul Th. Muus havde deltagelse af en tømremester og en murermester. Disse sidste var typiske for tiden. Efter en pause siden første verdenskrig, var det igen rentabelt at drive privat byggevirk-somhed. Ser man på ejendomsforholdene for eta-gebyggeriet i de nye gader står håndværksmestre hyppigt som ejere ved siden af direktører, køb-mænd eller rentiers. Blot boede ejerne nu langt sjældnere i disse ejendomme – Vejviseren gen-giver trofast husejerens privatadresse, der oftest var i et af villakvartererne. Udlejningsejendomme må igen være blevet en pengeanbringelse.

Udviklingen med hensyn til boligtyper kan derfor kort karakteriseres således: Ved periodens begyndelse blev et udlejningsbyggeri eller større

andelsboligbyggeri introduceret, men andelen af selvejerboliger forblev tyverne igennem uændret, så villabebyggelser – havebyer også for bredere kredse af befolkningen – var et livskraftigt alter-nativ. Trediverne igennem faldt vægten på de for-skellige boligtyper lidt forskelligt, men delvis i kraft af parcelhusbebyggelser i de indlemmede områder havde Odense så at sige en „hævdet villaprocent“.

Set på baggrund af det foregående kapitels påvisning af en relativt stabil lokalisering for in-dustrien – med det nye Stålskibsværfts ekstreme, men betydningsfulde placering som undtagelsen – må det siges, at den forventede større diffe-rentiering imellem erhverv og bopæl har vist sig at holde stik, al den stund både en etageejendom opført af Arbejdernes Boligforening og et parcel-hus på skibsrederens udstykning lige fuldt er udtryk for et ønske om en klar adskillelse af bo-pæl og arbejdsplads – uanset, at man i begge til-fælde kunne glæde sig over at være placeret re-lativt tæt ved arbejdet. Der var under ingen om-stændigheder tale om en så særpræget blanding af industri, handel, håndværk og beboelse, som den, der stadig fandtes i den ældre del af byen.

Boligstandarden

Een ting var mængden af lejligheder, der stod til rådighed, noget andet forholdet mellem disse og størrelsen af den befolkning, der beboede dem. Et tredje var boligmassens fordeling.

Ved boligtællingen i 1911 lå antallet af beboere på 3,91 pr. lejlighed. (jf. side 153) Ifølge den publicerede statistik var der i 1925 i alt 14.089 lejligheder beboet af 47.945 personer, hvilket gav et gennemsnit på 3,40 pr. lejlighed. Desværre beregnet på anden måde. De tilsvarende tal for Århus og Ålborg ville imidlertid have glædet borgmesteren i Odense, for dér var forholdet henholdsvis 3,47 og 3,45. Beboertallet brugt ved udregningen af gennemsnittet for 1925 udgjorde kun 91½% af Købstadens samlede befolkning, idet fælleshusholdninger, kaserner, hospital, fængsel etc. må være trukket fra. I 1916 var tallet på lejligheder 12.013 og hvadenten man tager 91½% af folketællingen fra februar samme år eller man bruger folketallet fra en tælling foretaget af kommunen i november, får man et antal bebo-ere pr. lejlighed, der ligger midt imellem 1911 og 1925. 3,45 personer pr. lejlighed eller 3,65;

boligsituationen i tiden under første verdenskrig afspejles ikke klart. Det var nu nok værre i tiden mellem 1911 og 1925, men derefter kan man med sikkerhed sige, at folk ikke blev stuvet tættere sammen – målt på denne måde. Statistikken giver i Tabel 90 holdepunkter.

Tabel 90: Antal lejligheder og disses beboere i Odense 1925-40

1925	14.089 lejl.	47.945 beboere	3,40 pr. lejl.
1930	16.293 -	53.762 -	3,30 -
1935	23.083 -	73.498 -	3,18 -
1940	28.404 -	84.862 -	2,99 -

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Indlemmelserne i 30'erne betød ikke nogen ændring i tendensen til færre personer pr. lejlighed. Dog kan med rette indvendes, at disse grove gennemsnitstal intet siger om fordelingen på de forhåndenværende boliger. Få kan have bredt sig i store lejligheder, mens mange kan være stoppet ind i små. Den almindeligste lejlighedsstørrelse var to- eller treværelses, hvad enten man var selvejer i et gammelt gadehus, i en villa eller boede i en ældre eller yngre udlejningslejlighed. De to- og treværelses lejligheder var fortsat dominerende i byggestatistikken – se Tabel 87 – og udgjorde en andel af den samlede boligmasse på omkring 2/3 tyverne igennem, stigende til over 70% i 1940. Tilsvarende viser det sig, at omkring 2/3 af befolkningen boede i lejligheder på 2 og 3 værelser, stigende også her til de 70%, jvf. Tabel 91.

Tabel 91: Beboerne fordelt efter lejlighedernes størrelse og antallet af personer pr. lejlighed

	Procentandel af samtlige beboere:					
	1v.	2v.	3v.	4v.	5v.	6v. og over
1925	2,8	25,4	36,5	14,4	7,8	13,1
1930	3,0	24,9	35,8	15,2	8,6	12,5
1935	2,2	27,6	38,4	14,8	7,4	9,7
1940	2,2	33,9	36,3	13,4		14,2

	Personer pr. lejlighed:					
	1v.	2v.	3v.	4v.	5v.	6v. og over
1925	1,84	2,86	3,36	3,99	4,35	5,17
1930	1,77	2,74	3,26	3,71	4,28	5,10
1935	1,37	2,68	3,23	3,70	4,31	4,99
1940	1,29	2,62	3,05	3,56		4,44

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Forskydningen mod toværelses i periodens slutning er tydelig, men medførte *ikke* et højere antal beboere pr. lejlighed. Der var en klar nedgang for de største lejligheder, men overalt var gennemsnittet faldende.

Det ville være fristende at tillægge indlemmelsen af Sct. Hans en del af den øgede vægt de 2-3 værelses lejligheder fik imellem 1930 og 1935. Dette så meget desto mere, som den udprægede villakarakter ikke nødvendigvis betød, at lejlighederne normalt var større end 2 til 3 værelser.

Ved en samlet vurdering af boligforholdene i Odense kommer man heller ikke uden om at foretage en sammenligning med provinsbyer af passende størrelse, som den byens borgmester, som nævnt, var inde på under diskussionen i byrådet i 1924.

I kapitel 1 sås det, at forholdet mellem beboernes samlede tal og byens areal var overordentlig fordelagtigt i Odense sammenlignet med Ålborg og Århus. Ser man på nedenstående procentfordeling for bebyggelsestyper skiller Odense sig også ud. Opgørelsen i Tabel 92 er for 1930, altså før den første af de store indlemmelser.

Tabel 92: Antal lejligheder fordelt på bebyggelsestyper

	Forhus	Baghus	Villa	Sommerhus, barak
Odense	74,7	8,4	15,3	1,5
Forstæder	54,2	2,3	42,9	0,6
Århus	88,5	5,4	4,5	1,6
Forstæder	37,7	1,8	60,0	0,6
Ålborg	88,7	6,8	4,4	0,1
Forstæder	58,5	2,0	39,0	0,5

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Forstæderne i Odense og Ålborg havde øjensynlig samme præg, nogen villabebyggelse og lidt flere lejligheder i forhus/baghus. Modsætningen var Århus med forstæder med langt flere villaer. For selve købstadens vedkommende lå de jyske byer på linie, mens Odense havde 10% færre forhuse og baghuse. Forskellen i bebyggelsestyper mellem forstæder og købstad var således mindst i Odense takket være de mange villaer indenfor bygrænsen – og ved de følgende indlemmelser forøgedes villaprocenten endda.

Den officielle statistik giver også sammenlignelige tal for antal beboere pr. lejlighed for de tre byer. De allerede bragte tal for Odense kan stilles overfor tilsvarende fra Århus og Ålborg.

*Tabel 93: De tre største provinsbyer.
Beboere pr. lejlighed 1925-40*

	Odense	Århus	Ålborg
1925	3,40	3,47	3,45
1930	3,30	3,28	3,32
1935	3,18	3,12	3,19
1940	2,99	2,90	3,19

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Som i Odense, således også de to andre steder: en udvikling henimod et mere gunstigt forhold imellem antal lejligheder og antal beboere. Tendensen til et fald i „beboelsestætheden“ var almen. Sammenligningen derudover siger ikke så meget. De indbyrdes forskelle på *samme* tidspunkt var små i forhold til udviklingen, som den formede sig over et femår hvert enkelt sted. Endvidere er der ikke taget hensyn til boligmassens fordeling.

Tabel 94: De tre største provinsbyer. To- og treværelseslejligheder. Antallet af beboere pr. lejlighed henholdsvis for arbejdere og totalt. 1930 og 1935.

	1930			
	2 værelser arb. total		3 værelser arb. total	
Odense	3,16	2,73	3,66	3,23
Århus	3,29	2,88	3,97	3,47
Ålborg	3,29	2,92	4,11	3,60

	1935			
	2 værelser arb. total		3 værelser arb. total	
Odense	3,11	2,67	3,65	3,20
Århus	3,12	2,75	3,91	3,40
Ålborg	3,11	2,77	4,06	3,53

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Tabel 95: Procentandel lejligheder i Odense udstyret med:

	Badekar	Bruser	Fællesbad	Bad i alt	Varmt vand	Central- varme	Elektri- citet	WC
1925	6,1	3,3	2,0	11,4	2,5	3,5	92,3	44,0
1930	8,6	5,6	3,1	17,3	8,3	11,1	96,8	56,2
1935	14,5	12,1	7,4	34,0	18,3	22,9	-	64,9
1940	-	-	-	47,2	27,2	28,8	99,3	74,2

Kilde: Statistiske Meddelelser.

Et interessant indblik i denne kan man imidlertid få for årene 1930 og 1935, hvor boligerne er fordelt på erhvervsgrupper. Gruppen arbejdere er i Tabel 94 taget ud og kan ses i forhold til totalen for alle tre byers vedkommende.

Overalt faldt gennemsnittallet, men overalt boede arbejderfamilierne også til enhver tid tættere end gennemsnittet. Dog gennemgående tættere i Århus og Ålborg end i Odense – specielt for 3-værelses lejlighedernes vedkommende, den type, hvori mellem 35 og 38% af befolkningen boede. Her var fordelingen i Odense den jævne de forskellige befolkningsgrupper imellem.

Boligernes indretning gennemgik en stærk udvikling i perioden. Tidligere – fig. 3 – er vist elektricitetsforbruget, som det formede sig for sporveje og belysning under eet. Efter en sparenedgang under første verdenskrig ses en jævn stigning mellemkrigstiden igennem. Det er ikke muligt at angive nøjagtige tal for elektricitetsforbruget i boliger, men det samlede antal lampesteder i Odense steg fra 68.000 i 1913/14 til 177.000 i 1923/24 og godt 265.000 i 1931/32 lige inden indlemmelsen af Sct. Hans Landdistrikt. Endnu under første verdenskrig lå den årlige forøgelse på mellem 10 og 20%, hvorefter væksten tyverne igennem faldt til 4 til 7% om året. Nedenfor ses hele 92,3% af lejlighederne i Odense at have haft elektriske installationer i 1925. Man nærmede sig da mætningspunktet. Eftersom nybyggeri normalt er mere moderne udstyret end gennemsnittet af den eksisterende boligmasse, må elektricitet indlagt fra begyndelsen have været almindeligt længe inden 1925.

Derimod var badeværelser, varmt vand og centralvarme senere fænomener. Disse faciliteter ses anført nedenfor fra og med 1925, men specielt for badeværelsernes vedkommende kan færdig-anmeldelserne studeres på Tabel 87. Gennembrudstidspunktet synes at ligge i slutningen af

tyverne, men hvornår det blev gængs med bad i nybyggeri er svært at sige – om det overhovedet skete i denne periode. Betegnende er det, at man i Arbejdernes Boligforening endnu i 1926 med selvfølelse omtalte den fornyelse, der lå i indretningen af et fællesbad *pr. opgang*. Dette skulle være standarden i fremtiden! Tallet for anmeldte badeværelser på Tabel 87 skal dog tages med noget forbehold – det er sandsynligvis for lille. Lampesteder blev kontrolleret og målere aflæst af elektricitetsværket. Derimod var badeværelser ganske vist også noget, som skulle anmeldes til myndighederne, men der er ingen garanti for at dette virkelig skete. Endnu vore dages byggemyndigheder er ikke uvante med at skulle syne og godkende indtil flere år efter at en eller anden forbedring er blevet udført.

Oplysningerne fra boligtællingerne, som givet i Tabel 95, må derfor nok tillægges større værdi. Bad under en eller anden form blev relativt almindeligt i løbet af trediverne og må derfor sikkert være slået igennem i nybyggeriet omkring 1930. Centralvarmen ligger noget senere. Tidligere er bemærket radiatorer og ribberør som gængse artikler på jernstøberierne i slutningen af tyverne (side 223) og gennembrudstidspunktet ligger sikkert også her omkring 1930. Da en installation af centralvarme forekommer at være en noget bekosteligere ting i ældre boliger end indretningen af badeværelse – der ikke behøvede omfatte meget mere end en bruseniche – vil dette nok være den væsentligste del af forklaringen på de forholdsvise lave centralvarmeprocenter. Havde man en kakkelovn, havde man også opvarmingsmuligheden, hvorimod badeværelset i forhold til karret på køkkengulvet forekommer at være så meget desto større en forbedring.

Endelig giver tallet for installerede WC en mindre overraskelse. Maskinfabrikken „Phønix“ havde WC-cisterner blandt sine specialiteter allerede fra midten af tyverne, men endnu ved anden verdenskrigs udbrud havde kun tre fjerdedele af samtlige husstande i Odense rådighed over denne moderne bekvemmelighed. Dette er så meget desto mærkeligere, som både Århus og Ålborg på dette tidspunkt havde „WC-procenter“ på omkring 95. Denne pittoreske forskel må vel nærmest søge sin forklaring i den åbne spredte bebyggelse i Odense! Den stædige fastholden ved latriner må have bevirket, at natmændene stadig i vid udstrækning udførte deres velsignelsesrige virksomhed – endnu ikke helt ophørt anno 1979 –

eller måske rabarberne i Sct. Hans Landdistrikt nød godt af, hvad der andetsteds gik i kloakken?

Denne generelle oversigt over boligforhold har i mange henseender været begunstiget af en fyl- dig og detaljeret statslig og kommunal statistik – ukendt for tidligere perioder – noget der kan ses som en positiv bivirkning af den iøvrigt mindre gode boligsituation under og lige efter første verdenskrig. At standarden på dette område i løbet af tyverne og trediverne blev højere end nogen sinde, skulle være klart af ovenstående. Tilbage står, som for tidligere afsnit, at betragte enkelte udvalgte gader og områder mere indgående.

Udvælgelse af enkelte gader og kvarterer

I andet afsnit om perioden 1870-1914 fik en række gader en mere indgående behandling, som i det følgende kapitel vil blive fulgt op. Fra tiden under første verdenskrig og fra mellemkrigstiden er yderligere udvalgt nogle gader og bebyggelser, som bedst muligt skulle repræsentere de nytilkomne i perioden 1914-1940. Det drejer sig om Arbejdernes Boligforenings byggeri i karreen Store Glasvej/Ørstedsgade/Kanslergade fra 1917, den samtidige og lidt senere Steinsgade, som blandt andet rummede nogle af det Borgerlige Byggeselskabs ejendomme og endelig en del af parcelhusbyggeriet i Dæhnfeldts Haveby: Mads Hansensvej, Rasmus Nielsensvej og Thomas Overskousvej fra 1920'erne. Disse tre behandles i kapitel 10. Trediverne er ikke belyst i selvstændige afsnit, men vil blive berørt i det følgende.

Tabel 96: *Beboertal. Udvalgte gader 1911-40*

	1911	1921	1930	1940
Hans Jensensstræde	143	138	148	103
Sdr. Boulevard 2-62	322	310	275	339
Adamsgade	385	354	323	327
Langegade	302	281	249	218
Skt. Knudsgade	565	564	465	436
Store Glasvej	346	323	288	401
Marienlystvej		267	263	233
Å-kvarteret	195	227	254	225
Arbejdernes Boligforening	-	546	507	412
Steinsgade	-	-	243	216
Dæhnsfeldts Haveby	-	-	322	369

Kilde: Folketællinger.

Materialet til disse kapitler udgøres i første række af oplysninger hentet fra folketællingerne 1921, 1930 og 1940. Det må understreges, at adgangen til disse er behæftet med strenge klausuler, og at stof herfra kun må gengives i en absolut anonymiseret form. De kommunale byggearkiver og Odense Vejvisers oplysninger giver til gengæld i en række tilfælde gode muligheder for en mere detaljeret karakteristik. De summariske befolkningsangivelser i Tabel 96 skulle fungere som en nøgle til den generelle udvikling.

For de ældre gaders vedkommende var stagnerende eller direkte faldende folketal karakteristisk – *Hans Jensensstræde*, *Adamsgade*, *Langegade* og *Skt. Knudsgade*. Disse fire vil da i det følgende

blive behandlet samlet. Om *Store Glasvej* skal bemærkes, at husnumrene 39-49 er udtaget og indgår i afsnittet om Arbejdernes Boligforenings byggeri, men derudover skete en videre bebyggelse i denne gade – mere kom til længere ude – derfor det stærkt stigende folketal frem til 1940. *Søndre Boulevard* fremviser noget lignende. Her skyldes det, at eksisterende bebyggelse blev udskiftet. *Marienbystvej* – eller *Marienlystgade* – var ikke „færdig“ i 1911 og heller ikke i 1921, så også her gør sig særlige omstændigheder gældende. Endelig har det stigende folketal i *Å-kvarteret* sin helt specielle forklaring. Disse fire vil da blive omtalt for sig, efterfulgt af det sidste kapitels tre afsnit om hver af de nytilkomne.

IX · Ældre og nyere gader

Gader i stagnation

Gadebilledet skiftede næppe meget i denne periode i *Hans Jensensstræde, Adamsgade, Langedgade* og *Skt. Knudsgade*. I Hans Jensensstræde må der naturligvis tages forbehold overfor en så celebr bygning som nr. 43 – H. C. Andersens Hus – eller snarere for de to naboejendomme, som omkring 1930 fjernedes til fordel for „Mindehallen“. Udover dette kan der ikke peges på ret mange andre større ændringer end i samme gades nr. 20 og i Langedgade nr. 8. Først og fremmest var det de mindre forandringer, især på det sanitære område, der tiltrækker sig opmærksomheden. En nøjere undersøgelse af byggesager for Langedgade og Skt. Knudsgade viser, at et enkelt WC er alt, hvad disse to gader tilsammen kunne fremvise fra 1920'erne – i alt fald på papiret. Fra 1930'erne stammer en halv snes anmeldelser af indretning af et eller flere WC, herunder to badeværelser, hvilket skal ses i forhold til det samlede antal ejendomme i disse to gader: henved 80. Lige omkring 1940-41 kom den næste halve snes med, især i Skt. Knudsgade – men ellers skal man frem til midten af 50'erne, før retiraderne afgørende blev forladt i disse gader. Væsentlige ændringer på dette felt kan nemlig ikke skjule sig under betegnelsen ombygning eller tilbygning – af sådanne foreligger kun et par stykker samt et enkelt hønsehus!

Tidligere er omtalt (side 183), at de fleste huse var beboet af ejeren selv, og heller ikke dette ændredes radikalt. I Tabel 97 er angivet antallet af selvejere og ejernes procentvise andel af det samlede antal husstande.

Tabel 97: Fire ældre gader. Selvejere i pct. af husstandsantal 1921 og 1940

	1921		1940	
	antal	% af husst.	antal	% af husst.
Hans Jensensstræde	22	54	14	33
Adamsgade	36	31	33	29
Langedgade	19	21	16	19
Skt. Knudsgade	50	30	44	25

Kilde: Folketællinger suppleret med Odense Vejviser.

Tendensen er ganske vist faldende, specielt i Hans Jensensstræde, hvor det ser ud til at Albani-bryggerierne interesserede sig for at købe op. I 1940 stod bryggeriet som ejer af 4 huse, foruden nr. 32, der hele tiden havde hørt under Slotsbryggeriet. Et blik på et matrikelkort viser da også, at udvidelsesplaner må have ligget for, selv om parcellerne var så små, at det næppe kan have spillet den store rolle. Yderligere tre ejendomme i Hans Jensensstræde ejedes af een og samme udenbys person, mens det faldende antal husejere i Adamsgade blandt andet skyldtes et par kommunale overtagelser. I Langedgade genfinder man en stor virksomhed som opkøber, i dette tilfælde H. Rasmussen og Co., som i 1940 ejede et par af de lige numre i tilslutning til nr. 16, som hele tiden havde indgået i støberiets areal. Endelig ser udviklingen i Skt. Knudsgade på dette felt mere ud til at være et tilfælde og berørte ikke fundamentalt gadens karakter af at være beboet af husejere. Overfor de 44 ejendomme i selveje, står kun 7, hvori ejeren ikke boede, mens 3 er uoplyst.

Husstandsbegrebet er en noget ubestemt og u håndterlig størrelse. Den officielle statistiks bearbejdelse kan aflæses direkte af originalskemaerne fra folketællingen – der er tilføjet streger med farveblyant. Men helt konsekvent ser det ikke ud fra tælling til tælling og problemet i mange af de gamle små huse er, at skellet mellem logerende og lejere er meget svært at sætte og faktisk også er blevet sat forskelligt fra tælling til tælling. Er et par søstre på hver sin etage een eller to husstande? – eller er den ene indlogeret hos den anden, som ejede huset?

I Tabel 98 ses den gennemsnitlige husstandsstørrelse, som er resultatet af egen folketællingsbearbejdelse. Fordelen har været, at flere tællinger har kunnet sammenlignes under arbejdet. Det er forsøgt at fastholde en definition af husstand som ensbetydende med selvstændig bolig med eget køkken.

Uanset vanskelighederne ved helt klart at fastlægge antallet af husstande, er der ingen tvivl om, at den almindelige tendens gik imod mindre „enheder“, som en naturlig følge af det stagnerende befolkningstal. Man har her en væsentlig del af

Tabel 98: Fire ældre gader. Antal husstande og gennemsnitlig husstandsstørrelse 1921-40

	1921		1930		1940	
	antal	gns.	antal	gns.	antal	gns.
Hans Jensensstræde	41	3,4	39	3,8	43	2,4
Adamsgade	114	3,1	105	3,1	115	2,8
Langebade	90	3,1	83	3,0	83	2,6
Skt. Knudsgade	167	3,4	163	2,9	173	2,5

forklaringen på det, som i den generelle statistik fremgår som en forbedret relation mellem antal lejligheder og deres beboere, altså „bedre“ forhold på boligområdet. Forbedringen bestod i høj grad i en mindre hård udnyttelse af den ældre boligmasse. I et enkelt tilfælde – Hans Jensensstræde i 1930 – afviger tallene fra det forventede. Den i Tabel 99 angivne procent for logerende rummer noget af forklaringen.

Tabel 99: Fire ældre gader. Logerende i % af den samlede befolkning

	1921	1930	1940
Hans Jensensstræde	4,3	12,8	8,7
Adamsgade	12,4	14,2	5,8
Langebade	5,0	4,4	3,7
Skt. Knudsgade	6,2	8,4	6,4

Hvor procenterne er høje, især i Adamsgade 1921 og sammesteds samt Hans Jensensstræde i 1930, skyldes det et antal pensionater eller logihuse. Pladsen taget i betragtning har der været tale om en temmelig tæt sammenstuvning af især unge ugifte industriarbejdere eller elever på teknisk skole. Helt typisk var det en enke, der som husejer udnyttede ejendommen på denne vis og i folketællingen betegnede sig som pensionatsværtinde.

Stagnationen i folketallet hænger ikke mindst sammen med den familiemæssige sammensætning, som den i Tabel 100 ses i fordelingen mellem erhvervsaktive, pensionister, hjemmegående husmødre og børn. Som erhvervsaktive er medregnet enhver med en erhvervsangivelse, og følgende er man afhængig af graden af fuldstændig-

hed i folketællingernes oplysninger. De fleste børn over konfirmationsalderen er dog udstyret med et eller andet mere eller mindre entydigt angivet erhverv og indgår derfor i den første gruppe. Børn er derfor først og fremmest at forstå som „mindre“ børn samt skoleelever og lignende. Tvivlstilfælde og uoplyste indgår i gruppen øvrige.

Tabel 100: Fire ældre gader. Fordeling på erhvervsaktive og andre grupper 1921-40

		Hans Jensensstræde	Adams-gade	Lange-gade	Skt. Knuds-gade
Erhvervsaktive personer	1921	43	52	49	50
	1930	47	55	47	53
	1940	56	52	51	53
Pensionister	1921	8	6	8	6
	1930	8	11	8	11
	1940	11	13	11	13
Husmødre	1921	18	19	15	19
	1930	13	17	20	19
	1940	15	15	17	16
Børn	1921	29	22	27	24
	1930	31	15	23	16
	1940	15	18	19	17
Øvrige	1921	2	2	1	1
	1930	1	2	2	1
	1940	2	2	2	2

De små tal taget i betragtning er det valgt at gengive en stærkt afrundet procentfordeling. Gruppen pensionister omfatter dels aldersrentenydere, dels invalidepensionister, men også personer, der fik fattighjælp, privat understøttelse eller som havde betegnelsen „rentiers“. Endelig hører „husejere“ uden anden erhvervsbetegnelse også med her, hvorimod kvinder gift med mandlige pensionister er anført under husmødre.

Først og fremmest faldt børnetallet, både absolut, og som det ses ovenfor også i relativ forstand. Disse fire gader rummede i 1921 tilsammen 329 børn, i 1940 kun 190. Heroverfor står dels en øget andel erhvervsaktive, dels et øget antal pensionister af enhver art. I den forstand fik alle fire gader et mere gammelt præg. Husstandsoverhovedernes gennemsnitlige alder var dog konstant omkring 52 år – med en meget lille spredning; i intet tilfælde lå gennemsnittet for en af disse gader over 56 eller under 48 år. Var gennemsnittet beregnet af den samlede be-

folkning ville resultatet naturligvis være blevet stigende alder. Betragtes aldersfordelingen, som den tidligere er vist – se side 182 – vil man se, hvor langt færre børn disse gader kom til at rumme i forhold til dengang de var nye. Her demonstreres tydeligt, hvad der tidligere er påvist – side 211 – at de indre bydele kun i ringe grad beboedes af børnerige familier i mellemkrigstiden – uanset tilstedeværelsen af enkelte med endog overordentlig mange børn. Hovedvægten kom til at ligge på en kombination af pensionister og enlige personer, mere eller mindre erhvervsaktive. Erhvervsfordelingen fremgår af Tabel 101, denne også med stærkt afrundede procenter.

Fordelingen gælder i første række husstands-overhoveder, men i parentes er tilføjet en tilsvarende, der dækker den samlede erhvervsaktive del af befolkningen inklusive husstandsoverhovederne. I begge tilfælde er pensionister medregnet og udgør en talstærk og i de fleste tilfælde stigende andel.

Her som i de tilsvarende afsnit i anden del – se side 185 – udgør arbejdsmænd mv. en lidt udefinerbar gruppe for folk, der ikke med sikkerhed kan anbringes indenfor de foregående. Angivelsen „tilfældigt arbejde“ siger mere end mange ord, hvad mv. blandt andet står for. Betegnelsen „andre“ dækker også husbestyrerinder, „husgerning“ og tjenestepiger. Sidstnævnte er en af de mest intrikate grupper i folketællingerne. Ikke alene i de fire foreliggende, men også i de øvrige gader, var netop denne betegnelse meget sjælden i 1921, hvis der da ikke var tale om tje-

nestepiger boende og tjenende i pågældende husstand. Derimod var betegnelsen „husassistent“ slået igennem i 1930 og blev da og i 1940-tællingen hyppigt anvendt for unge piger, hvad enten de havde arbejdssted hos andre eller – sjældent – på bopælen. Der kan enten være sket det, at husassistentbetegnelsen er blevet brugt, hvor man tidligere undlod at kalde sig noget som helst, eller det kan være blevet mere og mere almindeligt, at „tyende“ ikke mere boede hos de mere velstillede – i *andre* gader – men kom til og fra dagligt. De to forklaringer udelukker iøvrigt ikke hinanden.

Efter en sammenligning mellem de fire vil det nok være rimeligt at fastslå, at de to gader i Albanikvarteret var mere præget af håndværk og industri end de to i den ældre by nord for åen, men at udviklingen gik i retning af en udjævning. Tilsvarende havde de sidstnævnte en noget større andel af småhandlende, butiksansatte, kontorfolk og chauffører. Derudover må man nok understrege, at de tilgrundliggende tal er små, men lighederne nok så udprægede som forskellene, hvilket dog især vil fremgå ved sammenligning med gaderne i de følgende afsnit.

Folketællingerne fra 1921 og 1930 indeholder oplysninger om den skattepligtige indkomst for hver eneste person, tilføjet af kommunen – noget der desværre ikke blev fortsat i 1940. Disse tal egner sig ikke til en egentlig lønstatistik, idet sambeskatning var gældende, hvilket betød at udearbejdende hustruer og mindreårige børns indtægt blev lagt til husstandsoverhovedets. Efter-

Tabel 101: Fire ældre gader. Fordeling på erhvervsgrupper 1921-40

		Landbr. gartn.	Håndværk industri	Konces. virks.	Handel oms.	Service transp.	Arbejds- mv.	Pens. mv.	Andre uopl.
Hans	1921	2(1)	34(41)	2(4)	7(7)	12(18)	10(10)	25(15)	8(4)
Jensens- stræde	1930	0(0)	36(44)	3(1)	5(13)	15(9)	8(7)	23(14)	10(12)
	1940	0(0)	33(41)	5(3)	16(11)	12(10)	2(9)	28(16)	4(10)
Adams- gade	1921	0(1)	29(34)	7(5)	11(11)	11(14)	19(21)	19(9)	6(5)
	1930	0(0)	31(36)	5(4)	10(10)	11(14)	9(10)	26(17)	8(9)
	1940	3(2)	25(33)	0(1)	11(10)	10(14)	17(13)	29(20)	5(7)
Lange- gade	1921	0(0)	40(50)	0(1)	2(4)	9(10)	19(16)	27(14)	3(5)
	1930	0(1)	44(38)	5(2)	8(7)	12(17)	4(9)	19(15)	8(11)
	1940	5(3)	39(40)	2(2)	5(5)	8(10)	10(7)	25(17)	6(16)
Skt. Knuds- gade	1921	0(0)	50(45)	3(3)	7(11)	12(11)	7(7)	16(11)	5(12)
	1930	1(2)	40(42)	1(3)	8(10)	12(12)	7(5)	27(16)	4(10)
	1940	1(2)	33(37)	4(2)	4(8)	8(12)	9(6)	31(20)	10(13)

som en årsindkomst af gode grunde først kan opgøres året efter, dækker tallene i Tabel 102 i virkeligheden indkomsterne for årene 1920 og 1929, som her er sat i forhold til antallet af husstande og personer det følgende år.

Tallene blev mindre – af gode grunde. Det kan anføres, at 1920 var et år med noget nær rekordbeskæftigelse, mens 1929 må siges at have haft relativt lidt mindre beskæftigelse, men den egentlige forklaring på faldet, som ovenfor angivet procentvis, skyldes den mellemliggende deflationsperiode med fald i pengelønnen. Real-lønnen er også angivet at have haft faldende tendens fra 1920 til 1929, men det kan ikke påvises på grundlag af ovenstående. Detailpristallet faldt i disse år med godt 30%, så indtægtsnedgangen, som den fremgår af Tabel 102, er faktisk ikke særlig stor.

Nu er det noget uklart, hvor mange fradrag, der kan have været inde i billedet før den endelige beregning af den skattepligtige indkomst, men forklaringen ligger også klart i det faldende børnetal, hvad angår indkomsten målt pr. person – delvis modsvaret af en stigende andel erhvervsaktive, vel at mærke mange enlige på arbejdsmarkedet. Dette medvirker også til at forklare de relativt høje husstandsindkomster i Hans Jensensstræde og i Adamsgade, der i 1930 havde høje procenter for logerende – jvf. ovenfor. Disse logerende var ofte unge, enlige fuldt beskæftigede faglærte arbejdere med deraf følgende høj indtjening. Sværest er det at forstå tilfældet Langegade, men det må nok understreges, at tallene for disse fire gader under alle omstændigheder repræsenterer beskedne indkomster. Og det laveste udgangspunkt havde netop Langegade, der ubestridt var den fattigste af samtlige undersøgt i denne periode. Der har simpelt hen ikke været så meget at gå ned fra.

Fra tælling til tælling er endvidere opgjort, hvor mange husstande, som kunne genfindes, jvf. Tabel 103.

Tabel 103: Fire ældre gader. Husstande genfundet ved senere folketælling

	Fra 1921 til 1930 %	Fra 1930 til 1940 %
Hans Jensensstræde	41	33
Adamsgade	36	29
Langegade	31	28
Skt. Knudsgade	38	33

Tendensen er faldende, hvad der delvis må hænge sammen med det tilsvarende fald i antallet af selvejere, men ikke desto mindre er procenterne høje sammenlignet med tidligere perioder. (jf. side 183) Bolignøden under og efter første verdenskrig var ikke overstået i tyverne, mens den relativt bedre boligsituation i trediverne kan medvirke til at forklare faldet. Først og fremmest flyttede man dog naturligvis sjældnere, hvis man var husejer, og det er disse, der er grundstammen i „gengangerne“. Dog kan der slutte sig også peges på den tidligere antydende dalende flyttetilbøjelighed modsvaret af en stigende tilbøjelighed til at tolerere en forøget afstand mellem bolig og arbejdsplads.

Når alt dette er sagt, kan man dog slå fast, at der ikke desto mindre – som i tidligere tider – må være flyttet en betragtelig mængde mennesker ind og ud af disse gader også i mellemkrigstiden, hvad opgørelserne i Tabel 104 over fødestedsangivelser tilfulde bekræfter, opgjort for husstandsoverhoveder, fordelt geografisk. Som før en stærkt afrundet procentfordeling.

Tabel 102: Fire ældre gader. Indkomstforhold 1921 og 1930

	Husstandsindkomst 1921	Husstandsindkomst 1930	Nedgang i %	Indkomst pr. person 1921	Indkomst pr. person 1930	Nedgang i %
Hans Jensensstr.	3.735	3.069	17,8	1.110	808	27,2
Adamsgade	3.851	3.217	16,5	1.240	1.046	15,6
Langegade	3.324	2.699	18,8	1.064	892	16,2
Skt. Knudsgade	3.979	2.764	30,5	1.178	969	17,7

Købstaden er forstået som købstadsgrænserne før 1932 og gruppen omfatter således i princippet kun folk født indenfor disse. Egentlige sogneangivelser var imidlertid ikke det letteste at spørge folk om, og man kan ikke fri sig fra en mistanke om, at der meget vel bag betegnelsen Odense kan skjule sig personer fra Landdistrikt eller Landsogn, selv om disse retteligt burde have været under „øvrige Fyn“.

Så meget desto mere får man indtryk af stor tilvandring, som dog i denne periode betød, at fynboerne blev færre og andre danskere flere. Mest markant fremtræder dette i Hans Jensensstræde, hvor jyder i 1921 var sjældne som udlændinge, mens den følgende tid så en tilflytning af både folk fra hovedlandet og fra øst for Storebælt. Understreges skal det dog, at man, hvis børns fødested blev taget med, ville få en ændring til fordel for Odense, selv om der er truffet familier, hvis medlemmer var født de mest forskellige steder. I betragtning af, at mange pensionister repræsenterede andengenerationen på stedet – arvet hus – er det ikke langt fra at befolkningen i disse gader kunne deles i to dele: En fastboende, som levede her fra vugge til grav, og en tilvandedt, for hvem gaden var logi for en kortere tid, en mellemstation før en anden og bedre bolig kunne findes, eller en endestation på et beskedent niveau.

Tabel 104: Fire ældre gader. Husstandsoverhovedets fødested 1921-40, procentfordelt

		Odense Køb- stad	Øvrige Fyn	Øvrige Dan- mark	Ud- landet	Uop- lyst
Hans	1921	32	59	2	2	5
Jensens-	1930	18	57	20	5	0
stræde	1940	23	37	26	5	9
Adams-	1921	25	52	18	3	2
gade	1930	19	55	18	2	6
	1940	25	42	25	2	6
Lange-	1921	28	48	23	1	0
gade	1930	27	46	22	0	5
	1940	23	42	26	5	4
Skt.	1921	20	58	14	3	5
Knuds-	1930	31	47	18	1	3
gade	1940	24	52	17	2	5

Sluttelig skal gøres et forsøg på en karakteristik af beboernes sociale status. En meget grov inddeling placerer personer på mesterniveau, værkfører, formand eller lignende i en gruppe 1, som

ligeledes omfatter de fleste i liberale erhverv og øvrige med høj social status – så få de end er i disse gader. Næste gruppe rummer samtlige faglærte, tillærte og mindre, men selvstændige næringsdrivende. Gruppe tre er decideret ufaglærte, herunder husassistenter, mens lærlinge og elever er kommet i en fjerde og sidste. Den følgende fordeling gælder samtlige erhvervsaktive, men ikke pensionister, som dårligt ville kunne indplaceres.

Det siger sig selv, at indplaceringen er ret hårdhændet, især da skellet mester/faglært og tillært/ufaglært ret brutalt er overført på andre grupper og iøvrigt tillagt betydning som målestok for social status i al almindelighed. Men statusopgørelsen giver et par interessante resultater, jvf. Tabel 105.

Tabel 105: Fire ældre gader. Erhvervsaktives sociale status, procentfordelt

		Mester- niveau	Faglært Tillært	Ufag- lært	Lærling Elev	Uop- lyst
Hans	1921	10	36	49	5	0
Jensens-	1930	1	57	36	3	3
stræde	1940	1	43	52	2	2
Adams-	1921	5	50	40	3	2
gade	1930	7	55	34	2	2
	1940	4	40	51	4	1
Lange-	1921	6	37	46	10	1
gade	1930	7	40	48	3	2
	1940	4	36	56	3	1
Skt.	1921	7	32	39	9	3
Knuds-	1930	7	50	33	8	2
gade	1940	6	36	51	5	2

Fordelingen bidrager i første række til at forklare den relativt lille indtægtstilbagegang mellem 1921 og 1930, idet der for alle fire gader ses en „statusfremgang“ med relativt flere faglærte og tillærte. Det må i første række skyldes til- og fravandringer – de fastboendes sociale status var naturligvis relativt stabil. Sammenholdt med fødestedsmønstret bliver resultatet, – håndfast fortolket – at de forholdsvis flere jyder og sjællændere, der kom til i tyverne overvejende var faglærte og tillærte, men i trediverne i højere grad ufaglærte. Skiftet tilbage til markant ufaglært dominans siger på den ene side noget om de bedre muligheder for at få boliger andetsteds, på den anden side noget om den „lavstatus“, som flere af disse gader i den almindelige bevidsthed siden har været forbundet med.

Gader under ændring og udbygning

Søndre Boulevard var nok af høj alder, men var som udfaldsvej og i kraft af at rumme flere industrivirksomheder i høj grad underkastet ændringer gennem denne periode. Neckelmanns Maskinfabrik i nr. 30 udvidedes på bekostning af naboen i nr. 26. Allerede i 1915 kom på nr. 62 en ejendom med en halv snes lejligheder, mens der så sent som i 1937 opførtes en helt ny udlejningsejendom i nr. 38 A-F – Boulevardgården – der kom til at rumme 31 husstande ifølge 1940-folketællingen. Ved siden af disse større ændringer ses perioden igennem en mængde til- og ombygninger, indretning af værksteder, butiksvinduer, garager o.lign. Et blot overfladisk blik på byggesagerne viser en ganske anderledes aktivitet end i det foregående afsnits fire stagnerende gader. De sanitære forhold er vanskelige at bedømme, idet meget kan være inkluderet i alle disse ombygninger, men i 20'erne ses i alt fald periodens første indretning af WC-rum i to af de henved 25 ejendomme – de mange butikker har i sig selv medført en del krav om tidssvarende sanitære forhold.

Mens *Søndre Boulevard* undergik ændringer fordelt på hele strækningen fra M.P. Allerups område nr. 2/12 i nord til hjørnet ved Kastanievej i syd, var *Store Glasvej* så udpræget en gade med en ældre og en yngre del. Syd for Kanslergade lå den sluttede gadebebyggelse fra århundredskiftet og før med forhus i to eller tre etager, nord for kom dels Arbejdernes Boligforenings byggeri i nr. 43-49, som behandles i et følgende afsnit, dels kom længere mod nord endnu en række beboelsesejendomme fra 30'erne rummende fra 4 til 8 lejligheder hver. En tur gennem *Store Glasvej* sydfra vil derfor begynde blandt byggeri fra 80'erne og 90'erne og efter at have passeret Boligforeningens huse fra første verdenskrigs tid, vil man kunne slutte af med at passere ejendomme fra 30'erne. Et halvt århundrede gennemgået på få minutter. Gaden er naturligvis vanskelig at behandle som en helhed – men den er en god illustration. De ældre huse er ændret i større eller mindre grad, men det var hverken med hensyn til tilbygninger eller indretning af sanitære bekvemmeligheder i et omfang som på *Søndre Boulevard*.

Marienlystvej – eller *Marienlystgade* – i Sct. Hans Landdistrikt forlængedes i denne periode og i 1922 kom 8 huse til i den nordlige ende. Byggesagerne, der er overført fra Landdistriktet til Købstaden i 1932, udmærker sig ikke ved stor fylde af oplysninger fra 20'erne, men fra tiden omkring 1940 kan iagttages den samme interesse som i ældre gader for indretning af WC og badeværelse – her i tilbygninger eller i kældere. Den mest spændende udvikling i gaden skete dog med hensyn til husenes brug, som det vil ses nedenfor.

Endelig ligger de afgørende ændringer for *villa-kvarteret ved åen* også i benyttelsen mere end i det rent bygningsmæssige. Her er der ganske vist ingen mangel på indretning af WC og badeværelse i 20'erne og 30'erne – for så vidt man ikke havde sådanne i forvejen, se side 177. I Kronprinsensgade kunne man endda prale af et olie-fyr så tidligt som i 1932 og yderligere indretning af centralvarmeanlæg som venteligt i 30'erne i en række tilfælde. Det var dog først og fremmest beboerne, som blev af anden art i denne periode.

Ejendomsforholdene fremgår af Tabel 106, hvori institutionsejede huse er indsat på linie med udlejningsejendomme, hvori ejeren ikke selv bor.

Tabel 106: Nyere gader. Antal ejendomme i selveje, procentandel af samtlige husstande

	1921		1940	
	antal	% af husst.	antal	% af husst.
Søndre Boulev.	20	19,4	13	10,5
Store Glasv.æ	22	24,4	18	17,8
Store Glasv.y	-	-	3	6,8
Marienlystvej	uoplyst		45	56,3
Åkvarteret	31	75,6	23	43,4

Kilde: Folketællingerne kombineret med Odense Vejviser.

Den forøgede andel udlejningsejendomme på *Søndre Boulevard* og på den yngre del af *Store Glasvej* slår klart igennem. Nok så interessante er patriciervillaerne i Å-kvarteret, som ikke alle mere rummede patriciere. I Absalonsgade nr. 1 indrettedes tidligt Odense Kommunale Plejehjem og i løbet af mellemkrigstiden gik flere villaer

over til andet brug. I denne gades nr. 3 lå i 1940 St. Hedvigssøstrenes Børnehjem, ved siden af i nr. 5 fandtes da „Pastor J. C. Smith og Hustrus Præstekehjem“. Tilsvarende viser Vejviseren for 1940, at Murerne Fagforening havde kontor i Allégade nr. 47, samme gades nr. 55 husede præsten for Skt. Knuds Sogn, nr. 63 var Aftenhjem for Kvindelige Arbejdere. Man finder i Kronprinsensgade nr. 23 et alderdomshjem indrettet af Foreningen Ensomme Gamles Venner, mens nr. 5 hørte under Gråbrødre Hospital. Hertil kommer, at et par huse indrettedes til pensionater, mens der i et par andre kom klublejligheder. De sidste giver igen problemer med husstandsbegrebet – de er i det følgende regnet hver for een husstand, men noget „overhovede“ har ifølge sagens natur ikke kunnet udpeges. Den samme fremgangsmåde er fulgt med hensyn til Søndre Boulevard nr. 38, der ligeledes rummede 3 klublejligheder.

Tabel 107: Nyere gader. Antal husstande og deres gennemsnitsstørrelse

	1921		1930		1940	
	antal	gns.	antal	gns.	antal	gns.
Søndre Boulev.	103	3,0	99	2,8	124	2,7
St. Glasvej æ.	86	3,8	92	3,0	101	2,7
St. Glasvej y.	-	-	3	4,7	44	3,0
Marienlystvej	44	6,1	63	4,2	80	2,9
Åkvarteret	41	5,4	50	5,1	53	4,2

Husene i Å-kvarteret kunne trods opdeling i flere lejligheder stadig i kraft af mange og store rum beboes af talstærke husstande, hvadenten der var tale om det traditionelle storborgerskab med talrige fastboende tjenestefolk eller der var tale om institutioner, som pr. definition rummede en større fælleshusholdning – men tendensen var

Fornyelsen på Søndre Boulevard repræsenteredes stilmæssigt mest udpræget af ejendommen i nr. 38. (Kilde: Odense Bys Museer).

faldende. Tilsvarende gik det på Søndre Boulevard og Store Glasvej, hvor den gennemsnitlige husstandsstørrelse faldt til et niveau kun en kende over det, som kendes fra de tidligere behandlede ældre gader, uanset at der på både udfaldsvejen og den forlængede Store Glasvej var tale om nybyggeri. De tre familier på den yngre del af Store Glasvej var store i 1930, men 10 år efter lå gennemsnittet for de 44 husstande kun en smule over det tilsvarende for den ældre del, jvf. Tabel 107.

Endelig skete på Marienlystvej en helt speciel udvikling. De gamle dobbelthuse fra den foregående periode suppleredes med knap en halv snes nye parcelhuse i denne, men det kan langt fra forklare stigningen i husstande fra 44 i 1921 til hele 80 i 1940. Årsagen ligger i husenes indbyggede elasticitet. Børnerige familier – meget børnerige efter gennemsnitshusstandens størrelse at dømme – reduceredes efterhånden til de tilbageværende forældre og øverste etage blev til overs. Ind flyttede da ofte et pensionistægtepar eller et yngre par med et enkelt barn eller to. Plads til børn i en tidlig periode, lejeindtægter til støtte økonomisk i en senere. Dette element af husanskaffelse med indbygget pensionsordning er ganske parallelt med de gamle købstadshuses system med flere lejligheder i en ejendom, som ejeren selv også boede i.

Procentandele for logerende er opgjort også for disse gader og viser følgende, idet pensionistbeboerne og folk i klubværelser er medregnet – Tabel 108.

Tabel 108: Nyere gader. Logerende i % af den samlede befolkning

	1921	1930	1940
Søndre Boulevard	6,8	7,3	12,1
Store Glasvej	2,8	3,8	5,7
Marienlystvej	7,1	3,8	5,6
Åkvarteret	14,5	22,4	27,6

For Å-kvarterets vedkommende fremstår det klart, at den ændrede brug af en del af de store huse fik ganske stor betydning for den samlede befolknings sammensætning, som det da også fremgår af fordelingen på grupperne erhvervsaktive, pensionister etc., jvf. Tabel 109.

Tabel 109: Nyere gader. Fordeling på erhvervsaktive og andre grupper 1921-40

		Sdr. Boulv.	Store Glasv. ældre	Store Glasv. yngre	Marienlystv.	Åkvarteret
Erhvervsaktive	1921	48	45	-	45	48
	1930	50	53	(29)	58	54
	1940	54	54	64	50	60
Pensionister	1921	7	3	-	1	5
	1930	8	5	(0)	2	9
	1940	11	9	1	8	10
Husmødre	1921	19	21	-	17	10
	1930	19	21	(21)	20	10
	1940	18	21	17	23	13
Børn	1921	24	30	-	38	31
	1930	22	19	(43)	19	23
	1940	16	15	17	19	13
Øvrige	1921	2	1	-	0	6
	1930	1	2	(7)	1	4
	1940	1	1	1	0	4

Søndre Boulevard og den ældre del af Store Glasvej havde en befolkningssammensætning, som ikke adskilte dem meget fra det foregående afsnits andre gamle gader – lidt flere husmødre og måske lidt færre pensionister. Mere opsigtsvækkende er tallene for den meget yngre del af Store Glasvej og Marienlystvej, som var en snes år ældre.

Marienlystvej havde et helt klart generationspræg. Først absolut rekord i børnetal, siden i erhvervsaktive efterhånden som børnene kom i arbejde modsvaret af et fald i barnetallet. At børn boede hjemme til langt op i tyverne var iøvrigt normalt. Det næste tiår så flere pensionister og i al almindelighed en udvikling, der betød en tilnærmelse til de øvrige gader. Derimod viser de nyeste ejendomme på Store Glasvej tilsyneladende begyndelsen på en udvikling, som næppe kom til at gå på samme måde. Mens Marienlystgade var fra 1910/11 var de yngste huse på Store Glasvej lige præcis 20 år yngre, men havde endnu i 1940 ikke et børnetal svarende til det forventede. Tallene for 1930 er sat i parentes, da de kun repræsenterer 3 husstande, mens 1940-tallene er på grundlag af 44 husstande. Sigende er også tallene i Tabel 110 for husstandsoverhovedernes gennemsnitsalder.

Tabel 110: Nyere gader. Husstandsoverhoveders gennemsnitsalder

	1921	1930	1940
Søndre Boulevard	50	48	48
Store Glasvej ældre	46	45	51
Store Glasvej yngre	-	-	38
Marienlystvej	45	47	47
Åkvarteret	54	56	49

Netop i de yngste ejendomme på Store Glasvej, hvor folk flyttede ind i begyndelsen af 30'erne skulle man have ventet en blomstrende børneflokk 10 år senere, især når den unge alder for husstandsoverhovederne tages i betragtning. Det er muligt, at man ved et tilfælde er dumpet ned i en ekstrem samling 30'er-familier, hvor der simpelt hen ikke var råd til børn – i alt fald for disse 44 husstande ikke til mere end eet for hver anden! I Marienlystvej havde der efter 10 års forløb været 2 pr. familie. Den generelle tendens til faldende fødselshyppighed turde hermed være eksemplificeret til overmål.

Tallene for husstandsoverhovedernes alder viser for de øvrige gaders vedkommende i årenes løb en tilnærmelse til gennemsnittet omkring de halvt hundrede. De mange opdelinger af husene på Marienlystvej forhindrer én i detaillere at følge førstegenerationens stigende alder.

Erhvervsfordelingen kan anføres udarbejdet efter samme mønster, som i det foregående afsnit, – Tabel 111.

For Store Glasvejs og Søndre Boulevards vedkommende ligger den største forskel fra de øvrige gamle gader i den store andel ansatte i offentlige og koncessionerede selskaber. Post, telefon, jernbaner, sporveje, vandværk og elektricitetsværk. Her er det tilstrækkeligt at minde om, at sporvejsremisen lå ved den sydlige ende af Søndre Boulevard og at både Statsbaner og den Sydfynske Jernbane havde stationer og værksteder ikke ret langt fra Store Glasvej. Procenten er faldende gennem årene, svarende til en stigende andel pensionister – det var faktisk for en stor del netop disse grupper eller deres enker, der genfindes som pensionister i egne huse.

Den yngste del af Store Glasvej havde i sammenligning med den ældre først og fremmest en højere andel indenfor handel og omsætning og iøvrigt næsten ingen pensionister, som vanligt i et nyere byggeri; men ellers kan det ikke siges, at forskellen er særlig stor. Derimod havde Marienlystvej til gengæld de hidtil højeste procenter for beskæftigede i industri og håndværk. Et blik på stillingskategorierne i Vejviseren fortæller, at det var industriarbejdere inklusive ganske mange indenfor jern og metal.

Endelig lå Åkvarteret m.h.t. industri og håndværk lavt, men dog markant stigende i takt med indretning af pensionater og klublejligheder. Næsten ødelæggende for fordelingen er de høje tal for „andre og uoplyst“, der ved siden af nogle pensionatsværtinder og folk i liberale erhverv i gruppen af husstandsoverhoveder i fordelingen over samtlige erhvervsaktive også rummer en

Tabel 111: Nyere gader. Fordelingen på erhvervsgrupper 1921-40

		Landbr. gartn.	Håndværk industri	Konces. virks.	Handel oms.	Service transp.	Arbejds- mv.	Pens. mv.	Andre uopl.
Søndre Boulev.	1921	0(1)	36(34)	10(7)	9(9)	3(6)	11(13)	19(13)	12(17)
	1930	1(1)	41(34)	5(5)	10(11)	11(14)	7(5)	19(13)	6(17)
	1940	0(0)	29(27)	7(6)	14(16)	9(16)	3(5)	28(17)	10(13)
Store Glasvej ældre	1921	0(0)	45(43)	24(17)	5(7)	2(11)	11(10)	8(6)	5(6)
	1930	0(1)	36(36)	11(8)	11(13)	12(17)	13(9)	15(9)	2(7)
	1940	0(0)	42(37)	7(5)	9(14)	10(11)	10(12)	21(15)	1(6)
yngre	1940	2(1)	42(35)	9(8)	20(24)	14(15)	9(9)	2(1)	2(6)
Marienlystvej	1921	0(0)	66(61)	2(3)	9(12)	9(7)	12(11)	0(2)	2(4)
	1930	0(1)	65(51)	2(1)	9(11)	3(14)	13(7)	3(3)	5(12)
	1940	0(0)	53(49)	3(4)	3(8)	9(12)	10(7)	19(14)	3(6)
Åkvarteret	1921	0(3)	12(8)	5(8)	12(14)	10(7)	7(4)	11(10)	37(46)
	1930	0(1)	22(21)	4(2)	12(9)	8(10)	6(9)	28(14)	20(34)
	1940	2(2)	20(29)	6(3)	10(9)	10(10)	4(6)	25(14)	23(27)

mængde husassistenter og kokkepiger, hvadenten de var ansatte hos de resterende patriciere eller i pensionaterne.

Det skal nok med det samme bemærkes, at Å-kvarteret i kraft af nogle få *meget* høje indkomster får gennemsnitstal, der sådan set ikke siger noget som helst om flertallets indtægtsniveau, hvadenten der var tale om ugifte pensionsbeboere eller husassistenter. Hvad Marienlystvej angår, er kontrasten til Søndre Boulevard og Store Glasvej slående. Disse ligger i sig selv pænt i forhold til andre ældre gader – se side 336 – men industriarbejderne på Marienlystvej var i 1921 i deres bedste alder – jvf. gennemsnittet på 45 år for husstandsoverhoveder – og husstandsindkomsten var ensartet og høj. Pr. person lå den naturligvis langt lavere i kraft af det store børnetal. Ti år senere så billedet væsentligt anderledes ud. Faldet var kraftigere end for de andre og personindkomsten kom endda under de øvriges. Det var for en stor del de samme mennesker, der boede i gaden 10 år efter, som det fremgår af tallene for genfundne husstande – i procent, jvf. Tabel 113.

Tabel 113: Nyere gader. Husstande genfundet ved senere folketælling

	Fra 1921 til 1930 %	Fra 1930 til 1940 %
Søndre Boulevard	28	24
Store Glasvej	28	25
Marienlystvej	89	59
Åkvarteret	38	24

Indtægtsnedgangen for beboerne på Marienlystvej må i første række være betinget af den store ensartethed i gaden og de lønninger i industrien, som netop toppede i 1920. Der var – i modsætning til f.eks. den tidligere omtalte Lange-gade – et højt niveau at gå tilbage fra. Men til-

Tabel 112: Nyere gader. Indkomstforhold 1921 og 1930

	Husstandsindkomst 1921	Husstandsindkomst 1930	Nedgang i %	Indkomst pr. person 1921	Indkomst pr. person 1930	Nedgang i %
Søndre Boulev.	4.345	2.810	35,3	1.444	1.012	29,9
Store Glasvej	4.934	3.328	32,5	1.314	1.098	16,4
Marienlystvej	7.038	3.872	45,0	1.160	928	20,0
Åkvarteret	12.869	9.639	25,4	2.324	1.897	18,4

bagegangen er betydelig, al den stund der var relativt flere erhvervsaktive i 1930 end i 1921 – børn, der var blevet store, hjemmeboende og mange i tyverne.

Fødestedsfordelingen i Tabel 114 for husstands-overhovederne giver kun ringe afvigelser fra det, der allerede er konstateret for de ældre gaders vedkommende.

Tabel 114: Nyere gader, Husstandsoverhovedets fødested 1921-40, procentfordelt

		Odense Køb- stad	Øvrige Fyn	Øvrige Dan- mark	Ud- land	Uop- lyst
Søndre Boulev.	1921	23	46	22	3	6
	1930	28	39	30	0	3
	1940	20	35	39	1	5
Store Glasvej	1921	20	54	19	6	1
	1930	28	46	22	1	3
	1940	28	39	29	1	3
Marien- lystvej	1921	18	43	23	0	16
	1930	25	38	32	0	5
	1940	33	44	20	0	4
Åkvar- teret	1921	15	39	36	5	5
	1930	16	46	26	10	2
	1940	13	23	49	4	11

Å-kvarteret adskilte sig noget fra resten ved at rumme flere udefra kommende, et træk, der konstateredes allerede for den foregående periodes vedkommende, jf. side 184, mens Store Glasvej havde en forholdsvis høj procent udlændinge i 1921. De tilgrundliggende tal er små, men det drejer sig om tyske arbejdere på glasværket – en af de få brancher, hvor arbejdskraft indvandret syd fra træffes endnu i det 20. årh. Endelig synes Marienlystvej undtagelsesvist at have haft størst tiltrækning på fynboer, idet andelen fra det øvrige Danmark var faldende. Her ligger ingen forklaring lige for.

Sluttelig skulle en statusopgørelse bidrage til at karakterisere disse gader i forhold til de tidli-

gere behandlede. Det drejer sig atter om samtlige erhvervsaktive fordelt efter den tidligere omtalte grove statusinddeling, – Tabel 115.

Kun på Søndre Boulevard genfinder man udviklingen fra de stagnerende gader med den højere andel af faglært og tillært i 1930, afløst af den modsatte tendens til fordel for ufaglærte ti år efter. Ellers må gaderne i dette afsnit siges i første række at være karakteriseret ved høj andel af faglærte/tillærte og for Å-kvarterets vedkommende specielt en stor procentdel i statusgruppe 1. Marienlystvej udmærkede sig ved ekceptionelt høje lærlingeprocenter, som viser at den talstærke andengeneration blev besørget uddannet. Atter var denne gades alder helt klart bestemmende for fordelingen, noget der vil genfindes i de nye gader fra perioden 1914-1940.

Tabel 115: Nyere gader. Erhvervsaktives sociale status, procentfordelt

		Mester- niveau	Faglært Tillært	Ufag- lært	Lærling Elev	Uop- lyst
Sdr.	1921	9	44	39	3	5
Boule- vard	1930	9	54	30	5	2
	1940	10	47	33	9	1
Store	1921	7	50	35	7	1
Glasv. ældre	1930	10	47	38	3	2
	1940	5	46	43	5	1
ynge	1940	8	39	44	6	3
Marien- lystvej	1921	3	53	26	17	1
	1930	4	49	31	15	1
	1940	4	61	32	3	0
Åkvar- teret	1921	17	33	38	10	2
	1930	14	42	31	10	3
	1940	16	41	31	10	2

X · Boligselskaber og parcelhuse

Arbejdernes Boligforening i Store Glasvej kvarteret

Arbejdernes Boligforening stiftedes i 1916 som en reaktion på bolignøden under første verdenskrig, da nybyggeriet var gået i stå. I løbet af få år lykkedes det denne forening at få iværksat et omfattende kooperativt byggeri og det var med berettiget selvfølelse, at man 10 år efter i et jubilæumsskrift kunne se tilbage på den første halve snes års virksomhed.

Det velskrevne jubilæumsskrift indledtes med en „boligkrisens forhistorie“, som karakteriserede boligrigeligheden omkring århundredskiftet som resultatet af en samfundsmæssigt usund spekula-

tion. Det havde været alt for let for håndværksmestre at bygge løs på klods, sælge og bygge videre. Overfladisk set kunne det se udmærket ud, men på lang sigt kom lejerne i den sidste ende til at betale gildet. Med byggekrisen i 1907 vendte billedet, kapitalen blev forsigtig og byggeriet gik tilbage. Herefter kunne man ved oktober flyttedag 1911 konstatere bolignøden i Odense.

Forsigtighed er nok også tilrådelig ved bedømmelsen af denne historiske indledning, hvis gyl-dighed for Odenses vedkommende ikke er ganske åbenbar. Bygekrisen i 1907 slår ikke igennem på kurven side 149 og store omfattende spekulationsbyggerier fra denne tid er ikke fundet i Odense. Forhistorien, som her refereret, bringer

*Gårdinterieur fra Arbejdernes Boligforenings første store byggeri ved Store Glasvej.
(Fot. Arbejdernes Boligforening).*

„En solrig lejlighed i Fælledkvarteret“ – billedteksten stammer fra det skrift, Arbejdernes Boligforening udgav ved 10-års-jubilæet. Møbleringen er næppe repræsentativ, men siger noget om, hvad man selv lagde vægt på at vise frem for offentligheden. (Fot. Arbejdernes Boligforening).

nærmest tanken hen på byggevirksomheden, som den kendes i de københavnske brokvarterer og alt tyder på, at jubilæumsskriftets indledende afsnit er ideologisk importvare fra hovedstaden.

En forbindelse til København var da også etableret allerede før foreningens oprettelse, idet der med den senere formand, redaktør og folketingsmand Emil Marott i spidsen sendtes et lille udvalg til hovedstaden, hvor man gjorde studier hos Arbejdernes Andelsboligforening. Herefter holdtes forberedende møde i Odense og stiftende generalforsamling i september 1916. Foreningen blev organiseret som andelselskab, hvorved medlemme mod beskedne indskud kunne blive berettiget til de nyopførte lejligheder, der i de følgende år kom til i hastigt tempo. Støtten fra det offentlige var betragtelig – jf. side 323 – og gav sig konkret udslag i billige grunde og anden kommunal medvirken ved vejanlæg, planering mv. senere også i form af kontante tilskud.

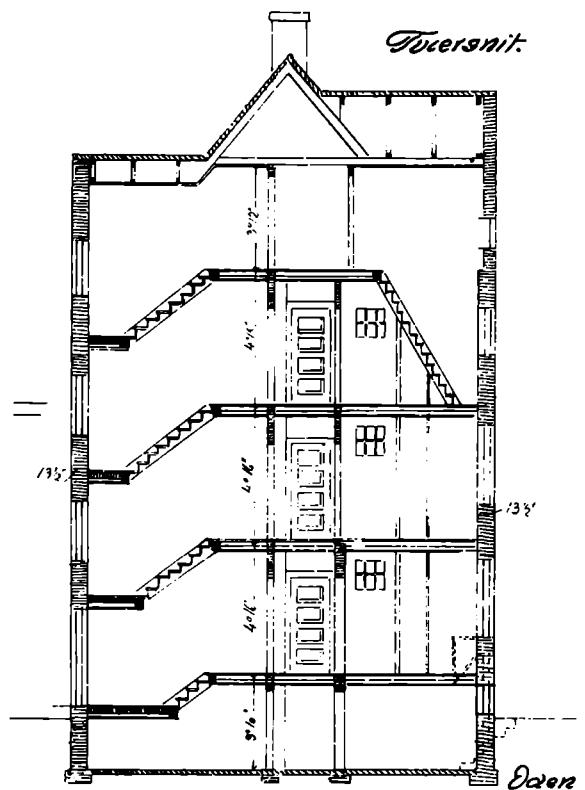
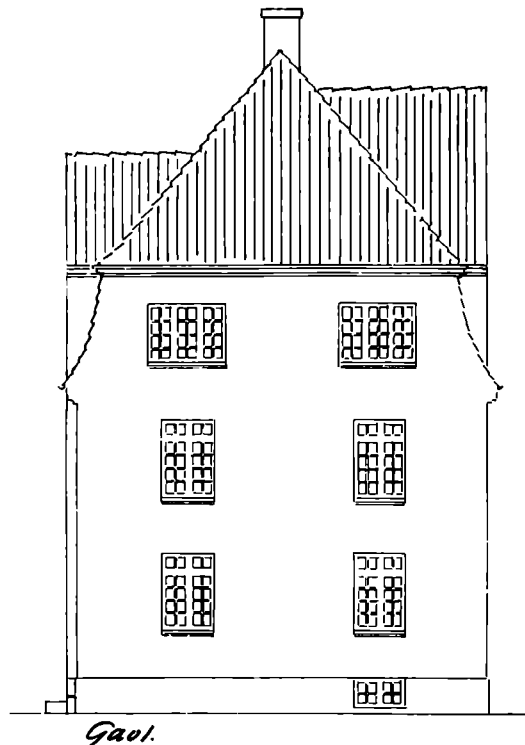
Det første samlede byggeri kom til at ligge i den „skæve firkant“ mellem *Store Glasvej*, *Ørstedsgade* og *Kanslergade*, hvor 7 ejendomme opførtes årene 1917-19, mens et tidligere bygget hus på stedet blev købt, således at hele arealet kom til at tilhøre foreningen. Illustrationen viser Bygning A, Ørstedsgade 40-42, det ene af to ens huse, som opførtes i sommeren 1917, hver rummende 12 lejligheder på 2 værelser eller 2 værelser med kammer. Placeringen på grunden var vinkelret på gaden, hvad der gav et meget varieret gårdinterieur. Arkitekten ansvarlig for dette og alle de følgende byggerier i det første tiår var Hjalmar Kjær, som også stod for Arbejdernes Aktiebageri. (se illustrationen side 252) Derfor fik alle huse et fælles præg; solidt, pænt og absolut ikke uden æstetiske kvaliteter.

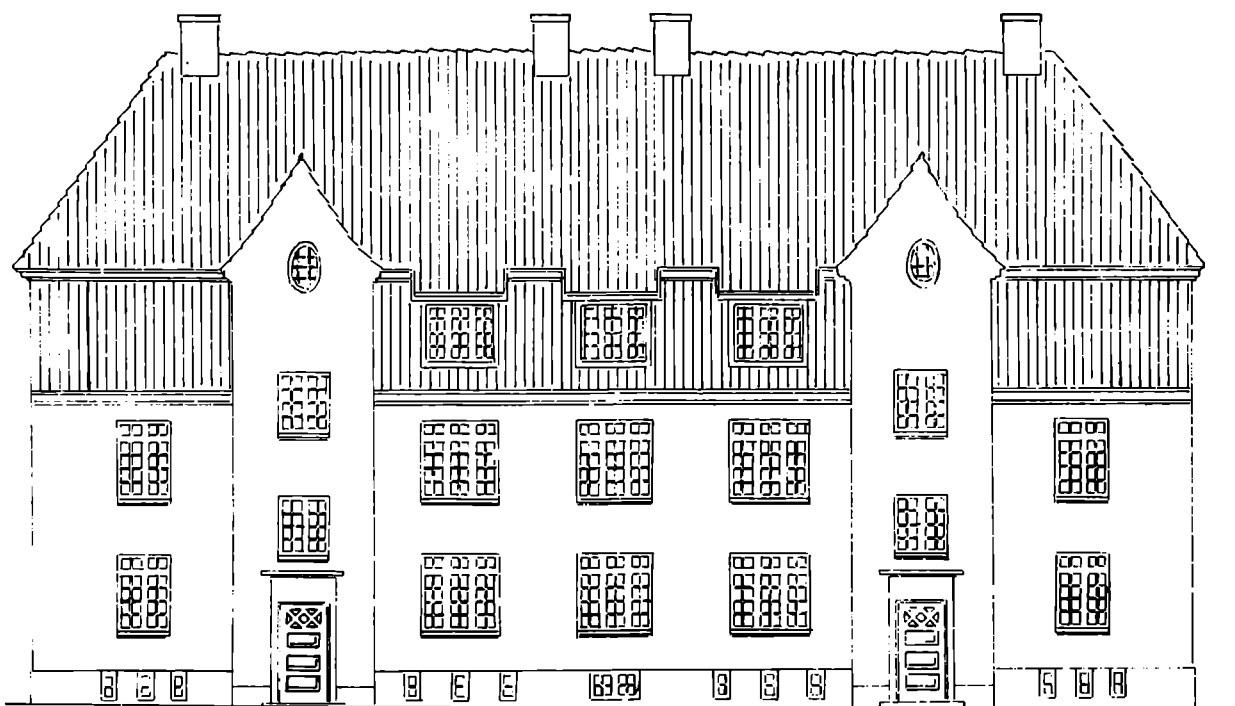
Lejlighederne i mansardetagen fik lidt mindre mål end i stuen og på første sal, men grundplanen var den samme. Den ekstra trappe fandtes

dog kun på øverste etage og førte op til loftet – også anvendelig som nødudgang; af besparelseshensyn undgik man i de første huse køkkentrapper. WC var derimod en selvfølge og kakkellovne i de enkelte lejligheder modsvarede af 12 brændselsrum i kælderen, hvor der foruden et cykelskur fandtes to vaskerum og 12 viktualierum.

Det her viste byggeri i Ørstedsgade er repræsentativt for foreningens følgende opførelser i Bolbro, ved Sct. Jørgensgade, Danmarksgade, på Fælledvej, Roersvej, Søndre Boulevard og i kvarteret ved Ahlmannsvej. To til tre etager, evt. den tredje i form af en mansardetage, i de senere dog også med køkkentrappe til alle etager. Først i 1925 meldtes om badeværelser og da i form af eet fælles for hver opgang udstyret med såvel kar som bruse og med en gasbadeovn med automatmålere – fremhævet i jubilæumsskriftet som fremtidens løsen. Lejlighederne var til stadighed på fra to til tre værelser evt. med kammer og foreningens egen statistik angav i 1926 i alt 27 ejendomme med 465 lejligheder; en samlet beboermængde på godt 2.000, hvoraf 37% var børn. Det vil sige at lige knap 4% af byens befolkning da boede i boligforeningens huse.

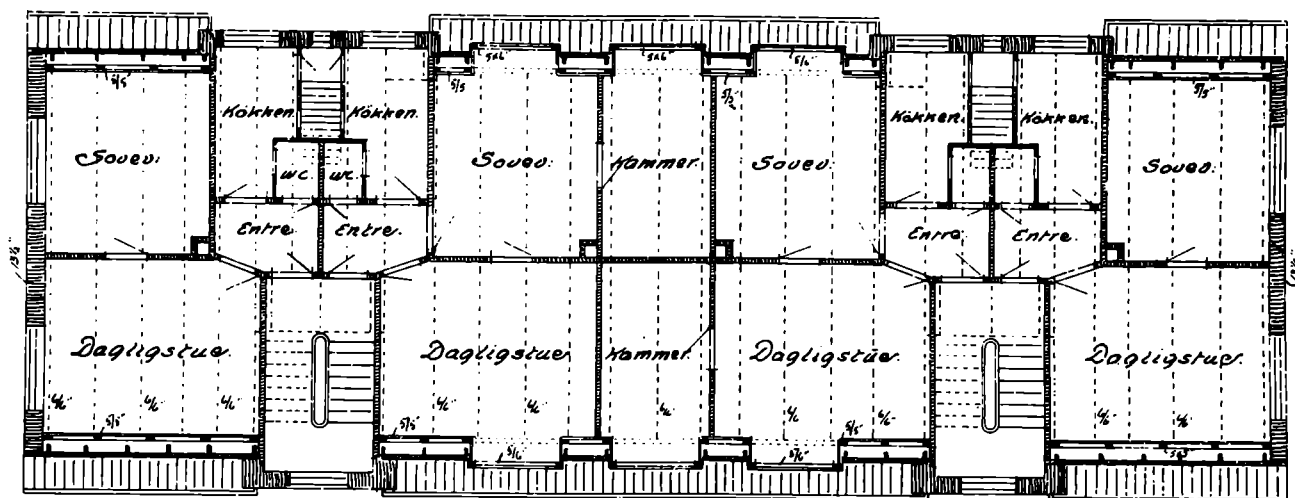
Arbejdernes Boligforenings videre historie skal ikke gennemgås detaljeret. Foreningen eksisterer stadig og husene ligger der endnu, men efter det første tiår gik byggeriet i stå og få år efter havde man udlejningsvanskeligheder. I årsberetningen for 1931 bemærkedes, at „det ret stærke nybyggeri, der gennem de senere år har fundet sted her i Odense, og som allerede i forrige regnskabsår bevirkede en større lejlighedsrigelighed end nødvendigt, fortsattes gennem foråret og sommeren 1931 med øget fart med det resultat, at der ved oktober flyttedag fandtes op mod et par hundrede ledige lejligheder i byen.“ Man fremhævede året efter, at de almindelige kriseforhold bevirkede, at folk ikke kunne afse de 400 kr., som da var kravet i indskudskapital, men man nedskar sine fordringer til boligstandarden og valgte billigere lejligheder andetsteds. Resultatet blev at også Arbejdernes Boligforening gik over til en delvis udlejning på almindelige vilkår. Til vanskelighederne i begyndelsen af 30'erne kom iøvrigt også et underslæb, som bevirkede en langvarig undersøgelse og rekonstruktion. Foreningen byggede ikke mere inden anden verdenskrig.

Facade mod Vest.

Plan af Mansardetagen.

*Bygningstegning af Orstedsgade nr. 40-42.
(Odense Kommune, Byggesager).*

A/S Det Borgerlige Byggeselskab og byggeriet i Steinsgade

I 1917 stiftedes modstykket til Arbejdernes Boligforening: Det Borgerlige Byggeselskab, der i de følgende år virkede på fuldstændig samme vilkår med hensyn til skattebegunstigelser, billige grunde og tilskud. Selskabets formålsparagraf lød på erhvervelse og bebyggelse af grunde i Odense for at tilvejebringe billige lejligheder med haver til udleje til den mindre bemidlede del af befolkningen, senere – efter 1932 – ændret til: „kun familier med flere børn“.

Allerede i stiftelsesåret var man i gang i Kræmmermarken, hvor selskabets ejendomme koncentreredes. Det her viste eksempel fra hjørnet af Kochsgade og *Steinsgade* er lidt senere – fra 1921 – men i mange henseender en parallel til Ørstedsgade 40-42. Et langhus – betænkeligt i lighed med en mindre herregårdsbygning fra 1500-tallet – med 3 udnyttede etager indeholdende 2½ og 3 værelses lejligheder – altså gennemgående lidt flere værelser end i Ørstedsgade. Tre ens huse blev lagt på en grund med en forbindende pergola; også her afveg man fra tidligere tiders byg-

geskik med huse i sluttet række langs gaden.

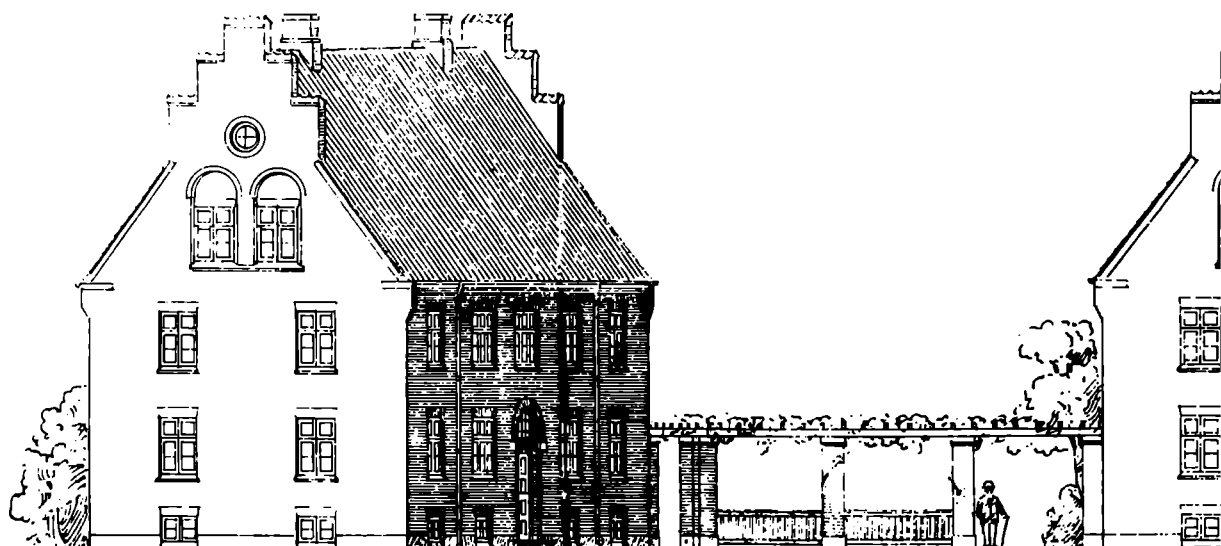
Husenes indre var stort set som i Arbejdernes Boligforening. Indlagt WC, men ikke bad, en smule mere individualistisk med hensyn til kælderens bekvemmeligheder: ikke alene et viktualie- og et brændelsrum pr. lejlighed, men også hver et cyklerum! – hvortil kom både vaskerum og tørrestue. Alt i alt i kraft af flere rum en standard en kende højere end i Ørstedsgade.

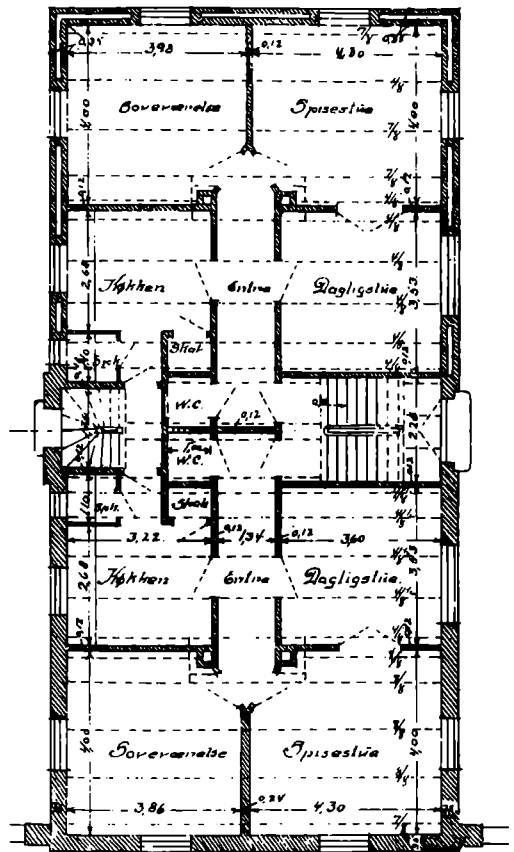
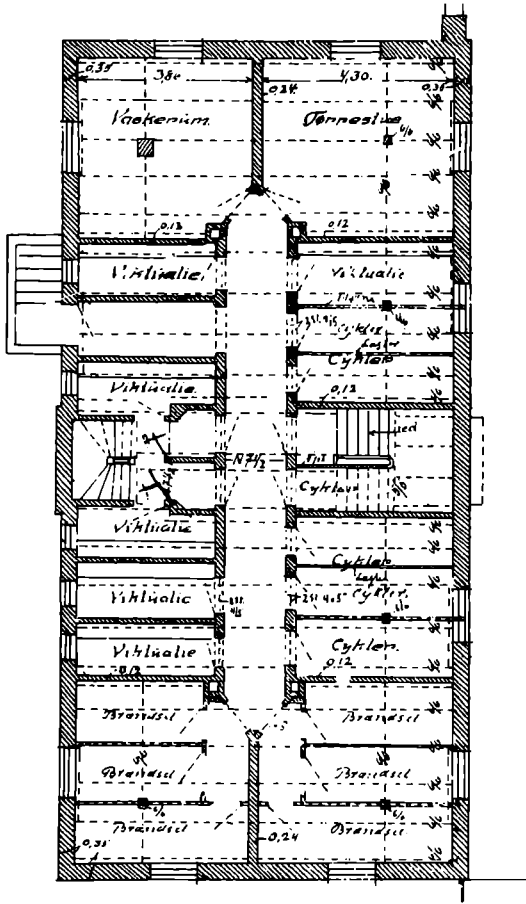
Det Borgerlige Byggeselskab kom i høj grad til at dominere i Steinsgade, som derfor i sin helhed er blandt de udvalgte gader. Ikke alene opførte man de her viste huse, hvoraf det ene blev til Steinsgade nr. 1, men længere henne i gaden stod man også for numrene 3 og 9-19. Disse sidste opførtes omkring 1925 og overgik senere sammen med nr. 16 i 1932 til et selvstændigt selskab under navnet „A/S Boligselskabet Steinsgade“.

Den øvrige del af gaden blev ligeledes bebygget i midten af tyverne – 8 ejendomme, med i alt 16 lejligheder, men for de flestes vedkommende med ejeren boende sammesteds – en fortsættelse af mønstret fra de ældre gader i blanding med den nyere tids selskabsorganiserede byggeri. Byggeselskabets dominans fremgår dog af den

A/S Det borgerl.

Facade m

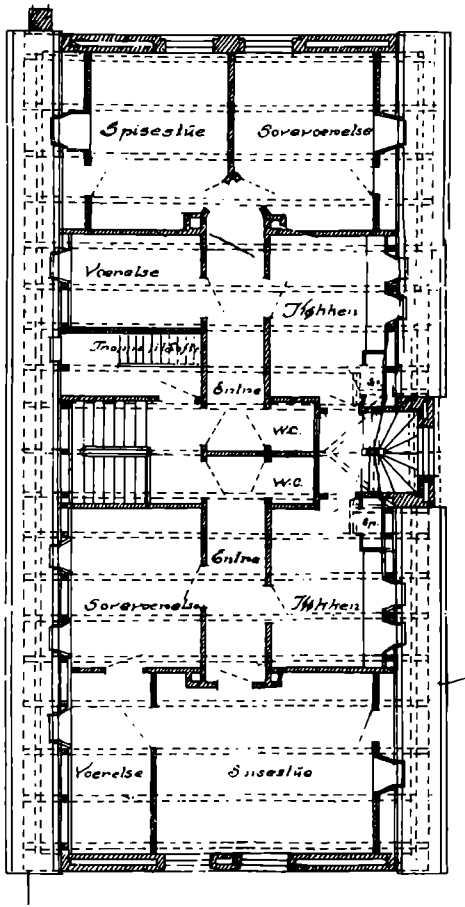

Israh. i Odense.

Nº 458.

Dæhnfeldts Haveby

Bygningstegning, Steinsgade nr. 1 med kælderplan, plan af stue, 1ste sal samt loftsplan. Se foregående side. (Odense Kommune, Byggesager).

omstændighed, at det i 1940 husede lige ved 3/4 af gaden beboere.

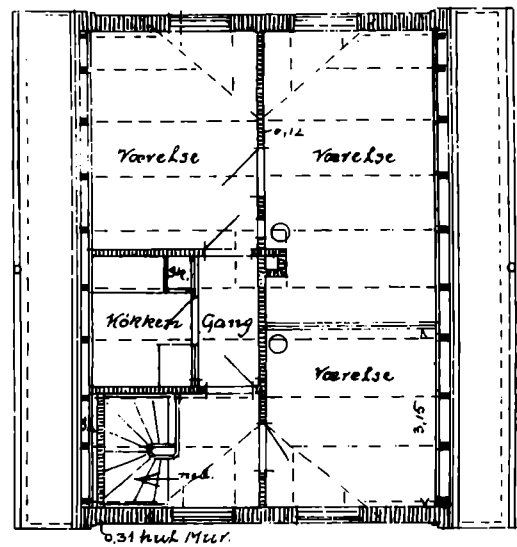
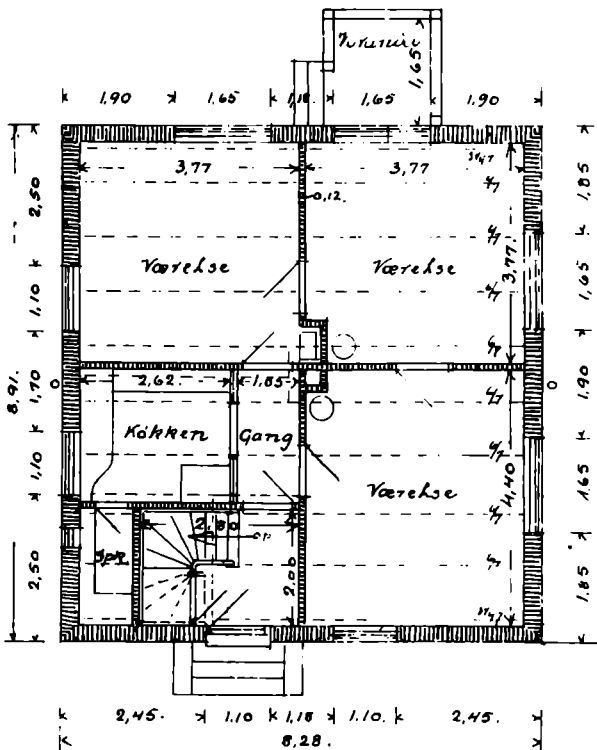
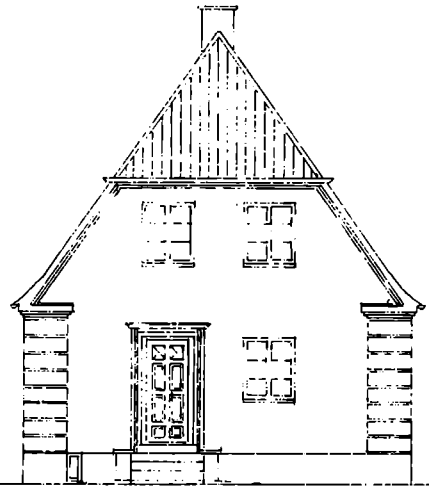
Man kan spørge om, hvor formålsparagraffens haver blev af, men selv om der var dybe grunde med plads til haver bagved Steinsgade nr. 1, kan man i denne henseende sige, at netop dette hus er mindre heldigt valgt; for selskabets øvrige byggeri bestod af ejendomme, der gennemsnitligt rummede færre end 3 lejligheder. Dette var også karakteristisk for de huse, der blev bygget af de lidt senere andre „private“: Byggeföreningen „Fremad“ og Kløvermarkens Byggeförening – se side 325. Hermed kom haverne ind i billedet og således også alternativet: et parcelhus. Imidlertid var et sådant i mellemkrigstiden i meget vid udstrækning ensbetydende med et tofamilieshus, som det fremgår af Tabel 88. Overgangene på boligområdet var i denne henseende langt mere glidende, end man vist almindeligvis antager.

Tanken om havebyer med småhuse i det grønne var ikke glemt. Et eksempel fra denne periode er dir. Dæhnfeldts udstykning i det halvmåneformede område langs med Rugårdsvej, indrammet af denne og af jernbanen. At grundejeren var direktør for et frøfirma frister i denne sammenhæng til dårlige vittigheder, men der var faktisk reelt tale om et filantropisk aspekt ved salget af disse grunde, der begyndte i 1920 samtidig med anlægget af de første veje: Ambrosius Stubsvvej, Mads Hansensvej og Christen Koldsvej. Alle rede ved folketællingen i 1921 ses de første 13 beboere i „Dæhnfeldts haveby“, men herefter gik man generelt over til at anvende gadenavne, der fortsat var opkald efter kendte fynboer. Af disse er foruden *Mads Hansensvej* udvalgt *Rasmus Nielsen* og *Thomas Overskousvej*.

De fleste grunde blev bebygget i begyndelsen af 20'erne – ikke efter nogen samlet plan; mange arkitekter og bygmestre var i arbejde. Hertil kom et efterslæb i trediveerne; den sidst tilkomne, Hans Svaningsvej, ses første gang i 1940-folketællingen.

De første huse opfyldte betingelserne for offentlig støtte, således også postpakkemesterens på Thomas Overskousvej nr. 4. Man kunne ligesåvel have valgt nabohuset, som byggedes af en væver, i begge tilfælde var der tale om tofamilieshuse med samme indhold: 3 værelser og køkken på begge etager. Den direkte adgang til haven via verandaen er typisk, WC i kælderen ligeledes – under byggeriet ændredes denne iøvrigt til fuld kælder. Endnu var hønsehuset ikke kommet til, men det gjorde det året efter i 1922. Hønsehuse var meget populære i kvarteret, idet ikke mindre end en tredjedel på Thomas Overskousvej og ca. halvdelen på Mads Hansensvej i begyndelsen af tyverne anmeldte et sådant. På Thomas Overskousvej nr. 3 og 5, hvor et dobbelthus i forvejen havde fælles mur i skellet, tog man naturligvis konsekvensen og opførte med særlig tilladelse et dobbelt hønsehus beliggende på samme måde længere nede i haven.

Det følgende eksempel fra 1929 er hentet fra en anden bebyggelse, som i begyndelsen gik under havebybetegnelsen: „Møllers haveby“, skibsrøderens udstykning i Sct. Hans Landdistrikt. Tegningen viser et hus bygget til en maskinarbejder i det nuværende Ærøgade nr. 2, daværende Skolegade, senere også i en periode kaldt Fyensgade.

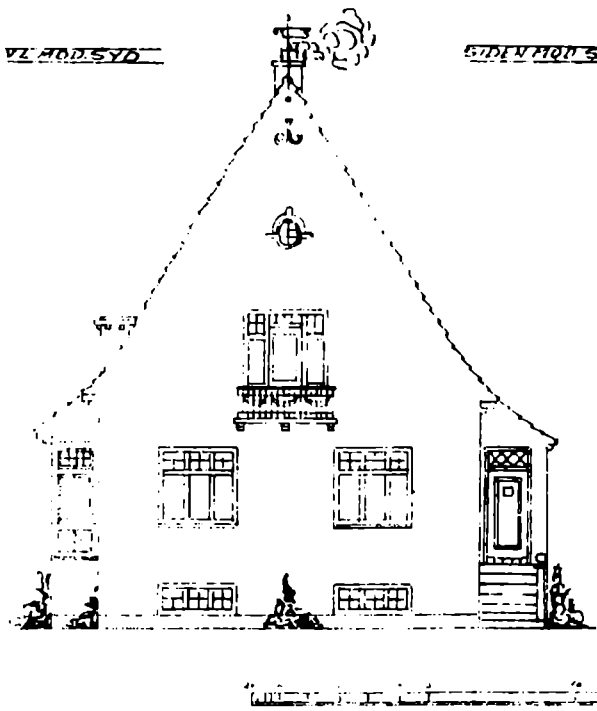

Stueplan

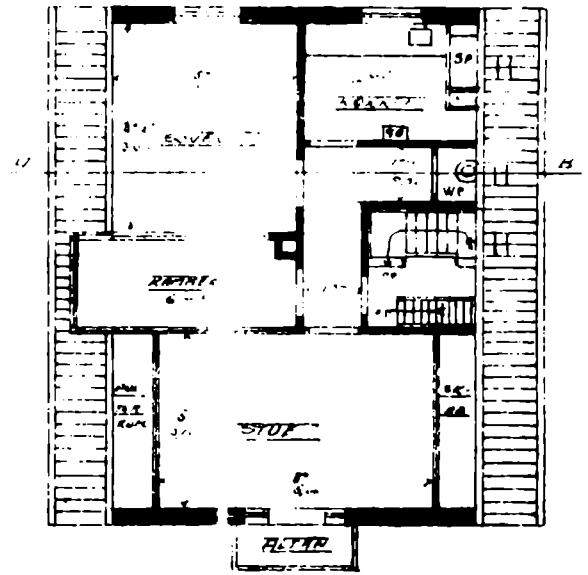
Bygningstegning, Thomas Overskousvej 4.
(Odense Kommune, Byggesager).

VÆRSTYD

SIDEN HØJ 3

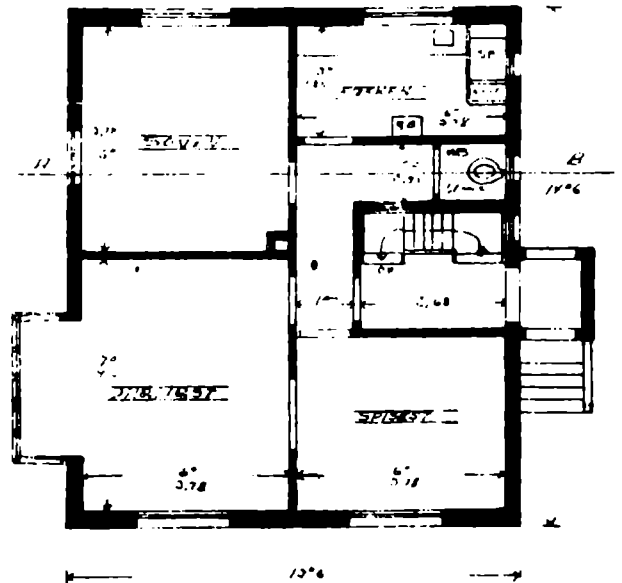
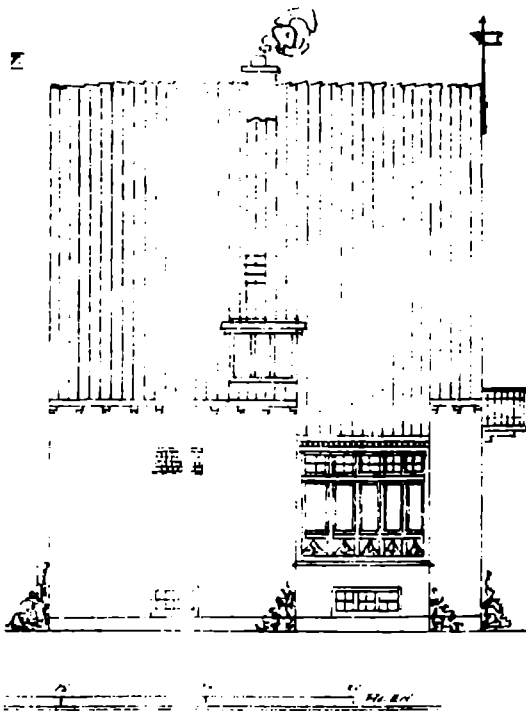

15.11.1925

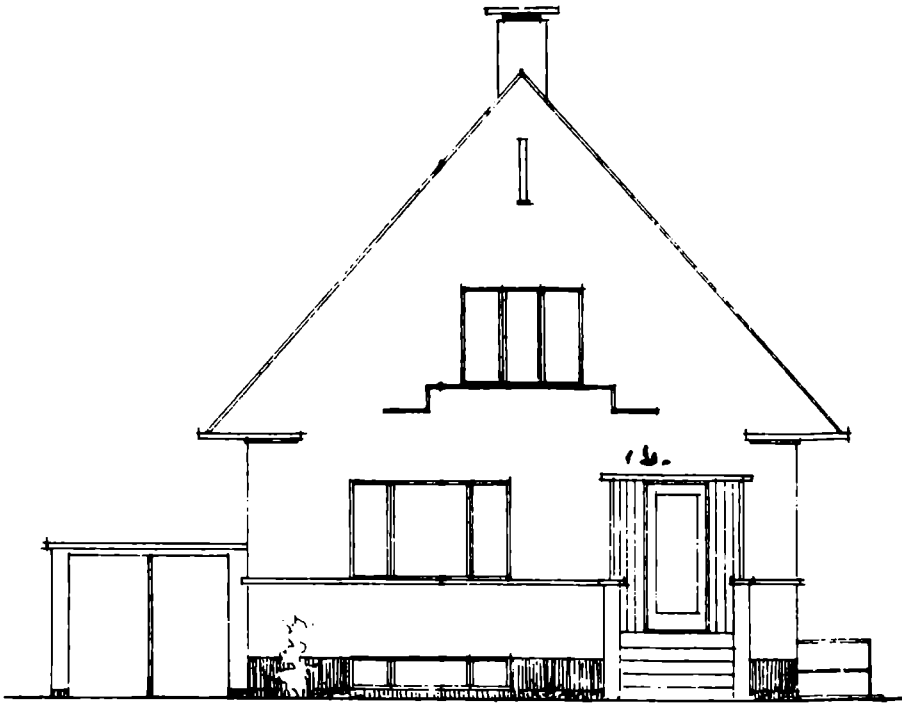
Odense d. 16/11/25
 J. Kalsbøl arkitekt
 Ark. 1. k. 6.
 U. d. n. 2. 11/1801

11.11.1925

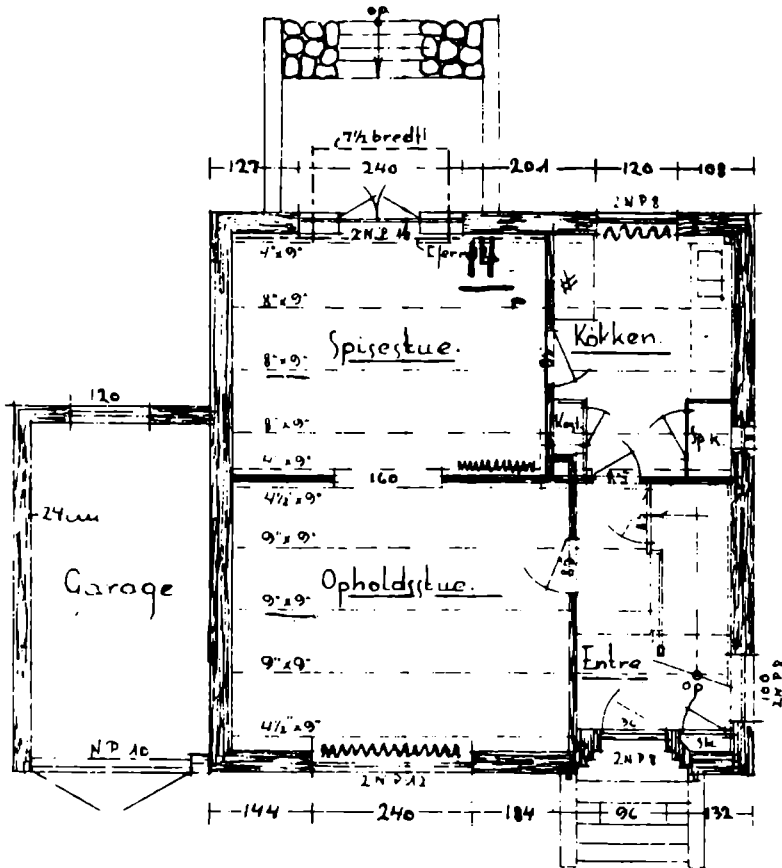

11.11.1925

Bygningstegning, nuværende Ærogade 2.
 (Odense Kommune, Byggesager).

Facade mod Gaden.

stue.

Bygningstegning, Rasmus Niensensvej 32.
(Odense Kommune, Byggesager).

Beboerne i de nye kvarterer

Stilen er en anden, men indholdet i mange henseender det samme. Tofamilieshus med 3 rum og køkken på hver etage, her dog suppleret med to toiletter, hvortil kommer, at der i kælderen er afsat rum til badeværelse. Den direkte adgang til haven mangler, i stedet træder karnappen – vinduerne har færre sprosser.

Det tredje og sidste eksempel er et af de senest tilkomne huse på Rasmus Niensensvej – igen i Dæhnfeldts område. På denne vej var undtagelsesvist opført en hel række meget små enfamilieshuse, som i byggesagerne udmærker sig ved en række senere ændringer og tilbygninger. Nr. 32 derimod ligger som de andre senere tilkomne i størrelse mere på linie med husene på Mads Hansensvej og Thomas Overskousvej. Et tofamilieshus, selv om tegningen interessant nok viser, at det oprindeligt var beregnet til een familie, bygget til en tekstilarbejder. Af økonomiske grunde har man øjensynligt ikke villet tage nogen chancer, så det blev til to rum og køkken på hver etage, mens man tilsyneladende har skullet dele badeværelset på første sal. Realiteten blev dog ifølge vejviseren, at kun een familie rykkede ind i huset.

Stilen er atter en anden, decideret moderne med sprosseløse vinduer. Den direkte adgang til haven fås via terrassen, der er tilføjet garage og i kælderen vidner betegnelsen „kedelrum“ om at centralvarmen her i 1935 blev installeret fra begyndelsen. Som i det foregående eksempel var der både udvendig og indvendig nedgang til kælderen.

Der er en helt klar linie i udviklingen for disse huse bygget til folk på nogenlunde samme indtægtsniveau. Fra WC i kælder til badeværelse på første sal, fra kakkelovn til centralfyr. Husene blev ikke større men til gengæld bedre udstyret. Tofamilieshuse var ligeså almindelige som enfamilieshuse. I de tre gader var der i alt 33 enfamilieshuse og 33 tofamilieshuse, mens der hertil kom yderligere et med tre husstande og et med syv – alt ifølge folketællingen 1940. Mere end to tredjedele af samtlige husstande delte her hus med andre.

I det følgende dækker betegnelsen Arbejdernes Boligforening udelukkende det første samlede byggeri, d.v.s. Store Glasvej 39-49, Ørstedsgade 34-46 og Kanslergade 1-13. Steinsgade, der overvejende havde en bebyggelse opført af det Borgerlige Byggeselskab er medtaget i sin helhed, mens villakvarteret i Dæhnfeldts udstykning repræsenteres af Mads Hansensvej, Rasmus Niensensvej og Thomas Overskousvej, alle i deres helhed. I Tabel 116 er angivet folketal og gennemsnitlig husstandsstørrelse.

De to første var færdigbebyggede første gang de blev talt med i en folketælling; anden gang 10 år efter var beboertallet allerede dalet, en god illustration af at en given gade normalt aldrig fik en befolkning større end umiddelbart efter indflytningen. I villakvarteret blev der stadig bygget huse, men overalt konstateredes en stadig mindre gennemsnitlig husstandsstørrelse; atter var den mindre hårde udnyttelse af boligerne en simpel følge af børns fraflytning og betød en forbedring af den gennemsnitlige boligstandard målt i antal mennesker pr. lejlighed. Endvidere ses også ved en sammenligning med den ældre Marienlystvej – side 340 – at der i de nye var færre fra begyndelsen; færre børn og færre logerende. Procentandelen for de sidstnævnte lå for de tre her behandlede overalt under de fire.

Fordelingen mellem erhvervsaktive, pensionister etc. er også karakteristisk for nye bebyggelser, – Tabel 117.

Få erhvervsaktive, men mange børn i begyndelsen, senere det omvendte. Næsten ingen pensionister fra starten, senere flere, men slet ikke sammenlignet med de ældre gader. Stigende gennemsnitsalder for husstandsoverhovederne – for Arbejdernes Boligforenings vedkommende efterhånden til noget nær gennemsnittet for de tidligere behandlede, mens Steinsgade og villagaderne endnu ikke var nær gamle nok.

Indbyrdes forskelle ligger først og fremmest i børnetallet i Steinsgade og i villakvarteret – 10%.

Tabel 116: Nytilkomne boligkvarterer. Beboertal og husstandsstørrelse 1921-40

	1921			1930			1940		
	pers.	husst.	gns.	pers.	husst.	gns.	pers.	husst.	gns.
Arbejdernes Boligf.	546	119	4,6	507	116	4,4	412	119	3,5
Steinsgade	-	-	-	243	51	4,8	216	52	4,2
Dæhnfeldt	-	-	-	322	80	4,0	369	113	3,3

Tabel 117: Nytilkomne boligkvarterer. Fordeling på erhvervsaktive og andre grupper samt husstandsoverhovedets gennemsnitsalder 1921-40

		Arbejdernes Boligforening	Steins- gade	Dæhn- feldt
Erhvervs- aktive	1921	32	-	-
	1930	46	37	44
	1940	53	47	50
Pensio- nister	1921	1	-	-
	1930	3	3	3
	1940	6	2	4
Hus- mødre	1921	20	-	-
	1930	17	18	21
	1940	19	19	22
Børn	1921	46	-	-
	1930	33	42	31
	1940	21	32	23
Øvrige	1921	1	-	-
	1930	1	0	1
	1940	1	0	1
Husstands- overho- veders gennem- snitlige alder	1921	39	-	-
	1930	46	42	43
	1940	50	44	46

Færrest i parcelhusene, hvilket enten må forklares med, at Det Borgerlige Byggeselskab håndhævede kravene om „kun“ at have lejere med mange børn, eller at man i villaerne simpelt hen ikke fik så mange. Begge dele kan være rigtigt. Erhvervsfordelingen i Tabel 118 giver yderligere stof til sammenligning.

I Arbejdernes Boligforening var der som venteligt markant høje procenter for beskæftigede i håndværk og industri, procenter som tidligere kun er fundet højere på Marienlystvej. Men tendensen var faldende og samtidig ses meget høje tal for ansatte i offentlige og koncessionerede selskaber. På dette felt lå villaerne dog i spidsen med en andel som før kun er set tilsvarende på Store Glasvejs ældre del i 1921. Som repræsentanter for de mest stabilt beskæftigede, var disse banearbejdere og postfunktionærer blandt initiativtagerne og førstegenerationsindflytterne i Arbejdernes Boligforenings byggeri, men også fremtrædende blandt de første villabyggere i Dæhnfeldts udstykning. Steinsgade havde generelt den største spredning i 1930, men i 1940 langt flere i håndværk og industri. Her skete tilsyneladende en udvikling i modsat retning af den i Arbejdernes Boligforening, hvor service og transport blev mere fremtrædende efter 10 år – her målt blandt samtlige erhvervsaktive.

Tallene i Tabel 119 ligger for husstandsindkomsternes vedkommende væsentligt over de stagnerende gaders – se side 336 – og af de andre er det kun Å-kvarteret og Marienlystvej, der til enhver tid lå højere. Målt pr. person gør de højere børnetal naturligvis udslaget – de tre nye kvarterer havde relativt mange yngre munde at mætte. Interessant er sammenligningen mellem Arbejdernes Boligforening og villaejerne. Der kan ikke have været behov for de helt store indkomster for at skaffe sig eget hus, til gengæld kunne noget tyde på, at der er kompenseret ved at indskrænke børnetallet! Endelig synes indtæg-

Tabel 118: Nytilkomne boligkvarterer. Fordeling på erhvervsgrupper 1921-40

		Landbr. gartn.	Håndværk industri	Konces. virks.	Handel oms.	Service transp.	Arbejdsm. mv.	Pens. mv.	Andre uopl.
Arbejd. Boligf.	1921	0(0)	58(58)	15(11)	3(5)	3(6)	11(10)	3(4)	7(6)
	1930	0(0)	52(49)	15(7)	4(6)	5(12)	8(8)	5(5)	11(13)
	1940	1(-)	51(52)	11(5)	2(7)	6(11)	8(7)	16(10)	5(8)
Steins- gade	1930	0(0)	43(41)	10(9)	12(9)	10(15)	13(8)	10(6)	2(12)
	1940	0(1)	64(58)	2(2)	6(4)	14(18)	7(7)	7(4)	0(6)
Dæhn- feldt	1930	0(0)	40(43)	28(14)	4(10)	7(11)	11(6)	3(6)	7(10)
	1940	1(1)	45(41)	21(12)	5(7)	12(20)	6(7)	9(7)	2(5)

Tabel 119: Nytilkomne boligkvarterer. Indkomstforhold 1921 og 1930

	Husstandsindkomst 1921	Husstandsindkomst 1930	Nedgang i %	Indkomst pr. person 1921	Indkomst pr. person 1930	Nedgang i %
Arbejd. Boligf.	4.877	3.706	24,0	1.062	848	20,1
Steinsgade	-	3.459	-	-	726	-
Dæhnfeldt	-	3.504	-	-	870	-

terne lavere hos Den Borgerlige end hos Arbejderne, men det bør nok bemærkes, at flere halv voksne har haft en indtjening i Ørstedsgade og Kanslergade end i Steinsgade. Forskellen i husstandsoverhovedernes alder er så klar, at den tilsvarende lille forskel i bebyggelsernes alder – 5 år – faktisk kan have spillet en ret stor rolle – jvf. forskellen i andelen af erhvervsaktive overfor.

Tabel 120: Nytilkomne boligkvarterer. Husstande genfundet ved senere folketælling, angivet i procent

	Fra 1921 til 1930	Fra 1930 til 1940
Arbejdernes Boligf.	48	51
Steinsgade	-	35
Dæhnfeldt	-	51

Hvadenten man var medlem af en andelsboligforening eller var villaejer, var tendensen til at blive boende stærk. De mange tofamiliehuse forklarer, hvorfor flere flyttede fra fynbovejene end det tidligere er set på Marienlystvej, hvor procenterne var rekordhøje. Sammenlignet med ældre gader var stabiliteten i Steinsgade også stor, al den stund denne gade kun rummede under 10 selvejere, men ellers er det naturligvis først og fremmest tilbøjeligheden til at blive boende i andelslejlighed og parcelhus, som bidrager til at bekræfte den tidligere fremførte antagelse om, at folk gennemgående blev mere bofaste indenfor byen i denne periode. Hvormed ikke sagt, at der ikke stadig kom tilflyttere udefra til disse nye kvarterer. Dette fremgår klart af fødestedsfordelingen for husstandsoverhovederne i Tabel 121.

Tabel 121: Nytilkomne boligkvarterer. Husstandsoverhovedets fødested 1921-40, procentfordelt

		Odense Køb- stad	Øvrige Fyn	Øvrige Dan- mark	Ud- land	Uop- lyst
Arbejdernes Boligf.	1921	23	37	36	2	2
	1930	26	40	30	1	3
	1940	30	37	30	1	2
Steins- gade	1930	29	31	30	2	8
	1940	33	33	26	4	4
Dæhn- feldt	1930	21	44	28	2	5
	1940	31	42	21	2	4

Fordelingen i disse nye områder mellem Odense som fødested eller en oprindelse fra den øvrige del af Danmark er naturligvis i første række en illustration af den stadige tilvandring, hvadenten den er gået direkte til nybygningerne eller vejen først gik over et kortere eller længere ophold i en af de ældre gader. Men besynderligt nok gik tendensen – modsat det tidligere sete – her snarest imod en *mindre* andel jyder og sjællændere og en stærkere repræsentation af odenseanere og andre fynboer. Noget lignende er tidligere kun set på Marienlystvej. Nogen forklaring ligger ikke lige for.

Endelig siger en statusopgørelse noget væsentligt om beboerne, – Tabel 122.

Tabel 122: Nytilkomne boligkvarterer. Erhvervsaktives sociale status, procentfordelt

		Mester- niveau	Faglært tillært	Ufag- lært	Lærling Elev	Uop- lyst
Arbejdernes Boligf.	1921	6	58	29	6	1
	1930	4	40	39	13	4
	1940	6	44	43	7	-
Steins- gade	1930	4	47	42	3	3
	1940	4	36	55	3	2
Dæhn- feldt	1930	4	42	42	11	1
	1940	7	48	38	6	1

For Arbejdernes Boligforening ses en helt tydelig ændring i vægten fra faglært og tillært til ufaglært fra 1921 til 1930, en udvikling, der ses tilsvarende i Steinsgade det følgende tiår. Som for så mange gader nævnt i tidligere afsnit var det oftest faglærte og tillærte, som rykkede ind i de nyeste byggerier, der dog i de følgende år blev mindre eftertragtede og dermed fik en lavere statusmæssig placering. Dog gælder reglen ikke for villaer. Dæhnfeldt steg i status. De tilgrundliggende tal er nok små, men i al almindelighed forekommer det ikke sandsynligt – senere tiders udvikling taget i betragtning – at eget hus skulle være blevet mindre attraktivt i løbet af 30'erne.

De mange faglærte og tillærte ledsagedes på karakteristisk vis af en til tider høj procent for lærlinge og elever, som det tidligere også er set på Marienlystvej.

Ved den her foretagne analyse er der gade for gade peget på forskelle i tid og forskelle i sted. Overalt har der været tale om betragteligt høje

tal for folk beskæftiget i industri og håndværk, når der ses bort fra den udvalgte undtagelse – Å-kvarteret. Alligevel må det vel siges, at i gamle som nye gader boede folk ret beset uhyre blandet. Der har ikke foreligget eksempler på gader, hvori tætliggende lejekaserner beboedes af storindustriens arbejdere. Det nærmeste man ville kunne komme et „rent“ industrikvarter, ville være et sted som „Møllers Villaby“, hvor udstykningen pr. definition var beregnet for stålskibsværftets arbejdere. Om havebyen hed det senere i en engelsksproget tryksag fra værftet: „In order to provide pleasant housing conditions for the employees, a modern garden village was laid out by the yard, a number of the men taking advantage of special facilities offered them for purchasing the houses in which they live.“

Man kan da spørge om de her gennemgæede gader har været de rigtige, om de var typiske.

For at påvise repræsentativiteten er i Tabel 123 opregnet dels procentdelen af beskæftigede i håndværk og industri, dels procenten beskæftiget i større industrivirksomheder. Heroverfor er stillet de tilsvarende procenter for det pågældende område af byen – jvf. kort 3 – alt beregnet for 1930 af henholdsvis gadens samlede befolkning og områdets samlede befolkning.

I de fleste tilfælde har den valgte gade en højere procent end områdegennemsnittet – i et par tilfælde endda betragteligt over. De tre sidste ligger lidt lavere end forventeligt, især Arbejdernes Boligforening og Steinsgade, som dog begge er udvalgt i den særlige hensigt at se på disse byggerier opført af de nyopdukkede boligselskaber. Alt i alt kan der dog næppe indvendes noget imod de udvalgte gader, der – med Å-kvarteret som den sædvanlige undtagelse – alle lå i områder med stærkt „industripræg“ ifølge kort 10 A-C.

Tabel 123: Samtlige udvalgte gader og boligområder. Procentandel beskæftiget i håndværk og industri og i større industrivirksomheder sammenlignet med procenterne for de tilsvarende områder totalt. 1930

Gade	% i håndværk og industri	% i større industri	Område nr.	% i håndværk og industri	% i større industri
Hans Jensensstr.	24,3	12,2	IV	21,8	10,0
Adamsgade	24,9	11,7	A	21,1	11,1
Langegade	24,9	13,7	J	22,4	8,5
Skt. Knudsgade	21,9	11,0	G	25,5	10,9
Sdr. Boulevard 2-62	19,3	11,3	VII	11,1	5,6
Store Glasvej	24,6	16,3	D,V	22,7 24,1	12,7 17,7
Marienlystvej	19,4	12,9	O2	15,8	11,2
Åkvarteret	11,4	5,1	F	9,4	3,3
Arbejdernes Boligf.	22,7	15,8	V	24,1	17,7
Steinsgade	15,2	10,3	O1	18,6	11,5
Dæhnfeldt	23,9	14,6	Z	25,4	14,9

Anvendt arkivmateriale og litteratur

Arkivmateriale

Rigsarkivet

Indenrigsministeriet, 1, Indlemmelseskommissionen af 1929, j. nr. 1932/221.

Danmarks Statistik, Den industrielle produktionsstatistik, 1916-1933 og 1938.

Danmarks Statistik, Folketællingslister 1916-1940.

Erhvervsarkivet

Blikvarefabrikken Dan, Lønningsbog 1918-23.

Maskinfabrikken Phønix, Lønningsbøger 1930.

Landsarkivet for Fyn

Odense kommunale arkiv, Brandtaksationer.

Odense Fabriksinspektørs arkiv, Protokol over arbejdssteder 1913-25, Fabriksprotokol 1920-24.

Topografica, Odense, Aflevering fra Baltica, Journalplaner over erhvervsejendomme udarbejdet af Dansk Tarifforening ca. 1919-1925.

Odense Kommune

Byggesager 1914-40.

Nationalmuseet

Industriregistreringen. Også i kopi på Odense Bys Museer.

Diverse

Korrespondance med Odense Stålskibsværft.

Anvendt litteratur

J. Schaltz Andersen, Arbejdernes Aktiebageri 1892-1942, 1942.

Thorkil Ry Andersen, Danske Biler og Motorcykler 1900-20, Kbh. 1969.

Arbejdernes Boligforening i Odense gennem 10 Aar, Odense 1926.

Arbejdernes Boligforening, Årsberetninger 1918 ff.

Betænkning afgiven af den af Handelsministeriet og Indenrigsministeriet nedsatte Kommission angaaende Indlemmelse i Købstæder og Læbælters Ophævelse, 1919.

A/S Brandts Klædefabrik 1869-1944, Odense 1944.

Hjalmar Clausen og Cl. Clausen, Andelsselskabet Odense Eksportslagteri, 1897-1947, Odense u.å.

Dansk Industrieretning 1905-1940.

Folketingets Forhandlinger, 16/1 1929 og 7/11 1930.

Forslag til byudviklingsplan for Odense-egnen. Betænkning afgivet af byudviklingsudvalget for Odenseegnen, Boligministeriet, 1951.

Greens Danske Fonds og Aktier, 1912-1940/41.

Vibeke Hedemann og Alfr. Tiedje, Litteratur om Odense, Odense 1945.

H. St. Holbeck, Odense Byes Historie, 1926.

Johannes Lehmann, N.N. Blumensaadt, 1935-1935.

Lillevang, H., Odense Grundejerforening gennem 50 Aar, 1884-1934, 1934.

Vilh. Lorenzen og H. V. Rygner, Planer og kort over Odense Købstad og dens Jorder, Slagelse 1924.

A. C. Normann, Svend Sørensen og K. Helveg Petersen, Odense i Dag, 1942.

Odense, Vor By, Odense 1931.

Odense Steel Shipyard, Odense, Denmark, u.å.

Hans Hartvig Seedorf Pedersen og Martin N. Hansen, Aktieselskabet Haustrups Fabriker, 1939.

A/S Roulunds fabriker 225 år, 1981.

H. V. Rygner, Odense Kommunes Boligpolitik i Aarene 1915-1922, Odense 1922.

Smith og Co. A/S, 1894-1944.

Stads- og Havneingeniøren, vol. XXXIII, 1942. Statistisk Tabelværk.

Statistiske Meddelelser.

Storbyproblemer, Odense byområde, Kommunalreformkommissionen, 1969, Indenrigsministeriet.

Thomas B. Thrige, 1894-1944, Odense 1944.

Triangel, (De forenede Automobilfabrikker), 1918-26 august-1943.

Uddrag af Odense Byraads Forhandlinger, 1913/14-1940/41.

Vejviser for Odense, 1914-1940.

H. Chr. Vølund, Dansk Arbejde, Odense Afdeling 1909-34, 1934.

SAMMENFATNING

Det industrielle miljø 1840-1940

Det industrielle miljø fra den tidlige industrialisering findes beskrevet i tidligere litteratur; men det er sket enten i generelle oversigtsværker eller i jubilæumsskrifter om enkeltvirksomheder med et meget snævert perspektiv. En enkelt lokalitet er ikke tidligere behandlet så dybtgående. Undersøgelsen bekræfter på en række punkter tidligere viden om det industrielle miljø, men har samtidig i flere henseender facetteret billedet af det danske samfunds afgørende strukturforandring i perioden.

Periodens generelle urbanisering gjaldt også Odense. Med en tidobling af indbyggerantallet fra 1840 til 1940 var Odense en af landets stærkest voksende byer. Kun en ringe del af denne tilvækst må tilskrives, at byens administrative grænser flere gange flyttedes, så delvis bebyggede områder blev indlemmet i kommunen. Befolkningsstilvæksten skete derimod ved, at der fødtes flere i byen, end der døde, og ikke mindst ved en meget stor tilvandring fra de omkringliggende landdistrikter. En tilvandring, som er kendt for landets øvrige stærkt voksende byer. Befolkningsstilvæksten vidner om, at der i lange perioder var gode muligheder for at finde arbejde, hvilket i Odense ikke mindst var i den fremvoksende industri.

I 1840 var der formodentlig kun seks foretagender i Odense, som med rette kunne kalde sig industrivirksomheder, og de beskæftigede godt 100 mennesker. I 1935 var der 200 industrivirksomheder med over 12.000 industriarbejdere. Den industrielle vækst skete gennem det meste af perioden, om end den var tydeligt konjunktur-betinget. Kun i få korte perioder mindskedes den industrielle arbejdsstyrke. Tager man i betragtning, at mange af industriens arbejdere havde familie, er der ikke tvivl om, at industrien skaffede underhold til en meget væsentlig del af den samlede befolkning i 1940. Disse familier havde i kraft af deres efterspørgsel tillige betydning for andre erhvervsgrupper i byen.

Industrialiseringen indledtes inden for tre industrigrene, nemlig tekstilindustrien, jern- og metalindustrien og nærings- og nydelsesmiddelindu-

strien, og disse tre industrigrene forblev – selv efter at andre var kommet med – de dominerende i byens industribillede og er derfor beskrevet mest detaljeret i det foregående.

Undersøgelsen har mere systematisk end tidligere kunnet påvise, hvorledes miljøet i industrivirksomhederne ændredes i løbet af perioden, men også at der var meget store forskelle mellem de enkelte brancher. Kun langsomt kom industrien til at præge bybilledet.

I den tidlige industrigrundlæggelsesperiode oprettedes virksomhederne hovedsagelig i allerede eksisterende bygninger – i lokaler, der havde tjent til lagre, til beboelse eller andre formål og ikke havde specielle forudsætninger for at kunne anvendes til industriformål. De største jernstøberier krævede dog en indretning, der alene kunne opfyldes gennem nyopførte bygninger, som i det ydre også demonstrerede den nye tid gennem høje skorstene, hvorfra røgen fra dampmaskinernes fyr kunne slippe ud. Den nærmere beskrivelse af de enkelte virksomheders bygninger set i forhold til arbejdstallet viser også, at det i den tidlige periode ofte kunne være småt med pladsen på arbejdsstedet.

I løbet af hovedindustrialiseringsfasen bliver det mere almindeligt, at industrien flytter ud fra beboelsesbygninger og baggårde og får egne bygninger, ofte store anlæg i flere etager og med bedre plads og belysningsforhold, og inden 1940 blev dette karakteristisk for alle de store virksomheder. Det gjaldt især tekstilindustrien, dele af jern- og metalindustrien og dele af næringsmiddelindustrien som f.eks. bryggerier, slagterier og sukkerkogier. I den forbindelse må også Dalum papirfabrik og Odense glasværk nævnes. Mindre industrivirksomheder kan dog gennem hele perioden findes i flere hundrede år gamle huse, der kun blev let ombygget, før de kom til at tjene som industrilokaler. Det gjaldt dels virksomheder inden for de nævnte industrigrene som f.eks. maskinværksteder og typisk tobaksfabrikker, der selv med mange ansatte havde begrænsede pladsbehov p.g.a. en meget ringe grad af mekanisering, og dels virksomheder inden for

bl.a. konfektionsindustrien og den grafiske industri.

Bygningen af store fabriksanlæg krævede plads. Den indre bys tætte bebyggelse gav derfor ikke store ekspansionsmuligheder, da industrialiseringen begyndte. I første omgang var der dog relativt gode muligheder ved baggårdsbyggeri på de lange grunde ned mod åen bag facaderne i Vestergade og Nedergade. De øvrige større anlæg kom til at ligge på grænsen mellem det bebyggede område og omegnens åbne marker.

Hensynet til brandfare og sundhedsforholdene, f.eks. ønsket om at mindske generne fra garverier og slagterier, betød begrænsninger på erhvervsvirksomhedernes lokaliseringmuligheder; men en adskillelse mellem beboelsesområder og erhvervsarealer, som den kendes fra moderne byplanlægning, diskuteredes først fra begyndelsen af dette århundrede uden dog at få praktisk betydning i perioden. Snarere end en bevidst styring var det de enkelte virksomhedsejeres økonomiske overvejelser, herunder deres vurdering af transportmulighederne, der medførte, at en stor del af virksomhederne med store faste anlæg placeredes i området omkring jembanelinjen og mellem denne og kanalthavnen, og at dette område blev relativt frit for beboelsesejendomme. Et iøjnefaldende eksempel på de økonomisk-tekniske begrænsninger i lokaliseringmulighederne haves også i Odense Stålskibsværft, der i 1918 blev anlagt ved kanalen et stykke nord for byen og udviklede sig til byens største arbejdsplads i mellemkrigstiden.

I tidligere tiders håndværkersamfund var det meget almindeligt, at arbejdsgiver og ansatte boede under samme tag – hvor også værkstedet lå. Denne praksis var allerede inden industrialiseringen ved at gå i opløsning, men på grund af byernes meget begrænsede størrelse var afstanden fra bolig til arbejdsplads endnu i 1840 ganske ringe.

Gennem hele sidste halvdel af 1800-tallet er det også tydeligt, at den tidlige tids industriarbejdere i Odense kun har skullet bruge en ringe del af deres tid på transport til og fra arbejde. Dels var afstandene i byen stadig små, dels ser det ud til, at i hvert fald de mere permanent beskæftigede industriarbejdere sørgede for at komme til at bo inden for en radius på nogle få hundrede meter fra deres arbejdssted. Det kunne da også nok være påkrævet; for selv om den daglige arbejdstid generelt var faldende, så var den dog

på mindst 9-10 timer indtil 8-timers dagens indførelse i 1919.

Efter 1900 kom mange industriarbejdere efterhånden til at bo så langt fra deres arbejde, at de ikke længere kunne gå til arbejdsstedet. Den større afstand blev delvis klaret ved, at cykler nu blev hvermandseje; men der opstod også et stigende behov for kollektiv transport, og inden 1940 blev det almindeligt for mange at benytte bus eller sporvogn på den daglige vej til og fra arbejde.

Også arbejdernes boligformer skiftede karakter imellem 1840 og 1940. De tidligste arbejderboliger i de dårligste kvarterer i bymidten var kun på 20-30 kvadratmeter uden udstyr af nogen art. Husene var en-etages, men som hovedregel boede der kun en enkelt familie i hvert hus.

Udviklingen i slutningen af 1800-tallet er ikke entydig. Boligbyggeriet havde svært ved at følge med den stærke befolkningstilvækst, og det betød en større befolkningstæthed i de allerede bebyggede områder, hvor der kom baghuse og kvistlejligheder til. Nybyggeriet i udkanten af byen var derimod etagebyggeri af bedre kvalitet, men også der var befolkningstætheden stor, således at etagearealet pr. beboer kun steg svagt i de områder, hvor industriarbejderne typisk slog sig ned. Den sundhedsmæssige standard forbedredes dog i hele byen ved bedre vandforsyning og kloakering.

Efter 1900 begynder boligselskaberne deres virke med opførelse af fler-etagesejendomme af god standard for arbejdere, og også mindre villæer kom især i mellemkrigstiden ind som en mulig boligform for en del af de bedrestillede industriarbejdere. Boligstandarden for arbejdere ved periodens slutning er derfor normalt to- eller treværelses lejligheder, som af nye faciliteter havde installeret elektricitet og wc, mens centralvarme kun fandtes i den allernyeste bebyggelse. Sådanne gode lejligheder fandtes hovedsagelig i de nye kvarterer med arbejderboliger, der opstod uden for den gamle by med tyngdepunktet mod nord og vest. En del arbejdere boede fortsat i de gamle kvarterer i bymidten, og der gik det langsomt med forbedringerne, om end forholdene blev afhjulpet noget af, at der kom til at bo betydeligt færre i hvert hus.

De sociale konsekvenser af et områdes industrialisering blev først synlige i pionerlandet England. Her kunne i begyndelsen af 1800-tallet konstateres rystende ringe arbejdsforhold og hastigt voksende industribyer med usunde boliger. Hvor

typiske de mest skræmmende eksempler vedrørende arbejds- og boligforhold egentlig er, og hvorledes dette nye miljø skal vurderes i forhold til en alternativ tilværelse som landarbejder eller traditionel håndværker, og hvorledes det ændredes over tid, har der været en voldsom debat om mellem engelske faghistorikere. „Pessimisterne“ har hævdet, at den engelske arbejderklasse oplevede en tilbagegang i velfærd under industrialiseringens første knap 100 år, mens „optimisterne“ har betonet, at arbejderklassen i gennemsnit oplevede en materiel fremgang.

En tilsvarende debat haves ikke angående den senere danske industrialisering, om end de samme elementer, der forekommer i den engelske debat, også kan konstateres i den tidligere danske litteratur.

Der er i den tidligere litteratur ret udbredt enighed om, at der skete en betydelig reallønsstigning (snævert opgjort som forholdet mellem løn- og prisudvikling) gennem det meste af perioden, selv om der var betydelige svingninger i udviklingen inden for hele perioden 1840-1940. Med hensyn til arbejds- og boligmiljøets kvalitet har der derimod med undtagelse af enkelte relativt nye bidrag været en tendens til at betone en tilbagegang i hvert fald frem til omkring 1900.

Måske ikke overraskende, når arbejdsmiljøet især er skildret på grundlag af indlæg i arbejderpressen, og når det især er Københavns store spekulationsprægede lejekaserner med baghuse, der har tjent som illustration af boligmiljøet for den ny industris arbejdere.

Udforskningen af industrialiseringens sociale konsekvenser er endnu et stykke fra sit mål. Vurderingen af forholdene for arbejderne i Københavns industri er ved at blive revideret, og undersøgelsen af Odenses industrielle miljø understreger nødvendigheden af at undersøge forskellige typer byer. I Odense var såvel arbejds- som boligforhold efter nutidig standard længe meget ringe. Men perioden er kendetegnet ved en stadig forbedring, som især kom de stadigt beskæftigede industriarbejdere til gode. Trods endnu utilstrækkelig viden om arbejdets organisering og arbejds-tempo synes industriarbejderne generelt at have haft såvel reallønsfremgang som et forbedret arbejds- og boligmiljø. Andre grupper oplevede i større grad den sociale nød, som var udbredt i perioden. Samtidig øgedes dog den fysiske afstand mellem de sociale grupper ved en adskillelse mellem arbejdsplads og bolig og ved en tydeligere socialt betinget kvartersdannelse i byen.

HANS CHR. JOHANSEN
PER BOJE
ANDERS MONRAD MØLLER

Fabrik og bolig

Det industrielle miljø i Odense 1840-1940

Denne bog er ikke en traditionel industrihistorie. I et let tilgængeligt sprog har de tre forfattere derimod foretaget en systematisk kortlægning af industriarbejdernes sociale forhold specielt med hensyn til bolig og arbejdssted.

Et stort og i denne sammenhæng hidtil lidet anvendt kilde-materiale har muliggjort en nøje skildring af arbejderne i den nye tids industri. Hvor kom arbejderne fra, hvor boede de, og på hvilke virksomheder fandt de beskæftigelse?

Bogen skildrer de boligtyper, der i de hundrede år fra 1840 til 1940 dannede rammen om industriarbejdernes hjemmeliv, og de virksomheder, der dannede rammen om arbejdsdagen.

Industrien og dens beskæftigede er også søgt indplaceret i det samlede bybillede. Byens vækst fra knap 10.000 indbyggere i 1840 til nær 100.000 i 1940 ledsagedes af en stærkt ændret social og erhvervmæssig struk-

tur, og Odense fik en helt ny kvarterinddeling. Industrialiseringen betød, at det tidligere bo- og arbejdsfællesskab mellem mester og svend inden for håndværket ophørte. Arbejdsplads og bolig blev fysisk adskilt. Byens borgerskab isolerede sig i stigende grad i nye villakvarterer syd for byen. Industriarbejderne bosatte sig især nord for den gamle bykerne, nær de nye industrivirksomheder.

Bogen er rigt illustreret med samtidige fotografier og bygningstegninger samt med kort og figurer udarbejdet specielt til bogen. Den er beregnet såvel for den lokalhistorisk interesserede som for den, der generelt ønsker at vide mere om industrialiseringens forløb i Danmark.

Bogen er et resultat af Statens humanistiske Forskningsråds projekt »Industrialismens bygninger og boliger«.